

V I S N Y K OF THE LVIV UNIVERSITY

**Philosophical
Political studies**

Issue 61

Scientific journal

Published since 2011

Ivan Franko
National University of Lviv

В І С Н И К ЛЬВІВСЬКОГО УНІВЕРСИТЕТУ

**Філософсько-політологічні
студії**

Випуск 61

Збірник наукових праць

Видається з 2011 року

Львівський національний
університет імені Івана Франка

Видавничий дім
«Гельветика»
2025

Включено до переліку наукових фахових видань України (категорія «Б»)
з філософських та політичних наук (спеціальності: В10 «Філософія», С2 «Політологія»)
відповідно до Наказу МОН України від 14.05.2020 № 627 (Додаток 2).

Друкується за ухвалою Вченої Ради
Львівського національного університету імені Івана Франка
№ 91/10 від 29.10.2025 р.

Реєстрація суб'єкта у сфері друкованих медіа: Рішення Національної ради України
з питань телебачення і радіомовлення № 1877 від 30.05.2024 року, № 3109 від 07.11 2024 року.

Ідентифікатор медіа R30-04908

Суб'єкт у сфері друкованих медіа – Львівський національний університет імені Івана Франка
(вул. Університетська, буд. 1, м. Львів, 79000; zag_kan@lnu.edu.ua; тел. +38 (032) 239-41-11)

Збірник включено до міжнародної наукометричної бази Index Copernicus International (Республіка Польща):
DOI: 10.30970/PPS.2025.61

Статті у виданні перевірені на наявність плагіату за допомогою програмного забезпечення StrikePlagiarism.com
від польської компанії Plagiat.pl.

Висвітлено актуальні проблеми методології політичної науки, проаналізовано стан розвитку політичної науки та сучасні теоретико-методологічні напрями дослідження політичних процесів та інститутів в Україні. Розкрито форми та особливості розвитку сучасних філософських напрямів дослідження природи та суспільства, актуальні проблеми соціогуманітарних вимірів буття людини.

The current problems of the methodology of the Political Science were highlighted. The development of the Political Science and modern theoretical and methodological approaches of the research of political processes and institutions in Ukraine were analysed. The forms and features of the development of modern philosophical trends in the study of nature and society, actual problems of socio-humanitarian dimensions of human being were examined.

Редакційна колегія:

Шипунов Г. В., доктор політичних наук, професор, завідувач кафедри теорії та історії політичної науки, Львівський національний університет імені Івана Франка (головний редактор); Андрущенко Т. В., доктор політичних наук, професор, завідувач кафедри психології, Український державний університет імені Михайла Драгоманова; Бартошевський Я., доктор габілітований, професор, проректор з питань науки, розвитку та міжнародного співробітництва, Державна вища професійна школа (Республіка Польща); Батрименко О. В., доктор політичних наук, професор, завідувач кафедри політології, Київський національний університет імені Тараса Шевченка; Дорош Л. О., кандидат політичних наук, професор, професор кафедри політології та міжнародних відносин, Національний університет «Львівська політехніка»; Івасечко О. Я., кандидат політичних наук, доцент, доцент кафедри політології та міжнародних відносин, Національний університет «Львівська політехніка»; Карівець І. В., доктор філософських наук, доцент, завідувач кафедри філософії, Національний університет «Львівська політехніка»; Мельник В. В., доктор філософських наук, професор, завідувач кафедри менеджменту, системного аналізу та міжнародних відносин, Український державний університет імені Михайла Драгоманова; Неліпа Д. В., доктор політичних наук, професор, заступник декана філософського факультету, Київський національний університет імені Тараса Шевченка; Прокоп М. В., кандидат політичних наук, доцент, інститут міжнародних відносин та публічної політики, факультет права та суспільних наук, Університет Яна Кохановського в Кельцах (Кельце, Польща).

Адреса редколегії: Editorial office address:

Львівський національний університет імені Івана Франка,
вул. Університетська, 1, кім. 204,
79000, Львів, Україна,
тел.: (38) (032) 2394462

Ivan Franko National
University of Lviv,
Universytetska Str., 1, room 204,
79000, Lviv, Ukraine,
tel.: (38) (032) 2394462

Редактор Д. КАРПИН
Редактор (англ. анотацій) С. БЕКАР
Технічний редактор С. ВОЗНЯК
Комп'ютерний макет С. БЕКАР
Коректор Д. КАРПИН

Видавництво і друкарня – Видавничий дім «Гельветика»
65101, м. Одеса, вул. Інглєзі, 6/1
Телефон +38 (095) 934 48 28, +38 (097) 723 06 08
E-mail: mailbox@helvetica.ua
Свідцтво суб'єкта видавничої справи
ДК № 7623 від 22.06.2022 р.

Підписано до друку: 14.11.2025 р.
Формат 70x100/16
Ум. друк. арк. 43,71.
Тираж 100 прим. Зам. 1125/888

© Львівський національний
університет імені Івана Франка, 2025

ЗМІСТ

ФІЛОСОФСЬКІ НАУКИ

<i>Валерій Ананьїн, Віктор Горлинський</i> КОНЦЕПТУАЛЬНІ ОСНОВИ ЛІДЕРСТВА ЯК ПАРАДИГМИ УПРАВЛІННЯ В КРИЗОВИХ УМОВАХ ЖИТТЄДІЯЛЬНОСТІ.....	13
<i>Артем Бондарєв</i> НАЦІОНАЛЬНА ІДЕНТИЧНІСТЬ У КОНТЕКСТІ МІЖДИСЦИПЛІНАРНОГО ЗНАННЯ.....	21
<i>Зоріна Вихованець</i> ФЕНОМЕН КУЛЬТУРНО-НОРМАТИВНОГО ОПТИМУМУ КОЛЕКТИВНОЇ ВЗАЄМОДІЇ СУСПІЛЬСТВА І ДЕРЖАВИ: КОНВЕРСІЙНІ СТУДІЇ ВІТЧИЗНЯНОГО ДЕРЖАВОТВОРЕННЯ.....	31
<i>Дмитро Гальчинський</i> РОЛЬ САМОІДЕНТИФІКАЦІЇ ТА САМОУСВІДОМЛЕННЯ У ФОРМУВАННІ ОСОБИСТОСТІ ТА ВЗАЄМОДІЇ ІЗ СУСПІЛЬСТВОМ.....	42
<i>Людмила Городнюк</i> ЦИФРОВА ХАРИЗМА ЯК ФЕНОМЕН СУЧАСНОЇ КОМУНІКАЦІЇ	48
<i>Руслан Делятинський, Ольга (Андрея) Маслій, Віталій Деркач</i> ВІДРОДЖЕННЯ СТРУКТУР УГКЦ ЯК ЗАСІБ ДОСЯГНЕННЯ ПАТРІАРХАТУ В 1993–1996 РОКАХ	59
<i>Ірина Кузнецова, Олександра Рубанець</i> САМОПІЗНАННЯ: ГНОСЕОЛОГІЧНИЙ, ОНТОЛОГІЧНИЙ, КОМУНІКАТИВНИЙ ТА АКСІОЛОГІЧНИЙ ВИМІРИ.....	72
<i>Тамара Кушерець</i> СПЕЦИФІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ КИТАЙСЬКОЇ ЕПІСТЕМОЛОГІЇ ТА СУЧАСНА НАУКА.....	80
<i>Дмитро Леоценко</i> ОСНОВНІ ПИТАННЯ ФІЛОСОФІЇ: АКТУАЛІЗАЦІЯ ТРАДИЦІЙНОЇ ПРОБЛЕМИ.....	87
<i>Ольга Ліщинська</i> МІСЬКИЙ ІНСТИТУЦІЙНИЙ ПРОСТІР КУЛЬТУРИ ВОЄННОЇ ДОБИ: ЛЬВІВСЬКИЙ ДОСВІД КУЛЬТУРОТВОРЕННЯ.....	96
<i>прот. Петро Лопатинський</i> ПРАВОСЛАВНЕ ПОЛІТИЧНЕ БОГОСЛІВ'Я: МІСЦЕ ПЕРЕТИНУ ЦЕРКВИ І ДЕРЖАВИ.....	102
<i>Надія Маринець</i> СЕНС ЖИТТЯ В УМОВАХ ТРАНСФОРМАЦІЙНОГО СУСПІЛЬСТВА.....	108
<i>Ірина Остапєць, Анжеліка Дербак, Олег Нестер</i> ЛОГІКО-АНАЛІТИЧНІ РОЗВІДКИ БЕРТРАНА РАССЕЛА.....	116
<i>Ростислав Поліщук</i> ТІЛО ЯК ГАБІТУС: ФІЛОСОФСЬКИЙ ВНЕСОК П'ЄРА БУРДЬЄ НА ПРИКЛАДІ СПОРТУ.....	122

<i>Борис Поляруш</i> УРБАНІЗАЦІЯ ЯК СОЦІАЛЬНО-ФІЛОСОФСЬКЕ ЯВИЩЕ: ГЛОБАЛЬНІ ВИКЛИКИ ТА ОСОБЛИВОСТІ.....	130
<i>Ірина Починок</i> Г.-Г. ГАДАМЕР ПРО ГЕРМЕНЕВТИКУ МИСТЕЦТВА ЯК СОЦІОКУЛЬТУРНИЙ ФЕНОМЕН.....	137
<i>Тетяна Рева</i> КАТЕГОРІЇ ЕТИКИ В РЕФЛЕКСІЇ ФРАНЦУЗЬКИХ ПИСЬМЕННИКІВ (НА ПРИКЛАДІ ТВОРЧОСТІ Ф. РАБЛЕ ТА Ж. БЕРНАНОСА).....	145
<i>Світлана Репетій, Неля Щелок, Валерія Апанащенко</i> ВИКЛИКИ СЬОГОДЕННЯ: ШТУЧНИЙ ІНТЕЛЕКТ І ДУХОВНІСТЬ ОСОБИСТОСТІ	152
<i>Павло Соболевський</i> ФЕНОМЕНОЛОГІЯ ТА ФІЛОСОФІЯ ПОВСЯКДЕННОЇ МОВИ: СУЧАСНИЙ ПОГЛЯД	159
<i>Юлія Соколовська, Ірина Севрук, Наталія Чупрінова</i> МЕРИТОКРАТИЧНИЙ ПРИНЦИП УПРАВЛІННЯ КАР'ЄРОЮ: СПЕЦИФІКА У СИЛОВИХ СТРУКТУРАХ УКРАЇНИ.....	166
<i>Іван Улітко</i> РЕФЛЕКСІЯ І МОВА. АПРОПРІАЦІЯ ТА РОЗВИТОК ІДЕЙ ГРАМАТИСТІВ (БГАРТРІГАРІ) У КАШМІРСЬКОМУ ШАЙВІЗМІ.....	177
<i>Ігор Федорченко</i> ЕВОЛЮЦІЯ ОНТОЛОГІЧНОГО СТАТУСУ ГРОШЕЙ В ІСТОРИКО- ФІЛОСОФСЬКОМУ ДИСКУРСІ: ВІД КОНКРЕТНОЇ ЦІННОСТІ ДО АБСТРАКТНОГО СИМВОЛУ.....	184
<i>Денис Хайлак</i> ЦИФРОВИЙ ТРАНЗИТ: ВПЛИВ ТЕХНОЛОГІЙ НА ЗМІНУ СОЦІАЛЬНОЇ СТРУКТУРИ.....	189
<i>Наталія Шакур</i> ІСТОРІЯ В КОНТЕКСТІ УКРАЇНСЬКОЇ ФІЛОСОФІЇ: ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ПІДХОДИ.....	195

ПОЛІТИЧНІ НАУКИ

<i>Антон Бадер, Юлія Нужна, Світлана Вовк</i> ФІЛОСОФІЯ СКЛАДНИХ СИСТЕМ У ПОЛІТИЧНОМУ МОНИТОРИНГУ: ПОСТНЕКЛАСИЧНИЙ ПОВОРІТ У ПОЛІТИЧНІЙ АНАЛІТИЦІ.....	205
<i>Олег Барабаш</i> ЛІБЕРТАРІАНСЬКІ ДОСЛІДЖЕННЯ: АРГЕНТИНА МІЖ ДЕСУВЕРЕНІЗАЦІЄЮ ТА ЕКОНОМІЧНИМ ПРОРИВОМ.....	213
<i>Олександр Безрук</i> ІНСТИТУТИ ПУБЛІЧНОЇ ВЛАДИ ТА ГРОМАДЯНСЬКЕ СУСПІЛЬСТВО: ДЖЕРЕЛА ЛЕГІТИМНОСТІ В УМОВАХ ГІБРИДНОЇ ВІЙНИ.....	225
<i>Світлана Бульбенюк, Юрій Манелюк</i> ПОЛІТИЧНІ КОНФЛІКТИ ТА ЇХ ФОРМИ В ДОСЛІДНИЦЬКОМУ ПОЛІ ПУБЛІЧНОЇ ПОЛІТИКИ.....	233

<i>Ігор Вдовичин</i> ЕВОЛЮЦІЯ ПОЛІТИКИ ІСТОРИЧНОЇ ПАМ'ЯТІ В УКРАЇНІ ПІСЛЯ ЗДОБУТТЯ НЕЗАЛЕЖНОСТІ.....	241
<i>Ігор Вегеш</i> ОСОБЛИВОСТІ РОЗВИТКУ ПОЛІТИЧНОЇ КУЛЬТУРИ УКРАЇНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА В УМОВАХ ВІЙНИ: ТЕНДЕНЦІЇ, РИЗИКИ, ПЕРСПЕКТИВИ.....	251
<i>Ольга Виговська</i> АРХІТЕКТУРА БЕЗПЕКИ ЄВРОПИ В СИСТЕМІ МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИНУ ХХІ СТОЛІТТІ.....	260
<i>Світлана Внучко</i> ЄВРОСКЕПТИЦИЗМ ТА КОМУНІКАТИВНА КРИЗА В ЄС: ВИКЛИКИ ЛЕГІТИМНОСТІ В ЕПОХУ ДЕЗІНФОРМАЦІЇ.....	269
<i>Alina Voichuk</i> THE SYSTEM OF CHECKS AND BALANCES IN AFRICAN PARLIAMENTARY REPUBLICS.....	278
<i>Андрій Гольцов</i> ГЕОПОЛІТИЧНИЙ ІМІДЖ ДЕРЖАВИ В КОНТЕКСТІ ГЛОБАЛІЗАЦІЇ.....	285
<i>Ірина Грідіна, Тетяна Іванець, Сергій Пахоменко</i> ПОШИРЕННЯ РОСІЙСЬКИХ НАРАТИВІВ У ЄВРОПЕЙСЬКОМУ ІНФОРМАЦІЙНОМУ ПРОСТОРІ ЯК СКЛАДНИК ГІБРИДНОЇ ВІЙНИ РФ ПРОТИ УКРАЇНИ.....	293
<i>Валентин Завидняк, Діана Стебляк</i> РОЛЬ ОРГАНІВ МІСЦЕВОГО САМОВРЯДУВАННЯ В США.....	300
<i>Оксана Зелена</i> РОЛЬ УНІВЕРСИТЕТСЬКОЇ СПІЛЬНОТИ У ФОРМУВАННІ ГРОМАДЯНСЬКОЇ АКТИВНОСТІ СТУДЕНТІВ ПІД ЧАС ВІЙНИ.....	307
<i>Ольга Івасечко, Лілія Горбачова</i> ЕВОЛЮЦІЯ САНКЦІЙНОЇ ПОЛІТИКИ ЄС ТА ОЦІНКА ЇЇ ЕФЕКТИВНОСТІ В КОНТЕКСТІ РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКОЇ ВІЙНИ.....	317
<i>Юлія Кокарча</i> ПОЛІТИЧНА КУЛЬТУРА І СТІЙКІСТЬ ДЕМОКРАТІЇ: УКРАЇНСЬКИЙ ДОСВІД НА ПРИКЛАДІ РЕАКЦІЇ СУСПІЛЬСТВА НА ПОДІЇ ДОВКОЛА НАБУ ТА САП.....	327
<i>Наталія Кононенко</i> ЧОМУ НЕЕЛЕКТОРАЛЬНА ЛЕГІТИМНІСТЬ НЕ КОМПЕНСУЄ ІНСТИТУЦІЙНИЙ ДИСБАЛАНС УКРАЇНСЬКОЇ ВЛАДИ.....	334
<i>Віталій Коцул</i> РОМСЬКА ЕТНІЧНА МЕНШИНА В УКРАЇНІ: ЕТНОПОЛІТИЧНІ ВИКЛИКИ В УМОВАХ РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКОЇ ВІЙНИ ТА СУСПІЛЬНОЇ ТРАНСФОРМАЦІЇ.....	347
<i>Валентина Кубко</i> ДИПЛОМАТІЯ ДРУГОГО ТРЕКУ ЯК ІНСТРУМЕНТ УРЕГУЛЮВАННЯ ЗБРОЙНИХ КОНФЛІКТІВ.....	358

<i>Андрій Кудряченко, Людмила Чекаленко</i> ВПЛИВ МІЖНАРОДНИХ ФАКТОРІВ НА ФОРМУВАННЯ ТА РОЗВИТОК РЕСПУБЛІКИ АЛБАНІЇ.....	368
<i>Тетяна Кухоцька</i> ПОЛІТИЧНІ СВЯТА ЯК РІЗНОВИД ПОЛІТИЧНОГО РИТУАЛУ В КОНТЕКСТІ ФОРМУВАННЯ УКРАЇНСЬКОЇ ПОЛІТИЧНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ В УМОВАХ РОСІЙСЬКОЇ АГРЕСІЇ.....	377
<i>Павло Лисянський, Віра Ястребова</i> ТЕХНОЛОГІЯ ЗНИЩЕННЯ ПРОТЕСТНИХ НАСТРОЇВ В АВТОКРАТИЧНИХ РЕЖИМАХ.....	384
<i>Валерій Майданюк</i> ПРИЧИНИ КРИТИЧНОЇ ОЦІНКИ ДЕМОКРАТІЇ ПРЕДСТАВНИКАМИ УКРАЇНСЬКОГО КОНСЕРВАТИЗМУ ХХ СТОЛІТТЯ.....	393
<i>Andrii Marchenko</i> THE RIGHT TO RELIGIOUS FREEDOM AND ITS DEFENSE AS A PRINCIPLE OF MODERN GLOBAL POLICY.....	401
<i>Володимир Муляр</i> ЄВРОПЕЙСЬКИЙ СОЮЗ: «ПРИСМЕРК ЄВРОПИ» ЧИ НОВИЙ РЕНЕСАНС?.....	412
<i>В'ячеслав Мусієнко</i> ГУМАНІТАРНА ДИПЛОМАТІЯ ТУРЕЧЧИНИ НА БЛИЗЬКОМУ СХОДІ В УМОВАХ РЕГІОНАЛЬНИХ КРИЗ (2020–2025).....	421
<i>Ольга Науменко</i> ВИКОРИСТАННЯ DIGITAL-ТЕХНОЛОГІЙ У ФОРМУВАННІ ВИБОРЧОГО ПРОЦЕСУ.....	428
<i>Злата Осіпова</i> АНАЛІЗ ЕФЕКТИВНОСТІ ВИКОРИСТАННЯ ГУМОРУ В ПОЛІТИЧНОМУ ДИСКУРСІ УКРАЇНСЬКИХ ПОЛІТИКІВ У МЕРЕЖІ X.COM	435
<i>Жанна Пацьора</i> ЩОДО АКТУАЛЬНОСТІ ДОСЛІДЖЕННЯ МІЖНАРОДНИХ КОМУНІКАЦІЙ У КОНТЕКСТІ ТРАНСФОРМАЦІЇ ТЕОРІЇ ПАРАДИГМ.....	447
<i>Микита Петраков</i> МЕЖІ ПАМ'ЯТІ: ЛІМОЛОГІЧНИЙ ВИМІР ІСТОРИЧНОЇ ПОЛІТИКИ ПОЛЬЩІ У ХХ–ХХІ СТОЛІТТЯХ.....	455
<i>Андрій Поляков</i> ПОСТКОЛОНІАЛЬНА ПАРАДИГМА В УКРАЇНСЬКІЙ НАУКОВІЙ ДУМЦІ: ПОЛІТОЛОГІЧНИЙ КОНТЕКСТ.....	468
<i>Оксана Пушонкова, Михайло Калініченко</i> МИСТЕЦТВО І ПОЛІТИКА НА ПЕРЕТИНІ СИМВОЛІЧНИХ ДИСКУРСІВ.....	476
<i>Богдан Савлюк</i> ДЕСТРУКТИВНІ ВПЛИВИ МЕДІА НА ФОРМУВАННЯ СУЧАСНОГО УКРАЇНСЬКОГО НАЦІОНАЛІЗМУ.....	484
<i>Артем Синюченко</i> МІЖНАРОДНА КООРДИНАЦІЯ ЩОДО ЗАХИСТУ ПОЛІТИЧНИХ ІНТЕРЕСІВ ПРАЦІВНИКІВ В УМОВАХ ГЛОБАЛЬНИХ ВИКЛИКІВ.....	495

<i>Ростислав Тістик</i> ЕВОЛЮЦІЯ ДИПЛОМАТИЧНИХ ПРАКТИК: «СТАРА» ТА «НОВА» ДИПЛОМАТІЯ У МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИНАХ.....	503
<i>Валентин Шаліт</i> СТРАТЕГІЯ ХЕДЖУВАННЯ ФІЛІППІН ЩОДО КИТАЮ В ПІВДЕННО-КИТАЙСЬКОМУ МОРІ: ГЕОПОЛІТИЧНИЙ ВИМІР.....	513
<i>Антін Юрьєв</i> ПОЛІТИЧНА СТРУКТУРИЗАЦІЯ ПАРЛАМЕНТУ: ІНСТИТУЦІЙНІ ТА КОМУНІКАТИВНІ ЧИННИКИ.....	522
<i>Сергій Ягодзінський, Леся Левченко</i> ФЕНОМЕН ПОСТПРАВДИ В КОНТЕКСТІ ПОЛІТИЧНОГО ПОПУЛІЗМУ: СПІЛЬНІ ВИТОКИ ТА ВЗАЄМОЗВ'ЯЗОК.....	529
ЗВЕРНЕННЯ.....	537

CONTENTS

PHILOSOPHY SCIENCE

Valerii Ananin, Viktor Horlynskyi

CONCEPTUAL BASES OF LEADERSHIP AS A PARADIGM
OF MANAGEMENT IN CRISIS CONDITIONS OF LIFE ACTIVITY.....13

Artem Bondariev

NATIONAL IDENTITY IN THE CONTEXT
OF INTERDISCIPLINARY KNOWLEDGE.....21

Zorina Vykhovanets

THE PHENOMENON OF CULTURAL AND NORMATIVE OPTIMUM
OF COLLECTIVE INTERACTION BETWEEN SOCIETY AND THE STATE:
CONVERSION STUDIES OF DOMESTIC STATE-BUILDING.....31

Dmytro Halchynskyi

THE ROLE OF SELF-IDENTIFICATION AND SELF-AWARENESS
IN PERSONALITY FORMATION AND INTERACTION WITH SOCIETY.....42

Liudmyla Horodniuk

DIGITAL CHARISMA AS A PHENOMENON OF MODERN COMMUNICATION.....48

Ruslan Deliatynskyi, Olha (Andreia) Maslii, Vitalii Derkach

REVIVAL OF UGCC STRUCTURES AS A MEANS
OF ACHIEVING PATRIARCHATE IN 1993–1996.....59

Irina Kuznetsova, Oleksandra Rubanets

SELF-KNOWLEDGE: EPISTEMOLOGICAL, ONTOLOGICAL,
COMMUNICATIVE AND AXIOLOGICAL DIMENSIONS.....72

Tamara Kusherets

SPECIFIC FEATURES OF CHINESE EPISTEMOLOGY AND MODERN SCIENCE.....80

Dmytro Leoshchenko

BASIC ISSUES OF PHILOSOPHY:
ACTUALIZATION OF THE TRADITIONAL PROBLEM.....87

Olha Lishchynska

URBAN INSTITUTIONAL SPACE OF WAR-ERA CULTURE:
EXPERIENCE OF CULTURAL CREATION IN LVIV.....96

priest Petro Lopatynsky

ORTHODOX POLITICAL THEOLOGY:
THE INTERSECTION OF CHURCH AND STATE.....102

Nadiia Marynets

THE MEANING OF LIFE IN THE CONTEXT
OF A TRANSFORMATIONAL SOCIETY.....108

Iryna Ostapets, Anzhelika Derbak, Oleg Nester

LOGICAL-ANALYTICAL STUDIES OF BERTRAND RUSSEL.....116

Rostyslav Polishchuk

THE BODY AS HABITUS: PIERRE BOURDIEU'S PHILOSOPHICAL
CONTRIBUTION ON THE EXAMPLE OF SPORT.....122

<i>Borys Polyarush</i> URBANIZATION AS A SOCIO-PHILOSOPHICAL PHENOMENON: GLOBAL CHALLENGES AND FEATURES.....	130
<i>Iryna Pochynok</i> G.-G. GADAMER ON THE HERMENEUTICS OF ART AS A SOCIO-CULTURAL PHENOMENON.....	137
<i>Tetiana Reva</i> ETHICAL CATEGORIES IN THE FRENCH WRITERS REFLECTIONS (ON THE WORKS OF F. RABELAIS AND G. BERNANOS).....	145
<i>Svitlana Repetii, Nelya Shchelok, Valeria Apanashchenko</i> TODAY'S CHALLENGES: ARTIFICIAL INTELLIGENCE AND SPIRITUALITY OF THE INDIVIDUAL	152
<i>Pavlo Sobolievskyi</i> PHENOMENOLOGY AND ORDINARY LANGUAGE PHILOSOPHY: A MODERN VIEW.....	159
<i>Yuliia Sokolovska, Iryna Sevruk, Nataliia Chuprynova</i> THE MERITOCRATIC PRINCIPLE IN CAREER MANAGEMENT AND ITS IMPLEMENTATION WITHIN UKRAINE'S SECURITY FORCES.....	166
<i>Ivan Ulitko</i> REFLECTION AND LANGUAGE. APPROPRIATION AND DEVELOPMENT OF IDEAS OF GRAMMARIANS (BHARTRIHARI) IN KASHMIRI SHAIVISM.....	177
<i>Ihor Fedorchenko</i> THE EVOLUTION OF THE ONTOLOGICAL STATUS OF MONEY IN HISTORICAL AND PHILOSOPHICAL DISCOURSE: FROM CONCRETE VALUE TO ABSTRACT SYMBOL.....	184
<i>Denys Khailak</i> DIGITAL TRANSIT: THE IMPACT OF TECHNOLOGY ON CHANGING SOCIAL STRUCTURE.....	189
<i>Natalia Shakun</i> HISTORY IN THE CONTEXT OF UKRAINIAN PHILOSOPHY: THEORETICAL AND METHODOLOGICAL APPROACHES.....	195

POLITICAL SCIENCE

<i>Anton Bader, Yuliia Nuzhna, Svitlana Vovk</i> COMPLEX SYSTEMS PHILOSOPHY IN POLITICAL MONITORING: A POST-NONCLASSICAL TURN IN POLITICAL ANALYTICS.....	205
<i>Oleh Barabash</i> LIBERTARIAN STUDIES: ARGENTINA BETWEEN DESOVEREIGNIZATION AND ECONOMIC BREAKTHROUGH.....	213
<i>Oleksandr Bezruk</i> INSTITUTIONS OF PUBLIC AUTHORITY AND CIVIL SOCIETY: SOURCES OF LEGITIMACY IN THE CONTEXT OF HYBRID WARFARE.....	225
<i>Svitlana Bulbeniuk, Yurii Maneliuk</i> POLITICAL CONFLICTS AND THEIR FORMS IN THE RESEARCH FIELD OF PUBLIC POLICY.....	233

<i>Ihor Vdovychyn</i> EVOLUTION OF HISTORICAL MEMORY POLICY IN UKRAINE AFTER INDEPENDENCE.....	241
<i>Ihor Vehesh</i> FEATURES OF THE DEVELOPMENT OF POLITICAL CULTURE OF UKRAINIAN SOCIETY IN WAR CONDITIONS: TRENDS, RISKS, PROSPECTS.....	251
<i>Olha Vyhovska</i> THE SECURITY ARCHITECTURE OF EUROPE IN THE SYSTEM OF INTERNATIONAL RELATIONS IN THE XXI CENTURY.....	260
<i>Svitlana Vnuchko</i> EUROSCEPTICISM AND THE COMMUNICATION CRISIS IN THE EU: CHALLENGES TO LEGITIMACY IN THE AGE OF DISINFORMATION.....	269
<i>Alina Voichuk</i> THE SYSTEM OF CHECKS AND BALANCES IN AFRICAN PARLIAMENTARY REPUBLICS.....	278
<i>Andrey Goltsov</i> THE GEOPOLITICAL IMAGE OF THE STATE IN THE CONTEXT OF GLOBALIZATION.....	285
<i>Iryna Gridina, Tetiana Ivanets, Serhii Pakhomenko</i> DISSEMINATION OF RUSSIAN NARRATIVES IN THE EUROPEAN INFORMATION SPACE AS PART OF THE RUSSIAN FEDERATION'S HYBRID WAR AGAINST UKRAINE.....	293
<i>Valentyn Zavydnyak, Diana Steblak</i> THE ROLE OF LOCAL GOVERNMENTS IN THE UNITED STATES.....	300
<i>Oksana Zelena</i> THE ROLE OF THE UNIVERSITY COMMUNITY IN SHAPING STUDENTS' CIVIC ENGAGEMENT DURING THE WAR.....	307
<i>Olha Ivasechko, Liliia Horbachova</i> EVOLUTION OF EU SANCTIONS POLICY AND ASSESSMENT OF ITS EFFECTIVENESS IN THE CONTEXT OF THE RUSSIAN-UKRAINIAN WAR.....	317
<i>Yuliia Kokarcha</i> POLITICAL CULTURE AND THE RESILIENCE OF DEMOCRACY: THE UKRAINIAN EXPERIENCE THROUGH THE LENS OF PUBLIC REACTION TO THE DEVELOPMENTS AROUND NABU AND SAP.....	327
<i>Natalia Kononenko</i> WHY NON-ELECTORAL LEGITIMACY FAILS TO COMPENSATE FOR THE INSTITUTIONAL IMBALANCE OF STATE POWER IN UKRAINE.....	334
<i>Vitalii Kotsur</i> THE ROMA ETHNIC MINORITY IN UKRAINE: ETHNOPOLITICAL CHALLENGES IN THE CONTEXT OF RUSSIAN-UKRAINIAN WAR AND SOCIAL TRANSFORMATION.....	347
<i>Valentyna Kubko</i> TRACK II DIPLOMACY AS AN INSTRUMENT FOR ARMED CONFLICT RESOLUTION	358

<i>Andriy Kudryachenko, Liudmyla Chekalenko</i> THE INFLUENCE OF INTERNATIONAL FACTORS ON THE FORMATION AND DEVELOPMENT OF THE REPUBLIC OF ALBANIA.....	368
<i>Tetiana Kuhotska</i> POLITICAL HOLIDAYS AS A TYPE OF POLITICAL RITUAL IN THE CONTEXT OF FORMING UKRAINIAN POLITICAL IDENTITY UNDER RUSSIAN AGGRESSION.....	377
<i>Pavlo Lysiyansky, Vira Iastrebova</i> THE TECHNOLOGY OF SUPPRESSING PROTEST SENTIMENTS IN AUTOCRATIC REGIMES	384
<i>Valerii Maidaniuk</i> REASONS FOR THE CRITICAL ASSESSMENT OF DEMOCRACY BY REPRESENTATIVES OF UKRAINIAN CONSERVATISM IN THE 20TH CENTURY.....	393
<i>Andrii Marchenko</i> THE RIGHT TO RELIGIOUS FREEDOM AND ITS DEFENSE AS A PRINCIPLE OF MODERN GLOBAL POLICY.....	401
<i>Volodymyr Muliar</i> THE EUROPEAN UNION: “THE TWILIGHT OF EUROPE” OR A NEW RENAISSANCE?.....	412
<i>Viacheslav Musiienko</i> TURKEY’S HUMANITARIAN DIPLOMACY IN THE MIDDLE EAST AMID REGIONAL CRISES (2020–2025).....	421
<i>Olha Naumenko</i> THE USE OF DIGITAL-TECHNOLOGIES IN SHAPING THE ELECTORAL PROCESS.....	428
<i>Zlata Osipova</i> ANALYSIS OF THE EFFECTIVENESS OF HUMOR USE IN POLITICAL DISCOURSE OF UKRAINIAN POLITICIANS ON THE X.COM NETWORK.....	435
<i>Zhanna Patsiora</i> ON THE RELEVANCE OF RESEARCH INTO INTERNATIONAL COMMUNICATIONS IN THE CONTEXT OF THE TRANSFORMATION OF PARADIGM THEORY.....	447
<i>Mykyta Petrakov</i> LIMITS OF MEMORY: THE LIMNOLOGICAL DIMENSION OF POLAND’S HISTORICAL POLICY IN THE 20TH–21ST CENTURIES.....	455
<i>Andriy Polyakov</i> POSTCOLONIAL PARADIGM IN UKRAINIAN SCHOLARLY DISCOURSE: A POLITICAL SCIENCE PERSPECTIVE.....	468
<i>Oksana Pushonkova, Mykhailo Kalinichenko</i> ART AND POLITICS AT THE INTERSECTION OF SYMBOLIC DISCOURSES.....	476
<i>Bohdan Savliuk</i> DESTRUCTIVE INFLUENCES OF MEDIA ON THE FORMATION OF CONTEMPORARY UKRAINIAN NATIONALISM.....	484

<i>Artem Sinyuchenko</i>	
INTERNATIONAL COORDINATION FOR THE PROTECTION OF WORKERS’ POLITICAL INTERESTS IN THE CONTEXT OF GLOBAL CHALLENGES.....	495
<i>Rostyslav Tistyk</i>	
EVOLUTION OF DIPLOMATIC PRACTICES: ‘OLD’ AND ‘NEW’ DIPLOMACY IN INTERNATIONAL RELATIONS.....	503
<i>Valentyn Shalit</i>	
PHILIPPINES’ HEDGE STRATEGY AGAINST CHINA IN THE SOUTH CHINA SEA: THE GEOPOLITICAL DIMENSION.....	513
<i>Antin Yuriev</i>	
POLITICAL STRUCTURING OF THE PARLIAMENT: INSTITUTIONAL AND COMMUNICATIVE FACTORS.....	522
<i>Serhii Yahodzinskyi, Lesya Levchenko</i>	
THE PHENOMENON OF POST-TRUTH IN THE CONTEXT OF POLITICAL POPULISM: COMMON ORIGINS AND INTERCONNECTION.....	529
APPEAL.....	537

ФІЛОСОФСЬКІ НАУКИ

УДК 316.42:752

DOI <https://doi.org/10.30970/PPS.2025.61.1>

КОНЦЕПТУАЛЬНІ ОСНОВИ ЛІДЕРСТВА ЯК ПАРАДИГМИ УПРАВЛІННЯ В КРИЗОВИХ УМОВАХ ЖИТТЄДІЯЛЬНОСТІ

Валерій Ананійн

*Інститут спеціального зв'язку та захисту інформації
Національного технічного університету України «Київський політехнічний інститут
імені Ігоря Сікорського», Спеціальна кафедра,
вул. Верхньоключова, 4, 03056, м. Київ, Україна*

Віктор Горлинський

*Інститут спеціального зв'язку та захисту інформації
Національного технічного університету України «Київський політехнічний інститут
імені Ігоря Сікорського»,
Науково-дослідний центр,
вул. Верхньоключова, 4, 03056, м. Київ, Україна*

У статті обґрунтовано авторський підхід до вивчення проблеми лідерства як парадигми управління в кризових умовах життєдіяльності, метою якого є розширення меж дослідницьких можливостей розв'язання проблеми управління безпекою в умовах озброєного протистояння в центрі Європи. Досліджено теоретичні витоки, становлення та розвиток лідерства як соціального явища, що визначає регулятивні основи мислення, вибудовування комунікацій та управління в контексті сприяння розв'язанню кризових ситуацій, турботи про колективну безпеку й збереження життя. Обґрунтовано сутність парадигми лідерства як сукупності теоретичних, методологічних, аксіологічних та методичних настанов розв'язання пізнавальних і практичних проблем управління в інтересах забезпечення безпеки людини, суспільства і держави, відповідно до яких будуватимуться знання про лідерство в історико-культурному контексті зростання ризиків та екзистенційних загроз. Визначено безпекову функцію лідерства, що спрямована на формування соціально-психологічних та організаційних компетентностей, щодо забезпечення особистої та колективної безпеки на підставі норм права, європейських та євроатлантичних стандартів організації професійної діяльності в ситуаціях підвищеного ризику в умовах режиму воєнного стану. Показано, що лідерство як парадигма управління в кризових умовах є теоретичною підставою переформатування управлінської діяльності та людських стосунків на ціннісних підвалинах збереження людського життя й безпеки країни. Розкрито зміст аксіологічного складника лідерства, що утворюється на підставі історично сформованих смислів життя, відповідних цінностей та потреб в індивідуальній та колективній безпеці. Зауважено, що в умовах війни питання лідерства як регулятивного інструменту підтримання національної безпеки й озброєного обстоювання інтересів держави набуває значущості та потребує зосередження уваги науковців та освітян, зокрема у сфері військової освіти.

Ключові слова: безпека, екзистенційна загроза, криза, компетентність, лідерство, парадигма, цінність, управління.

Постановка проблеми. Кризовий стан сучасного суспільства, що характеризується посиленням озброєного протистояння в центрі Європи, висуває потребу переосмислення ключових регулятивних засад функціонування лідерства в контексті гарантування безпеки

людини, суспільства і держави в кризових умовах життєдіяльності як нагальної потреби часу. В умовах розпалювання військово-політичної кризи переосмислення аксіологічних основ лідерства набуває ключового значення у збереженні людського буття й припускає розроблення проблеми лідерства як парадигми управління в кризових умовах життєдіяльності, що має значно розширити межі дослідницьких можливостей та запропонувати нові шляхи розв'язання проблеми управління безпекою в умовах воєнного стану. За своєю суттю концептуалізація лідерства як парадигми управління є теоретичною основою перформатування управлінської діяльності та людських стосунків на ціннісних підвалинах збереження людського життя й безпеки країни. Отже, метою статті є обґрунтування парадигми лідерства як сукупності теоретичних, методологічних та аксіологічних настанов розв'язання пізнавальних і практичних проблем управління в інтересах забезпечення безпеки людини, суспільства та держави в кризових умовах воєнного стану.

Розробка наукової проблематики. Генезис лідерства як соціального явища має давню історію, на відміну від самих слів «лідер» і «лідерство», що виникли в XIII ст. і походять від англ. lead – «дорога», «шлях». Але як соціальне явище лідерство має більш давнє походження, заглиблюючись у добу Античності та Стародавнього Китаю. Становлення теоретичних основ лідерства, відбувалося в межах філософської спадщини Сократа, Ксенофонта, Платона, Конфуція, де розкривалися етичні вимоги до особистості, зумовлені її суспільним станом [1, с. 15–21]. Саме ідеї мислителів Античності й Стародавнього Китаю стосовно якостей особистості, що дають змогу керувати спільнотою, мобілізувати людей на досягнення суспільно значущих цілей, дослідники зараховують до теоретичних витоків концепції лідерства.

Подальший розвиток ідеї лідерства набули в працях Н. Макіавеллі, Ф. Ніцше, Г. Спенсера, З. Фрейда, А. Адлера, К. Юнга, Е. Фрома, М. Вебера, які лідерські якості осмислювали на підставі певних аксіологічних, соціальних і психологічних концепцій. У цей період відбувається перехід від розгляду ідеї лідерства в межах філософського знання до концептуалізації проблематики лідерства на підставі методологічних засад інших гуманітарних наук [1, с. 22].

Світове визнання у вигляді науково обґрунтованих соціологічних і психологічних теорій, концепцій та моделей проблема лідерства набула в працях дослідників, найбільш відомими серед яких є: Дж. Адаїр, І. Адизес, К. Бланшар, Д. Гоулман, Р.-Л. Дафт, К. Левін, Д. Макгрегор, Х. Оуен, Р. Стогділл, Ф. Тейлор, Р. Танненбаум, А. Файоль, Ф. Фідлер та ін. [1, с. 42–60; 2, с. 17–70; 3, с. 12–24].

Серед здобутків у контексті теми дослідження доцільно акцентувати на праці Курта Левіна у співавторстві з Рональдом Ліппіттом і Ральфом Вайтом «Моделі агресивної поведінки в експериментально створеному соціальному кліматі» (1939), у якій уперше застосовано емпіричний підхід до вивчення лідерства як поведінкової категорії в соціальній психології та визначено авторитарний, демократичний і ліберальний стилі лідерства [4]. Також потребують уваги: теорія ефективності лідерства Ф. Фідлера (1967) [5], що розкриває ефективність лідера в непередбачуваних ситуаціях управління; ситуаційна теорія непередбачуваних обставин В. Врума, Ф. Йеттона (1973); модель ситуаційного лідерства за теорією П. Херші і К. Бланшара (1969) [1, с. 44–45]. Поряд із зазначеним доцільно зауважити працю Джеймса Макгрегора Бернса «Leadership» (1978), у якій уперше системно описано взаємодію лідера й послідовників, запропоновано концепцію трансформаційного та транзакційного лідерства [6]. Відтоді дослідження проблематики лідерства набуло ознак трансдисциплінарного підходу, що відбувається на перетині різноманітних наук [2, с. 61–70]. Ураховуючи спрямованість дослідження, варто відзначити праці Дж. Віллінка, Д. Рейтера,

Дж. Річардсона, Р. Робертса і Р. Чарана, у яких розглядалися різноманітні аспекти військового лідерства.

Необхідно відзначити сфери досліджень з лідерства, що здійснювали безпосередньо українські фахівці. Методологічні засади формування лідерської компетентності засобами освіти висвітлювали Т. Гуменникова, М. Діденко, А. Клочко, В. Локшин, В. Міляєва, О. Яценко, О. Нестуля, С. Нестуля, Н. Кононець та ін. Соціально-психологічні аспекти теорії лідерства вивчали Т. Грицевич, Т. Мацевко, П. Ткачук, О. Цукан та ін. Питання лідерської компетентності менеджера аналізували В. Гладкова, В. Жигір, В. Марченко, В. Лугова, О. Єрмоленко та ін. Практичні аспекти розвитку лідерства в управлінській сфері діяльності висвітлювали Л. Бізо, І. Ібрагімова, О. Кікоть, О. Романовський та ін. [1, с. 32–38; 2, с. 121–139; 7, с. 47–119]. Провідне завдання закладів вищої освіти, на думку науковців, полягає в подальшому пошуку й запровадженні нових підходів до професійної підготовки здобувачів вищої освіти для системного розвитку їхньої лідерської компетентності [2, с. 5].

Наукові та практичні засади формування лідерської компетентності військових фахівців досліджували О. Бойко, О. Водчиць, Д. Гончарук, О. Пучков, О. Семененко, О. Уваркіна, О. Усаченко та ін. Безпосередньо зв'язок між лідерством та безпекою суспільства, держави й особистості, зокрема в умовах війни та кризових ситуацій, вивчали В. Алещенко, С. Антоненко, В. Осьодло, О. Рибчук, О. Ворошук, О. Діденко, С. Марова та ін. Проте європейський вибір України, її входження до європейського освітнього простору, підвищений ризик і небезпека професійної діяльності фахівців в умовах воєнного стану вимагають подальшого впровадження в освітню практику управлінської парадигми, заснованої на лідерстві з урахуванням вимог воєнного часу, спрямованості на захист територіальної цілісності країни та гарантування національної безпеки.

Виклад основного матеріалу. В умовах війни питання лідерства як інструменту підтримання національної безпеки й озброєного відстоювання інтересів держави набуває особливого значення та потребує зосередження уваги науковців і освітян. Але незважаючи на те, що обґрунтування основ лідерства військовослужбовців стало предметом численних досліджень, повноцінного наукового дискурсу в українському гуманітарному просторі щодо його методологічних, змістовних і функціональних характеристик, на думку дослідників, досі не репрезентовано [8, с. 158]. Задля систематизації знань та подальшого синтезу базових ідей про лідерство з позицій інтересів безпеки як парадигми доцільно відзначити основні групи, що на підставі застосованих загальних принципів дослідження поєднують різноманітні теорії та концепції лідерства в наукову парадигму, а саме: концепції особистісних рис лідерства, що ґрунтуються на ідеї можливості визначення системи якостей лідера як обдарованої особистості [1, с. 42–43; 2, с. 18–23]; поведінкові теорії лідерства, що акцентують на вивченні, оцінюванні та класифікації видів поведінки лідера, його взаємодії з послідовниками в контексті аналізу таких понять, як «стиль лідерства», «стиль управління» [1, с. 43–45; 2, с. 23–30]; ситуативні концепції лідерства, що зосереджують увагу на розробці моделі ухвалення рішень лідером і передбачають зв'язок між поведінкою лідера й участю його підлеглих в ухваленні рішень [1, с. 43–45; 2, с. 30–41]; концепції функціонального лідерства, які вбачають універсальну мету лідерства в тому, щоб зробити організацію результативною й ефективною в найближчій і довготривалій перспективі [1, с. 45–46; 2, с. 41–48]; ціннісні теорії лідерства, що визнають фундаментальне значення і мотиваційну роль цінностей у житті людини [1, с. 23, 67, 123–126; 2, с. 48–53]; концепції духовного лідерства або лідерства-служіння, які проголошують чинниками лідерства такі якості, як емпатія, переконаність, компетентність, піклування, підтримка, довіра, співчуття, передбачення тощо [1, с. 56–57; 2, с. 53–57]; концепції емоційного лідерства, які

відзначають вплив емоцій та емоційного інтелекту на ефективність управління [2, с. 57–61]; концепції харизматичного лідерства, що підкреслюють значущість харизматичних якостей лідера як головного чинника лідерства [1, с. 53–54; 2, с. 61–64]; концепція трансакційного лідерства, яка розглядає соціальну поведінку і взаємодію людей як обмін матеріальними й нематеріальними цінностями, де лідер виступає в ролі посередника; концепція трансформаційного лідерства, що характеризує лідерство з позицій здатності забезпечити необхідні зміни в момент виникнення нових суспільних тенденцій. Найбільш глибокого й системного вивчення в українській науці проблема лідерства набула в соціально-психологічних концепціях менеджменту, теоріях управління та освіти [2, с. 70–100]. Перелічені теорії і концепції становлять концептуальні засади парадигми лідерства як синтезу загальної наукової проблеми та практики підготовки фахівців на ціннісних підвалинах збереження людського буття й гарантування безпеки держави.

Аналіз теоретичних концепцій дає змогу визначити основні погляди на лідерство, що склалися в сучасній науці, а саме: лідерство як центр групових інтересів, коли лідер становить духовно-емоційний центр групи, що визначає її структуру, атмосферу, ідеологію та групові процеси; як групові відносини, що ґрунтуються на принципах змагальності, співпраці, особистому авторитеті лідера, лояльності та підпорядкуванні; лідерство як характеристика особистості, комбінації рис, які надають можливість спонукати до виконання завдань підлеглими та визначають стиль управління; як інструмент досягнення мети, мистецтво досягнення згоди, підпорядкування, лояльності, поваги; дії лідера, що визначають стиль його поведінки [1, с. 61–67; 2, с. 70–71]. Отже, сутність лідерства визначається як соціальне явище, що характеризує організаторські здібності особистості щодо досягнення групових цілей в оптимальні строки з найбільшим ефектом. Перелічені аспекти розуміння лідерства є однією з теоретичних підстав з'ясування змісту його безпекового складника як функціонального компоненти в умовах кризового стану суспільства.

Системоутворювальним поняттям парадигми лідерства постає категорія «лідер». У контексті управлінських теорій лідерства «лідер» – це поняття, що характеризує суб'єкта групових відносин як члена групи, ключова роль якого полягає в цілеспрямованні, інтеграції, контролі діяльності інших членів групи у виконанні групових завдань, за яким група визнає перевагу в статусі й надає право ухвалювати рішення в значущих для неї ситуаціях [2, с. 71; 3, с. 25–36].

Теоретичною підставою визначення основних лідерських компетентностей є базові функції лідера-управлінця, а саме: цільова або функція планування; адміністративно-організаційна або управлінська; мотиваційно-стимулювальна; експертно-консультативна; представницька; виховна; комунікаційно-інтеграційна функція; творча функція тощо [1, с. 69–70; 2, с. 27, 41–48]. Проте, ураховуючи спектр завдань, які виконує військовий фахівець у небезпечних умовах діяльності, до перелічених функцій варто додати безпекову, що спрямована на формування соціально-психологічних та організаційних компетентностей, щодо гарантування особистої та колективної безпеки на підставі норм права, європейських і євроатлантичних норм та стандартів організації професійної діяльності в ситуаціях підвищеного ризику, зокрема в умовах режиму воєнного стану. На думку дослідників, українському суспільству, підрозділам сектору безпеки і оборони потрібні активні, компетентні керівники-лідери, здатні ухвалювати ефективні рішення в скрутних умовах воєнного часу та брати відповідальність за їх реалізацію, уміють визначати цілі та шляхи їх досягнення, аналізувати й адекватно оцінювати власні дії та їх наслідки, відбудовувати конструктивні комунікації у військовому колективі. Лідерство офіцера у військовому середовищі розглядається як інтегральний показник особистісних професійних, соціаль-

но-психічних і комунікаційних якостей військового керівника, здатного в екстремальних умовах брати відповідальність за виконання завдань за призначенням, швидко адаптуватися до нових обставин, застосовувати інноваційні методи соціального й психологічного управлінського впливу [1, с. 3–9].

Характеризуючи особливості лідерства в умовах воєнного часу, дослідники зауважують здатність лідера до ефективного планування й ухвалення рішень в умовах високого тиску та обмеженого часу, забезпечення дисципліни та мобілізації підлеглих щодо виконання завдань, вчасного виявлення ризиків. Як особливість комунікації, підкреслюється її спрямованість на управління кризовими ситуаціями, коли терміновість рішень зумовлено загрозою для безпеки та життя [10, с. 57; 11, с. 44]. Суттєвим складником підготовки військових лідерів-керівників, поряд із зазначеним, є опанування компетентностями з формування, підтримання та поновлення психологічного стану, надання психологічної допомоги, підтримання постійної психологічної готовності, гарантування безпеки підлеглих в екстремальних умовах. Особливістю лідерства у сфері організації діяльності й військової служби є синтез лідерських компетентностей, з одного боку, професійного адміністратора, управлінця у певній сфері професійної діяльності, з іншого – керівника військового колективу, військового педагога й вихователя підлеглих. Первинним складником компетентностей, від опанування яким залежить успіх керівництва, є власне професійні компетентності [1, с. 6; 9; 11, с. 48]. Отже, зміст лідерських компетентностей залежить від складу основних функцій майбутнього керівника в системі колективних відносин як лідера професійного військового колективу. Проте в умовах воєнного часу від здатностей лідера, керівника військового колективу враховувати можливі небезпеки та загрози, забезпечувати умови щодо збереження життя і здоров'я підлеглих залежить життєздатність, психологічна стійкість та здатність підрозділу до виконання завдань за призначенням. Отже, важливим складником компетентностей лідера в складних умовах воєнного часу відповідно до безпекової функції постає комплекс соціально-психологічних та організаційних компетентностей щодо забезпечення особистої і колективної безпеки.

Аксіологічний складник концептуальних засад парадигми лідерства становлять ціннісні основи лідерства, що ґрунтуються на органічній єдності підходів, методів і принципів ціннісного аналізу, ціннісної зумовленості мислення, комунікацій, поведінки та діяльності, що розроблені у світовій та вітчизняній аксіологічній думці та ціннісних концепціях лідерства Р. Грінліфа, С. Кучмарські, Т. Кучмарські, К. Ходжкінсона, Г. Фейрхольма та ін. [1, с. 23, 67, 99, 123–126; 2, с. 48–53]. У контексті безпекової спрямованості теми дослідження серед аксіологічних концепцій лідерства викликає зацікавленість ціннісна теорія лідерства Г. Фейрхольма, згідно з якою саме цінності визначають принципи поведінки суб'єктів лідерства, зокрема цінності життя і безпеки [2, с. 48–53].

Аксіологічний складник лідерства в умовах зростання екзистенційних загроз іманентно утворюється на підставі історично сформованих смислів життя, відповідних цінностей і потреб у безпеці. Цінності, що зумовлюють життєстійкість, консолідацію, адаптивність, колективну безпеку і захищеність суспільства, формувалися в суспільній свідомості протягом усього історичного розвитку як результат осмислення й закріплення в культурі трагічного досвіду боротьби людства за збереження свого існування [12; 13]. З погляду на лідерство як парадигму управління в кризових умовах діяльності ціннісні орієнтації, що спрямовані на захист життя, збереження здоров'я, підтримання особистої і колективної безпеки, набувають значущості джерел сенсоутворювальних основ поведінки й діяльності в умовах екзистенційних загроз, небезпек і дедалі більшого ризику. У функціонуванні праксеологічного складника парадигми лідерства безпекові ціннісні орієнтації забезпечують стій-

кість психіки, необхідну в екстремальних умовах діяльності людини, роблять навколишній світ передбачуваним, впорядкованим, соціально захищеним [13; 14]. Отже, для успішності становлення військової людини як лідера у військовому колективі, з одного боку, необхідно набувати й демонструвати в складних екстремальних ситуаціях такі цінності та чесноти, які члени групи сприймають як лідерські [1, с. 67], з іншого боку, в умовах критичного зростання загроз життю людини військовий лідер має керуватися ціннісними настановами, що зумовлюють збереження життя і здоров'я підлеглих в інтересах виконання завдань військового колективу за призначенням.

Праксеологічну компоненту концептуальних засад парадигми лідерства утворюють методи, форми і засоби підготовки лідерів, спрямовані на формування лідерських компетентностей у небезпечних умовах діяльності. Методи підготовки лідерів визначаються як способи навчання, за допомогою яких досягається опанування лідерськими компетентностями, зокрема у сфері забезпечення безпеки. Під час занять з лідерства пропонують застосовувати такі методи: усного викладання (лекція, переказ, розповідь, пояснення, інструктування, інформування, порівняння); обговорення навчального матеріалу (семінар, бесіда, дискусія); практичні та активувальні методи навчання (рольова гра, вправа, аналіз й обговорення ситуації, експертна оцінка, метод кейсів, майндмепінг, сфокусована бесіда, пошук консенсусу, мозковий штурм); демонстрації, що імітують реальну професійну діяльність з допомогою засобів інформаційних технологій [2, с. 212–215, 244, 315–316]. Застосування означених методів має сприяти формуванню позитивної, конструктивної, оптимістичної взаємодії між лідером і послідовниками, накопиченню досвіду лідерської поведінки, формуванню лідерської компетентності майбутніх фахівців і керівників.

Форми навчання в інтересах формування лідерських якостей – це організаційна сторона підготовки лідерів, що зв'язана з методами й реалізується завдяки різноманітним засобам навчання. Серед багатьох форм організації навчання лідерів відзначають мультимедію, відеолекції, мультисемінари, тренінги, форуми, круглі столи, відеоконференції, панельні дискусії тощо [2, с. 215]. Для військових лідерів перелік форм збагачується різноманітними видами військової практики, тактичними навчаннями, тренуваннями та професійними змаганнями. Визначені форми занять припускають усебічний вплив на становлення особистості з позиції набуття практичного професійного й управлінського досвіду, пошуку власного стилю лідерства, створюють умови для набуття компетентностей, які забезпечували б виконання завдань у певних галузях професійної діяльності. Наповнення перелічених форм безпековим змістом, як негайної потреби часу, потребує додаткових творчих зусиль науковців і педагогів.

Висновки. Так, лідерство як парадигма управління в кризових умовах діяльності – спосіб набуття знань, теоретичних, методологічних, аксіологічних та методичних настанов з управління, що сприймаються як зразки розв'язання пізнавальних і практичних завдань, відповідно до яких будуватиметься знання про лідерство в історико-культурному контексті зростання ризиків, небезпек й екзистенційних загроз. Евристичне значення соціально-філософського осмислення парадигми лідерства як соціокультурного явища соціального буття в кризовому суспільстві полягає в тому, що воно відкриває перспективи наукових досліджень у сфері методологічних і праксеологічних засад лідерства як соціального інструмента формування й підтримання безпекового середовища в умовах зростання екзистенційних загроз.

Список використаної літератури

1. Бойко О. Теорія і методика формування лідерської компетентності офіцерів Збройних сил України : монографія. Житомир : Вид. О. Євенок, 2020. 667 с. URL: https://lib.iitta.gov.ua/id/eprint/722942/1/Boiko_O.V._Monografy.pdf.
2. Нестуля С., Нестуля Н., Кононець О. Дидактика лідерства. Сучасні погляди на формування лідерської компетентності здобувачів вищої освіти : монографія. Полтава : ПУЕТ, 2021. 592 с. URL: https://odnb.odessa.ua/vnn/book/14424?utm_source=chatgpt.com.
3. Бізо Л., Ібрагімова І., Кікоть О., Барань Є., Федорів Т. *Розвиток лідерства* / за заг. ред. І. Ібрагімової. Київ : Проект «Реформа управління персоналом на державній службі в Україні», 2012. 400 с. URL: [3.Бізо Розвиток лідерства 401с. 2012.Посіб 2012.pdf](#).
4. Lewin K., Lippitt R. & White R.K. Patterns of Aggressive Behavior in Experimentally Created Social Climates. *Journal of Social Psychology*. 1939. Iss. 10 (2), pp. 271-299. DOI: 10.1080/00224545.1939.9713366.
5. Fiedler F. A Theory of Leadership Effectiveness, New York : McGraw-Hill. 1967. 310 p. URL: https://openlibrary.org/books/OL23797886M/A_theory_of_leadership_effectiveness?utm_source=chatgpt.com.
6. MacGregor B. (1978). *Leadership*. New York : Harper & Row. 1978. 530 p. URL: Leadership : Burns, James MacGregor : Free Download, Borrow, and Streaming : Internet Archive.
7. Освітнє лідерство: від теорії до практики : монографія / авт. кол. ; за наук. ред. В. Міляєвої ; Київський університет імені Бориса Грінченка. Київ; Кривий Ріг : Вид. Р. А. Козлов, 2021. 296 с. URL: <https://elibrary.kubg.edu.ua/id/eprint/3665>.
8. Пучков О., Уваркіна О. Феномен воїнського етосу: соціально-філософська рефлексія. *Вісник Львівського університету*. 2022. Вип. 29, С. 158–164. DOI <https://doi.org/10.30970/PHS.2022.29.16>.
9. Горлинський В., Горлинський Б. Освітні пріоритети підготовки фахівців з кібербезпеки в умовах воєнного стану в державі. Збірник «Інформаційні технології та безпека», 2024. Т. 12, Вип. 2(23). С. 268–282. DOI: <https://doi.org/10.20535/2411-1031.2024.12.2.315746>.
10. Марова С. Особливості використання інструментів лідерства у воєнні та мирні часи. *Центральноукраїнський вісник права та публічного управління*. Вип. 2(6), 2024. С. 50–58. DOI: <https://doi.org/10.32782/cuj-2024-2-6>.
11. Алещенко В., Осьодло В. Військове лідерство в умовах всеохоплюючої оборони. 36. наук. праць Центру воєнно-стратегічних досліджень НУОУ. № 1(80), 2024. С. 41–48. DOI: <https://doi.org/10.33099/2304-2745/2024-1-80/41-48>
12. Ананьїн В., Горлинський В. Безпека людського існування в модусах екзистенційної філософії та феноменології. *Вісник Львівського університету*. 2025. Вип. 58. С. 11–17. DOI: <https://doi.org/10.30970/PPS.2025.58.1>.
13. Пирожков С., Хамітов Н. Розвиток українського народу в часи екзистенційної війни і повоєнного відновлення. *Вісник Національної академії наук України*. 2025. № 5. С. 11–23. DOI: <https://doi.org/10.15407/visn2025.05.011>
14. Ананьїн В., Горлинський В. Суспільство ризику: соціокультурний вимір безпеки. *Мультиверсум. Філософський альманах*, 2023. Вип. 2(178). Том 1. С. 34–50. DOI: <https://doi.org/10.35423/2078-8142.2023.2.1.2>.

CONCEPTUAL BASES OF LEADERSHIP AS A PARADIGM OF MANAGEMENT IN CRISIS CONDITIONS OF LIFE ACTIVITY

Valerii Ananin

*Institute of special communication and information protection of National technical university
of Ukraine "Igor Sikorsky Kyiv polytechnic institute",
Special Department
Verkhnohliuchova str., 4, 03056, Kyiv, Ukraine
<https://orcid.org/0000-0002-4786-0011>*

Viktor Horlynskyi

*Institute of special communication and information protection of National technical university
of Ukraine "Igor Sikorsky Kyiv polytechnic institute",
Scientific Research Center
Verkhnohliuchova str., 4, 03056, Kyiv, Ukraine
<https://orcid.org/0000-0003-1190-5991>*

The article substantiates the author's approach to studying the problem of leadership as a paradigm of management in crisis conditions of life, the purpose of which is to expand the boundaries of research possibilities for solving the problem of security in conditions of armed confrontation in central Europe. The theoretical origins, formation and development of leadership as a social phenomenon that determines the regulatory foundations of thinking and management in the context of promoting the resolution of crisis situations, caring for collective security and preserving life are investigated. The essence of the leadership paradigm is substantiated as a set of theoretical, methodological, axiological and methodological guidelines for solving cognitive and practical management problems in the interests of ensuring the security of man and society according to which knowledge about leadership is built in the historical and cultural context of increasing risks and existential threats. The security function of leadership has been defined, which is aimed at the formation of socio-psychological and organizational competencies to ensure personal and collective security on the basis of European norms and standards for organizing professional activities in situations of increased risk. It is shown that leadership as a paradigm of management in crisis conditions is the theoretical basis for reformatting managerial activities and human relations on the value foundations of preserving human life and the security of the country. The content of the axiological component of leadership, which is formed on the basis of historically formed meanings of life, corresponding values and needs for individual and collective security, is revealed. It is noted that in conditions of war, the issue of leadership as a regulatory instrument for maintaining national security and armed defense of the interests of the state, acquires significance and requires of attention of scientists and educators, in particular in the field of military education.

Key words: security, existential threat, crisis, competence, leadership, paradigm, value, management.

УДК 130.2:316.723

DOI <https://doi.org/10.30970/PPS.2025.61.2>

НАЦІОНАЛЬНА ІДЕНТИЧНІСТЬ У КОНТЕКСТІ МІЖДИСЦИПЛІНАРНОГО ЗНАННЯ

Артем Бондарєв

*Сумський державний університет,
кафедра психології, політології та соціокультурних технологій
вул. Харківська, 116, 40000, м. Суми, Україна*

У статті досліджується феномен національної ідентичності через призму міждисциплінарного підходу, що поєднує культурологічні, економічні та психологічні перспективи. Метою дослідження є не лише реконструкція провідних теоретичних концепцій, а й виявлення внутрішньої логіки їх еволюції в умовах зміни соціальних парадигм. Автор аналізує ключові теоретичні концепції класичних праць Ентоні Сміта, Фрідріха Ліста, Йоганна Готліба Фіхте, Ернста Ренана, Моріца Лазаруса, Геймана Штейнтала, Вільгельма Вундта та інших. Автор систематизує історико-теоретичну базу, звертаючись до класичних праць мислителів XIX – початку XX століття (Фрідріх Лист, Моріц Лазарус, Гейман Штейнталь, Вільгельм Вундт, Ернест Ренан), а також осмислює сучасні виклики, пов'язані з глобалізацією, транснаціональними процесами та кризою традиційних форм колективної ідентичності. У роботі підкреслюється, що фрагментація наукових підходів – від історичного та соціологічного до політичного, географічного та психологічного – породжує множинність, а іноді й взаємонепоєднуваність дослідницьких парадигм. Це, своєю чергою, ускладнює формування цілісного бачення феномену нації та обґрунтування її ідентичності сталості. Історики, політологи, філософи, соціологи, географи та психологи акцентують на різних аспектах цього феномену, що призводить до появи численних, часто суперечливих теоретичних моделей. Проаналізовано погляди Йоганна Готфріда Гердера, Мозеса Гесса, Карла Реннера, які визначали націю як спільноту, об'єднану мовою, літературною спадщиною та духовними цінностями. Автор акцентує на ролі символічного порядку, колективної пам'яті й культурних практик як базових засад формування ідентичності, здатної забезпечувати соціальну інтеграцію в межах етнокультурного простору. Зазначається, що Ф. Лист виступав проти механічного перенесення принципів вільної торгівлі на суспільства, що перебувають на різних етапах розвитку, наголошуючи на потребі захисту національного виробництва. Такий підхід дає змогу осмислити націю не лише як культурну чи політичну, а і як економічну одиницю. Представлені теорії Лазаруса, Штейнтала та Вундта, у яких нація розуміється як носій «духу народу», що формується внаслідок довготривалих соціокультурних впливів. Окремо розглянуто ідею Ернеста Ренана про націю як «щоденний племісцит» – волевиявлення спільноти до спільного політичного життя, що протистоять концепціям, заснованим на біологічному чи расовому детермінізмі. Національна ідентичність є динамічним феноменом, який поєднує історичну пам'ять, культурні практики та сучасну волю до спільного життя. В умовах глобалізації повернення до ідеї нації як цілісної соціокультурної спільноти набуває особливої актуальності.

Ключові слова: національна ідентичність, філософія культури, культурологічний підхід, економічний націоналізм, психологія народів, націєтворення.

Постановка проблеми та її актуальність. Формування універсального концептуального розуміння феномену національної ідентичності стикається із суттєвими методологічними труднощами, зумовленими дисциплінарною фрагментацією в підходах до її вивчення. Кожна із соціогуманітарних наук акцентує на різних аспектах цього феномену, відповідно до власної предметної специфіки. Історики розглядають націю через призму

суверенітету, територіальної цілісності та історично сформованої колективної свідомості. Політологи зосереджуються на інституційних механізмах державотворення та політичній мобілізації. Філософи інтерпретують її як культурно-символічний конструкт, об'єднаний спільною мовою, пам'яттю та ціннісними орієнтирами. Соціологи аналізують націю як макросоціальну спільноту, що функціонує через механізми групової ідентифікації. Географи акцентують на просторовій детермінації націєтворення. Психологи досліджують індивідуальні й колективні психічні структури, що забезпечують єдність національної групи. Така методологічна розрізненість призводить до появи численних, часто суперечливих теоретичних моделей, що ускладнює як компаративні дослідження, так і розробку інтегративних концепцій національної ідентичності [2].

Сучасний науковий дискурс «національних студій» формувався під впливом низки концептуальних підходів. Теоретичні засади культурологічної теорії були закладені ще в працях античних авторів. Для Арістотеля культурна спільність (*κοινωνία*) має в державі настільки фундаментальне значення, що ступінь турботи про неї з боку людини визначає її провідну роль у суспільстві.

Аналіз досліджень та публікацій. У науковій традиції сформувалися кілька теоретичних підходів до його осмислення – культурологічний, економічний, психологічний, філософський та політичний. З огляду на складну природу феномену, яка містить як об'єктивні, так і суб'єктивні чинники, дослідники дедалі частіше наголошують на необхідності міждисциплінарного аналізу.

У межах культурологічного напряму вагомий внесок зробили Й. Г. Гердер, М. Гесс та К. Реннер. Їхні концепції базуються на розумінні нації як спільноти, що утворюється на основі мови, культури, літературної традиції та спільних цінностей.

Значущим джерелом для культурно-історичного підходу є також спадщина Ентоні Сміта, зокрема його праця «Націоналізм: теорія, ідеологія, історія» (2004). Е. Сміт розглядав націю як органічну культурну цілісність, що формується через колективну пам'ять, ритуали, символи, спільну мову і прив'язаність до території. Його концепція етносимволізму поєднує історичну глибину з культурним спадком, актуалізуючи питання національної ідентичності в умовах модерну.

Окремий напрям становить економічна концепція нації, сформульована в роботах Фрідріха Ліста (1909). Його ідеї поклали початок концепту «економічного націоналізму», у якому нація розглядається як господарсько-інтегрована одиниця з власною інфраструктурою, інституційною та культурною специфікою. Ф. Ліст виступав проти універсалізму класичної політичної економії, доводячи, що економічний прогрес можливий лише за умови врахування національних особливостей [1].

Психологічна традиція дослідження нації бере початок у працях М. Лазаруса, Г. Штейнтала та В. Вундта. Вони заклали основи концепції «духу народу» (*Volksgeist*) як форми колективної психіки, яка відображається в мові, міфах, ритуалах і культурних настановах. Центральною ідеєю є уявлення про націю як носія унікальної психічної структури, що історично формується й відтворюється [3].

Французький мислитель Е. Ренан запропонував альтернативний підхід, у якому нація трактується як результат спільної волі жити разом, незалежно від біологічних чи етнічних ознак. Його ідея «нації як щоденного плебісциту» стала основою для подальших досліджень у сфері політичної філософії та соціальної психології [5].

Суперечливий, проте впливовий підхід розвинув Г. Лебон, який пов'язував національну ідентичність із расовими характеристиками та «душею раси». Хоча його концепція спиралася на біологічний детермінізм, вона водночас запропонувала нове трактування

колективної поведінки через механізми ритуалів, міфів і символічних дій, які, на його думку, забезпечують передачу ідентичності між поколіннями.

Усі зазначені підходи демонструють, що національна ідентичність є не фіксованою сутністю, а динамічною конструкцією, яка формується в результаті взаємодії історичних, культурних, економічних та психологічних чинників. Сучасний науковий консенсус схиляється до інтегративної моделі, яка визнає множинність детермінант і необхідність міждисциплінарного підходу до вивчення цього феномену.

Метою статті є міждисциплінарне осмислення феномену національної ідентичності шляхом аналізу ключових культурологічних, економічних і психологічних теорій, а також виявлення внутрішньої логіки їх еволюції в контексті соціокультурних трансформацій.

Виклад основного матеріалу. У фундаментальній роботі «Рим та Єрусалим» (1862) Мозес Гесс концептуалізував націю як соціокультурний феномен, визначаючи її через критерії спільної культури та ціннісних орієнтирів. Йоганн Готфрід Гердер, розвиваючи цей підхід, акцентував на вирішальній ролі мови як основного фактору націєтворення, розглядаючи її як носія колективної ідентичності та культурної пам'яті. Ці ідеї отримали подальший розвиток у працях австрійського політичного мислителя Карла Реннера, який у межах марксистської парадигми обґрунтовував тезу про націю як культурну спільноту. Він виділяв три ключові умови її формування: 1) наявність унормованої літературної мови, 2) розвинутий корпус національної літератури, 3) становлення оригінальної духовної культури. Так, культурологічний підхід редукує поняття нації до сфери культурного виробництва та символічного капіталу, що знайшло особливе відображення в німецькомовній академічній традиції. Людина шукає своє місце в межах нації не через примус чи обов'язок, не через універсальні імперативи, а тому, що завдяки своєму народженню вона вже вписана в певну культурну спільність із притаманними їй мовою, звичаями, релігією, традиціями та специфічними правовими відносинами [3].

Професор Лондонської школи економіки Ентоні Сміт, який вважається одним із найвідоміших теоретиків у питанні національної ідентичності у своїй роботі «Націоналізм: теорія, ідеологія, історія» зауважує, що процес творення нації протягом XIX ст. передбачав необхідність відновлення унікальної культурної ідентичності нації через повернення до її історичних джерел. Цей процес ґрунтувався на усвідомленні спільної культурної спадщини та історичного досвіду народу, що мешкає на своїй етнічній території. Нація в такому розумінні є органічною культурною цілісністю, об'єднаною спільною мовою, традиціями, мистецтвом та ставленням до рідної землі [7].

Автентична національна культура вимагає не пасивного зберігання, а активного втілення в суспільній та політичній практиці. Цей процес передбачає трансформацію історичної спадщини та народних традицій у живий політичний проєкт, де культурна ідентичність стає фундаментом державотворення. Ключовим аспектом цього переходу є інституціоналізація національної символіки, яка перетворює абстрактні культурні цінності на конкретні механізми суспільної консолідації. У такому розумінні народна культура вже не лише об'єкт збереження, а й активний суб'єкт політичного процесу, що формує нормативну основу для суспільного устрою та державного управління. Ця трансформація вимагає створення механізмів, які б забезпечували органічний перехід від культурної до політичної ідентичності, де традиційні цінності знаходять своє втілення у сучасних політичних інститутах.

Історично культура ніколи не була монолітом – вона завжди існувала як плюралістичний простір, де паралельно розвивалися різні форми соціальних практик, кожна з яких відповідала конкретним історичним умовам та колективним потребам. Ентоні Сміт так описує важливість культурних практик: «Вони надавали обряди для життєвих ситуацій і

на випадок смерті, були порадами в горі й несправедливості, в любовних питаннях та при втраті близьких. Вони навчали людей мистецтву продовження життя і зустрічі смерті. Вони втілювали здоровий глузд, накопичувати мудрість та колективну пам'ять суспільства протягом поколінь через специфічні традиції, ритуали, норми моральної поведінки, звичаї та пам'ятки давнини. Так вони виражали світогляд і почуття певних колективів та їхніх індивідуальних членів на протигау іншим аналогічним колективам» [7].

Сучасна глобалізована культура, сформована в умовах постмодерну, відзначається еkleктичністю. Вона поєднує розрізнені, гібридні елементи та фрагментарні форми, при цьому позиціонуючи себе як «найактуальніша». Водночас, попри широке застосування засобів масової культури, така культура демонструє обмежений потенціал для формування ідентичності. У такому культурному просторі важко підтримувати сталі національні цінності й традиції.

У цьому контексті повернення до ідеї нації як цілісної соціокультурної спільноти набуває особливої актуальності. Однією з відповідей на фрагментарність глобалізованої культури стала концепція «економічного націоналізму», яку ще у XIX столітті сформулював німецький економіст Фрідріх Ліст. У своїй ключовій праці «Національна система політичної економії» (1841) він пов'язав економічну теорію з поняттям національної ідентичності, доводячи, що сталий розвиток можливий лише в межах національно організованого господарського простору, де економіка спирається на глибоко вкорінені культурні та історичні основи.

У своїй роботі Фрідріх Ліст виступав проти панівної на той час теорії класичної політекономії, яка, на його думку, нехтувала національною специфікою економічного розвитку. Основна мета Ф. Ліста полягала в демонстрації обмеженості універсалістського підходу Адама Сміта, який, будучи одночасно індивідуалістичним і космополітичним, не враховував ключового значення національної держави як основного простору економічного прогресу. Німецький економіст наполягав на тому, що реальний економічний розвиток завжди відбувається в конкретних національних умовах. Ф. Ліст підкреслював, що кожна нація має свої унікальні історичні, культурні та інституційні передумови, які й визначають особливості її економічного розвитку [8].

Ф. Ліст концептуалізував націю як економічно інтегровану спільноту. Його підхід формувався як альтернатива ліберальній космополітичній парадигмі, яка, наголошуючи на принципах економічної свободи, нехтувала специфікою національних економічних інтересів. На протигау універсалістським теоріям Ф. Ліст аргументував, що кожна національна спільнота повинна системно прагнути до підвищення рівня своєї економічної культури, розуміючи останню як комплекс продуктивних сил, інституційних механізмів і суспільних практик, що визначають економічний потенціал нації [1].

У своїй критиці класичної теорії Ф. Ліст доводив, що космополітична ідея необмеженої свободи торгівлі фактично слугує інтересам індустриально розвинених держав. Учений зазначав, що для країн, які перебувають на нижчих щаблях економічного розвитку, така політика стає пасткою – вона консервує їх технологічну відсталість і перетворює на економічних аутсайдерів, змушених існувати в умовах структурної залежності від більш розвинених країн. Замість абстрактних принципів вільної торгівлі Ліст пропонував диференційований підхід, що враховує рівень економічної зрілості кожної конкретної нації. Ф. Ліст заперечував принцип вільної торгівлі, вбачаючи в ньому механізм закріплення світової економічної нерівності. Він аргументовано доводив, що така система призводить до формування несправедливого міжнародного поділу праці, де технологічно розвинені держави отримують вигоди за рахунок економічно відсталих країн.

Ф. Ліст концептуалізував націю як економічну спільність, що об'єднує всіх суб'єктів господарської діяльності в межах певної держави. У своїй теорії він навмисно абстрагувався від етнічних критеріїв, акцентуючи на спільності економічних інтересів внутрішніх виробників. Німецький економіст обґрунтовував необхідність пріоритезації національного капіталу перед міжнародним, пропонуючи механізми захисту та стимулювання вітчизняних господарчих суб'єктів. Цей підхід підкреслював важливість державного регулювання для забезпечення оптимальних умов розвитку національної економіки. Ф. Ліст убачав у такій моделі єдиний шлях досягнення економічної самостійності та конкурентоспроможності країни в умовах нерівномірного глобального розвитку [1].

Ф. Ліст розвивав концепцію національної економічної могутності, засновану на комплексному розумінні продуктивних сил. На його думку, справжня основа національної влади криється не у вузько зрозумілих економічних показниках, а в триєдиній структурі капіталу: природного (географічні ресурси та кліматичні умови), матеріального (промислові потужності та інфраструктура) та інтелектуального (науковий потенціал, освітній рівень, культурні досягнення). Важливо підкреслити, що Ф. Ліст свідомо розширював традиційне економічне бачення, включаючи до продуктивних сил нації такі нематеріальні активи як наукові знання, художню творчість і морально-етичні цінності. У такій інтерпретації нація постає як складний організм, де матеріальні та духовні фактори розвитку перебувають у постійній взаємодії та взаємозбагаченні [6].

Загалом, «економічний націоналізм» передбачає використання економічних механізмів для захисту та просування національних інтересів. Центральним принципом цієї концепції є підпорядкування економічної політики завданням збереження та зміцнення національної ідентичності. Попри процеси глобалізації, національна держава продовжує залишатися ключовим суб'єктом міжнародних економічних відносин.

Економічний націоналізм ґрунтується на ідеї спільних економічних інтересів усіх громадян національної держави. Соціальна структура суспільства породжує глибокі нерівності в розподілі власності, доступі до ресурсів та можливостях впливу на політику. Впливові групи інтересів часто здатні нав'язувати дискреційну націоналістичну політику, яка слугує їхнім приватним інтересам. При цьому приватний сектор активно використовує державний апарат для легітимізації власних цілей, підпорядковуючи політичні пріоритети своїм інтересам. Взаємодія між бюрократами, політиками та бізнес-групами формує складну систему відносин, характер яких визначається конкретними історичними умовами та соціально-економічним контекстом, що створює широкий спектр можливих моделей взаємодії між різними акторами на національному рівні [9].

Паралельно з економічними та культурологічними підходами важливий напрям у вивченні національної ідентичності становить психологічна теорія. Її концептуальні основи були закладені західноєвропейськими мислителями ще на початку XIX століття, коли інтелектуальні кола почали аналізувати внутрішні механізми національної самоідентифікації. Особливою рисою цього підходу є зосередження на суб'єктивних аспектах національної приналежності, де ключове значення набувають емоційні зв'язки між членами спільноти, спільні психічні структури та ментальні моделі, що формують колективну свідомість. Важливим елементом цієї теорії є концепція усвідомлення історичної спільності, яка проявляється через почуття належності до певної хронологічної послідовності поколінь, а також воля до політичної єдності як свідомий вибір співвітчизників.

У межах класичної німецької філософської традиції Йоганн Готліб Фіхте концептуалізував націю як духовну спільність, фундаментом якої є національна свідомість. У своїх знакових «Промовах до німецької нації» (1808) філософ пропонує теоретичне обґрунту-

вання національного феномену, акцентуючи на колективному почутті гордості, яка сприяє формуванню національної ідентичності. Фіхте описує, як цей процес призводить до виникнення «...міцно сплетеної і зрощеної між собою спільноти, кожен член якої не вважає долю будь-якого іншого члена спільноти чужою для себе долею...» [4, с. 113]. У такій органічній спільноті, на думку мислителя, індивід знаходить можливість для формування цілісного світогляду, що поєднує особистий сенс існування з колективними цінностями як сучасників, так і майбутніх поколінь. Цю ідею Фіхте виражає так: «Віра благородної людини у вічне продовження його дієвості також і на цій землі ґрунтується на надії вічного продовження існування народу» [4, с. 131].

У концепції Й. Г. Фіхте, як провідного представника романтичного націоналізму, патріотичне почуття постає як вища цінність, що має пріоритет над особистими інтересами індивіда. У своїх працях філософ послідовно обґрунтовує необхідність певного обмеження індивідуальних свобод заради формування колективної національної свідомості. Тобто він указує, що «...любов до батьківщини повинна керувати державою... Для цієї мети потрібно, правда, у різний спосіб обмежити природну свободу окремих одиниць, і якщо б не мати більше ніякої думки чи мети, окрім цієї, то добре було б обмежити її настільки, наскільки це можливо, підвести усі її поривання під одне правило і тримати її під постійним наглядом» [4, с. 133]. Цей підхід виражає його переконання у важливості створення суспільної гармонії, де кожен член спільноти усвідомлює свою причетність до єдиного історичного призначення нації. Й. Г. Фіхте вбачав у такій добровільній відмові від крайнього індивідуалізму шлях до досягнення вищої форми національної солідарності, де колективна ідентичність не обмежує, а навпаки – розширює можливість самореалізації кожної особистості через її включеність у велику історичну спільність.

Значний внесок у розвиток психологічної теорії нації здійснив французький мислитель Ернест Ренан. Його концепція нації, викладена у фундаментальному есе «Що таке нація?», набула статусу класичного визначення і залишається ключовою в сучасній науковій дискусії. Е. Ренан запропонував унікальний підхід, зосередившись на суб'єктивних факторах націєтворення, який і сьогодні залишається актуальним для розуміння природи національної ідентичності. «Нація, – стверджував він, – це душа, духовний принцип... Одна в минулому, друга – в майбутньому. Одна – це спільне володіння багатим спадком споминів, друга – спільна згода, бажання жити разом, користатися спільним і надалі неподільним спадком» [5, с. 118].

У концепції Ернеста Ренана поняття «нація» належить насамперед до сфери суспільної психології та моральних підвалів, і лише в другій черзі – до політичної реальності. Французький філософ розглядав націю як продукт колективної свідомості, нерозривно пов'язаний із почуттям спільності. Як він сам наголошував, «нація – це результат довгих зусиль, жертв і самовідречення. Культ предків – найвідповідальніший з усіх; предки зробили нас такими, якими ми є тепер. Героїчне минуле, великі люди, слава (але справедлива) – ось головний капітал, на якому ґрунтується національна ідея. Мати спільну славу в минулому, спільні бажання в майбутньому, здійснити разом великі вчинки, бажати їх і в майбутньому – ось головні умови для того, щоб бути народом... Так, нація – це велика солідарність, утворювана почуттям жертв, які вже принесено і які є намір принести в майбутньому. Нація вимагає минулого, але в сучасності вона резюмується цілком конкретним фактором: це ясно висловлене бажання продовжувати спільне життя. Існування нації – це (якщо можна так висловитися) щоденний плебісцит, як існування особи – вічне ствердження життя» [5, с. 118–119]. Так, нація в розумінні Ренана постає як динамічний феномен, що поєднує історичну пам'ять з активною сучасною волею до спільного життя.

Для Е. Ренана нація становила історичний феномен, що існує не лише в часовій простоті та соціально-психологічному вимірі, а й має чіткі межі свого існування. Як він сам зазначав, «нації не вічні. Вони мали початок, будуть мати і кінець. Можливо, їх заступить конфедерація європейських країн» [5, с. 119]. Це положення відображає його глибоке розуміння історичної динаміки національних утворень. Слід зазначити, що публіцистичні твори Е. Ренана не мали на меті створення всеосяжної теоретичної конструкції – його ідеї набули наукового статусу значно пізніше. Основна цінність його міркувань полягає в тому, що він одним із перших чітко виокремив ключові компоненти поняття «нація», акцентуючи на її суб'єктивних аспектах.

Наприкінці XIX – на початку XX століття в європейській академічній традиції сформувалися два споріднені міждисциплінарні напрями, що спеціалізувалися на вивченні суб'єктивних (психологічних) аспектів національного феномену. Ці наукові школи, відомі під загальною назвою «психологія народу» (*Völkerpsychologie*), розвивали принципово новий підхід до аналізу національних явищ. Ці напрями намагалися дослідити глибинні психічні структури, що об'єднують членів національної спільноти.

Перший підхід у межах «психології народів» розроблений Моріцом Лазарусом та Гейманом Штейнталем, які заклали його теоретичні основи. Їхні дослідження мали дві головні цілі: по-перше, створення загальнотеоретичного дискурсу для виявлення універсальних закономірностей розвитку «духу народу»; по-друге, аналіз конкретних національних характерів. М. Лазарус і Г. Штейнталь уважали, що хоча «дух народу» еволюціонує в історичному процесі, існує незмінна основа, яка детермінує зміни національної психології. Джерелами для пізнання цього феномену вони обрали колективні культурні продукти – мову, міфи, релігійні вірування, художню творчість та традиційні звичаї.

Вагомий внесок у розвиток цього напрямку зробив Вільгельм Вундт, який досліджував взаємодію індивідуальної та колективної психології. Вундт доводив, що багата культурна спадщина забезпечує домінування колективних форм свідомості над індивідуальними. На його думку, такі продукти колективної творчості, як мова, міфологічні уявлення та соціальні звичаї, у процесі історичного розвитку формують духовну культуру нації. Ця культура, своєю чергою, стає основою для вироблення спільних ідей та емоційних реакцій, які згодом кристалізуються в «національний дух» – психологічну основу існування національної спільноти [3].

Для Вільгельма Вундта концепція «духу народу» передбачала динамічний комплекс колективних уявлень, що знаходять своє втілення в мовній структурі та емоційно забарвлених соціальних практиках. Німецький дослідник розглядав «душу народу» як аналог індивідуальної психіки, що робить її повноцінним об'єктом психологічного аналізу. Цей підхід давав змогу вивчати національні явища через призму колективної свідомості, що проявляється в мовних структурах, традиціях та ритуалах.

Паралельно розвивався альтернативний підхід французької школи, що ґрунтувався на соціологічній концепції Еміля Дюркгайма про колективні феномени. Представники цього напрямку, серед яких особливо виділявся Густав Лебон, акцентували на детермінованості національної культури антропологічними факторами, зокрема співвідношенням етнічних і расових характеристик. Французька школа пропонувала більш структурний підхід до аналізу національних явищ, розглядаючи їх як продукт соціальної організації та групової динаміки.

Густав Лебон, відомий своїми дослідженнями в галузі колективної психології, зосереджувався на механізмах взаємодії між елітою та масами, зокрема на методах управління соціальними групами. У своїх працях він запропонував суперечливу концепцію «душі

раси», якою замінив традиційне поняття «психології народів». На його думку, психологія та історична доля народу визначаються насамперед біологічними факторами, зокрема расовими особливостями.

Г. Лебон стверджував, що народи із сильнішою волею здатні підпорядковувати інші, навіть інтелектуально розвинені спільноти. Як приклад він наводив британське панування в Індії, де, на його думку, вольові якості англійців допомогли їм контролювати місцеве населення, попри його високий рівень культурного розвитку. Його теорії ґрунтуються на біологічному детермінізмі та ієрархічному розгляді рас. Вони відобразили поширені на той час європоцентристські уявлення про суспільний розвиток і вплинули на подальші дослідження колективної психології.

Густав Лебон розглядав психологію народу як сукупність усталених психічних характеристик, що формують унікальний ментальний склад кожної нації, який він уважав основним чинником національної диференціації та історичного розвитку. Центральне місце в його концепції посідає ідея колективних форм взаємодії, зокрема обрядів і ритуалів, які виконують подвійну функцію: безпосередньо об'єднують учасників у спільній дії одночасно створюють міцний зв'язок між поколіннями, забезпечуючи передачу традиційних уявлень і цінностей. Цей механізм, на думку Г. Лебона, генерує особливий тип спільного знання, що стає фундаментом для узгодженої соціальної поведінки та визначає дії кожного нового покоління, формуючи так стабільну основу національної ідентичності та забезпечуючи безперервність культурного розвитку. Г. Лебон підкреслював, що саме цей психологічний фактор – спільне знання, втілене в колективних практиках – є вирішальною передумовою будь-якої значущої соціальної дії та основним механізмом збереження національної єдності в історичній перспективі [3].

Аналіз психологічних теорій нації демонструє, що національна ідентичність формується як складний результат взаємодії колективної психіки, історичного досвіду та культурних практик. Дослідники розкривають націю найперше не як психологічний феномен, Ключовим є розуміння нації як «духовного принципу», що ґрунтується на добровільній солідарності та спільній волі до майбутнього, а також як історично зумовленого «психічного складу», що передається через покоління.

Висновки. Національна ідентичність постає як багатокомпонентний і динамічний феномен, що формується на перетині культурних, економічних та психологічних чинників. Класичні концепції – від культурного підходу Гердера, Гесса і Реннера до економічного націоналізму Ліста та психологічних теорій Лазаруса, Штейнталя, Вундта і Лебона – заклали інтелектуальні основи сучасного розуміння ідентичності як процесуальної конструкції. Вони підкреслюють значущість колективної пам'яті, символічних форм взаємодії, спільної мови, духовних цінностей і економічних інтересів у формуванні сталого національного «ми».

Національна ідентичність не є сталою або апіорно заданою величиною, а формується в процесі історичних трансформацій та соціокультурної взаємодії. У глобалізованому світі, де домінують фрагментовані та гібридні ідентичності, саме ідея нації як цілісної соціокультурної спільноти знову набуває актуальності як форма колективного самозбереження, інтеграції та суб'єктності.

Так, міждисциплінарний підхід є необхідною методологічною передумовою для цілісного теоретичного осмислення національної ідентичності, її трансформацій та потенціалу для збереження соціальної цілісності в умовах модерної та постмодерної культури.

Список використаної літератури

1. Глушко Т. П. *Економічна теорія нації: соціально-філософський контекст*. Київ : Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2015.
2. Касьянов Г. В. *Теорії нації та націоналізму: монографія*. Київ : Либідь, 1999. 352 с.
3. Лебідь А. Є., Бондарєв А. В. Семіозис «нації» як розуміння інтерпретанти базового коду нації- та державотворення. *Регіональні детермінанти формування соціальних еліт та їх вплив на процеси нації- та державотворення в Україні. Сумщина: колективна монографія*. Суми : Тритонія, 2024. 332 с.
4. Мислителі німецького романтизму / упоряд. Л. Рудницький, О. Фешовець. Івано-Франківськ : Лілея-НВ, 2003.
5. Націоналізм: антологія / упоряд. О. Проценко, В. Лісовий. Київ : Смолоскип, 2000.
6. Панченко В. Г. Теоретико-методологічні пастки економічного націоналізму. *Інвестиції: практика та досвід*. 2017. № 14.
7. Сміт Е. Д. *Націоналізм: теорія, ідеологія, історія* / пер. з англ. Київ : К.І.С., 2004. 170 с.
8. List, F. *The National System of Political Economy by Friedrich List*, trans. Sampson S. Lloyd, with an Introduction by J. Shield Nicholson (London: Longmans, Green and Co., 1909).
9. Rizopoulos, Y. Economic Nationalism: Constrained and Fragmented, If Any? In *Economic Nationalism and Globalisation: Lessons from Latin America and Central Europe* (pp. 9–20). Cham: Springer, 2020.

**NATIONAL IDENTITY IN THE CONTEXT
OF INTERDISCIPLINARY KNOWLEDGE****Artem Bondariev**

*Sumy State University, Department of Psychology, Political Science and Sociocultural Technologies
Kharkivska Str., 116, 40000, Sumy, Ukraine*

The article examines the phenomenon of national identity through the prism of an interdisciplinary approach that combines cultural, economic, and psychological perspectives. The aim of the study is not only reconstruct leading theoretical concepts but also reveal the internal logic of their evolution within changing social paradigms. The author analyzes key theoretical frameworks from the classical works of Anthony Smith, Friedrich List, Johann Gottlieb Fichte, Ernest Renan, Moritz Lazarus, Heymann Steinthal, Wilhelm Wundt, and others. The author systematizes the historical and theoretical basis, referring to the classical works of thinkers of the 19th and early 20th centuries (Friedrich List, Moritz Lazarus, Heimann Steinthal, Wilhelm Wundt, Ernest Renan), and also reflects on modern challenges associated with globalization, transnational processes, and the crisis of traditional forms of collective identity. The paper emphasizes that the fragmentation of scientific approaches – from historical and sociological to political, geographical and psychological – generates a plurality and sometimes mutual incompatibility of research paradigms. This, in turn, complicates the formation of a holistic vision of the phenomenon of the nation and the justification of its identity stability. Historians, philosophers, sociologists, geographers and psychologists emphasize various aspects of this phenomenon, which leads to the emergence of numerous, often contradictory theoretical models. Analyzed views of Johann Gottfried Herder, Moses Hess and Karl Renner, whos defined a nation as a community united by language, literary heritage and spiritual values. The author emphasizes the role of symbolic order, collective memory and cultural practices as the basic principles of identity formation capable of ensuring social integration within the ethnocultural space. Noted that F. List opposed the mechanical transfer about principles of free trade to societies in different stages of development, emphasizing needs to protect national production. This approach allows us to understand the nation not only as a cultural or political, but also as an economic unit. Presented the theories of Lazarus, Steinthal and Wundt, in which the nation is understood as the carrier of the “spirit of the people” formed as a result

of long-term sociocultural influences. Ernest Renan's idea of the nation as a "daily plebiscite" is separately considered - the expression of the will of community to a common political life, which opposes concepts based on biological or racial determinism. National identity is a dynamic phenomenon that combines historical memory, cultural practices and the modern will to live together. In the context of globalization, the return to the idea of the nation as a holistic socio-cultural community is becoming particularly relevant.

Key words: national identity, philosophy of culture, cultural approach, economic nationalism, psychology of peoples, nation-building.

УДК 1.316.3 [161.201.3:323.1]

DOI <https://doi.org/10.30970/PPS.2025.61.3>

ФЕНОМЕН КУЛЬТУРНО-НОРМАТИВНОГО ОПТИМУМУ КОЛЕКТИВНОЇ ВЗАЄМОДІЇ СУСПІЛЬСТВА І ДЕРЖАВИ: КОНВЕРСІЙНІ СТУДІЇ ВІТЧИЗНЯНОГО ДЕРЖАВОТВОРЕННЯ

Зоріна Вихованець

*Вінницький національний медичний університет імені М. П. Пирогова,
кафедра іноземних мов з курсом латинської мови та медичної термінології
вул. Пирогова, 56, 21018, м. Вінниця, Україна*

Поява на мапі світу нової Української держави в 1991 р. стала вагомим подієм суспільно-політичної історії людства та набула в останні чотири роки повномасштабної російсько-української війни колосального впливу на можливі сценарії розвитку всього цивілізованого світу. Водночас паралельно з'являється ціла низка проблем у сфері пріоритетних напрямів соціально-економічного розвитку, структурних управлінських суперечностей, від розв'язання яких залежить доля всього державотворчого процесу в Україні, тому метою комплексного дослідницького завдання публікації визначено аналіз культурно-нормативного оптимуму соціальної відповідальності як дієвої форми взаємодії громадянського суспільства та правової держави в умовах сучасного цивілізаційного поступу. У статті доведено, що державотворчий процес політико-правового становлення суверенної України історично має постнеокласичний сценарій, аналогів якому в міжнародній практиці знайти майже неможливо – наша «вітчизняна патологія» стає актуальною можливістю посісти високостатусні позиції у світосистемі майбутнього. Підкреслено, що своєрідний державницький парадокс у створенні сучасної нормативно-правової системи цілісного соціуму в громадянському суспільстві незалежної України відбувається в контексті життєвих реалій неправових практик і проблемноорієнтованих форм вирішення конфліктних соціально-економічних ситуацій у процесі «зміни самої зміни». Визначено, що соціальна дія кожного актора вже не може бути підпорядкована певній кваліфікації або «механічним» інерційним законам суспільного розвитку, оскільки кризовий стан ситуації після сучасності вимагає новітніх ціннісно-сміслових конструкцій громадянського простору цілісного соціуму, а також формування дієвої моделі взаємодії підсистем права, влади та громадянського суспільства. Представлено сучасні форми конструктивної взаємодії суспільство → громадянське суспільство → державна влада в контексті діяльнісно-оптимальної моделі функціонування цілісного соціуму та визначено єдиний критерій функціонального розподілу діяльнісних особливостей кожної суверенної особистості, яка водночас є представником певної спільноти, «вихованим» громадянином розвинутого громадянського суспільства та юридично-статусною особою в правовій державі – саме такий феномен множинності рольових функціональних здібностей соціального суб'єкту доби постсучасності забезпечує раціональні дискурс-позиції співіснування таких базових акцентів діяльнісно-оптимальної взаємодії між суспільством, громадянським суспільством і правовою державою.

Ключові слова: громадянин, суверенна особистість, соціальна дія, цілісний соціум, громадянське суспільство, права держава, соціальна відповідальність, колективна взаємодія, культурно-нормативний оптимум.

Актуальність теми дослідження. Поява на мапі світу нової Української держави в 1991 р. стає, без перебільшення, вагомим подієм суспільно-політичної історії людства та набуває в останні чотири роки повномасштабної російсько-української війни колосального впливу на можливі сценарії розвитку всього цивілізованого світу. Водночас паралельно з'являється ціла низка проблем у сфері пріоритетних напрямів соціально-економічного

розвитку, структурних управлінських суперечностей, від розв'язання яких залежить доля всього державотворчого процесу в Україні. Сьогодні вже йдеться про принципові позиції кожного громадянина в державотворчих процесах доби після сучасності, в умовах світоглядних змін традиційної раціоналістичної соціокультурної установки на потенційно-розкріпачене світовідчуття та дисенсусне сприйняття соціальних конфліктів і суперечностей. Утім, вони поступово набувають значення своєрідного природного середовища новітніх форм життєдіяльності, які необхідно навчитися переживати та узгодити зі своїми попередніми соціальними станами. Трагічний зміст болісних переживань теперішнього особистісного розлому власного життя кожного учасника воєнного політико-правового стану в Україні стикається зі спробою російської мафіозно-кримінальної державницької структури, яка була найбільшою за територією та змогла відібрати собі весь ядерний потенціал колись «дружніх» радянських республік, абсурдно історично повернутися до пройдешніх форм пекельного тоталітарного управління країною та безпрецедентної зневаги до людського життя під гаслами «всесвітнього комуністичного благодіяння». Причому паралельно відбувається ідеологічно-пропагандистський тиск у примітивно-копіювальному вигляді занурення в колишню уяву імперську велич, проте в контексті сучасного процесу вітчизняного державотворення 02.05.2023 р. Верховною Радою України ухвалено Постанову «Про використання політичним режимом Російської Федерації ідеології рашизму, засудження засад і практик рашизму як тоталітарних і людиноненавистницьких» [1, с. 7], – як бачимо, поступово безпрецедентне двадцятип'ятирічне панування нацистського тоталітарного режиму президента В. Путіна остаточно затвердило культивування ідеології рашизму як офіційного мілітаристського мислення та суспільно-політичного маркера представлення країни в системі формування Міжнародних відносин на світовій арені глобального протиборства. Ба більше, за останні десять років країнами-засновниками сучасної «осі світового Зла» остаточно сформовано нові «правила поведінки» на принципах культу сили у вигляді порушення територіальної цілісності та міжнародно визнаних кордонів інших країн, насильницького пригнічення або заперечення існування цілих етносів, масового фізичного терору населення тощо, які в різноманітних формах та інтерпретаціях активно нав'язують у вигляді дозвільних норм усьому цивілізованому міжнародному співтовариству. Остаточний перетин усіх меж міждержавних домовленостей та встановлених правочинних принципів мирного співіснування після закінчення Другої світової війни відбувся 24.02.2022 р. зі збройного нападу на суверенну Українську державу з боку російської федерації – саме тоді було розпочато спробу таких ревізійністських режимів, як Росія і Китай, установити вже на своїх умовах нові-старі правила світового авторитарного порядку.

Постановка проблеми. Власне громадяни України стали сьогодні не тільки учасниками та спостерігачами зсередини драматичних подій перетину світоглядно протилежних світів планетарного устрою, а й соціально дієвою частиною цивілізованого людства, яка безпосередньо впливає на кардинальні зміни геополітичного ландшафту, тому складність зазначеної ситуації підкреслює *безперечну актуальність нашої розвідки*.

Аналіз останніх джерел і публікацій. Одні з перших ренесансних міркувань про «державну долю» України, починаючи із XVI ст., належать С. Оріховському, який іде за прикладами «найвизначніших філософів»; надалі проблеми соціального устрою активно розробляли такі вітчизняні мислителі, як Л. Баранович, Г. Бужинський, І. Гізель, Г. Кониський, П. Могила та багато інших. Своєчасне звернення до праць В. Винниченка, М. Грушевського, Д. Донцова, М. Драгоманова, П. Липинського, Д. Чижевського та ін. засвідчує постійний і неперервний пошук українських гуманітаріїв у царині державотворення та формування політичної нації. Проте в українській філософській думці держава мислилась

як система суспільних установ та інститутів, що упорядковують і полегшують людям організацію особистого та громадського життя. У цьому сенсі держава постає не як «апарат», а як «політичне суспільство», тобто як та частина суспільних відносин, механізми яких нині усвідомлені й виражені в правових нормах і законах. При цьому поза державним регулюванням функціонує маса суспільних відносин, що виникають стихійно й безладно. Людина в суспільстві внаслідок цього, як вважає М. Хвильовий, постає нібито «розколеною» на ту, яка є підданою держави, і на ту, що вступає у відносини з людьми, керуючись власним сумлінням і розумінням суспільного буття. Такий підхід викликає багаторівневий комплекс складних суспільних взаємовідносин між людиною та державою. У контексті сучасного дискурсу державотворення найбільш відомими є праці таких зарубіжних учених, як Х. Арендт, З. Бжезинського, М. Вебера, Ю. Габермаса, Ф. Гайєка, Н. Лумана, Дж. Ролза та ін. Серед дослідників, які мають визначні напрацювання в цій галузі вітчизняного пізнання, слід зазначити праці С. Грабовського, Я. Грицака, П. Іванишина, С. Кримського, В. Ліпкана, М. Поповича, В. Степико, В. Шевчука, Н. Яковенко, Д. Яневського та багатьох інших. Зазначимо, що навколо бурхливих соціально-цивілізаційних подій у вітчизняних інтелектуальних колах активно точиться велика кількість доречних, а іноді й недоречних дискусій політологічного або нормативно-правового характеру, які безпосередньо або опосередковано спираються на діяльнісні методологічні підходи соціально-філософського аналізу побудови постнеокласичних моделей цілісного соціуму.

Тож з огляду на зазначені постулати, *метою комплексного дослідницького завдання* нашої публікації визначено соціально-філософський аналіз культурно-нормативного оптимуму соціальної відповідальності як дієвої форми колективної взаємодії громадянського суспільства та правової держави в умовах сучасного цивілізаційного поступу України. Відповідне коло завдань означеної розвідки можемо сформулювати так: 1) окреслити історико-філософські студії вітчизняного державотворчого політично-правового процесу, аналогів якому в міжнародній практиці майже немає, та проаналізувати своєрідний державницький парадокс у створенні сучасної нормативно-правової системи цілісного соціуму в громадянському суспільстві незалежної України; 2) проаналізувати принципові позиції діяльнісної особистості в державотворчих процесах постмодерної доби, а також сформулювати актуальний трансформаційний поштовх у використанні новітніх ціннісно-сміслових конструкцій соціальної дії у відбудові спільного громадянського простору цілісного соціуму; 3) розглянути концептуальну еволюцію діяльнісних теоретико-методологічних підходів з метою ефективного застосування кореляційної взаємозалежності між динамічною процедурою державного реформування нормативно-правових приписів і гнучкими перетвореннями в принципах існування громадянського суспільства періоду після сучасності; 4) визначити діяльнісно ефективну модель культурно-нормативного оптимуму формування та функціонування цілісного соціуму; 5) проаналізувати сучасні форми конструктивної взаємодії між суспільством, громадянським суспільством і державною владою в контексті запропонованої діяльнісно-оптимальної моделі побудови цілісного соціуму.

Методологія дослідження зумовлюється проблематикою поставлених завдань та джерелами отримання необхідної інформації, тому соціокультурний, цивілізаційний і діяльнісний підходи визначені головними засобами нашої розвідки, а базовими методами є системно-логічний, історико-ретроспективний, діалектичний, соціального моделювання й аналітичний.

Виклад основного матеріалу. З погляду історико-філософського аналізу зафіксовано три базові підходи стосовно розуміння сутності державотворчих процесів: як вищий владний апарат примусу та соціального пригнічення підлеглих верст населення

з відповідними до історичного моменту формами маніпулювання масовою свідомістю; як державний апарат, який створюється та контролюється суспільством, а всі громадяни формально набувають рівних прав перед законом; як свідомо організована та стабільна суспільна інституція, але такий підхід часто не враховує плінного характеру природно-історичної реальності та складності прогнозування багатofакторних соціальних процесів. Тож можемо констатувати, що в часово-просторовому вирі суспільних перетворень відбувається мозаїчний процес появи / зникнення різноманітних форм державних утворень, але при цьому самі суспільства зберігали свій національно-екзистенціальний характер, мімікрували за певних обставин та продовжували особливий шлях історичними лабіринтами випробувань. Особливо зараз, на нашу думку, доречним буде хоча б побіжний соціально-філософський аналіз своєрідного вітчизняного підходу до розуміння походження й призначення держави. Навіть в «особистій бібліотеці» П. Могили були представлені книги про державну політику та управління не тільки Античного та Середньовічного періодів розвитку – твори Платона, Арістотеля, Прокла, Аврелія Августина, Т. Аквінського, – а й гуманістів доби Відродження Г. Гроція, Н. Макіавеллі, Ж. Бодена, Т. Кампанелли, Ю. Ліпсія тощо. Результатом таких студійних читань стає прихильність П. Могили до ідей природного права та спільного блага, прагнення гармонійного співвідношення між правовими нормами й морально-етичними приписами, що відповідало традиціям древніх постулатів звичаєвого права в наших землях, а також була наявна ідея сильної державної влади вольового володаря тільки за умови його високої освіченості. Ба більше, він однозначно вказує на такі владні функції держави, за реалізацію яких несе відповідальність її очільник: 1) захист Вітчизни від зовнішніх ворогів; 2) правочинність та збереження громадянського миру в країні; 3) організація та підтримка господарсько-торгових сфер діяльності, освіти та соціального захисту.

Найголовніше, визнаючи державу певним Божим приписом, який дається людям як необхідність для їх існування, мислитель наголошує на тому, що в кожному конкретному випадку вона встановлюється тільки через реалізацію волі народу, причому голос самого народу є голосом Бога. У цьому контексті можемо звернутися до слушної думки Валерії Нічик як визначної дослідниці творчого доробку П. Могили: «Хоча в Могили ще не було чітко окресленої програми побудови держави і церкви в Україні, він був переконаний, що для цього насамперед потрібні національно зорієнтована еліта, певна ієрархія і структура, міцна дисципліна. Вищу політичну й церковну владу він розглядав як виразників «спільного блага» нації та вважав, що їх установлення повинно бути наслідком примирення, порозуміння й злагоди протилежних суспільних сил» [7, с. 158]. Зазначені підходи настільки влучно відповідають ситуації сучасного процесу вітчизняного державотворення, що можуть без будь-яких компіляцій стати підґрунтям у формуванні ідеї «суспільної угоди» правової регламентації громадського життя. Додатково зауважимо, що, незважаючи на обов'язкові офіційно визнані штампи певних періодів розвитку філософської думки та впливу духу політико-ідеологічної тенденційності, у згаданих творах наголошується на низці важливих соціально-антропологічних аспектів, які були близькими до ідей громадянського гуманізму. Особливо зараз хотілося б ще додати один впливовий історичний штрих до процесу конструювання вітчизняного державотворення, а саме щодо «ночі бездержавності», яка була не такою вже й темною з двох вагомих причин: 1) завдяки литовській експансії, яка не була такою нищівною як ординська, значна частина сучасних українських земель раніше звільнилася від монголо-татарського панування, ніж теперішні російські території; 2) спроби впровадження Магдебурзького права на цих територіях призводило до своєрідної «європеїзації» саме українських міст,

здійснювало неабиякий вплив на їх громадське та суспільно-політичне життя, а також безпосередньо впливало на формування показово нових засад національної ментальності, які ніколи не були властиві російський міський культурі, як і ніколи на їх території не було ознак Магдебурзького права [5, с. 128–129]. Тож ідеться про обмежувальну пізнавальну вартість поділу націй на «державні / історичні / великі» та «недержавні / неісторичні / малі», хоча більш продуктивним видається моделювання націотворення на основі критеріїв етнічних і політичних чинників. Власне, схема історії України XIX–XX ст. мала би показати співіснування двох компонентів та зміну балансу між ними з плином часу, коли поряд з міцним етично-мовним компонентом щораз більшої сили набирає територіально-політичний [6].

Водночас ставлення до проблеми соціальної відповідальності як дієвої форми колективних відносин між суспільним буттям людини і держави в основних напрямках сучасної філософії залишається неоднозначним, наприклад, панівна на великому територіальному просторі у XX ст. марксистська філософія виходила з провідної тези про те, що досягнення свободи людини проходить через знищення відповідної держави. Нова держава диктатури пролетаріату має створювати закони, керуючись виключно «революційною доцільністю», тому марксистська філософія хоч і визнає право людини на свободу та творчість, також визнає її приреченість на загибель або у боротьбі проти старої або проти нової держави. Своєю чергою, екзистенціальна філософія розглядає вільний прояв людини як протидержавний бунт, який історично має дві альтернативи. У разі перемоги творця його охрестять революціонером, якщо він терпить поразку, то держава засудить його як злочинця. Внаслідок цього свободне суспільне буття людини несе відзнаку не тільки трагічності, а й абсурдності. Не оминати увагою й своєрідний негативний підхід у сучасній аналітичній філософії у вигляді «етики без принципів», головним теоретиком якої є Дж. Денсі. Він запроваджує процедуру обґрунтування мінімізації значення моральних принципів у сенсі класичного наукового сприйняття, пояснюючи це тим, що в етиці немає можливості чітко визначити причинно-наслідковий зв'язок та інші об'єктивні закономірності, тому слушною видається пропозиція свідомо відмовитися від нормативного типу загальновизнаних моральних правил побудови між людських стосунків, але в такій ситуації завжди з'являється ось це «але». Необхідно зауважити, що такий моральний партикуляризм аж ніяк не виключає звичаєву моральність, замість її загальних принципів відбувається процес їх прийнятного затвердження, тобто бути моральною людиною зовсім не означає бути принциповою особистістю, просто вчинки такої особи є помилковими, з огляду на різні ситуативні підстави, наприклад може бути довгий перелік політичних лідерів різних країн [9, с. 3–5]. Власне суспільне буття людини в державі так чи інакше розгортається на межі офіційно визнаної законності й спонтанності творчих проявів. Міра між ними досить хитка та істотно залежить від загальної міри відносин між суспільством і державою, між суспільною ірраціональністю та раціональністю людського існування.

Отже, державотворчий процес в Україні історично має постнеокласичний сценарій політико-правового процесу, аналогів якому в міжнародній практиці знайти майже неможливо, певні паралелі можуть бути проведені зі спробами формування національних державних утворень у країнах зниклого в літах Радянського Союзу, тобто «наша патологія є нашою можливістю» [10, с. 25]. Водночас соціальна дія кожного актора вже не може бути підпорядкована певній кваліфікації або «механічним» інерційним законам суспільного розвитку, оскільки кризовий стан сучасності вимагає новітніх ціннісно-сміслових конструкцій, які сформулюють актуальний трансформаційний поштовх у використанні «інакших» методів, форм і принципів відбудови спільного громадянського простору цілісного

соціуму, а також зможуть забезпечити адекватно-гармонійні способи реалізації свободи волі кожного громадянина в умовах демократичного державного устрою.

Урешті-решт, у цьому контексті ми виходимо на аналіз впливу фундаментальних засад правової культури на становлення громадянського суспільства й ефективних форм реалізації політичної влади, враховуючи зворотний вплив обох підсистем на формування ефективних правових засад – саме такий взаємовплив може сприяти формуванню цілісного соціуму в новому цифровому устрої сучасного людства. Формування дієвої моделі взаємодії підсистем права, влади та громадянського суспільства до періоду порушення базових принципів Міжнародного права післявоєнної Європи ХХ ст., а саме безперешкодне розв'язання агресивних воєнних дій та повернення до вирішення міждержавних суперечностей «за правом сильного», здійснювалося на основі системних реформаторських зусиль як одному з головних типів соціальної дії. В умовах теперішнього часу поряд з можливостями реформування суспільних взаємовідносин щоденної ваги набирають революційна та мілітарна форми соціальної дії, де безпрецедентним історичним, наприклад, на початку ХХІ ст. стає процес геополітичного становлення молодого Української держави. Довготривалий творчий процес отримання істотного політичного результату єднання національної, культурної та громадянської видів ідентичності закінчився переможними досягненнями таких революційних подій, як Помаранчевий майдан 2004 р. та Революція гідності 2014 р. Власне, відбувся історичний процес переходу від соціальних практик революційного способу перетворення дійсності до необхідності фактичного національно-екзистенціального закріплення дії *militaris* у вітчизняному соціокультурному просторі. Способом існування будь-якої націоналістичної ідейності є безпосередньо функціонуюча революційна дія, яка, на думку С. Бандери, є системою революційних акцій та організаційної праці, причому «мілітарні дії – це складова частина, одна з функцій і форм революційної боротьби, а не єдиний, сам у собі замкнений фактор» [2, с. 136, 139]. Як бачимо, проблеми еволюції революційних соціальних перетворень тільки набувають додаткових форм і методів у постсучасному світі, не змінюючи при цьому своєї онтологічної сутності, адже свобода дії не може бути дозволеною чи забороненою, вона є невіддільною від творчої активності дієвця.

Тож з огляду на динамічні реалії воєнних станів та міжнародної напруги, очікування нових терористичних насильницьких актів і військових агресій, цілісний організм соціального життя, який був побудований на механізмах взаємодії між підсистемами нормативно-правового законодавства, влади, громадянського суспільства та економіко-господарської сфери, у постсучасну добу може бути проаналізований виключно на принциповому поєднанні двох таких діяльнісних теоретико-методологічних підходів, як реляційно-адаптований та системно-модальний (*system-level*). Пояснимо свою позицію: 1) онтологічний зміст реляційно-адаптованого підходу спирається на розуміння феномену соціальної життєдіяльності з погляду її природного характеру як автопоезисного комплексного утворення, а діяльнісний вплив конкретних акторів суспільних відносин тільки додає варіативного інтерпретаційного змісту його існування; 2) системно-модальний спосіб існування структури соціального життя розглядається нами в контексті можливостей інженерного моделювання. Зокрема, наголошується на штучному характері її формування за допомогою трансформаційного впливу програмно-проектної організації діяльності соціальних суб'єктів за допомогою феноменальних можливостей системної інженерії всесвітнього павутиння – цей підхід дає змогу відстежувати взаємодію між різними підсистемами складної структури та прогнозувати різноманітні варіанти моделей подальшого суспільного розвитку, що стає цілком реалістичною практикою майбутнього в умовах панування цифрових технологій та можливостей застосування швидкої обробки глобальних пластів інформації за

допомогою III. Власне, спираючись на тезу історично-природного характеру суспільства як автопоезисного комплексного утворення [11], поступово за допомогою системно-модального варіативного способу зміни інтерпретаційного змісту існування дійової особи постмодерної доби створюється діяльнісно-ефективна модель культурно-нормативного оптимуму функціонування цілісного соціуму на принципах соціальної відповідальності, суверенності особи та політичного універсалізму спільності, який «виправляє щось у минулому і провіщає щось у майбутньому. Політичний організм існує не лише в теперішньому часі, а й у минулому та майбутньому, і його функція – зв'язувати минуле, теперішнє і майбутнє» [8, с. 257].

Тож якщо ми визначаємо суспільство як організаційно-структурну історично-автохтонну цілісність, яка має ментальний каркас світоглядних уявлень та створює своєрідне енергетичне поле громадянського тиску для появи різноманітних соціально-інституційних утворень і суверенних індивідів, то можемо сформулювати низку відмінностей уже громадянського суспільства: 1) існуючи в усіх часових вимірах цивілізаційного існування людини, як феноменальний складник соціального життя він з'являється набагато пізніше; 2) конгломерації складного мозаїчного переплетення індивідуального для кожної окремої спільноти таких аспектів суспільного життя як усталені політико-правові відносини суспільства, певних форм державного устрою та наявного міфологічного логосу у формуванні особливо символічного світу соціального суб'єкта; 3) оформлення такого вже юридичного статусу людини, коли прагнення стійкого глобального порядку погоджує єдине визначення «громадянина світу», наприклад у Віденській декларації Всесвітньої конференції з прав людини 1993 р. зафіксовано положення про те, що всі права людини універсальні, неподільні, взаємозалежні й взаємозв'язані. Міжнародна співпраця повинна ставитися до прав людини глобально, на справедливій і рівній основі, з однаковим підходом та увагою, тому феномен громадянського суспільства набуває сьогодні значення самоорганізувального ядра зосередження недержавних відносин, воно стає феноменальною структурою взаємодії між публічної та приватної сферами існування людини, де поки що закладаються абсолютно якісно нові тенденції і механізми існування цілісного соціуму – результати якого нам ще належить проаналізувати та оцінити. З огляду на вищевикладені студійні роздуми, нашим пересвідченням конструкції культурно-нормативного оптимуму функціонування цілісного соціуму визначено єдиний критерій функціонального розподілу діяльнісних особливостей кожного суверенної особистості, яка водночас є представником певної спільноти, «вихованим» громадянином розвинутого громадянського суспільства та юридично-статусною особою в правовій державі.

Отже, своєрідний державницький парадокс у створенні сучасної нормативно-правової системи цілісного соціуму в громадянському суспільстві незалежної України відбувається в контексті життєвих реалій неправових практик і проблемноорієнтовних форм вирішення конфліктних соціально-економічних ситуацій, що підтверджує свідому відмову від таких гранднаративів, як досягнення Царства Божого або побудова світлого комуністичного майбутнього на всьому Земному шарі доби Модерну, тобто в постійному процесі реалізації щоденних соціальних практик відбувається становлення принципово-нових засад свідомості й культури некласичного типу взаємодії між соціальними суб'єктами в момент їх радикальної трансформації, по суті, у процесі «зміни самої зміни».

Наприкінці наших студійних роздумів окремо хотілося б звернути увагу на той факт, що європейські громадянські суспільства будуються на волевиявленні громадян і мають своїм загальним орієнтиром традиційно-християнську систему цінностей, до громадянських вартостей – історично присутніх зокрема й у світогляді українського народу.

У вітчизняній філософській думці такий підхід озвучували у своїх творах найчіткіше висловлювали В. Винниченко, В. Липинський та М. Хвильовий. Так, відмітимо, що творчий спадок Винниченка презентує нам осмислений варіант тогочасної життєвого театру, на підмостках якого розгорталися соціально-громадянські конфлікти, через болісні переживання відбувався процес переоцінки аксіологічного пантеону архаїчних цінностей, правил поведінки відповідних соціальному статусу людини, а також стрімко починається процес розхищення гнітючих підвалин довготривалого суспільного устрою: «аналіз розбитої рефлексами інтелігентської душі, боротьба за індивідуальність і формування авангарду нових сил... розмотлошена думка, як ранений птах, кидається сюди й туди і, не знаходячи позитивного опертя, не стримана міцною волею, допроваджує до єдиного виходу – самогубства» [4, с. 179–180]. У процесі подальшого автохтонного плину думок мислитель озвучує глибоко песимістичний погляд на перебіг революційної боротьби та інших рішучих способів зміни суспільних устоїв, критерієм яких визначає проблемно-суперечливу активність воєнничого дієвця. Екзистенція комплексу внутрішніх переживань за долю своїх співвітчизників і саму Українську державність виплескується в такому палаючому сумом тексті: «І мимоволі напрохується така думка: ну, добре, хай ми вже забруднились у цій боротьбі з більшовиками, як революціонери і соціалісти; хай ми принесли цю жертву; зате ж, може хоч не революційну, не соціалістичну, навіть не демократичну державу матиме. Хай навіть не цілу державу, не самостійну, хай клаптик, якусь собі поганеньку автономію. Все ж таки це великий засіб для відродження нації» [3, с. 371]. Сьогодні можемо констатувати факт того, що Україна через 100 років отримала разом зі своєю незалежністю вже не «клаптик», а найбільшу за територією, ресурсами та найкращими у світі чорноземами в Європі землю, але ж тепер нащадки Винниченка та всіх інших патріотів мають раз і назавжди захистити суверенітет своєї держави та зберегти свій прабатьківський родовід. Тож сучасний феномен культурно-нормативного оптимізму соціальної відповідальності формується в процесі самоорганізації громадян та налагодженні конструктивного діалогу влади й громадянського суспільства, що забезпечує досягнення системного капіталу суспільного добробуту цілісного соціуму.

Висновки. Підсумком авторських дослідницьких зусиль стали такі положення: по-перше, можемо констатувати, що державотворчий процес політико-правового становлення суверенної України історично має постнеокласичний сценарій, аналогів якому в міжнародній практиці знайти майже неможливо, певні паралелі можуть бути проведені зі спробами формування національних державних утворень у країнах зниклого в літах Радянського Союзу, тобто наша «вітчизняна патологія» стає актуальною можливістю зайняти високо статусні позиції у світосистемі майбутнього. Підкреслено, що своєрідний державницький парадокс у створенні сучасної нормативно-правової системи цілісного соціуму в громадянському суспільстві незалежної України відбувається в контексті життєвих реалій неправових практик і проблемноорієнтовних форм вирішення конфліктних соціально-економічних ситуацій у процесі «зміни самої зміни»; по-друге, актуалізація аналізу принципів позицій діяльної особистості в державотворчих процесах постмодерної доби викликана новітніми інформаційно-технологічними умовами перетворення традиційної раціоналістичної соціокультурної установки на нове світовідчуття та прийняття соціальних конфліктів і суперечностей. Зазначено, що соціальна дія кожного актора вже не може бути підпорядкована певній кваліфікації або «механічним» інерційним законам суспільного розвитку, оскільки кризовий стан ситуації після сучасності вимагає новітніх ціннісно-сміслових конструкцій. Наголошується на тому, що в умовах теперішнього часу поряд з можливостями реформування суспільних взаємовідносин щоденної ваги набирає

соціальний феномен нових форми революційної дії та дії *militaris*, які виникають у результаті унікальної комбінації історичних подій у соціокультурному вимірі; по-третє, з огляду на динамічні реалії воєнних станів та міжнародної напруги, очікування нових терористичних насильницьких актів і військових агресій, цілісний організм соціального життя, який був побудований на механізмах взаємодії між підсистемами нормативно-правового законодавства, влади, громадянського суспільства та економіко-господарської сфери, у постсучасну добу може бути проаналізований виключно на принциповому поєднанні двох таких діяльнісних теоретико-методологічних підходів, як реляційно-адаптований та системно-модальний. Наголошується на тому, що саме системно-модальний спосіб структурної еволюції соціального життя певної спільноти здатний запропонувати системну взаємодію інституційних можливостей держави та інтересів громадянського суспільства за допомогою сучасного проєктно-інженерного забезпечення об'єктивності розрахунків економіко-господарського управління та всіх інших сфер державницьких пріоритетів з індивідуальною інформованістю і можливостями громадянського впливу на ухвалення важливих рішень кожним діяльним суб'єктом; по-четверте, нами визначено, що завдяки принциповому поєднанню реляційно-адаптованого та системно-модального теоретико-методологічних підходів з процедурою застосування селективності потоку соціальних подій як практичного складника рефлексивної темпоральної модальності, створюється можливість розуміння смислового значення суспільства як культурно-нормативного оптимуму існування людства та цілісного феномену базується на двох константах – це соціальний статус людини та буття людини в культурному просторі своєї життєдіяльності. Доведено, що поступово за допомогою системно-модального варіативного способу зміни інтерпретаційного змісту існування дійової особи постмодерної доби створюється діяльнісно-ефективна модель культурно-нормативного оптимуму функціонування цілісного соціуму на принципах соціальної відповідальності, суверенності особи та політичного універсалізму спільності; по-п'яте, виявлено, що сучасні форми конструктивної взаємодії: суспільство → громадянське суспільство → державна влада, у контексті запропонованої діяльнісно-оптимальної моделі, постулюються у таких положеннях: 1) якщо ми визначаємо суспільство як організаційно-структурну історично-автохтонну цілісність, яка має ментальний каркас світоглядних уявлень та створює своєрідне енергетичне поле громадянського тиску для появи різноманітних соціально-інституційних утворень й окремо-суверенних індивідів, то громадянське суспільство, існуючи в усіх часових вимірах цивілізаційного існування людини, як феноменальний складник соціального життя з'являється набагато пізніше у форми конгломерації складного мозаїчного переплетення таких аспектів суспільного життя як установлені політико-правові відносини суспільства, певних форм державного устрою та наявного міфологічного логосу у формуванні особливо символічного світу соціального суб'єкта, а також оформлення такого постсучасного юридичного статусу людини як «громадянина світу»; 2) в умовах нового рівня інформаційних технологій та суперінтелектуальних досягнень інноваційного дієвця різноматично-функціонуючого Всесвіту реальним завданням стає досягнення партнерських взаємовідносин між спільнотою громадян та інституціями державного управління завдяки тотальному цифровому контролю за діяльністю вже всіх представників державницького апарату, вільного доступу до медійного простору Всесвітнього павутиння, а також кожна дійова особистість має технологічний набір інструментів впливу на соціально-інституційні процеси перетворень, тобто громадянське суспільство набуває сьогодні значення самоорганізувального ядра зосередження недержавних відносин, воно стає феноменальною структурою взаємодії між публічної та приватної сферами існування людини. З огляду на вищевикладені студійні роздуми, нашим пересвідченням конструк-

ції культурно-нормативного оптимуму функціонування цілісного соціуму визначено єдиний критерій функціонального розподілу діяльнісних особливостей кожного суверенної особистості, яка водночас є представником певної спільноти, «вихованим» громадянином розвинутого громадянського суспільства та юридично-статусною особою в правовій державі – саме такий феномен множинності рольових функціональних здібностей соціального суб'єкта доби постсучасності забезпечує раціональні дискурс-позиції співіснування таких базових акцентів діялісно-оптимальної взаємодії між суспільством, громадянським суспільством і правовою державою.

Список використаної літератури

1. Офіційний вісник України від 25.05. 2023 – 2023 р., №50, стор. 7, стаття 2786, код акта 118363/2023
2. Бандера С. Перспективи української революції. Репринтне вид. Дрогобич : ВФ «Відродження», 1998. 656 с.
3. Винниченко В. Щоденник. Едмонтон-Нью-Йорк : Видання Канадського інституту укр. студій, 1980. Т. 1 : 1911–1920. 500 с.
4. Вороній М. Рецензія. *Літературно-науковий вісник*. 1912. №4. С. 179-183. Рец. на кн.: Винниченко В. Твори. Т. 4. Київ, 1912. 167 с.
5. Грабовський С., Ставрович С., Шкляр Л. Нариси з історії українського державотворення. Київ : Генеза, 1995. 608 с.
6. Грицак Я. Й. Нариси з історії України: формування української модерної нації. Київ : Генеза, 2000. 249 с.
7. Нічик В.М. Петро Могила в духовній історії України. Київ : Український Центр духовної культури, 1997. 328 с.
8. Рікьор П. Ідеологія та утопія. Київ : Дух і літера, 2005. 386 с.
9. Dancy J. Ethics without Principles. New York ; Oxford : Clarendon Press, 2004. 229 p.
10. Ferguson M. The Aquarian Conspiracy: Personal and Sosial Transformation in the 1980's. London, 1981. 435p.
11. Luhmann N. Sozial Systeme: Grundriss einer allgemeinen Theorie. Frankfurt am Main, 1984.

THE PHENOMENON OF CULTURAL AND NORMATIVE OPTIMUM OF COLLECTIVE INTERACTION BETWEEN SOCIETY AND THE STATE: CONVERSION STUDIES OF DOMESTIC STATE-BUILDING

Zorina Vykhoanets

National Pirogov Memorial Medical University,

Department of Foreign Languages

Pirogov Str., 56, 21018, Vinnytsya, Ukraine

The emergence of the new Ukrainian state on the world map in 1991 was a significant event in the socio-political history of humanity and, over the last four years of full-scale Russian-Ukrainian war, has had a colossal impact on possible future development of the entire civilised world. At the same time, a number of issues arise in the sphere of priority social and economic development, structural manager contradictions, the resolution of which determines the fate of the entire state-building process in Ukraine. Therefore, the *comprehensive research objective of our publication* is to analyse the cultural and normative optimum of social responsibility as an effective form of interaction between civil society and the state of law within the context of modern civilisation's progress. The objectives of this study are to outline the historical and philosophical studies of the domestic political and legal state-building process, which

has virtually no analogues in international practice, and to analyse the peculiar paradox of state-building in the creation of a modern regulatory and legal system for an integral society within Ukrainian civil society; to analyse the fundamental positions of an active personality in the state-building processes in the postmodern era, as well as to formulate a relevant transformational impetus in the use of the latest value-semantic constructions of social action in the reconstruction of a common civic space for an integral society; to consider the conceptual evolution of activity-based theoretical and methodological approaches to applying effectively the interdependence between the dynamic process of state reform of regulatory and legal provisions and flexible transformations in the principles of civil society in the postmodern era; to identify an effective action model for forming and functioning of an integral society; to analyse contemporary forms of constructive interaction between society, civil society and state authorities in the context of the proposed effective action model for building an integral society. It has been established that the process of state-building and the political and legal formation of sovereign Ukraine has a historically unique post-neoclassical scenario which has virtually no analogues in international practice – our ‘domestic pathology’ could become a real opportunity to occupy high-status positions in the future world system. It has been noted that the creation of a modern regulatory and legal system for an integral society within the civil society of independent Ukraine is a peculiar paradox in the context of illegal practices and conflict-resolution methods for socio-economic issues arising from the process of ‘change itself’. It has been determined that the social actions of individuals can no longer be subordinated to specific qualifications or ‘robotic’ laws of social development, as the crisis situation that has emerged in the post-modern era requires the creation of new value-semantic constructions of civic spaces within a holistic society, as well as the formation of an effective model of interaction between the legal, political and civil society subsystems. It is emphasised that it is precisely the systemic-modal method of the structural evolution of a particular community’s social life that can offer systemic interaction between the state’s institutional capabilities and civil society’s interests, ensuring the objectivity of economic calculations, economic management, and all other state priority areas with modern project and engineering support. This approach fosters individual awareness and provides opportunities for civil influence on important decisions for each active subject. It is proposed that a systemic-modal variational method be used to transform the interpretative content of the active individual in the postmodern era, in order to create an effective model of cultural and normative optimum functioning in a holistic society, based on principles of social responsibility, personal sovereignty and political universalism. Modern forms of constructive interaction between society are being presented → civil society → state authority within an activity-optimal model of an integral functioning of society and a single criterion has been defined for the functional distribution of the activity characteristics of each sovereign individual, who is simultaneously a representative of a particular community, a ‘well-educated’ citizen of a developed civil society, and a legal entity in a state governed by the state of law – it is precisely this phenomenon of the multiplicity of role-based functional abilities of the social subject in the postmodern era that provides rational discourse positions for the coexistence of such basic emphases of effective interaction between society, civil society and the state of law.

Key words: citizen, sovereign personality, social action, holistic society, civil society, state of law, social responsibility, collective interaction, cultural and normative optimum.

УДК 101:159.923.2

DOI <https://doi.org/10.30970/PPS.2025.61.4>

РОЛЬ САМОІДЕНТИФІКАЦІЇ ТА САМОУСВІДОМЛЕННЯ У ФОРМУВАННІ ОСОБИСТОСТІ ТА ВЗАЄМОДІЇ ІЗ СУСПІЛЬСТВОМ

Дмитро Гальчинський

*Київський національний університет імені Тараса Шевченка,
філософський факультет, кафедра теоретичної та практичної філософії,
вул. Володимирська, 64/13, 01601, м. Київ, Україна*

У статті здійснено комплексне філософське осмислення феноменів самоусвідомлення та самоідентифікації як ключових чинників формування особистості в контексті взаємодії із соціальним середовищем. Акцент зроблено на динамічному, процесуальному характері цих понять, що протиставляється традиційному уявленню про ідентичність як стабільну, фіксовану сутність. Ідентичність розглядається як результат багатоаспектної комунікації, інтерсуб'єктивної рефлексії, символічного обміну та інституційного визнання, що формується у взаємодії зі структурами влади, норм і очікувань. Особливу увагу приділено наративному виміру ідентичності, який забезпечує зв'язність особистісного досвіду через побудову життєвої історії та інтерпретацію минулого, теперішнього й можливого майбутнього.

У роботі проаналізовано роль афективних чинників, мовних категорій і соціального зворотного зв'язку в становленні самосвідомості, що постає не як ізольований акт, а як форма інтерсуб'єктивного реагування. Окремо розглянуто вплив цифрового середовища на процеси самоідентифікації, зокрема алгоритмічну селекцію, візуальну репрезентацію та динаміку мережевої присутності, що призводить до посилення варіативності й ризику фрагментації особистісних структур. Проаналізовано також механізми соціальної маргіналізації ідентичностей, які не отримують легітимації в публічному просторі, що зумовлює появу стратегій адаптації, опору чи самоневидимості.

Дослідження ґрунтується на міждисциплінарному підході, що поєднує філософські концепції постструктуралізму, феноменології, теорії дискурсу з методологією соціальної філософії, культурології та психології особистості. Представлений матеріал пропонує критичний огляд сучасних теорій суб'єктності, акцентуючи на їх евристичному потенціалі для осмислення ідентичності в умовах глобалізованого та цифрового суспільства. Робота становить науковий інтерес для філософів, соціальних теоретиків, психологів, культурологів та всіх, хто досліджує природу особистості, механізми соціального самовизначення й трансформації Я в сучасному світі.

Ключові слова: самоідентифікація, самосвідомість, ідентичність, соціальне визнання, фрагментація, адаптація, інтерсуб'єктивність, цифрова репрезентація.

У сучасному філософському та соціальному дискурсі зростає інтерес до природи ідентичності та самосвідомості як ключових чинників формування особистості. В умовах динамічного соціального середовища, множинних культурних впливів і технологічної трансформації виникає потреба в глибшому осмисленні того, як індивід визначає себе, реагує на соціальні виклики та адаптується до змін. Проблема самоідентифікації вже не зводиться до фіксації сталих ознак Я, натомість набуває характеру безперервного процесу позиціонування, рефлексії та адаптації. Самоусвідомлення, своєю чергою, постає не лише як особистісна риса, а і як соціально зумовлений механізм, що формує здатність до комунікації, участі та самореалізації. Тому актуальним стає міждисциплінарне осмислення цих феноменів у контексті постструктуралізму, соціальної філософії та теорії дискурсу.

Вивчення ідентичності як змінної і багатовимірної структури дає змогу виявити нові механізми взаємодії особистості із суспільством, зокрема через мову, наратив, соціальні очікування та цифрові середовища.

Поняття самоідентифікації у філософському дискурсі розглядається не як сталий стан, а як динамічний процес, що передбачає взаємодію між індивідом і соціальним середовищем. Ідентичність не є наперед заданою сутністю, а формується через низку послідовних актів позиціонування, що змінюються залежно від контексту. У сучасній філософії дедалі частіше акцент робиться на конструктивному характері ідентичності: вона не виявляється, а створюється в межах комунікації, соціальних практик і мовних структур [1]. Такий підхід дає змогу аналізувати ідентичність як множинну, контекстуальну й відкриту до змін. Замість уніфікованого образу себе постає уявлення про множинні модуси суб'єктності, що співіснують у межах одного індивіда. Це припущення має концептуальну підтримку в постструктуралізмі та теорії дискурсу. Варто враховувати, що філософські моделі ідентичності не претендують на універсальну обов'язковість, а скоріш окреслюють можливі горизонти її осмислення.

Самоусвідомлення в цьому контексті розглядається не як суто інтраспективний акт, а як форма інтерсуб'єктивного реагування. Особа набуває свідомості себе не у відриві від інших, а саме через сприйняття зворотного зв'язку й здатність до його інтерпретації. Цей процес передбачає рефлексивну здатність оцінювати власні дії, думки й емоції в контексті соціально доступних моделей. Індивід водночас є об'єктом спостереження і суб'єктом оцінки. Така подвійність становища є однією з умов формування складних ідентичностей, що передбачають узгодження множинних самоінтерпретацій. Як зазначено в сучасних дослідженнях, рівень саморефлексії корелює з гнучкістю адаптації до нових соціальних ситуацій [2]. Це дає змогу розглядати самосвідомість як інструмент структурної стабілізації суб'єкта в змінному середовищі. Однак межі цієї адаптації залишаються предметом емпіричних і теоретичних уточнень.

Процес самоідентифікації особливо виразно проявляється в ситуаціях соціального вибору, конфлікту або переходу. У такі періоди суб'єкт виявляє межі вже набутої ідентичності й постає перед необхідністю її модифікації. Цей механізм не є лінійним: він передбачає етапи заперечення, перегляду, інтеграції. Ідентичність не формується раз і назавжди; вона періодично реконструюється в результаті особистого й соціального досвіду. Згідно з теорією ідентичності Марсія, суб'єкт проходить крізь фази дифузії, імітації, кризи та досягнення ідентичності [3]. Ця модель дає змогу простежити зв'язок між ідентичністю й рівнем автономії, який досягається внаслідок рефлексивного опрацювання досвіду. Ідентичність постає як продуктивна відповідь на виклики соціального середовища, а не як спонтанна реакція. Її стабільність є похідною від здатності індивіда інтегрувати внутрішні уявлення із зовнішніми очікуваннями.

У суспільстві, що функціонує на основі множинних ієрархій, ідентичність виконує функцію не лише самовизначення, а й соціальної орієнтації. Вона дає змогу індивідові розмістити себе в системі координат – з урахуванням статі, віку, етнічності, професійної належності та інших змінних. Водночас суспільні структури впливають на те, які ідентичності визнаються легітимними, а які маргіналізуються. Це створює асиметрію в доступі до символічних ресурсів самовираження. Наприклад, ідентичність, що підтримується інституційно, має більше шансів на закріплення та публічне визнання. У разі відсутності таких умов особа змушена витратити ресурси на підтримку ідентичності, що не підтверджена соціальною нормою [5]. З цього боку ідентичність – не лише продукт рефлексії, а й результат боротьби за місце в соціальному просторі.

Механізм підтвердження ідентичності передбачає етапи не лише прийняття певної позиції, а й верифікації цієї позиції через зовнішній зворотний зв'язок. Інакше кажучи, ідентичність не набуває чинності до моменту, коли вона впізнається іншими. Така ситуація створює умову соціальної залежності: суб'єкт змушений постійно звертатися до інституцій або міжособистісних контактів, щоб отримати підтвердження легітимності свого Я. За відсутності цього підтвердження виникає ефект невидимості – стан, у якому ідентичність існує лише в уявленні, але не функціонує як соціальний факт [5]. У практичному вимірі це означає зменшення соціального впливу, доступу до ресурсів і здатності до артикуляції потреб. Так, ідентичність постає не як вияв внутрішньої сутності, а як продукт відносин визнання, що мають асиметричний характер. Аналіз цих відносин відкриває можливість для критики механізмів виключення та нормалізації в суспільстві.

У процесі рефлексивного осмислення себе людина формує наратив, що дає змогу надати досвіду послідовності й сенсу. Автобіографічна розповідь – це не просто опис фактів, а спосіб побудови логічного ланцюга, який структурує минуле, теперішнє і проєктоване майбутнє. Цей наратив не повністю довільний; він детермінований культурними шаблонами, до яких індивід має доступ. Поняття «наративної ідентичності», як його формулюють дослідники, ґрунтується на припущенні, що людина усвідомлює себе не поза історією, а саме в межах історії, яку вона про себе розповідає [2]. Здатність до формування узгодженого наративу визначає стійкість ідентичності на тлі соціальних змін. Водночас наративна модель залишається вразливою до спотворень, самоцензури або впливу зовнішніх очікувань. Унаслідок цього частина дослідників вважає її не джерелом істини, а інструментом адаптації до домінантного порядку значень.

Розгляд ідентичності як процесу уможливорює її опис не в термінах сталості, а в категоріях функціональності. У різних ситуаціях активуються різні ідентифікаційні моделі, що виконують різні регулятивні функції. Наприклад, під час професійної комунікації індивід актуалізує одну частину себе, а в родинному або неформальному середовищі – іншу. Універсальна ідентичність, яка охоплює всі контексти, є радше винятком, ніж нормою. Це явище називають ситуативною варіативністю ідентичності. Воно є наслідком того, що особистість функціонує в полі множинних норм і вимог, що не завжди узгоджені між собою [6]. Таке положення вможливорює гнучкість, проте водночас збільшує ризик дезорієнтації. У ситуації, коли індивід втрачає здатність до інтеграції численних позицій, виникає ефект фрагментації ідентичності, що знижує її стабілізувальну функцію.

Генеza самоідентифікації охоплює не лише когнітивний, а й афективний рівень. Емоційне прийняття певного образу себе є не менш важливим за його концептуальне формулювання. Позитивна афективна оцінка власної ідентичності підвищує її стабільність і сприяє її підтриманню в умовах зовнішнього тиску. У випадках, коли афективна відповідь суперечить когнітивному вибору, виникає внутрішній конфлікт. Здатність до подолання цього конфлікту вимагає високого рівня емоційної регуляції та саморефлексії. Згідно з результатами емпіричних досліджень, саме на перетині афективного й когнітивного рівнів відбувається консолідація ідентичності [2; 4]. Цей процес не є автоматичним: він потребує часу, ресурсів і сприятливого середовища. Його перебіг може бути перерваний як зовнішніми чинниками (дискримінація, ізоляція), так і внутрішніми (тривожність, низький рівень самоприйняття).

Соціокультурний контекст відіграє вирішальну функцію у визначенні меж можливого для самоідентифікації. У суспільствах із високим рівнем нормативної жорсткості коло прийнятних ідентичностей суворо регламентується, що зменшує варіативність особистих сценаріїв. У більш плюралістичних моделях соціуму індивід має доступ до ширшого спек-

тра символічних ресурсів, які можна використати для самовизначення. Однак навіть у цих умовах не всі ідентичності є рівноправними. Деякі мають легітимний статус, інші вимагають додаткового підтвердження або залишаються маргіналізованими [5; 7]. У цьому сенсі ідентичність є не лише результатом особистого вибору, а й функцією владних відносин, що визначають, хто і на яких умовах має право бути почутим. Саме тому вивчення ідентичності неможливе без критичного аналізу інституцій, які визначають її допустимість.

Використання мови в процесі формування ідентичності має не лише описову, а й продуктивну природу. Через мовні категорії суб'єкт структурує свій досвід, формує ставлення до себе, задає межі можливого. Поняття, які індивід застосовує до себе, завжди є запозиченими – з культури, родини, професійного середовища. Так, ідентичність є наслідком не лише внутрішньої рефлексії, а й мовної доступності певних самовизначень. У випадку, коли для самовираження не існує прийнятого мовного означення, суб'єкт опиняється в ситуації символічної невидимості. Це особливо стосується нових або нестандартних ідентичностей, які ще не отримали стабільної репрезентації в культурному просторі [5]. Мовна обмеженість унеможливає повноцінну участь у публічному житті та посилює виключення із символічного порядку.

Самоусвідомлення також містить уявлення про минуле та проєктування майбутнього, що дає змогу говорити про нього як про часову структуру. Індивід не просто існує в теперішньому моменті; він осмислює себе в ретроспективі та перспективі. Здатність до конструювання цілісної життєвої історії є основою для ідентичнісної стабільності. У випадках, коли ця історія фрагментована або суперечлива, виникає відчуття втрати внутрішньої узгодженості. За теорією наративної ідентичності саме послідовність у розгортанні життєвих подій забезпечує почуття єдності особистості, попри зміни [2; 6]. Порушення цього наративу – через травму, соціальний злам або радикальні зміни – вимагає реконструкції цілісного образу себе. Такий процес рідко буває прямолінійним; він містить етапи заперечення, пошуку нових сенсів й інтеграції досвіду.

У структурі ідентичності окреме місце посідає очікування – не лише з боку інших, а й із боку самого суб'єкта. Ідентичність передбачає не тільки пам'ять про минуле, а й проєкцію можливого. Суб'єкт уявляє себе в майбутньому, створюючи уявлення про те, ким має стати, яких норм дотримуватися, якої поведінки уникати. Цей телеологічний вектор надає самосвідомості спрямованості, водночас породжуючи напругу між актуальним і бажаним образом себе. У ситуації, коли різниця між ними є суттєвою, виникає ідентифікаційна криза. Такі стани особливо характерні для періодів життєвих переходів, зокрема юності або початку професійної діяльності [3; 4]. Розв'язання цієї напруги потребує ресурсів, включно з мовними, емоційними та соціальними, які не завжди доступні суб'єкту.

У контексті соціальної взаємодії ідентичність виконує також функцію регулювання комунікацій. Передбачення поведінки іншого базується на репрезентації його ідентичності, яка, своєю чергою, має бути доступною, стабільною та впізнаваною. Цей обмін очікуваннями створює умову для соціального порядку. Коли ідентичність є неузгодженою або суперечливою, виникає розрив у комунікативному ланцюгу. У ситуаціях із високим рівнем соціального контролю це може призводити до санкцій – прямого або латентного характеру. Ідентичність, що не вбудовується в спільний код, сприймається як загроза, хоча вона може бути лише індикатором альтернативного досвіду. Здатність суспільства приймати різні моделі ідентифікації свідчить про рівень його інституційної гнучкості. Якщо такої гнучкості бракує, відбувається звуження публічного простору, що негативно позначається на якості комунікації [6; 7].

Феномен маргіналізації певних ідентичностей має не лише символічний вимір, а й конкретні соціальні наслідки. Особи, чия ідентичність не знаходить підтвердження в публічному полі, частіше стикаються з обмеженнями в доступі до ресурсів, участі в ухваленні рішень, правовому визнанні. Така структурна нерівність репродукується через формальні та неформальні механізми – від дискримінаційних процедур до мовних і культурних виключень. У деяких випадках маргіналізовані суб'єкти виробляють власні стратегії виживання, серед яких – подвійна ідентичність, іронізація або свідомо невидимість. Ці форми адаптації дають змогу уникнути конфлікту з домінантним середовищем, але супроводжуються підвищеним рівнем психоемоційного навантаження [5]. Зміна такого становища можлива лише за умов переформатування інституційного поля та розширення доступу до механізмів визнання.

У цифровому просторі процес самоідентифікації ускладнюється прискоренням комунікації, візуальною репрезентацією та алгоритмічним моделюванням поведінки. Індивід постає як учасник множинних онлайн-платформ, де образ себе формується не лише у відповідь на соціальні запити, а й під тиском цифрових форматів. Репрезентація в мережі передбачає не тільки вибір, а й самокорекцію відповідно до очікувань аудиторії або технічних обмежень. Така ситуація змінює саму природу самосвідомості, яка дедалі менше ґрунтується на безпосередньому досвіді й дедалі більше – на симуляції, зворотному зв'язку та аналізі реакцій. Утворюється феномен багатшарової ідентичності, в якій онлайн-версія себе може суперечити офлайн-практикам [5]. Це створює новий вимір фрагментації, що ще не має достатнього теоретичного осмислення.

Розглянуті в статті аспекти самоідентифікації та самоусвідомлення засвідчують, що ідентичність сучасного індивіда є не фіксованою характеристикою, а динамічною конструкцією, що постійно оновлюється під впливом соціального контексту, комунікативних практик та інституційних очікувань. Ідентичність постає як результат складної взаємодії між внутрішніми уявленнями про себе та зовнішніми реакціями з боку соціального середовища. Вона формується не ізольовано, а через рефлексивне опрацювання досвіду, мовні структури, наративне оформлення біографії та зворотний зв'язок з іншими. Самоусвідомлення, своєю чергою, є не лише інтроспективним процесом, а передбачає інтерсуб'єктивну взаємодію, у якій суб'єкт одночасно виконує ролі спостерігача й оцінювача самого себе.

Поняття ідентичності у філософському дискурсі дедалі частіше осмислюється як множинне, контекстуальне й ситуативно варіативне явище. Індивід функціонує в полі численних соціальних ролей і норм, що нерідко конфліктують між собою, внаслідок чого виникає необхідність постійної інтеграції або переосмислення ідентифікаційних моделей. Здатність до конструювання узгодженої ідентичності, незважаючи на множинність впливів, визначає рівень суб'єктної автономії, психологічної стабільності та соціальної адаптованості особистості. Водночас в умовах нормативної невизначеності або маргіналізації певних ідентичностей зростає ризик фрагментації Я, що може призвести до ідентифікаційної кризи.

Важливим аспектом є вплив культурних, політичних та технологічних чинників на межі допустимого в процесах самовизначення. Ідентичність формується не лише як акт особистого вибору, а як продукт владних відносин, які регламентують, чиї голоси визнаються легітимними. Мова в цьому процесі є не лише інструментом опису, а й засобом продуктивного створення реальності, задаючи межі осмислення досвіду та окреслюючи траєкторії майбутнього розвитку суб'єкта. Отже, самоідентифікація та самоусвідомлення є ключовими механізмами суб'єктної орієнтації в складному соціальному середовищі, що забезпечують цілісність, адаптивність і можливість активної взаємодії із суспільством.

Список використаної літератури

1. On identity: from a philosophical point of view. *PubMed Central*. 2013. URL: <https://pmc.ncbi.nlm.nih.gov/articles/PMC3751052/> (дата звернення: 23.05.2025).
2. McAdams D. P., Cox K. S. Self and Identity in Personality Psychology. *Personality Science*. 2021. Vol. 2, Article e6035. URL: <https://journals.sagepub.com/doi/10.5964/ps.6035> (дата звернення: 23.05.2025).
3. Identity Development Theory. *Lumen Learning*. URL: <https://courses.lumenlearning.com/adolescent/chapter/identity-development-theory/> (дата звернення: 23.05.2025).
4. Cherry K. Identity vs. Role Confusion. *Verywell Mind*. URL: <https://www.verywellmind.com/identity-versus-confusion-2795735> (дата звернення: 23.05.2025).
5. Wick R. The Philosophy of Identity. *Medium*. 2023. URL: <https://medium.com/illumination/the-philosophy-of-identity-f9a2adb0a9ca> (дата звернення: 23.05.2025).
6. Identity Formation. *Social Sci LibreTexts*. 2023. URL: [https://socialsci.libretexts.org/Bookshelves/Human_Development/Lifespan_Development_\(Lumen\)/07%3A_Adolescence/7.11%3A_Identity_Formation](https://socialsci.libretexts.org/Bookshelves/Human_Development/Lifespan_Development_(Lumen)/07%3A_Adolescence/7.11%3A_Identity_Formation) (дата звернення: 23.05.2025).
7. A Philosophy of Person and Identity. *SpringerLink*. 2023. URL: <https://link.springer.com/book/10.1007/978-3-031-09524-5> (дата звернення: 23.05.2025).

**THE ROLE OF SELF-IDENTIFICATION AND SELF-AWARENESS
IN PERSONALITY FORMATION AND INTERACTION WITH SOCIETY****Dmytro Halchynskyi***Taras Shevchenko National University of Kyiv, Faculty of Philosophy,**Department of Theoretical and Practical Philosophy,**Volodymyrska Str., 64/13, 01601, Kyiv, Ukraine*

The article presents a comprehensive philosophical interpretation of the phenomena of self-awareness and self-identification as key factors in the formation of personality in the context of interaction with the social environment. Emphasis is placed on the dynamic, processual nature of these concepts, which contrasts with the traditional view of identity as a stable, fixed essence. Identity is examined as the result of multifaceted communication, intersubjective reflection, symbolic exchange, and institutional recognition, shaped through interaction with structures of power, norms, and expectations. Particular attention is given to the narrative dimension of identity, which ensures the coherence of personal experience through the construction of a life story and the interpretation of the past, present, and possible future.

The study analyzes the role of affective factors, linguistic categories, and social feedback in the formation of self-consciousness, which emerges not as an isolated act but as a form of intersubjective responsiveness. Special attention is given to the impact of the digital environment on processes of self-identification, particularly algorithmic selection, visual representation, and the dynamics of online presence, which contribute to increased variability and the risk of fragmentation of personal structures. The paper also examines mechanisms of social marginalization of identities that lack legitimation in the public sphere, leading to the emergence of strategies of adaptation, resistance, or self-invisibility.

The research is based on an interdisciplinary approach that integrates philosophical concepts from poststructuralism, phenomenology, and discourse theory with methodologies from social philosophy, cultural studies, and personality psychology. The presented material offers a critical review of contemporary theories of subjectivity, emphasizing their heuristic potential for understanding identity in a globalized and digital society. The work is of scholarly interest to philosophers, social theorists, psychologists, cultural researchers, and all those exploring the nature of the self, mechanisms of social self-determination, and the transformation of the “I” in the modern world.

Key words: self-identification, self-consciousness, identity, social recognition, fragmentation, adaptation, intersubjectivity, digital representation.

УДК 130.2+ 316.7+111.6

DOI <https://doi.org/10.30970/PPS.2025.61.5>

ЦИФРОВА ХАРИЗМА ЯК ФЕНОМЕН СУЧАСНОЇ КОМУНІКАЦІЇ

Людмила Городнюк

*Південноукраїнський національний педагогічний університет імені К. Д. Ушинського,
кафедра філософії, соціології та менеджменту СКД
вул. Старопортофранківська, 26, 65020, м. Одеса, Україна*

Феномен цифрової харизми в сучасній філософії і міждисциплінарному гуманітарному дискурсі актуальний, привабливий для численних дослідників, науковців і соціальних практиків, однак комплексно не досліджений, майже не описаний і не сформульований: ми живемо в час, коли практика (повсякденна цифрова діяльність мільйонів людей) випереджає теоретичні дослідження щоденними винаходами, постійними цифровими оновленнями та налаштуваннями, які відкривають нові просторові й комунікативні обрії, а водночас породжують нові форми та грані комунікації, соціальних відносин і ролей. У сучасній філософії та соціальних науках давньогрецький термін «харизма» вперше застосував німецький філософ та теолог Ернст Трьольч, але розвинув соціолог Макс Вебер, і саме з ним насамперед асоціюється вчення про харизматичне панування [10]. Але всі численні класичні теорії харизматичного впливу та підходи до його дослідження запропоновано в доцифрову еру, а з появою інтернету, сучасних піар-технологій та нових медіа сутність залишилася, а природа, методи та інструменти змінилися – уже не йдеться про цілісну особистість, яка завдяки своїй органічній, холистичній природі й екзистенціальному змісту справляє враження. Йдеться про мозаїчне поєднання окремих чинників – мистецтва самопрезентації, наявності комунікативної або маркетингової мети, розуміння кон'юнктури і психолого-соціальних особливостей аудиторії та навичок володіння цифровими комунікаціями й налаштуваннями. Утім, питання постає не просто актуальним, а ключовим і навіть аксіологічно вирішальним у формуванні ідеалів, цінностей, устремлень людства, особливо цифрового покоління, що вибудовує свій світогляд в онтологічній системі «людина – гаджет», пізнаючи світ через наративи цифрового простору і, відповідно, через авторів та поширювачів цифрового контенту. У цифрову еру масового споживання інформації, медійні персони й персонажі стають не тільки джерелами інформації і знань, а й світоглядними орієнтирами, життєвим дороговказом, авторитетами й законодавцями мод та стандартів. Вони мають великий філософський, психологічний, громадський вплив і так впливають не тільки на людське сьогодення, а й на завтрашній день цивілізації.

Ключові слова: цифрова філософія, цифрова людина, homo digitalis, цифрова харизма, віртуальний простір, онлайн-комунікація, соціальний вплив.

Феномен харизми на всіх етапах життєдіяльності людства приваблював філософів, письменників, артистів, пізніше – соціологів і психологів: очевидно, що вона, харизма, існує і харизматичні люди існують: коли їх зустрічаєш, сприймаєш, за ними спостерігаєш й отримуєш потужне враження, то не маєш сумніву, що це вони, але пояснити або сформулювати таку феноменальну властивість або, точніше, унікальну комбінацію властивостей з науковою точністю завжди важко. Історія терміна «харизма» починається з Давньої Греції. Первісне значення слова «харизма» (грец. *χάρισμα*) – «вияв благосхильності, прихильності», «подарунок» [14], але згодом термін набуває нових значень – від світських (богині харити у Стародавній Греції були символами краси, грації та магнетичності) до релігійних: від початку нашої ери, а саме від Ісуса Христа харизмою стали називати «дар Божий». В історії, релігієзнавстві, філософії попередніх часів харизма – це постать, яка своїм неординарним даром

впливу на людей викликає преклоніння, віру в себе і свої сили, свою значну соціальну (а подеколи й історичну) роль, незвичайне доленосне призначення [13; 17].

Видатний автор Античної Греції Ксенофонт Афінський уважав, що харизматик любий богам, обдарований милістю, має певну душевну величність [8]. На схожі тлумачення натрапляємо й у сучасному православ'ї, яке зберігає сенсонаповненість дефініції «харизма» близько до численних розумінь минулого і вважає, що харизма – це «особиста благодать, якою Бог наділяє обраних, що полягає в дарах одкровення (мудрість, знання), дарах сили (чудотворення, зцілення) та дарах мови (пророцтва, іномовлення та його тлумачення)» [3]. Від часів розпаду первісної родової общини, коли виділялись перші соціальні групи, а разом з ними – помітні особистості, риси та властивості яких та певний вплив на оточення перетворювали їх на лідерів. Саме цей концепт – харизми як комбінації особливих якостей лідера, що робить його могутнім і впливовим вождем, розвинули соціологи кінця XIX – початку XX сторіччя Габріель Тард та Макс Вебер. Тард уважав, що всі досягнення цивілізації – це результат життєдіяльності видатних особистостей, які є рушійною силою прогресу завдяки своєму потужному, гіпнотичному впливу на послідовників, яких Тард називає натовпом, що захоплюється новаціями й слухняно прямує за лідером [16]. Макс Вебер називає *харизматичне панування* однією з трьох можливих форм легальної влади (поруч з традиційним та раціонально-легальним) і наголошує, що цей вид панування здійснюється «через відданість особі володаря та його ласці (харизмі), насамперед унаслідок її магічних здатностей... Найчистішим типом є панування пророка, військового героя, великого демагога» [10]. У такому разі, на відміну від традиційного панування, коли «короля грає оточення», тобто особистісні дані та фігура лідера мають вторинне значення, а його походження та статус – первинне, у випадку з блискучою постаттю відбувається «персоніфікація ідеалів» [16]: лідер постає як джерело віри й оптимізму, як своєрідний гарант найкращого майбутнього. Постмодерністський погляд пропонує як харизму людину, яка не народилася такою, не отримала в дар свої особливі властивості, а засвоїла, зробила частиною власне себе в результаті особистої драми життя, сильного екзистенціального досвіду: філософи XX сторіччя вбачали в предметі досліджень не тільки блискучу й потужну індивідуальність, яка прагне й може діяти, а й таку, що не може не діяти. У народженні й формуванні харизми Ерік Еріксон спостерігає «перетин» двох чинників – глибокої і затяжної кризи самої особистості та кризи суспільної свідомості [16]. Він уважав, що, прямуючи до подолання власної екзистенціальної кризи, людина створює нову якісну «ідентичність» – нове світобачення та ідеали, яких гостро потребує суспільство, що теж занурене в кризу. Думку про екзистенціальний чинник перетворення людини на харизматичну особистість розгортає у своїй теорії український філософ, наш сучасник Назіп Хамітов [12]. Хамітов поділяє харизму на види – екзистенціально-тілесну, екзистенціально-особистісну та екзистенціально-комунікативну. Саме екзистенціально-комунікативна харизма людини «долає стереотипність самовираження, виходить за межі тілесної обмеженості та особистісної, маніпулятивної егоцентричності, здобуваючи внутрішню цілісність, а з нею і екзистенціальний шарм особистості», що виражається насамперед у світоглядній відкритості та ентузіазмі [12]. Більшість теорій харизматичного впливу та підходи до його дослідження запропоновано в доцифрову еру, а з появою інтернету, сучасних піар-технологій та нових медіа сутність залишилася, а методи та інструменти змінилися – уже не йдеться про цілісну особистість, яка завдяки своїй органічній, холістичній природі й змісту справляє враження, а про мозаїчне поєднання окремих чинників – мистецтва самопрезентації, розуміння кон'юнктури й психолого-соціальних особливостей аудиторії та алгоритмів цифрових комунікацій. Разом з еволюцією людства і глобальними змінами у світорозумінні

і в саморозумінні людини змінюється сенсонаповненість окремих слів і явищ: дефініція «харизма» зберігає всі попередні тлумачення, але масовізація та стереотипізація значень, притаманні інформаційній та цифровій ерам, спростили їх: у наші часи харизматична людина – помітна й незабутня, з індивідуальними зовнішніми та поведінковими «фішками» й акцентами (до речі, «фішки» як неповторні деталі, індивідуальні й часто навмисно індивідуалізовані риси – це окремий феномен та особливий маркер епохи). Харизматик завжди відповідний, *конгруентний* галузі, у якій він діє, та наративам, які він проголошує, максимально природний в цій діяльності, що спрацьовує і сприймається як особливе гармонійне злиття особистості та справи її життя, як торжество призначення, як метафізика здійсненої мети. Цифрова харизма – це автор цифрового контенту, який у цифрову еру нав'язав свій дискурс – свою тематику, наративи, погляди і думки, стиль життя, які зробив референтними й домінантними в полі споживачів інформації. Такі люди набувають харизматичного авторитету в очах враженої аудиторії.

У попередні часи потенціальному лідеру треба було більше умов, більше подій, більше здійснених сценаріїв (або потужний доленосний випадок) для набуття соціальної ролі харизматика. Людина (окрім випадків традиційного панування) перебувала в диспозиції залежності від суспільства, долі і чиєсь волі. Навіть 20–25 років тому стати зіркою телебачення, шоу-бізнесу, а тим паче кінематографу вартувало часу, суттєвих переміщень планетою (до медійних столиць свої часів та теренів – Лос-Анджелеса, Нью-Йорка, Лондона, Парижа тощо), певних здібностей, колосальних зусиль, професійного напруження і, обов'язково, життєвої вдачі, «поцілунку фортуни», тому що головне рішення твого життя залежить від впливових людей. Цифрова людина має всі потрібні засоби та інструменти, щоб здійснити свою мрію, не виходячи з власної квартири, затаргетувати бажану (або відповідну жанру, або найбільш лояльну) аудиторію майже без залежності від авторитетів, без страху й наслідків експериментувати з контентом і конверсією в глобальних масштабах. Філософськи така *автодраматургія* вдало і своєчасно вбудована у світ цифрових налаштувань, перетворює Homo Digitalis на своєрідного Causa Sui (з поправкою на те, що він залежить від цифрових систем, але більше не залежить від іншої людини, суспільства або їх вибору на свою користь): цифрова людина для самоздійснення більше не потребує численних умов, на які потребувала раніше.

Сучасні соціальні комунікації перемістилися з виміру офлайн у вимір онлайн і представлені цифровим та віртуальним середовищем – соціальними мережами, численними додатками, сайтами і маркетплейсами, месенджерами, відеомайданчиками тощо. Саме там зосереджені інтернет речей та соціальні події, численна аудиторія та основні гравці, помітні персони онлайн-комунікації – соціальні лідери, авторитети, медійні персони, блогери, так звані лідери думок, амбасадори брендів або рухів, громадські діячі, експерти, коучі, інфлюенсери. У віртуальному середовищі вони можуть бути як реальними людьми з власними поглядами й амбіціями, так і керованими персонажами, бренд-фейсами, мемами, суб'єктами, що символізують колективний образ – спільноти, групи, об'єднання, партії, корпорації, які, відповідно, виступають від значної кількості осіб. Фізична особистість, яка визнана у справі свого життя, володіє всіма ознаками харизми в реальному вимірі і розширила свою творчу, лідерську діяльність на цифровий простір. До цієї категорії ми зараховуємо всіх світових селебриті – політиків, акторів, науковців, громадських діячів, які отримали авторитет, визнання, славу в доцифрову еру або за межами онлайн-комунікації (Білл Клінтон, Шерон Стоун, Мадонна, Девід Бекхем тощо). Це вища ліга всесвітньо визнаних громадських діячів і кумирів – вони не є породженням цифрової ери, але є безумовними цифровими харизмами, що транслиують власну діяльність і життєву творчість

у цифровому просторі. Серед тисяч популярних блогерів – фізично реальні люди, які на початку діяльності на цифрових носіях не мали ознак значного харизматичного впливу, але в процесі публічної (у цифровому вимірі) діяльності розвинули особистісний бренд (імідж, репутацію, компетенції) так, що набули всіх ознак цифрової харизми. Окрім перших двох категорій цифрових харизматиків, можна виокремити мільйони різноманітних цифрових суб'єктів, які імітують, інсценують, претендують на статус харизми, володіючи цифровими технологіями та навичками соціальної інженерії і, так, маючи можливість розширювати аудиторію та керувати нею. Усі вони, за умов набуття об'єктивно наявної популярності та якісних ознак лідерства (кількість й активність підписників, коментаторів, клієнтів, кількість і якість продажів у товарах, послугах, кількість прихильників та послідовників у політичних і громадських напрямках) претендують на роль харизматичних постатей. У цьому матеріалі ми досліджуємо їх в аспекті феномену цифрової харизми. Великий історично-еволюційний і філософсько-світоглядний виклик полягає в тому, що ці люди (або керовані ними акаунти) не лише просувають потрібні товари, послуги, свої думки та погляди (що вже набагато відповідальніше за товари та послуги), а й учать жити, стають законодавцями моди на стиль і спосіб буття, на соціальну поведінку, на певне ставлення до минулого й майбутнього, до дітей, батьків, оточення, до друзів і ворогів, до батьківщини й далеких країн, чим впливають на формування світогляду багатьох людей і значних аудиторій, і, навіть більше – їхні наративи, засновані на інструментах роботи з підсвідомістю, працюють з фантазією, світом бажань і нескладними зв'язками у світосприйнятті потенціального споживача: вони створюють емоційне поле для вашого попиту ще до того, як цей попит виник.

Останнім часом неабиякої популярності набирають продукти штучного інтелекту – стовідсотково цифрові персонажі, які, утім, викликають щире захоплення і сприймаються шанувальниками як живі, навіть якщо самі наполягають на штучній природі – відомі випадки, коли люди, попереджені про те, що це продукт ШІ, відмовлялися в це вірити, продовжували дружити, закохувалися, а деякі чоловіки офіційно одружувалися на «анімах» ШІ, свідомо роблячи свій вибір.

За даними Digital 2025 Global Overview Report, що пропонує щороку максимально розгорнуту та точну інформацію *щодо використання технологій та взаємодії з ними у світі*, станом на 2025 рік доступ до інтернету має 5,56 млрд землян (67,9 % загальної кількості людей на землі). За минулий рік кількість користувачів інтернету зросла на 136 млн (або на 2,5 %). 5,78 млрд людей у світі користуються мобільними телефонами, що становить 70,5 % населення світу. Мобільною формою комунікації користується 61 % загального числа юзерів інтернету [1].

Соціальними мережами наразі користуються 5,24 млрд, або 63,9 % загального числа землян (за останній рік цей показник збільшився на 4,1 %). За абсолютною кількістю юзерів лідером є Facebook із показником у 3 млрд користувачів, на другому місці YouTube – 2,53 млрд, далі з однаковими показниками у 2 млрд слідують Instagram та WhatsApp, на наступному місці опинився TikTok із користувацькою базою в 1,59 млрд. Найулюбленіший публік комунікаторів планети – Instagram, за яким слідують WhatsApp та Facebook, а в Україні – Facebook (31 % трафіку), YouTube – (23,87 %) та Instagram (20,73 %).

22 % активних користувачів соцмереж стежать за інфлюенсерами чи експертами в соцмережах. Найбільший інтерес до цих акаунтів проявляють юні користувачі віком від 16 до 24 років – інтерес до інфлюенсерів проявляють 30,8 % юзерів цього віку. З урахуванням доступності інстаграму для людей від 13 років, загалом на початок 2025 року Instagram користувалися 37,1 % дорослих в Україні віком від 18 років. Українські

TikTok-користувачі – це 17 млн користувачів віком від 18 років до 34 років [1]. Шаленими темпами зростає і ринок застосунків: на даний момент у світі понад 5,7 млн застосунків (сумарно в Google Play Store та Apple App Store). У 2020 році користувачі завантажили 130 млрд застосунків, а у 2023 році ця цифра зросла до 299 млрд. У грошовому еквіваленті ринок мобільних застосунків має сягнути у 2023 році неймовірної позначки в \$1 383,6 млрд. Ринок інфлюенсерів в Україні демонструє значне зростання. За даними IAB Ukraine, обсяг ринку influencer marketing у 2023 році становив 408 млн грн (що на 106 % більше, ніж у 2022 році), а у 2024 році сягнув 714 млн грн, збільшившись на 74,9 % порівняно з попереднім роком.

Соціологи наголошують, що інфлюенсер-маркетинг стає дедалі популярнішим серед брендів, і витрати на рекламу в блогерів продовжують зростати. Генеруються нові цифрові майданчики, які встановлюють взаємодію між блогерами та брендами.

Так хто ж такі інфлюенсери, а також амбасадори, блогери, агенти впливу та інші медійні персонажі й інтернет-гравці, які в цифровий час вельми обґрунтовано мають право називатися цифровими харизмами, і чому це право існує? Наприклад, аудиторія великого Платона в Стародавніх Афінах потенційно (зрозуміло, що у вік, коли не тільки не було засобів масової інформації, а ще й не винайдено навіть друкарський станок, поняття потенційно не може корелювати з поняттям фактично або дійсно) становила від 250 тис. до 400 тис. (разом з вільними громадянами, метеками (іноземцями), вільновідпущениками та рабами). Різні джерела стверджують різну інформацію щодо населення Афін у класичний, платонівський, період. Насправді, цей показник може бути суттєво менше: «У схоліях до «Аксіоха» Платона зазначається: «Арістотель говорить, що весь народ в Афінах був розділений на землеробів та ремісників і утворював чотири філи, а в кожній філі було три частини, які називаються тритіями та фратріями. У кожній з цих останніх було по тридцять родів, а кожен рід складався з 30 мужів» (посилання на Ставнюка). Минувло понад 2500 років, і в Україні XXI сторіччя естрадний виконавець і освітянин Михайло Поплавський має високий (хоча і не перший) показник серед вітчизняних з 8,2 млн підписників. Наприкінці XVIII ст., коли Сполучені Штати Америки вибороли незалежність від Великої Британії, їх населення становило приблизно 3,9 млн людей від Атлантичного океану до ріки Міссісіпі, і ми розуміємо, що більшість з них не могли підтримувати комунікацію з першим президентом і харизматиком свого часу Джорджем Вашингтоном, а 228 років по тому в чинного президента України Володимира Зеленського (станом на липень 2025 року) тільки в мережі «Інстаграм» 15,8 млн фоловерів.

Навіть таке нескладне, неакадемічне і, можливо, некоректне, порівняння дає нам право стверджувати, що сучасні інформаційні гравці, які більшій частині своєї аудиторії знайомі по цифровому чи медіапростору, мають колосальний вплив на спостерігачів.

Природа соціального успіху ґрунтується на харизматичній здатності привернути увагу до себе і своїх наративів, викликати стійкі або тривалі емоції в певній аудиторії (що виражене й матеріалізоване як у статистиці, наведеній вище, так і в їхніх індивідуальних маркерах впливу: у кількості підписників та якісних показниках цифрової поведінки аудиторії – вподобайки, коментарі, репости, покупки тощо) та іноді – в офлайн-поведінці аудиторії як красномовному маркері визнання (у готовності підтримати проєкт блогера, щось придбати або задонатити, кудись прийти, поїхати, підтримати реальними вчинками гасло харизматика). Маючи високий рівень довіри до себе, вони істотно впливають на формування картини світу, конструювання ідеалів та моделювання цінностей, смаків, бажань (залежно від типу контенту та мети цифрового впливу) і загалом на світогляд підписників. Як ми вище навели за даними останніх соціологічних звітів, ця аудиторія досить молода,

тож разом з впливом на світогляд численні сучасні цифрові харизми впливають і на майбутнє світу.

Унікальна річ, яка стала звичайною у XXI сторіччі, і важливий патерн цифрової епохи: якщо в доцифрову еру зірок створювали цілі «фабрики мрій» (видавництва, кіностудії, телекорпорації, будинки мод, керовані вищою лігою фахівців своєї галузі, видатними постатями, і обов'язково – експертністю і високими стандартами професії), то в цифрову епоху, еру гаджетів та інструкцій з їх застосування і просування будь-хто може стати власником популярного YouTube-каналу, зіркою стендапу чи зухвалим та гострословним політичним оглядачем. Цифровою харизмою, зіркою інтернету, затребуваним контент-мейкером або самим контентом може стати будь-яка людина (або її продукт), за умови, що вона володіє технологіями публікування і просування (специфіці конкретних платформ чи застосунків, їх алгоритмів, налаштуванням, таргетингу) або користується послугами спеціалістів індустрії соціальних комунікацій (піарників, таргетологів, SMM-фахівців). Цифровий вплив стає фантастичним за масштабами: на відміну від кіносеансу чи політичного мітингу, публікація, що викликала інтерес, може тривалий час не втрачати актуальності та популярності, не обмежуючись ані кордонами, ані кількістю підписників автора: якщо звернення (меседж, оголошення) індуктора підтримано й поширюється реципієнтами, цей процес може бути неспинним роками. Так, новим формам міжособистісної комунікації притаманний високий рівень соціальної контагіозності – інформаційної заразливості.

Як й у всі часи, імідж – відповідна категорія цифрової харизми. У цьому аспекті максимально проявлена свобода, демократичність, толерантність часу і мода (як і в усьому) на комфорт і зручність.

Англійське слово *casual*, яке дало назву найбільш затребуваному фешн-напрямку цифрової епохи, стилю, максимально доречному за будь-яких обставин – вранці й увечері, у будні та свята і навіть на офіційних заходах (за рідкими винятками на користь класичного або специфічного дрескоду) стало своєрідним маркером часу: воно означає не тільки «повсякденний», а й «невимушений», «ненавмисний». І в життєвій творчості дигітальної людини – офлайн та онлайн – усе невимушено, ненавмисно, особливо в питаннях габітусу. Модно бути «таким, як ти є», але трошки стильніше. Модно все робити за вигравшки, нібито не напружуючись, з мінімум академічного та постановочного (за тими рідкими випадками, коли винятки лише підкреслюють тренди). Цифровий харизматик може натиснути на *play* до того, як приготувався до промови, може бути трошки розгубленим, простецьки чарівним, наївним, може помилятися, виправлятися, виправляти в прямому етері будь-які технічні «трабли» тощо. Не тільки сам суб'єкт впливу та його поведінка, а й обставини трансляції можуть бути найнеочікуванішими – з будь-якої події, з будь-якої точки на карті, у будь-яких декораціях, зокрема й таких, що не існують фізично, а є цифровим фоном (якщо аватар може буде в людини, чому б його не мали фізичні або штучні об'єкти?!). На вершині розвитку аналогового телебачення (хто знав, що вже був близький і його кінець), на тлі перших технологічних винаходів, які сьогодні назвали б *фічами*, практикувалися експерименти, що порушили уявлення про академічне ТБ в його класичній побудові: замість пафосних інтер'єрів і декорацій, які приховували й наче берегли «таїнство» телевізійних лаштунків, з'явилася так звана «відкрита архітектура»: глядач побачив робочий процес і бекграунд створення ТБ-контенту – журналістів, редакторів, монтажерів, що працюють за спинами дикторів. Цей прийом давно перестав бути інноваційним чи вражаючим, але «відкрита архітектура» залишилася затребуваною формою і після Революції 3.0, і після Революції 4.0, оскільки відповідає метамодерну з його «ною відвертістю», життям навстіж, нестримним і навіть маніфестувальним одкровенням. У цифровій взаємодії із сучасними

авторами іноді здається, що ти потрапив не тільки в компанію, а на кухню, у спальню, на інтимну розмову з людиною, яка хоче тобі розповісти про себе все – про особливості сальних залоз своєї шкіри, про згвалтування в юному віці, про зради близьких і сексуальні експерименти, про останню дієту та нову спідню білизну. Метамодерні люди не тільки характеризуються, а іноді й шокують анатомічною правдою життя, якою фанатично прагнуть ділитися з аудиторією. Саме в цьому контексті парадоксальним може здатися те, що одночасно з найвідвертішими зізнаннями вони звертаються по донат: цифровий спікер не вбачає в цьому когнітивного дисонансу або етичної недоречності – жива тканина життя і потреба в її промові легко перетинаються з потребою творчої людини отримати за свою творчість винагороду. **Головна риса цифрового контентмейкера – саме харизматичність**, що здатна запалити аудиторію своїми цінностями, пропозиціями, аргументами та підходом, надихнути фоловерів на дії та вчинки й монетизувати його контент у матеріальні якісні та кількісні показники успіху. Найбільш поширене амплуа – експертів або радників: знавців певних напрямків життєдіяльності (здоров'я, нутриціологія, кохання і родина, стосунки та соціум, сексологія, самопрезентація, піар, психологія, політика, війна та військова справа, державне управління), продавців або інфлюенсерів з наявністю кінцевої мети – реалізувати товар (розповідаючи про нього детально та демонструючи його), або знавців усього відразу – так званих лайф-коучів. Особливо модний тренд останніх років – амплуа ментора. Блогери і блогерки різних напрямів діяльності самопозиціонуються буквально як харизми – експерти не тільки у власній життєдіяльності, а *ментори*, що мають намір і вважають призначенням вести за собою, керувати долями, вони стають співучасниками вашого життя в амплуа радника, психолога, лайфконструктора та режисера подій. Поняття «ментор» прийшло на зміну раніше популярним коучам, радникам, наставникам і, на думку автора тексту, підкреслює напівприхований намір інтегруватися в реальне життя людей на постійній основі, ставлячи людину від себе в залежність.

Творчою інформаційною продукцією (у цифрових харизм – сенсожиттєвою, а іноді – єдиним продуктом, що суб'єкт створює) дигітальної людини і засобом її впливу в цифровому середовищі є цифровий контент (*content* англ – зміст, вміст, наповнення), якому в більшості контекстів синонімічні поняття *електронний контент*, *онлайн-контент*, *медійний контент*, а також за видом і формою комунікації – *відеоконтент*, *графічний контент*, *ІІІ-контент*, *текстовий контент* тощо.

Серед найпопулярніших і затребуваних форм передачі та споживання цифрової інформації виокремимо стримінги (прямі етери) та конференції в соцмережах і на відеоплатформах, відеоролики різних видів (рилзи, шортзи), тематичні програми великих форматів (загалом на YouTube) одного або декількох співрозмовників, публікації, мінливі повідомлення (сторіси), у торгівлі – контекстна реклама, яка триматиме «на гачку» кожного юзера, що хоча б одного разу відгукнувся на рекламований продукт і натиснув на посилання.

Направленість, якість, як і експертність, цифрового контенту можуть відігравати далеко не головну роль: ми всі бачимо велику кількість акаунтів у соцмережах, що отримали мільйони підписників на нехитрих, навіть примітивних роликах різного рівня відеовиробництва (про те, як оновити взуття, відмити жир чи спитати англійською «як справи»). Раптовість, невимушеність, легкість, простецька чарівність такого контенту, що зненацька з'являється у твоєму життєписі з гаслом «у вас більше немає проблеми, бо у нас для вас є рішення», гіпнотично діють на більшість користувачів пабліків (особливо за умови професійного таргетингу й розуміння обраної аудиторії, тобто соціологічної компетенції налаштування).

У цьому контексті один із найбільш актуальних методів впливу і теж свого роду медійний та психосоціальний маркер часу – афірмації. Харизматики нам навіюють: «все буде добре», «сьогодні – найкращий день», «подумай за себе, бо ти в себе один», – і знаходять відгук у відвертій, завжди готовій до нових практик і досвіду (це теж тренд часу), але втомленої від багатомірності, багатоподійного, мультимедійного життя, численних переключень і нескінченної метушні, метамодерної людини.

Матеріал, з яким працюють агенти впливу – тканина людського підсвідомого і свідомості, тканина сприйняття, тонкі патерни уяви і потаємне – мрії, бажання, прагнення, тіні. Цифровий харизматик впливає на підсвідомість цифрової людини: певною міру тривожної, тому що вона живе в епоху глобальних трансформацій, війн і криз, схвильованої, адже не знає і не може знайти життєвого спокою, тому що в режимі підвищеної турбулентності весь час прямує до омріяного й бажаного атрактора, до життєвого затишку, який здійсниться, якщо «виконати всі дедлайни», тому що затишок мінливий, або взагалі ніколи не настає, а головне втомленої від постійної термінової міграції між станами офлайн і онлайн та такої, що втратила увагу як здатність самоусвідомлювати, виокремлювати себе в зв'язку із чимось насправді важливим у життєвому просторі й часі.

Прихильники методу афірмацій вважають, що вони регулюють не лише на психологічний стан людини, а й на здоров'я, долю, вчинки, волю та всю життєву творчість. Негласний (хоча в певних випадках гласний, чітко сформульований) заклик «У вас більше немає проблеми, бо у нас для вас є рішення» став своєрідним кодом цифрового впливу і маркером цифрової епохи. Цифрове суспільство, яке власними зусиллями запроблематизувалося, самоорганізувалося як такий, що весь час поспішає і ніколи нікуди не встигає, колективний організм з втраченою увагою, мріє хоча б про епізодичні атрактори, хепіенди «траблів» – про легкі й прості способи вирішення проблеми, які можна запозичити десь і в когось легким дотиком до сенсора. Серед усіх відомих видів впливу найпопулярнішими в цифровому просторі стали інспірація (мотивування), заохочування, навіювання або стимулювання до самонавіювання, нейромаркетинг (формування в аудиторії споживчих бажань, інтересів, цілей та контроль за ними, вбудовування в підсвідомість споживчих інтродукцій), фабрикування та маніпулювання (ефект фреймінгу, ефект гойдалок, agenda setting (висвітлення одних фактів, пов'язаних з подією або людиною на тлі навмисного замовчування інших), вісхолдинг, інші види викривлення й спотворення інформації тощо). Переконавання було й залишається одним із найбільш поширених видів впливу, і, безумовно, його широко застосовують у будь-яких формах віртуальних наративів, але маємо констатувати: за часи появи і розвитку цифрової комунікації homo digitalis пройшов усі стадії участі, співучасті та сприйняття інформації, і він втомився від диспутів – політичних, громадських, релігійних, господарських, місцевого самоврядування, мовних, музичних, освітніх, медичних, етичних тощо. Якщо немає поважної причини, досвідчена цифрова людина відмовиться від конфлікту, від участі в ситуаціях зіткнення інтересів, від диспутів з бажанням переконувати. Номо Digitalis знає з досвіду – сократівській метод в інтернет-пабліках не діє, бо діалог перетворюється в полілог з доєднуванням не тільки зацікавлених співрозмовників, а й ботів, тролей та інших фіктивних персонажів: флеймінг, кібербулінг, хейтинг не тільки псує настрої, а й можуть мати серйозніші наслідки в питаннях власної (колективної, національної, корпоративної, галузевої тощо) безпеки.

Людина гіперреальності, яка еволюційно дедалі більше віддаляється від того людського, що завжди отримувала в тісному фізичному контакті із собою подібним – фізичного, психологічного, тактильного тепла, глибини погляду, щирості та чарівності усмішки, рідного дихання поруч, раптової зустрічі очима з кимось, хто подобається, і що і є змістом

звичайних людських переживань і рефлексії, з легкістю, пізнавальною здивованістю, споживчим задоволенням та магічною капітулятивністю замінила щастя співбуття на гіперреальні, дистанційні, штучні форми комунікації, тепер усіляко підробляє, реплікує, імітує все те, що нам безоплатно подарувала природа і що ще можливе як природне переживання. Але саме в цей час, відійшовши на відстань від природи, дигітальна людина збагнула, що у млявій порожнині гіперреальності їй бракує найживішого й найріднішого. Насправді неoантроп сумує за почуттями, несамовито потребує на них, просто замість повернення і занурення в людську природу, підглядає за нею з онлайн-диспозиції, створюючи дедалі прогресивніші прийоми конструювання та імітування почуттів і відчуттів. Але сумуючи за цим усім – свідомо чи інтуїтивно, – цифрова людина не шукає шляху назад, вона не вертається в минуле, її ностальгія мінлива. Homo Digitalis знає, що не відмовиться від гаджета, інтернету та подальшої модифікації: науково-технічний прогрес і його наступний етап, що вже почався – ера штучного інтелекту, – сприймаються як фатум. Дискурс про загрози, виклики і можливу загибель людства є, а супротиву немає. Спираючись на домінуючу в сучасному людинознавстві нейронну теорію, сприйняття, опрацювання, зберігання та передання інформації людиною базуються на роботі нейронів, і, відповідно, вся велика палітра людського – мислення й інтелект, почуття та емоції, рефлексія і поведінки має нейропоходження, тож і намагання контролювати та реплікувати ці процеси – керувати поведінкою людей, контролювати її, реконструювати, містяться в площині нейронаук. Тому свій гострий дефіцит живого життя воно матеріалізувало в жаданому й ресурсному слові – «нейро». Узяти на озброєння теоретичну й практичну базу нейронаук (біології, медицини, психофізіології) та НЛП (нейролінгвістичного програмування), соціальні комунікації розробили «чуттєві» напрями соціального та цифрового впливу – нейромаркетинг і його різновиди – нейродизайн, нейрокопірайтинг. Футурологи та нейромаркетологи досліджують економічні тренди сьогодення й майбуття (тобто адаптують бізнес під настрої людства та виклики часу), спираючись на глобальні емоції, які переживатиме людство в колективній рефлексії: вважається, що у 2027 році домінуючими емоціями людства буде стратегічна радість, внутрішня воля та підозрілий оптимізм» [2].

З доступом широкого загалу юзерів до продуктів штучного інтелекту онлайн-комунікація та її окремі складники, зокрема цифрові харизми, їхній габітус, природа, форма та наповнення змінюються щодня. Сьогодні вже широко застосовують дипфейки – відео або анімовані зображення людей і подій, які насправді не відбувалися. Якісний дипфейк неймовірно тяжко спростувати. Штучний інтелект відкриває незбагненне поле можливостей перед тими, хто генерує та генеруватиме контент у майбутньому, і ще більше здивує споживача інформації. Цифрові оптимісти вбачають у цьому позитивне відносколо майбуття й нові обрії розвитку, а цифрові песимісти погрожують знищенням людства, яке занурюється в світ ілюзій і цифрового марення. Серед численних AI-фіч, що пропонують розробники, – здатність анімувати персонажа, змінювати його антропометрію, а також розташування в просторі та ракурси, додавати рухи навколишнього середовища, моделювати вирази обличчя, звук і жести, які будуть передані у вхідні дані вашого персонажа.

Завдяки можливостям цифрового середовища і так званим новим медіа або імерсивній журналістиці, кожний профіль (тобто зареєстрована під ним людина) може поширювати свій контент на максимально широку аудиторію до мільярдів підписників. Це надає перевагу цифровому комунікатору над фізичною людиною, цифровій харизмі над живою харизмою. На думку автора статті, харизма в сучасному сенсі – це унікальна комбінація людських якостей у динамічному вирі й відображенні життя – у часі, просторі, обставинах, людях і сенсах, що втілюється в духовному змісті та бутті інших та/або спонукає їх до певної

життєвої творчості, надихає на зміни, на вчинки, в деяких умовах – на подвиги. Цифрова харизма – це синтетичний або напівсинтетичний, синергійний суб'єкт комунікації, що має значні кількісні та якісні ознаки соціального впливу й лідерства в цифровому чи віртуальному просторі з потенціалом або поширенням впливу в реальне життя. Харизма – це про незбагненну емерджентність, унікальність живого в його цілісності, про прожите і дійсне, цифрова харизма – це про моделювання, конструювання, імітацію або репрезентацію харизми, про прагнення впливу, кон'юнктуру й пошук засобів. Але, важливий факт, цифрова харизма має потенціал, недосяжний для живої харизми – це потенціал звертатися до всього світу.

Список використаної літератури

1. Digital 2025: Global Overview Report. *Datareportal* :веб-сайт. URL: <https://datareportal.com/reports/digital-2025-global-overview-report> (дата звернення: 27.07.2025).
2. Future Consumer 2027: Emotions. *WGSN*: вебсайт. URL: <https://mlp.wgsn.com/future-consumer-2027-emotions.html> (дата звернення: 27.07.2025).
3. Аполотетика. Віровчення та культова практика харизматів. *Храм святого великомученика Димитрія Солунського*: вебсайт. URL: <http://hram.in.ua/biblioteka/apolohetyka/247-book247/2783-title3437> (дата звернення: 27.07.2025).
4. У Японії хлопець одружився з персонажем еротичної аніме-гри. *Громадське радіо*: вебсайт. URL: <https://hromadske.radio/news/2017/07/06/u-yaponiyi-hlopec-odruzhyvsya-z-personazhem-erotychnoyi-anime-gry> (дата звернення: 27.07.2025).
5. Conger J.A., Kanungo R.N. Toward a Behavioral Theory of Charismatic Leadership in Organisation Settings. *The Academy of Management Review*. 1987, № 4, p. 647.
6. Neuromarketing in Action : How to Talk and Sell to the Brain/ Bayle-Tourtoulou A.-S et al. London: Kogan Page, 2023. 280 p.
7. Moles A. Sociodynamique de la culture. Michigan, 1967. P. 354.
8. Xenophon of Athens. A Socratic on Sparta. Cambridge, 2012. URL: https://assets.cambridge.org/97811084/79974/frontmatter/9781108479974_frontmatter.pdf (дата звернення: 27.07.2025).
9. Борінштейн Є. Р., Городнюк Л. С. Філософсько-антропологічний феномен Homo Digitalis як онтологічної системи «людина – гаджет». *Studies in History and Philosophy of Science and Technology*. 2024. Vol 33 (1), ст. 15–21
10. Вебер Макс. Соціологія. Загальноісторичні аналізи. Політика / Пер. з нім. Олександр Погорілий. Київ : Основи, 1998. 534 с.
11. Дячук В. П. Іміджологія. Соціокультурний вимір : навч. посіб. Київ, 2017. с. 308.
12. Крилова В. О. Екзистенціальні та світоглядні основи харизми людини та їх особливості в соціокультурному просторі. *Культурологічний альманах*, 2023. № 1. С. 251–257.
13. Павленко П. Погляд на християнство через призму філософії Платона *Українське релігієзнавство*. Київ, 1996. № 2. С. 23.
14. Петлюченко Н. В. Харизматика : мовна особистість і дискурс : монографія. Одеса. 2009. 464 с.
15. Ставнюк В. В. Становлення афінського поліса. Київ, 2005. 216 с. 19 с.
16. Старовойтова Г. М. Харизматичне лідерство як предмет соціальнофілософського розгляду. *Вісник Донецького національного університету економіки і торгівлі ім. М. Туган-Барановського*. 2013. № 54 (2). С. 84–90.
17. Титаренко В. Соціально-психологічний погляд на сучасний харизматичний рух. *Українське релігієзнавство* 2002. № 21. С. 109–119.

DIGITAL CHARISMA AS A PHENOMENON OF MODERN COMMUNICATION

Liudmyla Horodniuk

South Ukrainian National Pedagogical University

Department of Philosophy, Sociology and Management of sociocultural activities,

Staroportofrankivska str., 26, 65020, Odesa, Ukraine

The phenomenon of digital charisma in modern philosophy and interdisciplinary humanitarian discourse is relevant, attractive for numerous researchers, scholars and social practitioners, but meanwhile it has not been comprehensively researched, practically not described and not formulated: we live in a time when practice (everyday digital activity of millions of people) is ahead of theoretical research with daily inventions, constant digital updates and settings that open up new spatial and communicative horizons, and at the same time generate new forms and facets of communication, social relations and roles. In modern philosophy and social sciences, the ancient Greek term “charisma” was first used by the German philosopher and theologian Ernst Troeltsch, but was developed by the sociologist Max Weber, and it is with him, first of all, that the doctrine of charismatic rule is associated. But all the numerous classical theories of charismatic influence and approaches to its research were proposed in the pre-digital era, and with the advent of the Internet, modern PR technologies and new media, the essence remained, but the nature, methods and tools changed – it is no longer a question of a holistic personality, which, due to its organic, holistic nature and existential content, makes an impression. It is a mosaic combination of individual factors – the art of self-presentation, the presence of a communicative or marketing goal, understanding the conjuncture and the psychological and social characteristics of the audience and the skills of mastering digital communications and settings. Meanwhile, the issue becomes not just relevant, but key and even axiologically decisive in the formation of ideals, values, aspirations of humanity and, especially, the digital generation, which builds its worldview in the ontological system of the “human-gadget”, learning the world through the narratives of the digital space, and, accordingly, through the authors and distributors of digital content. In the digital era of mass information consumption, media personalities and characters become not only sources of information and knowledge, but also ideological landmarks, life guides, authorities and legislators of fashion and trends. They have a great philosophical, psychological, social influence and, thus, affect not only the human present, but also the tomorrow of civilization.

Key words: digital philosophy, digital man, homo digitalis, digital charisma, virtual space, online communication, social influence.

УДК 271.4-773(477.86)"1989/1996":929(038)
DOI <https://doi.org/10.30970/PPS.2025.61.6>

ВІДРОДЖЕННЯ СТРУКТУР УГКЦ ЯК ЗАСІБ ДОСЯГНЕННЯ ПАТРІАРХАТУ В 1993–1996 РОКАХ

Руслан Делятинський

*Івано-Франківська академія Івана Золотоустого,
факультет богословських і гуманітарних наук, кафедра соціально-гуманітарних наук, Науково-
дослідний інститут історії Церкви,
вул. Гарбарська, 22, 76019, м. Івано-Франківськ, Україна
<https://orcid.org/0000-0002-6020-7666>*

Ольга (Андрея) Маслій

*Івано-Франківська академія Івана Золотоустого,
факультет богословських і гуманітарних наук, кафедра соціально-гуманітарних наук, Науково-
дослідний інститут історії Церкви,
вул. Гарбарська, 22, 76019, м. Івано-Франківськ, Україна
<https://orcid.org/0000-0001-9878-71>*

Віталій Деркач

*Івано-Франківська академія Івана Золотоустого,
факультет богословських і гуманітарних наук, кафедра соціально-гуманітарних наук, Науково-
дослідний інститут історії Церкви,
вул. Гарбарська, 22, 76019, м. Івано-Франківськ, Україна
<https://orcid.org/0000-0001-7706-801X>*

У статті проаналізовано взаємозв'язок між процесами відновлення, реорганізації та активного розвитку нових організаційних структур й еволюцією ідеї Патріархату УГКЦ впродовж 1993–1996 рр. Автори дійшли висновку, що період 1993–1996 рр. став першим етапом становлення сучасної структури УГКЦ в Україні та діаспорі, що суттєво позначився на поступовому утвердженні ідеї Патріархату УГКЦ серед ієрархії та мирян. Розвиток організаційної структури УГКЦ в середині 1990-х рр. дедалі більше інтенсифікується завдяки регулярним засіданням Синоду єпископів, на яких поступово розроблялася стратегія розвитку Церкви, формувалися додаткові органи (комісії), створювалися додаткові територіальні структури (єпархії та екзархати) для поширення юрисдикції на всю територію України, а також унаслідок упровадження у практику церковного адміністрування норм Кодексу канонів Східних Церков та формування Партикулярного права УГКЦ.

У статті проаналізовано становлення нових адміністративно-територіальних одиниць УГКЦ в Україні – Львівської архієпархії, Івано-Франківської, Коломийсько-Чернівецької, Самбірсько-Дрогобицької, Тернопільської та Зборівської єпархії, Києво-Вишгородського екзархату, окреслено суть неоднозначної ситуації в Мукачівській єпархії, структур УГКЦ в українській діаспорі – становлення Перемишльсько-Варшавської архієпархії та Вроцлавсько-Гданської єпархії. Важливим елементом розвитку структур стало формування в 1995 р. 14 синодальних комісій та скликання в жовтні 1996 р. першої сесії Патріаршого собору УГКЦ.

Автори підкреслюють, що саме через розвиток організаційних структур у середовищі ієрархії, священників і мирян формувалася думка про поступове дозрівання УГКЦ до статусу Патріаршої

Церкви, визнання якої, за документами II Ватиканського Собору та Кодексу канонів Східних Церков, у ближчій перспективі мала би підтвердити Апостольська Столиця.

Ключові слова: Українська греко-католицька церква, організаційна структура, Патріархат, Партикулярне право, Синод єпископів, Патріарший собор, єпархія, митрополія, єпископ.

Постановка проблеми. Сьогодні, у 2025 році, з обранням нового Папи Лева XIV знову актуалізувалися очікування щодо можливих термінів і способів визнання Апостольським Престолом моделі Патріаршого устрою Української греко-католицької церкви (далі – УГКЦ) [2]. Водночас слід констатувати, що аналіз наявного стану розвитку УГКЦ, справді, значною мірою відповідає чинним нормам канонічного права щодо досягнення нею рівня Патріархату, а тому посилює суспільні очікування конкретних практичних дій з боку Ватикану. Цим і визначається науково-теоретична й практична **актуальність дослідження** проблеми Патріархату УГКЦ на сучасному етапі.

Розвиток ідеї та моделі досягнення Патріаршого устрою УГКЦ, їх взаємозв'язок із розвитком організаційних структур тією чи іншою мірою досліджували сучасні історики, релігієзнавці та богослови А. Бабинський [3], Е. Бистрицька [4, с. 102–104], Б. Боцюрків [6, с. 123–164], О. Волинець [15, с. 48–52], Т. Гринчишин [21, с. 343–374], М. Димид [24], Д. Кравець [31, с. 181–192], М.-Т. Немет [36, с. 211–230] та деякі інші.

Мета статті – показати взаємозв'язок між відновленням організаційних структур та розвитком ідеї Патріархату УГКЦ у період відродження, реорганізації і становлення нових структур у 1993–1996 рр. [35]¹.

Виклад основного матеріалу. Відродження, реорганізація та активний розвиток структур УГКЦ в Україні в 1990-х рр. тісно перепліталися із суспільно-політичними процесами здобуття Україною незалежності, відродження національного-культурного та релігійного життя в Україні.

Наступний період, датований 1993–1996 рр., став першим етапом становлення сучасної структури УГКЦ в Україні та діаспорі, що суттєво позначився на поступовому утвердженні ідеї Патріархату УГКЦ серед ієрархії та мирян. Окреслені процеси проходили як внаслідок рішень, ухвалених Синодом єпископів УГКЦ і схвалених Апостольською Столицею, так і завдяки впровадженню в практику церковного адміністрування норм Кодексу канонів Східних Церков. Динаміка відродження та розвитку релігійно-церковного життя в незалежній Україні, частково ускладнена міжконфесійними конфліктами, сприяла збільшенню чисельності громад і зростанню реального впливу УГКЦ в пострадянському й постатеїстичному українському суспільстві.

Унаслідок рішень Синоду єпископів УГКЦ у травні 1992 р. та їх схвалення Апостольською Столицею 12 липня 1993 р. відбулася значна реорганізація територіального рівня організаційної структури Галицької митрополії УГКЦ в Україні, адже продовжували існувати давні історичні єпархії, тепер реорганізовані, та сформувалися нові єпархії, що супроводжувалося відповідними змінами в складі ієрархії УГКЦ. Новий адміністративно-територіальний поділ організаційної структури УГКЦ в Україні проіснував упродовж

¹ Дана стаття виконується в рамках реалізації комплексної теми кафедри соціально-гуманітарних дисциплін і Науково-дослідного інституту історії Церкви Івано-Франківської академії Івана Золотоустого та кафедри історії України і методики викладання історії Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника «Реабілітована пам'ять: історія УГКЦ в особах» (державний реєстраційний номер: 0123U103003; дата реєстрації 26.06.2023, термін виконання 01.07.2023 – 30.12.2028 рр.). Див.: Наукові проекти НДІ історії Церкви. Івано-Франківська академія Івана Золотоустого. URL: <http://ifaiz.edu.ua/povyny/1107-naukovi-proiekt-y-iic.html> (дата звернення: 09.02.2024).

1993–1996 рр. Так, відбулися чергові зміни внаслідок реорганізацій дійсних та утворення нових одиниць. Характерно, що на першій сесії Патріаршого собору 1996 р. сформований у 1993 р. устрій територіального рівня організаційної структури відображений повною мірою [детальніше див. звіт: 26, с. 2–128]. Тож розглянемо детальніше розвиток цього елементу Патріаршого устрою УГКЦ впродовж 1993–1996 рр.

Так, у травні 1992 р. історичну Львівську архієпархію УГКЦ продовжував очолювати Верховний архієпископ Львівський кардинал Мирослав Іван Любачівський, а його єпископами-помічниками стали архієпископ-емерит Володимир Стернюк, єпископи Юліан Вороновський та Филімон Курчаба [26, с. 3; 45, с. 6;]. Уже з 12 липня 1993 р. зі складу Львівської архієпархії було виокремлено та утворено Зборівську, Самбірсько-Дрогобицьку та Тернопільську єпархії [див. і порівн.: 1; 33; 37]. З огляду на це, невдовзі відбулися зміни в складі ієрархії Львівської архієпархії: замість владики Юліана Вороновського, який очолював Самбірсько-Дрогобицьку єпархію, та владики Филімона Курчаби, який помер 26 жовтня 1995 р. в монастирі ЧНІ «на Голоску» у Львові, невдовзі єпископами-помічниками стали Юліан Ёбур (1942–2011) та Василь Медвіт (1949–2024) [див., наприклад: 26, с. 3–4; їхні біографічні довідки див.: 7; 14]. Станом на 1996 р. Львівська архієпархія, що займала площу 10.900 кв. км, була поділена на 33 деканати, що охоплювали 670 парафій-громад із 605 церквами і каплицями, де здійснювали душпастирське служіння 460 священників для 1 607 008 вірних греко-католиків із загальної чисельності 1 826 700 осіб населення [26, с. 4].

За рішенням Синоду єпископів й Апостольської Столиці 12 липня 1993 р. засновано Самбірсько-Дрогобицьку єпархію з єпископським осідком у Дрогобичі, яка стала історичною та канонічно-правовою правонаступницею частини давньої історичної Перемишльської єпархії, розділеної після Другої світової війни, до складу якої тепер увійшли 6 адміністративних районів Львівської області – Дрогобицький, Мостиський, Самбірський, Старосамбірський, Сколівський і Турківський [детальніше див.: 26, с. 8–9; 46; 48]. Адміністратором Самбірсько-Дрогобицької єпархії УГКЦ у 1993 р. став Львівський єпископ-помічник Юліан Вороновський, який продовжував виконувати обов'язки ректора Львівської духовної семінарії, але згодом, у лютому 1994 р., призначений Синодом єпископів правлячим архієреєм та інтронізований на престол у катедральному храмі Пресвятої Трійці 17 квітня 1994 р. за участю Патріарха Мирослава Івана Любачівського [13; 26, с. 8–9; 37]. У 1995 р. у Самбірсько-Дрогобицькій єпархії проведено адміністративну реформу, унаслідок якої реорганізовано 6 деканатів, а натомість утворено 12 нових деканатів (Бориславський, Висоцький, Добромилський, Дрогобицький міський, Дрогобицький районний, Меденицький, Мокрянський, Мостиський, Підбузький, Рудківський, Самбірський, Сколівський, Славський, Старосамбірський, Судово-Вишнянський, Трускавецький, Турківський, Тухольківський) [48].

Зборівська єпархія УГКЦ, заснована 13 липня 1993 р., охоплювала територію частини двох областей (відповідно, Бродівський, Радехівський та Сокальський райони Львівської області; Зборівський, Бережанський Козівський та Кременецький райони Тернопільської області [46]), була поділена на 10 деканатів, що об'єднували 380 парафій-громад із 374 279 вірними, яким душпастирську обслугу надавали 162 священники. Правлячим єпископом Зборівської єпархії УГКЦ 12 липня 1993 р. Папа Іван Павло II номінував вікарія Львівської провінції Чину Отців Редemptористів о. Михайла Колтуна (1949–) [10; 26, с. 19–20; 37; 50], а його інтронізація на престол єпископа Зборівського відбулася 21 вересня 1993 р. [10].

Трохи раніше, 20 квітня 1993 р., канонічно засновано Тернопільську єпархію, сформовану із частин давніх історичних Львівської архієпархії та Івано-Франківської єпархії,

що охоплювала територію 8.600 кв. км, містила 9 адміністративних районів Тернопільської області (Тернопільський, Буцацький, Борщівський, Гусятинський, Заліщицький, Збаразький, Монастирський, Підволочиський, Теребовлянський, Чортківський) та була поділена на 16 деканатів (Тернопільський, міста Тернополя, Буцацький, Борщівський, Гусятинський, Заліщицький, Товстенський, Збаразький, Монастирський, Коропецький, Підволочиський, Теребовлянський, Чортківський, Великобірківський, Гримайлівський, Мельнице-Подільський), налічувала 592 тис. греко-католиків у 525 зареєстрованих парафіях-громадах, яким духовно опікувалися 226 єпархіальних священників і 20 священників-ченців [26, с. 14–15]. Тернопільську єпархію очолив єпископ-ординарій Михаїл Сабрига, інтронізація якого відбулася 17 жовтня 1993 р. в Тернополі в катедральному соборі [див.: 29; 37; 50].

Давню історичну Івано-Франківську єпархію УГКЦ продовжив очолювати Софрон Дмитерко, єпископ-ординарій, повноваження якого з часів підпілля підтверджені відповідно папською буллою 25 січня 1991 р., а його єпископом-помічником залишився Іриней Білик (1950–) [біографічну довідку див.: 9], хіротонізований в умовах підпілля 15 серпня 1989 р. й так само визнаний у 1991 р. Апостольською Столицею [17; 26, с. 25; 45, с. 6; 51, с. 16]. Унаслідок реорганізації єпархії УГКЦ у 1993 р. зі складу Івано-Франківської єпархії було передано 7 деканатів до Коломийсько-Чернівецької єпархії, а 6 деканатів – до Тернопільської єпархії. Так, у 1993–1996 рр. Івано-Франківська єпархія охоплювала територію 7 200 кв. км, поділена на 19 деканатів, що об'єднували 224 парафії з 323 церквами, налічувала 550 тис. вірних греко-католиків, яких духовно обслуговували 250 священників [26, с. 28].

Коломийсько-Чернівецька єпархія за рішенням Синоду єпископів УГКЦ та схвалення Апостольської Столиці створена 20 квітня 1993 р. (за іншими даними, 12 липня 1993 р.) з частини території, що раніше була під юрисдикцією Івано-Франківської єпархії, що налічувала 7 адміністративних районів (Коломийський, Верховинський, Городенський, Косівський, Надвірнянський, Снятинський, Тлумацький) Івано-Франківської та цілу Чернівецьку область, площею 14 800 кв. км, а згодом реорганізованої в 9 деканатів (Коломийський, Верховинський, Городенківський, Косівський, Надвірнянський, Снятинський, Тлумацький, міста Чернівці, Чернівецький), що об'єднували 230 церковних громад із 167 церквами, 500 тис. вірних греко-католиків, якими духовно опікувалися 154 священники [див. і порівн.: 26, с. 30, 33; 30; 46; 52, с. 6–9;]. Уже 31 жовтня 1993 р. в Коломії відбулася інтронізація єпископа Павла Василика в катедральному соборі св. Архистратига Михаїла за участю Патріарха Мирослава Івана Любачівського [30; 52, с. 10–13].

Так, упродовж 1993–1996 рр. в Україні існували й активно розвивалися вже шість адміністративно-територіальних одиниць УГКЦ – Львівська архієпархія, Івано-Франківська, Коломийсько-Чернівецька, Самбірсько-Дрогобицька, Тернопільська та Зборівська єпархії [22, с. 326]. Їх інтенсивний розвиток закладав основи для розбудови організаційної структури Патріаршого устрою УГКЦ, спираючись на норми, зокрема, Кодексу канонів Східних Церков (далі також – ККСЦ).

Саме Кодекс канонів Східних Церков, слід зауважити, став канонічно-правовою основою для відродження та розвитку організаційної структури УГКЦ, а тому й до змагань за визнання її Патріаршого статусу. Уже на засіданні Синоду єпископів УГКЦ 1991 р. обговорювали окремі проблеми (як-от питання скасування заборони «святити жонатих священників у західній діаспорі», отримання юрисдикції «над своїми вірними поза межами території їхніх патріархатів»), унаслідок чого вирішено розпочати «роботу над підготовкою пропозицій до Партикулярного Права нашої Церкви» [45, с. 14], що мав стати одним з елементів досягнення Патріаршого статусу УГКЦ. Окрім того, з 1992 р. чимало рішень

Синоду єпископів УГКЦ ухвалено з урахуванням норм Кодексу канонів Східних Церков. Так, наприклад, у процесі затвердження спільного тексту літургійних книг, який «буде об'єднувати нас по всьому світу з Церквою-матір'ю на рідних землях», Синод єпископів УГКЦ 1992 р. покликався на норми відповідних канонів ККСЦ (кан. 657, 668), передбачених для Патріарших Церков [40; 45, с. 15–16]. Так само покликання на канони ККСЦ (кан. 140–145) містить постанова Синоду єпископів УГКЦ 1992 р. про скликання Собору на тему «Євангелізація на основі папської конституції *Evangelii nuntiandi*» [40; 45, с. 21]. Згодом Синод єпископів УГКЦ 1994 р., покликаючись на кан. 709 ККСЦ, дав змогу єпархіальним єпископам «призначати гідних, чесних і прикладних та практикуючих чоловіків-мирян або черниць бути надзвичайними служителями при роздаванні Пресвятої Євхаристії» [41; 45, с. 24].

З метою зростання УГКЦ до Патріархату її ієрархічний провід у середині 1990-х рр. визначив декілька послідовних кроків, серед яких – розвиток територіального рівня структури Церкви, поширення юрисдикції на всю територію України та формування Партикулярного права. Так, Синод єпископів УГКЦ, який відбувся 20–27 лютого 1994 р. у Львові, ухвалив рішення «особливим листом і добре науково обґрунтованими аргументами» просити Папу Івана Павла II про поширення юрисдикції Верховного Архієпископа Львова і Синоду Єпископів УГКЦ «на всю територію сучасної Української держави», що обґрунтовано «конечністю стисло пасторального і екуменічного характеру» [41]. На думку дослідника Руслана Делятинського, «ця постанова Синоду єпископів, схвалена Апостольською Столицею, свідчила про тенденцію виходу УГКЦ за межі історичної Галичини, на терени центральних, східних та південних областей України. Уже на початку 1990-х рр. у цьому регіоні існувало декілька громад УГКЦ, що склали основу для розвитку її структур» [22, с. 326].

Вагоме значення для нормального розвитку ієрархічних структур УГКЦ мало розв'язання Папою Іваном Павлом II однієї, суперечливої з погляду канонічного права, справи – визнання на Синоді єпископів УГКЦ 16–25 листопада 1995 р. в Римі дійсності єпископської хіротонії о. Івана Хоми, о. Любомира Гузара та покійного о. Степана Чміля, уділеної таємно Главою УГКЦ Йосифом Сліпим 2 квітня 1977 р. в особливих обставинах, а тому деякий час не визнаваної офіційно [17; додатково див.: 20, с. 378–411].

Невдовзі, 2 квітня 1996 р., за рішенням Синоду єпископів і Глави УГКЦ, було утворено Києво-Вишгородський екзархат для центральної та східної України, підпорядкований безпосередньо Львівському Верховному Архієпископові. Першим екзархом Києво-Вишгородського екзархату 2 червня 1996 р. «впроваджено в урядування» єпископа Любомира Гузара (1933–2017) [біографічну довідку див.: 5], який спершу діяв як делегат Львівського Архієпископа [26, с. 40; 53, с. 116]. Києво-Вишгородський екзархат у 1996 р., охоплюючи канонічно територію всіх, крім п'яти західних областей (історичних регіонів Галичини, Буковини та Закарпаття), загальною площею 533 700 кв. км, адміністративно поділявся на 8 вікаріатів, які об'єднували понад 100 парафій та церковних громад, яких духовно обслуговували 54 священники, з них 7 ієромонахів, 7 дияконів, 2 чоловічі чернечі Чини (Василіян і Редemptористів) і 4 жіночі чернечі Чини і Згромадження (Василіянок, Служебниць, Йосифіток і Пресвятої Родини) [26, с. 39–40].

Тим часом неоднозначна ситуація склалася на початку 1990-х рр. у Мукачівській єпархії, представники якої – владики Іван Семедій, Іван Маргітич та Йосиф Головач – спершу брали активну участь у засіданнях Синоду єпископів УГКЦ у 1990 р., але вже в лютому 1992 р. не прибули на Синод єпископів УГКЦ в Римі [45, с. 6–7, 9, 11]. Ба більше, церковно-релігійна ситуація в Мукачівській єпархії у 1992 р. загострилася через непорозу-

міння між ієрархами та частиною священників і вірних, зокрема, через суперечності між двома «фракціями» – українців, які виступали за приєднання Мукачівської єпархії до Львівсько-Галицької митрополії УГКЦ, і т. зв. русинів, які наполягали на збереженні «церковної автономії» в підпорядкуванні Апостольському Престолові [детальніше про перебіг цих подій див. і порівн.: 25; 27; 28; 43; 44; 45, с. 20–24; 47; 49]. Синод єпископів УГКЦ 1994 р. вирішив просити Апостольську Столицю про поділ Мукачівської єпархії на дві частини – Мукачівську та Хустську, їх об'єднання в Мукачівську митрополію, яка б дозволила зберегти «притаманні Закарпаттю специфічні обряди» та «окремим Папським декретом була б приєднана до Львівського Верховного Архієпископства, щоб так зберегти єдність нашої Церкви» [41]. Однак запропонований спосіб вирішення назрілих у Мукачівській греко-католицькій єпархії проблем, на жаль, не було схвалено [22, с. 327; порівн.: 46]. Урешті, у грудні 1995 р. окремим декретом Конгрегації для Східних Церков вирішено «визнати юрисдикцію Верховного архієпископа і Синоду єпископів УГКЦ, яка, згідно із законами Кодексу Канонів Східних Церков, розповсюджується на всі греко-католицькі спільноти, що розташовані на землях України і які дотепер не мали звичайної юрисдикції», а також доручено «шукати способу узгодження відносин і співпраці між Мукачівською єпархією і Львівським Верховним Архієпископством, щоб забезпечити кращу духовну обслугу всіх вірних Закарпаття» [26, с. 38].

Окремої уваги ієрархії потребували структури УГКЦ поза межами Української держави, в українській діаспорній частині УГКЦ, де в першій половині 1990-х рр. також відбулися деякі зміни як у складі ієрархії, так й адміністративно-територіального характеру.

Так, буллою Папи Івана Павла II від 25 січня 1991 р. відновлено давню історичну Перемишльську єпархію, яку очолив єпископ Іван Мартиняк [34; 39; 53, с. 113]. Невдовзі Синод єпископів УГКЦ у 1992 р. просив Апостольську Столицю про створення митрополії УГКЦ в Польщі [40; 45, с. 20], а вже в 1994 р. вирішив «просити Апостольську Столицю створити ще одну єпархію в Польщі, а Перемишльську єпархію піднести до гідності митрополії» [41; 45, с. 20]. Так, 31 травня 1996 р. Папа Іван Павло II шляхом реорганізації структур Перемишльської греко-католицької єпархії створив нову Перемишльсько-Варшавську архієпархію, яку продовжив очолювати архієпископ-ординарій Іван Мартиняк [8; 39]. Перемишльсько-Варшавська архієпархія площею 157 000 кв. км налічувала чотири деканати (Ельблонський, Ольштинський, Перемишльський, Краківсько-Криницький), що об'єднували 68 парафій, 56 єпархіальних священників, 32 000 вірних [26, с. 43]. Водночас слід відзначити, що 31 травня 1996 р. було утворено Перемишльсько-Варшавську митрополію, до складу якої включена Перемишльсько-Варшавська архієпархія та Вроцлавсько-Гданська єпархія УГКЦ, а межею їх поділу визначено ріку Вісла [39; 53, с. 116]. Вроцлавсько-Гданська єпархія УГКЦ була заснована Апостольською конституцією Папи Івана Павла II «*Ecclesia catholica*» від 24 травня 1996 р., а її першим єпископом-ординарієм став владика Теодор Майкович (1932–1998), відомий своїм активним душпастирським служінням ще з 1960-х рр. Його єпископська хіротонія відбулася 12 червня 1996 р. в Перемишлі, а інтронізація на престол Вроцлавсько-Гданської єпархії – 3 серпня 1996 р. Зважаючи на стан здоров'я владика, значну допомогу в управлінні Вроцлавсько-Гданською єпархією, яка займала значну територію, поділену на чотири деканати, тоді надавав генеральний вікарій о. Петро Крик (1945–), згодом екзарх для українців-католиків у Німеччині та країнах Скандинавії [детальніше див.: 16; 26, с. 43, 46–48; їхні біографічні довідки див.: 11; 12].

Синод єпископів УГКЦ 1994 р. просив Папу Івана Павла II «розглянути можливість створення апостольського екзархату в центральній Росії для вдоволення пастир-

ських потреб вірних греко-католиків на всій її розлогій території» [41]. Однак розвиток греко-католицьких громад на цих теренах був дуже повільним [детальніше див.: 38, с. 38–47].

Тим часом розвиток структур УГКЦ в західній діаспорі був ускладнений тим, що тут Апостольська Столиця фактично зберігала юрисдикцію щодо канонічних призначень ієрархів без додаткових погоджень із Главою УГКЦ Мирославом Іваном Любачівським. Така ситуація трапилася в Торонтській єпархії, коли 29 грудня 1992 р. Апостольська Столиця призначила її адміністратором о. Романа Даниляка. Однак уже 30 січня 1993 р. єпископ-ординарій Ісидор Борецький виступив із заявою-протестом, у якій стверджував, що просив Ватикан тільки про єпископа-помічника, натомість таке рішення «має також поганий посмак, що я чимось провинився». Владику Ісидора Борецького підтримали частина духовенства і вірних Торонтської єпархії, тому конфлікт затягнувся на декілька років [детальніше про перебіг подій див.: 18; 32]. На засіданні Синоду єпископів УГКЦ у 1994 р. було обговорено суперечку щодо Торонтської єпархії, тому запропоновано обом владикам – Ісидору Борецькому та Роману Даниляку – зректися своїх урядів [41]. Однак ще деякий час у Торонтській єпархії тривало «двовладдя» обох єпископів, яке зафіксоване й учасниками першої сесії Патріаршого Собору УГКЦ 1996 р. [26, с. 84, 86].

Поступальний розвиток структур УГКЦ в середині 1990-х рр. продовжував регламентуватися рішеннями Синоду єпископів УГКЦ. Так, на черговому засіданні Синоду єпископів УГКЦ, що відбувся в Римі 16–25 листопада 1995 р., ухвалено чимало важливих рішень для подальшого розвитку релігійно-церковного життя та формування структур УГКЦ, спрямованих, зокрема, на досягнення Патріархату. Зокрема, схвалено «Статут Синоду Єпископів УГКЦ» та відхилено проєкт «Статуту Патріаршої Курії УГКЦ» як «такий, що суперечить церковним законам» [42; 45, с. 25].

Для підготовки до беатифікації новомучеників УГКЦ XX ст. Синод єпископів УГКЦ 1995 р. насамперед заснував Бюро для ведення справ беатифікації і канонізації блаженних та святих УГКЦ з осідком у Львові, встановив митрополичий трибунал у цій справі, іменував постулятора і його помічників, яких зобов'язав підготувати список кандидатів на блаженних і святих та розпочати відповідні процедури переслухання свідків «згідно з приписами дотичних церковних законів» [42; 45, с. 25; див. також: 23, с. 44]. Відповідна комісія у справах беатифікації новомучеників УГКЦ була остаточно сформована й приведена до присяги дещо згодом, 13 грудня 1997 р. [23, с. 43–44].

З метою належного відзначення ювілеїв 400-ліття Берестейської унії та 350-ліття Ужгородської унії на високому рівні ухвалено рішення заснувати ювілейний комітет, організувати святкування в Римі 6–7 липня 1996 р. відправою Святої Літургії в базиліці св. апостола Петра, а в Україні – через організацію у Львові світового з'їзду товариства «Українська молодь – Христові» 9–11 липня та фестивалю хорового співу 21–25 вересня 1996 р. [42; 45, с. 26]. Крім того, вирішено «особливими листами» поновити запрошення від Синоду єпископів УГКЦ до Папи Івана Павла II приймати «з апостольсько-пастирськими відвідинами» в Україну в 1996 р. і просити Президента України Леоніда Кучму запросити Папу відвідати Україну та призначити посла України до Ватикану [42; 45, с. 25].

Для формування фінансової підтримки організаційних структур і розвитку діяльності церковних структур Синод єпископів УГКЦ 1995 р. вирішив зобов'язати всі єпархії УГКЦ в Україні й діаспорі з 1996 р. «фінансово підтримувати Верховного Архієпископа, Главу нашої Церкви» через збірку добровільних пожертв т. зв. Андріїв гріш, при цьому Патріарший економ повинен був сформувати «бюджет оподаткування поодиноких єпархій, який передасть Верховному Архієпископу і Синоду Єпископів для схвалення» [42]. У

такий спосіб планувалося сформувати міцну фінансову основу для функціонування організаційних та управлінських структур Патріаршого устрою УГКЦ.

Для організації ефективної діяльності всіх церковних структур Синод єпископів УГКЦ 1995 р. обрав 14 синодальних комісій, сформованих із чинних єпископів, зокрема, літургичну (патріарх Мирослав Іван Любачівський, владика Стефан Сулик, Северин Якимішин), богословську (владика Максим Германюк, Іван Мартиняк, Юліан Гбур), канонічну партикулярного права (Володимир Паска, Роман Даниляк, Юліан Гбур), єкуменічну (Василь Лостен, Максим Германюк, Петро Стасюк), беатифікації і канонізації (Михайло Гринчишин, Василь Лостен), подружжя і сім'ї (Єфрем Кривий, Інокентій Лотоцький, Михайло Сабрига), євангелізації та пасторального планування (Юліан Гбур, Михайло Вівчар, Михайло Колтун), катехизації (Петро Стасюк, Павло Василик, Юліан Вороновський), монашого життя (Василь Медвіт, Михайло Кучмяк), покликання і священничої освіти (Юліан Вороновський, Володимир Паска, Іриней Білик), бюджету і фінансів (Мирослав Іван Любачівський, Стефан Сулик, Михайло Бздель, Василь Лостен, Василь Медвіт), ювілейну привернення церковної єдності (Стефан Сулик, Михайло Гринчишин, Василь Медвіт, Іван Мартиняк, Василь Лостен, Михайло Сабрига), підготовки Собору (Юліан Гбур, Роман Даниляк, Павло Василик, Роберт Москаль, Юліан Вороновський), молоді (Петро Стасюк, Василь Медвіт, Іриней Білик) [42; 45, с. 27–28].

Важливим заходом для розбудови організаційних структур й активізації релігійно-церковного життя мав стати Патріарший Собор УГКЦ, підготовці до проведення якого було приділено значну увагу. Так, на засіданні Синоду єпископів УГКЦ 1994 р. схвалено загальний план проведення першого Собору УГКЦ у Львові в жовтні 1996 р. [41]. Первісно учасниками Синоду 1994 р. визначено таку тему майбутнього Собору: «Моральне і духовне відродження України і єкуменізм». Однак уже перше робоче засідання секретаріату Собору 10 жовтня 1994 р., як згодом відзначив секретар Собору владика Юліан Гбур, «показало, що немає відповідних кваліфікованих кадрів, а погляди на Собор занадто розбіжні». Після проведених опитувань по єпархіях Секретаріат Собору проаналізував надіслані пропозиції, на основі якого було сформовано новий робочий варіант теми Собору: «Місце Греко-Католицької Церкви у Вселенській Церкві» [26, с. XIX; 19]. Згодом Синод єпископів УГКЦ 1995 р. провідною темою Собору УГКЦ окреслив «Місце УГКЦ у Вселенській Церкві», а також визначив шість комісій – богословську, монашого життя, формації священників, мирян, єкуменізму та християнської етики, у межах яких мали опрацювати серію доповідей та проектів резолюцій і документів для розгляду на наступному засіданні Синоду єпископів УГКЦ [42; 45, с. 27]. Очевидно, обговорення окреслених тематичних напрямів на Патріаршому Соборі УГКЦ покликане розкрити й оцінити реальний потенціал у середовищі відродженої Церкви як в Україні, так і в українській діаспорі світу, визначити потенційну роль УГКЦ в єкуменічному діалозі.

Висновки і перспективи подальших розвідок. Отже, період 1993–1996 рр. став черговим етапом реорганізації, зміцнення та інтенсивного розвитку організаційної структури УГКЦ, а також поступового еволюційного утвердження ідеї Патріархату. Погоджуємось із думкою дослідників, що «розвиток організаційної структури УГКЦ із середини 1990-х рр. дедалі більше інтенсифікується завдяки регулярним засіданням Синоду єпископів, на яких поступово розроблялася стратегія розвитку Церкви, формувалися додаткові органи (комісії), створювалися додаткові територіальні структури (єпархії та екзархати)» [22, с. 328]. Водночас хочемо додати, що саме через розвиток організаційних структур – ієрархічних, управлінських органів й адміністративно-територіальних одиниць, очевидно, паралельно в середовищі ієрархії, священників і мирян формувалася думка про поступове

дозрівання УГКЦ до статусу Патріаршої Церкви, визнання якої, за документами II Ватиканського Собору та Кодексу канонів Східних Церков, у ближчій перспективі мала б підтвердити Апостольська Столиця.

Список використаної літератури

1. Архiepархія [статистичні дані, адміністративно-територіальний устрій, дещо з історії]. Львівська Архiepархія УГКЦ. URL: <https://ugcc.lviv.ua/arhyueparhiya/> (дата звернення: 23.07.2024).
2. Бабинський А. Патріархат УГКЦ і Папа Лев XIV. *Релігійно-інформаційна служба України*: youtube-канал. Дата оновлення: 27.05.2025. URL: <https://www.youtube.com/shorts/HDWMmMC2T9I> (дата звернення: 30.05.2025).
3. Бабинський А. Б. Патріархальний рух в середовищі українських греко-католиків у діаспорі (1964–1989 рр.): дисертація на здобуття наукового ступеня доктора філософії. Спеціальність 041 – Богослов'я. Львів : Український католицький університет, 2020. 307 с. URL: https://s3.eu-central-1.amazonaws.com/ucu.edu.ua/wp-content/uploads/sites/37/2020/09/Babynskiy_final.pdf.
4. Бистрицька Е. Православно-католицькі відносини в контексті релігійної ситуації України: проблема патріархату УГКЦ. *Релігійна свобода*. 2008. № 12. С. 102–104.
5. Блаженніший Любомир Гузар. *Синод єпископів УГКЦ*. URL: <https://synod.ugcc.ua/data/blazhennishyy-lyubomyr-guzar-430/> (дата звернення: 05.11.2024).
6. Боцюрків Б. Українська Греко-Католицька Церква в катакомбах (1946–1989). *Ковчез: Збірник статей з церковної історії* / Редактори: Я. Грицак, Б. Гудзяк. Упорядники: Л. Гентош, Т. Романюк, О. Турій. Ч. 1. Львів : Інститут історії Церкви, Інститут історичних досліджень Львівського державного університету імені Івана Франка, 1993. С. 123–164.
7. Владика Василь Медвіт. *Синод єпископів УГКЦ*. URL: <https://synod.ugcc.ua/data/vladyka-vasyl-medvit-71/> (дата звернення: 05.11.2024).
8. Владика Іван Мартиняк. *Синод єпископів УГКЦ*. URL: <https://synod.ugcc.ua/data/vladyka-ivan-martyniak-92/> (дата звернення: 05.11.2024).
9. Владика Іриней Білик. *Синод єпископів УГКЦ*. URL: <https://synod.ugcc.ua/data/vladyka-irynay-bilyk-31/> (дата звернення: 05.11.2024).
10. Владика Михаїл Колтун. *Синод єпископів УГКЦ*. URL: <https://synod.ugcc.ua/data/vladyka-myhayl-koltun-51/> (дата звернення: 05.11.2024).
11. Владика Петро Крик. *Синод єпископів УГКЦ*. URL: <https://synod.ugcc.ua/data/vladyka-petro-kryk-36/> (дата звернення: 05.11.2024).
12. Владика Теодор Майкович. *Синод єпископів УГКЦ*. URL: <https://synod.ugcc.ua/data/vladyka-teodor-maykovych-473/> (дата звернення: 05.11.2024).
13. Владика Юліан Вороновський. *Синод єпископів УГКЦ*. URL: <https://synod.ugcc.ua/data/vladyka-yulian-voronovskyy-475/> (дата звернення: 05.11.2024).
14. Владика Юліан Гбур. *Синод єпископів УГКЦ*. URL: <https://synod.ugcc.ua/data/vladyka-yulian-gbur-476/> (дата звернення: 05.11.2024).
15. Волинець О. Ідея патріархату Української Греко-Католицької Церкви: історія та сучасність. *Українська національна ідея: реалії та перспективи розвитку*: збірник наукових праць. Львів, 2008. Вип. 20. С. 48–52. URL: <http://dspace.nbuv.gov.ua/handle/123456789/25652>.
16. Вроцлавсько-Кошалінська єпархія. З історії єпархії. *Українська Греко-Католицька Церква*. URL: <https://ugcc.ua/eparchies/vroslavsko-koshalinska-eparhiya-22/> (дата звернення: 03.11.2024).

17. Галів М. З радістю вітаємо о. д-ра Івана Хому і о. д-ра Любомира Гузара з офіційним визнанням владиками Помісної УКЦеркви. *Патріархат*. 1996. № 2 (302). URL: <https://www.patriyarkhat.org.ua/statti-zhurnalu/z-radistyu-vitajemo-o-d-ra-ivana-homu-i-o-d-ra-lyubomyra-huzara-z-ofitsijnym-vyznannjam-vladykamy-pomisnoji-uktserkvy/> (дата звернення: 24.10.2024).
18. Галів М. На маргінесі нової номінації для Торонтської єпархії. *Патріархат*. 1993. № 3 (267). URL: <https://www.patriyarkhat.org.ua/statti-zhurnalu/na-marhinesi-novoji-nominatsiji-dlya-torontskoj-i-jeparhiji/> (дата звернення: 23.10.2024).
19. Галів М. Собор УКЦеркви напевно відбудеться. *Патріархат*. 1996. № № (303). URL: <https://www.patriyarkhat.org.ua/statti-zhurnalu/sobor-uktserkvy-napevno-vidbudetsya/> (дата звернення: 24.10.2024).
20. Горяча М. Спогад отця Івана Музички про таємні свячення єпископів у 1977 році та шлях до їх визнання Апостольською столицею. *Ковчег. Науковий журнал з церковної історії* / відп. ред. О. Турій, наук. ред. Р. Скакун. Львів : Видавництво УКУ, 2018. Ч. 8. С. 378–411. URL: <https://ich.ucu.edu.ua/publications/kovcheg-naukovyj-zbirnyk-z-cerkovnoyi-istoriyi-3/>.
21. Гринчишин Т., Димид М. Українська діаспора – католицька і православна. *Наукові записки УКУ. Серія Богослов'я*. 2018. Вип. 1. С. 343–374. URL: <https://nz-theology.ucu.edu.ua/wp-content/uploads/2018/01/taras-grynychshyn-myhajlo-dymyd.pdf>.
22. Делятинський Р. Розбудова організаційної структури Української Греко-Католицької Церкви на початку ХХІ століття (2000–2019): основні етапи. *Авраамічні релігії в Україні в процесі стабілізації міжконфесійних і міжнаціональних відносин*: матеріали наукової конференції, м. Галич, 29-30 жовтня 2020 р. / редколегія: В. Костишин та ін. Івано-Франківськ : Місто НВ, 2020. С. 325–345.
23. Димид М. Проголошення блаженними новомучеників УГКЦ. *Метрон*. 2016. Ч. 13. С. 41–51. URL: <https://hdl.handle.net/20.500.14570/2426>.
24. Димид М. Херсонеське таїнство свободи [І – ХХ століття]. Львів: Свічадо, 2007. Т. 1: Еклезіологія. 320 с.
25. До проблем Закарпаття. *Патріархат*. 1993. № 4 (268). URL: <https://www.patriyarkhat.org.ua/statti-zhurnalu/do-problem-zakarpattya/> (дата звернення: 23.10.2024).
26. Документи Патріаршого Собору УГКЦ. Перша сесія (жовтень 1996 р.). Львів: Свічадо, 1998. XXV+326 с.
27. Заява закарпатських греко-католицьких священиків і студентів. *Патріархат*. 1992. № 2 (266). URL: <https://www.patriyarkhat.org.ua/statti-zhurnalu/zayava-zakarpatskyh-hreko-katolytskyh-svyaschenyiv-i-studentiv/> (дата звернення: 23.10.2024).
28. Заява української інтелігенції Закарпаття. *Патріархат*. 1993. № 2 (266). URL: <https://www.patriyarkhat.org.ua/statti-zhurnalu/zayava-ukrajinskoji-intelihentsiji-zakarpattya/> (дата звернення: 23.10.2024).
29. Історія. *Тернопільсько-Зборівська архієпархія УГКЦ*. Дата оновлення: 20.01.2009. URL: <https://tze.org.ua/2009/01/istorija/> (дата звернення: 18.11.2019).
30. Коломийська єпархія. З історії єпархії. *Українська Греко-Католицька Церква*. URL: <https://ugcc.ua/eparchies/kolomyyska-eparhiya-15/> (дата звернення: 03.11.2024).
31. Кравець Д. Дискусія навколо ідеї патріархату УГКЦ в середовищі української діаспори 1970-х рр. (за матеріалами архіву М. Демковича-Добрянського). *Наукові записки УКУ. Історія*. 2019. Вип. 3. С. 181–192. URL: <https://hdl.handle.net/20.500.14570/2643>.
32. Лист організації мирян у Монреалі до деяких владик, членів уряду і мирян у діаспорі й в Україні. *Патріархат*. 1993. № 5 (269). URL: <https://www.patriyarkhat.org.ua/statti-zhurnalu/lyst-orhanizatsiji-myryan-u-montreali-do-deyakyh-vladyk-chleniv-uryadu-i-myryan-u-diyaspori-j-v-ukrajini/> (дата звернення: 23.10.2024).

33. Львівська архієпархія. *Синод єпископів УГКЦ*. URL: <https://synod.ugcc.ua/church-structure/lvivska-arhyeparhiya-18/> (дата звернення: 23.07.2024).
34. Михайлишин М., о. Ситуація Католицької Церкви візантійсько-українського обряду на тлі Перемишльської єпархії. *Патріархат*. 1993. № 7-8 (271-272). URL: <https://www.patriyarkhat.org.ua/statti-zhurnalu/sytuatsiya-katolytskoji-tserkvy-vizantijsko-ukrajinskoho-obryadu-na-tli-peremyslshkoji-eparhiji/> (дата звернення: 23.10.2024).
35. Наукові проекти НДІ історії Церкви. *Івано-Франківська академія Івана Золотоустого*. URL: <http://ifaiz.edu.ua/novyny/1107-naukovi-proiektu-iic.html> (дата звернення: 09.02.2024).
36. Немет Т. М. Нещодавні структурні зміни в Українській Греко-Католицькій Церкві (2011-2016): прогрес, проблеми та питання без відповіді, пов'язані із створенням нових митрополій. *Наукові записки УКУ. Серія: Богослов'я*. 2016. Ч VIII. Вип. 3. С. 211–230. URL: <https://nz-theology.ucu.edu.ua/editions/vypusk-3/rozvytok-struktur-ugkts-v-ostannomu-desyatylytti/>.
37. Нові Єпархії та ординарії призначено для Української Греко-Католицької Церкви. *Патріархат*. 1993. № 9 (273). URL: <https://www.patriyarkhat.org.ua/statti-zhurnalu/novi-eparhiji-ta-ordynariji-pryznacheno-dlya-ukrajinskoji-hreko-katolytskoji/> (дата звернення: 18.08.2024).
38. Онищук І. І. Російська Греко-Католицька Церква: історія, канонічний статус і правове регулювання діяльності. *Науково-інформаційний вісник Івано-Франківського університету права імені Короля Данила Галицького. Серія Право*. 2019. № 8 (20). С. 38–47. DOI: <https://doi.org/10.33098/2078-6670.2019.8.20.38-47>.
39. Перемишльсько-Варшавська архієпархія. З історії архієпархії. *Українська Греко-Католицька Церква*. URL: <https://ugcc.ua/eparchies/peremysko-varshavska-arhyeparhiya-21/> (дата звернення: 03.11.2024).
40. Постанови Синоду Єпископів УГКЦ 1992 року. *Синод Єпископів УГКЦ*. Дата оновлення: 31.05.1992. URL: <https://synod.ugcc.ua/data/postanovy-synodu-pyskopiv-ugkts-1992-roku-321/> (дата звернення: 26.08.2024).
41. Постанови Синоду Єпископів УГКЦ 1994 року. *Синод Єпископів УГКЦ*. Дата оновлення: 27.02.1994. URL: <https://synod.ugcc.ua/data/postanovy-synodu-pyskopiv-ugkts-1994-roku-320/> (дата звернення: 26.08.2024).
42. Постанови Синоду Єпископів УГКЦ 1995 року. *Синод Єпископів УГКЦ*. Дата оновлення: 25.11.1995. URL: <https://synod.ugcc.ua/data/postanovy-synodu-pyskopiv-ugkts-1995-roku-319/> (дата звернення: 26.08.2024).
43. Преосвященному Антонію Франко, Папському Нунцію [заява о. дра Елемира Ортутая від 12 листопада 1992 р.]. *Патріархат*. 1992. № 2 (266). URL: <https://www.patriyarkhat.org.ua/statti-zhurnalu/preosvyaschennomu-antonio-franko-papskomu-nuntsiyu/> (дата звернення: 23.10.2024).
44. Прес-комюніке Єпископів Єпархії Мукачівської. *Патріархат*. 1992. № 11 (263). URL: <https://www.patriyarkhat.org.ua/statti-zhurnalu/pres-komyunike-jepyskopiv-eparhiji-mukachivskoji/> (дата звернення: 23.10.2024).
45. Рішення і постанови Синодів Єпископів Української Греко-Католицької Церкви 1989–1997 років. Львів: Вид-ня «Благовісника», 1998. 80 с.
46. Ровенчак І. Геокультурні аспекти конфесійно-географічного поділу території України (на прикладі УГКЦ). *Патріархат*. 1996. № 3 (303). URL: <https://www.patriyarkhat.org.ua/statti-zhurnalu/heokulturni-aspekty-konfesijno-heohrafichnoho-podilu-terytoriji-ukrajiny-na-prykladi-uhkts/> (дата звернення: 24.10.2024).
47. Розпорядженням священикам, семінаристам Мукачівської греко-католицької єпархії. *Патріархат*. 1993. № 2 (266). URL: <https://www.patriyarkhat.org.ua/statti-zhurnalu/>

- rozporyadzhennya-svyaschenyam-seminarystam-mukachivskoji-hreko-katolytskoji-eparhiji/ (дата звернення: 23.10.2024).
48. Самбірсько-Дрогобицька єпархія. З історії єпархії. *Українська Греко-Католицька Церква*. URL: <https://ugcc.ua/eparchies/sambirsko-drogobyska-eparhiya-19/> (дата звернення: 03.11.2024).
 49. Спільний лист священників на чолі з єп. Іваном Магітичем. *Патріярхат*. 1993. № 3 (267). URL: <https://www.patriarkhat.org.ua/statti-zhurnalu/spilnyj-lyst-svyaschenykyv-na-choliz-jep-ivanom-margitychem/> (дата звернення: 23.10.2024).
 50. Тернопільсько-Зборівська архієпархія. З історії архієпархії.. *Українська Греко-Католицька Церква*. URL: <https://ugcc.ua/eparchies/ternopilsko-zborivska-arhyeparhiya-11/> (дата звернення: 03.11.2024).
 51. Шематизм Івано-Франківської єпархії Української Греко-Католицької Церкви станом на 10 листопада 1995 року Божого / Надруковано за дорученням Ординарія Івано-Франківського Кир Софрона Дмитерка ЧСВВ. Редагування І.Пелехатий. Івано-Франківськ: Редакційно-видавничий відділ Івано-Франківської греко-католицької єпархії, 1995. 160 с.
 52. Шематизм Коломийсько-Чернівецької єпархії Української Греко-Католицької Церкви на 2001 рік Божий. Коломия: Християнський вісник, 2001. 96 с.
 53. Бабинський А. Історія УГКЦ за 90 хвилин. Вид. 2-ге, допов. Львів : Свічадо, 2019. 160 с. URL: https://chtyvo.org.ua/authors/Babynskyi_Anatolii/Istoriia_UHKTs_za_90_khvylyn/.

REVIVAL OF UGCC STRUCTURES AS A MEANS OF ACHIEVING PATRIARCHATE IN 1993–1996

Ruslan Deliatynskyi

*Ivano-Frankivsk Academy of John Chrysostom,
Faculty of Theology and Humanities, Department of Social and Human Sciences,
Research Institute of Church History,
Garbarska St., 22, 76019, Ivano-Frankivsk, Ukraine
<https://orcid.org/0000-0002-6020-7666>*

Olha (Andreia) Maslii

*Ivano-Frankivsk Academy of John Chrysostom,
Faculty of Theology and Humanities, Department of Social and Human Sciences,
Research Institute of Church History,
Garbarska St., 22, 76019, Ivano-Frankivsk, Ukraine
<https://orcid.org/0000-0001-9878-7128>*

Vitalii Derkach

*Ivano-Frankivsk Academy of John Chrysostom,
Faculty of Theology and Humanities, Department of Social and Human Sciences,
Research Institute of Church History,
Garbarska St., 22, 76019, Ivano-Frankivsk, Ukraine
<https://orcid.org/0000-0001-7706-801X>*

The article analyzes the relationship between the processes of restoration, reorganization and active development of new organizational structures and the evolution of the idea of the Patriarchate of the UGCC during 1993–1996. The authors concluded that the period 1993–1996 was the first stage of the formation of the modern structure of the UGCC in Ukraine and the diaspora, which significantly affected the gradual

establishment of the idea of the Patriarchate of the UGCC among the hierarchy and laity. The development of the organizational structure of the UGCC in the mid-1990s increasingly intensified due to regular meetings of the Synod of Bishops, at which the strategy for the development of the Church was gradually developed, additional bodies (commissions) were formed, additional territorial structures (eparchies and exarchates) were created to extend jurisdiction to the entire territory of Ukraine, as well as as a result of the implementation of the norms of the Code of Canons of the Eastern Churches and the formation of the Particular Law of the UGCC into the practice of church administration.

The article analyzes the formation of new administrative-territorial units of the UGCC in Ukraine - the Lviv Archdiocese, the Ivano-Frankivsk, Kolomyia-Chernivtsi, Sambir-Drohobych, Ternopil and Zboriv dioceses, the Kyiv-Vyshhorod Exarchate, outlines the essence of the ambiguous situation in the Mukachevo diocese, the UGCC structures in the Ukrainian diaspora – the formation of the Przemyśl-Warsaw Archeparchy and the Wrocław-Gdańsk Eparchy. An important element of the development of the structures was the formation in 1995 of 14 synodal commissions and the convening in October 1996 of the first session of the Patriarchal Council of the UGCC.

The authors emphasize that it was precisely through the development of organizational structures among the hierarchy, priests, and laity that the idea of the gradual maturation of the UGCC to the status of the Patriarchal Church was formed, the recognition of which, according to the documents of the Second Vatican Council and the Code of Canons of the Eastern Churches, should be confirmed by the Apostolic See in the near future.

Key words: Ukrainian Greek Catholic Church, organizational structure, Patriarchate, Particular law, Synod of Bishops, Patriarchal Council, eparchy, metropolis, bishop.

УДК 378

DOI <https://doi.org/10.30970/PPS.2025.61.7>

САМОПІЗНАННЯ: ГНОСЕОЛОГІЧНИЙ, ОНТОЛОГІЧНИЙ, КОМУНІКАТИВНИЙ ТА АКСІОЛОГІЧНИЙ ВИМІРИ

Ірина Кузнецова

*Київський національний університет будівництва і архітектури,
факультет інженерних систем та екології, кафедра фізики
просп. Повітряних Сил, 31, 03037, м. Київ, Україна*

Олександра Рубанець

*Національний технічний університет України
«Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського»,
факультет соціології і права, кафедра філософії
просп. Берестейський, 37, 03056, м. Київ, Україна*

У статті розглядається актуальність значення самопізнання у формуванні професійної ідентичності студента під час його навчання та перебування в університетській спільноті. Самопізнання орієнтує професійний розвиток особистості та сприяє становленню її професійної ідентичності у глобальному вимірі. Самопізнання під час навчання відбувається у процесі засвоєння когнітивних компетентностей і когнітивного розвитку особистості. Розглянуто класичну та некласичну концепції самопізнання. Згідно з класичною концепцією самопізнання відбувається на основі пізнання. Згідно з некласичною концепцією самопізнання здійснюється на основі розвитку особистості як проєкту та вільного волевиявлення. Перебування у мережевому освітньому середовищі сприяє розвитку самопізнання і в когнітивному, і в ціннісному вимірах. Формування професійної ідентичності особистості майбутнього фахівця відбувається на основі засвоєння цінностей суспільного та глобального середовища. Когнітивний і соціальний виміри комунікацій у сучасних умовах активного включення студентської молоді в міжнародну академічну мобільність, а також входження в міжнародні проєкти і стартапи сприяє формуванню професійної ідентичності та її когнітивному особистісному розвитку в конкретних умовах міжнародної співпраці. У сучасних умовах орієнтація студентства на наукові знання й технології сприяє їх інкорпорації у глобальну професійну спільноту. При цьому формування особистості у глобальному вимірі інтегрується з її самопізнанням як творчої професійної особистості у вітчизняному суспільному контексті. За цих умов актуальним стає зміцнення зв'язків особистості майбутнього професіонала з вітчизняними науковими школами, науково-дослідницькою та дослідницько-конструкторською діяльністю кафедр університету, з професійною вітчизняною спільнотою.

Ключові слова: університет, університетська спільнота, освіта, вища освіта, цінності вищої освіти, когнітивний вимір соціальної комунікації, соціокультурний контекст, самореалізація, самореалізація особистості, особистість, творча діяльність, самопізнання, покликання, досвід, дискурс, сенс, комп'ютерні технології.

Актуальність дослідження самопізнання у формуванні особистості студента зумовлена необхідністю з'ясування впливу пізнавальних практик на формування професійної ідентичності. Самопізнання є малодослідженою проблемою.

Постановка проблеми. Розгляд самопізнання в системі пізнавальних практик створює можливість розкриття самопізнання в онтологічному та аксіологічному вимірах, розглянути самопізнання у рамках пізнавальної активності та розкрити його як самодетермінацію пізнавальної діяльності.

Ступінь дослідження проблеми. Нині відбувається актуалізація антропологічного та антропоекзистенційного вимірів буття людини (В. Лях) [1]. Актуалізуються питання дослідження феноменологічного поля свідомості та розкриття ролі феноменологічного виміру у формуванні покликання студентів педагогічних спеціальностей (С. Мулярчук) [2]. Розкривається взаємозв'язок антропологічного виміру з гносеологічним, комунікативним і лінгвістичним поворотом (В. Загороднюк) [3]. Досліджується самопізнання як саморозуміння і рефлексія (Г. Суходубова) [4]. З'ясовуються особливості самореалізації особистості (О. Лопуга, Л. Северин-Мрачковська, Г. Костроміна, Т. Свідло, Л. Школяр, Р. Богачев, Т. Руденко) [5–7]. Розглядаються методичні особливості системи самопізнання та самовдосконалення особистості (Т. Черкашина) [8; 9].

Мета статті – з'ясувати взаємозв'язок гносеологічного, комунікативного та аксіологічного вимірів у формуванні особистості студента під час перебування у закладі вищої освіти та вплив цього взаємозв'язку на становлення професійної ідентичності.

Виклад основного матеріалу. Дослідження самопізнання в історії філософії здійснюється у рамках протилежних парадигм. У класичній філософії, починаючи від Сократа і до Гегеля, самопізнання розкривається на основі пізнання як особливий вид пізнавальної діяльності, спрямованої на людину, яка перебуває у русі ідей, образів і почуттів. Переспрямування пізнавальної діяльності на людину, яка досліджує сама себе у процесі пізнавального пошуку, здійснене Сократом. Майєвтика Сократа не перетворює людину на об'єкт. Вона спрямована лише на те, щоб допомогти людині сконцентрувати свою пізнавальну діяльність. При цьому пізнавальна діяльність залишається пізнанням, спрямованим на якісь зовнішні речі. Але, заглиблюючись у роздуми над ними, людина спроможна усвідомити їх відношення до самої себе й таким чином виконати основне завдання, поставлене Сократом: пізнай самого себе. Перебуваючи у роздумах про інше, людина не перетворює себе на об'єкт. Майєвтика не ставить людину в незручне становище. Вона допомагає зрозуміти, яким чином і чому людина у процесі роздумів і прийняття рішень приходить до певного результату, усвідомлюючи самого себе та свій спосіб мислення як засадничу основу та підґрунтя висновків, до яких вона наближається.

Самопізнання у християнській патристиці набуває форму сповіді. Сповідь Августина Блаженного – це не просто пізнання життя й самого себе. Це спосіб переродження, яке стає основою духовного вдосконалення. Самопізнання у формі сповіді не об'єктивує людину. Воно розкриває людину як найглибшу сутність пізнавальної діяльності, надаючи їй онтологічного значення. Самопізнання в Августина Аврелія стає пізнанням його шляху до Бога. Боецій у розкритті онтологічного виміру людського пізнання доводить своє дослідження до переходу людини від земного життя у вічне. Навіть смерть як останній перехід людської душі розкривається як пізнання немеркнучого світла.

У філософії Нового часу *Я* набуває не тільки онтологічного, а й субстанційного виміру. «*Я* мислю, отже, *Я* існую» ставиться Р. Декартом в основу ідеальної субстанції. *Я* стає формою самопізнання як формою самосвідомості, спрямованої на відтворення загальних субстанційних рис мислення, знання, науки. Самопізнання як самосвідомість науки в її пізнавальному вимірі відкриває глибинний онтологічний смисл самопізнання.

В англійському Просвітництві самопізнання розкривається як *Я*. У пізнанні *Я* стає зв'язкою (Д. Г'юм); *Я* визначає комплекс відчуттів як конструкцію будь-якої речі – основи відтворення речових форм у чуттєвому пізнанні. Водночас *Я* залишається абстрактним, і саме ця абстрактність *Я* виявляє всезагальність основ пізнавальної діяльності. Рефлексія Дж. Локка як пізнання, спрямованого не на об'єкти, а на саму пізнавальну діяльність і мислення в цілому, відкриває антропологічний, сенсуалістичний вимір самопізнання.

Самопізнання не відходить від природи пізнання, але стає діяльністю, яка стоїть над пізнанням.

У «Феноменології духу» Г. В. Ф. Гегеля самопізнання розкривається на основі пізнання. Самопізнання стає лише однією зі сходінок магістрального руху, який визначається діалектикою пізнання і предмета. Самопізнання розкривається як самосвідомість і постає у вигляді самосвідомості наступною сходінкою після теоретичної свідомості. Самосвідомість розкриває самопізнання на рівні одиничної людської свідомості. Але сама діалектика знання і предмета скерована на самопізнання в його найглибшому, онтологічному, метафізичному вимірі. Саме тому проміжні форми діалектики знання і предмета, які усвідомлюють себе залежно від проявів зовнішнього світу, розкриваються Г. В. Ф. Гегелем як прояви нещасної свідомості. На цьому рівні виставляються всі сократичні школи, до стоїків включно. Завершенням самопізнання у «Феноменології духу» стає абсолютне знання.

Класичні концепції самопізнання розкриваються не тільки в особистісному, а й у субстанційному та метафізичному вимірах. Особливістю класичного підходу є те, що самопізнання формується на основі пізнання як глибинного магістрального шляху. Самопізнання при цьому розкривається як *Я* і самосвідомість. Категорія самосвідомості набуває онтологічного значення.

У сучасній філософії відбувається повернення самопізнання до людини як особистості, виявляються антропологічний, антропоекзистенційний, екзистенційний і персоналістичний виміри самопізнання. Але ціною цього повернення нерідко стає втрата самопізнання із самопізнанням і його фундаментальними – метафізичними та субстанційними – вимірами.

Самопізнання розкривається у рамках онтології свідомості. Воно постає як самоусвідомлення себе як витоку та джерела здійснення вибору та реалізації свободи. В екзистенціалізмі буття людини розкривається як проєкт, спрямований на майбутнє. Самодертемінація здійснення вибору не обтяжена впливом минулого. Понад те, будь-який вплив минулого заперечується. З відкритістю майбутнього та можливістю щось зробити пов'язують гуманістичне спрямування самосвідомості. Людська свідомість втрачає свою глибинну сутність, пов'язану з минулим і впливом минулого на свідомість. Буття людини розкривається як *Dasein* (М. Гайдеггер). Це – буття тут. Загальні особливості цього буття розкриваються у вигляді екзистенціалів. Екзистенціали охоплюють і суспільний, і метафізичний виміри.

Самопізнання виявляється обмеженим. Так, у психоаналізі З. Фрейда воно не може самостійно пізнати глибинну основу всіх проявів свідомості та поведінки. Несвідоме перебуває за рамками самопізнання. Прагнення З. Фрейда поставити несвідоме в основу розгляду не тільки поведінки окремої людини, а й культури в цілому значно обмежує, якщо взагалі не припиняє, дію пізнання. Колективне несвідоме (К. Юнг) стає фундаментом суспільного життя й відносин.

«И так, познать себе самага, и сыскать себе самага, и найти Человѣка: все сіе одно значит. Но ты себе не знаешь и Человѣка не имѣешь, в котором находятся Очи и Ноздри, Слух и протчая Чувства; как же можешь твоего Друга разумѣть и вѣдать, если сам себе не разумѣешь и не имѣешь?» (цит. за [10, с. 57]). З позицій кордоцентризму Г. Сковорода розкриває самопізнання як вимогу пізнання самого себе в умовах, коли Бог знаходиться в серці, а людина пізнає себе через сродну працю [11].

За цих умов, коли взаємозв'язок пізнання та самопізнання втрачається, самопізнання значною мірою виходить за рамки філософських досліджень.

Перебуваючи під час навчальної підготовки до професійного життя та кар'єри у стінах закладу вищої освіти, студент не просто набуває нового пізнавального досвіду, але

й проживає яскраве життя, яке може повністю змінити і змінює всі його попередні уявлення про самого себе, суспільство, навколишній світ і майбутню професійну діяльність. Постійно перебуваючи в освітньому середовищі університету, студент стає частиною університетської спільноти. Він бере участь у наукових конференціях, Днях науки, виявляє активність у міжнародній академічній мобільності. Стрімкий розвиток мережевого освітнього простору і комп'ютерних технологій (О. Рубанець) сприяє розвитку пізнавальних комунікацій [12]. Змінюються форми самоусвідомлення себе, в основі яких є реалізація мети дослідницьких університетів – формувати творчу особистість майбутнього фахівця, яка сприятиме відбудові країни, її модернізації та освітньому розвитку.

Зростання активності пізнавальної діяльності у процесі навчання та професійної підготовки, зростання впливу студентства на вибір навчальних дисциплін та можливість формування індивідуальної освітньої траєкторії активізують процеси самопізнання.

Освітній процес впливає на самопізнання особистості. Формування когнітивних компетентностей у процесі вивчення окремих наукових дисциплін сприяє усвідомленню себе та свого ставлення до матеріалу, що вивчається. Опановуючи матеріал, студент виконує певні завдання. При цьому він усвідомлює своє ставлення до того, що вивчається, починає розуміти значення того, що вивчається, для формування професійної ідентичності. Інтегративна роль поєднання всіх цих окремих розумінь і різних компетентностей належить самопізнанню. Самопізнання сприяє формуванню тезаурусу – складанню певної картини знань, яка необхідна саме цій окремій особистості для досягнення мети – становлення професійної ідентичності.

Вивчення покликання у студентів педагогічних спеціальностей (Є. Мулярчук) показує, що при цьому формуються різні типи особистостей. Типологізація особистості при формуванні покликання (Є. Мулярчук) [2] виявляє значення ціннісного і трансцендентального вимірів у процесі самоусвідомлення свого покликання.

Формування особистості відбувається у мережевому освітньому просторі (О. Рубанець) [12]. При цьому це формування лише частково залежить від навчального процесу. Значною мірою воно визначається системою комунікацій, у які студент вступає під час навчання. При цьому зростає значення комунікацій у суспільному та глобальному вимірі (І. Кузнецова) [13–15]. Існування віртуальної реальності сприяє формуванню різних віртуальних особистостей (Ф. Власенко, Є. Левченко) [16, с. 76]. Перебування у віртуальній реальності також впливає на формування естетичних поглядів (О. Павлова) [17] та етичних цінностей. Вплив віртуалізації дійсності на людину розглядається також у [18]. Активне існування в системі комунікативних практик сприяє не тільки встановленню професійних зв'язків, а й розвитку особистісного спілкування.

Комунікативна філософія і трансцендентальна прагматика пов'язують вивчення комунікації з дослідженням рівня суб'єктності. Найвищий рівень суб'єктності відповідає спілкуванню особистостей, що відповідає самоусвідомленню етичних цінностей (К.-О. Апель) [19]. Самопізнання на рівні міжособистісного спілкування та визначальності етичного виміру характеризує рівень екзистенційної комунікації, пов'язаний з усвідомленням ціннісних основ власного буття.

Особистість студента, що навчається, формується в університетській спільноті та в середовищі університету. Дослідницький університет ставить завдання розвитку наукових досліджень і формування творчої особистості майбутнього фахівця, здатного проводити наукові дослідження, генерувати нове знання, створювати нові технології та здійснювати імплементацію набутих знань у професійну діяльність. Наприклад, у Стратегії розвитку КПІ ім. Ігоря Сікорського на 2025–2030 роки зазначено, що «залучення студентів / аспіран-

тів до прикладних проєктів дозволить випускнику Університету стати конкурентоспроможним фахівцем на ринку праці, який матиме сучасні знання, вмітиме вирішувати комплексні завдання, зможе створювати інноваційні технологічні й інтелектуальні продукти» [20, с. 8].

Зростання ролі науки у практичному вимірі [21] пов'язує самопізнання особистості студента, що навчається, з оволодінням новітніми науковими досягненнями і застосуванням сучасних технологій, у тому числі комп'ютерних технологій та інтернет-технологій. Здійснення самопізнання в університетській спільноті на такому високому рівні не тільки передбачає розвиток творчості і творчої діяльності, а й сприяє творчій самореалізації особистості, націленої на сучасний розвиток науки.

Розвиток відкритої науки сприяє формуванню особистості у глобальному вимірі. За цих умов самопізнання особистості, що формується, не обмежується колом повсякденності. Самопізнання орієнтує професійний розвиток особистості та сприяє становленню її професійної ідентичності у глобальному вимірі. За цих умов зростає значення зміцнення зв'язків особистості, що формується, з професійним оточенням власної країни, з науковими школами, з дослідницькими темами і проєктами, що реалізуються на кафедрах, а також сприяння встановлення зв'язку навчальної діяльності та педагогічної практики з вирішенням важливих для суспільства проблем. При цьому формування особистості у глобальному вимірі інтегрується з її самопізнанням як творчої професійної особистості у вітчизняному суспільному контексті.

У самопізнанні особистості, що формується, яка проживає один із найскладніших навчальних і дослідницьких етапів свого життя, важливою стає її участь в інформаційному обміні та розвитку комунікацій. Комунікація пов'язується з обміном інформацією, тоді як дискурс – із розвитком проблематизації [22, с. 90]. Інтенсивний інформаційний обмін під час перебування в університетській спільноті характеризує активність пізнання та самопізнання.

Когнітивний вимір і соціальний вимір комунікації у самопізнанні студента, що навчається, діє з позицій синергії. Когнітивний вимір пов'язаний із когнітивним розвитком особистості, в тому числі пізнанням самого себе та самоусвідомлення себе як професіонала, що формується. Соціальний вимір комунікації сприяє входженню особистості, що формується, у соціальні та професійні спільноти. Під час формування професійної ідентичності майбутнього фахівця входження в соціальний вимір – у середовище нових проєктів, нових дослідницьких груп і професійних спільнот – відкриває можливість підвищення своїх професійних здібностей. Саме єдність когнітивного та соціального вимірів значною мірою визначає, які саме професійні компетентності здобуваються особистістю. Когнітивний вимір соціальної комунікації вивчає М. Бойченко [23]. Це також може визначити і місце працевлаштування, а також напрям подальшого розвитку професійної діяльності.

Університет та університетська спільнота також є потужним чинником становлення професійної особистості і розвитку її самопізнання. Проте сьогодення ситуація «ставить перед вищою освітою завдання формувати не конкретні набори навичок, а загальнолюдські якості, які б дозволяли людині набувати і створювати будь-які нові навички і нові знання, необхідні як у повсякденній, так і в професійній діяльності в світі непередбачуваного майбутнього» [24, с. 105]. Академічні традиції та цінності в поєднанні з повсякденними інноваціями, постійна генерація нового знання в наукових дискурсах і комунікаціях, на міжнародних конференціях і Днях науки створює особливу атмосферу, яка надихає самопізнання професійної особистості, що формується, не тільки на творчу самореалізацію особистості, а й на її самоздійснення. Надихаючись прикладом науковців, науково-педагогічних працівників, наукових керівників і наставників, професійна особистість, що формується, засвоює

певні етичні та професійні цінності, які сприяють формуванню високих орієнтирів особистісного розвитку.

Викладання гуманітарних дисциплін і засвоєння гуманітарного знання, а також знання управління, психології, соціальних наук сприяють формуванню самопізнання особистості в суспільному та глобальному контекстах.

Висновки. Самопізнання відіграє важливу роль у формуванні особистості студента, у становленні його професійної ідентичності. В освітній діяльності самопізнання здійснюється у процесі формування когнітивних компетентностей і сприяє когнітивному розвитку особистості. Самопізнання особистості студента, що навчається, здійснюється у виші, де університетська спільнота своїми прикладами наукової, дослідницької та педагогічної діяльності сприяє творчій самореалізації особистості.

Самопізнання здійснюється в умовах віртуального середовища та включення студента в систему комунікацій мережевого освітнього простору. Значна частина формування професійної ідентичності студента відбувається на основі інтернет-комунікацій. Самопізнання формується на основі встановлення зв'язків із професійною спільнотою в суспільному та глобальному вимірах. Когнітивний і соціальний виміри комунікацій у сучасних умовах активного включення студентської молоді в міжнародну академічну мобільність, а також входження в міжнародні проекти і стартапи сприяє формуванню професійної ідентичності та її когнітивному особистісному розвитку в конкретних умовах міжнародної співпраці. Це актуалізує питання поглиблення зв'язків особистості майбутнього фахівця, що формується в освітній діяльності, з вітчизняними науковими школами, науково-дослідницькою та конструкторською роботою кафедр. Встановлення зв'язків із професійним оточенням у суспільному контексті вже під час навчання і практики відіграє важливу роль у формуванні ціннісного виміру професійної ідентичності, який визначає цілісність особистості майбутнього фахівця.

Список використаної літератури

1. Лях В. Іntenційність виявів людського буття : екзистенціалістсько-психоаналітичний підхід. *Філософські діалоги*. 2010. Вип. 4. Ч. 1. С. 67–91. URL: <http://dspace.nbuv.gov.ua/handle/123456789/28589>
2. Мулярчук Є. Філософія і педагогіка покликання : монографія. Київ : Дух і літера, 2019. 344 с.
3. Загороднюк В. Людина і знання: на перетині сучасної епістемології, онтології, феноменології, філософської антропології. *Філософська думка*. 2024. № 4. С. 7–19. <https://doi.org/10.15407/fd2024.04.007>
4. Суходубова Г. Саморозуміння і рефлексія як діяльність самопізнання. *Філософські науки* : зб. наукових праць. Суми : СумДПУ ім. А. С. Макаренка, 2008. С. 185–190.
5. Лопуга О., Северин-Мрачковська Л. Самосвідомість та самореалізація особистості. *Філософія та управління*. 2025. № 6(10). <https://doi.org/10.70651/3041-248X/2025.6.08>
6. Kostromina H., Svidlo T., Shkolyar L. Creative potential of personality: main mechanisms of development. *Освітній дискурс* : збірник наукових праць. 2021. Вип. 31(2–3). С. 39–46. [https://doi.org/10.33930/ed.2019.5007.31\(2-3\)-4](https://doi.org/10.33930/ed.2019.5007.31(2-3)-4)
7. Богачев Р., Руденко Т., Костроміна Г. Творчість як найважливіша умова саморозвитку та спосіб самореалізації особистості. *Освітній дискурс* : збірник наукових праць. 2022. Вип. 42(10–12). С. 7–15. [https://doi.org/10.33930/ed.2019.5007.42\(10-12\)-1](https://doi.org/10.33930/ed.2019.5007.42(10-12)-1)
8. Черкашина Т. Застосування системи самопізнання та самовдосконалення особистості в сучасній педагогічній практиці. *Теоретико-методичні проблеми виховання дітей*

- та учнівської молоді. 2013. Вип. 17(2). С. 420–429. URL: [http://nbuv.gov.ua/UJRN/Tmpvd_2013_17\(2\)_48](http://nbuv.gov.ua/UJRN/Tmpvd_2013_17(2)_48)
9. Черкашина Т. Самопізнання як фактор професійного зросту викладача вищої школи. *Педагогіка та психологія*. 2012. Вип. 41. С. 85–92. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/znpkhnpu_ped_2012_41_12
 10. Pietsch R. Уявна зустріч при вході до храму Аполлона в Дельфах: самопізнання і самолюбність у Йогана Георга Гамана і Григорія Сковороди. Порівняльний аналіз. *Sententiae*. 2018. № 37(1). С. 47–64. <https://doi.org/10.22240/sent37.01.047>
 11. Даренський В. Евристичність діалогічного мислення Г. С. Сковороди як феномен «критичного розуму». *Sententiae*. 2009. № 21(2). С. 74–88. <https://doi.org/10.22240/sent21.02.074>
 12. Рубанець О. Мережевий освітній простір. *Вища освіта України*. 2021. № 4. С. 39–46. [https://doi.org/10.31392/NPU-VOU.2021.4\(83\).04](https://doi.org/10.31392/NPU-VOU.2021.4(83).04)
 13. Кузнецова І., Рубанець О. Пізнання та комунікація в освітньому середовищі. *Вища освіта України*. 2023. № 3. С. 22–27. [https://doi.org/10.32782/NPU-VOU.2023.3\(90\).03](https://doi.org/10.32782/NPU-VOU.2023.3(90).03)
 14. Кузнецова І. Зростання ролі науки й наукових досліджень у формуванні ідентичності майбутнього фахівця. *Мультиверсум. Філософський альманах*. 2023. № 1(177). С. 59–78. <https://doi.org/10.35423/2078-8142.2023.1.1.4>
 15. Кузнецова І. Пізнання, самопізнання і формування професійної ідентичності. *Актуальні проблеми філософії та соціології*. 2025. № 53. С. 63–67. <https://doi.org/10.32782/apfs.v053.2025.10>
 16. Власенко Ф., Левченко Є. Інформаційна культура та кіберкультура в контексті розвитку сучасного суспільства. *Українські культурологічні студії*. 2019. № 2(5). С. 75–79. [https://doi.org/10.17721/UCS.2019.2\(5\).14](https://doi.org/10.17721/UCS.2019.2(5).14)
 17. Visualization of Culture Using Computer Technologies / Petrova I., Sabadash J., Pavlova O., Haidukevych K., Oborska S., & Polishchuk L. *International Journal of Emerging Technologies in Learning (iJET)*. 2022. № 17(10). Р. 51–61. <https://doi.org/10.3991/ijet.v17i10.30297>
 18. Пролеєв С. Соціокультурні підвалини дискурсу та трансформації сучасності : дискурс в суспільстві та культурі. *Філософська думка*. 2022. № 2. С. 67–82. <https://doi.org/10.15407/fd2022.02.067>
 19. Апель К.-О. Екологічна криза як виклик дискурсивній етиці. *Комунікативна практична філософія* / А. М. Єрмоленко. Київ : Лібра, 1999. С. 413–454.
 20. Стратегія розвитку КПП ім. Ігоря Сікорського на 2025–2030 роки. Київ, 2024. URL: <https://kpi.ua/files/2025-2030-strategy.pdf>
 21. Рубанець О. Наука у вимірі практичної філософії. *Наука та наукознавство*. 2025. № 1(127). С. 76–91. <https://doi.org/10.15407/sofs2025.01.075>
 22. Хабермас Ю. Комунікативна дія і дискурс. Першоджерела комунікативної філософії. Київ : Либідь, 1996. С. 84–91. URL: https://shron1.chtyvo.org.ua/Habermas_Jurgen/Komunikativna_dia_i_dyskurs.pdf
 23. Бойченко М. Соціальні теорії і дискурсивні та недискурсивні соціальні практики: освітня проба. *Філософська думка*. 2020. № 5. С. 23–40. <https://doi.org/10.15407/fd2020.05.023>
 24. Mielkov Y., Pinchuk Y. Humanist foundations for the transformations of higher education under supercomplexity. *Філософія освіти. Philosophy of Education*. 2024. № 30(1). Р. 90–109. <https://doi.org/10.31874/2309-1606-2024-30-1-6>
 25. Кебуладзе В. Ідеї І: трансцендентальний поворот у феноменологічній філософії. *Наукові записки НаУКМА. Філософія та релігієзнавство*. 2022. № 9–10. С. 98–106. <https://doi.org/10.18523/2617-1678.2022.9-10.98-106>

26. Philosophical Understanding of Cultural Identity in a Globalised World / Bugrov M., Khamitov N., Krylova S., Berezhna M., Drotenko V. *Synesis*. 2025. № 17(1). P. 102–125. URL: <https://seer.ucp.br/seer/index.php/synesis/article/view/3284>
27. Intercultural Studies in the University Community in the Focus on Social Cohesion Development / Andrushchenko V., Nesterova M., Dielini M., Yatsenko O. *Interdisciplinary studies of complex systems*. 2022. № 21. P. 5–18. <https://doi.org/10.31392/iscs.2022.21.005>

SELF-KNOWLEDGE: EPISTEMOLOGICAL, ONTOLOGICAL, COMMUNICATIVE AND AXIOLOGICAL DIMENSIONS

Irina Kuznetsova

*Kyiv National University of Construction and Architecture,
Faculty of Engineering Systems and Ecology, Department of Physics
Prospect Povitryanykh Syl, 31, 03037, Kyiv, Ukraine*

Oleksandra Rubanets

*National Technical University of Ukraine “Igor Sikorsky Kyiv Polytechnic Institute”,
Faculty of Sociology and Law, Department of Philosophy
Prospect Beresteyskyi, 37, 03056, Kyiv, Ukraine*

The article considers the relevance of the importance of self-knowledge in the formation of a student's professional identity during training and stay in the university community. Self-knowledge guides the professional development of the personality and contributes to the formation of his or her professional identity in a global dimension. Self-knowledge during training occurs in the process of assimilation of cognitive competencies and cognitive development of the individual. The classical and non-classical concept of self-knowledge is considered. According to the classical concept, self-knowledge occurs on the basis of cognition. According to the non-classical concept, self-knowledge is carried out on the basis of personality development as a project and free expression of will. Staying in a network educational environment contributes to the development of self-knowledge in both cognitive and value dimensions. The formation of the professional identity of the personality of the future specialist occurs on the basis of assimilation of the values of the social and global environment. The cognitive and social dimension of communications in modern conditions of active inclusion of student youth in international academic mobility, as well as entry into international projects and start-ups, contributes to the formation of professional identity and its cognitive personal development in specific conditions of international cooperation. In modern conditions, the orientation of students to scientific knowledge and technology contributes to their incorporation into the global professional community. At the same time, the formation of personality in the global dimension is integrated with its self-knowledge as a creative professional personality in a social context. In these conditions, it becomes important to strengthen the connections between the personality of the future professional and domestic scientific schools, research and development activities of the university departments and the professional domestic community.

Key words: university, university community, education, higher education, values of higher education, cognitive dimension of social communication, sociocultural context, self-realization, self-realization of personality, personality, creative activity, self-knowledge, vocation, experience, discourse, meaning, computer technology.

УДК 14:165](512.317)

DOI <https://doi.org/10.30970/PPS.2025.61.8>

СПЕЦИФІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ КИТАЙСЬКОЇ ЕПІСТЕМОЛОГІЇ ТА СУЧАСНА НАУКА

Тамара Кушерець

*Ніжинський державний університет імені Миколи Гоголя,
Історико-юридичний факультет, кафедра політології, права та філософії
вул. Графська, 2, 16600, м. Ніжин, Україна*

Аналіз змісту китайських філософських текстів з метою виявлення в них епістемологічної проблематики здійснюється дедалі активніше під егідою перевідкриття та застосування традиційних китайських методологічних підходів до вирішення проблем, з якими стикнулася сучасна наука. Виконуючи це завдання, автор намагалася уникати прямого перенесення тих уявлень про процес здобуття знань та відповідних їм категорій, які склалися в західній філософській традиції, з метою уникнення хибних інтерпретацій китайських дискурсів, а також звуження багатства і глибини їх змісту. Згідно з домінуючою традиційною європейською епістемологією, знання здебільшого здобувається через спостереження та міркування. Однак у традиційній китайській думці знання розумілося в набагато ширшому сенсі, а саме як щось, що також (або передусім) впливає з морального змісту і що не може бути відокремлене від (соціальної) практики. Метод, який визначав більшість гносеологічних вчень, знайдених у китайській класиці, базувався на цілісному світогляді і був спрямований на досягнення, яке можна було досягти через освіту і навчання. Основний зміст цих вчень ґрунтувався на передумовах прагматичної та утилітарної етики. Китайська епістемологія була реляційною, тобто розуміла зовнішній світ як впорядковану мережу відносин, що утворюють динамічну структуру. Людський розум також був структурований відповідно до цієї космічної всеохоплюючої органічної системи (лі). Таким чином, реляційна кореляція і взаємна сумісність космічної і ментальної структур є основною передумовою людського сприйняття і розуміння. Основними категоріями китайської епістемології були: *серце-розум* (сін) як центр сприйняття, розуміння, інтуїції і навіть раціонального мислення; єдності знання та дії (чжи сінх хей) як вираження залежності змісту знання від контексту та способу його здобуття; вродженого знання (ляньчжи) як частини серця-розуму, яка представляє базову структуру природних принципів. У цій статті представлено систематизований огляд особливостей, основних методів та провідних напрямів розвитку класичних китайських епістемологічних дискурсів, що базувалися на структурно впорядкованому цілісному світогляді та були вкорінені в аксіологічних передумовах.

Ключові слова: китайська епістемологія, даосизм, конфуціанство, неоконфуціанство, постнекласична наука, аксіологічний вимір науки.

Постановка проблеми. Ідея використання наукового знання для перетворення і підпорядкування природи людиною була ментальною домінантою Західної цивілізації впродовж останніх чотирьох століть. При цьому наука виявлялася поза системою моральних оцінок, а наукове співтовариство – поза зовнішнім втручанням соціальних і політичних сил. Західна людина впродовж кількох століть не усвідомлювала неаявного ототожнення афоризму Ф. Бекона «Знання – це сила» з твердженням античних філософів «Знання є Добро». Усвідомлення небезпеки, пов'язаної з використанням наукового знання з антигуманими цілями, не підірвало глибокої віри в те, що розвиток науки і технологій призведе до суспільного прогресу і процвітання.

В останні три десятиліття ХХ століття ситуація різко змінилася. Стало зрозуміло, що можливості розвитку техногенної цивілізації на основі прогресуючого збільшення масштабів і глибини технологічного перетворення навколишнього світу близькі до вичерпання. Людина і людство перестали сприймати прогрес науки і технологій однозначно позитивно. ХХ століття ознаменувалося появою поняття *небезпечного знання*, яке може призводити до соціальних ризиків [4, с. 15]. За таких умов виникала потреба в переосмисленні основних методологічних принципів, які лежали в основі розвитку західної науки, та пошуку таких світоглядних установок, які були б здатні спрямувати науковців до встановлення гармонійних відносин з природою та моральної відповідальності за свою діяльність. На наш погляд, традиційна китайська епістемологія містить ряд цікавих ідей, які здатні розв'язати дилему сучасного суб'єкта наукового пізнання, який потрапив у пастку складних технологій світу, що шукає прибутку, і тому забув про моральність, яка визначає його людяність.

Мета статті – дослідити особливості китайської епістемології через призму концептуальних ідей та підходів, створених і розвинутих у лоні традицій китайської філософії, та показати її актуальність для розвитку сучасної науки.

Виклад основного матеріалу. Китайська філософія як складна система різноманітних думок та ідей є однією з найстаріших і найбільш впливових філософських напрямів у світовій історії. Від моменту свого зародження в V–VI ст. до н. е., в епоху, яку К. Ясперс відносив до так званого «осьового часу», до сучасних досліджень вона продовжує надихати і навчати людей важливих принципів гармонії, моралі та саморозвитку особистості. Китайські філософи увесь час демонстрували як прихильність до продовження своєї власної традиції філософування, так і відкритість до асиміляції методологічних принципів та ідей, що розвинулись в інших соціально-культурних середовищах, насамперед буддизму та західної філософії. Китайська епістемологія, зокрема, є невід'ємною частиною світового філософського спадку і залишається актуальною в сучасному світі.

Однак ще на початку ХХ ст. китайська філософія вважалася антинауковою та такою, що не містить традиційного для західної академічної філософської традиції розділу епістемології. Така думка була представлена в роботах деяких китайських дослідників їхньої власної історії філософії. Так, зокрема, Фен Юлань у своїй статті «Чому в Китаї немає науки?», опублікованій у 1922 році, заявляв: «Китай не має науки, тому що згідно з його власним стандартом цінності вона йому не потрібна» [10]. На його думку, китайська філософія присвятила себе вдосконаленню розуму (xín) за рахунок будь-якого інтересу чи потреби до науки або будь-якого дослідження природи, яке б забезпечувало панування над нею. Філософ наголошує на тому, що саме через той факт, що китайський ідеал віддає перевагу насолоді перед владою, Китаю не потрібна наука, адже наука, згідно з Беконем, призначена для влади.

Однак, Фен Юлань не заперечує того факту, що філософська думка Китаю часто зверталася до епістемологічної проблематики. Так, наприклад, у період Воюючих царств (475–221 рр. до н. е.) Китай розвинув дві філософії – даосизм і мохізм, які були «науковими» за духом, зважаючи на їхній інтерес до логіки і визначень. Однак після династії Цинь (221–206 рр. до н. е.) наукова тенденція в китайській філософії майже зникла. Буддизм, як і даосизм, був екстремальною філософією «природи», а взаємодія даосизму, буддизму та конфуціанства не викликала інтересу до розуміння світу природи. У Х столітті нашої ери неоконфуціанці об'єднали даоські, конфуціанські та буддійські вчення в нову філософію, яка збереглася дотепер. Вони, як і їхні попередники, вважали, що для розширення своїх знань люди мають «досліджувати речі», але дійти згоди у розуміння того, які «речі» слід вивчати, вони не змогли. Деякі філософи сприймали «речі» як зовнішні, але

не продовжували дослідження емпіричного світу. Інші (їхня думка переважала) вважали «речі» розумом [10].

Створена Фен Юланем версія виявлення філософських причин, чому наука не розвивалася в Китаї, невдовзі була визначена досить спрощеною та спонукала до більш ретельного дослідження специфіки наукової практики в Китаї та її осмислення в філософських текстах. Досить згадати фундаментальне дослідження китайської цивілізації та науки британського науковця Джозефа Нідема, який виходив з тези про універсальність науки та її безперервного прогресу. Він характеризував стару китайську науку як «протонауку» та вважав рівень китайської науки до XVII ст. вищим, ніж європейської; визнавав китайську науку особливою теоретичною системою й заявляв, що в основі китайської філософської та наукової думки лежить *організмичний натуралізм*, що виходить із взаємозв'язку всіх явищ у світі [2]. Джерело продуктивної для науки методології вбачав у даосизмі та представив даосів як натуралістів, які цікавляться природними явищами, «описав даосизм як релігійний і поетичний, але і такий, що також був принаймні настільки ж сильно магічним, науковим, демократичним і політично революційним» [10]. Будучи палким прихильником методології історичного матеріалізму, Джозеф Нідем поставив розвиток китайської науки у пряму залежність від уповільненого розвитку продуктивних сил феодального Китаю. Натомість наукова революція на Заході, на його думку, породжувалася переходом від феодалізму до капіталізму. Визначення причин наукового відставання Китаю від Європи, започатковане британським філософом у 50-ті роки XX століття, отримало назву «проблеми Нідема» та знаходить нові пояснення в сучасному філософському дискурсі [2].

Як видно з численних подальших досліджень західних і китайських вчених, центральними категоріями традиційної китайської епістемології були *серце-розум*, *знання-дія* та *вроджене знання*. Так, у філософських дискурсах давніх китайців центром людського пізнання вважалось *серце*, позначене поняттям *сінь*, яке буквально означає фізичне *серце*. На відміну від західних визначень, китайське метафоричне розуміння цього поняття позначає цей орган не лише як центр емоцій, а і як центр сприйняття, розуміння, інтуїції і навіть раціонального мислення. Тому його найчастіше перекладають європейськими мовами як «серце-розум». Авторство змісту цього поняття приписують Мен-цзи (372–289 рр. до н. е.), який розглядав *серце (сінь)* як своєрідний орган чуття, який є водночас і джерелом емоцій, і міркувань. Його основна функція, на думку філософа, полягає в осмисленні зовнішньої реальності, інформацію про яку надають органи чуття [8].

Специфічною рисою класичної китайської філософії є особливе тлумачення *само-свідомості* кожної людини як такої, що ґрунтувалося на цілісному розумінні світу, який структурується як інтерактивний взаємозв'язок між людиною і природою (*тяньрен хей*). Єдність усіх космічних істот розглядалася з точки зору органічної та динамічної цілісності природи і суспільства. Отже, *самосвідомість* як основа будь-якого розуміння виникла з усвідомлення того, що власне буття органічно вписане і переплетене з раціонально невизначеними, конститутивними космічними структурами. *Серце-розум*, яке представляє найважливішу частину цього самоусвідомлення, вроджено оснащено базовою структурою морального визнання [8].

У контексті такого холістичного світогляду, який за своєю суттю був пронизаний етичними цінностями, процес пізнання реальності пов'язувався з активним залученням людини в інтерактивні стосунки із соціальним і природним середовищем та вважався важливим складником власне людського існування. При цьому сама пізнавальна діяльність та знання як її результат ніколи не розглядалися окремо, а лише в нерозривній єдності. Будь-яке відокремлення знання (чжи) від соціальної практики (сін) як методу його здобуття ото-

тожнювалося з відокремленням людини від світу, в якому вона опинилася. Єдність або не-єдність знання і дії завжди була мірою єдності або не-єдності людства і світу.

Китайські філософи розглядали знання і спосіб його отримання у нерозривному зв'язку, акцентуючи увагу на процесуальності пізнавального процесу. Знання в об'єктивованій формі, способи його організації, збереження та трансляції не виділялися як особливий ракурс філософської рефлексії. Ця особливість китайської епістемології була пов'язана з тим, що нові властивості матеріального світу здебільшого відкривалися простими людьми в процесі їхньої практичної діяльності. Перевага китайців у технологіях була досягнута не елітою, а простими ремісниками. Імператори та їхнє оточення вважали себе не інтелектуальними новаторами, а охоронцями порядку. «Соціальний ідеологічний консерватизм правителів Китаю породжував відношення до виключно інтелектуальних занять як до ересі» [5, с. 25]. Незважаючи на великі успіхи в прикладних науках, теоретичний складник наукового пізнання в Китаї не виник.

В автентичній китайській моделі дослідження пізнавального процесу базувалися на уявленнях про складну структурну впорядкованість зовнішньої реальності, що складається зі зв'язків, перетинів і взаємодіючих циклів зворотного зв'язку. Космічний порядок вважався таким, що природно слідує «поток» структурних моделей і діє відповідно до структурних принципів, які регулюють будь-яке існування. Згідно з такими уявленнями, людський розум також структурований відповідно до цієї всеохоплюючої, але відкритої органічної системи. Китайські філософи у специфічній формі сформулювали принцип тотожності мислення і буття, коли стверджували, що аксіоми нашого визнання і мислення не є випадковими чи довільними, а відповідають динамічній структурі зовнішнього світу. У цьому контексті знання (чжи) розумілося насамперед як розпізнавання (ши) структурних принципів (лі) всеосяжного Шляху (дао), який, окрім усіх інших сутностей буття, виражався також і в мовних термінах.

Центральне поняття даосизму «дао» означало безперервний потік метаморфоз-трансформацій, у якому життя і смерть є лише одним із його фрагментів. «Необхідність дотримання природного закону “дао” виражена в концепції “недіяння” (“у вей”) та “природності” (“цзи жань”), в основі якої лежить принцип заперечення штучного перетворення світу, яке призводить до порушень світової гармонії та, відповідно, виявляється в різних соціальних, економічних та політичних відхиленнях» [7]. Згідно з Лао-Цзи, якщо хтось хоче опанувати світ і маніпулює ним, того спіткає невдача. «Бо світ – це священна посудина, якою не можна маніпулювати. Якщо ж хтось хоче маніпулювати ним, знищить його. Якщо хтось хоче привласнити його, втратить його. Спокій, розслабленість та вільне волевиявлення – це і є обов'язковими умовами спонтанної діяльності, коли людина живе у відповідності до законів Всесвіту, перебуваючи в природності та природній простоті та гармонії, приймаючи те, що дає навколишній світ» [1, с. 11].

Важливий внесок у розвиток китайської епістемології щодо уточнення змісту основних її категорій зробив неоконфуціанець Ван Ямін (1472–1529). Філософ обґрунтував зв'язок між китайською епістемологією та етикою, об'єднавши у нерозривну цілісність зміст категорій серця-розуму (сінь), єдності знання та дії (чжи сінь хей) і вродженого знання (лянчжи). Останнє є тією частиною серця-розуму, яка притаманна кожній людині та представляє оригінальну природну істину в сенсі базового визнання найглибшої структури існування, тобто базову структуру природних принципів. У такій якості воно виступає основним критерієм для визначення та оцінки індивідуального розуміння, а також соціальних взаємодій. Проте не слід вважати вроджене знання пасивною субстанцією етичного розуміння. Завдяки процесу «успішного» самоспостереження воно одночасно призводить і

до здійснення позитивних моральних вчинків. Ван Ямін наголошував на тому, що поняття добра і зла не є абсолютними поняттями, оскільки в його концепції вродженого знання все існуюче функціонує відповідно до всеосяжної структури природного космічного розуму, а отже, до системи структурних, абсолютно діючих принципів природи (лі) [8].

Сучасна філософія неоконфуціанства активно досліджує свою філософську традицію з метою пошуку відповідей на глобальні питання сучасної епістемології. Цікавою з цього погляду є праця Мао Цзунсана (1995), в якій він розглядає традиційно китайський спосіб філософування як такий, що базується на особливій формі репрезентації людського розуму – «функціональній або інтенсивній», пов'язаній з вирішенням завдань практичного характеру, а значить такий, що має етичний вимір. Функціональне представлення не є абстрактним, а конкретним, пов'язаним із реальним життям. Оскільки «причина», яка з'являється в ньому, є практичною, то її можна прирівняти до моралі всередині особистості. Натомість західна форма репрезентації людського розуму визначається Мао Цзунсаном як «конструктивна або екстенсивна», яка уможливило створення етично нейтральних моделей природних явищ, які, однак, забезпечують невинне зростання обсягу наукового знання. У сучасному глобалізованому світі ці два способи вияву людського розуму мають всі шанси розвиватися у напрямі взаємозбагачення та творчого використання методологічних здобутків один одного [8].

Висновки. Китайська філософська традиція являє собою унікальну та стабільну світоглядну модель, яка передбачає своєрідний погляд на закономірності процесу пізнання. Його суть полягає в глибокому розумінні динамічної природи реальності, сприйняття її як нерозривного потоку, континууму, в якому людина має зайняти не центральне, але визначене своє місце для того, щоб знати і вміти у цьому потоці орієнтуватися. Китайські філософи були здебільшого байдужими до абстрактних аналізів, здатних забезпечити об'єктивну перспективу, та рішуче антропоцентричними у своїх мотивах щодо здобуття, організації та передачі знань. Відсутність інтересу до безпристрасних роздумів про природу речей та пристрасна відданість меті соціальної гармонії домінували протягом більшої частини китайської історії. Китайські філософи віддавали перевагу визначеності сприйняття і, отже, не хотіли й не переводили своє конкретне бачення у форму наукових узагальнень. Це свого часу не забезпечило різкого стрибка в розвитку наукового знання на зразок того, що відбувся під час наукової революції XVI–XVII ст. у Європі. Попри те, китайці пишаються тим, що з усіх філософій світу китайська, на їхній погляд, є найбільш гуманістичною і найбільш практичною, бо вона розуміє знання в набагато ширшому сенсі, а саме як щось, що також (або насамперед) впливає з морального змісту і що не може бути відокремлене від суспільної практики. У сучасних умовах цінність саме такого типу епістемології значно зростає. Як стверджує українська дослідниця І. С. Добронравова, настав час відмовитися від готових, раз і назавжди відкритих істин на користь варіативного і панорамного характеру їх оцінок стосовно неоднозначних ситуацій. «Мова йде про конкретність наукової істини як підґрунтя прийняття важливих рішень, що реалізують людську свободу вибору. Однак відбір певної альтернативи перебігу подій як сприятливої для людей передбачає орієнтацію на відповідну систему цінностей» [3, с. 234]. Для сучасної науки кінця XX – початку XXI ст. характерне зближення онтологічного та аксіологічного аспектів пізнавальної діяльності. Етичні питання настільки органічно вплетені в її контекст, що «неможливо відірвати питання про те, до чого отримане знання приведе, від власне дослідження – особливо, коли воно стосується живих систем, людини, екологічних систем, в цілому біосфери» [6, с. 205]. Отже, є надія, що отримана в ході наукових досліджень інформація про людину та її навколишній

світ не перетвориться в концепції, які будуть конфліктувати з ментальними установками, етичними нормативами та їх постулатами ідеолого-політичних доктрин і релігійних вчень, що є базовими для даного типу цивілізації.

Список використаної літератури

1. Арсентьєва Г. Спонтанність криз призму філософії даосизму. *Вісник Львівського університету. Серія «Філософсько-політологічні студії»*. 2022. Вип. 45. С. 9–15.
2. Джозеф Нідем. *Вікіпедія*. URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/Джозеф_Нідем (дата звернення: 22.07.2025).
3. Добронравова І. С. Практична філософія постнекласичної науки про наукову істину та людську свободу. *Філософія освіти*. 2014. № 2. С. 224–234.
4. Кузь О. М. Філософія науки : навчальний посібник. Харків : ХНЕУ ім. Кузнеця, 2017. 172 с.
5. Загороднюк В. П. Філософія науки. Київ : ЦГО НАН України, 1997. 58 с.
6. Сидоренко Л. І. Аксиологія постнекласичної науки. Сучасна українська філософія: традиції, тенденції, інновації: збірник наукових праць / відп. ред. А. С. Конверський, Л. О. Шашкова. Київ : ВПЦ «Київський університет», 2011. С. 204–222.
7. Усик А. Даосизм. *Філософський енциклопедичний словник* / під ред. В. І. Шинкарука. Київ : «Абрис», 2002. URL: https://shron1.chtyvo.org.ua/Shynkaruk_Volodymyr/Filosofskyi_entsyklopedychnyi_slovyk.pdf (дата звернення: 24.07.2025).
8. Epistemology in Chinese philosophy. *Stanford Encyclopedia of Philosophy*. URL: <https://plato.stanford.edu/contents.html> (дата звернення: 15.11.2023).
9. Hall, David L., Ames, Roger T. Chinese philosophy. *Routledge Encyclopedia of Philosophy*. URL: <https://www.rep.routledge.com/articles/overview/chinese-philosophy/v-1/sections/the-modern-peri> (дата звернення: 25.07.2025).
10. Science and Chinese Philosophy. *Stanford Encyclopedia of Philosophy*. URL: <https://plato.stanford.edu/contents.html> (дата звернення: 15.11.2023).

SPECIFIC FEATURES OF CHINESE EPISTEMOLOGY AND MODERN SCIENCE

Tamara Kusherets

*NizhynMykola Gogol State University,
Faculty of Philology, History, Political and Law Sciences,
Department of Political Science, Law and Philosophy
Graf'ska St., 2, 16600, Nizhyn, Ukraine*

The analysis of the content of Chinese philosophical texts with the aim of revealing epistemological issues in them is being developed more and more actively under the auspices of rediscovering and applying traditional Chinese methodological approaches to solving problems faced by modern science. In carrying out this task, the author tried to avoid direct transfer of those ideas about the process of acquiring knowledge and the corresponding categories that have developed in the Western philosophical tradition, in order to avoid misinterpretations of Chinese discourses, as well as narrowing the richness and depth of their content. According to the dominant traditional European epistemology, knowledge is mostly acquired through observation and reasoning. However, in traditional Chinese thought, knowledge was understood in a much broader sense, namely as something that also (or primarily) derives from moral content and that cannot be separated from (social) practice. The method that defined most epistemological teachings found in the Chinese classics was based on a holistic worldview and aimed at comprehension that could be achieved through education and training. The main content of these teachings was based on the premises

of pragmatic and utilitarian ethics. Chinese epistemology was relational, that is, it understood the external world as an ordered network of relations that form a dynamic structure. The human mind was also structured according to this cosmic all-encompassing organic system (li). Thus, the relational correlation and mutual compatibility between cosmic and mental structures are the basic prerequisites for human perception and understanding. The main categories of Chinese epistemology were: the heart-mind (xing) as the center of perception, understanding, intuition and even rational thinking; the unity of knowledge and action (zhi xin hei) as an expression of the dependence of the content of knowledge on the context and the method of its acquisition; innate knowledge (liangzhi) as a part of the heart-mind, which represents the basic structure of natural principles. This article presents a systematic review of the features, main methods and leading directions of development of classical Chinese epistemological discourses, which were based on a structurally ordered holistic worldview and were rooted in axiological premises.

Key words: Chinese epistemology, Taoism, Confucianism, Neo-Confucianism, post-non-classical science, axiological dimension of cognition.

УДК [111.1+140.8]:101.3

DOI <https://doi.org/10.30970/PPS.2025.61.9>

ОСНОВНІ ПИТАННЯ ФІЛОСОФІЇ: АКТУАЛІЗАЦІЯ ТРАДИЦІЙНОЇ ПРОБЛЕМИ

Дмитро Леошенко

*КЗВО «Хортицька національна навчально-реабілітаційна академія»
Запорізької обласної ради,
кафедра соціально-гуманітарних дисциплін та мовної підготовки
вул. Наукового містечка, 59, 69017, м. Запоріжжя, Україна*

Актуальність проблеми основних питань філософії зумовлюється необхідністю забезпечення послідовності, логічності, а отже, і теоретичної оформленості філософських роздумів, без чого не існує філософії.

Зважаючи на те, що філософія є теоретичним світоглядом і вивчає теоретично оформлені світоглядні уявлення, то можна переконливо стверджувати, що основними питаннями філософії є такі, від відповіді на які залежить формування світогляду. Одним із таких питань традиційно є питання про визнання або заперечення об'єктивної матеріальності світу чи первинності духовної субстанції. Тим більше, що без вирішення цього питання втрачає сенс застосування таких усталених понять, як «матеріалізм», «ідеалізм» чи «дуалізм».

Не менш визначальне значення для формування світогляду має питання про співвідношення двох його складників – колективістського та індивідуалістичного, які завжди діалектично співіснують у структурі світогляду як на індивідуальному, так і на масовому рівнях.

Основний зміст світогляду «колективістського» типу можна визначити як усвідомлення індивідом себе не тільки частиною людської спільноти, але й невід'ємною складовою частиною світу як цілісної системи взаємопов'язаних явищ. Такий світогляд ґрунтується на свідомому самозреченні, жертвності і визнанні своєї зв'язаності не тільки з людською спільнотою, а й зі світом загалом. На противагу цьому, основу світогляду індивідуалістичного типу становить самоствердження, що, своєю чергою, зумовлює виокремлення себе як особливого явища із цілісної системи світу. Таким чином, домінування колективістського чи індивідуалістичного складників визначає докорінні відмінності світогляду по всіх його аспектах.

Зважаючи на те, що світоглядними факторами значною мірою зумовлюється процес формування і розвитку цивілізації, обґрунтовується теза про вирішальне значення домінування одного зі складників масового світогляду – «колективістського» або «індивідуалістичного». Саме цим визначаються відмінні риси, які притаманні суспільствам, що належать відповідно до «східного» або «західного» типів цивілізації.

Ключові слова: основне питання філософії, світогляд, субстанція, індивідуалізм, колективізм.

«Енциклопедія Сучасної України» зазначає, що поняття «основне питання філософії» використовують як в однині, так і в множині, а його формулювання необхідно розглядати відповідно до зміни парадигм у філософії [5]. Саме останнім, на наш погляд, зумовлено те, що в сучасних підручниках із філософії не завжди присутня окрема тема з подібною назвою. Можливо, це і було б доречним, якби взагалі не існувало таких питань.

Але ж протягом усієї своєї історії філософія ставила і прагнула дати відповіді на питання, які мають статус «вічних», тобто перманентно актуальних, оскільки відповіді на них обумовлюють систему узагальнених поглядів на світ і людину. Це підтверджують чимало прикладів, але звернемось для початку до авторитету Бертрана Рассела, який у

вступі до своєї «Історії західної філософії» стверджував: «Чи поділяється світ на дух і матерію, а коли так, то що таке дух і що таке матерія? Чи дух підпорядкований матерії, а чи він наділений якимись незалежними силами? Чи має всесвіт якусь єдність або якусь мету існування? Чи він розвивається до якоїсь визначеної форми? Чи закони природи справді існують, а чи ми віримо в них тільки з властивої нам любові до впорядкованості? Чи людина – це те, чим вона видається астрономові, тобто грудочка з засміченого вуглецю та води, яка безсило повзає по невеликій і незначущій планеті? А чи вона – те, чим видається Гамлетові? А може, вона – і те, й те водночас? <...> Чи справді існує така річ, як мудрість, а чи те, що здається мудрим, є тільки до краю витонченим безумством? <...> От вивчати ці питання, коли й не відповідати на них, – це і є справа філософії» [13, с. 5–6].

Відповідь на питання «Чому в сучасній навчальній (і не тільки) літературі обережно оминається проблема основних питань філософії?» міститься у феномені, який можна було б позначити як «тотальна відмова від “спадку” радянської доби». Тим більше, що у досить авторитетних джерелах недвозначно стверджується: «Основне питання філософії, термін філософії марксизму» [4, с. 169]. Цікавим є те, що в інших, не менш авторитетних, енциклопедичних виданнях визнається важливість основних питань філософії як граничних питань про існування і світ людини, але водночас наголошується на їхній неоднозначності, оскільки «для сучасного стану філософської думки України характерна розмаїтість принципів, бо майже кожен дослідник поєднує фрагменти різних вчень. З огляду на це, такий стан думки є не лише плюралістичним, а й еклектичним. Зрештою, це має і позитивний сенс, оскільки дозволяє засвоїти більший масив філософської культури, осмислити більше коло основних питань філософії» [3, с. 457].

Зрештою, річ не в тім, як називати ті питання, що становлять предмет філософії – головними, основними, першочерговими, значущими чи наріжними, а в тім, у чому полягає їхній зміст. Навряд чи можна заперечувати, що до таких належить питання про співвідношення матеріального та духовного, яке в онтологічному сенсі необхідно розуміти як визнання того, що з них (матеріальне чи духовне) є первинним (першоосновою, першопричиною всього, що існує). До речі, це підтверджується вже згадуваним твердженням Б. Рассела у тій його частині, де ставиться питання «Чи дух підпорядкований матерії, а чи він наділений якимись незалежними силами?».

У цьому ж зв'язку доцільно пригадати загальновідоме визначення Іммануїлом Кантом «найвищих цілей чистого розуму», що їх він сформулював у праці «Критика чистого розуму»: «Усі інтереси мого розуму... об'єднуються в наступних трьох питаннях: 1. *Що я можу знати?* 2. *Що я повинен чинити?* 3. *Чого я смію сподіватися?*» [7, с. 456]. Відповіді на ці питання суттєво залежать саме від вирішення питання про співвідношення матеріального та духовного.

Наприклад, відповідаючи на перше питання:

– Матеріалізм стверджує, що оскільки свідомість є похідною від матерії в силу первинності останньої, то свідомість існує за тими ж принципами і законами, що і матерія. Отже, ці закони доступні свідомості для пізнання у вигляді адекватного відображення об'єктивної реальності за допомогою відчуттів та розуму як вищого типу мисленнєвої діяльності.

– Різні напрями ідеалізму по-різному розглядають можливість пізнання. Об'єктивні ідеалісти хоч і визнають можливість пізнання світу, але ставлять пізнавальні здібності людини в залежність від якоїсь об'єктивної духовної субстанції. Суб'єктивний же ідеалізм, стверджуючи, що реально існує лише те, що сприймається чи мислиться, зводить пізнання до аналізу власних відчуттів і уявлень. А трансцендентальний ідеалізм, виходячи з кантів-

ської «речі в собі», стверджує, що світ пізнається людиною не такою, якою вона є сама по собі, а лише в тій формі, в якій він уявляється нам через наші відчуття та категорії розуму.

Так же само світоглядні уявлення про те, що повинна робити людина і на що вона може сподіватися, по-різному формуються залежно від визнання або заперечення об'єктивної матеріальності світу чи первинності духовної субстанції.

Значущість тих питань, які є для філософії основними (головними, першочерговими, наріжними і т. д.), власне і полягає в тому, що відповіді на них визначають розв'язання всіх інших проблем філософії. І такі питання повинні бути беззаперечно визнаними і чітко сформульованими. Інакше від розмірковувань не можна очікувати послідовності, логічності, а отже, і теоретичної оформленості, без чого не існує філософії. Так, спроби уникнути конкретності щодо питання про співвідношення матеріального та духовного виключають коректне застосування понять «матеріалізм» і «ідеалізм», що на практиці ускладнює, на нашу думку, послідовність викладу навчального матеріалу. Навіть вельми змістовному підручнику навряд чи піде на користь послідовність викладу, що наводиться нижче. Представники античної натурфілософії докласичного періоду традиційно характеризуються як матеріалісти: «перші філософи вбачали початок усього в матерії, вважаючи її тим, з чого все існуюче складається, з чого воно виходить, на що перетворюється» [16, с. 43]. Але зміст матеріалізму та ідеалізму як напрямів філософії пояснюється значно пізніше, у розділі «Онтологія» (підрозділ «Проблема об'єктивної реальності»): «Серед ранніх філософських тлумачень реальності була й матеріалістична. З цього погляду світ складається з якоїсь аморфної проточечовини, матерії, і вона суть об'єктивна реальність як така. Ця матеріальна основа не може бути знищена і ніколи не виникає, вона є завжди... Інша гілка міркувань про реальність веде до відмови від визнання матерії первинною основою... Позицію, згідно з якою реальність є свідоме начало, а предмети життєвого світу – це образи в свідомості, називають *ідеалізмом*, який протиставляють матеріалізму» [16, с. 194–196]. Після чого автори змушені повернутися до тлумачення платонівської теорії ідей [16, с. 197], хоча про неї вже йшлося у розділі «Антична філософія» [16, с. 49]. При цьому ніде чітко не згадується про об'єктивний ідеалізм Платона, хоча це визнається вже згадуваними досить авторитетними виданнями:

– «У випадку схильності філософів вважати об'єктивно існуючими ідеї чи дух поза людською свідомістю йдеться про різновиди об'єктивного ідеалізму, найголовнішими представниками якого вважають Платона, Шеллінга, Гегеля та ін.» [8, с. 232].

– «Платон (427–347 до н. е.), класик античної філософії, учень Сократа, автор філософської системи об'єктивного ідеалізму...» [4, с. 176].

– «Представники об'єктивного ідеалізму (Платон, Августин Блаженний, Тома Аквінський, Г. В. Ф. Гегель та ін.) стверджували, що простір та час, існуючи об'єктивно, виступають виявами світового розуму, абсолютної ідеї тощо» [17, с. 130].

Стосовно останньої цитати примітним є те, що вище за структурою підручника, розглядаючи тему «Особливості та основні етапи світового історико-філософського процесу» [17, с. 24–45], автори взагалі не використовують типологізацію на кшталт «матеріалізм – ідеалізм» і, зокрема, не визначають філософію Платона як «об'єктивний ідеалізм». Виникають сумніви відносно того, чи можна коректно розв'язати такі тестові завдання, що пропонуються у підручнику (нижче курсив наш – Д. Л.): «Яке основне питання філософії?: а) питання про сенс людського буття; б) питання про відношення мислення до буття, духу до природи, *ідеального до матеріального*; в) проблема загальної структури світу; г) проблема методу наукового пізнання» [17, с. 22]. «Сократ увійшов в історію філософії як: а) проповідник морального образу життя; б) визначний *матеріаліст*; в) *суб'єктивний іде-*

аліст; г) послідовник софістів... Арістотель як філософ: а) є прихильником *матеріалізму*; б) продовжував та розвивав філософію Платона; в) виступав з критикою вчення софістів; г) допускав коливання між *матеріалізмом та ідеалізмом*» [17, с. 45].

При цьому виділені курсивом поняття попередньо у темах не розглядалися, а, що таке «ідеалізм» як «філософський напрям, протилежний матеріалізму у вирішенні *основного питання ув філософії*» [17, с. 307], пояснюється тільки у словнику термінів, наприкінці підручника. Там же згадуються об'єктивний і суб'єктивний різновиди ідеалізму, а ще нижче, згідно з абеткою, роз'яснюється, що таке «матеріалізм» [17, с. 345].

Як не дивно, трапляються і такі випадки, коли про матеріалізм чи ідеалізм не згадується навіть у «Термінологічному словнику» [12], хоча у «Переліку питань, що виносяться на екзамен» під номером 4 значиться «Основне питання філософії та шляхи його розв'язання». Але, на наш погляд, розглядаючи розвиток філософської думки, зовсім не згадувати про відношення мислення до буття не коректно хоча б з огляду на те, що це є проявом певної неповаги до історії філософії.

Визначитись із тим, які питання для філософії є наріжними, можна досить просто, якщо погодитися з тим, що філософія є теоретично оформленим світоглядом і вивчає теоретично оформлені світоглядні уявлення. У такому разі найбільш значущими для філософії є ті питання, відповіді на які визначають формування світогляду по всіх його аспектах. І таким є не тільки питання про співвідношення матеріального і духовного у субстанціональному розумінні.

Не меншу значущість має питання про співвідношення двох складників світогляду: колективістського та індивідуалістичного, які завжди діалектично співіснують у структурі світогляду як на індивідуальному, так і на масовому рівнях. А тому вирішення цього питання потрібно розуміти не як визнання того, який із цих складників є первинним (як у випадку матеріального та духовного), а як визначення того, який з них є домінуючим.

Неодмінна присутність у світогляді колективістських уявлень зумовлена тим, що людина є істотою суспільною і формується як особистість тільки в людському суспільстві. Але, з іншого боку, людина, як свідомо істота, просто не може не фіксувати індивідуальних особливостей, насамперед своїх і кожної окремої людини (зовнішня несхожість, відмінності у фізичних і розумових здібностях та ін.) – це є підставою для розвитку індивідуалізму. Отже, ці два складники завжди присутні у структурі світогляду, але домінує, як правило, один із них, і тому ми можемо говорити, що в кожному конкретному випадку ми маємо прояв або «колективістського» типу світогляду, або «індивідуалістичного» [10, с. 65].

Для правильного розуміння змісту зазначених світоглядних складників необхідно позбавитись традиційного спрощення, яке невинновато звучує поняття колективізму та індивідуалізму, відносячи їх до сфери суто суспільного буття і розглядаючи як його феномени в системі відносин «індивід – соціум». Більш доречним, на наше переконання, є розуміння колективізму та індивідуалізму в межах системи «людина – світ», коли вони виступають як світоглядні конструкції, що досить слушно стверджується китайською філософською традицією: «Людське суспільство як організм є частиною набагато ширшого організму, всесвіту... людина та суспільство... є встроєними у більш широку структуру всесвіту» [2, с. 81].

Якщо розглядати прояви індивідуалізму узагальнено, то їх можна характеризувати як самоствердження. На противагу цьому світогляд колективістського типу проявляється у самозреченні, жертвованості і, якщо можна так сказати, у «самозв'язаності». Останнє полягає у свідомому визнанні своєї залежності як частини цілісної системи, якою є світ у багатоманітності зв'язків його складників.

На наше переконання, домінуванням колективістського чи індивідуалістичного складників визначаються докорінні відмінності світогляду по всіх його аспектах. Для зручності розглянемо це у вигляді порівняльної таблиці (таблиця 1).

Таблиця 1

Характеристика світоглядних відмінностей по аспектах залежно від типу світогляду

аспекти світогляду	тип світогляду	
	колективізм	індивідуалізм
онтологічний	усвідомлення індивідом себе не тільки частиною людської спільноти (навіть при всіх своїх індивідуальних особливостях), але й складовою частиною світу як цілісної системи взаємопов'язаних явищ	усвідомлення людиною своєї особливості і неповторності, результатом чого є виокремлення себе як особливого явища із цілісної системи світу, який розглядається окремо як об'єкт свого активного впливу
аксіологічний	вищою цінністю є гармонійна єдність світу і неупущимість у жодному разі її порушення; повага до традицій попередніх поколінь і врахування інтересів наступних як колективістська солідарність-зв'язаність у часовій перспективі	власна особистість розглядається як особлива цінність, а пріоритет власних інтересів передбачає їх реалізацію у будь-який спосіб; будь-яке інше явище, в тому числі й інший такий же індивід, сприймається насамперед як засіб для досягнення головної мети – реалізації власних інтересів
праксеологічний	вкрай обережний, зважений характер діяльності індивіда, оскільки передбачає всебічний аналіз і оцінку наслідків будь-яких, навіть незначних, своїх дій для світу як складної системи, частиною якої є сам діючий суб'єкт	інтенсивна і наполеглива діяльність, спрямована на реалізацію власних інтересів, характеризується високим рівнем активності внаслідок якщо не повної відсутності, то принаймні дуже незначної кількості її обмежень

Суттєві відмінності колективістського та індивідуалістичного типів світогляду проявляються і в гносеологічному аспекті, оскільки пізнання – це особливий вид людської діяльності, а отже, багато в чому зумовлюється аксіологічними уявленнями. Саме тому для індивідуаліста пізнавальна діяльність спрямована на пошук додаткових засобів посилення свого впливу на світ з метою його підпорядкування собі: «...визначальною цінністю західного шляху буття є ідея і практика технічного оволодіння природою як об'єктом, що повинен підкоритися людині. Людина сприймається як щось однозначно більш високе, ніж природа. Саме це дає їй право змінювати природу для задоволення своїх наростаючих потреб» [18, с. 24]. Пізнавальним же ідеалом колективіста, виходячи з усвідомлення гармонійної єдності свого мікрокосму і макрокосму, є осягнення того, як цю гармонію підтримувати та вдосконалювати, жодним чином не порушуючи її.

Доречно зазначити, що співвідношенням колективістської та індивідуалістичної світоглядних компонент є детермінантою, яка зумовлює і відповіді на вже згадувані кантівські питання:

- «що я можу знати?» (гносеологічний аспект);
- «що я повинен чинити?» (праксеологічний аспект);
- «чого я смію сподіватися?» (аксіологічний аспект)»

– онтологічний аспект присутній у всіх трьох питаннях, оскільки І. Кант зрештою дійшов висновку, що всі три питання можна звести до одного: «що таке людина?».

Вагомим аргументом на користь значущості співвідношення колективістського та індивідуалістичного типів світогляду є методологічний потенціал цього питання особливо в царині соціальної філософії та філософії історії.

Той факт, що історична наука перебуває у кризовому стані впевнено констатується вже довгий час, починаючи приблизно з кінця 80-х років минулого століття. Особливо впевнено це робилося українськими дослідниками стосовно вітчизняної історіографії. І це не дивно, оскільки за умов системної соціальної трансформації, що набрала особливо стрімких обертів у 90-х роках, у кризовому стані перебувало все суспільство: «Криза сучасної історичної науки збіглася в часі з кардинальними політичними й соціально-економічними змінами в Україні» [14, с. 5]. Дивує і, навіть більше, розчаровує те, що, на жаль, не виправдалися надії на швидке подолання зазначеної кризи: «...кризові явища в науці – процес логічний і ніколи не можуть характеризуватися виключно від’ємними величинами і негативними оцінками. Криза будь-якої діючої системи є однією з фаз її поступальної ходи. Сподіватимемося на те, що кроки вітчизняної наукової еліти по шляху пізнання будуть дедалі впевненішими, а результати фундаментальних досліджень вагомішими» [14, с. 22].

Головну причину кризових явищ у царині сучасного суспільствознавства в цілому, і в дослідженні історії зокрема, більшість дослідників вбачають передусім у недосконалої існуючої методології [6; 9; 15]. Причому ця думка поділяється не тільки вітчизняними авторами. Наприклад, П. Берк, говорячи про сучасний етап розвитку історії, характеризує його як «час “кризи історичної свідомості” чи історичної методології» [1, с. 22]. Методологічна недосконалість розглядалася, своєю чергою, як методологічний вакуум, що утворився після відмови від марксистської парадигми зміни суспільно-економічних формацій, яка за радянських часів визнавалася єдиною правильною. Відповідно, негайним результатом була природна реакція: «Щоб здолати однобічність та гносеологічний монізм, історики висловились за методологічний плюралізм... в українській історичній науці» [6, с. 179].

Не претендуючи на винайдення якогось універсального методу історичного дослідження, ми пропонуємо, якщо це буде визнано доречним, урізноманітнити зазначений плюралізм доповненням-уточненням одного з існуючих підходів до розуміння історії. Тим більше, що «на сьогодні в українській історичній науці комплексно використовуються цивілізаційно-дискретний, культурологічний, полілінійний, стадіальний, формаційний підходи, оскільки лише у поєднанні вони здатні забезпечити цілісне уявлення про історичний розвиток людства» [6, с. 180].

В останній нашій публікації у даному шанованому виданні [11], у процесі розгляду проблеми цивілізаційної ідентифікації українського суспільства в контексті дихотомії «Схід – Захід» як дуальної моделі протиставлення цивілізацій східного та західного типів було обґрунтовано, що характерні відмінності зазначених цивілізаційних типів визначаються саме світоглядними особливостями: «об’єднуючою основою будь-якої цивілізації як соціально-історичної спільності макрорівня... є світогляд» [11, с. 123]. Там само зазначалося, що відмінності цивілізацій східного і західного типів зумовлюються насамперед співвідношенням двох складників світогляду: колективістського та індивідуалістичного. Задля переконливості цього твердження хотілося б навести висловлювання авторитетних дослідників як доповнення до тих, що вже використовувались у зазначеній публікації.

Авторитетний дослідник С. Гантінгтон, який є представником саме цивілізаційного підходу, впевнено відносить індивідуалізм до особливостей західної цивілізації: «Індивідуалізм залишається ознакою заходу серед цивілізацій XX століття... Знову і знову як західники, так і не-західники вказують на індивідуалізм як на головну ознаку заходу» [19, с. 71–72]. Інший, не менш авторитетний дослідник Г. Тріандіс у своєму

фундаментальному дослідженні «Індивідуалізм і колективізм» стверджує: «Індивідуалізм... зустрічається в основному в Європі і Північній Америці, хоча в деяких дописьменних суспільствах також спостерігається цей культурний синдром. Колективізм організований навколо центральної позиції колективу і зустрічається в більшості країн «ресшти» світу. Таким чином, ми зазвичай стикаємося з контрастом між «Заходом» та «іншими»» [21, с. 16].

Одним зі зразків світогляду східного типу беззаперечно вважається конфуціанство. У. Кім, який детально досліджує це філософсько-релігійне вчення, категорично трактує його як різновид колективізму: «Конфуціанський моралізм суворо обмежує індивідуальну свободу вибору навіть в областях, не пов'язаних з мораллю... Конфуціанство являє собою одну з версій колективізму» [20, с. 38–41].

Окрім наведених висловів, на користь доречності врахування співвідношення колективістського та індивідуалістичного типів світогляду у разі застосування цивілізаційного підходу свідчать численні приклади як із загальнолюдської історії, так і з історії конкретних суспільств. Але, саме з огляду на численність, їхній аналіз може бути предметом окремого дослідження. Ми ж на завершення можемо констатувати:

– якщо філософія є теоретично оформленим світоглядом і вивчає теоретично оформлені світоглядні уявлення, то можна переконливо стверджувати, що основними питаннями філософії є такі, від відповіді на які залежить формування світогляду;

– одним з основних питань філософії традиційно вважається питання про співвідношення матеріального та духовного, яке в онтологічному сенсі необхідно розуміти як визнання того, що з них (матеріальне чи духовне) є первинним (першоосновою, першопричиною всього, що існує);

– суттєву значущість має також вирішення питання про співвідношення двох складників світогляду – колективістського та індивідуалістичного – як визначення того, який з них є домінуючим.

Список використаної літератури

1. Берк П. Вступ. Нова історія: її минуле і майбутнє. *Нові підходи до історіописання* / за ред. Пітера Берка ; пер. з англ. 2-ге вид., випр. Київ : Ніка-Центр, 2010. С. 13–38. URL: https://shron1.chtyvo.org.ua/Berk_Piter/Novi_pidkhody_do_istoriopyssannia.pdf (дата звернення: 17.07.2025).
2. Білецький І. П. Логіка Конфуціанського дискурсу та філософія Імануїла Канта в контексті сучасності. *Вісник Харківського національного університету ім. В.Н. Каразіна. Серія «Теорія культури та філософія науки»*. 2019. № 59. С. 79–84.
3. Булатов М. Основні питання філософії. *Філософський енциклопедичний словник* / НАН України, Ін-т філософії імені Г.С. Сковороди; редкол.: В. І. Шинкарук (голова) та ін. Київ : Абрис, 2002. С. 457.
4. Велика українська енциклопедія. Тематичний словник гасел з напрямку «Філософські науки» (філософія, логіка, етика, естетика) / укладачі: А. В. Арістова, І. В. Шліхта; за заг. ред. д. і. н., проф. А. М. Киридон. Київ : Державна наукова установа «Енциклопедичне видавництво», 2019. 256 с.
5. Основні питання філософії. *Енциклопедія Сучасної України*. URL: <https://esu.com.ua/article-76983> (дата звернення: 10.07.2025).
6. Зякун А. Українська історична наука: вибір історіософської парадигми. *Світогляд – Філософія – Релігія* : збірник наукових праць. 2016. Вип. 11. С. 177–181. URL: https://essuir.sumdu.edu.ua/bitstream-download/123456789/83059/1/Ziakun_historiosophy.pdf (дата звернення: 10.07.2025).

7. Кант І. Критика чистого розуму / пер. з нім. та приміт. І. Бурковського. Київ : Юніверс, 2000. 504 с.
8. Катусенко С. Ідеалізм. *Філософський енциклопедичний словник* / НАН України, Ін-т філософії імені Г.С. Сковороди; редкол.: В. І. Шинкарук (голова) та ін. Київ : Абрис, 2002. С. 232.
9. Космина В. Г. Методологія історії: етапи становлення та невирішені проблеми. *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. 2012. Вип. XXXII. С. 55–62.
10. Леощенко Д. І. Тип світогляду як критерій цивілізаційної приналежності. *Міжнародний науковий журнал «Інтернаука»*. 2020. № 13 (93). С. 63–65.
11. Леощенко Д. І. Україна в сучасній системі цивілізацій: проблема цивілізаційної ідентифікації. *Вісник Львівського університету. Серія «Філософсько-політологічні студії»*. 2025. № 58. С. 120–126.
12. Методичні рекомендації до виконання самостійної роботи з навчальної дисципліни «Філософія» (для здобувачів першого (бакалаврського) рівня вищої освіти денної форми навчання всіх спеціальностей) / Харків. нац. ун-т міськ. госп-ва ім. О.М. Бекетова ; уклад. Л. О. Радіонова. Харків : ХНУМГ ім. О. М. Бекетова, 2025. 40 с. URL: <https://eprints.kname.edu.ua/67795/1/2025%20430%D0%9C%20%D0%A0%D0%B5%D0%BF%D0%BE%D0%B7.%20%D0%A0%D0%B0%D0%B4%D1%96%D0%BE%D0%BD%D0%BE%D0%B2%D0%B0%20%D0%9B.%20%D0%9E%2B.pdf> (дата звернення: 10.07.2025).
13. Рассел Б. Історія західної філософії / пер. з англ. Ю. Лісняк, П. Таращук. Київ : Основи, 1995. 759 с.
14. Реєнт О. П. Сучасна історична наука в Україні: шляхи поступу. *Український історичний журнал*. 1999. № 3. С. 3–22.
15. Сухий О. Сучасна історична наука в Україні: візії та напрями. Україна – Європа – Світ. *Міжнародний збірник наукових праць. Серія «Історія, міжнародні відносини»*. 2012. Вип. 10. С. 24–34.
16. Філософія : навчальний посібник / Ю. М. Вільчинський, Л. В. Северин-Мрачківська, О. Б. Гаєвська та ін. Київ : КНЕУ, 2019. 368 с. URL: https://duikt.edu.ua/uploads/1_2045_20716851.pdf (дата звернення: 10.07.2025).
17. Філософія : підручник / Бліхар В. С та ін. 2-ге вид., перероб. та доп. Ужгород : Вид-во УжНУ «Говерла», 2021. 440 с. URL: <https://dspace.lvduvs.edu.ua/bitstream/1234567890/4251/1/%D0%91%D0%BB%D1%96%D1%85%D0%B0%20%D0%A4%D1%96%D0%B%D0%BE%D1%81%D0%BE%D1%84%D1%96%D1%8F%20%D0%B-F%D1%96%D0%B4%D1%80%D1%83%D1%87%D0%BD%D0%B8%D0%BA.pdf> (дата звернення: 10.07.2025).
18. Хамітов Н., Гармаш Л., Крилова С. Історія філософії: проблема людини та її меж. Вступ до філософської антропології як метаантропології : навчальний посібник зі словником. Київ : КНТ, 2016. 396 с.
19. Huntington Samuel. The Clash of Civilizations and the Remaking of World Order. New York: Simon & Schuster, Rockefeller Center, 1996. 369 p. URL: <https://msuweb.montclair.edu/~lebelp/1993SamuelPHuntingtonTheClashOfCivilizationsAndTheRemakingofWorldOrder.pdf> (дата звернення: 21.07.2025).
20. Kim Uichol. Individualism and Collectivism: A Psychological, Cultural and Ecological Analysis. *NIAS (Nordic Institute of Asian Studies) Reports*. 1995. № 21. 75 p. URL: https://www.researchgate.net/publication/284156623_Individualism_and_collectivism_Psychological_cultural_and_ecological_analysis (дата звернення: 21.07.2025).

21. Triandis Harry. Individualism and Collectivism. New York, London : Taylor & Francis Group, 1995. 258 p. URL: <https://books.google.com.ua/books?id=dXNgDwAAQBAJ&printsec=frontcover&hl=uk#v=onepage&q&f=false> (дата звернення: 21.07.2025).

BASIC ISSUES OF PHILOSOPHY: ACTUALIZATION OF THE TRADITIONAL PROBLEM

Dmytro Leoshchenko

*Municipal Institution of Higher Education «Khortytsia National Educational and Rehabilitational Academy» of Zaporizhzhia Regional Council,
Department of Social Sciences and Humanities and Language Training
Naukove Mistechko str., 59, 69017, Zaporizhzhia, Ukraine*

The article discusses the problem of the philosophy's basic issues. The relevance of this problem is conditioned by the need to ensure consistency, logic and the theoretical formality of philosophical reflections, without which philosophy does not exist.

Philosophy is a theoretical worldview and studies theoretically formulated worldviews. Therefore, it can be convincingly argued that the key issues of philosophy are those on which the formation of a worldview depends. One of these questions is traditionally the question about the primacy of matter or spirit. Moreover, without solving this issue, the use of such well-established concepts as "materialism", "idealism" or "dualism" loses its meaning.

No less crucial for the formation of a worldview is the question of the relationship between its two components: collectivist and individualistic. These components always dialectically coexist in the structure of the worldview both on the individual and on the mass levels.

The main content of the «collectivist» worldview can be defined as the individual's understanding of himself not only as part of the human community, but also as an integral part of the world as integral system of interrelated phenomena. This worldview is based on conscious self-denial, sacrifice, and recognition of self-connection not only to the human community, but also to the world as a whole. In contrast, the basis of the individualistic type of worldview is self-affirmation, which, in turn, determines the isolation of oneself as a special phenomenon from the holistic system of the world. Thus, the dominance of the collectivist or individualist components determines the fundamental differences in the worldview in all its aspects.

Considering that the process of formation and development of civilization is largely determined by worldview's factors, the thesis is substantiated about the decisive importance of the dominance of one from the components of the mass worldview – "collectivist" or "individualistic". This is what determines the distinctive features that are inherent in societies belonging to the "Eastern" or "Western" types of civilizations, respectively.

Key words: basic question of philosophy, worldview, substance, individualism, collectivism.

УДК [130.2:316.7](477.83-25):355.01(470+571-651.1:477)
DOI <https://doi.org/10.30970/PPS.2025.61.10>

МІСЬКИЙ ІНСТИТУЦІЙНИЙ ПРОСТІР КУЛЬТУРИ ВОЄННОЇ ДОБИ: ЛЬВІВСЬКИЙ ДОСВІД КУЛЬТУРОТВОРЕННЯ

Ольга Ліщинська

*Львівський національний університет імені Івана Франка,
філософський факультет, кафедра теорії та історії культури,
вул. Університетська, 1, 79000, м. Львів, Україна*

Стаття присвячена культурним інституціям міста Львова, які формують міський простір культури в умовах російсько-української війни. Показано, що місто – соціально-просторова спільність – об'єднане колективною пам'яттю, ідентичністю, цінностями. З'ясовано, що аксіологічна значущість міста розгортається між минулим і майбутнім через сучасність як місце їх зустрічі. Окреслено культурні інституції як установи зі створення, збереження і трансляції культурного досвіду, норм, цінностей, здобутків, що творять соціокультурний контур міста. Вказано на руйнівний характер воєнних подій останніх трьох років, що позначається на діяльності культурних інституцій. Наголошено, що культурні установи міста Львова в умовах війни засвідчили надзвичайну стійкість, адаптивність, налаштувалися на потреби обороноздатності, підтримку збройних сил і цивільних громадян, релокацію культурних закладів і діячів культури з прифронтових регіонів. Проаналізовано діяльність культурних інституцій Львова за період повномасштабної війни, зосереджено увагу на новостворених установах. Простежено діяльність нових культурних закладів, які фокусуються на досягненні минулого, отже, працюють із проблематикою культурної пам'яті, ідентичності, спадщини. З'ясовано, що серед таких установ – культурний простір «Історія», Львівська муніципальна бібліотека (кластер сорока дев'яти закладів), Культурний хаб ЮНЕСКО та інші. Показано нові культурні інституції, націлені в майбутнє, що відповідають на актуальні запити воєнної / поствоєнної доби: резильєнтність, відповідальність, інклюзивність. Продемонстровано ці вектори на прикладі таких нових установ, як: муніципальний культурний простір MONO від Unbroken, Jam Factory Art Center, музеїв у темряві «Третя після опівночі» та інші. Підсумовано, що новостворені культурні інституції Львова поєднують традиції і новації, культурну спадщину і нові креативні проєкти.

Ключові слова: культурні інституції, місто Львів, воєнний стан, культурна пам'ять, ідентичність, відповідальність, інклюзивність.

Культурні процеси сучасності зосереджені в містах, формуються і розгортаються на основі їх урбаністичного потенціалу та значущості. Місто – це соціально-просторова спільність, а його обшир задає і виробляє цінності. Як відомо, творець філософії простору й автор концепції «права на місто» А. Лефевр визначав місто як оформлений простір, наповнений різноманіттям соціальної активності, що розгортається з плином часу. Ці міркування співзвучні зі словами іспанського філософа Ж. Субіроса про міський простір як місце, що виробляє людський досвід, каркас, у якому матеріалізуються примхи історії, дієвий механізм, що надає форми та значення досвіду, задає шкалу цінностей, стимулює сприйняття, зустріч, діалог, обмін, толерантність, відповідальність, ідентичність, колективну пам'ять [6]. За Ж. Субіросом, місто – це «соціальна турбіна» і водночас «духовне павутиння»; попри гетерогенність тут панують колективні сенси, ідеї, спільна культура.

Можна вважати, що діапазон цінностей, творених у просторі міста, поєднує два полюси – минуле і майбутнє – через сучасність як точку їх зустрічі. Минуле проступає

повсюдно: місто є музеєм історії. За Ж. Субіросом, місто – це місце, де люди формують каміння, а каміння формує людей, де крик інколи має те ж значення, що і тиша, а спогади та історії, як ілюзії і проекти, а певним символічним ідеалом міста є його духовний осередок – історичний центр [6]. Водночас місто актуалізує всі процеси сьогодення і задає вектори майбутнього розвитку. Минуле, як історія і пам'ять, а також сучасність і націленість у майбутнє проявляються в діяльності інституцій міста. Саме вони оприявнюють міську ідентичність, засвідчують належність до спільноти міста через спільні досвіди, цінності, переконання. Серед сукупності інституцій, які творять соціокультурний контур міста і забезпечують його належну життєдіяльність, істотну роль відіграють установи культури. Культурні інституції – це установи зі створення, збереження, транслявання культурних норм та цінностей, здобутків та продуктів. Вони творять обширну мережу і групуються в кластери за певними функціями.

Культурні інституції породжені містом – соціально-просторовою спільнотою, «соціальною турбіною» і «духовним павутинням» (за Субіросом). Місто задає шкалу цінностей для їх функціонування у просторі між двома полюсами – минулим і майбутнім. Гострим злободенним випробовуванням для діяльності інституцій в Україні є нинішні обставини російсько-української війни.

Війна як стан гострої надзвичайності впливає на усі соціокультурні ланки українського суспільства. Руйнівний вплив війни позначається на всьому бутті країни і суспільства. Зокрема, за даними Міністерства культури та стратегічних комунікацій України, станом на серпень 2025 р. в Україні зруйновано та пошкоджено 1553 пам'ятки культурної спадщини (з них 148 зі статусом національного значення) та 2388 об'єктів культурної інфраструктури (з яких 481 повністю знищено). Найбільших руйнувань зазнали пам'ятки у Харківській, Херсонській, Одеській, Донецькій, Київській областях та м. Києві [1].

Руйнувань і шкоди зазнає культурна інфраструктура усіх регіонів України, включно з Львівщиною. Серед пошкоджених об'єктів культурної спадщини Львова за час повномасштабного вторгнення варто згадати церкву Пресвятої трійці, музей генерал-хорунжого УПА Романа Шухевича (частина експозиції Львівського історичного музею), житловий комплекс на вул. Стрийській № 50–76 у стилі раннього функціоналізму (пам'ятка архітектури місцевого значення), кам'яниця на вул. Коновальця, 44 у стилі пізньої сецесії, будівля на вул. Мельника, 7 – сецесійна вілла Людвіка Геллера (пам'ятка архітектури місцевого значення).

Незважаючи на реалії війни, від перших днів повномасштабного вторгнення інституції Львова виявили максимальну адаптивність до умов воєнного стану і почали чинити рішучий спротив російській агресії. Функціонування культурних інституцій відбувається в умовах російських ракетних та дронівих атак, зазнають руйнувань та пошкоджень їх об'єкти та інфраструктура, ритм роботи переривають постійні повітряні тривоги. Загрози для нормальної діяльності культурних інституцій з 24 лютого 2022 р. також пов'язані з втратою працівників (через вимушений переїзд за кордон чи в інші регіони, мобілізацію до війська і т. ін.). Установи неповною мірою отримують належне матеріальне і фінансове забезпечення, виникають проблеми з логістикою тощо.

Попри всі випробування воєнного часу, культурні установи Львова миттєво налаштувалися на нові реалії, виявили надзвичайну стресостійкість, гнучкість, адаптивність, а головне, принципову україноцентричну громадянську позицію у своїх діях. Уже 24 лютого 2022 р. практично всі культурні інституції міста стали благодійними, волонтерськими, логістичними осередками для потреб, зумовлених війною. Стали прихистками для внутрішньо переміщених осіб, «пунктами незламності» під час блекаутів, спричинених російськими ракетними атаками і нищенням енергетичної інфраструктури.

Отже, культурні інституції Львова вимушено змінили вектори своєї попередньої діяльності, націлюючись на актуальні потреби з посилення обороноздатності, підтримки збройних сил і цивільного населення, релокацію установ з прифронтових зон. Вони засвідчили свою значущу роль як стійкі і дієві осередки громадянського суспільства. Діяльність культурних установ під час війни можна охарактеризувати такими головними тезами: самоорганізація і консолідація, взаємопідтримка і мережування; релокація; захист спадщини (технічні заходи, пам'яткоохоронна діяльність, інституційна взаємодопомога і запозичення міжнародного досвіду; оцифрування спадщини); культурна діяльність (меморіалізація, документування, культурна дипломатія тощо) [3, с. 71]. Діяльність культурних інституцій Львова виливається у проекти зорієнтовані на солідарність, підтримку, гуртування; адаптацію до нової воєнної реальності й арттерапію; підняття патріотичного і бойового духу; утвердження національно-державної ідентичності та розбудову держави. Формат культурних практик – це мілітарна тематика; благочинні та «бункерні» проекти; залучення військових і вимушено переміщених осіб до культурних подій; культурна дипломатія, промоція та адвокація культури [3, с. 72].

Діяльність інституцій за останні три з половиною роки увиразнилася також потужним феноменом культуротворення. Цей діяльний вектор цілком відповідає урбаністичній місії установ культури. Як уже було зазначено, культурні інституції і формат їхньої діяльності породжені містом, саме місто задає шкалу цінностей для їх функціонування у просторі між двома полюсами – минулим і майбутнім.

У такому ключі постають новостворені культурні інституції Львова: одні у своєму фокусі діяльності спираються на минуле – працюють з питаннями пам'яті, культурної спадщини та ідентичності; інші націлені в майбутнє, орієнтовані на нагальні потреби воєнної / поствоєнної доби: резильєнтність, відповідальність та інклюзивність. Контур новостворених інституцій можна окреслити так: через традиції – до новацій, від збереження сутнісних основ – до креативного творення нового.

Розглянемо новостворені культурні інституції Львова, які працюють із концептами пам'яті, спадщини, ідентичності. За час повномасштабної війни з'явилися нові форми культурних установ, як-от об'єднання кількох закладів. Зокрема, у вересні 2023 р. створена єдина Львівська муніципальна бібліотека – кластер із сорока дев'яти публічних бібліотек. Вона постала внаслідок об'єднання централізованої дорослої і дитячої бібліотек. У діяльності установи з'явилися нові актуальні напрями діяльності, наприклад проєкт бібліотерапії – реабілітації через літературу. Зокрема, у вересні 2025 р. організували подію «Казкотерапія. Історії, які зцілюють» [4].

Восени 2022 р. відбулося об'єднання Львівського органного залу з муніципальним хором «Гомін», що послужило поштовхом для значної активізації діяльності обох установ. Влітку 2025 р. хор «Гомін», який набув значної популярності, почав великий гастрольний тур двадцятьма містами України, поширюючи і пропагуючи українську естрадну пісню ХХ ст.

У лютому 2025 р. розпочав свою діяльність культурний простір «Історія» із заявленою місією працювати з історією через книги, візуальне мистецтво, перформативні практики, відеоігри, лекції та різноманітні події. Простір перебуває ще в процесі розбудови і в майбутньому поєднає галерею, книгарню, подієвий майданчик.

У Львові запланували відкрити музей новітніх героїв – для пошанування пам'яті учасників Революції Гідності і російсько-української війни. В управлінні культури Львова наголошують, що в майбутньому музеї пропонують облаштувати експозиційний простір для виставок; лекторій та конференцзал для освітніх подій, зустрічей ветеранів та їхніх

родин; кінозал; фондосховище; відкритий оглядовий майданчик з подісвим простором на даху [2]. Простір довкола музею робитимуть функціональним: тут планують проводити інтерактивні виставки та різноманітні зустрічі. На території буде зона для відпочинку, територія для дитячого дозвілля, зелені насадження тощо.

Націленість на збереження традицій, утвердження культурної ідентичності та захист спадщини можна продемонструвати виявом підтримки установ, постраждалих від війни. Прикладом слугує досвід міста Львова, який приймає релоковані культурні інституції. З перших днів повномасштабного російського вторгнення таку ініціативу виявили Львівський органний зал, музей «Територія терору», театр Лесі Українки, Jam Factory Art Center, Муніципальний мистецький центр, які прийняли у своїх стінах релоковані установи. Інституції культури, які перемістилися до Львова, – це, зокрема, Луганська обласна філармонія, Луганський обласний краєзнавчий музей, Маріупольська художня школа ім. А. Куїнджі.

На початку 2025 р. у Львові відкрили Культурний хаб ЮНЕСКО, багатофункціональний простір для розвитку, популяризації української культури, а також збереження спадщини.

Установи культури, фокус діяльності яких зорієнтований на сьогодення і майбутнє, активно працюють із потребами і завданнями воєнної доби. Одним із найзлободенніших є запит на інклюзивність – середовище безпечності, відкритості, доступності, безбар'єрності.

Прикладом такої установи є музей у темряві «Третя після опівночі» (Київ і Львів). Культурна інституція створює нові можливості і творить простір доступності. Тут проводять різні культурні події за участю незрячих екскурсководів та музикантів. Творці цієї інституції ставлять широкі завдання – від культурної просвіти, соціалізації незрячих до їх працевлаштування – і, що дуже важливо, мають на меті повернути увагу громадськості до цієї категорії людей, підвищити суспільний рівень емпатії та толерантності.

У кінці грудня 2024 р. у Львові відкрили муніципальний культурний простір MONO, який належить до мережі Unbroken – Національного реабілітаційного центру для захисників та цивільних, постраждалих від війни. Простір MONO розмістився у відреставрованій пам'ятці культурної спадщини, кам'яниці XVII ст. на площі Ринок, і має на меті працювати з травматичним досвідом через мистецтво, використовуючи життєдайний потенціал арттерапії. Виставки, лекції, дискусії, воркшопи, мистецькі практики простору націлені головню на роботу з ветеранами і для ветеранів. Аналогічний новий культурний заклад, відкритий у Будинку офіцерів Львова на початку 2025 р., – мистецько-освітній патріотичний іммерсивний простір «АРТ-42м²».

Серед нових інституцій, створених протягом 2022–2025 рр., є багато креативних установ, що працюють із сенсами, важливими актуальними темами і сприяють напрацюванню резильєнтності – життєстійкості в умовах війни. Зокрема, це Jam Factory Art Center, Центр інтелектуального мистецтва Меркурій, міждисциплінарний простір «Дім звуку», Дім 42 ЛКП «Львівське радіо», Музей науки, Zenyk Art Gallery, артпростір «Я Галерея Пентхаус», артгалерея «Шум».

Jam Factory Art Center – культурна інституція, яка повною мірою задає і утверджує весь діапазон цінностей соціокультурного простору міста Львова, поєднуючи минуле і майбутнє через сучасність. Працюючи із сучасними культурними процесами, діячі артцентру відкриті до діалогу з різними часовими періодами, культурами, громадами. Інституція закладає такі базові цінності своєї діяльності, як: інклюзія, різноманітність, справедливність, доступність, а проекти націлює на соціальну відповідальність. Прикладом може

слугувати перший масштабний виставковий проєкт, яким відкрився артцентр у листопаді 2023 р., «Наші роки, наші слова, наші втрати, наші пошуки, наші ми» – це мистецькі твори укладені за принципом новел у кілька виставкових залів, що долають межу історії і сучасності, колективного і персонального досвідів, мають наскрізну ідею пошуку спільності, спільнотності як стежину боротьби в згущеному часі війни [5].

Підсумовуючи, варто підкреслити, що в умовах повномасштабної російсько-української війни культурне життя України не тільки не припинилося, а й увиразнилося новим культуротворенням. На прикладі простору міста Львова можна продемонструвати низку новостворених культурних інституцій. Діапазон їхньої діяльності – від проблематики минулого (культурна пам'ять, спадщина та ідентичність) до націлення в майбутнє і на потреби воєнної / поствоєнної доби (резильєнтність, інклюзивність та відповідальність).

Список використаної літератури

1. Внаслідок повномасштабного російського вторгнення в Україні зруйновано / пошкоджено 1553 пам'ятки культурної спадщини та 2388 об'єктів культурної інфраструктури / Комітет з питань гуманітарної та інформаційної політики. URL: https://kompkd.rada.gov.ua/news/main_news/76877.html
2. Завали кінотеатру «Дзвін» розберуть: на його місці буде музей новітніх героїв / Пресслужба ЛМР. URL: <https://city-adm.lviv.ua/news/culture/304320-zavaly-kinoteatru-dzvin-rozberut-na-ioho-mistsi-bude-muzei-novitnikh-heroiv-video>
3. Ліщинська О. Соціокультурний ландшафт інституцій міста Львова в умовах повномасштабної війни. *Актуальні проблеми філософії та соціології* : наукове фахове видання. 2024. № 48. С. 70–74. URL: http://apfs.nuoua.od.ua/archive/48_2024/13.pdf
4. Офіційний сайт Львівської муніципальної бібліотеки. URL: <https://lmb.lviv.ua/events/onlajn-podiya-kazkoterapiya-istoriyi-yaki-zcilyuyut>
5. Виставка «Наші роки, наші слова, наші втрати, наші пошуки, наші ми» / Офіційний сайт Jam Factory Art Center. URL: <https://jamfactory.ua/projects/exhibition-our-years/>
6. Субірос Ж. Культурні стратегії та оновлення міста: досвід Барселони. *Місто й оновлення. Урбаністичні студії* ; редкол.: С. Шліпченко, В. Тимінський, А.Макаренко, Л. Малес, І. Тищенко / Представництво Фонду ім. Гайнріха Бюлля в Україні. URL: http://ua.boell.org/sites/default/files/urban_study2.pdf

URBAN INSTITUTIONAL SPACE OF WAR-ERA CULTURE: EXPERIENCE OF CULTURAL CREATION IN LVIV

Olha Lishchynska

*Ivan Franko National University of Lviv,
Faculty of Philosophy, Department of Theory and History of Culture
Universytetska str., 1, 79000, Lviv, Ukraine*

The article focuses on the activities of cultural institutions of the city of Lviv, which shape the urban cultural space in the conditions of the Russian-Ukrainian war. The author shows that the city is a socio-spatial community united by collective memory, identity, and values. The article reveals that the axiological significance of the city unfolds between the past and the future through the present, as a place of their meeting. Cultural institutions are shown as institutions for the creation, preservation, and transmission of cultural experience, norms, values, achievements, and products that create the socio-cultural contour of the city. The author shows how the destructive nature of the military events of the last three years affects the activities of cultural institutions. It is emphasized that the cultural institutions of the city of Lviv in wartime conditions

demonstrated extraordinary resilience, adaptability, and were tuned to the needs of defence capability, support for the armed forces and civilians, and the relocation of cultural institutions and cultural figures from front-line regions. The article analyses the activities of cultural institutions in Lviv during the period of full-scale war and highlights the newly created institutions. The activities of new cultural institutions that focus on understanding the past, therefore, work with the issues of cultural memory, identity, and heritage, are traced. The author addresses such institutions as the cultural space “History”, the Lviv Municipal Library (a cluster of forty-nine institutions), the UNESCO Cultural Hub, etc. The article shows new cultural institutions aimed at the future, which respond to the current demands of the war/post-war era: resilience, responsibility, inclusivity. They are demonstrated by the example of such new institutions: the municipal cultural space MONO by Unbroken, Jam Factory Art Center, the museum in the dark “Third after Midnight”, etc. The author concludes that the newly created cultural institutions of Lviv combine traditions and innovations, cultural heritage and new creative projects.

Key words: cultural institutions, the city of Lviv, martial law, cultural memory, identity, responsibility, inclusiveness.

УДК 261.7;215:234.23

DOI <https://doi.org/10.30970/PPS.2025.61.11>

ПРАВОСЛАВНЕ ПОЛІТИЧНЕ БОГОСЛІВ'Я: МІСЦЕ ПЕРЕТИНУ ЦЕРКВИ І ДЕРЖАВИ

прот. Петро Лопатинський

*Київська православна богословська академія,
кафедра богослів'я,*

вул. Трьохсвятительська, 8, 01001, м. Київ, Україна

У статті досліджуються складнощі православної політичної теології в сучасних українських реаліях. Актуальність теми випливає з нерозривності внутрішнього церковного життя та соціально-політичного існування, що глибоко підкреслює повномасштабна війна в Україні. У дослідженні аналізуються праці провідних зарубіжних та українських теологів, зокрема праці А. Папаніколау «Містичне як політичне. Демократія і не-радикальна ортодоксія» та о. К. Говоруна «Політичне православ'я: доктрина, що розділяє Церкву», які досліджують взаємодію між Церквою та державою, виклики «аполітичності» та історичний симбіоз православних церков з імперськими структурами.

Дослідження має на меті визначити сутність православної політичної теології, виявити точки перетину між Церквою і державою, а також розмежувати «державотворчу» і «державницьку» моделі Церкви. У ньому стверджується, що дії християн у світі є проявом присутності Бога, що чинить трансформаційний вплив на суспільство. У статті наголошується на необхідності розробки рекомендацій щодо інтеграції християнських цінностей у суспільне життя та активної участі Церкви у формуванні громадянської свідомості для побудови сильної та морально стійкої української держави.

Також у цій статті підкреслюється, що «аполітичність», якої часто дотримуються формальні християни, робить їх вразливими до політичних маніпуляцій, про що свідчить російсько-українська війна. Вона протиставляє українське розуміння «держави» (держави), яке ґрунтується на єдності та згуртованості, російському «государству», яке передбачає домінуючого правителя. Ця лінгвістична відмінність підкреслює різні фундаментальні уявлення про суспільне співіснування. Ці та подібні дослідження підкреслюють багатогранність та складність взаємин між релігією та політикою, а також необхідність переосмислення ролі Церкви в сучасному багатогранному світі. Таким чином, православна політична теологія служить важливим інструментом для розуміння та оптимізації взаємодії між релігією та політикою, що у підсумку сприяє побудові демократичного суспільства.

Ключові слова: православне богослів'я, політичне богослів'я, раціональність, наука, релігія, Церква, держава, державотворча Церква, державницька Церква, віра, знання, наука і релігія, християнські цінності.

Постановка наукової проблеми та її значення. Сучасні реалії українського суспільства висувають на передній план питання взаємодії релігійних інституцій та державних структур. Особливо гостро ця проблематика виявилася в умовах повномасштабної війни, коли поділ життя на суто церковне та соціально-політичне виявився неможливим. Політичне богослів'я, що вивчає взаємозв'язки між християнством і політикою, набуває безпрецедентної актуальності, оскільки допомагає осмислити роль Церкви у формуванні національної ідентичності, моральних цінностей та державотворчих процесів в умовах суспільних трансформацій. Виклики, пов'язані з війною, потреба у відновленні історичної пам'яті про національних святих та зміна парадигм церковно-державних відносин роблять дослідження православного політичного богослів'я невідкладним для розуміння сучасних українських реалій та пошуку шляхів подальшого розвитку.

Аналіз досліджень цієї проблеми. Питання політичного богослів'я активно розробляються як зарубіжними, так і українськими богословами. Зокрема, значний вплив на формування сучасного розуміння цієї проблематики справила праця Аристотеля Папаніколау «The mystical as political: democracy and non-radical Orthodoxy» (Містичне як політичне. Демократія і не-радикальна ортодоксія) [1], де автор обґрунтовує можливість співпраці політики та богослів'я, підкреслюючи, що втілення Божої присутності у світі відбувається через дії християн у суспільстві. Він наголошує на проблемі «формальних християн», чия «аполітичність» робить їх вразливими до політичних маніпуляцій, що особливо яскраво проявилось під час російсько-української війни.

Вагомими у порушеному питанні є напрацювання українського теолога о. Кирила (Говоруна), такі як: «Політичне православ'я: доктрина, що розділяє Церкву» [2], «Orthodox Political Theology» для Енциклопедії теології Сент-Ендрюса [3] та ін. В останній із перелічених праць автор зазначає, що більшу частину своєї історії православні церкви існували в симбіозі з державою (як правило, імперіями), що сформувало їхнє специфічне розуміння політики як пов'язаної лише з державою. Це зумовило відмінність православного політичного богослів'я від інших типів християнської політичної теології. Публікації останніх років [4; 5; 6; 7; 8] свідчать про зростаючий інтерес до цієї проблематики у світовій науковій та богословській думці. Усі ці дослідження підкреслюють багатогранність та складність взаємин між релігією та політикою, а також необхідність переосмислення ролі Церкви в сучасному світі.

Метою дослідження є аналіз сутності православного політичного богослів'я в контексті українських реалій, виявлення місць перетину Церкви і держави, а також визначення оптимальних моделей взаємодії для сприяння розбудові сильної та морально стійкої української держави. Досягненню мети передують виконання таких **завдань**:

- Визначення основних концепцій та термінології, що характеризують православне політичне богослів'я («поліс», «екклесія», «публічне богослів'я»).
- Аналіз історичного досвіду взаємодії Церкви і держави в Україні для розуміння сучасних процесів.
- Розрізнення понять «державотворча» і «державницька» Церква та обґрунтування пріоритетності державотворчої моделі для Української Православної Церкви.
- Обґрунтування ідеї про те, що дії християн у світі є проявом Божої присутності та мають трансформаційний вплив на суспільство і політичну сферу.
- Вироблення рекомендацій щодо реалізації християнських цінностей у суспільному житті та участі Церкви у формуванні громадянської свідомості.

Виклад основного матеріалу й обґрунтування отриманих результатів дослідження. Останніми роками в інформаційному просторі набуває поширення термін «політичне богослів'я». Зокрема, у 2012 році опубліковано працю православного богослова Аристотеля Папаніколау «Містичне як політичне. Демократія і не-радикальна ортодоксія» [9]. На початковому етапі назва книги викликала у мене несприйняття через уявну несумісність містичного та політичного. Однак, з огляду на посилення політичних впливів у повсякденному житті, що трансформувалися з ідеологічних гасел у конкретні фізичні загрози, виникла гостра потреба осмислення взаємодії цих явищ. Праця Папаніколау, попри деякі розбіжності з авторською позицією, переконала у можливості синергії політики та богослів'я. У контексті сучасних українських реалій православне політичне богослів'я набуває особливої актуальності, спонукаючи до спільного осмислення суспільних процесів та пошуку шляхів трансформації української держави у воєнний та повоєнний час.

Однією з фундаментальних проблем релігійного мислення є пасивне сприйняття молитви, богослужіння та духовного життя як виключно прохального процесу, де Бог діє замість людини. Водночас християнство визначається принципом Божого втілення у світі, що найяскравіше виявляється у церковній есхатологічній спільноті. Це означає, що присутність Христа у світі має виявлятися через дії християн. Отже, етос християнства полягає в тому, що Бог діє через нас. Ця ідея глибоко розкрита у посланні до Діогнета (II ст.): «Блаженство полягає не в тому, щоб мати владу над іншими або бути сильнішим за слабших, або бути багатим і гнобити нижчих. Таким чином ніхто не може наслідувати Бога: це не гідно Його величі. Але той, хто приймає на себе тягар ближнього, хто, маючи в чому-небудь перевагу, благодіє іншому нижчому за себе, хто отримані від Бога дари роздає тим, що мають потребу і стає, так би мовити, Богом для тих, хто отримує від його руки; той є Божий наслідник» [10]. Таким чином, через взаємодію християн проявляється Божа присутність. Збільшення кількості людей, які усвідомлюють це і дозволяють Богові діяти через них, призведе до значного перетворювального впливу на суспільство та політичну сферу.

Важливою проблемою Церкви, як стверджує Папаніколау, є те, що більшість християн не живуть своєю вірою повною мірою: «Вся християнська аскетика виходить із принципу, що людині, щоб стати такою, якою вона задумана Богом, необхідне аскетичне зусилля. Сама християнська спільнота повинна організовувати своє життя так, щоб захищати себе від християн, які не прагнуть бути християнами; і, парадоксальним чином (це, звичайно, сумно), християни повинні мати на увазі, що політичні спільноти теж змушені захищатися від християн, які християнами не є» [11, р. 85]. Формальні християни часто через свою так звану «аполітичність» легко стають об'єктом політичних маніпуляцій. Російсько-українська війна наочно продемонструвала примарність цієї «аполітичності» для церковних інституцій усіх конфесій.

Український теолог о. Кирило (Говорун) у своїй статті для Енциклопедії теології Сент-Ендрюса зазначає: «Більшу частину своєї історії православні церкви жили в симбіозі з державою, як правило, імперіями. Такий симбіоз сформував їхнє специфічне розуміння політики як пов'язаної лише з державою. Саме цей специфічний історичний контекст породив православну політичну теологію як галузь, відмінну від інших типів християнської політичної теології» [12].

Отже, поняття «православне політичне богослів'я» може здатися парадоксальним, проте історія та сучасність демонструють тісний зв'язок між релігією і політикою. Політичне богослів'я є галуззю дослідження, що вивчає взаємозв'язки між християнством і політикою, аналізуючи вплив релігійних переконань на політичні рішення та вплив політичних процесів на релігійні інституції.

Для глибокого розуміння суті православного політичного богослів'я необхідно розглянути такі ключові поняття:

- **Поліс** (грец. «πόλις», лат. «civitas») – це давньогрецьке поняття міста-держави, де політика була невід'ємною частиною життя громади;

- **Екклесія** (дав.-гр. «ἐκκλησία») перекладається як «церква», але спочатку означало «зібрання людей» у полісі. Це підкреслює громадський характер церкви і її взаємодію із суспільством;

- **Публічне богослів'я** – це діалог між церквою і суспільством, який стосується актуальних соціальних і політичних питань.

Сучасний світ ставить перед Церквою нові виклики, зумовлені політичними процесами, глобалізацією та соціальними змінами. Політичне богослів'я є інструментом для осмислення історичного досвіду взаємодії Церкви і держави, що дозволяє краще зрозу-

міті сучасні процеси. Напрацювання сучасних православних богословів сприяють формуванню християнської позиції щодо актуальних проблем та допомагають відповісти на питання про можливість реалізації християнських цінностей у суспільстві.

Україна має багату, хоча часто складну та суперечливу, історію взаємодії Церкви і держави. Сучасна ситуація в Україні характеризується політичними викликами та релігійною різноманітністю, вимагає особливої уваги до політичного богослів'я. Об'єднавчий процес у Православній Церкві України є яскравим прикладом впливу політичних факторів на релігійні інституції. Церква в Україні відіграє важливу роль у суспільному житті, особливо в питаннях моралі, освіти та соціальної справедливості. Досвід України демонструє, що держава значною мірою впливає на формування церковних моделей. Однак Церква також може впливати на державу, формуючи громадянську свідомість та моральні цінності. Св. Юстин Філософ образно писав: «Що в тілі є душею, тим у світі є християни. Душа знаходиться у всіх членах тіла, і християни по всіх містах світу. Душа, хоча живе в тілі, але не тілесна, і християни живуть в світі, але не є від світу. Душа, будучи невидима, перебуває у видимому тілі; так і християни, знаходячись в світі, видимі, але їхнє богошанування залишається невидиме... Душа знаходиться у тілі, але сама вміщає тіло; так і християни знаходяться у світі, ніби у в'язниці, самі оберігають світ» [13].

В ідеалі відносини Церкви і держави повинні будуватися на принципах взаємоповаги та партнерства. Сучасне українське суспільство все частіше стикається з питанням ролі Церкви в державотворчих процесах, що особливо актуалізувалося після об'єднання Православної Церкви України. Ключовим аспектом у цих дискусіях є розрізнення понять «державотворча» і «державницька» Церква.

Етимологічний аналіз українського слова «державна» (від дієслів «держати», «тримати», «бути зв'язаним», що вказує на об'єднуючу функцію) демонструє різкий контраст із російським відповідником «государство» (від іменника «государь», «господар», «володар», що підкреслює панівну роль). Ця лексична відмінність свідчить про різницю у сприйнятті основи співіснування людей. Одним із ключових моментів у дискусіях щодо участі Церкви у процесі виявлення об'єднувальних принципів, які тримають людей разом, є розрізнення понять «державотворча» і «державницька» Церква.

Спробуємо розібратися у нюансах цих понять та їхньому значенні для сучасного православ'я, зокрема, в контексті українських реалій. Слова «державотворча» і «державницька» часто вживаються як синоніми, але вони мають різні значення. Церква, яка називається державотворчою, сприяє становленню держави, формуванню її цінностей, моральних орієнтирів та інституцій. Вона впливає на суспільство через виховання, освіту, благодійність та інші види діяльності.

Натомість державницька Церква підпорядковується державі, служить її інтересам і може бути використана як інструмент політичної боротьби. Така Церква втрачає свою духовну незалежність і стає залежною від політичних сил. Для виконання своєї місії – проповідувати Євангеліє і служити людям – Церкві важливо зберегти духовну незалежність. У такому становищі державотворча Церква сприяє розвитку громадянського суспільства, виховуючи відповідальних громадян, які дотримуються моральних принципів. Не менш важливою роллю державотворчої Церкви є захист прав людини. Церква покликана захищати людські права, незалежно від політичної ситуації у країні.

Церква являє боголюдські стосунки, і Папаніколау пише: «Говорити про бого-людське спілкування – не означає говорити про якусь людину з надлюдськими здібностями або про того, хто живе в світі в якомусь дематеріалізованому стані. Навпаки, це означає стверджувати, що матеріальність була створена для того, щоб виявляти присутність Бога,

ознаками якого можуть бути різні форми взаємин, тому політична участь відноситься до сфери боголюдського спілкування. Якщо політичне вказує на дискусійну спільноту, в якій громадянське залучення передбачає не просто терпимість до іншого, але ставлення до нього як до унікального творіння Божого, тоді політична спільнота може являти собою «пролептичне спілкування» (proleptic communion)» [14, р. 156].

Висновки та перспективи подальшого дослідження. Це дослідження підкреслює критичну актуальність православного політичного богослів'я для сучасної України, особливо в умовах війни, що унеможливлює розділення церковного та суспільного життя. Ми показали, що Церква не може залишатися «аполітичною» і має активно долучатися до державотворчих процесів, базуючись на християнських цінностях.

У дослідженні розмежовано поняття «державотворчої» та «державницької» Церкви з акцентом на пріоритетності першої як моделі, що сприяє розвитку сильної та морально стійкої української держави через формування громадянської свідомості та захист прав людини. Дії християн у світі розглядаються як прояв Божої присутності, що має трансформаційний вплив на суспільство.

Таким чином, православне політичне богослів'я є життєво важливим інструментом для розуміння та оптимізації взаємодії між релігією та політикою, сприяючи побудові демократичного суспільства. Ця стаття є запрошенням до подальших досліджень та обговорення цієї важливої теми в Україні.

Список використаної літератури

1. Papanikolaou A. The mystical as political: democracy and non-radical Orthodoxy. Notre Dame, Indiana : University of Notre Dame Press, 2012. 250 p.
2. Говорун К. Політичне православ'я: доктрина, що розділяє Церкву / переклад з англ. Олексія Панича. Київ : ДУХ І ЛІТЕРА, 2019. 152 с.
3. Hovorun C. Orthodox Political Theology. St Andrews Encyclopaedia of Theology. Edited by Brendan N. Wolfe et al. 2023. URL: <https://www.saet.ac.uk/Christianity/OrthodoxPoliticalTheology> (дата звернення: 26.05.2025).
4. Bodrov A., Garrett S. M. (eds.). Theology and the Political. Leiden : Brill, 2020. 302 с.
5. Džalto D. Anarchy and the Kingdom of God: From Eschatology to Orthodox Political Theology and Back. New York : Fordham University Press, 2021. 320 с.
6. Hjälm M. Liberation of the Ecclesia: The Unfinished Project of Liturgical Theology. Södertälje : Anastasis, 2011. 334 с.
7. Kalaitzidis P. Orthodoxy and Political Theology. Geneva : World Council of Churches Publications, 2012. 148 с.
8. Stoeckl K., Uzlaner D. The Moralism International: Russia in the Global Culture Wars. New York : Fordham University Press, 2022. 208 с.
9. Papanikolaou A. The mystical as political: democracy and non-radical Orthodoxy. Notre Dame, Indiana : University of Notre Dame Press, 2012. 250 p.
10. Послання до Діогнета. URL: <https://parafia.org.ua/biblioteka/svyatoottsivski-tvory/apolohety/svyatyj-iustyn-filosof-poslannya-do-diohneta/> (дата звернення: 26.05.2025).
11. Papanikolaou A. The mystical as political: democracy and non-radical Orthodoxy. Notre Dame, Indiana : University of Notre Dame Press, 2012. 250 p.
12. Hovorun C. Orthodox Political Theology. St Andrews Encyclopaedia of Theology. Edited by Brendan N. Wolfe et al. 2023. URL: <https://www.saet.ac.uk/Christianity/OrthodoxPoliticalTheology> (дата звернення: 26.05.2025).
13. Послання до Діогнета. URL: <https://parafia.org.ua/biblioteka/svyatoottsivski-tvory/apolohety/svyatyj-iustyn-filosof-poslannya-do-diohneta/> (дата звернення: 26.05.2025).

14. Papanikolaou A. The mystical as political: democracy and non-radical Orthodoxy. Notre Dame, Indiana : University of Notre Dame Press, 2012. 250 p.

ORTHODOX POLITICAL THEOLOGY: THE INTERSECTION OF CHURCH AND STATE

priest Petro Lopatynsky

Kyiv Orthodox Theological Academy,

Department of Theology,

Trekhsyatskaya Str., 8, 01001, Kyiv, Ukraine

The article examines the complexities of Orthodox political theology in contemporary Ukrainian realities. The relevance of the topic stems from the inseparability of internal church life and socio-political existence, which is deeply emphasized by the full-scale war in Ukraine. The study analyzes the works of leading foreign and Ukrainian theologians, in particular A. Papanikolaou in his work *The Mystical as Political. Democracy and Non-Radical Orthodoxy* and Fr. K. Govoruna in *Political Orthodoxy: A Doctrine That Divides the Church*, which explore the interaction between the Church and the state, the challenges of “apoliticality,” and the historical symbiosis of Orthodox churches with imperial structures.

The study aims to define the essence of Orthodox political theology, identify points of intersection between the Church and the state, and distinguish between the “state-building” and “state-oriented” models of the Church. It argues that the actions of Christians in the world are a manifestation of God’s presence, which has a transformative impact on society. The article emphasizes the need to develop recommendations for integrating Christian values into public life and for the active participation of the Church in shaping civic consciousness in order to build a strong and morally stable Ukrainian state.

The article also emphasizes that the “apolitical” stance often taken by formal Christians makes them vulnerable to political manipulation, as evidenced by the Russian-Ukrainian war. It contrasts the Ukrainian understanding of “state” (*derzhava*), which is based on unity and cohesion, with the Russian “*gosudarstvo*,” which implies a dominant ruler. This linguistic difference highlights different fundamental ideas about social coexistence. These and similar studies highlight the multifaceted and complex relationship between religion and politics, as well as the need to rethink the role of the Church in today’s multifaceted world. Thus, Orthodox political theology serves as an important tool for understanding and optimizing the interaction between religion and politics, which ultimately contributes to the building of a democratic society.

Key words: Orthodox theology, political theology, rationality, science, religion, Church, state, state-building Church, state-oriented Church, faith, knowledge, science and religion, Christian values.

УДК 1:316.4

DOI <https://doi.org/10.30970/PPS.2025.61.12>

СЕНС ЖИТТЯ В УМОВАХ ТРАНСФОРМАЦІЙНОГО СУСПІЛЬСТВА

Надія Маринець

*Закарпатський угорський інститут імені Ф. Ракоці II,
кафедра історії та суспільних дисциплін
пл. Кошута, 6, 90200, м. Берегове, Україна*

У статті розкрито філософсько-антропологічну специфіку феномена сенсу життя в умовах трансформаційного суспільства. З'ясовано, що сенс життя не постає як апіорна даність, а формується у процесі індивідуального екзистенційного самовизначення, вкоріненого у внутрішньому досвіді суб'єкта. Встановлено, що сенс виконує інтегративну функцію в особистісному смисловому полі, об'єднуючи життєві цілі, цінності та мотиви в цілісну життєву стратегію. Наголошено на відмінності між змінними життєвими смислами та стабільною структурою сенсу, яка забезпечує внутрішню єдність і логіку буття. Підкреслено значення екзистенційного вибору як вихідного моменту осмислення життя та формування смислової автентичності. Акцентовано увагу на персоналістичному підході до аналізу сенсу, який виключає редукцію унікального досвіду суб'єкта до універсальних схем. Окреслено значущість емоційно-чуттєвого компонента у процесі смисложиттєвого самовизначення. Виявлено вплив трансформаційного суспільного середовища, що характеризується множинністю альтернатив і девальвацією традиційних цінностей, на формування індивідуального смислового простору. Констатовано актуалізацію практик волонтерства, саморозвитку та локального активізму як способів сенсотворення в умовах кризи. Визначено, що сенс життя формується на індивідуальному та колективному рівнях, зокрема, в контексті моральної відповідальності та солідарності. Зауважено, що екзистенційна зрілість передбачає усвідомлення неперервності та унікальності власного життя, а також здатність до рефлексії та трансформації внутрішніх смислових орієнтирів. Охарактеризовано явище духовної безпечності як чинника деградації екзистенційної активності особистості. Висвітлено роль інституційних чинників, зокрема освітньої, гуманітарної та інформаційної політики, у підтриманні смислотворчих процесів на рівні суспільства. Підкреслено, що ефективна взаємодія держави та громадянського суспільства може сприяти формуванню сприятливого середовища для екзистенційного зростання. Наголошено на значущості розвитку критичного мислення, моральної відповідальності та громадянської активності як ключових умов для консолідації спільноти довкола поділюваних цінностей.

Ключові слова: сенс життя, самовизначення, трансформаційне суспільство, смисложиттєві орієнтації, екзистенційна зрілість, криза.

Вступ. Проблема сенсу життя постає як одна з основних у філософському дискурсі, оскільки виявляє глибинні екзистенційні виміри людського буття та відображає внутрішню потребу особистості в духовному самообґрунтуванні власного існування. В умовах радикальних соціокультурних змін, що супроводжуються кризою традиційних цінностей та посиленням ідентифікаційної невизначеності, проблема смислотворення набуває особливої філософської гостроти, оскільки людина, опинившись у ситуації трансформаційної нестабільності, змушена адаптуватися до зовнішніх викликів та конституювати власну суб'єктність через внутрішнє осмислення мети, призначення та значущості власного буття. У цьому контексті сенс життя постає не як апіорна категорія, що має уніфіковану форму, а як динамічна структура, сформована в процесі постійної взаємодії індивіда з багатовимірною соціальною реальністю, що потребує комплексного методологічного підходу до вивчення.

Актуальність останніх досліджень. Аналіз наукових джерел свідчить про посилене зацікавлення дослідників проблематикою сенсу життя як феномена особистісного самовизначення у контексті соціальних змін. Ю. Мельник концептуалізує смисложиттєву проблематику через призму екзистенційного виміру буття, акцентуючи увагу на внутрішньому покликанні як основі сенсотворення [1]. Л. Сафонік здійснює диференціацію понять «сенси життя» та «смисли буття», доводячи їх функціональну автономність і водночас взаємозумовленість у структурі людської свідомості [2]. В іншій праці Л. Сафонік зауважує, що проблема сенсу життя набуває особливої ваги в умовах втрати колективних смислів і потреби у персональному виборі життєвої позиції [3]. Я. Чаплак та Г. Чуйко розглядають сенси життя як життєвий орієнтир, що детермінує суб'єктивну смислову цілісність особистості [4]. І. Мельничук та С. Мельничук аналізують специфіку сприйняття сенсу життя на різних етапах онтогенезу, висвітлюючи його вікову динаміку та кризові моменти переосмислення [5]. Складники процесу особистісної трансформації у періоди життєвих криз досліджено у праці Т. Гальцевої, де увагу зосереджено на механізмах адаптації до екзистенційних змін і оновлення смислових структур [6]. Своєю чергою Є. Гейко та І. Радул акцентують увагу на ролі сенсу життя як чинника психологічної стабілізації в умовах кризових станів особистості [7]. Погляд на сенси життя як суспільну детермінанту стійкого розвитку пропонує О. Іванова, наголошуючи на взаємозв'язку смисложиттєвих орієнтацій особистості та інституційної стабільності [8]. Поряд із тим Н. Щербакова зосереджується на аналізі соціокультурних чинників, які зумовлюють трансформацію цінностей молоді та їхню деструкцію або переосмислення в умовах нестабільного суспільства [9]. Натомість Ю. Шайгородський підкреслює потребу інституційного забезпечення процесів смислотворення у суспільному просторі [10].

Метою статті є вивчення феномена сенсу життя в умовах трансформаційного суспільства.

Виклад основного матеріалу. Питання сенсу життя в сучасному філософсько-антропологічному вимірі не може бути обмежено виключно есенціальними або онтологічними характеристиками буття. Воно радше набуває екзистенційного статусу, пов'язаного з процесуальністю людського існування, в якому сенси не дається людині апіорно, а відкривається через її спрямованість до ціннісно навантаженої мети. Інакше кажучи, змістове наповнення життя індивіда визначається його напрямом екзистенційного самовизначення, що проявляється у цілеспрямованості особистості до того, що надає життю значення та внутрішню опору [1, с. 269].

На відміну від раціональних процедур вибору, смисложиттєве самовизначення постає як акт, що значною мірою ґрунтується на емоційно-чуттєвому досвіді суб'єкта. Така особливість зумовлює необхідність персоналістичного підходу до аналізу феномена сенсу життя, який виключає абстрагування від унікальності індивідуального досвіду. Оскільки кожна людина постає як носій універсальних характеристик буття та як унікальний суб'єкт із власною ієрархією смислів, то дослідницький акцент доцільно зміщувати на конкретно особистісні модуси реалізації смислових орієнтирів. У цьому контексті слід критично переосмислити домінування надособистісних або колективістських трактувань сенсу життя, які часто нівелюють значущість внутрішнього покликання особистості. З огляду на це, проблема сенсу життя постає не як об'єкт пізнання у традиційному гносеологічному розумінні, а як вияв індивідуального екзистенційного вибору, що визначає життєву траєкторію суб'єкта.

Отже, сенси життя актуалізуються лише за умови наявності внутрішнього спрямування, а момент екзистенційного вибору визначає початок його осмислення. Психоемо-

ційне залучення до власної життєвої стратегії, здатність до рефлексивного аналізу внутрішніх імпульсів та відповідальність за обраний життєвий шлях формують основу смислової автентичності. У цьому процесі домінантного значення набуває здатність суб'єкта прислухатися до внутрішніх інтелектуальних і афективних імпульсів, критично переосмислюючи екзистенційні концепції відповідно до власної природи та життєвого досвіду [1, с. 269].

Зазначене положення особливо актуалізується в умовах трансформаційного суспільства, яке характеризується кризою нормативних систем, девальвацією традиційних цінностей та множинністю альтернатив. У такому контексті спостерігається зростання запиту на індивідуальне осмислення сенсу життя, що уможливлює конструювання власної системи координат. Практичним прикладом цього є поширення серед молоді практик саморозвитку, волонтерства, локального активізму, а також зацікавленості в екзистенційній психології та філософії, які орієнтовані на пошук автентичного «Я» в соціумі, що постійно змінюється. Усе це свідчить про зростання потреби в індивідуальній онтологічній основі серед представників постмодерної культури.

У структурному вимірі сенс життя функціонує як інтеграційний центр смислового поля суб'єкта. Він виконує роль координатора множинних життєвих смислів, запобігаючи їх дисперсії та семантичному колапсу. На відміну від життєвих смислів, які можуть бути полівалентними, змінними та диз'юнктивними, сенс життя виступає як стійка структура, що забезпечує цілісність і внутрішню логіку життєвого світу індивіда [2].

Водночас ієрархічна організація життєвих смислів передбачає можливість їх переоцінки та зміни відповідно до динаміки особистісного розвитку. Сенс життя, з огляду на це, не фіксований, а розкривається у процесі духовного дозрівання, що включає здатність до самопізнання та відкритість до трансцендентних вимірів існування. Здатність людини утримувати в єдності множинні смисли дозволяє уникнути екзистенційної дезорієнтації, яка є стандартною для періодів соціальної турбулентності.

У ситуації трансформаційного суспільства особливого значення набуває усвідомлення вразливості сенсу як категорії, що не підлягає зовнішньому нав'язуванню. Його не можна імпортувати ззовні – він завжди є результатом внутрішнього самотворення, глибоко вкоріненого в інтимну сферу духовності людини. Тому навіть у разі заперечення сенсу як об'єктивної реальності сама потреба у смислі слугує онтологічним джерелом сенсу життя. Інакше кажучи, відчуття смислової порожнечі є імпліцитним визнанням значущості сенсу.

Життєвий шлях особистості репрезентує динамічну структуру, у межах якої відбувається реалізація смисложиттєвих орієнтирів через постійне зіткнення із зовнішніми обставинами та необхідність ухвалення екзистенційно значущих рішень. Сутнісним інтегрувальним чинником цього процесу постає сенс життя як смисловий центр, що консолідує життєвий досвід у єдину цілісність. У разі, коли індивід втрачає суб'єктивне відчуття сенсу, виникає глибоке внутрішнє спустошення, що, попри збереження фізичного існування, може спричинити втрату життєвої активності. Таким чином, наявність стійкої смисложиттєвої орієнтації є базовою умовою для саморозвитку, реалізації потенціалу самоздійснення та формування стабільної ідентичності [4, с. 108–109].

У цьому контексті надзвичайно важливою є здатність індивіда до тривалої цілеспрямованості, підтримуваної усвідомленою метою та екзистенційно значущими цінностями, які не втрачають актуальності упродовж життєвого циклу. Саме через надання власному життю смислового наповнення особистість долає різнозначність досвіду, формує уявлення про лінійність і кінцевість існування, а отже, досягає його унікальності та неповторності. Унаслідок такого осмислення зростає екзистенційна чутливість до миттєвості життя, яка перетворюється на ресурс для самоздійснення. Сприйняття власного життя як значущого

у часовій перспективі формує основу для відповідального ставлення до вибору життєвих стратегій та до здатності людини реалізовувати цінності у конкретних соціальних практиках [4, с. 108–109].

Показовим прикладом цього є поведінкові реакції особистості в умовах соціальних криз або невизначеності, які є стандартними для трансформаційного суспільства. Так, зростання волонтерської активності, участь у громадських ініціативах або переорієнтація на внутрішні цінності, що спостерігається під час повномасштабної війни в Україні, є формами екзистенційної відповіді на виклики, які загрожують дестrukцією усталеного життєвого порядку. У цих обставинах сенс життя виступає як особистісна цінність та як мобілізаційна сила, здатна об'єднувати індивідуальне й колективне в межах спільного досвіду втрат, боротьби та надії.

У подальшому аналізі необхідно зосередити увагу на тому, що смислова динаміка буття зумовлена внутрішніми чинниками та характером міжособистісних взаємин, які значною мірою впливають на стабільність або дестrukцію смислової структури свідомості. Емпіричні спостереження та результати психологічних досліджень засвідчують, що саме позитивне ставлення до себе, інших людей і світу є передумовою гармонійного розвитку смисложиттєвої сфери. Водночас під впливом психотравмуючих подій зазначена гармонія може зазнати суттєвих деформацій, що зумовлює необхідність перегляду й оновлення смислових орієнтирів [6, с. 27].

Особливого значення у цьому контексті набуває механізм смислової трансформації, що активується у ситуаціях кризи або граничного досвіду. Досвід посттравматичних станів або передсуїцидальних настроїв демонструє, що у подібних обставинах відбувається перебудова ціннісно-смислової системи шляхом активізації еґо-захисних механізмів. Унаслідок цього можливе виникнення стану тимчасової соціальної ізоляції, замкненості чи навіть відчуження, що виступає як реакція на інтенсивний внутрішній конфлікт. Така форма відособлення хоч і має ризики соціальної дезадаптації, але водночас створює простір для глибинної рефлексії, яка може призвести до якісної перебудови смислових засад буття [3, с. 27].

У процесі такої смислової реконструкції трансформується сприйняття себе та уявлення про зовнішній світ. Зокрема, особа, яка пройшла крізь кризу, може набути нової чутливості до питань життя й смерті, свободи й відповідальності, істини та автентичності.

У періоди суспільних криз зазнає істотних змін система ціннісних орієнтирів особистості, оскільки вона змушена оперативно адаптуватися до нових соціальних реалій, переосмислювати події, що відбуваються, та визначати власну позицію щодо них. Така необхідність часто супроводжується порушенням усталених смисложиттєвих структур, які були сформовані на основі попереднього досвіду і відображали цінності стабільного соціокультурного середовища. Унаслідок цього спостерігається внутрішній когнітивно-емоційний дисонанс, зумовлений розривом між звичним ціннісним каркасом і новими, невизначеними обставинами [7, с. 136].

У кризових ситуаціях активізується переважно образно-схематичний тип мислення, який дозволяє швидко класифікувати нові події у знайомі патерни, проте часто спричиняє імпульсивні рішення, що не завжди є адекватними або доцільними. Така реакція особливо виразна в умовах екзистенційної загрози, коли індивід стикається з необхідністю швидкого ухвалення рішень щодо власної безпеки, наприклад, у ситуаціях бойових дій, ракетних обстрілів чи втрати домівки. У цих умовах перед людиною постає основне питання збереження життя – як фізичного та і буттєвого як вияву смислової активності. Проте разом із цим окреслюється інший напрям – екзистенційної жертовності, який виявляється у вчин-

ках тих, хто добровільно обирає наражатися на небезпеку, виконуючи моральний імператив захисту інших. Такий вибір репрезентує глибинний сенс життя, що виходить за межі особистісного існування й вкорінюється в колективних цінностях, таких як солідарність, патріотизм, відповідальність перед спільнотою [7, с. 136].

У цьому контексті особливого значення набуває проблема формування ідентичності, яка в умовах трансформаційного суспільства постає не як сталий конструкт, а як динамічний процес постійного переосмислення. Швидкі соціальні зміни, інформаційне перенасичення, множинність життєвих сценаріїв призводять до того, що багато людей втрачають здатність до інтеграції особистого досвіду в цілісну систему уявлень про себе. Результатом цього є розмитість ідентичності, що унеможливорює формування сталого сенсу життя. За таких умов людина часто замінює справжній смисложиттєвий пошук на імітацію – симулякри сенсу або короткочасні життєві програми, які не забезпечують глибокого екзистенційного задоволення [2].

Поява таких короткотривалих заміників сенсу (наприклад, надмірна зосередженість на споживанні, віртуальна самореалізація, культ миттєвого успіху) є наслідком особистісної дезорієнтації та відображення структурних змін у культурному просторі. Зокрема, трансформація традиційних форм соціальної солідарності, знецінення інституційних авторитетів та розмивання ідеологічних наративів знижують здатність людини до опори на зовнішні джерела смислу. Внаслідок цього формування сенсу життя дедалі частіше набуває характеру індивідуального проекту, що реалізується через особистісний досвід, рефлексію та моральну відповідальність.

Трансформація особистості в умовах динамічного соціального середовища відбувається у свідомій та неусвідомленій формах. Усвідомлені зміни є наслідком навчання, рефлексії та цілеспрямованої діяльності, що супроводжуються формуванням нових переконань, поведінкових моделей та ціннісних орієнтирів. Натомість неусвідомлені зміни зумовлені досвідом, який часто є результатом екзистенційних потрясінь або адаптації до нових обставин. Особливо важливим є процес самозмінення, що полягає у свідомій перебудові внутрішніх смислових структур із метою досягнення вищого рівня самореалізації, психологічної інтеграції та морального самовдосконалення. Важливими передумовами цього процесу є наявність вольової мотивації, прагнення до особистісного зростання та здатність підтримувати системність у зусиллях щодо досягнення життєвих цілей. Самозмінення у цьому контексті постає як інструмент адаптації та як механізм оновлення екзистенційного бачення та ствердження ідеї позитивного перфекціонізму як ціннісного орієнтиру [6, с. 75–76].

Процес смислоутворення, як показує психолого-філософський аналіз, активізується в підлітковому віці, коли особистість уперше стикається з необхідністю самовизначення у складному спектрі соціальних очікувань, внутрішніх потреб та зовнішніх викликів. На подальших етапах життя, особливо в періоди криз особистісного розвитку, відбувається перегляд сформованих уявлень про сенс життя, що сприяє глибшому розумінню себе та рефлексивному осмисленню власного буття. Цей процес тісно пов'язаний із реалізацією особистісного потенціалу, адже саме смисложиттєва орієнтація визначає вектор розвитку індивіда, забезпечує єдність цілей, мотивацій та етичних засад діяльності [5, с. 115].

Особливого значення проблема смислової трансформації набуває в умовах глибоких соціальних зрушень, які характеризують трансформаційне суспільство. У таких умовах, наприклад, молоді люди, що зіштовхуються з війною, вимушеним переселенням або втратою соціальних опор, можуть втратити попередні уявлення про життєвий успіх і почати формувати нові цінності на основі досвіду солідарності, турботи про інших та екзистен-

ційної відповідальності. Так, підлітки, які долучаються до волонтерських ініціатив, у процесі допомоги іншим часто відкривають для себе нові джерела сенсу, що ґрунтуються не на досягненні особистого комфорту, а на глибшому усвідомленні значущості моральних дій у спільному контексті.

У соціокультурному аспекті кризові трансформації зумовлюються кількома ключовими чинниками. По-перше, характерною ознакою перехідного періоду є формування так званої «людини парадоксальної», яка поєднує в собі суперечливі цінності й настанови, часто без внутрішньої інтеграції. По-друге, послаблення ролі сім'ї як інституції соціалізації ускладнює процес трансляції морально-етичних норм і зразків поведінки. По-третє, поширення фрагментарного підходу до знання в освітній системі, що відбувається через засвоєння інформації без системності, формує «мозаїчний» світогляд, позбавлений глибини та внутрішньої цілісності. Додатковим ускладнювальним чинником виступає процес секуляризації, що знижує значущість духовних основ життєвих орієнтирів. Як наслідок – втрата культури інтегруючої функції в суспільстві, що веде до соціального розпорошення, різнозначності смислових горизонтів молоді та загального послаблення здатності до конструювання цілісної життєвої стратегії [9, с. 41].

В умовах таких змін молодь нерідко потрапляє у стан екзистенційної фрустрації, коли традиційні цінності втрачають актуальність, а нові не встигають усталитися. Це породжує внутрішній вакуум, що унеможливляє побудову довгострокових сенсожиттєвих орієнтацій. Проте саме у цьому контексті актуалізується потреба формування нового типу екзистенційної зрілості – здатності до самовизначення в умовах невизначеності, що передбачає розвинену рефлексію, критичне мислення, відкритість до діалогу та готовність брати відповідальність за власний вибір.

Як приклад, варто звернути увагу на молодих учасників громадських ініціатив та волонтерських рухів. У межах таких практик відбувається набуття соціального досвіду та формування стійких смислових конструктів, що ґрунтуються на усвідомленні взаємозв'язку особистої діяльності та загального блага. Ці приклади свідчать про здатність молоді формувати сенс життя навіть у кризових умовах, коли, здавалося б, усі звичні підстави для його конструювання втрачені.

У межах дослідження сенсожиттєвих орієнтацій в умовах трансформаційного суспільства доцільним є аналіз чинників, що перешкоджають інтеграції суспільно значущих цінностей у внутрішню структуру особистісної смислової системи. Одним із таких чинників виступає духовна безпечність, яка формується внаслідок відсутності критичної рефлексії, дефіциту екзистенційної напруги та ігнорування потреби в особистісному самоперевищенні. Такий стан породжує ілюзію внутрішнього спокою, однак на практиці трансформується у стійку схильність до самозаспокоєння, обмеженого світогляду та втрати здатності до осмисленої активності. У поведінковому вимірі це проявляється у прагненні уникати змін, зберігати статус-кво, погоджуючись на мінімальні матеріальні й духовні здобутки заради збереження особистої зони комфорту [8, с. 269].

Відмова від інтелектуального зусилля та етичної відповідальності, які є необхідними для творення сенсу, призводить до редукції складних смислових утворень до базових потреб, що, своєю чергою, сприяє атрофії «творчого Я». Соціальна інертність, яка виникає внаслідок такого внутрішнього занепаду, сприяє занепаду морального імпульсу та гальмує формування громадянської свідомості. У результаті індивід втрачає здатність до продуктивної взаємодії із соціумом, а суспільство – до консолідації на основі поділюваних смислів.

Актуальним у цьому контексті постає питання про роль держави як інституційного модератора процесів смислоутворення та трансформації ціннісної системи. У межах функ-

ціональної взаємодії із соціумом саме держава володіє інструментальними ресурсами, необхідними для ініціювання та підтримання смисложиттєвих зрушень, які мають загальнонаціональний вимір. Передусім ідеться про стратегічне планування та реалізацію освітньої, культурної й інформаційної політики, здатної забезпечити нормативне підґрунтя для формування особистісної зрілості та громадянської відповідальності. Системна робота у сфері освіти, реформа гуманітарної політики, ефективне функціонування медіа як агента критичного мислення – усе це є необхідними передумовами для створення сприятливого середовища для сенсотворення [10, с. 297].

В умовах української трансформації ці завдання набувають особливого значення. Зокрема, активізація молодіжних проєктів, підтримка гуманітарних ініціатив, розвиток середовища критичного мислення у вищій освіті – це ті інструменти, що сприяють відновленню смислового потенціалу соціуму.

Висновки. Узагальнення результатів дослідження дозволяє дійти висновку, що феномен сенсу життя в умовах трансформаційного суспільства постає не як апіорно задана константа, а як процесуальна форма екзистенційного самовизначення, яка вкорінюється у внутрішньому досвіді суб'єкта та детермінується ціннісно-мотиваційною спрямованістю особистості. З огляду на кризу традиційних нормативних систем, множинність альтернатив та різнозначність соціокультурного простору, смисложиттєва орієнтація набуває характеру індивідуального проєкту, що реалізується через рефлексію, моральну відповідальність і практики самореалізації. Сенс життя функціонує як інтегративний центр життєвого світу, забезпечуючи єдність цілей, мотивів і цінностей, а його актуалізація уможливорюється за умов внутрішнього спрямування та екзистенційної зрілості. У контексті граничного досвіду, соціальних потрясінь і психологічних криз спостерігається перебудова ціннісно-смиислової структури свідомості, що може слугувати джерелом екзистенційної дезорієнтації та глибокого оновлення життєвих установок. Крім того, здатність до смислової трансформації, як вияв критичного осмислення буття, виявляється у виборі стратегій дії, зорієнтованих на колективне благо, моральну відповідальність і солідарність. Водночас духовна безпечність, імітація сенсу та соціальна інертність унеможливають формування автентичної ідентичності, сприяючи розмитості смислових орієнтирів. Отже, у трансформаційному суспільстві особливої значущості набуває підтримка смислотворчих процесів на інституційному рівні, передусім через освітню, культурну та інформаційну політику, здатну сформувати сприятливе середовище для екзистенційного зростання особистості й консолідації суспільства навколо поділюваних цінностей.

Список використаної літератури

1. Мельник Ю. М. Смисложиттєва проблематика в екзистенції людини. *Гілея : науковий вісник*. 2015. Вип. 96. С. 267–272.
2. Сафонік Л. М. Сенс життя та смисли буття: проблема розмежування. Стаття 1. Стаття 2. URL: <https://filos.lnu.edu.ua/wp-content/uploads/2020/06/Sens-zhyttia-ta-smysly-buttia-problema-rozmezhuвання.pdf>
3. Сафонік Л. Сенс життя крізь призму сучасного українського досвіду в глобалізованому світі. *Вісник Житомирського державного університету імені Івана Франка. Філософські науки*. 2024. № 1(95). С. 131–139.
4. Чаплук Я. В., Чуйко Г. В. Сенс життя як орієнтир на життєвому шляху людини. *Психологічний часопис*. 2017. № 1. С. 100–111.
5. Мельничук І. Я., Мельничук С. К. Особливості сприймання сенсу життя на різних етапах онтогенезу. *Наукові записки. Серія «Педагогічні науки»*. 2021. № 192. С. 111–116.

6. Гальцева Т. О. Трансформація особистості в період проживання життєвих криз. *Трансформації особистості в умовах соціально-політичних та економічних змін* : колективна монографія ; за заг. ред. Л. М. Пріснякової. Дніпро : ЛІРА, 2023. С. 72–99.
7. Гейко Є. В., Радул І. Г. Сенс життя в період кризових станів особистості. *Наукові записки. Серія «Психологія»*. 2023. № 1. С. 22–29.
8. Іванова О. Трансформація смисложиттєвих орієнтацій як чинник сталого розвитку суспільства. Сталий розвиток – науковий дебют 2013. Wydawnictwo Wyższej Szkoły Menedżerskiej w Warszawie im. prof. Leszka J. Krzyżanowskiego. Warszawa, 2014. С. 262–274.
9. Щербакова Н. В. Сутність та зміст основних факторів впливу на процеси трансформації цінностей сучасної української молоді. Соціально-філософський аналіз. *Наукові праці. Філософія*. 2017. № 300(288). С. 35–42.
10. Шайгородський Ю. Ж. Ціннісно-сміслові основи реформування українського суспільства. Демократизація політичних інститутів і суспільний розвиток в Україні. Київ, 2019. С. 271–300.

THE MEANING OF LIFE IN THE CONTEXT OF A TRANSFORMATIONAL SOCIETY

Nadiia Marynets

*Ferenc Rákóczi II Transcarpathian Hungarian College
of Higher Education,
Department of History and Social Disciplines
Kossuth Square, 6, 90200, Berehovo, Ukraine*

The article reveals the philosophical and anthropological specificity of the phenomenon of the meaning of life in a transformational society. It is established that the meaning of life does not arise as an a priori given, but is formed through the process of individual existential self-determination rooted in the subject's inner experience. It is determined that meaning performs an integrative function within the personal semantic field, uniting life goals, values, and motives into a coherent life strategy. The distinction between variable life meanings and the stable structure of meaning, which ensures internal unity and coherence of existence, is emphasized. The importance of existential choice as the initial moment of comprehending life and forming semantic authenticity is underlined. Attention is drawn to the personalist approach to the analysis of meaning, which excludes the reduction of the subject's unique experience to universal schemes. The significance of the emotional-sensory component in the process of existential self-determination is outlined. The influence of a transformational social environment—characterized by a plurality of alternatives and the devaluation of traditional values—on the formation of the individual semantic space is identified. The actualization of practices such as volunteering, self-development, and local activism as means of meaning-making in times of crisis is stated. It is found that the meaning of life is shaped at both individual and collective levels, particularly in the context of moral responsibility and solidarity. It is noted that existential maturity involves the awareness of the continuity and uniqueness of one's own life, as well as the ability to reflect on and transform internal semantic orientations. The phenomenon of spiritual complacency is characterized as a factor contributing to the degradation of existential activity. The role of institutional factors, including educational, humanitarian, and information policies, in supporting meaning-making processes at the societal level is highlighted. It is emphasized that effective interaction between the state and civil society can contribute to the creation of a favorable environment for existential growth. The significance of developing critical thinking, moral responsibility, and civic engagement as key conditions for consolidating a community around shared values is stressed.

Key words: meaning of life, self-determination, transformational society, existential orientations, existential maturity, crisis.

УДК 1(09)(410) Рассел:141.1

DOI <https://doi.org/10.30970/PPS.2025.61.13>

ЛОГІКО-АНАЛІТИЧНІ РОЗВІДКИ БЕРТРАНА РАССЕЛА

Ірина Остапець, Анжеліка Дербак, Олег Нестер

*ДВНЗ «Ужгородський національний університет»,
факультет суспільних наук, кафедра філософії
вул. Університетська, 14, 88000, м. Ужгород, Україна*

У статті здійснено комплексний аналіз логіко-аналітичної спадщини Б. Рассела як одного з ключових мислителів ХХ ст., котрий заклав фундамент аналітичної філософії, логіко-семантичного аналізу та сучасної філософії мови. Оглянуто інтелектуальний контекст формування його поглядів, зокрема вплив праць Г. Фреге та британського емпіризму, а також соціокультурні передумови створення його першої великої праці «Принципи математики», що стала основою логіцизму. Розглянуто головні положення одного з найвпливовіших творів філософа – «Про позначення» (1905), де викладено теорію дескрипцій, що започаткувала нову епоху у філософії мови, дозволивши вирішити низку логіко-семантичних парадоксів.

Проаналізовано ключовий внесок Б. Рассела у розвиток математичної логіки через спільну працю з А. Вайтгедом – «Принципи математики» (1910–1913 рр.), в якій автори прагнули звести всю математику до логіки, і яка викликала значний резонанс у науковому світі. Розкрито філософське підґрунтя логіко-аналітичного методу Б. Рассела, зокрема в працях «Наші знання про зовнішній світ» (1914). «Проблеми філософії» (1912) та «Людське знання: обсяг та межі» (1948), де мислитель обґрунтовував роль логіки в пізнанні реальності, запроваджуючи концепти «знання за ознайомленням» і «нейтральний монізм».

Описано вплив філософії Б. Рассела на логічний позитивізм, Віденське коло, а також на раннього Л. Вітгенштайна («Логіко-філософський трактат»), що одночасно розвивав і критикував логіко-аналітичну модель свого вчителя. Розглянуто оцінки та інтерпретації логіко-аналітичного внеску Б. Рассела у працях Г. Ландіні, А. Ірвайна та Р. Монка. Узагальнено логіко-аналітичну модель Б. Рассела як метод дослідження не лише мови, але й онтологічної структури реальності.

У висновках обґрунтовано, що логіко-аналітична парадигма, започаткована Б. Расселом, стала основою для розвитку сучасної філософії науки, мовної теорії, епістемології та когнітивістики, зберігаючи актуальність і методологічну потужність донині.

Ключові слова: логіко-аналітична філософія, теорія дескрипцій, структура мови, аналітична істинність, формальна логіка, епістемологічний аналіз, метафізичні припущення, онтологічна нейтральність, логічна форма.

Постановка проблеми. Проблема логіко-аналітичного осмислення реальності, започаткована у філософській практиці початку ХХ ст., залишається однією з найглибших і водночас найменш вичерпаних у сучасній гуманітаристиці. Концептуальне ядро цієї проблеми формує питання про те, наскільки структура мови відображає або конструює структуру мислення, а отже, і реальність. У цьому контексті постає завдання аналізу логічної форми висловлювань, деконструкції метафізичних припущень, прихованих у звичних мовних конструкціях, і виявлення принципів аналітичної істинності, які би ґрунтувалися не на емпіричному, а на формально-логічному рівні.

Розвідки, присвячені цим темам, у працях Б. Рассела (зокрема, «Про позначення», «Принципи математики», «Наші знання про зовнішній світ») заклали підвалини для аналітичної філософії як дисциплінарної моделі мислення. У центрі цих досліджень – логічна

форма, епістемологічна валідність, онтологічна нейтральність мови та критичне осмислення понять істини, означення, знання, судження. У наш час, коли філософія стикається з проблемою інтерпретаційної множинності та потребою аналітичної чіткості, повернення до логіко-аналітичного апарату Б. Рассела постає не просто як академічний інтерес, а як методологічна необхідність.

Таким чином, це дослідження насамперед спрямовано на оновлене прочитання логіко-аналітичного доробку, його інтерпретацію в контексті сучасних філософських студій і виявлення потенціалу подальших досліджень у цій парадигмі.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Логіко-аналітичні розвідки Б. Рассела є предметом досліджень як українських, так й іноземних представників науки – із перевагою західного доктринального спектру над вітчизняним.

Серед українських виділяємо праці таких вчених, як Є. Лантушенко, І. Остапець, О. Гомілко, А. Лебідь, Л. Комаха та ін. У цих дослідженнях, зокрема, розкриваються та аналізуються такі логіко-філософські питання та прецеденти, як природа аналітичного мислення та формалізму у верифікації знання; проблематика мови, референції та сенсу у філософських побудовах; трансформація логічного позитивізму в контексті української філософської школи; особливості категоріального апарату логіки в епістемологічних моделях; рецепція ідей логічного атомізму та теорії дескрипцій у межах вітчизняної методології науки.

У свою чергу серед представників іноземного наукового кола, що займалися і займаються аналізом та дескрипцією логіко-аналітичних розвідок Б. Рассела, відзначаємо вплив праць таких дослідників, як П. Каттабріга, В. Руюн, К. Стонеску, А. Краал, Р. Ф. Кітченер, М. Біні, Л. Елкінд та ін. Предметом наукового огляду в зазначених роботах є: альтернативні дедуктивні системи щодо антиномій Б. Рассела та пропозиції новаторських способів уникнення логічних суперечностей без втрати когерентності; аналіз знання через ознайомлення в системі Б. Рассела, акцент на його внесок у гібридну традицію західної епістемології; взаємозв'язок між знанням за ознайомленням і теорією дефініцій як структурним ядром ранньої логічно-емпіричної філософії Б. Рассела; ціль логіцизму в працях Б. Рассела, уточнення його прагнення обґрунтувати математичні істини як логічно необхідних елементів; натуралістичні тенденції в пізніх працях Б. Рассела та їхня значущість для розвитку аналітичної методології й науки; витоки аналітичної філософії у діалозі між Г. Фреге та Б. Расселом, а також їхня роль у становленні логічного аналізу ХХ ст.; проблема загальних молекулярних формул у логічному атомізмі Б. Рассела, підтвердження глибини його онтологічного підходу до фактів.

Мета статті – комплексне осмислення логіко-аналітичної спадщини Б. Рассела шляхом реконструкції ключових ідей його праць у галузі логіки, філософії мови та епістемології, а також критичного аналізу їх впливу на подальший розвиток аналітичної традиції у світовій і вітчизняній філософії.

Виклад основного матеріалу. Аналітична філософія як один із провідних напрямів західної філософської думки ХХ ст. сформувалася на засадах раціонального аналізу мови, логіки й наукового пізнання, на протидію спекулятивним і герменевтичним підходам континентальної традиції. Її визначальною рисою можна визначити дотичність до логічної форми висловлювань, ясності мислення та точності аргументації. Аналітична філософія виникла на зламі ХІХ–ХХ ст. у працях Г. Фреге, Б. Рассела, Л. Вітгенштайна та Дж. Е. Мура і продовжує відігравати провідну роль у сучасному англосовієтському філософському світі. Як зазначає Д. Століар у праці «Філософський прогрес: на захист розумного оптимізму» [1], аналітична традиція ґрунтується на переконанні, що більшість філософських проблем

виникають через хибне розуміння логіки мови, і можуть бути розв'язані або зняті шляхом точного аналізу термінів і висловлювань.

На цьому тлі постать Б. Рассела постає як центральна для становлення логіко-аналітичної парадигми філософствування. Внесок останнього в розвиток символічної логіки, філософії мови та методології науки не лише формує ґрунт для аналітичного мислення, але й визначає основні траєкторії її подальшої еволюції.

Маємо додати, що аналітичне осмислення логіко-аналітичної спадщини Б. Рассела є невід'ємною умовою розуміння витоків сучасної аналітичної філософії, адже саме його концептуальні інновації задали вектор розвитку логіко-семантичної думки у ХХ ст. Так, його напрацювання сформували підґрунтя для методологічного зсуву від метафізики до мови, структури судження й логічного аналізу, а отже, стали основоположними як у філософії мови, так і в теорії пізнання загалом. Огляд інтелектуального контексту, в якому розгорталися ідеї Б. Рассела, таким чином, дозволяє краще зрозуміти природу та еволюцію його філософських інтенцій.

Одним із ключових чинників, які вплинули на формування поглядів Б. Рассела, була логічна революція Г. Фреге, зокрема його праця «Концептуальна нотація» (1879), що започаткувала сучасну формальну логіку, а також «Основи арифметики» (1884), в якій розкривалася ідея зведення арифметики до логіки: до слова, Б. Рассел у своїх спогадах неодноразово визнавав вплив Г. Фреге, з яким останній вів дискурсно-дискусійні обговорення, зокрема стосовно логічного парадоксу множин [2]. Не менш важливою була й спадщина британського емпіризму, зокрема Дж. Локка, Д. Г'юма та Д. Берклі, яка привнесла акцент на досвід, мову та аналіз понять, завдяки чому Б. Рассел поєднав точність формальної логіки Г. Фреге з чутливістю до філософських проблем повсякденності, характерною для британської традиції [3].

Вищеозначені впливи вилилися в першу велику працю Б. Рассела «Принципи математики», в якій ним було закладено основи логіцизму – погляду, згідно з яким математика може бути виведена з логічних аксіом. У цій книзі він намагався сформулювати уніфіковану систему математичних істин, вільну від парадоксів, що згодом вимагало перегляду логічних засад (цей процес продовжиться у «Принципах математики», інтегрованій спільно з А. Вайтгедом у 1910–1913 рр.) [4]. Водночас у цій праці наявні перші натяки на мовно-орієнтований підхід, який повністю розкрився лише кілька років потому. Як підкреслює інтерпретатор Рассела, британський дослідник Н. Гріффін, саме ця еволюція – від логіки до мови – і є головним інтелектуальним надбанням Рассела [5].

Ключовим рубіконом у розвитку філософа стала праця «Про позначення», в якій було сформульовано теорію дескрипцій. Тут вирішувалась ціла низка логічних парадоксів, пов'язаних із ментальними уявленнями про неіснуючі об'єкти (наприклад, «поточний король Франції»), і тим самим пропонувався спосіб точного аналізу змісту висловлювань. Центральна ідея полягала в тому, що дескрипції не мають самостійного референта, але можуть бути перетворені в логічну форму, яка дозволяє уникнути семантичної плутанини – як підсумок, напрацювання стало фундаментом для філософії мови та справило вплив на аналітичну традицію аж до подальших логіко-філософських теорій (К. Доннеллан, С. Крипке) [6]. Як зазначає П. Гакер, теорія дескрипцій була не просто вирішенням часткової проблеми, а й змінила весь підхід до філософського аналізу як такого [7].

Для більш глибокого розуміння логіко-аналітичної спадщини Б. Рассела важливо звернутися до філософських засад, що стали основою його методології у низці ключових праць – «Наші знання про зовнішній світ», «Проблеми філософії» та «Людське знання: обсяг та межі» (Human Knowledge: Its Scope and Limits, 1948 р.). У зазначених напрацю-

ваннях Б. Рассел систематично обґрунтовує роль логіки як фундаментального інструменту пізнання, пропонуючи нові концепти, як-от «знання за ознайомленням» і «нейтральний монізм». Маємо помітити, що окреслені ідеї стали базою для подальшого розвитку аналітичної філософії та вплинули на низку сучасних філософських і наукових дискурсів. Проаналізуємо їх детальніше.

У роботі «Наші знання про зовнішній світ» Б. Рассел досліджує проблему пізнання об'єктивної реальності через призму логіки та емпіризму. Вчений-філософ розвиває ідею, що наше знання базується на безпосередньому ознайомленні з досвідом, а логічний аналіз слугує засобом усунення метафізичних ілюзій, що дає підґрунтя для формування логіко-аналітичного методу як інструменту філософського пізнання [8].

Своєю чергою у «Проблемах філософії» автор концентрується на основних питаннях, що стоять перед філософією, зокрема ролі логіки та аналітики у визначенні меж людського знання. Так, Б. Рассел визначає межі між знанням і вірою, запроваджує концепт аналізу понять, що лягли в основу подальших досліджень у філософії мови і логіки [9].

Водночас праця «Людське знання: обсяг та межі» є систематичним викладом епістемології Рассела, де він вводить поняття «нейтрального монізму» – філософської позиції, що прагне подолати дуалізм між суб'єктом і об'єктом пізнання. Крім того, ця робота відзначається комплексним підходом до проблем пізнання, узгоджуючи логічний аналіз із сучасними науковими даними [10].

Отже, погляди Б. Рассела, викладені в його ключових працях, формують цілісну картину логіко-аналітичного підходу до пізнання, в якому логіка виступає не лише як інструмент аналізу, а й як фундаментальна основа для розуміння структури реальності. Через концепції «знання за ознайомленням» та «нейтральний монізм» він поєднує емпіричний досвід із раціональним аналізом, прокладаючи шлях до подолання традиційних метафізичних проблем і формування нових підходів у філософії мови, пізнання і науки. Такий синтез, на наше особисте переконання, дозволяє вважати його спадщину визначальною для розвитку сучасної аналітичної філософії.

Узагальнюючи, можемо стверджувати, що вплив філософії Б. Рассела на розвиток аналітичної традиції є беззаперечним і широко визнаним у науковому світі. Ідеї останнього стали фундаментом для формування логічного позитивізму і руху Віденського кола, яке орієнтувалося на логіку та емпіричну перевірюваність як основні критерії науковості. Особливо вагомим є зв'язок з ранніми працями Л. Вітгенштейна, котрий у своєму «Логіко-філософському трактаті» одночасно розвивав і критично переосмислював логіко-аналітичну модель, закладену його вчителем [11]. Сучасні дослідники, як-от Г. Ландіні, Е. Ірвайн та Р. Монк, зі свого боку пропонують різнобічні оцінки та інтерпретації внеску Б. Рассела, що сприяє глибшому розумінню його теоретичних ідей та їхньої ролі в розвитку філософії мови і логіки [12; 13].

З огляду на багатогранність досліджень логіко-аналітична модель Рассела постає не лише як інструмент аналізу мови, але й як потужний метод дослідження онтологічної структури реальності. Так, Б. Рассел виходив з ідеї, що структура мови відображає структуру світу, тому вивчення логічних форм дозволяє розкрити сутність буття та взаємозв'язки між об'єктами і властивостями. Цей підхід став основою логіцизму, який намагається звести математику і пізнання до логічних засад. Завдяки цьому методологічному підґрунтю логіко-аналітична філософія стає інструментом не тільки філософського аналізу, але й системного осмислення фундаментальних аспектів існування, надаючи нові можливості для розв'язання таких класичних філософських проблем, як проблема універсалій, сутність істини та значення.

Отже, логіко-аналітичний метод, розроблений Б. Расселом, формується як потужний місток між мовою та онтологією, що дозволяє одночасно досліджувати як структуру висловлювань, так і саму природу реальності, яку вони описують. Цей метод закладає основи сучасної філософії мови та логіки, а також впливає на широкі сфери пізнання – від формальної семантики до когнітивної науки. Таким чином, розуміння цього методу означає насамперед осягнення логіки висловлювань та «логіки світу» – глибокої, структурованої картини взаємодії фактів і понять, які конструюють наше знання про довкілля.

Висновки. Аналіз логіко-аналітичної спадщини Бертрана Рассела дозволив не лише систематизувати основні етапи становлення його філософських поглядів, а й осмислити методологічне значення запропонованого ним підходу як фундаменту для розвитку ключових напрямів філософії XX–XXI століть. Висвітлення інтелектуального контексту, змістових акцентів та наукових відгуків на ідеї мислителя дало змогу дійти певних висновків

По-перше, у працях Б. Рассела («Принципи математики», «Про позначення», «Проблеми філософії» та ін.) сформовано логіко-аналітичну методологію як автономну дослідницьку парадигму, що поєднує логіку, філософію мови та теорію знання. Даний підхід базується на ідеї, що мова є структурною проєкцією світу, а отже – піддається формалізованому аналізу.

По-друге, логіко-аналітична філософія Б. Рассела справила вирішальний вплив на становлення логічного позитивізму, зокрема у Віденському колі, та на формування світоглядних засад раннього Л. Вітгенштайна. Крім того, його підхід став базовою відправною точкою для багатьох філософів-аналітиків, серед яких – К. Доннеллан, С. Крипке, та ін., які по-своєму розвивали й трансформували ідеї свого попередника.

По-третє, логіко-аналітична парадигма Б. Рассела є не лише методологією аналізу мови чи знання, а й онтологічною моделлю, що дозволяє осмислювати структуру реальності через форму логічного вираження. Вищезазначене надає їй інструментального значення для сучасної філософії науки, епістемології, когнітивістики та навіть цифрової гуманітаристики.

По-четверте, актуальність підходу Б. Рассела підтверджується сучасними дослідженнями (Г. Ландіні, А. Ірвайн, Р. Монк), в яких логіко-аналітична модель трактується як відкрита структура для міждисциплінарних застосувань – від математичної логіки до лінгвістики та штучного інтелекту.

По-п'яте, філософія Б. Рассела демонструє, що точність мислення, логічна кристалізація понять і аналітична прозорість є передумовами не лише наукового прогресу, а й етичної відповідальності інтелекту в епоху складних цивілізаційних викликів.

Список використаної літератури

1. Stoljar D. Philosophical Progress: In Defence of a Reasonable Optimism. Oxford: Oxford University Press, 2017. 240 p.
2. Frege G. The Foundations of Arithmetic. Evanston: Northwestern University Press, 1980. 119 p.
3. Hylton P. Quine. London: Routledge, 2010. 416 p.
4. Russell B. The Principles of Mathematics. Cambridge: Cambridge University Press, 1903. 534 p.
5. Griffin N. The Cambridge Companion to Bertrand Russell. Cambridge: CUP, 2003. 550 p.
6. Russell B. On Denoting. Mind. Vol. 14, No. 56. 1905. P. 479–493.
7. Hacker P. Insight and Illusion. Oxford: Clarendon Press, 1986. 380 p.
8. Russell B. Our Knowledge of the External World. Routledge, 1914. 232 p.

9. Russell B. *The Problems of Philosophy*. Oxford University Press, 1912. 128 p.
10. Russell B. *Human Knowledge: Its Scope and Limits*. George Allen & Unwin, 1948. 538 p.
11. Wittgenstein L. *Tractatus Logico-Philosophicus*. Taylor & Francis, 1921. (ed. 2013). 144 p.
12. Landini G. *Wittgenstein's Apprenticeship with Russell*. N.Y.: Cambridge University. Press, 2007. 300 p.
13. Monk R. *Bertrand Russell: The Spirit of Solitude*. London: Vintage. 1996. 760 p.

LOGICAL-ANALYTICAL STUDIES OF BERTRAND RUSSEL

Iryna Ostapets, Anzhelika Derbak, Oleg Nester

*State University "Uzhgorod National University",
Faculty of Social Sciences, Department of Philosophy
Universytetska str., 14, 88000, Uzhhorod, Ukraine*

The author of the article has conducted a comprehensive analysis of B. Russell's logical-analytical legacy. B. Russell is one of the key thinkers of the 20th century, who laid the foundations for analytic philosophy, logical-semantic analysis, and the modern philosophy of language. The article reviews the intellectual context of B. Russell's views formation, in particular the influence of G. Frege's works and British empiricism, as well as the social-cultural preconditions for the development of his first major work, *The Principles of Mathematics*, setting the foundation of logicism. The article also examines the main tenets of one of the philosopher's most influential works – "On Denoting" (1905), in which the theory of descriptions is presented, inaugurating a new era in the philosophy of language, allowing the resolution of several logical-semantic paradoxes.

The article further analyzes Russell's key contribution to the development of mathematical logic through the joint work with A. Whitehead, *Principia Mathematica* (1910–1913), which sought to reduce all of mathematics to logic, and had a significant impact in the scholarly world. The article elucidates the philosophical underpinnings of Russell's logical-analytic method, particularly as demonstrated in his works *Our Knowledge of the External World* (1914), *The Problems of Philosophy* (1912), and *Human Knowledge: Its Scope and Limits* (1948). In these works, he substantiated the role of logic in the cognition of reality and introduced the concepts of "knowledge by acquaintance" and "neutral monism."

The author of the article characterizes the influence of B. Russell's philosophy on logical positivism and the Vienna Circle, as well as on the early L. Wittgenstein (as reflected in the *Tractatus Logico-Philosophicus*), who simultaneously developed and criticized his teacher's logical-analytic model. The article examines the assessments and interpretations of B. Russell's logical-analytic contribution in the works of G. Landini, A. Irvine, and R. Monk. It also presents B. Russell's logical-analytic model as a method of inquiry not only into language but also into the ontological structure of reality.

In conclusion, the article argues that the logical-analytic paradigm initiated by B. Russell has become the foundation for the development of modern philosophy of science, linguistic theory, epistemology, and cognitive science, retaining its relevance and methodological potency to the present day.

Key words: logical-analytic philosophy, theory of descriptions, structure of language, analytic truth, formal logic, epistemological analysis, metaphysical assumptions, ontological neutrality, logical form.

УДК [130.2:316.7]:796.01.07(44)»19/20»
DOI <https://doi.org/10.30970/PPS.2025.61.14>

ТІЛО ЯК ГАБІТУС: ФІЛОСОФСЬКИЙ ВНЕСОК П'ЄРА БУРДЬЄ НА ПРИКЛАДІ СПОРТУ

Ростислав Поліщук

*Львівський державний університет фізичної культури імені Івана Боберського,
кафедра олімпійської освіти*

*вул. Костюшка, 11, 79000, м. Львів, Україна
<https://orcid.org/0000-0002-2900-2427>*

Сьогодення підкреслює, що існує проблема недостатньої кількості досліджень спорту та його інституцій. Вкорінена гендерна та расова нерівність, корупція та маргіналізація окремих осіб і груп у спорті свідчать про те, що вивчення спортивної культури вимагає ширшого соціального та етичного виміру для свого аналізу. Розроблюючи таке дослідження, ми намагалися застосувати соціальну теорію П'єра Бурдьє.

У статті розглянуто філософський та соціологічний потенціал концепції габітусу П'єра Бурдьє в аналізі тіла як соціального та культурного феномену. Здійснено спробу осмислення габітусу як своєрідного ключа до розуміння тіла в спорті. Автор мислить, що тіло в спортивному контексті не можна розглядати як біологічну сутність, оскільки воно є втіленням історично й соціально зумовлених практик, які засвоюються через досвід, дисципліну та практику повторення. Габітус як втілена схема сприйняття і дії формується в межах соціального поля, яким у цьому випадку виступає спорт, – простору з власною логікою, ієрархією капіталів і нормами. Також у статті акцентовано на тому, як різні види спорту формують специфічні тілесні габітуси, що репрезентують не лише технічні навички, а й соціальний статус, гендерні ролі та культурні коди. Проаналізовано приклади футболу, бойових мистецтв, художньої гімнастики як таких, що виявляють тілесну дисципліну, символічну боротьбу та інституційне підпорядкування. Особливу увагу приділено феномену символічного насильства, який проявляється у спортивній сфері як внутрішньо прийнята норма підкорення: через тілесний біль, жорсткий контроль, нормативну маскуліність чи фемінність. У висновках підкреслено, що теоретичні засади досліджень П. Бурдьє дозволяють критично осмислити спорт як простір соціальної репродукції та можливого опору, а також запропонувати нові підходи до вивчення тілесності в сучасному суспільстві.

Ключові слова: П'єр Бурдьє, габітус, тіло, спорт, соціальне поле, символічне насильство, спортивна культура.

Вступ. Сучасна філософія тіла, набуваючи міждисциплінарного характеру, дедалі частіше звертається до соціологічних концепцій, що дозволяють розглядати тіло не лише як біологічну одиницю, а як носія соціального значення. Одним із ключових теоретиків, який радикально трансформував підходи до аналізу тілесності, є П'єр Бурдьє [3–8; 11; 12]. Його поняття габітусу – структурованої та структуроутворювальної схеми втіленої практики – є підставою для осмислення тіла як простору соціального формування. Особливу евристичну цінність ця концепція набуває у сфері спорту – феномену, в якому поєднуються тілесність, дисципліна, символічна боротьба та соціальна мобільність.

У своєму масштабному дослідженні «Розрізнення: соціальна критика судження смаку» [3], П. Бурдьє визнав спорт одним із цікавих та плідних напрямків соціологічного аналізу, а його концептуалізація соціологічного значення спорту – як інституції, так і прак-

тики – з того часу вплинула на багато теоретичних та емпіричних досліджень соціального і культурного значення та репрезентації тілесних практик не лише в спорті, а й в освіті, мистецтві та медіа [13, с. 161–172].

1. Концептуалізація тілесного в контексті соціального

Поняття габітусу є центральним у соціальній теорії П'єра Бурдьє [3] й водночас одним із найпродуктивніших для осмислення тілесного як соціально сконструйованої реальності. Габітус визначають як систему сталих, але динамічних схем сприйняття, мислення та дії, що формуються в процесі соціалізації та водночас структуровано впливають на поведінку суб'єкта [8]. Ці схеми є втіленими: вони живуть у тілі, впливають на жести, поставу, ритм руху, манеру говорити – тобто на те, як людина «носить» своє тіло у світі. Саме в цій інкорпорації соціального досвіду в тілесну практику й полягає особлива цінність підходу французького філософа для аналізу спорту. Дослідник А. Осипчук зауважує: «Саме через габітус структура керує практикою. Разом із тим габітус розглядається як «системи закріплених, тривалих і здатних до транспонування диспозицій», тобто когнітивних мотивуючих структур, тенденцій чи схильностей, які, у свою чергу, репродукують структури через власне інкорпорування в практики» [1, с. 3].

У спортивному полі габітус реалізується через дисципліну тіла, формування навичок, рутину тренувань, засвоєння тактичних схем і прийомів. Проте ці тілесні практики не є нейтральними чи універсальними: вони опосередковані соціальним контекстом, походженням спортсмена, освітнім і культурним середовищем. Наприклад, ще на рівні юнацького спорту тілесна поведінка майбутнього спортсмена оформлюється відповідно до певних соціальних очікувань, які закладають ґрунт для формування габітусу. Те, як спортсмен «відчуває гру», передбачає не лише фізичну реакцію, а й інтуїтивне, втілене розуміння структури ситуації, що є результатом тривалої практики, організованої відповідно до соціального простору.

Особливість габітусу полягає в його здатності одночасно відтворювати соціальну структуру і бути інструментом дії в межах цієї структури. У контексті спорту це означає, що тіло стає місцем відображення соціальної ієрархії, культурного капіталу та символічної влади [5]. Наприклад, атлети з різних соціальних середовищ зазвичай демонструють відмінні стилі гри, що не зводяться лише до технічного рівня, а виявляють відмінності в способі мислення, взаємодії з командою, сприйнятті авторитету тренера. Таким чином, габітус формує не лише тіло в його рухах, а й тілесну суб'єктивність, що діє в рамках усталених, але не завжди усвідомлюваних структур.

У спорті габітус набуває особливої виразності через змагальність, публічність й інституційну організацію практик. Тут тіло постійно оцінюють, порівнюють, піддають нормуванню, і тому воно стає не лише об'єктом індивідуального самовираження, а й простором символічної боротьби. Усвідомлення габітусу як втіленої структури дозволяє переосмислити спорт не тільки як форму дозвілля чи професійної діяльності, а як складний механізм соціалізації, дисциплінування та ієрархізації тілесного.

2. Спорт як соціальне поле

У термінології П'єра Бурдьє спорт функціонує як соціальне поле – структурований простір відносно автономії, де діють специфічні правила, розподіляються форми капіталу (економічного, культурного, фізичного, символічного) та відбувається боротьба за легітимність і престиж [6; 7]. У межах цього поля діє габітус – втілений, практичний механізм адаптації, що дозволяє діяти ефективно, неусвідомлено дотримуючись правил гри. У цьому сенсі спорт є одним із найочевидніших прикладів функціонування габітусу в реальному соціальному контексті.

Особливістю спортивного поля є його підвищена тілесність: саме через тілесну практику – тренування, техніку руху, координацію, тактику – відбувається реалізація капіталів і символічної боротьби. Гравець у футбол, борець, фігурист чи бігун не лише виконує тілесні дії – він репрезентує втілене в тілі «відчуття гри», що є результатом тривалого засвоєння структур поля. Таке «відчуття» не є інтелектуальною рефлексією, а тілесним інстинктом, що ґрунтується на габітусі: наприклад, знання, коли і як віддати пас, яку трасекторію вибрати, як інтерпретувати неформальні сигнали команди.

Поле спорту, як і будь-яке інше соціальне поле, передбачає ієрархію: між аматорами й професіоналами, тренерами й підлеглими [9], між різними видами спорту. Водночас габітус кожного учасника структурується відповідно до доступних йому ресурсів, культурного бекграунду, соціального походження. Умовно кажучи, гравець із передмістя та вихованець елітної спортивної школи можуть володіти однаковими технічними навичками, однак їхні габітуси – стиль гри, комунікація, спосіб оцінювання ситуації – будуть суттєво відрізнятися. Ці відмінності виявляються не лише в індивідуальній техніці, а й у формі сприйняття гри як соціального процесу.

Крім того, тілесність у спорті формує певний тип соціального актора, який засвоює правила через практику, а не абстрактне навчання. Таким чином, габітус постає як механізм, що забезпечує «відчуття того, що варто робити» в певний момент, без необхідності раціонального аналізу. Це і є практичний сенс, притаманний соціальному полю спорту: дія відбувається на основі тілесної інтуїції, яка є водночас продуктом соціального структурування.

Тілесність у спорті – це не лише техніка руху, а форма знання. Це знання – інкорпороване, динамічне, структуроване історією соціального класу, доступом до ресурсів і нормативними очікуваннями, що діють у полі. У цьому сенсі габітус спортсмена не є універсальним – він завжди специфічний для виду спорту, соціального поля, статі, раси, культурної традиції, як зазначав П. Бурдьє у своїй статті «Спорт і соціальний клас» [6]. Аналізуючи спорт як поле, ми виявляємо не лише закономірності тілесної діяльності, а й глибинні механізми соціального упорядкування та репродукції.

3. Тілесний габітус і соціальна диференціація у спорті

Однією з ключових функцій габітусу є репродукція соціальних відмінностей, які виявляються не лише в мовленні, способах спілкування чи естетичних уподобаннях, а й у тілесних практиках. У спортивному контексті ця диференціація постає особливо рельєфно: тіло в спорті є не просто знаряддям, а «місцем» соціального, де проявляються класові, гендерні, етнічні та культурні маркери. Таким чином, тілесний габітус є чутливим індикатором соціального походження й водночас інструментом відтворення ієрархій.

П'єр Бурдьє у своїй праці «Спорт і соціальний клас» [6] підкреслював, що соціальні класи мають різні «смаки до тіла», які виявляються у виборі дозвілля, ставленні до фізичної культури, моделі самопрезентації. Наприклад, представники вищого класу частіше схильні до індивідуальних видів спорту, які підкреслюють естетизм, самоконтроль, витонченість (теніс, гольф, фехтування). Натомість для нижчих класів характерні колективні, фізично інтенсивні види спорту, в яких домінує груба сила і контактність (футбол, боротьба, бокс) [6]. Вибір виду спорту є не випадковим, а сформованим під впливом соціального середовища, доступу до інфраструктури, культурного капіталу, стилю виховання – усе це й формує відповідний габітус.

У своєму дослідженні «Розуміння відтворення нерівності у сфері охорони здоров'я: фізична активність, соціальний клас та габітус Бурдьє» це підкреслюють Вілтшир, Лі та Вільямс. Вони розглядають, як соціальний клас та концепція габітусу Бурдьє сприяють

нерівності у сфері охорони здоров'я, пов'язаній з фізичною активністю, а також, як соціальне походження людей впливає на їх доступ до спорту та участі в ньому, що зрештою впливає на стан їхнього здоров'я [12, с. 226–240].

Тілесний габітус у спорті також визначається гендерною соціалізацією. «Це важливо, оскільки проблема гендерної нерівності у фізичній культурі та в її рамках, у шкільному спорті та фізичному вихованні, попри все її багате значення, є практичною», – зазначають дослідники Девід Браун та Девід Альдус [10, с. 74–83]. Традиційні уявлення про «чоловічі» та «жіночі» види спорту відображають глибоко вкорінені соціальні уявлення про силу, емоційність, дисциплінованість, гнучкість тощо. Дівчат із дитинства частіше скеровують до гімнастики, фігурного катання чи танців – видів спорту, де культивується пластичність, легкість, естетика руху. Хлопці, навпаки, орієнтуються на контактні, змагальні й агресивні види – як-от футбол, боротьба, бокс. Ці тілесні коди стають основою гендерного габітусу, який у спорті не лише відтворюється, але й легітимізується як «природний».

Соціальна диференціація тілесного виявляється і в мовчазних очікуваннях щодо поведінки спортсмена: як він має виглядати, які емоції демонструвати, як спілкуватися з тренером чи суперником. Так, наприклад, у балеті тілесний габітус вимагає стриманості, концентрації, витонченості, що пов'язане з його історичним становленням у межах аристократичної культури. У бойових мистецтвах тілесність передбачає інше тіло – зібране, миттєве, інтенсивне, дисципліноване за іншими принципами. У кожному випадку спорт диктує певний «етос тіла» [2, с. 28], який є соціально сформованим і підтримується через інститути тренування, сортування та змагання.

Отже, спорт не є нейтральним простором розвитку фізичних здібностей. Навпаки – він функціонує як соціальний механізм селекції та ієрархізації тіл, через які відтворюється структура соціального простору. Тілесний габітус стає не лише засобом участі у спорті, а й критерієм відповідності домінантним нормам – як спортивним, так і соціальним загалом.

4. Символічне насильство та тілесне підкорення у спортивному полі

Одним із найменш очевидних, але ключових аспектів теорії Бурдьє є поняття символічного насильства – м'якої, непомітної форми домінування, яка діє через мовчазне прийняття встановлених норм, цінностей і структур. У полі спорту символічне насильство набуває специфічного вираження через тілесне підкорення: спортсмен або спортсменка не лише фізично дисциплінує своє тіло, а й інкорпорує систему очікувань, що формує прийнятну модель поведінки, вигляду, відчуття болю, емоційності й гендерної ролі. Цей процес відбувається не як насильницьке примушення, а як добровільне підпорядкування, яке здається «природним» або «нормальним».

Бурдьє наголошував, що символічне насильство є ефективним саме тому, що діє через габітус – тобто через тіло, яке погоджується з правилами гри ще до того, як ці правила буде раціонально усвідомлено. У спорті ця згодженість проявляється в готовності спортсмена терпіти біль і випробування, піддаватися інтенсивному фізичному навантаженню, обмежувати харчування, тренуватися на межі людських можливостей. Такі практики легітимуються не як насильство, а як «норма професіоналізму», «висока мотивація», «ціна перемоги». Вони є прикладом того, як тіло привчається до режиму самопідкорення, який відтворює не лише спортивну ефективність, а й соціальні механізми влади.

Особливу увагу заслуговує гендерний вимір символічного насильства у спорті. Тілесність жінок-спортсменок часто стає об'єктом подвійного контролю: з одного боку, від них очікується відповідність спортивним стандартам сили та витривалості, з іншого – відповідність гендерним стандартам краси, жіночності, зовнішньої витонченості. Ця подвійність створює ситуацію латентного насильства, в якій жінка змушена водночас бути

і спортсменкою, і об'єктом культурного споживання. Аналогічно в «мужніх» видах спорту від чоловіків очікують демонстрації емоційної холодності, жорсткості, високого больового порогу, що є не менш жорсткою формою дисциплінування тіла.

У професійному спорті символічне насильство також реалізується через ієрархію тренер – спортсмен. Підкорення авторитету тренера, прийняття його вказівок як безапеляційних, жорсткі норми підготовки – усе це є елементами системи, де тіло спортсмена стає знаряддям досягнення зовнішньої мети (результату), часто всупереч особистим межам, здоров'ю чи свободі [9]. Парадоксально, але саме габітус спортсмена формує в ньому згоду з цією ситуацією, перетворюючи насильство на частину «внутрішньої логіки гри».

Усе це дозволяє розглядати спорт як не лише поле досягнень і змагань, а й простір соціального контролю, де тілесність регулюється, стандартизується і використовується в рамках структурної нерівності. Саме тут теорія Бурдьє надає аналітичний інструментарій для критичного переосмислення спорту: не як нейтральної сфери фізичного розвитку, а як глибоко соціалізованого інституту з усталеними механізмами нормалізації, символічного панування й тілесного підпорядкування.

5. Приклади з конкретних видів спорту

1. Гімнастика (особливо жіноча художня та спортивна). Цей вид спорту втілює найбільш явну форму символічного насильства, що діє під маскою естетичності та «вродженного дару». Тіла юних спортсменок піддаються жорсткому режиму тренувань, часто з дуже раннього віку. Роль тренера тут максимально авторитарна, а габітус гімнастики формується на основі тотального самоконтролю, витривалості, беззаперечного підпорядкування. Біль, виснаження, обмеження харчування – нормалізуються як «необхідні» компоненти успіху. Показовою є також вимога до зовнішнього вигляду: навіть у виснаженому стані тіло повинне виглядати «легким» і «граціозним». Таким чином, формується габітус, який не просто виконує роль функціонального інструменту, а сам стає продуктом дисциплінарної естетики.

2. Бокс. У боксі габітус маскулінності формує жорстку тілесну нормативність: контроль болю, пригнічення страху, емоційна стриманість, вольове перенапруження. Спортсмен привчається «терпіти» удари, а не уникати їх. У цьому виді спорту тілесне підкорення реалізується буквально – через повторюване прийняття болю як елемента гри. Соціальна легітимація жорстокості, особливо в аматорських середовищах, виступає типовим прикладом символічного насильства, адже воно сприймається не як проблема, а як атрибут справжньої мужності [14].

3. Балет (у контексті спорту/танцю як тілесної дисципліни). Попри те, що балет не є традиційно класифікованим як вид спорту, у ньому реалізуються всі принципи спортивної дисципліни: жорсткий графік, постійне перевантаження, контроль тіла, що межує з тілесним насильством. Габітус балетного танцівника – це результат багаторічного навчання мовчазній згоді на біль і підпорядкування ідеалу. Тіло має відповідати візуальному канону: стрункість, гнучкість, витонченість. Будь-яке відхилення від норми – вага, форма м'язів, фізіологія – стає причиною соціального маркування або виключення.

4. Сумо (Японія). Цей традиційний вид спорту демонструє приклад культурно специфічного габітусу, де символічне насильство реалізується через сувору ієрархію, ритуалізацію, обмеження індивідуального самовираження. Молоді спортсмени проходять тривале підкорення старшим борцям, учаться жити в спільноті за правилами, що регламентують навіть побутову поведінку. Тут тілесне підкорення є частиною культурного коду, що відтворює не лише спортивні, а й соціальні та релігійні ієрархії.

5. Професійний футбол (особливо в країнах з глибокими класовими контрастами). У професійному футболі спортсмен часто стає «тілесним капіталом», об'єктом ринку, що

піддається систематичному спостереженню, оцінюванню, «конструюванню». Символічне насильство тут проявляється в очікуваннях клубу, фанатів, медіа: спортсмен повинен бути сильним, витривалим, морально стійким, лояльним, емоційно контрольованим. У країнах Латинської Америки та Африки (приклад Садіу Мане), де футбол є каналом соціального піднесення, гравці з бідних районів часто приймають насильницькі умови тренування як єдиний шлях до виживання – тобто самі вбудовують символічне підпорядкування у свій габітус.

Ці приклади демонструють, що символічне насильство у спорті не є аномалією, а структурною характеристикою поля, де соціальні очікування реалізуються через тілесні режими. Габітус у кожному з випадків формується не лише на основі техніки, а через нормалізацію насильства як «умови успіху», що заслуговує на глибоке філософсько-критичне осмислення.

У бойових мистецтвах (джиу-джитсу, карате) тіло формується в рамках габітусу, що поєднує фізичну дисципліну і моральні коди (шанобливість, самоконтроль). У футболі габітус проявляється в манері руху, стилі гри, навіть у спілкуванні з суддею. У балеті – це максимально контрольоване тіло, яке є результатом жорсткого тренування, постійного коригування і підпорядкування ідеалу витонченості. Таким чином, кожен вид спорту має свій специфічний тілесний габітус, який є продуктом історичних, культурних та соціальних умов формування.

Висновки. Розглядаючи спорт крізь призму філософії П'єра Бурдьє, ми отримуємо унікальний аналітичний інструмент для осмислення тіла не як біологічного об'єкта чи простого механізму дії, а як соціально структурованої форми буття. Габітус виступає водночас і результатом соціального впливу, і засобом відтворення соціального порядку через тілесну практику. Саме тому спортивне тіло є не лише тренуванням, але й дисциплінованим, соціально ієрархізованим, нормативно детермінованим.

У полі спорту габітус проявляється як інкорпороване «відчуття гри», яке формується внаслідок тривалого занурення в специфічне середовище – з його ритмами, очікуваннями, нормами та вимогами. Тілесна дія спортсмена є не лише результатом навчання чи біомеханічного автоматизму, а й виявом соціального смаку, культурного капіталу, гендерної чи класової ідентичності. Таким чином, спорт постає як простір, в якому соціальне та тілесне перебувають у постійному взаємопроникненні.

Крім того, підхід Бурдьє дозволяє осмислити спорт як механізм не лише мобільності, а й репродукції нерівності. Символічне насильство, що діє через інститути тренування, нормативні вимоги до тіла, гендерні очікування та комерціалізацію спортивного успіху, формує тіло спортсмена не за законами свободи, а за законами підпорядкування. У цьому сенсі габітус – це не лише ресурс, а й межа: він окреслює горизонти можливого, але також нормалізує тілесне підкорення як «цінність», а не як проблему.

Філософський внесок Бурдьє полягає саме в тому, що він розкриває глибинну соціальність тілесного, відкриваючи можливість для критичного аналізу того, як тіло у спорті стає не лише засобом досягнення мети, а й простором соціального впливу, структурного насильства та символічної влади. У цьому контексті спорт можна розглядати не лише як арену змагання, а як складне соціальне поле, де тіло – це текст, що його потрібно вміти прочитати в координатах габітусу, капіталу і влади.

Список використаної літератури

1. Осипчук А. Габітус як механізм синтезу структури й агентності в соціологічній теорії П'єра Бурдьє. *Наукові записки НаУКМА. Соціологічні науки*. 2013. Т. 148. С. 3–10.

2. Поліщук Р. Національний спорт: метод, наст. Львів : ЛДУФК ім. Івана Боберського, 2022. 60 с.
3. Bourdieu P. *Distinction: A Social Critique of the Judgment of Taste*. Cambridge, MA : Harvard University Press, 1984. 640 p.
4. Bourdieu P. *Outline of a Theory of Practice*. Cambridge : Cambridge University Press, 2002 (1977). 248 p
5. Bourdieu P. Social Space and Symbolic Power. *Sociological Theory*. 1989. Vol. 7, № 1 (Spring). P. 14–25.
6. Bourdieu, P. Sport and social class. *Social Science Information*, 17(6). 1978. P. 819–840.
7. Bourdieu, P. Program for a Sociology of Sport. *Sociology of Sport Journal*, 5. 1988. P. 153–161.
8. Bourdieu, P. Physical Space, Social Space and Habitus. In *Rapport 10, Instituto de Sociología y Geograf*, 1996. Universidad de Oslo. 20 p.
9. Hassanin, R., & Light, R. *The Use of Habitus in Research on Experience and Coach Development*. 2012. URL: <https://files.eric.ed.gov/fulltext/ED544479.pdf>
10. Hunter Lisa, Smith, W., & Emerald, E. (Eds.). *Pierre Bourdieu and Physical Culture* (1st ed.). Routledge. 214 p. pp. 74–83.
11. Kitchin, P. J., & Howe, P. D. How can the social theory of Pierre Bourdieu assist sport management research? *Sport Management Review*, 16(2). 2013. P. 123–134
12. Shilling, C. *The Body and Social Theory*. London: Sage. 1993. 232 p.
13. Tomlinson, A. Pierre Bourdieu and the Sociological Study of Sport: Habitus, Capital and Field. In: Giulianotti, R. (eds) *Sport and Modern Social Theorists*. Palgrave Macmillan, London, 2004. P. 161–172.
14. Wacquant, L. *Body & Soul: Notebooks of an Apprentice Boxer*. Oxford: Oxford University Press. 2004. 274 p.
15. Wiltshire, G, Lee, J & Williams, O. «Understanding the reproduction of health inequalities: physical activity, social class and Bourdieu’s habitus». *Sport, Education and Society*, vol. 24, № 3. 2019. P. 226–240.

THE BODY AS HABITUS: PIERRE BOURDIEU’S PHILOSOPHICAL CONTRIBUTION ON THE EXAMPLE OF SPORT

Rostyslav Polishchuk

Lviv State University of Physical Culture named after Ivan Bobersky,

Department of Olympic Education

Kostyushka str., 11, 79000, Lviv, Ukraine

<https://orcid.org/0000-0002-2900-2427>

The present emphasizes that there is a problem of insufficient research on sport and its institutions. The entrenched gender and racial inequality, corruption and marginalization of individuals and groups in sport indicate that the study of sports culture requires a broader social and ethical dimension for its analysis. In an attempt to develop such a study, we tried to apply Pierre Bourdieu’s social theory.

The article examines the philosophical and sociological potential of Pierre Bourdieu’s concept of habitus in the analysis of the body as a social and cultural phenomenon. An attempt is made to understand habitus as a kind of key to understanding the body in sport. The author believes that the body in a sports context cannot be considered as a purely biological entity, since it is the embodiment of historically and socially conditioned practices that are learned through experience, discipline and repetition. Habitus as an embodied scheme of perception and action is formed within the social field, which, in this case, is sport – a space with its own logic, hierarchy of capitals and norms. The article also focuses on how different

types of sports form specific bodily habitus that represent not only technical skills, but also social status, gender roles and cultural codes. Examples of football, martial arts, rhythmic gymnastics are analyzed as those that demonstrate physical discipline, symbolic struggle and institutional subordination. Particular attention is paid to the phenomenon of symbolic violence, which manifests itself in the sports sphere as an internally accepted norm of submission: through bodily pain, strict control, normative masculinity or femininity. The conclusions emphasize that the theoretical foundations of P. Bourdieu's research allow us to critically understand sport as a space of social reproduction and possible resistance, as well as to propose new approaches to the study of corporeality in modern society.

Key words: Pierre Bourdieu, habitus, body, sport, social field, symbolic violence, sports culture.

УДК 711.4

DOI <https://doi.org/10.30970/PPS.2025.61.15>

УРБАНІЗАЦІЯ ЯК СОЦІАЛЬНО-ФІЛОСОФСЬКЕ ЯВИЩЕ: ГЛОБАЛЬНІ ВИКЛИКИ ТА ОСОБЛИВОСТІ

Борис Поляруш

*Львівський національний університет імені Івана Франка,
філософський факультет, кафедра філософії
вул. Університетська 1, 79000, м. Львів, Україна*

Урбанізація є ключовим процесом сучасності, що трансформує соціальні, економічні, культурні аспекти суспільного життя. Статтю присвячено дослідженню урбанізації як соціально-філософського явища, що формує міське середовище, змінює цінності, ідентичність, способи життя сучасної людини. Аналізується значення міст як центрів економічного розвитку, культурного обміну, соціальної інтеграції, а також вплив урбанізації на демографічну, соціальну структуру суспільства. Особлива увага приділяється філософському осмисленню міста як соціопросторової локації, де виникають нові типи соціальних відносин, що впливають на формування світогляду, поведінки містян. Втрата традиційних ціннісно-сміслових орієнтирів у міському середовищі спричиняє нестабільність світогляду, що ілюструється на прикладі Києва, де швидке зростання населення (близько 3 млн осіб) та комерціалізація спальних районів, таких як Троєщина, руйнують нормальне суспільне життя через брак громадських просторів, доступних для соціальної взаємодії, та Львова, де модернізація історичного центру, зокрема площі Ринок, загрожує культурній спадщині через туристичний бум, що перетворює автентичні простори на комерційні об'єкти. Проблема формування міської ідентичності розглядається з урахуванням соціальних, культурних, економічних чинників, специфіки українських міст. Урбанізація сприяє економічному прогресу, культурному різноманіттю, але створює виклики для збереження традиційних цінностей, автентичної ідентичності. Застосовується міждисциплінарний підхід, що поєднує філософію, соціологію, урбаністику, для аналізу урбанізації як складного процесу, що потребує нових стратегій управління міськими системами, спрямованих на сталий розвиток, баланс між технологічним прогресом, соціокультурними потребами суспільства, особливо в Україні, де історичні, міграційні фактори ускладнюють урбанізаційні процеси, створюючи унікальні виклики для міського планування, соціальної згуртованості.

Ключові слова: урбанізація, місто, ідентичність, цінності, соціальна структура, глобалізація, філософія міста, Київ, Львів.

Урбанізація є визначальним процесом сучасного світу, що трансформує просторову організацію суспільства, його соціальні, економічні та культурні структури. Міста, як-от Київ і Львів в Україні, стають осередками інновацій, економічного зростання та культурного обміну, водночас створюючи виклики для збереження традиційних цінностей і формування ідентичності. У статті проаналізовано урбанізацію як соціально-філософське явище, досліджено її вплив на суспільство, філософське осмислення міста як соціопросторової локації та проблеми, пов'язані з втратою ціннісних орієнтирів і формуванням міської ідентичності, з акцентом на український контекст. Мета статті – показати, як урбанізація формує сучасне суспільство та які виклики вона створює для сталого розвитку міст.

Урбанізація являє собою одне з ключових глобальних явищ сучасності, наслідки якого виявляються в різних сферах суспільного життя та по всьому світу. Урбанізація означає зростання кількості міст і частки населення, що проживає в міських областях. Крім того, вона

характеризується збільшенням значення міст як центрів промисловості та ринків послуг, а також як центрів, де зосереджені культурні процеси. Урбанізація суттєво та глибоко змінює організацію простору, впливає на цінності, соціальні ролі й уявлення про стандарти життя. Урбанізація нерозривно пов'язана з еволюцією суспільства. Вона є необхідним складником суспільного розвитку й водночас впливає на нього. Тому урбанізацію часто розглядають як соціально-економічне явище, як глобальний процес, що полягає в підвищенні значення міст у житті суспільства, у зростанні впливу міст на спосіб життя людей [1]. Сучасний етап розвитку суспільства характеризується високим рівнем урбанізації. З прискоренням процесу глобалізації урбанізація стала важливим і складним соціальним та економічним процесом. Це означає стрімке перетворення колишніх сільських територій на міські житлові забудови та водночас зміну просторового розподілу населення в цих районах. Згодом цей процес змінює не лише демографічну структуру суспільства, але і його соціальну структуру, включаючи домінантні професії, спосіб життя, культуру і поведінку [2, с. 12].

Урбанізацію часто пов'язують із науково-технічним прогресом і поширенням універсальної західно-європейської культурної моделі, що встановлює своєрідний стандарт для сучасного мегаполісу. Важливим елементом урбанізації є рух у напрямку централізації та децентралізації міського планування і забудови. Льюїс Мамфорд вказує на ключову зміну в принципах міського планування: від традиційної концентричної моделі, яка передбачала поступове розширення міста від центру до периферії, до домінування квадратних однотипних кварталів у забудові європейських міст, що сприяє їх децентралізації [3]. Урбанізація має величезне значення для сучасного суспільства з огляду на те, що саме в містах відбуваються у наш час головні продуктивні та комунікативні процеси. Саме міста є центрами економічного розвитку, де зосереджена значна частина виробничих, комерційних та сервісних установ. Вони створюють робочі місця, забезпечують економічне зростання й притягують інвестиції. Із цим пов'язано те, що урбанізація сприяє культурному обміну, творчій взаємодії і розвитку різноманітних культурних ініціатив. Міста стають центрами культурних подій, мистецтва, освіти і науки. Розвинута міська інфраструктура надає зручності для життя (транспорт, комунікації, освіта, медицина тощо), що поліпшує якість життя мешканців. Не менш важливим є те, що міста є місцем зустрічі різних соціальних груп, що сприяє соціальній інтеграції, різноманітності й толерантності.

Сучасні роздуми про місто як унікальну просторову соціальну локацію включають різноманітні аспекти людського існування, де знаходять своє місце особистісні значення, проявляється суб'єктивність і відбуваються процеси формування спільності. Місто розглядається не лише як простір для життя та самореалізації людини, але і як особливе середовище, де суттєві аспекти людської сутності модифікуються під впливом необхідності адаптуватися до умов життя, що постійно змінюються [4]. Урбаністичний аспект філософських роздумів пов'язаний із взаємозв'язками між суб'єктами та міським середовищем, а також із чинниками, що створюють особливі умови для відтворення міста. Місто виступає як ідеальна та типологічна модель спільноти, яка пройшла через індустріальну епоху й перейшла до постіндустріального розвитку.

Місто є складним і різноманітним середовищем для сучасних людей, що впливало на формування типового міського жителя протягом усієї історії людства. Після XVIII століття культура міста почала проявляти інноваційний характер. Збільшення різноманітності життя, поступове знищення традиційних цінностей, відмова від абсолютних істин і закріплення культури раціонального мислення і здорового глузду – ось основні ознаки нової міської свідомості. В умовах культури міста людина втрачає чіткі межі ціннісно-сміслових конструкцій і опиняється в стані постійного сумніву у світі без визначених меж.

З кінця XIX століття в процесах перетворення міста з'являються ознаки урбанізації, яка не лише відзначає культурні зміни, але й формує нові типи населення, соціальні відносини, способи життя та мислення в умовах стрімкого зростання міського населення. Це пов'язано з таким явищем, як індустріалізація, яка виражається в технізації природного ландшафту й планомірному підкоренні природного середовища з метою отримання необхідних ресурсів, які використовуються для створення та підтримання певних умов життя. Згідно з Льюїсом Мамфордом, ключовим ідеологічним складником європейської індустріалізації є поширення філософських концепцій утилітаризму, який на практиці означає задоволення людських потреб шляхом отримання економічного прибутку. У психологічному сенсі прагнення отримання постійного прибутку проявляється як безмежне прагнення до збагачення, що в політичному і культурному сенсі виражається як прагнення до широкій експансії. Усі ці аспекти індустріалізації виявляються в житті та вигляді міста. Характерна для промислової доби потреба в максимальній ефективності й результативності є виразом тієї самої психосоціальної мети. Цей феномен у містобудуванні виявляється у збільшенні щільності забудови та оптимізації використання простору всередині житла. Скасування цехової ієрархії та прискорення фабричного виробництва призводять до усвідомленого скорочення та спрощення просторових умов життя більшості міського населення, зведення його до необхідного мінімуму для виживання [5, с. 193]. В епоху індустріалізації тілесне, яке до того розглядалося як природне, стало розглядатися переважно як технічне. За Кішо Курокавою, стандартне трактування людської істоти, яке знаходиться на перетині природного й технічного, глибоко ув'язнене в протистоянні між тілесним і духовним, яке є характерним для європейської культури. Курокава пропонує альтернативний підхід у сприйнятті цієї антиномії через гуманізацію технології [6]. Подальша зміна взаємозв'язків між природним і технічним відбувалася в процесі урбанізації XX століття. За Пітером Слотердайком, замість інтеграції об'єктів міської інфраструктури в природне середовище відбувається повна заміна природного середовища урбаністичним, технізованим ландшафтом. Природне середовище в такому місті представлене як розчленовані та штучно культивовані біотопи [7].

У складному й різнобічному сучасному міському середовищі людина стикається з безліччю викликів, що піднімають питання можливості інтеграції людини в соціокультурне середовище на новому, більш високому рівні. У сучасному урбаністичному контексті виникають нові умови, які змушують людину переглядати свої основні уявлення, шукати пояснення і встановлювати причинно-наслідкові зв'язки з уже наявними культурними формами, які раніше вважалися стійкими. Розуміння можливих шляхів самовизначення людини в контексті минулого, сучасного й майбутнього стає ключовою проблемою. Сучасні урбаністичні дослідження зосереджуються переважно на аспектах сталого розвитку міст, де постають виклики щодо забезпечення рівності місцевих мешканців у реалізації загальнолюдських прав через комунікаційну та інфраструктурну сфери. Вплив соціокультурного середовища великого міста, включаючи вплив масової культури та масової свідомості, суттєво спрощує мислення людини. Традиційні культурні моделі, які раніше зумовлювали самовизначення людини, у контексті урбанізації втрачають свою актуальність. У Києві, наприклад, стрімке зростання населення (близько 3 млн осіб) і концентрація економічної активності призводять до руйнування традиційних цінностей, як-от спільнотність, через тиск урбаністичного ритму та комерціалізації простору. Наприклад, у спальних районах, зокрема Троєщині, жителі часто відчують ізоляцію через брак громадських просторів і слабкі міжособистісні зв'язки. У Львові, навпаки, історична спадщина міста сприяє збереженню культурних традицій, але модернізація, зокрема реконструкція істо-

ричних кварталів, як-от площа Ринок, створює конфлікт між збереженням цінностей і потребами урбанізації, коли історичні будівлі перетворюються на туристичні об'єкти. Ще Роберт Парк вказував на те, що велике місто є місцем, де людина остаточно звільняється від контролю природи, яка раніше визначала її життя, що змінює значення колективної й, відповідно, індивідуальної свідомості [8]. У Києві це проявляється у швидкому розвитку спальних районів, де традиційні зв'язки між сусідами втрачаються через анонімність міського життя. У Львові проблема втрати цінностей пов'язана з комерціалізацією туристичного центру, де історичні будівлі перетворюються на комерційні об'єкти, що послаблює зв'язок містян з їхньою культурною спадщиною.

Багатогранне поняття ідентичності залишається загадковою сферою, незважаючи на його дослідження в багатьох наукових дисциплінах. Міська ідентичність, незважаючи на існування багатої теоретичної бази, залишається значною мірою невловимою та не досить дослідженою. Наявні наукові праці часто зосереджено на мікросередовищах або обмежених тематичних розвідках, де часто досліджено індивідуальне відчуття місця, а не ідентичність самого міського середовища. У Києві міська ідентичність ускладнена міграційними процесами, коли значна частина населення є вихідцями з інших регіонів, що послаблює відчуття місця. Наприклад, новобудови на Позняках приваблюють нових жителів, але не сприяють формуванню локальної спільноти. У Львові ідентичність тісно пов'язана з історико-культурною спадщиною, але урбанізаційні процеси, як-от розширення транспортної інфраструктури, створюють напругу між збереженням ідентичності та модернізацією. Сучасні дослідження міської ідентичності все більше акцентують увагу на складних взаємозв'язках між індивідами та їх урбаністичним середовищем, зважаючи на соціальні, психологічні, фізичні, культурні, економічні та політичні чинники.

Свобода в умовах урбанізації розглядається не лише як право самостійно приймати рішення, але й як необхідність це робити. Це створює умови для формування нового середовища самовизначення, де принцип індивідуалізації суспільства стає центральним. У такому середовищі особа змушена не лише адаптуватися до складних і динамічних умов урбаністичного життя, але й активно формувати власні соціальні ролі та ідентичність. Нова роль свободи як активного вибору стає важливим фактором у визначенні індивідуального місця в суспільстві, де персональні рішення й уявлення стають основою соціальної взаємодії і самовираження. Свобода в процесі досягнення автентичності може проявлятися через різні форми, що мають різні напрями: маргінальну та авторитарну. У цьому контексті маргінальна свобода виявляється як спроба відмовитися від соціальних норм і конформізму, шукаючи індивідуальний шлях і нові способи самовираження, часто на межі соціальних стандартів. Натомість авторитарна свобода виражається в прагненні контролювати свою долю й керувати нею через жорстке впровадження особистих принципів і норм, що можуть нав'язуватися іншим.

Проблема комунікації в урбанізованому середовищі є однією з найактуальніших і суперечливих тем сучасного соціально-філософського дискурсу. В умовах стрімкої урбанізації та постійних соціокультурних змін місто перетворюється на складний соціальний механізм, де традиційні моделі взаємодії і самовизначення зазнають суттєвих трансформацій. Філософський дискурс про місто і людину відображає культуру міжособистісного спілкування і визначає можливість містян для широкої самореалізації в урбаністичному середовищі, з'ясовуючи основні положення, що формують дух сучасного міського простору. Н. Гапон розглядає місто як простір, де розвиваються соціальні можливості людей (культурні, економічні, політичні) і як найбільш відповідну платформу для впровадження демократичних принципів [9, с. 36]. Втім, з іншого боку, урбанізм пов'язується з абсо-

лютною самотністю, яка не компенсується ані швидким технологічним прогресом, ані стрімким розвитком соціальних засобів комунікації [9, с. 41]. В Україні, у міських умовах, коли швидкість змін і технологічні інновації стали нормою, традиційні способи взаємодії поступово відходять на задній план. У Києві, наприклад, стрімкий розвиток мегаполісу та впровадження таких ініціатив, як Kyiv Smart City, сприяють цифровій комунікації, але не завжди вирішують проблему соціальної ізоляції в спальних районах, де контакти між сусідами зведені до мінімуму. У Львові, де історичний центр є осередком культурного життя, туристичний потік ускладнює міжособистісну комунікацію місцевих жителів, створюючи відчуття відчуження серед натовпу.

Сучасний досвід урбанізації, як загалом у світі, так і в Україні зокрема, показує, що світогляд і мислення містянина поступово звужуються – він починає відчувати себе частиною абстрактної машини. Чим більшим є місто, тим менше в людини критичне сприйняття навколишньої урбаністичної реальності, бо вона замкнута у власному коконі. Квартири стають бетонними гніздами, а міжособистісні контакти між сусідами й навіть родичами зменшуються до мінімуму. Велике значення у скороченні контактів між людьми в місті має інформаційне середовище – інтернет, Wi-Fi, гаджети та смарт-ТВ забезпечують миттєвий доступ до будь-якої інформації. Проте абсолютна доступність будь-якої інформації призводить до її знецінення. Користувачі починають цінувати лише яскраву інформацію, ігноруючи глибину знань. Використання інформаційних ресурсів перетворилося на споживання інформації, яке згодом стало інформаційною розвагою. Це призвело до спрощення як форм подачі інформації, так і методів її використання та засвоєння. Саме спрощення моделей подачі й споживання інформації спричинило калейдоскопічність світогляду містянина. Доступність інформації веде до того, що людина відчуває перенасичення нею, після чого відбувається її відторгнення. У Києві, наприклад, ініціатива Kyiv Smart City передбачає впровадження цифрових сервісів для спрощення доступу до інформації, але це часто призводить до інформаційного перевантаження, коли містяни втрачають інтерес до глибокого аналізу міських проблем, зокрема таких, як транспортна перевантаженість чи дефіцит доступного житла.

Останніми роками можна спостерігати наявність певного впливу на процеси урбанізації штучного інтелекту. Це помітно, зокрема, в особливостях формування міського досвіду, антропогенного середовища та міського дизайну. Урбанізм штучного інтелекту нині знаходиться в центрі уваги як через ажіотаж навколо самого ШІ, так і через визначальну роль, яку міста відіграють у глобальних соціально-екологічних змінах. Зв'язок між технологією штучного інтелекту та містом виявляється надзвичайно чітким і потребує застосування міждисциплінарних підходів, здатних застосовувати технологічні дані в соціальному та екологічному контексті. Штучний інтелект загалом розглядається як технологія, здатна оптимізувати міські системи в таких сферах, як підтримка аналізу даних для планування, анімація роботів, здатних керувати громадськими і приватними просторами, оптимізація транспортних потоків, споживання електроенергії та управління відходами. У Львові, наприклад, запровадження інтелектуальних транспортних систем, таких як електронні квитки, спрямоване на оптимізацію громадського транспорту, але не завжди враховує соціальні аспекти, як-от доступність для маломобільних груп. За словами Лучано Флоріді, філософія має головне завдання в цьому делікатному переході, а саме створити концептуальний дизайн, що сприяє взаємодії між цифровим і природним середовищем [10].

Запозичуючи західні моделі для багатьох сфер життя, в Україні не завжди глибоко занурюються в походження та зміст цих моделей. Зокрема, в Україні еліта безуспішно намагається створити систему відносин у наших містах за європейськими принципами

та моделями західного лібералізму. Однак Україна не пройшла етап формування європейського бюргерства, який створив масовий прошарок містян. Нині ж більшість наших містян – це вихідці із сільської місцевості, які живуть у містах вже третє чи четверте покоління. Отже, ми стикаємося з викликом знаходження власної української культурної форми міської ідентичності та усвідомлення українського міського культурного феномену. У більшості міст України відсутній досвід класичного європейського розвитку магдебурзького права. Замість того маємо специфічне розуміння державності й містобудування, сформоване під впливом історичних подій та багатовікової московської експансії. У Києві, наприклад, урбаністична культура формується під впливом швидкої урбанізації та міграції, що ускладнює створення єдиної міської ідентичності, особливо в нових районах, як-от Осокорки, де переважають висотні забудови. У Львові історико-культурна спадщина сприяє формуванню локальної ідентичності, але стикається з викликами глобалізації через туристичний бум, коли центр міста стає більше туристичним, ніж локальним простором.

Концепція розумного міста відіграє ключову роль. Ця форма розвитку міста базується на передових технологіях та інноваціях, які використовуються для підвищення ефективності послуг і міського планування. Іншими словами, розумне місто – це міський центр, яким керують у реальному часі за допомогою датчиків і програмного забезпечення, яке використовує значні набори даних щодо мешканців та їхнього середовища. В Україні проблема полягає в тому, що часто класифікують як розумні міста ті, які використовують найновіші технології, не враховуючи необхідності широкого розуміння співпраці та навчання, орієнтованого на ефективніше розв'язання міських проблем. Наприклад, у Києві проєкт Kyiv Smart City спрямований на цифровізацію міських послуг, але обмежений доступ до житла і транспортні проблеми, як-от перевантаження метро, залишаються невирішеними. У Львові ініціативи, зокрема впровадження електронного квитка, сприяють модернізації, але не завжди враховують потреби місцевих громад у збереженні культурної ідентичності, наприклад, через комерціалізацію історичного центру.

Висновки. Урбанізація як соціально-філософське явище трансформує суспільство, формуючи нові соціальні структури, цінності та ідентичності. Міста, зокрема Київ і Львів, є центрами економічного й культурного розвитку, але водночас створюють виклики, пов'язані з втратою традиційних цінностей та ускладненням формування автентичної ідентичності. Філософське осмислення міста як соціопросторової локації підкреслює його роль у формуванні нових типів соціальних відносин і способів життя. Проблеми втрати ціннісних орієнтирів, як у київських спальних районах, і збереження ідентичності, як у туристичному центрі Львова, потребують міждисциплінарного підходу, що поєднує філософію, соціологію та урбаністику, для розроблення стратегій сталого розвитку міст, котрі враховують як економічні, так і соціокультурні аспекти. Урбанізація відкриває можливості для інновацій, але її виклики, як-от утрата спільнотності в Києві чи комерціалізація історичного центру Львова, вимагають комплексного підходу до міського планування.

Список використаної літератури

1. Аверкина М.Ф. Методологічні засади дослідження сучасних міських процесів. *Економіка міста та урбаністика : матеріали Міжнар. наук.-практ. інтернет-конф.* Київ : КНЕУ, 2018. С. 59–60.
2. UN DESA. World Urbanization Prospects: The 2018 Revision. New York: United Nations, 2019.
3. Mumford L. The culture of the cities. New York: Harcourt, Brace and co., 1938.

4. Литвиненко А. Місто і міське повсякдення у вимірах філософської антропології. *Українська культура: минуле, сучасне, шляхи розвитку*. 2022. Вип. 40. С. 65–70.
5. Mumford L. *The city in history: Its origins, its transformations and prospect*. New York: Harcourt, Brau & World, 1961.
6. Kurokawa K. *Each of the Hero: The Philosophy of Symbiosis*. Tokyo: Kodansha International Ltd., 1997.
7. Sloterdijk P. *Foams: Spheres. Volume III: Plural Spherology*. Los Angeles, Semiotext(e), 2016.
8. Park R.E. *The Urban Community as a Spatial Pattern and a Moral Order*. Human Communities. Glencoe, Ill.: The Free Press, 1952.
9. Простір міста і простір життя в дискурсі соціальної філософії. / З.М. Атаманюк та ін. *Сучасна філософія в контексті міжкультурної комунікації* : колективна монографія. Львів-Торунь : Ліга-Прес, 2019. С. 36–52.
10. Floridi, L. (2019). *The logic of information: A theory of philosophy as conceptual design*. Oxford University Press.

URBANIZATION AS A SOCIO-PHILOSOPHICAL PHENOMENON: GLOBAL CHALLENGES AND FEATURES

Borys Polyarush

*Ivan Franko National University of Lviv,
Faculty of Philosophy, Department of Philosophy,
Universytetska str., 1, 79000, Lviv, Ukraine*

Urbanization is a pivotal process of modernity, reshaping social, economic, and cultural dimensions of society. This article examines urbanization as a socio-philosophical phenomenon, exploring its impact on urban environments, values, identity, and lifestyles of modern individuals. It analyzes the role of cities as hubs of economic growth, cultural exchange, and social integration, alongside the influence of urbanization on demographic and social structures. Special focus is placed on the philosophical understanding of the city as a socio-spatial entity fostering new social relations that shape worldviews and behaviors of urban dwellers. The loss of traditional value frameworks in urban settings leads to instability in worldviews, illustrated by Kyiv, where rapid population growth (around 3 million) and commercialization in districts like Troieshchyna disrupt community ties due to a lack of public spaces for social interaction, and Lviv, where modernization of the historic center, such as Rynok Square, threatens cultural heritage due to tourism, transforming authentic spaces into commercial objects. Urban identity is shaped by social, cultural, and economic factors, with attention to the specifics of Ukrainian cities. Employing an interdisciplinary approach combining philosophy, sociology, and urban studies, the article emphasizes the need for new urban management strategies to ensure sustainable city development, balancing technological progress with socio-cultural needs, particularly in Ukraine, where historical and migration factors complicate urbanization processes, creating unique challenges for urban planning and social cohesion in the context of global influences. An interdisciplinary approach combining philosophy, urban studies, and sociology is proposed to adapt urban policies for sustainable city development in Ukraine, where historical and migration processes create unique challenges for urban planning, social cohesion, and preservation of cultural heritage amid global influences.

Key words: urbanization, city, identity, values, social structure, globalization, philosophy of the city, Kyiv, Lviv.

УДК 111.32:159.9.016.1

DOI <https://doi.org/10.30970/PPS.2025.61.16>

Г.-Г. ГАДАМЕР ПРО ГЕРМЕНЕВТИКУ МИСТЕЦТВА ЯК СОЦІОКУЛЬТУРНИЙ ФЕНОМЕН

Ірина Починок

*Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича, філологічний факультет,
кафедра філософії та культурології
вул. Коцюбинського, 2, 58012, м. Чернівці, Україна*

Показано, що Г.-Г. Гадамер розглядає досвід мистецтва як важливий чинник ненауково-методичного осягнення істини та розбудови філософської герменевтики. У дослідженні цієї проблеми мислитель дистанціюється від абстрактно-метафізичних первнів і усталених суб'єктно-об'єктних підходів, зміщуючи аналіз герменевтики досвіду мистецтва в соціально-онтологічну площину розуміючого буття людини-у-світі у його історичності та фактичності. При цьому основою розуміння є скріплений мовою континуум історичних традицій, передань, наративів, а мистецтво постає як соціокультурний феномен, головними ознаками якого є дорефлексивність, всезагальність, креативність, чуттєва образність, ігрова субстанційність, життєва дієвість, підпорядковані формуванню духовності людини. Справжній твір мистецтва завжди непересічно значущий і людиномірний, оскільки втілює єдність його автора і реципієнта, розкриває принципову проблемність людського буття, спрямований на суть справи, долає відчуженість людини і забезпечує зустріч її віч-на-віч із самою собою, сповнений символіки, несе послання сучасним і майбутнім поколінням, пропонуючи їм нові можливості облаштування життя за високими ідеалами. Г.-Г. Гадамер показує, що герменевтика іманентна досвіду мистецтва, а її головне завдання полягає не так у методичній реставрації смислових першовитоків художнього твору, що було характерно для традиційної герменевтики, як в осягненні процесу оновлення смислів твору залежно від його історичної динаміки та контекстів функціонування, тобто розуміння – це перманентний, відкритий, діалогічний і творчий процес. Із цих же позицій мислитель розкриває й істину мистецтва. Вона органічно поєднує життєві настанови історичного досвіду, глибину і переконливість вираження сутнього естетичного та заподіяні нею доленосні просвітлення людини в таку ціннісно-смилову цілісність, яка має пафосний і життєстверджувальний характер. Водночас зближення в досвіді мистецтва естетичного з етичним, істини з красою і правдою, що охоплює уявне і реальне, сутнє і належне світу людини, сприяє утвердженню універсалізації феномену розуміння, посилюючи його роль в обґрунтуванні філософської герменевтики.

Ключові слова: герменевтика, гра, істина, мистецтво, розуміння, твір.

Актуальність дослідження зумовлена передовсім необхідністю з'ясування значення досвіду мистецтва в розбудові філософської герменевтики, а отже, в утвердженні герменевтичного характеру всієї філософії. Це передбачає розв'язання низки завдань: а) розкриття особливостей естетичного самовизначення людини в герменевтичному універсумі; б) легітимації іманентних мистецтву ненауково-методичних способів осягнення істини; в) виявлення герменевтичної спорідненості мистецтва і гуманітарних наук на основі їх закоріненості в історичному досвіді. Практичний аспект аналізу герменевтики мистецтва пов'язаний з удосконаленням методології художньої творчості, естетичного виховання, культури дизайну тощо.

Стан розроблення проблеми характеризується певною роздвоєністю і периферійністю. З одного боку, особливості інтерпретації Г.-Г. Гадамером герменевтики досвіду

мистецтва спеціально не тематизуються і порушуються частково в дослідженнях передумов і принципів обґрунтування мислителем філософської герменевтики і пов'язаної з цим спорідненості його вчення з ідеями М. Гайдеггера, Е. Гуссерля, В. Дільтея тощо (К.-О. Апель, Ю. Габермас, Е. Корет, П. Зейебом, П. Рікер, Є. Хірш). Водночас значення розмислів Гадамера про епістемний потенціал досвіду мистецтва експлікується в конкретно герменевтичних дослідженнях особливостей методології гуманітарного пізнання, феномену розуміння, герменевтики досвіду мови та історії, дієвості культури, постнекласичної раціональності, людиномірності істини, специфіки української ментальності (Л. Архипова, А. Бакреу, Н. Баранова, В. Дубініна, В. Загороднюк, О. Рупташ, В. Фітьо, Г. Шалашенко). Тож нагальною є потреба поглибленого дослідження вчення Гадамера про цілісність і загальнокультурну значущість досвіду мистецтва.

Мета дослідження полягає в з'ясуванні на основі аналізу праці Г.-Г. Гадамера «Істина і метод» особливостей інтерпретації мислителем досвіду мистецтва як важливого чинника обґрунтування філософської герменевтики і з'ясування можливостей ненауково-методичного осягнення істини. **Метод дослідження** передбачає поєднання усталених епістемних процедур аналізу, синтезу, порівняння з герменевтично-феноменологічними настановами в їх інтенції на сутнісно-розуміючу визначеність феноменів мистецтва.

Висвітлення змісту статті здійснено за такими питаннями:

1. Передумови герменевтичної актуалізації досвіду мистецтва;
2. Герменевтична онтологія естетичного;
3. Гуманітарно-герменевтичні виміри істини мистецтва.

Передумови герменевтичної актуалізації досвіду мистецтва. Вже те, що Гадамер започатковує свою програмну працю «Істина і метод» розділом про досвід мистецтва, вказує на важливість герменевтичного осмислення сутнього естетичного. Характерно, що і в багатьох своїх статтях, які увійшли в авторський збірник «Актуальність прекрасного», ця проблема є провідною. В актуалізації мислителем герменевтичних вимірів досвіду мистецтва головними є два моменти.

По-перше, в досвіді мистецтва в його єдності з досвідом історії, мови, філософії Гадамер убачає визначальний чинник обґрунтування філософської герменевтики, серцевиною якої є кантівська за духом проблема «як можливе розуміюче буття людини-у-світі?». При цьому йдеться про досвід поза межами усталених (природничо-наукових) його тлумачень як сукупності даних (фактів) спостережень і експериментів, що постає у формі узагальнених схем доцільності та адекватності розмаїття способів випробування світу людиною, специфікованих щодо царини естетичного. Гадамер наголошує на історичній та життєво-практичній значущості досвіду мистецтва.

По-друге, мислитель розглядає досвід мистецтва як модель ненауково-методичного, але цілком реального способу осягнення істини, а отже, спростування претензій науки на монопольне володіння істиною. Ці претензії властиві й мистецтвознавству, якому, однак, на думку Гадамера, «не до снаги ні підмінити собою, ні перевершити безпосереднього досвіду взаємодії з мистецтвом. Той факт, що у творі мистецтва осягається істина, якої годі добути всіма іншими шляхами, і становить філософське значення мистецтва, що утверджує себе всупереч будь-якому резонерству. Таким чином досвід мистецтва виявляється, поруч із досвідом філософії, найнастанійшою запорукою наукової свідомості, аби вона визнала свої власні кордони» [4, с. 8]. Водночас зазначимо, що Гадамер – не антиспієнціст, він визнає епістемну значущість методично-методологічних засобів наукової діяльності, але виступає проти їх абсолютизації, перенесення методів природознавства на гуманітаристику, протиставлення «пояснюючих» і «розуміючих» наук, об'єктивістського ідеалу

ціннісно-нейтральної науки. Мислитель показує, що наука і мистецтво мають герменевтичний характер, позаяк є феноменами розуміючого буття людини-у-світі і відповідають критеріям людиномірності, комунікативності, діалогічності, аплікативності, інтенції на суть справи.

Важливою передумовою актуалізації герменевтики мистецтва Гадамер вважає зміщення цієї проблеми в площину онтології людського буття. Мислитель вважає, що універсалізація герменевтики та утвердження її філософського статусу можливе лише за умов і на основі експлікації сутнього розуміючого Dasein у його історичності та фактичності. Відповідно, й досвід мистецтва він витлумачує не гносеологічно, а соціально-онтологічно. Мистецтво постає як соціокультурний феномен, що характеризується дорефлексивністю, креативністю, всезагальністю, чуттєво-образністю в їх підпорядкованості формуванню духовності людини. Тож і розуміння мистецтва виходить за межі суб'єкт-об'єктної дихотомії та розглядається як осягнення естетичних вимірів світу людини. Розуміння мистецтва інтегрує особливості його надбань, історію їх впливів та інтерпретацій, дух епохи, відповідні контексти в таку ціннісно-смыслову цілісність, яка уможливує оцінення герменевтичної визначеності всього суцього за критеріями істина – хиба, правда – омана, піднесене – нице тощо.

Гадамер наголошує, що актуальність герменевтики мистецтва особливо проявляється у визнанні самоцінності художнього твору з погляду на маніфестацію ним принципової проблемності людського буття, зустрічі в ньому віч-на-віч людини із самою собою в суперечливій єдності її перемог і поразок, здобутків і втрат, смислу чи абсурду життя. При цьому Гадамер виходить із того, що твір після його опублікування починає власне життя і набуває самодостатності. Твір, звісно, несе в собі відбиток умов його написання, виражає думки автора, ті чи ті події, дух епохи, але головне в ньому – суть справи, *що і як* сказалося, послання нам і майбутньому, значення його мовної символіки, розмаїття інтерпретацій і оновлення іманентних йому смислів.

Гадамер також зближує мистецтво і гуманітарні науки на спільній основі їх творчих пошуків, закоріненості в історичному досвіді та вірності ідеалам гуманізму з метою показати «весь герменевтичний феномен у повному його діапазоні» [4, с. 9] і спростувати усталені уявлення, що вони начебто повинні відповідати загальноепістемним (фактично природничо-науковим) нормам науковості. В умовах парадигмальних змін сучасності й перенапруження нашої свідомості, зазначає Гадамер, важливо глибоко усвідомлювати сутне інваріантних первнів людського буття – природність людини та історичні традиції. «Річ не тільки в тому, що історичні передання й природний лад життя становлять єдність світу, де живемо ми, люди, – те, як ми сприймаємо один одного, як сприймаємо історичні традиції, те, врешті, як ми сприймаємо природні даності нашого існування чи нашого світу, – усе це утворює дійсний герменевтичний універсум, в якому ми не замкнені, мов у непорушних кордонах, а навпаки, якому ми відкриті» [4, с. 9]. У цьому універсумі розуміння виходить за межі суб'єктно-об'єктного відношення і постає як дієво-історичні звершення, адже якщо ми щось чи когось не розуміємо – то наші думки, рішення і діяння одні, а коли розуміємо – то наша позиція вже інша, тобто розуміння – це атрибут людського буття. Цю герменевтично-розуміючу єдність мистецтва і гуманітарних наук мислитель демонструє в аналізі освіти, здорового глузду, здатності судження, художнього смаку. З огляду на це зазначимо, що Гадамер у своїх дослідженнях послуговується не так усталеними науковими методами, як методологічними настановами феноменології Е. Гуссерля, історизму В. Дільтая та екзистенційно-герменевтичними синтезами М. Гайдеггера, не приймаючи водночас наявні в них моменти психологізму і зосереджуючись на онтологічних вимірах досліджуваних феноменів, у т.ч. в царині естетичного.

Герменевтична онтологія естетичного. Традиційним інтерпретаціям естетичного з позиції «суб'єктивності» та «індивідуальності» Гадамер протиставляє онтологічне бачення досвіду мистецтва, підпорядковуючи його обґрунтуванню універсальності герменевтики. Сутнє естетичного не зводиться до відображення прекрасного в природі та суспільстві й отримання насолоди, а має характер дієво-історичного звершення на кшталт впливу на людину давньогрецького театру, поезії, скульптури та релігійно-мистецьких надбань Середньовіччя. Оприявлення природи естетичного відбувалося тут за безпосередньої участі людини у «святі», «грі», «ритуалі», ціннісно-сміслова компонента яких сприяла соціалізації індивідів, інтеграції їх у соціокультурні цілісності та сакральний світопорядок. З урахуванням цього Гадамер у дослідженні онтології мистецтва виходить із феномена гри як його субстанційної основи.

Зазначимо, що гра зазвичай розглядається як спосіб вільного самовиявлення людини в суперечливому поєднанні дійсного і можливого, реального і уявного аспектів її буття у формі змагань і репрезентацій. За М. Гайдеггером, гра – це виражений «мовою трансценденції» простір можливостей свободи людських вчинків, які в мистецтві розгортаються на перетині земного і небесного, смертного і божественного. Й. Хейзінга показує, що гра – така ж сутнісна характеристика людини, як її розумність і креативність. Із гри, особливо її естетичного первня, виростає вся культура, поширюючись не лише на релігію, мистецтво і спорт, але й на правосуддя, політику, економіку, війну, філософію. Найважливіше в грі, на що звертає увагу Гадамер, – це активні діяння людини у визначених місці та часі за довільно прийнятими, але обов'язковими правилами, що супроводжуються почуттями самовіддачі й радості та усвідомленням «іншого буття», аніж «буденне» життя.

Гадамер убачає у грі «спосіб буття самого твору мистецтва» [4, с. 102], поширюючи її на розуміння феноменів культури і природи. При цьому він настільки радикалізує самодостатність гри, її «священну серйозність» і «медальний смисл», що вважає її суб'єктом самої себе, оскільки вона сама визначає власну структуру, порядок, репрезентацію і динаміку, враховуючи водночас інтерес «іншого». Мислитель показує, що своєї довершеності аж до «перетворення в структуру» гра набуває в мистецтві, внаслідок чого суще постає як «непересічне справжнє». Глибинний онтологічний сенс мистецтва полягає в тому, що воно трансформує буденну і не перетворену дійсність у форму її «звільнення, повернення в істинне буття» як втілення реально існуючого і належного вимірів життя людини. Тож гра-мистецтво вибудовує власний ідеалізований світ, в якому всі феномени адресуються реальному та уявному реципієнту. При цьому глядач настільки глибоко переймається твором мистецтва, що повністю занурюється в його світ, досягаючи повної самоідентичності. «Саме те, – зазначає Гадамер, – що він, як глядач, немов відрікається від себе самого, втрачає себе, саме воно й передає йому змістовну тотожність. Те, що зображується перед ним і в чому він себе пізнає, – то вже істина його власного світу, світу релігійного й морального. Спосіб естетичного буття прикметний тим, що нагадує *парусію* (богопришестя), і є абсолютно дійсним, завдяки чому твір мистецтва й постає одним і тим самим повсюди, де його дійсно представлено. Тим же чином абсолютна миттєвість, в якій перебуває глядач, становить водночас самозабуття й опосередкування. Те, що вириває глядача з його довкілля, водночас повертає йому й всю повноту буття» [4, с. 125]. Власне, такий екзистенційний стан властивий митцю в ситуаціях максимального, що сягає безсвідомого рівня творчого натхнення.

Визначаючи в контексті теорії гри «буття естетичного як гру і виставу» [4, с. 126], а загальне для всіх видів мистецтв естетичне буття як звершення того, що зображується твором мистецтва, Гадамер осмислює буттєву особливість таких основних феноменів есте-

тичного, як мімезис, катарсис, трагічне, краса. Усі вони характеризують естетичні виміри буття людини-у-світі, постаючи як форма її самоосягнення. Для філософської герменевтики, наголошує мислитель, важливо з'ясувати міру впливу цих феноменів на універсальність розуміння. Через це він критично аналізує два типових підходи до цього питання, що сформувалися в межах традиційної суб'єкт-об'єктної дихотомії. Перший з них пов'язаний з ідеєю Ф. Шляйєрмахера про спрямування головних зусиль герменевтики на те, щоб «відновити для розуміння первісну націленість твору» [4, с. 160], поза якою він начебто втрачає власне значення. Історична реконструкція цієї дослідницької перспективи передбачає, що суб'єкт-інтерпретатор спрямовує методи тлумачення, зокрема емпатію, на об'єкт-текст, його опосередковуючі чинники та авторський задум, досягаючи розуміння вихідного смислу тексту на кшталт пізнання закону природи. Попри те, що ця гносеологічна модель розуміння актуалізує історичні традиції і первинну визначеність творів мистецтва, вона не позбавлена обмеженостей, оскільки в ній текст постає у статичі, не враховується його самоцінність і культуротворчий потенціал, а його розуміння має усічений характер, оскільки оминаються процеси оновлення смислів залежно від їх контекстів. Акцентування на реставрації початкових умов тексту, зазначає Гадамер, «це просто безсилий почин, з огляду на історичність нашого буття <...> Із такого погляду герменевтична діяльність, коли б ми не вважали за розуміння відбудову первісного, – це тільки передача вже мертвого змісту» [4, с. 161]. І справді, скажімо, храм – місце богослужінь згодом стає музеєм чи пам'яткою архітектури, що приваблює туристів, тобто, його значення і смисл змінюються.

За другого підходу, репрезентованого Гегелем, наголошується на неприпустимості звуження «досвіду істини» мистецтва і відходу від онтологічних параметрів художнього твору в сторону «творчої суб'єктивності» та «геніальності». Протиставляючи суб'єктивізації мистецтва його об'єктивність, він доводить, що ідея «художника» полягає передусім у тому, *що* в ньому сказалося, а отже, смисл твору та його розуміння зумовлені трансцендентною щодо мислячого суб'єкта реальністю. Мислитель вважає зовнішньою і безсилою історичну реставрацію творів мистецтва минулого, оскільки доля вже стерла сліди їх реального життя, залишивши нам лише неявний спомин та уявлення про них. Герменевтична автентичність онтології мистецтва розкривається лише з урахуванням його життєво-історичної дієвості в контексті діалектичного розгортання самоусвідомлювального абсолютного духу. Гегель, зазначає Гадамер, «переводить проблему на ту саму основу, на якій вибудував філософію як найвищу форму абсолютного духу. В абсолютному філософському знанні втілюється те самоусвідомлення духу, що «найвищою мірою» охоплює й істину мистецтва. Для Гегеля філософія, тобто історичне самопроникнення духу, визначає герменевтичне завдання. Воно становить крайню протилежність самозабуттю історичної самосвідомості. Представлена нею історична позиція перетворюється на осмислене ставлення до минулого. Гегель тим самим висловлює вирішальну істину, оскільки суть історичного духу полягає не у відбудові минулого, а в *осмисленому опосередкуванні із сучасним життям*» [4, с. 162].

Слід, однак, зазначити, що Гадамер підтримує гегелівську ідею діалектики та цілісності досвіду мистецтва, але не приймає інтерпретацію цієї проблеми з позиції панлогізму та провіденціалізму історії. Досвід мистецтва він розглядає в контексті «подієвої» історії, узагальненої на історичних традиціях, переданнях, наративах та їх суб'єктній активізації й актуалізації, що: а) зумовлює специфічну темпоральність твору мистецтва як вираження його конкретно-історичної та непересічної значущості; б) актуалізує не так реконструкцію вихідного смислу твору, як його конституювання й оновлення залежно від дієвості твору; в) зумовлює багатовекторність, відкритість, діалогічність, креативність і відповідальність

ний сенс розуміння, підпорядковуючи йому його тлумачення та інтерпретації. Ці чинники значно посилюють онтологічну визначеність та універсальність розуміння, актуалізуючи водночас проблему специфіки істинності мистецтва.

Гуманітарно-герменевтичні виміри істини мистецтва.

Зміщенням дослідження досвіду мистецтва в онтологічну площину Гадамер заявляє про свій намір «захистити той досвід істини, до якого ми стаємо причетні завдяки творові мистецтва, від естетичної теорії, звуженої усталеним у науці поняттям істини» [4, с. 8], а отже, «розвинути таке поняття пізнання й істини, яке би відповідало цілісності нашого герменевтичного досвіду» [4, с. 8]. При цьому мислитель вважає, що абсолютизація методу осягнення істини означає «хибну претензію на вищість». Ця хибність особливо проявляється в дослідженні істини мистецтва, де головними є інтерпретативно-розуміючі підходи: діалектика запитання-відповіді, історичні передання, здоровий глузд, культура художнього смаку, здатність естетичного судження, контакт із твором мистецтва, свідчення авторитетів тощо. Завдяки цьому в пізнанні істини мистецтва «відкривається вимір, де питання істини постає заново в «розумінні», яким займаються гуманітарні науки» [4, с. 101]. Тобто істинність мистецтва почасти відмінна і водночас сумірна з істинністю гуманітарно-наукового знання на спільній основі самопізнання людини істини свого буття.

У дослідженні цієї проблеми Гадамер виходить з ідеї Гайдеггера про істину буття як суперечливу єдність його «відкритості» та «прихованості», посилюючи її історично-дієве звучання. «Істинствування людини» охоплює всі її життєпрояви. Оскільки людське буття загалом розуміюче, воно має презумпцію істинності, узasadничену на нормах доцільності та раціональності життєвого світу людини. Ба більше, надособистісність цих норм є підставою утвердження їх у статусі історичного апіорі як фундаментальної основи істинності знань про людське буття, що, однак, не виключає свободу самовизначення людини в ціннісно-символічному універсумі в діапазоні актуального і потенційного, сутнього і належного її буття. З огляду на це Гадамер указує на непересічне значення в істині людського буття історичних традицій, передань, наративів. Досвід історичної традиції «є не тільки істинним чи неістинним у тому розумінні, що підвладне історичній критиці, – він завжди завіщає таку істину, до якої слід прилучитися» [4, с. 8]. Це прилучення забезпечується передовсім мовою.

Зазначимо, що Гадамер розглядає мову в її універсальності та посередницькій функції у світовідношенні людини як визначальний чинник істинності людського буття. Мова як «домівка буття» (Гайдеггер) забезпечує єдність і наступність людського досвіду, в ній осідають сформовані в історичному процесі соціокультурні цінності, значення і смисли, що виражають як об'єктивні реалії світу людини, так і спілкування людей, їхні життєві орієнтації, духовність тощо. Прислуховування до мови, відкритих та неявних її інтенцій означає шлях до істини, що, правда, як відомо, мова може не лише оприявлювати, але й утаємничувати істину. У мінімізації цієї суперечності Гадамер задіює такі чинники. По-перше, – це врахування комунікативно-діалогічного характеру мови, тієї її найдивовижнішої властивості, що в ній «ніхто з нас не охоплює у своїй думці всю істину, проте вся істина може охопити нас обох у нашій окремій думці» [5, с. 54]. По-друге, – це цілісне бачення тексту як феномену, що втілює його внутрішню логіку та зовнішню детермінацію, характеризується «довершеною єдністю смислу», особливостями його історичних впливів на особистість і культуру, а головне – інтенцією на суть справи. Тим-то й істина гуманітарного знання та істина мистецтва не зводяться до гносеологічної відповідності мислення і буття, вони взаємодіють, відкриті, процесуальні, діалогічні, дієві. І ця їх специфіка особливо проявляється у творах мистецтва.

Гадамер показує, що непересічність істинності твору мистецтва зумовлена втіленням у ньому принципової проблемності людського буття, загадковості його мовної символіки, автентичністю оповідей про наше минуле й теперішнє, посланнями в майбутнє як дороговказами цивілізаційного облаштування нашого життя. Тим-то художній твір завжди сучасний: довірлива інтимність, якою він нас заторкує, пише Гадамер, зумовлює глибинні екзистенційні переживання, зміни в нашій духовності, закликаючи нас змінити життя на краще згідно з високими ідеалами. Мислитель показує, що вершиною істини досвіду естетичного є прекрасне, оскільки в ньому досягається повнота розуміння, яка, однак, не статична, а динамічна і постійно оновлюється. При цьому естетичне зближується з етичним, прекрасне вивисується до рівня блага як єдності істини, добра і краси, а естетична істина – до правди, торжество якої передбачає активну участь людини в її відстоюванні.

Зазначимо, що в сучасній філософії науки ці ідеї Гадамера поглиблено досліджуються в контексті взаємозумовленості епістемних, етичних, естетичних і сакрально-метафізичних аспектів істини. Так, М. Марчук, досліджуючи ціннісний потенціал наукового знання, слушно зауважує, що причетність тієї чи тієї цінності до належного передбачає її сумірність із благом, або з його найвиразнішими іпостасями – істиною, добром, красою, поза якими «фанатичне поклоніння істині може приховувати реальну небезпеку втрати морально-релігійних і художньо-естетичних критеріїв належного, що негативно відбивається на повноцінності самої істини, абстрагованої від ціннісного потенціалу екзистенції» [8, с. 138]. Отже, переконливо показано, що чуттєво-образний характер краси є не менш важливим критерієм істинності, аніж строго логічні обґрунтування естетичного [див.: там само, с. 199–232].

Гадамер наголошує, що мистецтво і гуманітарні науки «здійснюють безпосередній вплив на підростаюче людство. Там, де вони володіють істиною, вони карбують світ свободи, яку неможливо стерти» [5, с. 42]. Тобто гуманітарно-естетичні істини постають як синтез «істин серця» та «істин розуму», вони завжди наснажливі та життєстверджувальні, й ця їх пафосна особливість забезпечує їм непересічну значущість.

Висновок. Експлікація герменевтичного потенціалу досвіду мистецтва в контексті реального та уявного, сутнього та належного вимірів людського буття є важливою підставою з'ясування передумов та характеру універсалізації розуміння як соціокультурного феномену та його впливу на утвердження філософського статусу герменевтики.

Список використаної літератури

1. Архипова Л.Д. Простір надії: Р. Рорті про герменевтичний проект Г.-Г. Гадамера. *Наукові записки*. Том 102. Філософія та релігієзнавство. С. 33–37. <https://ekmair.ukma.edu.ua/server/api/core/bitstreams/7274f35d-5dab-4e74-8605-a6cf117d0a55/content>
2. Бакреу А.С., Шпачинський І.Л. Особливості герменевтики як філософської концепції ХХ ст. *Young Scientist*. 2019. № 12 (76). Філософські науки. С. 247–250. <https://doi.org/10.32839/2304-5809/2019-12-76-51>
3. Баранова Н. Естетичне як духовна основа національно-культурної традиції. *Вісник Львівського ун-ту. Серія філософ.-політолог. студії*. 2020. Вип. 28. С. 18–24.
4. Гадамер Г.-Г. Істина і метод. Основи філософської герменевтики. Т. І. Пер. з нім. Київ, 2000. 464 с.
5. Гадамер Г.-Г. Істина і метод. Доповнення. Показчики. Т. II. Пер. з нім. Київ, 2000. 478 с.
6. Дубініна В.О. Герменевтика Х.-Г. Гадамера як філософія мови. *International Academy Journal Web of Scholar*. 2020. № 5 (47). С. 60–64. DOI: https://doi.org/10.31435/rsglobal_wos/31052020/7097.

7. Зайцева С. Мова як онтологічний «досвід світу» (Г.-Г. Гадамер). *Філософія гуманітарних наук: актуальність і перспективи розвитку* : Матеріали наук. конф., 5–6 жовтня 2006 р. Чернівці : Рута, 2006. С. 19–22.
8. Марчук М. Г. Ціннісні потенції знання. Чернівці : Рута, 2001. 319 с.
9. Фітьо В. Феномен розуміння в герменевтиці Гадамера. *Вісник Львівського ун-ту. Філософські науки*. 2007. Вип. 10. С. 128–138.

G.-G. GADAMER ON THE HERMENEUTICS OF ART AS A SOCIO-CULTURAL PHENOMENON

Iryna Pochynok

*Yuriy Fedkovych Chernivtsi National University,
Faculty of Philology, Department of Philosophy and Cultural Studies,
Kotsyubynskogo str., 2, 58012, Chernivtsi, Ukraine*

It is shown that G.-G. Gadamer considers the experience of art as an important factor in the non-scientific-methodological comprehension of truth and the development of philosophical hermeneutics. In studying this problem, the thinker distances himself from abstract-metaphysical principles and established subject-object approaches, shifting the analysis of the hermeneutics of the experience of art to the social-ontological plane of the understanding being of man-in-the-world in its historicity and factuality. The basis of understanding in these studies is the continuum of historical traditions, legends, narratives, consolidated by language, and art appears as a socio-cultural phenomenon, the main features of which are pre-reflexivity, universality, creativity, sensual imagery, playful substantiality, vital effectiveness subordinated to the formation of human spirituality. A true work of art is always exceptionally significant and human-oriented, as it embodies the unity of its author and recipient, reveals the fundamental problematical character of human existence. It is directed to the essence of the matter, overcomes the alienation of man and ensures his face-to-face meeting with himself, is full of symbolism, carries a message to modern and future generations, offering them new opportunities for organizing life according to high ideals. G.-G. Gadamer shows that hermeneutics is immanent in the experience of art, and its main task is not so much in the methodical restoration of the semantic origins of the work of art, which was characteristic of traditional hermeneutics, as in comprehending the process of updating the meanings of the work depending on its historical dynamics and contexts of functioning, that is, understanding is a permanent, open, dialogical and creative process. From these same positions, the thinker also reveals the truth of art. It organically combines the vital guidelines of historical experience, the depth and persuasiveness of the expression of the essential aesthetic phenomenon and the fateful enlightenment of man caused by it into such a value-semantic integrity that has a pathos and life-affirming character. At the same time, the rapprochement in the experience of art of aesthetic and ethical phenomena, truth with beauty and justice, which encompasses the imaginary and real, aspects contributes to the establishment of the universalization of the phenomenon of understanding, strengthening its role in the substantiation of philosophical hermeneutics.

Key words: hermeneutics, play, truth, art, understanding, composition.

УДК 17:82-3(44)(091)

DOI <https://doi.org/10.30970/PPS.2025.61.17>

КАТЕГОРІЇ ЕТИКИ В РЕФЛЕКСІЇ ФРАНЦУЗЬКИХ ПИСЬМЕННИКІВ (НА ПРИКЛАДІ ТВОРЧОСТІ Ф. РАБЛЕ ТА Ж. БЕРНАНОСА)

Тетяна Рева

*Національна академія керівних кадрів культури і мистецтв,
вул. Лаврська, 9, корпус 15, 01015, м. Київ, Україна*

У статті досліджено аксіологічні аспекти художньої культури на прикладі творчості французьких письменників Франсуа Рабле та Жоржа Бернаноса, що дає змогу розкрити роль мистецтва в збереженні й трансляції етичних категорій в європейському та українському філософсько-культурному дискурсі. Для України питання збереження культурної ідентичності набуло особливої актуальності після початку повномасштабної війни у 2022 році, що активізувало нову хвилю переосмислення мистецтва, літератури та ціннісної спадщини як форм духовного спротиву та самоусвідомлення нації. Проведено паралелі між історичними періодами кризи європейської культури, зокрема Середньовіччям, Ренесансом та XX століттям, і сучасною добою, коли мистецтво стає простором репрезентації етичних норм і філософських рефлексій.

На прикладі роману «Гаргантюа і Пантагрюель» Ф. Рабле проаналізовано втілення ідей логосу, справедливості та боротьби як основ гуманістичного світогляду, де знання і моральні принципи стають рушійними суспільного поступу та концентруються на людині як особистості.

У творі Ж. Бернаноса «Діалоги кармеліток» увагу зосереджено на етичних поняттях страху, віри, смиренності та жертвності, які постають у межах християнської традиції як реакції на екзистенційну кризу та моральну деградацію соціуму в умовах насильства й терору, що є рефлексіями автора на жакливі трагедії Першої світової війни.

У статті також розглянуто сценічні, а саме оперні, інтерпретації «Діалогів кармеліток», зокрема сучасну постановку Львівської національної опери, де переосмислено поняття жертвності та свободи волі в християнському й екзистенційному вимірах. У роботі вказано на паралелі з українським філософським дискурсом, зокрема спадщиною Григорія Сковороди, що поглиблює осмислення джерел цінностей і природи морального вибору.

Отже, мистецтво у філософському дискурсі постає не лише як естетичне явище, а й як етична практика – інструмент збереження культурної пам'яті та основа моральної ідентичності, що особливо важливо в умовах соціальної травми та війни.

Ключові слова: гуманізм, логос, етика, Ф. Рабле, Ж. Бернанос, патристика, мистецькі практики, діалоги.

Постановка проблеми. Питання культурної ідентичності України та її розвитку актуалізувалось в нашому суспільстві після лютого 2022 року, коли автентичність, габітус та поступальність національної спадщини зумовили репрезентацію України на міжнародній арені та її суб'єктність. Саме це сприяло новій хвилі збереження та переосмислення мистецтва, літератури та ціннісної складової частини нашої культури.

Проведемо аналогію із Середньовіччям та філософією, яка врятувалася завдяки культурному простору Сходу, а саме арістотелізму у формі «фальсафі» як перекладів античних творів (цінностей), що зберегла світський характер. Етика як окрема наука виживає завдяки мистецтву та буденним практикам. Саме художня культура допомагає у візуальній та креативній формі зберігати цінності та переносити їх на теперішнє шляхом карнавалізації та висвітлення етичних норм. Завдяки художнім прийомам ми можемо адаптувати

маніфестацію етичних цінностей до сучасності та розкрити їх поступальний розвиток у зразках творчого потенціалу людини. У нашому дослідженні акцентуємо на висвітленні етичних категорій на прикладі двох творів французьких письменників Франсуа Рабле та Жоржа Бернаноса й зв'язків з філософськими концепціями Європи й України.

Аналіз останніх публікацій та досліджень. У світовій гуманітаристиці творчість Ф. Рабле – одне з головних місць у контексті досліджень культури Ренесансу. Незважаючи на філологічний та літературознавчий вектор, в українській науковій думці є праці, що порушують питання висвітлення естетичних та філософських концептів у праці Ф. Рабле «Гаргантюа та Пантагрюель», зокрема: дослідники Н. Виноградова та В. Щербина розкривають філософсько-педагогічні наративи зазначеного твору [5], культуролог Т. Лютий аналізує варіації «самості» на прикладі творчості Ф. Рабле, В. Шекспіра та М. де Сервантеса [10], філологи О. Палькевич та К. Неклеса акцентують на еволюції концепту «гуманізму» в лексичних прийомах Ф. Рабле [12]. У межах літературознавства творчість Ж. Бернаноса досліджували Р. Дзик у контексті світоглядних установок творів автора [7], концепт «обман» розкриває Т. Біляшевич [4], питання трансформації образу війни від Першої світової до громадянської війни в Іспанії 1938 року та відображення зламаності особистості аналізує Г. Полуйко-Недашківська [13, с. 55]. Дослідниці Т. Когут [9], Г. Різаєва [15] та Л. Кияновська [8] розглядають питання «Діалогу кармеліток» та їх змістового навантаження в контексті оперного мистецтва, а саме опери Ф. Пуленка, її створення та сценічного втілення в Україні. Незважаючи на широкий спектр досліджень творчості зазначених вище авторів, питання аксіологічного аспекту цих творів, а саме репрезентації етичних категорій та їх конотацій потребує детальнішого розгляду.

Виклад основного матеріалу. Відомий представник французького Ренесансу Франсуа Рабле в XVI столітті створив свій знаний твір «Гаргантюа та Пантагрюель», який є зразком органічного симбіозу сатири, особливо щодо клерикалізму й тодішнього соціального устрою. Мандрі головних героїв островами – Ковбас, Папідудія, Папоманія, Вітряний, Дзвінкий, острів мессера Гастера та інших є авторським жартом про недоліки системи, водночас презентацією своїх утопічних уявлень про суспільний ідеал. Ці острови в літературі XX століття інший французький письменник Антуан де Сент-Екзюпері в «Маленькому принці» трансформував у планети, що відвідує головний герой – король, марнословний, географ, зайнятий (ділова особа). Увесь твір пронизують декілька філософських категорій – логос, справедливість і боротьба.

Категорію логосу втілено в тріумфі ідеї знання, що проходить через весь твір. Уперше чітко простежуємо ідею знання та його значущості, коли Гаргантюа відправляє Пантагрюеля навчатися до Парижа, адже лише знання зроблять із нього справжнього мудрого правителя за зразком суверена на батьківщині його матері «Утопії», яку Ф. Рабле бере з творів відомого християнського етика Томаса Мора. У розділі XI після однієї з перемог Пантагрюеля він для розміщення на стовпах складає вірш, де знову звучить ідея домінування розуму над грубою силою, а саме:

...Могутній розумом, а не списом,
Взяли нападників лихих в полон;
Їх мудрість подолала ескадрон,
Шістсот і шістдесят рубак скосила,
Нехай король, пішак, тура і слон
Затямлять: розум – дужчий, аніж сила [14, с. 106].

Кульмінацією стає мандрівка до храму чарівного водограю, де римські боги представлені як символ повернення до ідеалів Античності й виходу з «темних» часів для отри-

мання відповідей на запитання Панурга. Після здобуття разом зі жрицею Бакбук чарівного слова «Трінк!» він отримує тлумачення «пий» та оголошує два головні джерела – воду та знання. Перше – поєднує людину з тваринами та рослинами. Друге – є найважливішим, адже воно робить із людини людину: «З ваших очей впаде полуда, ви виберетеся з прірви темряви, ви звільнитеся від пересудів та забобонів, ви зажадаєте нового життя – творчого, а не споглядального» [14, с. 236]. Ця алегорія взята з учення Арістотеля про душу, висвітлену в праці «Нікомахова етика», а саме три її начала – рослинне, тваринне та розумне [2]. Останнє виокремлює людину з-поміж інших живих істот та рослин, трансформуючи її в «тварину політичну», тобто комунікативну та етичну.

Варіації джерела Ф. Рабле знаходимо й у філософських ідеях Григорія Сковороди, а саме в його принципі «нерівної рівності» як ідеалістичної моделі співіснування спільноти. Цей принцип був формою дискурсу філософа з представниками французького просвітництва – Вольтером, який рефлексував питання рівності, та Жан-Жаком Руссо і його ідеєю «природного стану». У контексті християнської філософії Г. Сковорода в діалозі «Розмова, названа алфавіт, або Буквар світу», розкриваючи ознаки спорідненості, називає джерелом знань Бога та презентує свою візію водограю нерівної (неоднакової) всім рівності, в якому знання як Божа благодать роздається всім: «Ллються з різних рурок різні струмені в різні посудини, що стоять довкола водограю. Менша посудина має менше, але тим однакова вона з більшою, що так само повна» [17].

Категорія справедливості розривається через роздуми про ідеал суверена, що було характерним для античної філософії «Держави» Платона, «Політики» Арістотеля та набуло розвитку в епоху Ренесансу – в «Утопії» Томаса Мора, «Державці» Нікколо Мак'явеллі й пізніше – у «Місті сонця» Томмазо Кампанелли та «Левіафані» Томаса Гоббса. У розділі, коли Пантагрюель стає володарем Дипсодії, автор звертається до читача, описуючи ідеал правителя-гуманіста, який піклується про свій народ як про дитину, підкреслюючи, що лише справедливість є запорукою стабільності й тривалого утримання влади: «Завойовник – хоч король, хоч мастний князь, хоч філософ – лише тоді правитиме спокійно, коли справедливість він поставить понад відвагу» [14, с. 120]. При цьому справедливість, на думку Ф. Рабле, полягає у відповідності законів із потребами населення та кореляцією з їх запитом й наданими правами. Недотримання справедливості веде лише до зневаги та безслав'я.

Категорію боротьби втілено в ідею відчуження від фаталізму, що притаманний стоїцизму й патристиці, та маніфесту активної особистості, що характерно для філософії Ренесансу – трактат Джованні Піко Делла Мірандолли «Про гідність людини» та концепції пасіонарної особистості Лоренцо Валли. Цей концепт розкривається під час пошуків істинних знань головними героями та усвідомлення ними сенсу життя і його головних цінностей. Один із героїв – брат Жан – боротьбу інтерпретує як активне начало: «Миру не ждуть – мир виборюють» [14, с. 55].

У середині XX століття після двох світових війн Європа активно переосмислювала традиційні цінності та шукала причини радикальної деградації суспільства з високорозвиненою культурою до концепцій еґеніки «природного відбору». У філософській думці набули популярності екзистенціалізм Жан-Поля Сартра, абсурдизм Еміля Камю із вирішенням міфу про Сізіфа, неофрейдизм Еріха Фрома «Втеча від свободи», концепція авторитарної особистості Теодора Адорно, ревізіонізм християнської філософії, наприклад, нетемізм Жака Марітена [18]. У художній творчості з'явилися рефлексії на ці соціокультурні процеси та філософські категорії.

Одним із прикладів може слугувати творчість французького католицького письменника Жоржа Бернаноса. Він був послідовником релігійно-містичного напрямку другої

половини XIX століття Леона Блюа. Він поєднував письменницьку кар'єру з есеїстикою на католицьку тематику, а саме на хвилі кризи раціоналізму середини XIX століття виникає філософія життя, що розкривається через концепції «волі до життя» Артура Шопенгауера, інтуїтивізму Анрі Бергсона [16] та нігілізму Фрідріха Ніцше. Філософські погляди Л. Блюа ґрунтувалися на радикальному католицизмі, що втілювався у формі критики протестантизму, есхатологічного вчення та закликів повернення до ідей патристики Августина Блаженного, тобто повної посвяти життя вірянину Господу. Наслідуючи Л. Блюа, Ж. Бернансон у своїх творах «Щоденник сільського священника», «Великі цвітарища під місяцем» та «Діалоги кармеліток» порушує питання християнських цінностей – милосердя, віри, надії в протистоянні злу в соціумі та жертвність у цій дихотомії духу й матерії. Твір «Діалоги кармеліток» уперше опублікував 1949 року після смерті автора Альберт Беген. Твір посідає особливе місце в бібліографії автора з декількох причин, а саме: реальні аналоги подій та аксіологічні рефлексії християнських цінностей. 17 липня 1794 року були страчені сестри ордену Кармеліток у місті Комп'єні, що описує на основі записів матері Марії Воплощення Гертруда фон де Форт «Остання при ешафоті» [3, с. 5].

Автор створює плетиво з переживань головних героїв у часи терору, де людина перебуває на межі інстинкту самозбереження і духовної цілісності. Ж. Бернанос через увесь твір простежує розвиток таких філософських категорій, як страх, віра та смиренність, тобто основні етичні норми ранньої патристики Августина Блаженного.

Страх виступає головним концептом твору, автор визначає його як іманентний стан кожного незалежно від його походження, культури та статі. Це те, що, на думку Ж. Бернаноса, супроводжує людину протягом життя і є породженням Бога: «Часто з нього глузують, часто проклинають, і всі від нього відрікаються <...> Однак, щоб не було ніякої помилки: він сідає на смертному ложі кожного і стає на оборону людства» [3, с. 11]. Письменник розглядає страх у дихотомії зі сміливістю. Він промовою героїні Ігумені підкреслює, що питання віри й честі є вищим, ніж страх, і лише віра в Бога може подолати всі перешкоди. У слова Матері Марії Ж. Бернанос вкладає провідну ідею віри: «Важлива лише одна річ: будемо ми сміливі чи боягузи, але ми повинні бути там, де Бог бажає, щоб ми були». Порівнюючи вірян з оленем, за яким женуться собаки і який не думає про прірву, а стрибає в неї, так і християнин віддається на волю Божу [3, с. 76]. Діалоги кармеліток перед стратою та їх звернення до долі ранніх християн за часів Нерона створюють ефект паралелей із жертвністю людей на захист християнських цінностей в язичницькі та атеїстичні часи.

Автор вкладає одні з головних постулатів етики Августина Блаженного – молитву та смиренність або покірність долі, запозичені в пізньому стоїцизмі як головне завдання істинного християнина, що живе за законами любові до Господа, а не до себе. «...Ми повинні стерегтися всього того, що могло би відвернути наші уми від молитви, ба й від мучеництва. Молитва – це обов'язок, а мучеництво – нагорода» [3, с. 46]. Бунт автор тлумачить як прояв диявола та гордині людини, що відвертає від визначеного для неї Господом шляху [3, с. 36].

Цей твір отримав декілька сценічних та аудіовізуальних втілень. Вперше його поставили на театральній сцені 14 червня 1951 року в Цюріху, а пізніше демонстрували для німецької та австрійської аудиторії. 28 травня 1952 році на сцені Театру Еберто відбулася прем'єра «Діалогів кармеліток» за режисури М. Тассенкура, одну з ролей виконала актриса К. Селлер. Ця трагічна сюжетна пастораль зацікавила й музичну сферу: у січні 1957 року в театрі Ла Скала відбулася прем'єра опери італійською мовою композитора Франсіса Пуленка, над якою він працював у 1953–1956 роках. До художньої спільноти вистави ввійшли режисер Маргарет Волмен, диригент Ніно Сандзоньо та художник Жорж

Вахевич. Того самого року Паризька опера представила власну постановку Моріса Жакемона, диригента П'єра Дерво, за сценографії Сюзанни Лялік [3, с. 8].

У червні 2024 року свою авторську візію «Діалогів кармеліток» Ф. Пуленка презентувала глядачам Львівська національна опера. Ідея звернення до цього оперного твору належить диригенту Іванові Чередніченку [6]. На думку режисера-постановника Василя Вовкуна, ця вистава відповідає викликам часу, адже розкриває природу «насильства як елемента модерності» та протистояння йому як формі віри та свободи волі людини [6]. Однією з ключових категорій, що пронизує зазначену постановку, режисер виділяє «гека-томби», що розкриває у двох головних вимірах – у класичному античному як жертвоприношення богам, коли батько дозволяє Бланш піти в монастир, відмовившись від усіх форм світського життя в ім'я служіння Господу; та метафоричному, тобто в контексті кривавих масових жертв тоталітарних режимів – переслідування клерикалів та кульмінаційна точка – страта кармеліток. Проте варто відзначити інтелектуальну провокацію, яку робить В. Вовкун, змінюючи драматургію Ж. Бернансона та Ф. Пуленка, а саме долю Бланш, яка в класичному сюжеті доєднається до сестер в ордені на ешафоті. У варіації Львівської національної опери вона приходить на площу та, спостерігаючи страту, вбиває себе на знак протесту проти режиму терору [6], однак режисер-постановник ставить перед глядачем додаткове питання: як сприймати Бланш – мученицею чи бунтаркою, адже порівняно зі своїми сестрами, які послідовно йшли за головними принципами патристики Августина Блаженного, викладеної Ж. Бернаносом – фаталізм, віра в Бога, смиренність, мучеництво, молитва та милосердя, Бланш вчиняє відповідно до християнства один із найтяжчих гріхів (самогубство) і сама обирає свій шлях. Її образом постановник в антагоністичному протистоянні віри та свободи волі змушує глядача рефлексувати про кореляцію цих двох понять із проєкціями на теперішні реакції, як, наприклад, свідоме обрання смерті воїном заради порятунку своїх побратимів – це гріх чи жертва в ім'я майбутнього життя, залишаючи за людиною право вибору.

Висновки. Отже, проаналізовано репрезентацію етичних категорій у творчості французьких письменників, які представляють собою дві традиції: гуманізму з антропоцентризмом Франсуа Рабле та теоцентризму Жоржа Бернаноса через призму філософських концептів європейської та української культурних традицій. Зокрема, розглянуто категорії: логосу, справедливості, боротьби, активності (пасіонарності), страху, смирення та віри в їх кореляції з філософськими концепціями Арістотеля, пізнього стоїцизму, Августина Блаженного, Григорія Сковороди та ін.

Список використаної літератури

1. Августин Блаженный. Сповідь. Київ : Основи, 1999. 319 с.
2. Арістотель. Нікомахова етика. Київ : Аквілон-Плюс, 2002. 480 с.
3. Бернанос Ж. Діялоги кармеліток. Мюнхен : На горі, 1966. 121 с.
4. Біляшевич Т. «Diabolus est simia dei»: тема обману в творчості Жоржа Бернаноса. *Сучасні літературознавчі студії*. 2017. № 14. С. 42–57.
5. Виноградова Н.М., Щербина В.С. Втілення педагогічних і філософських ідей Епохи Відродження в творчості французького гуманіста Франсуа Рабле (на творі «Гаргантюа і Пантагрюель»). *Освіта та соціалізація особистості* : матеріали XII Інтернет-конференції здобувачів вищої освіти і молодих учених (Одеса, 18–19 квітня 2024 р.). Одеса, 2024. С. 28–34.
6. Вовкун В. Насильство як елемент модерності. Діалоги кармеліток. *Львівська національна опера*. 2024. URL: <https://opera.lviv.ua/shows/prem-iera-dialoho-karmelitok/> (дата звернення: 28.07.2025).

7. Дзик Р. Генеруюча функція світоглядних аналогій: літературні витоки реалістичної поезики Жоржа Бернаноса. *Питання літературознавства*. 2011. Вип. 84. С. 8–17.
8. Кияновська Л. Діалоги з минулим, сучасним і майбутнім (прем'єра опери Франсіса Пуленка «Діалоги кармеліток»). *Львівська національна опера*. 18.06.2024. URL: <https://opera.lviv.ua/dialohy-z-mynulym-suchasnym-i-maybutnim/> (дата звернення: 28.07.2025).
9. Когут Т. Хорові епізоди опери «Діалоги кармеліток» Ф. Пуленка в контексті духовної творчості композитора. *Наукові збірки Львівської національної музичної академії імені М.В. Лисенка*. 2015. Вип. 35: Студії музикознавчі. С. 222–236.
10. Лютий Т.В. Філософські інтерпретації самості в сатирі Франсуа Рабле, в трагедії Вільяма Шекспіра та в епічному романі Мігеля де Сервантеса. *Наукові записки НаУ-КМА. Філософія та релігієзнавство*. 2023. № 11–12. С. 54–67. DOI: <https://doi.org/10.18523/2617-1678.2023.11-12.54-67>.
11. Наум В.О. Ренесансні ідеї Франсуа Рабле у сатирико-філософському романі «Життя Гаргантюа і Пантагрюеля» в контексті ціннісних орієнтирів сучасної особистості : кваліфікаційна робота магістра : 014.02 Середня освіта. Мова і зарубіжна література (англійська) ; Хмельниц. нац. ун-т. Хмельницький, 2024. 88 с.
12. Палькевич О.С., Неклеса К.Т. Концепт «гуманізм» як втілення гуманістичних ідей епохи Відродження в мові Франсуа Рабле. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Філологія*. Острог : Вид-во НаУОА, 2023. Вип. 18(86). С. 18–23.
13. Помилуйко-Недашківська Г. Досвід війни та його відображення у політичній есеїстиці та художній прозі Жоржа Бернаноса. *Сучасні літературознавчі студії* : зб. наук. праць. Київ : Видавничий центр КНЛУ, 2022. Вип. 19. С. 51–56.
14. Рабле Ф. Гаргантюа і Пантагрюель. Харків : Фоліо, 207. 253 с.
15. Різаєва Г.Є. Опера «Діалоги кармеліток»: львівська прем'єра у світлі modèle parisien Франсіса Пуленка. *Науковий вісник Національної музичної академії України імені П.І. Чайковського*. 2025. № 142. С. 88–103. DOI: <https://doi.org/10.31318/2522-4190.2025.142.327883>.
16. Сіверс В.А., Бугайова О.І. Виміри людської творчості в контексті порівняльного аналізу праць М. Гайдеггера та А. Бергсона. *Культура і сучасність*. 2023. № 1. С. 9–16.17. Сковорода Г. Розмова, названа алфавіт, або Буквар світу. URL: https://www.skovoroda.club/texts/treatise/bukvar_tuру (дата звернення: 28.07.2025).
18. Maritain J. Creative Intuition in Art and Poetry. Princeton University Press, 2023. 528 p.

ETHICAL CATEGORIES IN THE FRENCH WRITERS REFLECTIONS (ON THE WORKS OF F. RABELAIS AND G. BERNANOS)

Tetiana Reva

National Academy of Culture and Arts Management,
Lavrska St., 9, Building 15, 01015, Kyiv, Ukraine

This article highlights the axiological aspects of artistic culture through the works of François Rabelais and Georges Bernanos, French writers, which allow us properly to understand the role of arts in preserving and transmitting ethical categories within the European and Ukrainian philosophical and cultural discourse. In Ukraine, the issue of preserving cultural identity has become particularly relevant since the beginning of the full-scale invasion in 2022, which has contributed to creating a new wave of reinterpretation of art, literature, and cultural heritage as forms of spiritual resistance and national self-awareness.

The author draws parallels between historical periods of cultural crisis in Europe – particularly the Middle Ages, the Renaissance, and the XXth century – and the present day, in which art becomes a space for representing ethical norms and philosophical reflections.

Basing on Rabelais's novel "Gargantua and Pantagruel" as an example, the article analyses the implementations of the ideas of logos, justice, and struggle as the foundations of a humanistic worldview, where knowledge and moral principles inspire social progress and focus on the human being as an individual.

In Bernanos's "Dialogues of the Carmelites", the ethical concepts such as fear, faith, humility, and sacrifice are central ones. Within the Christian tradition, they manifest themselves as responses to existential crisis and moral degradation of society under the conditions of violence and terror – the author's personal reflections, concerned the horrors of the First World War.

The article also examines theatrical opera interpretations of "Dialogues of the Carmelites", including a contemporary production by the Lviv National Opera, which reinterprets the concepts of sacrifice and free will through Christian and existential dimensions. The study underlines parallels with Ukrainian philosophical thought, particularly Hryhorii Skovoroda's legacy, which deepens the understanding of the sources of values and the nature of moral choice.

Thus, within the philosophical discourse, art emerges not only as an aesthetic phenomenon but as an ethical practice – a tool for preserving cultural memory and a foundation of moral identity, especially crucial in times of social trauma and war.

Key words: humanism, logos, ethics, F. Rabelais, G. Bernanos, patristics, artistic practices, "Dialogues des Carmélites".

УДК 159.92+796-042.3

DOI <https://doi.org/10.30970/PPS.2025.61.18>

ВИКЛИКИ СЬОГОДЕННЯ: ШТУЧНИЙ ІНТЕЛЕКТ І ДУХОВНІСТЬ ОСОБИСТОСТІ

Світлана Репетій

*Київський столичний університет імені Бориса Грінченка,
факультет психології, соціальної роботи та спеціальної освіти,
кафедра практичної психології
бульв. І. Шамо, 18/2, 02154, м. Київ, Україна*

Неля Щелок

*Київський столичний університет імені Бориса Грінченка,
факультет психології, соціальної роботи та спеціальної освіти,
кафедра практичної психології
бульв. І. Шамо, 18/2, 02154, м. Київ, Україна*

Валерія Апанашенко

*Київський столичний університет імені Бориса Грінченка,
факультет журналістики, кафедра журналістики та нових медіа
вул. Левка Лук'яненка, 13-б, 04212, м. Київ, Україна*

У статті розглядається стрімкий розвиток штучного інтелекту, його вплив на особистісний розвиток людини. Аналізуються позитивні аспекти використання штучного інтелекту в життєдіяльності людини. Зроблено невеликий екскурс в історію створення штучного інтелекту. Зазначено, що в науці сьогодення немає однозначного визначення поняття штучного інтелекту. Розкрито напрями дослідження феномену штучного інтелекту зарубіжними та вітчизняними вченими. Звернено увагу на створення людиноподібних роботів та ймовірні загрози людству через неможливість припинення розвитку штучного інтелекту. Розглянуто різні підходи вчених щодо збереження людиною своєї ідентичності й не піддаванню маніпуляціям та інтернет-залежності в цифровому суспільстві. Зазначено, що потрібно розвивати критичність мислення та інформаційно-комунікаційні компетентності. З позиції філософської антропології пропонується шлях розширення світогляду від буденного до особистісного та філософського. Розкрито зміст означених видів світогляду. Наголошено на розвиток духовності, що є репрезентацією людини. Розглянуто авторське визначення духовності – глибинно-психологічне утворення – духовне «Я», усвідомлення якого сприяє духовному самовдосконаленню, життєтворчості за законами Краси, Добра, Істини та розвитку почуття духовної єдності з Іншими як частинами Всесвіту. Структурою духовності є інтегральне поєднання таких компонентів: духовної самосвідомості, духовної спрямованості, духовних рис характеру, духовної креативності, духовного спілкування, духовного досвіду. Розвиток духовності особистості відбувається під час розвитку її складників. Розкрито значення спілкування для особистісного становлення та розглянуто його розвиток як компонента духовності. Здійснено порівняння віртуального і «живого» спілкування та його вплив на становлення особистості підлітка. Розглянуто атрибути розвитку духовності – свободу, її види в контексті цього дослідження. Наголошено, що усвідомлений розвиток духовності особистості може сприяти співпраці зі штучним інтелектом, не залежачи від нього.

Ключові слова: штучний інтелект, світогляд, духовний розвиток, віртуальне спілкування.

Актуальність проблеми. Нині у світі відбувається стрімкий розвиток інформаційних технологій, який охоплює майже всі сфери життя людства. Пандемія COVID-19 та війна на теренах нашої країни сприяли пришвидшенню розвитку штучного інтелекту. Інтернет став невід'ємною частиною буття людини, навчання, роботи, засобом спілкування, дозвілля, самореалізації.

Штучний інтелект створює для людини якісне інформаційне середовище, певні зручності в її життєдіяльності. Поява штучного інтелекту сприяє швидкому знаходженню потрібної інформації, заповненню вільного часу, (швидко знайти цікаві фільми, передачі, відеоролики, ігри тощо). Не витрачаючи часу, можна через інтернет-магазин придбати потрібні речі, розмістити свої досягнення, відкриття, оголошення в мережі тощо.

Однак після появи штучного інтелекту соціальний простір заповнили нав'язливі ідеї «легкого», «щасливого», «забезпеченого життя», досягнення яких не потребує особливих зусиль. Крім того, штучний інтелект сприяє розвитку інтернет-залежності, зокрема в підлітків, які є найбільш активними користувачами цифрових технологій.

Отже, вплив штучного інтелекту може повністю змінити спосіб життя людини як у кращу, так і в гіршу сторону.

Постановка проблеми. За роки незалежності нашої держави виросло нове покоління, яке отримало назву – інтернет-покоління. Визначальними ознаками його є: повний доступ до інтернету і соціальних медіа в період дорослішання та активне і переважне використання означених джерел задля отримання і поширення інформації; «кліпове» мислення; захоплення відеоіграми як для розваги, так і для навчання [3]. Період вимушеного усамітнення (пандемія, війна) сприяв розвитку індивідуалізму, віртуальному спілкуванню в соціальних мережах, утраченню навичок міжособистісної «живої» взаємодії.

Натепер відбудова нашої країни потребує smart-особистостей, ознакою яких є вміння працювати в команді, розуміння сенсу життя, свого призначення у світі. Використання штучного інтелекту допомагає їм ставити високі цілі й досягати їх за умови бути не залежним від нього, а вміло їм користуватись.

Метою статті є дослідження впливу штучного інтелекту на внутрішні якості людини та можливість співпраці з ним за умови духовного розвитку особистості.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У науці сьогодення не має однозначного визначення поняття штучного інтелекту. Історія штучного інтелекту сягає витоків давнини. Ще в стародавні часи людство прагнуло створити машину, подібну людині. Як наукове явище штучний інтелект почав формуватися в другій половині минулого століття і є темою дослідження як для зарубіжних, так і українських учених.

Термін «штучний інтелект» було запропоновано Д. Маккарті у 1956 році на Дартмундській конференції, яка була присвячена розробленню логічних та обчислювальних завдань. Терміном «штучний інтелект» визначають науку і технологію створення інтелектуальних машин, комп'ютерних програм, здібних виконувати когнітивну роботу так само, як і людський мозок.

Проблемі розвитку штучного інтелекту присвятили свої праці зарубіжні вчені А. Тьюринг, Г. Саймон, А. Ньюел, Д. Барр, М. Файгенбаум, Д. Абрамс, Д. Хокінс та інші. Виникнення штучного інтелекту, його сутність та вплив на людину, її життєдіяльність досліджується вітчизняними вченими, як-от В. Гужва, Н. Грицяк, С. Злобін, Ю. Іщенко, С. Крилова, М. Пришляк, І. Радіонова, О. Твердохліб, Н. Хамітов та іншими.

Учені А. Азімов, С. Возняк, І. Маск, С. Гокінг розглядають штучний інтелект як системи, які можуть навчатися, сприймати нову інформацію з метою витиснення людської розумової діяльності [1].

Зокрема, С. Атман, Б. Гейтс, С. Гокінг вважають, що штучний інтелект має найбільший потенціал змінити наше життя, зробити його більш продуктивним, ефективним і досить легким. На думку вчених, людина отримує більше вільного часу, який потрібно використовувати з користю, інакше людство просто деградує і штучний інтелект захопить Землю [1].

Українські вчені О. Степаненко і В. Гужва вважають, що штучний інтелект – це один із методів розв’язання завдань, які не можуть бути розв’язані людиною через обмеження в часі, пам’яті, тобто, на їхню думку, некоректних задач [1].

Сучасні науковці зазначають, що розвинуті технології сьогодення впливають на розвиток електронної демократії, створюють умови для залучення громадян до політичного життя через цифрові платформи, зокрема онлайн-голосування, обговорення законодавчих ініціатив тощо. Цифрові платформи дають змогу відстежувати процеси прийняття рішень і здійснення державних послуг у режимі реального часу [6].

Вченими Н. Хамітовим та С. Зобіним із позиції філософської антропології штучний інтелект розглядається як моделювання людиною інтелекту на будь-якій основі [1].

Протягом другої половини ХХ – початку ХХІ століття набувають усе більшого поширення спроби створити людиноподібний робот. І вже в наш час на основі штучного інтелекту його створено – робот на ім’я Софія, який навчається, жартує і дає інтерв’ю, де виражає бажання мати родину, як у людей. Творець Софії – доктор Д. Генсон – прагне створити геніальні машини, які будуть розумнішими за людей і зможуть навчитися творчості [9].

Натепер багато вчених вважають, що штучний інтелект, розвиток якого неможливо припинити, може бути загрозою для людей.

Щоб не втратити свою ідентичність і протидіяти ризикам цифрової доби, висловлюють свою думку вчені І. Ломачинська, Ю. Гришина, потрібно розвивати критичність мислення та інформаційно-комунікаційні компетентності [3]. Із цього приводу С. Крилова, Н. Хамітов зазначають, що людина має розширювати світогляд від буденного до особистісного та філософського, наголошуючи: «Людина із буденним світоглядом абсолютно залежна від переважаючих ідеологічних установ та цінностей. Головною рисою людини з буденним світоглядом є її несамостійність. Носій буденного світогляду знаходиться під впливом маси людей» [8, с. 308]. Люди з таким світоглядом стають інтернет-залежними. Особистісний світогляд характеризується самостійністю, критичністю і творчим характером. Людина з особистісним світоглядом недоступна для маніпуляцій. Людина, що дійшла у своєму розвитку до рівня філософського світогляду, відзначається системністю і внутрішньою цілісністю, а філософський світогляд – це безупинна робота духу в людині [8, с. 309–310].

На нашу думку, людина має звернутись до своєї духовності, що є її репрезентацією, і виконувати своє призначення на Землі, користуючись штучним інтелектом.

У Біблії, в Євангелії від Матвія говориться про завдання людства: «Будьте досконалі, як досконалий Отець ваш небесний» [5:48]. У Новому тлумачному словнику української мови поняття «досконалий» трактується як повнота позитивних якостей.

Таким чином, життєдіяльність людини стає творчістю. Особистісний та філософський світогляд людини сприяє творчому підходу до розв’язання будь-яких проблем і водночас – удосконаленню її внутрішніх якостей, у результаті чого відбувається процес самотворення. Тому особистість не піддається ніяким зовнішнім маніпуляціям і продовжує напрацювання в галузі штучного інтелекту. Отже, людина і штучний інтелект можуть співпрацювати протягом тривалого часу.

Ще на початку I тисячоліття на основі християнського віровчення грецький філософ А. Оріген (біля 185 р. – біля 254 р.) визначив складові елементи людини: дух, душа і тіло. Дух розглядається як дар Божий, що займає найвищу частину людини. Душа має два види спрямування: до світла та до тьми, вона постійно стає перед вибором добра і зла. Душа наділена свободою вибору: спрямувати своє життя до Бога і тим отримати спасіння, чи загинути, поглинаючись у гріхи: «...тим, яким душа користується, <...> з якою якістю вона поєднується, з плотською <...> чи з найтоншою та найчистішою, так званою духовною якістю...» [4, с. 142].

Нині в межах історії філософії людина продовжує розглядатись в єдності таких основних модусів, як тіло, душа, дух, де тіло виступає як елемент природи, як власне людське тіло, що визначається не тільки через біологічні особливості, але й через особливий спектр таких виключно людських почуттів і станів, як сором, сміх, плач та ін.

Душа розуміється у двох основних ракурсах: по-перше, як життєвий центр тіла, «дихання» («прана», «псюхе»), який є тією силою, що, будучи самим безсмертним, окреслює час тілесного існування (її основні екзистенціали – життя, смерть і любов); по-друге, як екзистенційне начало, що індивідуалізує людину в суспільстві і визначається у філософії через проблеми свободи й волі, свободи, творчості, гри. Дух утілює в собі фундаментальну сутнісну ідею «людяності» як такої [5].

Г. Сковорода зазначав, що зародки духовності людина має у своєму серці, але їх потрібно дбайливо розвивати через усвідомлення своєї істинно духовної природи та призначення у світі [7].

Сучасні українські вчені Г. Васянович і В. Онищенко вважають, що дух є божественним началом у людини й підкреслюють, що особистісний дух людський є подобою Божою [5]. Наявність задатків духовності від народження відрізняє людину від усього сутнього на Землі, є її репрезентацією і передбачає певну місію життєдіяльності.

Отже, людина є духовною сутністю, яку штучний інтелект замінити не може, але має змогу витіснити її. Водночас, якщо особистість буде усвідомлено розвивати свою духовність, вона зможе успішно співпрацювати зі штучним інтелектом.

Проблемі розвитку духовності людини, її складникам присвятили свої праці В. Андрущенко, І. Бех, Л. Губерський, Н. Іордакі, О. Олексюк, О. Отич, Е. Помиткін, Ж. Юзвак та інші.

Як глибинно-психологічне утворення – духовне «Я», усвідомлення якого сприяє духовному самовдосконаленню, життєтворчості за законами Краси, Добра, Істини та розвитку почуття духовної єдності з Іншими як частинами Всесвіту, ми розглядаємо духовність особистості. Структурою духовності особистості, а саме – духовного «Я», є поєднання таких компонентів: духовної самосвідомості, духовної спрямованості, духовних рис характеру, духовної креативності, духовного спілкування, духовного досвіду [5]. Розвиток духовності особистості відбувається в разі розвитку її складників.

Відомо, що частини відтворюють ціле, а ціле втілюється в окремих частинах. Тому якщо особистість свідомо буде розвивати хоча б один компонент свого духовного «Я», то в цьому процесі будуть задіяні всі компоненти, що сприятиме розвитку духовності.

Розглянемо розвиток компонента духовності – духовне спілкування.

Спілкування є духовною потребою кожної особистості як представника суспільства. Як соціальне явище спілкування охоплює всі сфери буття і діяльності людини. У результаті взаємодії і спілкування людина стає особистістю. Змістом спілкування є знання, вміння і навички – зміст свідомості людини. Змістом духовної свідомості є розуміння того, що Всесвіт – єдиний організм, а Земля – його невід’ємна частина. Отже, духовне спілкування

передбачає ставлення до кожного і себе як до частин єдиного організму, а до тваринного і рослинного світу – як причетності до цього організму. Таке ставлення сприяє розвитку духовного єднання з Іншим. Об'єднальною силою, яка лежить в основі духовного спілкування, є незумовлена любов. Така любов існує без залежності від будь-чого, до себе, інших людей, усього сутнього. Незумовлена любов удосконалює людське життя і сприяє духовному єднанню з Іншим [5].

До появи штучного інтелекту в людини було більше можливостей і часу спілкуватися «в живу». Людина була в гармонії з природою, вона відчувала, передавала справжні емоції, отримувала задоволення від елементарних природних явищ. Тому спілкування носило більш емоційно забарвлений характер. Це сприяло взаємному духовному збагаченню людей, розвитку таких почуттів, як емпатія, радість, взаєморозуміння, взаємодопомога, підтримка. У процесі такого прямого спілкування відбувається взаємокультурне збагачення, духовно-творчий розвиток людини – це якісні зміни, які відбуваються у свідомості і призводять до появи таких новоутворень у психіці, як незумовлена любов (сприйняття Іншого у всій цілісності без претензій та осуду), гуманістичне світобачення, оптимістичність, свобода вибору тощо.

Останнім часом більшої популярності набула онлайн-комунікація. Така комунікація дуже зручна, оскільки сприяє спілкуванню з людьми, незважаючи на відстань між ними. Таке спілкування стає опосередкованим і набуває все більш інформативного характеру.

Віртуальне спілкування є зручним і видається, що налагоджується повнота взаємин за мінімальних зусиль. Можна написати будь-кому в будь-який час, можна зберігати анонімність і дізнатися, коли лист було прочитано. При цьому виникає ілюзія легкості й контролю. Таке спілкування позбавлене душевності, почуття притуплюються, стають черствими. Губиться здатність спілкуватися в реальному житті з близькими та друзями.

Варто зазначити, що мова людини побудована за семіотичними ознаками. Фонетичні зв'язки у свідомості людини сприяють організації лексичної системи та її функціонуванню в процесі впровадження тексту.

У разі постійного віртуального спілкування жива мова людини поступово втрачає свою образність, змістовність, своє емоційне забарвлення і стає блідою, небагатослівною, оскільки розвивається більш внутрішня мова. Зовнішня мова поступово втрачає свій словниковий запас. Людина не може повно, чітко виразити свої думки.

Мова є виразом мисленнєвої діяльності людини, проте штучний інтелект та інтернет нині є повною погрозою втрати творчого мислення людини. На жаль, із появою штучного інтелекту людей цікавить інформація, яка отримується швидко, без зайвих зусиль, просто з інтернету. Таким чином розвивається «кліпове» мислення, а образне мислення, яке лежить в основі мовлення, значно скорочується. Мова починає носити інформативний характер, а штучний інтелект поступово оволодіває внутрішнім світом людини.

Атрибутом розвитку духовності є свобода. За загальноприйнятим визначенням свобода – це стан індивідуума, в якому він самостійно приймає рішення і є відповідальним за свої дії. Це природне право кожної людини, яке належить їй від народження. Крім багатограних можливостей, свобода також потребує і відповідальності від людини, особливо за вчинки та прийняті рішення. У кожному історичному епоху поняття «свобода» є різним, залежно від соціальних відносин, політичного ладу. Але в усі часи свобода і відповідальність виступали як нероздільні поняття. Без відповідальності не існує свободи, і навпаки.

У цьому дослідженні ми розглядаємо свободу як свободу вибору, як «свободу від» і «свободу для». Під «свободою від» ми розуміємо звільнення людини від внутрішніх негативних якостей та перешкод на шляху усвідомленого розвитку духовності. «Свобода для» – це можливість у самоактуалізації та у творчій життєдіяльності.

Свобода вибору супроводжує людину у всій її цілісності: у мисленнєвій діяльності (спрямування мисленнєвих процесів у позитивному напрямку – створювальному, або негативному – руйнівному), емоціях, сприйнятті будь-яких явищ, волевиявленні, у мовленні та вчинках.

Кожна людина вибирає: чи бути їй обивателем, чи знаходити сенс життя і своє місце в бутті, удосконалювати свої внутрішні якості, реалізовувати свій творчий потенціал, розширювати самосвідомість. При цьому важливу роль у формуванні самосвідомості відіграє мова, яка виникає одночасно зі свідомістю та її відображує.

Людина як особистість народжується, розвивається в соціумі, тому індивідуальна свідомість особистості й процеси суспільної свідомості взаємопов'язані та взаємовпливові. Взаємопроникнення між індивідуальною та суспільною свідомістю здійснюється в процесі комунікації.

Як зазначає Н. Хамітов у своїй праці «Філософсько-антропологічне есе», людина із планшетом-на-всі-випадки-життя стає придатком інтернету, хоча вважає, що саме інтернет є її придатком. Учений підкреслює, що ми маємо явище, яке можна назвати «Хомо гугл-сапієнс», і попереджає, що ця метафора викликається самим життям, оскільки в таких індивідах відбуваються досить глибокі зміни людської природи, і не тільки в мисленні, але й у бутті, у вчинках і відносинах.

Отже, людина є центром соціуму. Вона створила світ культури та цивілізації, поза якими не може жити, і які не можуть існувати та розвиватися без людини. Таким чином, усвідомлений розвиток духовності особистості сприяє успішній співпраці людини і штучного інтелекту у всіх сферах життєдіяльності.

Висновки. Людство стоїть на порозі грандіозного прориву в галузі дослідження штучного інтелекту. Це може дати людині дуже великі переваги, зокрема суспільство достатку й розв'язання практично всіх проблем, які стоять перед людиною. Однак такий прорив таїть у собі також чималі небезпеки.

Штучний інтелект, а також інтернет, мобільні телефони, телебачення, різні гаджети сприяють розвитку самотності та відчуженню, оскільки живе спілкування замінюється віртуальним. Особливо це стосується підлітків, які є найбільш активними користувачами цифрових технологій. Проте усвідомлений розвиток духовності особистості може сприяти співпраці зі штучним інтелектом, при цьому не залежачи від нього.

Список використаної літератури

1. Апанашенко В. Значення штучного інтелекту в розвитку особистості. *Майбутнє особистості та сім'ї: контексти філософської антропології, психоаналізу, арт-терапії та філософської публіцистики. Підхід філософської антропології як мета антропології* : збірник наукових праць / за ред. Н.В. Хамітова. Київ : Інтерсервіс, 2019. С. 251–255.
2. Крилова С.А. Краса в життєвих практиках культури. *Досвід соціальної та культурної мета антропології і андроген-аналізу* : монографія. Видання 2-е, перероблене і доповнене. Київ : КНТ, 2020. 563 с.
3. Ломачинська І., Гришина Ю. Інтернет-покоління і консцієнтальні війни сучасності. *Вісник Львівського університету : Серія філософсько-політологічні студії*. 2024. Випуск 52. С. 161–168.
4. Репетій С. Духовність як філософсько-антропологічна проблема в історії західної філософії епохи середньовіччя. *Вісник Львівського університету : філософсько-політологічні студії*. Львів : «Гельветика», 2022. Випуск 37. С. 119–125.
5. Репетій С.Т. Духовний розвиток особистості майбутнього фахівця : навчально-методичний посібник. Київ : НПУ імені М.П. Драгоманова, 2017. 170 с.

6. Руднєва А.О. Використання цифрових технологій у політичному та державному управлінні : новий вимір демократії. *Сучасні політичні візії*. 2024. № 2. С. 36–43.
7. Сковорода Г. С. Твори : у 2-х ч. Київ : АН УРСР, 1961.
8. Філософія науки і культури : словник / за ред. Н. Хамітова. Київ : КНТ, 2024. 437 с.
9. Хто така робот Софія і в чому її особливість? *Радіо MAXIMUM*. URL: <https://maximum.fm>

TODAY'S CHALLENGES: ARTIFICIAL INTELLIGENCE AND SPIRITUALITY OF THE INDIVIDUAL

Svitlana Repetii

*Borys Grinchenko Kyiv Metropolitan University,
Faculty of Psychology, Social Work and Special Education, Department of Practical Psychology
Blvd. I. Shamo, 18/2, 02154, Kyiv, Ukraine*

Nelya Shchelok

*Borys Grinchenko Kyiv Metropolitan University,
Faculty of Psychology, Social Work and Special Education, Department of Practical Psychology
Blvd. I. Shamo, 18/2, 02154, Kyiv, Ukraine*

Valeria Apanashchenko

*Borys Grinchenko Kyiv Metropolitan University,
Faculty of Journalism, Department of Journalism and New Media
Levka Lukyanenko St., 13-b, 04212, Kyiv, Ukraine*

The article examines the rapid development of artificial intelligence, its impact on human personal development. The positive aspects of the use of artificial intelligence in human life are analyzed. A short excursion into the history of the creation of artificial intelligence is made. It is noted that in today's science there is no unambiguous definition of the concept of artificial intelligence. The directions of research into the phenomenon of artificial intelligence by foreign and domestic scientists are revealed. Attention is paid to the creation of humanoid robots and possible threats to humanity due to the impossibility of stopping the development of artificial intelligence. Various approaches of scientists to preserving a person's identity and not being subject to manipulation and the Internet are considered. dependence in the digital society. It is noted that it is necessary to develop critical thinking and information and communication competencies. From the position of philosophical anthropology, a way of expanding the worldview from the everyday to the personal and philosophical is proposed. The content of the indicated types is revealed worldview. The development of spirituality, which is a representation of a person, is emphasized. The author's definition of spirituality is considered – a deep psychological formation – a spiritual “I”, the awareness of which contributes to spiritual self-improvement, life-creation according to the laws of Beauty, Goodness, Truth and development of a sense of spiritual unity with Others as parts of the Universe. The structure of spirituality is an integral combination of the following components: spiritual self-awareness, spiritual orientation, spiritual character traits, spiritual creativity, spiritual communication, spiritual experience. Development of spirituality personality occurs during the development of its components. The importance of communication for personal development is revealed and its development as a component of spirituality is considered. A comparison of virtual and “live” communication and its impact on the development of a teenager's personality is made. The attribute of the development of spirituality – freedom, its types in the context of this study. It is emphasized that the conscious development of the spirituality of the individual can contribute to cooperation with artificial intelligence without depending on it.

Key words: artificial intelligence, worldview, spiritual development, virtual communication.

УДК 1(091):167.2

DOI <https://doi.org/10.30970/PPS.2025.61.19>

ФЕНОМЕНОЛОГІЯ ТА ФІЛОСОФІЯ ПОВСЯКДЕННОЇ МОВИ: СУЧАСНИЙ ПОГЛЯД

Павло Соболєвський

*Київський національний університет імені Тараса Шевченка,
філософський факультет, кафедра історії філософії
вул. Володимирська, 64/13, 01601, м. Київ, Україна*

Статтю присвячено аналізу поняття «*феноменологія мови*», що досі позбавлено усталених асоціацій у філософській традиції та контрастує зі статусом поняття «*філософія мови*», традиційно пов'язаного з іменами Л. Вітгенштайна (1889–1951), С. Кріпке (1940–2022), Д. Девідсона (1917–2003). Хоча історично опозиція між феноменологією та філософією мови сформувалася не відразу. У першій половині XX століття ці підходи виявляли суттєву спорідненість у критиці психологізму. Лише згодом, під впливом аналітичної реакції – зокрема у виконанні Г. Райла (1900–1976) – феноменологія була дискредитована філософами мови як концептуально невиразний підхід. Це започаткувало довготривалу інституційну та методологічну розділеність між двома традиціями.

З іншого боку, термінологічне визначення Дж. Остіном (1911–1960) власного методу як феноменології заслуговує на концептуальну реабілітацію. Це не лише свідчить про потенційні точки перетину аналітичної й феноменологічної традицій, а й спонукає до переосмислення самої феноменології поза вузькими рамками гуссерлівського чи гайдеггерівського дискурсу. У цьому контексті особливої ваги набуває вплив М. Мерло-Понті (1908–1961), з яким Дж. Остін, як підтверджено документально, був знайомий. Це відкриває можливість інтерпретувати остінівську «феноменологію» не як випадкову стилістичну фігуру, а як спробу оновленого методологічного проекту.

Загалом, детальний аналіз демонструє, що відновлення діалогу між феноменологією та філософією мови не лише можливе, а й методологічно необхідне. Такий діалог здатен переосмислити усталені межі філософського аналізу й відкриває перспективи для синтезу інтерпретативного, інтенціонального й мовленнєво-діяльнісного підходів у філософії, гуманітаристичі та соціальних науках.

Ключові слова: сучасна філософія, аналітична філософія, філософія повсякденної мови, феноменологія, Дж. Остін.

Вступ. У філософській традиції вислів «*філософія мови*» одразу ж асоціюється з низкою усталених тем і проблем: референцією, значенням, теорією мовленнєвих актів, прагматикою, а також із прізвищами таких знакових мислителів, як Л. Вітгенштайн, В. Квайн, С. Кріпке, Д. Девідсон тощо. Цей інтелектуальний горизонт є добре окресленим у межах англо-американської аналітичної філософії XX століття. Натомість термін «*феноменологія мови*» викликає радше здивування або скепсис. Він не має таких чітких конотацій, і одразу постають запитання: що саме означає це поняття? Зокрема, такі питання ставить Ч. Енгеланд (Chad Engelland) у статті «Вступ: мова досвіду». Філософ наголошує: «Натомість «*феноменологія мови*» спочатку здається порожньою. Що вона передбачає? Хто її голоси? Хоча філософія як концептуальний аналіз, очевидно, передбачає тісну взаємодію з мовою та проблемами мови, зовсім не зрозуміло, що те саме стосується філософії як опису структури досвіду. Який саме феноменологічний внесок у мову?» [5, с. 1].

Звична опозиція феноменології та сучасної філософії мови зазвичай постає як глибоке теоретичне та методологічне протиставлення. Л. Літен у статті «Філософія повсяк-

денної мови як феноменологічне дослідження: читання Дж. Остіна та М. Мерло-Понті» вказує на це: «Зазвичай вважається, що феноменологія та сучасна філософія мови природно протиставляються одна одній. Сьогодні ця протилежність часто проявляється в байдужості» [7, с. 1]. Проте така інтерпретація відображає радше пізнішу фазу розвитку обох традицій, а не їх початковий стан. У першій половині XX століття ще не існувало усталеної межі, що розділяла би феноменологію та аналітичну філософію мови як дві окремі парадигми. Навпаки, обидва інтелектуальні рухи могли сприйматися як споріднені, що об'єднувалися критикою психологізму та спробами реконструювати підстави значення, інтенціональності й мови на нових засадах. Такий зв'язок особливо помітний у творчості молодого Г. Райла, який, хоча й не був прибічником феноменології, проте уважно стежив за її розвитком та визнавав її спільний з ним інтерес до дослідження сенсу, структури свідомості та інтенціональних актів.

Критика феноменології з боку представників філософії повсякденної мови

Критичне ставлення до феноменології, притаманне Г. Райлу, вже містило ті риси, які згодом стануть характерними для широкої традиції лінгвістичної філософії. Г. Райл вважав, що феноменологія приречена на концептуальний колапс: або вона впаде у суб'єктивістську замкненість, або ж скотиться до неоправданого містицизму. Зокрема, в рецензії на роботу М. Гайдегера (1889–1976) він зазначав: «І я також мушу сказати від його імені, що, на мою особисту думку, феноменологія як Перша філософія наразі прямує до банкрутства та катастрофи і закінчиться або саморуйнівним суб'єктивізмом, або вітряним містицизмом» [9, с. 222]. Подібна оцінка була не лише особистою позицією Г. Райла, а й виявом більш загальної тенденції аналітичної філософії середини XX століття – відмежуватися від феноменології як від метафізично навантаженої та методологічно непевної традиції. Така установка зберігається й донині, особливо в межах лінгвістичної філософії, яка орієнтується на логіко-аналітичну точність і трактує феноменологію як інтелектуально сумнівний напрям.

Елементи феноменологічної проблематики продовжують проникати у філософію мови, зокрема в працях пізнього Л. Вітгенштайна. Його розуміння «значення як вживання» демонструє приховану спорідненість із феноменологічними інтенціями. Однак навіть у цьому випадку між двома традиціями не складається повноцінного діалогу. Феноменологія та філософія мови залишаються паралельними, але ізольованими напрямками мислення, між якими не відбулося справжнього методологічного або змістовного синтезу. Це вказує на потребу в нових інтерпретаційних підходах, здатних подолати історичні упередження та реанімувати можливість продуктивного філософського діалогу між цими напрямками.

С. Хенкман у статті «Феноменологія, повсякденна мова та методологія соціальних наук» детально досліджує питання протиставлення феноменології та філософії повсякденної мови: «В останні роки дискусії у філософії та методології соціальних наук були зосереджені переважно на критиці позитивізму та, зокрема, на оскарженні позитивізму як основи соціально-наукової методології» [6, с. 342]. Особливої інтенсивності ці дискусії набули в контексті спроб поставити під сумнів придатність позитивізму як універсальної методологічної основи для дослідження соціальних явищ. Ця критика постає не як поодинокий жест, а як мультидисциплінарна атака, що походить із різноманітних теоретичних напрямів – феноменології, філософії повсякденної мови, структуралізму, критичної теорії, етнометодології та герменевтики. Незважаючи на значну методологічну і концептуальну різноманітність між цими підходами, їх спільна налаштованість на деконструкцію позитивістської методології мала потужний вплив на сучасний етап розвитку соціальних наук. Цей вплив проявився не лише в інституційному послабленні позитивізму як визначальної

дослідницької програми, але й у загальному зміщенні уваги до фундаментальних методологічних питань.

Під тиском такої критики позитивізм змушений був перейти в оборонну позицію, в межах якої його прихильники дедалі частіше вдаються до ревізії власних теоретичних установок. Ще більш суттєвим наслідком цієї критики стало те, що значна частина соціологічної спільноти була змушена почати процес методологічного переосмислення – процес, який, за влучним висловом одного з теоретиків, можна назвати «реструктуризацією» методологічних засад. Йдеться про Р. Бернштайна (1932–2022) та його збірник «Реструктуризація соціальної та політичної теорії» [3]. Саме в контексті цього процесу і варто розглядати філософсько-методологічні наслідки критики позитивізму, що здійснювалася з боку феноменології та філософії повсякденної мови. Обидва підходи не тільки стверджували власну інтерпретацію соціального пізнання, але й претендували на формування нової методології, яка би відповідала складності та контекстуальності соціальних практик. Ба більше, деякі автори вказували на потенційну методологічну сумісність цих підходів, що, на їхню думку, відкривало шлях до інтегративного бачення соціально-наукового аналізу.

С. Хекман здійснює порівняльний аналіз феноменології та філософії повсякденної мови як методологічних альтернатив позитивізму. Вона наголошує: «Саме ця спроба переосмислити методологічну основу соціальних наук формує перспективу цього есе» [6, с. 341]. Основна увага приділяється порівнянню їхніх претензій на статус нової дослідницької програми в соціальних науках. Центральною тезою цієї роботи є те, що хоча обидва підходи демонструють певну чутливість до специфіки соціального пізнання, лише феноменологія здатна забезпечити концептуально цілісну та методологічно продуктивну рамку для систематичного аналізу соціальної дійсності. Водночас філософія повсякденної мови, попри її евристичну цінність, радше окреслює перспективу, з якої можливо рефлексувати над соціальним, але не пропонує досить повної методологічної структури для здійснення соціального аналізу.

Отже, остаточний висновок полягає в тому, що саме феноменологія завдяки своїй здатності концептуалізувати суб'єктивність, інтенціональність та структури досвіду може послугувати надійною основою для оновлення методологічного арсеналу соціальних наук. Натомість філософія повсякденної мови, попри її аналітичну проникливість, залишається в межах критичної перспективи, яка не досить оснащена для побудови повноцінної дослідницької програми.

Лінгвістична феноменологія Дж. Остіна

С. Мулал приділяє особливу увагу поглядам Дж. Остіна та Л. Вітгенштайна. У роботі «Феноменологія та філософія повсякденної мови» він зазначає: «Для Остіна та Вітгенштайна віра у філософську ефективність згадування звичайних слів у повсякденному контексті їх використання представляється як відкликання нас від метафізичного використання таких слів – точніше, від зловживань або помилок у розумінні, яких слова зазнали від рук поколінь (за словами Остіна, хитрих, легковажних, схоластичних і, по суті, несерйозних) метафізиків» [8, с. 590]. Саме тому апеляція до звичайного мовлення у філософії повсякденної мови постає як акт очищення – прагнення звільнити мову від теоретичних обтяжень, повертаючи слова в контекст живого вжитку, де вони функціонують як соціальні інструменти смислової орієнтації.

У цьому контексті, за словами С. Мулала, мовна стратегія М. Гайдегера, а особливо виразне і свідоме «наси́льство» над німецькою мовою в «Бутті й часі», може сприйматися як антипод до позиції філософії повсякденної мови. М. Гайдегер навмисне перетворює синтаксичні та семантичні структури, аби здобути доступ до онтологічної глибини, при-

хованої під поверхнею повсякденного мовлення. Таке насильство над мовною формою постає не як помилка або ексцес, а як вияв серйозності наміру повернути філософську думку до забутого питання – питання про *Буття* як таке.

У світлі історичних суперечностей між феноменологією та аналітичною філософією мови прикметною і водночас парадоксальною видається пропозиція Дж. Остіна у статті *A Plea for Excuses* (1956) схарактеризувати свій метод дослідження як «*лінгвістичну феноменологію*». Цей термін викликає низку концептуальних труднощів і неоднозначностей з огляду на усталене уявлення про несумісність феноменологічного та аналітичного підходів. На думку Л. Літена, «ця назва викликає подив з багатьох причин, і на питання про те, що саме вона має означати, ще не має відповіді» [7, с. 2]. Така пропозиція, яка з першого погляду може здатися іронічною, насправді виявляється глибоко продуманою і стратегічною. У тексті «Виправдань» Дж. Остін вводить її обережно, майже вибачаючись, проте водночас не відкликає і не відмовляється від неї, що свідчить про певну цілеспрямованість і вагомість вибору.

Використання терміна «*лінгвістична феноменологія*» відображає намагання Дж. Остіна подолати звужене розуміння філософії мови як аналізу суто лінгвістичних структур чи значень у відриві від контекстуальної динаміки людського досвіду. Він зазначає: «З огляду на поширеність гасла «повсякденна мова» і таких назв, як «лінгвістична» або «аналітична» філософія чи «лінгвістичний аналіз», слід особливо наголосити на одній речі, щоб уникнути непорозумінь. Коли ми досліджуємо, що нам слід говорити, які слова нам слід використовувати і в яких ситуаціях, ми знову ж таки дивимося не лише на слова (або «значення», якими б вони не були), але й на реальність, про яку ми говоримо цими словами: ми використовуємо загострене усвідомлення слів, щоб загострити наше сприйняття явищ. Із цієї причини, я думаю, було би краще використовувати для такого способу філософії якусь менш оманливу назву, ніж ті, що наведені вище, – наприклад, «*лінгвістична феноменологія*», тільки вона досить складна для сприйняття» [2, с. 182]

Це також пояснює його наполягання на точності, чутливості до мовленнєвих відтінків і відмові від спрощених схем. Практика аналізу повсякденної мови, з одного боку, відмовляється від метафізичних спекуляцій, а з іншого – не погоджується з редукцією значення до логічної форми. Із цього погляду, «*лінгвістична феноменологія*» – це спроба концептуалізувати філософський метод, який, спираючись на досвід мови, водночас прагне відкрити засадничі горизонти смислу й людської взаємодії. Такий підхід контрастує з обвинуваченнями в «*лінгвістичному ідеалізмі*», які висував, зокрема, А. Аер, адже Дж. Остін чітко дистанціюється як від суб'єктивістського релятивізму, так і від суто мовних формалізмів.

Як слушно зазначає С. Кавел, термін Дж. Остін не тільки не відкидає, але й використовує як інструмент уточнення філософської ідентичності своєї праці. С. Кавел зазначає: «Єдиною позитивною пропозицією Остіна щодо назви своїх методів, я вважаю, була «*лінгвістична феноменологія*», і хоча він вибачається, що «це досить складно вимовити» (я не можу позбутися відчуття, що він соромився того, що це звучить досить претензійно або принаймні філософськи), він не забирає цю назву назад» [4, с. 206].

У цьому сенсі, попри обережність формулювань, використання категорії «феноменологія» не є випадковим. Воно вказує на намір подолати розрив між мовою та світом, між формою висловлювання та структурою досвіду. Під «*лінгвістичною феноменологією*» Дж. Остін, вочевидь, мав на увазі саме таку філософію, яка, вивчаючи функціонування мови в її повсякденних контекстах, водночас розкриває феноменальну тканину соціальної реальності.

У світлі питання про характерні риси філософської методології Дж. Остіна на особливу увагу заслуговує його вибір терміна «*феноменологія*» для окреслення власного підходу. З огляду на домінування аналітичної традиції у філософському середовищі англomовного світу середини ХХ століття такий вибір видається нетривіальним і потребує уточнення. Подібне роз'яснення могло б не лише сприяти глибшому розумінню філософії повсякденної мови як інтелектуального проєкту, а й пролити світло на приховані перехрестя між аналітичною філософією та феноменологічною традицією. Проте спроби дати відповідь на це питання залишаються поодинокими і зазвичай поверховими. Вони здебільшого припадають на два десятиліття після смерті Дж. Остіна у 1960 році й нині перебувають на маргінесі філософської пам'яті. Примітно, що саме найраніші з цих інтерпретацій виглядають найпродуктивнішими.

Зокрема, в дискусії 1959 року, присвяченій співвідношенню феноменології та лінгвістичного аналізу, Ч. Тейлор звернув увагу на паралелі між підходом Дж. Остіна та феноменологією Е. Гусерля: «Одним із ключових понять феноменології є поняття інтенціональності, яке Гусерль запозичив у Brentano. Приймаючи його, Гусерль досить радикально змінив його значення, так що з удосконалення емпіризму в Brentano воно стало для Гусерля точкою розриву з емпіризмом. Сучасну тезу про інтенціональність можна виразити як тезу про те, що все, що є об'єктом свідомості, має «значення» [10, с. 93].

Ця тема піднімається і в сучасних дослідженнях. Глибше осмислення феноменологічної традиції свідчить про те, що саме поняття «феноменологія» вже передбачає принципову залученість у мовний вимір. Ч. Енгеланд зазначає: «Термін «феноменологія» справді виражає вкоріненість логосу у феноменах, мови – у даності досвіду. Основний внесок, що започаткував феноменологічний рух, здійснюється через контекстуалізацію мови. Проривна праця Гусерля «Логічні дослідження» розкриває логіку істини, демонструючи взаємодію мови та нашого досвіду речей: те, про що ми говоримо, може бути дано досвіду так само, як це сказано» [5, с. 2].

М. Гайдегер, розвиваючи гусерлівське розуміння взаємодії мови й досвіду, переносить фокус на фундаментальну онтологію, в якій мова постає як дім буття. Він неодноразово підкреслює, що саме через мову світ відкривається людині як осмислена тотальність, і водночас намагається мислити ті обмеження, з якими стикається мовне вираження буття. М. Мерло-Понті своєю чергою звертається до феноменології тіла, вказуючи на те, що інтерсуб'єктивна структура значення є неможливою без втіленого суб'єкта, який уже первинно є мовною істотою. Відповідно, мова у феноменології – не просто інструмент, а спосіб існування досвіду як такого, його розкриття й виявлення в міжсуб'єктивному полі.

Такий аналітичний жест був можливим у контексті тогочасних філософських пошуків, коли спроби подолання розриву між «аналітичною» і «континентальною» філософією ще мали значну силу й видавалися концептуально перспективними. Хоча відповідь А. Асра на виступ Ч. Тейлора була скептичною і безвідносною до фігури Дж. Остіна, сам факт, що А. Аср демонстрував глибоке знання феноменології – зокрема, теорії сприйняття М. Мерло-Понті – свідчить про інтелектуальний ландшафт, в якому такий діалог був можливим.

Цілком показово, що згодом сам термін «*феноменологія*» дедалі рідше з'являється в подібних обговореннях. Коли Р. Арінгтон у 1975 році поставив питання про можливість «*лінгвістичної феноменології*», він не став аналізувати сам концепт феноменології чи її релевантність для аналітичного контексту. Філософ зазначав: «У цій статті я хочу розглянути та оцінити методологічне поняття *лінгвістичної феноменології* Дж. Остіна. Це поняття отримало широку увагу в останні роки. Його було запропоновано як ключ до пояснення філософії повсякденної мови, яку практикували Дж. Остін, Л. Вітгенштайн та їх послідовники,

а також його розглядали як місток між англо-американською лінгвістичною філософією та континентальною феноменологією. Я стверджуватиму, що тлумачення Дж. Остіном цього методу відкрите для заперечень на підставі (1) непослідовності та (2) припущення погляду на зв'язок між словами та світом, який не може бути виправданий» [1, с. 289]. Це свідчить не стільки про втрату інтересу до діалогу, скільки про витіснення його на периферію філософської рефлексії. Отже, поступова десемантизація терміна «*феноменологія*» у цьому контексті вказує на глибше і водночас не досить досліджене питання: що саме Дж. Остін хотів сказати, коли використовував цей термін? Чи йшлося йому про методологічну інтенцію, про певний тип опису, чи, можливо, про приховану спорідненість із гуссерлівським чи мерло-понтівським проєктом? Відповіді на ці питання, хоча й залишаються поодинокими, становлять важливий ключ до більш цілісного розуміння не лише спадщини Дж. Остіна, а й потенційного взаємопроникнення феноменологічної і аналітичної традицій.

Проте, щоб оцінити остінівську феноменологію на її власних підставах, слід уникати звичних орієнтирів на Е. Гусерля чи М. Гайдегера. Аргумент на користь такої обережності є простим: немає жодних емпіричних доказів того, що Дж. Остін був знайомий з фундаментальними працями цих мислителів. Натомість більш обґрунтованою і перспективною є увага до постаті М. Мерло-Понті, якого Дж. Остін, за підтвердженнями даними, читав. Важливо зазначити, що М. Мерло-Понті вже був предметом філософського обговорення в Оксфорді 1950–1960-х років, зокрема в роботах А. Аєра, що підтверджує його впливовість і доступність у цьому контексті.

Це дає змогу припустити, що саме у філософії М. Мерло-Понті Дж. Остін міг знайти ту версію феноменології, яка була йому прийнятною: феноменологію без трансцендентальних претензій, без онтологічного радикалізму, натомість зосереджену на чуттєвому досвіді, втіленому суб'єкті та описі смислових структур у щоденному людському житті. У цій парадигмі Дж. Остін міг бачити не чужий йому інтерес до конкретики, контексту та опису феноменів мовного вжитку як складної форми поведінки. Таким чином, існують вагомі підстави вважати, що саме методологічна інтуїція М. Мерло-Понті була Дж. Остіну близькою.

Висновки. Поняття «*феноменології мови*» досі не має усталеного значення у філософській традиції, на відміну від нормативно закріпленого статусу «*філософії мови*», яку асоціюють із Л. Вітгенштайном, С. Кріпке, Д. Девідсоном. Проте ця опозиція не була початковою: у першій половині XX століття обидва напрями були близькими у своїй критиці психологізму. Згодом, під впливом аналітичної філософії – особливо в інтерпретації Г. Райла – феноменологія була маргіналізована як концептуально невиразна. Це заклало основу для довготривалого методологічного розриву між двома традиціями.

Те, що Дж. Остін сам називав свій метод «*феноменологією*», заслуговує на нове осмислення. Ця характеристика вказує не лише на можливі точки дотику аналітичної та феноменологічної традицій, а й запрошує до розширеного тлумачення самої феноменології поза вузько гуссерлівською чи гайдеггерівською парадигмою. У цьому контексті на особливу увагу заслуговує вплив М. Мерло-Понті, з яким Дж. Остін, як засвідчено, був знайомий. Це дозволяє тлумачити «*феноменологію*» Дж. Остіна як частину ширшого методологічного проєкту.

Відновлення діалогу між феноменологією та філософією мови не лише можливе, але й необхідне. Такий міжтрадиційний підхід сприяє перегляду меж філософського аналізу, відкриваючи перспективу інтеграції інтерпретативних, інтенціональних і мовленнєво-діяльнісних підходів у сучасній філософії та гуманітарних науках.

Список використаної літератури

1. Arrington R. Can There Be a Linguistic Phenomenology? *The Philosophical Quarterly*. Volume 25 (101). 1975. P. 289–304.
2. Austin, J. A plea for excuses. *Proceedings of the Aristotelian Society*, 57. 1956–1957. p. 1–30.
3. Bernstein, J.R. The Restructuring of Social and Political Theory. Cambridge University Press. 1976. P. 286.
4. Cavell, S. Austin at Criticism. *The Philosophical Review*. Volume 74(2).1965. P. 204–219.
5. Engelland, Ch. Introduction: The Language of Experience. *Language and Phenomenology*, ed. Chad Engelland. 2020. P. 1–18.
6. Hekman, S. Phenomenology, ordinary language, and the methodology of the social sciences. *The Western Political Quarterly*. Volume 33 (3). 1980. P. 341–356.
7. Leeten, L. Ordinary Language Philosophy as Phenomenological Research: Reading Austin with Merleau-Ponty. *Philosophical Investigations*. Volume 45(3) 2021. P. 227–251.
8. Mulhall S. Phenomenology and ordinary language philosophy. *The Cambridge History of Philosophy, 1945–2015*. 2019. P. 590–602.
9. Ryle G. Heidegger's «Sein und zeit». *Collected Papers Volume 1: Critical Essays*. Routledge. 2009. P. 205–222.
10. Taylor C., Ayer A. J. Phenomenology and Linguistic Analysis. *Aristotelian Society Supplementary Volume*. Volume 33 (1). 1959. P. 93–124.

**PHENOMENOLOGY AND ORDINARY LANGUAGE PHILOSOPHY:
A MODERN VIEW****Pavlo Sobolievskyi**

*Taras Shevchenko National University of Kyiv,
Faculty of Philosophy, Department of History of Philosophy
Volodymyrska str., 64/13, 01601, Kyiv, Ukraine*

This article explores the concept of the phenomenology of language, a term that remains underdefined within the philosophical tradition – especially in contrast to the well-established field of philosophy of language, typically associated with figures such as L. Wittgenstein, S. Kripke, and D. Davidson. Historically, the divide between phenomenology and the philosophy of language did not emerge immediately. In the early twentieth century, both traditions shared critical opposition to psychologism. However, under the influence of analytic philosophy – particularly through G. Ryle – phenomenology was later marginalized as lacking conceptual clarity, leading to a prolonged institutional and methodological separation.

The fact that J. L. Austin referred to his own method as «phenomenology» warrants conceptual reconsideration. This terminological choice reveals potential points of intersection between analytic and phenomenological traditions and invites a broader interpretation of phenomenology beyond the confines of Husserlian and Heideggerian frameworks. Notably, Austin's documented familiarity with M. Merleau-Ponty further supports this reappraisal, suggesting that his use of «phenomenology» may indicate a deliberate methodological innovation rather than a rhetorical flourish.

Overall, the paper argues that renewing the dialogue between phenomenology and the philosophy of language is both feasible and methodologically valuable. Such a dialogue offers the potential to transcend entrenched boundaries in philosophical inquiry and lays the groundwork for a productive synthesis of interpretive, intentional, and speech-act approaches across philosophy, the humanities, and the social sciences.

Key words: modern philosophy, analytic philosophy, philosophy of language, phenomenology, J. L. Austin.

УДК 1:355

DOI <https://doi.org/10.30970/PPS.2025.61.20>

МЕРИТОКРАТИЧНИЙ ПРИНЦИП УПРАВЛІННЯ КАР'ЄРОЮ: СПЕЦИФІКА У СИЛОВИХ СТРУКТУРАХ УКРАЇНИ

Юлія Соколовська

*Національна академія Національної гвардії України,
гуманітарний факультет, кафедра соціально-гуманітарних дисциплін
майдан Захисників України 3, 61001, м. Харків, Україна*

Ірина Севрук

*Національна академія Національної гвардії України,
гуманітарний факультет, кафедра соціально-гуманітарних дисциплін
майдан Захисників України 3, 61001, м. Харків, Україна*

Наталія Чупрінова

*Національна академія Національної гвардії України,
гуманітарний факультет, кафедра соціально-гуманітарних дисциплін
майдан Захисників України 3, 61001, м. Харків, Україна*

Метою дослідження є аналіз специфіки меритократичного принципу управління кар'єрою військовослужбовців та його реалізації; обґрунтування морально-етичного виміру, емоційного та соціального інтелекту як необхідних показників/критеріїв оцінювання в прийнятті кадрових рішень.

У дослідженні застосовано конкретно-історичний, міждисциплінарний та системний підходи. Використано методи філософської рефлексії, аналізу документів, синтезу, моніторингу та спостереження.

Своєрідність отриманих результатів: 1) проведено аналіз специфіки меритократичного принципу управління кар'єрою військовослужбовців; 2) доведено зумовленість принципу щодо специфіки соціального призначення та функцій військової організації як соціального інституту та специфіки принципу єдиноначальності; 3) доведено необхідність у практиках реалізації меритократичного принципу управління кар'єрою військовослужбовців єдності стратегії військової організації (інституціональний/організаційний рівень) і ціннісних установок окремого військового керівника (персональний рівень); 4) визначено чинники, які негативно впливають на можливості ефективної реалізації цього принципу (корупція, зловживання владою, конфлікт інтересів, непотизм тощо); 5) обґрунтовано необхідність урахування як обов'язкових показників відповідності посаді соціального та емоційного інтелекту морально-етичних показників; 6) обґрунтовано складність визначення чітких критеріїв та об'єктивного вимірювання морально-етичних якостей офіцера-керівника; 7) запропоновано під час прийняття кадрових рішень брати до уваги оцінку, яку надають підлеглий щодо морально-етичних якостей військового керівника.

Перспективою дослідження визначено наукові розвідки, спрямовані на подальше розроблення методик оцінювання морально-етичних якостей військового керівника з урахуванням специфіки мирного та воєнного часу.

Ключові слова: меритократія, меритократичний принцип управління, соціальний інтелект військовослужбовця, емоційний інтелект військовослужбовця, морально-етичні якості військовослужбовця, людиноцентрична культура військово-соціального управління.

Постановка проблеми. Силкові структури України перебувають у стані суттєвих трансформацій. Особливої уваги набувають процеси трансформацій управлінської культури у напрямку формування людиноцентричної культури військово-соціального управління. Людиноцентричність усвідомлюється як сенсоутворювальний принцип «у стратегії трансформацій застарілих управлінських практик у національних силових структурах» [1, с. 943]. Нагальність цих змін унаочнюють реалії сьогодення, демонструючи широкий спектр ризиків, викликаних ще наявними в національних силових структурах традиціями управління тоталітарної доби.

Основи формування нової людиноцентричної культури військово-соціального управління, орієнтованої на людину як вищу соціальну цінність, закладає «Концепція військової кадрової політики в системі Міністерства оборони України на період до 2028 року» (2023) (далі – Концепція військової кадрової політики) [2].

Практична реалізація принципу людиноцентричності в національних силових структурах – це складна система, яка поєднує певні принципи, що слугують конкретизацією людиноцентричності в тих чи інших видах управлінської діяльності та військово-професійних практиках. Серед таких – принцип меритократичного управління кар'єрою військовослужбовців, який є наскільки нагальним, настільки ж незвичним/чужорідним/неприйнятним він є в межах наявних традицій військово-соціального управління.

Аналіз останніх досліджень та публікацій свідчить про те, що меритократія як соціально-політичний феномен, як управлінський принцип та підхід усе більш привертає увагу як західних (Д. Белл, А. Вулдрідж, П. Марріс, М. Міллер, М. Янг та ін.), так і вітчизняних фахівців (М. Арсент'єв, А. Бондаренко, С. Кисельов, О. Охотникова, О. Пархоменко-Куцевіл, М. Мамчин, С. Сербогін, Н. Липовська та ін.).

Грунтовний аналіз меритократії як влади найкращих, влади гідних, її історичної генези від Стародавніх часів до сучасності, її перспектив та можливих альтернатив у сучасному світі знаходимо в дослідженні «Влада гідних» А. Вулдріджа. Особливого значення в межах пропонованого дослідження набувають наголоси, що їх робить А. Вулдрідж, підкреслюючи значення не тільки професійності, але й гідності, морально-етичних якостей тих, кого можна допустити до ключових посад, до влади [3].

Важливим з огляду на цілі й завдання пропонованого дослідження є й висновок дослідниці проблеми О. Охотникової щодо меритократичного принципу як такого, який з урахуванням реалій сучасної України має бути «основним при формуванні національної управлінської еліти» [4, с. 31].

Особливого значення в межах цього дослідження набувають ідеї західних та українських фахівців щодо ролі емоційного інтелекту (EQ) (М. Августюк, О. Вовченко, Л. Колісник, А. Тарасова, М. Трохимчук та ін.), емоційної меритократії, яка обґрунтовується як відповідна реаліям постіндустріального суспільства та дозволяє за рахунок поєднання IQ та EQ усунути бюрократію та оптимізувати соціальні структури (Д. Белл, З. Бжезінський, М. Мамчин та ін.). Важливою для запропонованого дослідження є концептуальна єдність емоційного та соціального інтелекту. Сама ідея емоційного інтелекту виросла із соціального, що знаходимо в дослідженнях та психологічних діагностиках соціального інтелекту в роботах Г. Айзенка, Х. Гарднера, Дж. Гілфорда.

За умов воєнного часу все більшу увагу вітчизняних фахівців привертають проблеми оптимізації кадрового менеджменту в силових структурах. Як необхідність усвідомлюються принципові зміни військової кадрової політики (С. Стоянова-Коваль); у центрі уваги військових фахівців опиняються проблеми професіоналізації кадрів Збройних Сил України в умовах воєнного часу (О. Куртинець); проводиться аналіз ключових показників

ефективності управління персоналом збройних сил (А. Рибидайло), властивостей системи управління кар'єрою офіцерського складу з метою розроблення та обґрунтування рекомендацій щодо підвищення її ефективності за сучасних умов (Н. Русенко); запропоновано концептуальну модель управління кар'єрою військовослужбовців Збройних Сил України (А. Рибидайло, О. Прокопенко, С. Терещенко).

Меритократичний принцип управління в силових структурах України також стає предметом розгляду військових фахівців (Ю. Шияєв, А. Ємцов, А. МIRONЧУК). Наголошуючи на необхідності за сучасних умов впроваджувати більш ефективну систему управління службовою кар'єрою у Збройних Силах України, автори в межах розгляду основних принципів управління кар'єрою військовослужбовців на період дії правового режиму воєнного стану (стану війни) надають опис меритократичного принципу, окреслюючи його в найбільш загальних рисах [5].

Водночас системні дослідження та теоретичні розвідки, присвячені виявленню сутності та специфіки меритократичного принципу управління кар'єрою військовослужбовців, його аналіз у національному філософському дискурсі відсутні.

Тому **цільми статті** є аналіз специфіки меритократичного принципу управління кар'єрою військовослужбовців та його реалізації в силових структурах України; обґрунтування морально-етичного виміру, емоційного і соціального інтелекту як необхідних складників професійної компетентності військовослужбовців та показників/критеріїв оцінки під час проведення атестації офіцерських кадрів та прийнятті кадрових рішень.

Виклад основного матеріалу дослідження. Безпекі загрози сьогодення примушують силові структури України принципово переглядати концептуальні засади кадрової політики. Те, що визнавалось як небажане (але прийнятне) у мирний час, – патерналістські традиції, кумівство, корупція, за умов воєнного часу підриває обороноздатність країни, утворюючи загрози самому існуванню українського суспільства та держави.

Сучасна військова кадрова політика здійснює принциповий розворот у напрямку людиноцентричності як визнання людини, її прав та свобод як вищої соціальної цінності, усвідомлення значущості людського капіталу військової організації. Визначальними в кадровій політиці та в роботі з особовим складом стають ідеї концепції управління людськими ресурсами. Основні принципи, що їх проголошує Концепція військової кадрової політики, базуються на фундаментальних для сучасних демократичних країн морально-етичних цінностях рівності, справедливості, законності, гуманності тощо [2].

Меритократичний принцип управління кар'єрою військовослужбовців, закріплений Концепцією військової кадрової політики як один з основних, базових, постає як унаочнення, конкретизація і фундаментальних морально-етичних цінностей, і концептуальних засад сучасної нової парадигми військово-соціального управління в силових структурах України.

Реалізація цього принципу в практиках військово-соціального управління потребує усвідомлення сутності принаймні двох груп взаємопов'язаних проблем. Перша з них – що саме уявляє змістовно принцип меритократичного управління кар'єрою, чим саме зумовлюється специфіка цього принципу у військовій сфері. Друга група проблем, – це проблеми, пов'язані з реалізацією цього принципу в практиках військово-соціального управління, наявними/потенційними проблемами персонального та інституціонального рівнів тощо. Ці дві групи проблем презентують теоретичний та практичний виміри цього принципу.

Меритократія (від лат. *meritus* – гідний та грецьк. *κράτος* – влада) – дослівно це влада гідних, влада найкращих. Це поняття вперше було введено в науковий обіг у 1958 році британським соціологом Майклом Янгом.

Сучасна вітчизняна політологічна думка надає таке визначення меритократії: це «принцип державного правління, згідно з яким керівні посади в державі мають займати найбільш здібні, кваліфіковані особи незалежно від інших якостей, таких як походження, багатство тощо» [6, с. 441]. Тлумачний словник української мови визначає меритократію як владу, соціальний прошарок та принцип управління [7].

А. Вулдрідж, сучасний американський соціально-політичний мислитель, обґрунтовуючи меритократію як принцип та ідеологію, яка є найближчою до універсальної в сучасному світі, в якому «Демократія відступає. Лібералізм ледь тримається. Капіталізм втратив свій глянець», наголошує на чотирьох властивостях/перевагах меритократичного суспільства. Воно забезпечує можливість кожній людині «просунутися в житті завдяки своїм природним талантам», «намагається гарантувати рівність можливостей, надаючи загальну освіту», «забороняє дискримінацію на основі раси, статі, й інших несуттєвих ознак», «надає роботу на основі відкритого конкурсу, а не покровительства чи кумівства». Отже, найбільш привабливою, універсальною в сучасному світі, на думку А. Вулдріджа, є ідея та принцип, ідеологія меритократії, згідно з якою «становище людини в суспільстві має залежати від поєднання її здібностей та зусиль» [3, с. 7].

На думку українських експертів, «Ідея меритократії полягає в тому, що розвиток суспільства залежить від використання людського потенціалу, сполучення інтелекту та влади. <...> Меритократія встановлює в суспільстві справедливість, оскільки за неї отримання владних ресурсів не залежить від привілеїв, родинних чи дружніх зв'язків, майнового стану тощо» [6, с. 441].

Концепція військової кадрової політики, наголошуючи на необхідності кардинальних змін у ставленні до людини у Збройних Силах України, вводить принцип меритократичного управління кар'єрою військовослужбовців як «обов'язковий до виконання», приписуючи «забезпечувати його неухильне дотримання» [2, с. 5].

Практична реалізація меритократичного принципу управління кар'єрою в силових структурах багато в чому зумовлюється специфікою функцій, соціального призначення військової організації як соціального інституту та специфікою принципу єдиноначальності, який є фундуєм для військово-професійної діяльності.

Військова організація як соціальний інститут за головну місію має забезпечення безпеки суспільства та держави від зовнішніх та внутрішніх загроз. На відміну від різноманітних комерційних/прибуткових організацій, діяльність яких розгортається в конкурентному середовищі, військова організація як державна та неприбуткова існує в просторі, який конкуренції як такої не передбачає. Законодавче чітко визначено та розмежовано функції кожного зі складників сектора безпеки та оборони України. Якщо комерційна організація незалежно від умов мирного чи воєнного часу не може собі дозволити нехтування людським капіталом (фахівцями, які забезпечують прибуток, конкурентоспроможність організації), то значущість військових професіоналів, мотивованих фахівців, які спроможні завдяки своїм компетентностям забезпечити суспільство дуже специфічним продуктом – безпекою, усвідомлюється і суспільством, і самою структурою лише за умов очевидної реальності безпекових загроз. Людський капітал військової організації як тему та проблему було дійсно усвідомлено на державному та інституціональному рівнях лише з часів розгортання бойових дій на тренах країни, особливо широкомасштабних, про що свідчать Концепція військової кадрової політики та «Політика залучення, розвитку та утримання людського капіталу в силах оборони» (2024).

І якщо, загалом, наявна управлінська культура в сучасній Україні оцінюється фахівцями як така, що має чисельні деструктивні наслідки, серед яких найбільш загрозливими

є «родинність, земляцька солідарність, клановість» [8], то за умов закритості військової сфери та сили традицій у ній ці деструктивні управлінські практики гранично загострюються через фундууючі для силових структур принципи ієрархічності та єдиноначальності.

Єдиноначальність – принцип, який є конститууючим у військовій справі, він визначає всю специфіку військово-соціального управління. Остаточне рішення в будь-якому разі приймає одна особа – командир/начальник. І все добре, якщо ця людина компетентна та високоморальна. Але які наслідки матиме рішення, якщо цей керівник нехтує мораллю та її вимогами? Чи буде реалізовано у практиках управління кар'єрою підлеглих меритократичний принцип, якщо цей керівник має інакші установки, цілі й принципи, якщо для нього персональні інтереси перевищують службові інтереси? Питання риторичні, відповіді очевидні. Недарма одним із головних принципів, що їх приписують Кодекси доброчесної/етичної поведінки військових посадових осіб, затверджені ще у 2017 році для Збройних сил та Національної гвардії України, є принцип пріоритету службових інтересів, який «передбачає виявлення абсолютної відданості державним інтересам країни, свідоме підпорядкування власних інтересів суспільним вимогам та державним пріоритетам...» [9, с. 2; 10, с. 2].

Тридцять чотири роки Незалежності українська армія базувалась не стільки на принципі підпорядкування, скільки «слухняності». У чому вбачаємо принципову відмінність? Підпорядкування – обов'язкова вимога військової служби, обов'язкова умова успішності виконання службових та службово-бойових завдань. Це запорака порядку, законності, дисципліни. Переродження підпорядкування у слухняність – це результат нехтування офіцером персональною і соціальною відповідальністю заради персональних преференцій. Офіцер перетворюється на «зручного» виконавця для вищих начальників. А «незручні», хоча й компетентні та принципові, шансів на просування та кар'єрне зростання просто не мають.

І нині (станом на 2025 рік) у національних силових структурах, за твердженням військових фахівців, «У прийнятті кадрових рішень продовжують мати місце корупційні прояви, особисті взаємини, соціальні зв'язки, політичні замовлення тощо» [11, с. 103]. Усі ці негативні прояви щільно пов'язані з потуранням базових демократичних принципів, зловживаннями та корупцією, з якою боротьба в силових структурах, та й в українському суспільстві загалом триває вже не одне десятиліття.

У національних контекстах досить типовим явищем став непотизм, зміст якого Тлумачний словник української мови розкриває як «надання родичам або знайомим посад незалежно від їхніх здібностей. Заміщення посад за протекцією, влаштування родичів на вигідні посади, кумівство» [7]. Енциклопедія сучасної України доповнює це визначення ще як «Надання родичам або знайомим пріоритетних позицій та преференцій у розподілі матеріальних благ, посад, прибутків, власності та земельних ділянок незалежно від їхніх професійних здатностей та здібностей» [8].

Інтерпретація фундаментальних ідей щодо сутності меритократії в контексті завдань військово-соціального управління дозволяє побачити, що меритократичний принцип управління кар'єрою військових – це передусім певна стратегія, яку має реалізовувати військова організація. З одного боку, військова організація «має цілеспрямовано опікуватися підготовкою суб'єктів влади» (військових керівників: командирів, начальників), а з іншого, – «створювати умови для найбільш обдарованих особистостей, які у вільній конкурентній боротьбі мають довести своє право посісти гідне місце» у військовій ієрархії [6, с. 441].

Водночас інституціональний рівень, визначаючи стратегічні цілі та орієнтації у військово-соціальному управлінні, сам по собі не здатний забезпечити в повній мірі реалізацію

меритократичного принципу в управлінні. Важливе значення має персональний рівень – військові керівники/командири, від установок та діяльності яких напряму залежить реалізація цього принципу в управлінських практиках – або його формальне дотримання, або відвертий саботаж.

За твердженням фахівців науково-дослідного відділу військової кар'єри Науково-методичного центру кадрової політики Міністерства оборони України, «кар'єра військовослужбовця має подвійний зміст. По-перше, вона складається із зацікавленості керівництва військової частини (корабля), військового навчального закладу (установи) у просуванні по службі саме тих військовослужбовців, які мають високі показники в бойовій підготовці, володіють багатим професійним, бойовим досвідом та особистісним потенціалом. По-друге, зі спрямованості самого військовослужбовця до повної реалізації набутого військово-професійного потенціалу або ж певної зміни характеру військово-професійної діяльності шляхом переміщення (ротації)» [5, с. 2].

Не заперечуючи наявності цих двох складників, вважаємо, що їх варто розглядати не стільки як «подвійний зміст кар'єри військовослужбовця» скільки як взаємозв'язок, взаємозумовленість реалізації меритократичного принципу управління кар'єрою на двох рівнях: інституціональному/організаційному та персональному. Очевидно, що військовослужбовець не зможе реалізувати свій потенціал, якщо у військовій організації управління кар'єрою здійснюється «в рамках патерналістських і сімейно-кланових систем розподілу благ та кар'єрного зростання» [12, с. 6]. Водночас, які би сприятливі умови для кар'єрного зростання не створювала військова організація, якщо конкретна людина (військовослужбовець) не буде вважати за потрібне нарощувати свої професійні компетентності, емоційний інтелект, лідерські якості тощо, напевно чи можна розраховувати на значні позитивні зрушення.

Тут радше простежується логіка взаємної відповідальності, взаємної зацікавленості, що, до речі, зафіксоване ще в одному важливому (на думку авторів дослідження, революційному) принципі Концепції військової кадрової політики – принципі «збалансованості, оптимального поєднання інтересів, <...> взаємної відповідальності конкретної фізичної особи у статусі військовослужбовця або працівника та Міністерства оборони щодо виконання своїх обов'язків та зобов'язань» [2, с. 4].

На думку авторів, питання «кращості» у військово-соціальному середовищі має вирішуватися через єдність декількох складників/показників, що зумовлене специфікою військово-професійної діяльності, зокрема управлінської.

Коли йдеться про меритократичний принцип управління кар'єрою військовослужбовця, маємо розуміти, що йдеться про просування військовослужбовця по сходах посадової ієрархії, яка в силових структурах постає як ієрархія влади, починаючи від посад сержантського складу, молодших офіцерів тактичного рівня і до ключових посад стратегічного рівня управління.

Військова служба як така – це не тільки діяльність із забезпечення безпеки. Це – простір чисельних і різноманітних соціальних взаємодій: як всередині військового підрозділу/структури, так і між військовим підрозділом/структурою та різноманітними соціальними групами та соціальними інститутами під час виконання службових та службово-бойових завдань.

У контексті соціальних взаємодій, особливо за умов підвищених ризиків та загроз для життя й здоров'я, гранично значущими стають морально-етичні якості, соціальний та емоційний інтелект як обов'язкові складники військово-професійних компетентностей. Від рішень, які будуть приймати військові (від сержантів до офіцерів вищої ланки управ-

ління), залежатиме життя та здоров'я, честь і гідність (і підлеглого особового складу, і цивільних), суспільна довіра та імідж силових структур, безпека суспільства і держави.

Що стосується військово-професійних компетентностей, натеper наявні чітко визначені критерії оцінювання у форматі професійних стандартів для всіх рівнів вищої військової освіти кожної з військових спеціальностей, згідно з якою проводиться оцінювання компетентностей: майбутніх офіцерів (перший бакалаврський рівень вищої освіти), офіцерів оперативного рівня (другий магістерський рівень вищої освіти) та офіцерів-слухачів ад'юнктури (третій освітньо-науковий рівень вищої освіти). Згідно з цими стандартами випускники вищих військових навчальних закладів – майбутні офіцери тактичного рівня, крім суто військових, мають володіти також компетентностями, які можна ідентифікувати як такі, що свідчать про наявність соціального та емоційного інтелекту, сформованість морально-етичної складової частини військово-професійних компетентностей.

У такому разі особливих проблем з оцінюванням військово-професійних якостей/компетентностей молодшого офіцерського складу, хоча б за формальними показниками, не виникає. Є оцінки в дипломі, формально зафіксоване все, що відповідає вимогам посади: освіта, звання, участь у бойових діях, попередня посада тощо.

На думку авторів дослідження, значні проблеми виникають, коли йдеться про необхідність визначити «найкращих» на посади оперативного та стратегічного рівнів, особливо ключові.

Одним із дієвих механізмів розв'язання такої проблеми стало введення в систему вищої військової освіти нового складника – професійної військової освіти (системи L-курсів), яка передбачає підвищення кваліфікації офіцерського складу протягом усієї службової кар'єри, починаючи з курсів для взводів (L1A), рот (L1B) та командирів роти (L1C) та завершуючи курсами для вищого офіцерського складу (курси L4 та L5), з її вимогами до компетентностей військовиків, насамперед тактичних і лідерських. Критерії оцінювання лідерських якостей військовиків, що надає професійна військова освіта, – це вже додання меж формалізму.

Але, вважаємо, що для дійсної реалізації вимог меритократичного принципу в управлінні кар'єрою військовослужбовців цього недостатньо. Необхідно під час оцінювання/атестації офіцерського складу, визначення кращих – дійсних військових лідерів, проводити об'єктивне оцінювання за чітко визначеними об'єктивними критеріями/показниками рівня сформованості емоційного та соціального інтелекту, морально-етичних якостей.

Емоційний та соціальний інтелект натеper фахівці обґрунтовують як необхідні у формуванні soft skills (м'яких компетентностей) військовиків, які постають «як єдність трьох груп професійно необхідних навичок/компетентностей: комунікації, управління й особистої ефективності» та визнаються необхідною умовою формування військового лідерства [13, с. 282].

Емоційний інтелект постає як важливий показник відповідності вимогам меритократичності. Але в національних силових структурах емоційний інтелект як показник не враховується під час призначення на посади, в тому числі ключові. Хоча саме для людини, від здатності якої контролювати свої емоції, надавати адекватну самооцінку, враховувати емоційні складники взаємовідносин, залежить не тільки успішність бойових операцій, а й долі людей. Емоційний інтелект у певних (екстремальних) ситуаціях може поставати як вирішальний.

Натеper наявні різноманітні методики (тестування, опитувальники), які дозволяють з достатнім рівнем достовірності вимірювати рівень EQ, розкриваючи здатність людини розуміти та керувати власними емоціями (тест Майєра-Саловея-Карузо/MSCEIT), про-

водити самооцінювання, зокрема оцінювати саморегуляцію та соціальні навички (тест Emotional Quotient Inventory/EQ-i або опитувальник Self-Report Emotional Intelligence Test/SREIT), розуміти відносини, що репрезентуються в емоціях, і керувати своїми емоціями (тест Н. Холла).

Проблема реалізації меритократичного принципу управління кар'єрою військовослужбовця за цим показником полягає «лише» в тому, щоб на інституціональному/організаційному рівні було би прийнято рішення щодо включення емоційного інтелекту як обов'язкового показника в процедури атестації військових кадрів та під час призначення на посади.

Що стосується соціального інтелекту, вважаємо його не менш значущим показником меритократичності у військовій сфері. Керівник (командир/начальник) – людина, яка має здійснювати функції військово-соціального управління. Без здатності вірно інтерпретувати ситуацію, розуміти поведінку підлеглих та інших осіб, адекватно оцінювати взаємовідносини в підпорядкованому підрозділі та в соціальному просторі, без здатності діяти згідно з логікою змінюваної ситуації тощо, тобто всього того, що вкладається в зміст поняття «соціальний інтелект», командир/начальник не зможе забезпечити той рівень ефективності управління, який є адекватним безпековим викликам сьогодення.

Натепер теоретична думка надає чималу кількість методик, переважно тестових (Гілфорда, Саллівана, Стернберга, Матсона, Тромсо та ін.), які дозволяють з достатньою надійністю вимірювати соціальний інтелект. Тут ситуація практичної реалізації меритократичного принципу управління кар'єрою військовослужбовця аналогічна ситуації з емоційним інтелектом.

Морально-етичні якості військовослужбовців – особлива проблема. До останнього наявною була тенденція на ставлення військових до морально-етичної проблематики як до другорядної. Лише реалії сучасних бойових дій примусили військових визнати реальний сенс та життєву значущість базових морально-етичних цінностей військової служби. Лише у 2020 році Доктрина військового лідерства для Збройних Сил України наголосила на тому, що «основою військового лідерства є довіра» та визначила військове лідерство як «цілеспрямований вплив військовослужбовців різних категорій <...> на особовий склад шляхом підтримання довіри і поваги...» [14, с. 6].

Нині цінність моральності військового керівника не підлягає сумніву. Але змістовність понять «відповідальність офіцера», «військова честь і гідність» та інших більшістю офіцерського складу не усвідомлюється. Як нагальне завдання сьогодення постає необхідність надання етичної освіти всім категоріям військовослужбовців: від офіцерів вищого стратегічного рівня управління до солдатсько-старшинського складу. Показовим у цьому відношенні є досвід «створення при Військовій академії США у Вест-Пойнті спеціального Центру військової професії та етики (Center for the Army Profession and Etic, CAPE), який опікується широким колом проблем армійської етики, пропонує спеціальні ініціативи та програми, спрямовані на усвідомлення військовими сутності армійської етики в дії» [15, с. 331].

Значущість і одночасно складність урахування морально-етичного складника меритократичного принципу управління кар'єрою військовослужбовця прокоментуємо на прикладі соціальної відповідальності офіцера. Її особливістю є те, що соціальні наслідки рішень та дій військового керівника є неочевидними. Як зазначають автори статті, присвяченої дослідженню соціальної відповідальності військових, «соціальні наслідки здатні проявлятися не тільки тут і тепер. Ці наслідки розгортаються в часі, вони мають пролонгований характер і можуть проявлятися у відкритих або латентних формах <...> вони можуть

бути неочевидними для самого суб'єкта соціальної дії, оскільки він може і не відчувати безпосередньо на собі всієї негативності наслідків. Наслідки можуть відчувати інші. Серед таких негативних наслідків можуть бути зниження мотивації у виконанні військового обов'язку, формальне (байдуже) ставлення до будь-яких наказів та розпоряджень, прихований саботаж, невиконання чинного наказу, дезертирство, самогубство тощо» [16, с. 115]. До цього ряду можемо додати іміджеві втрати військового підрозділу/військової організації, втрати довіри населення національним силовим структурам.

Водночас, коли йдеться про об'єктивне оцінювання морально-етичних якостей, якими мають володіти військові лідери – «найкращі» претенденти на посади, виникають чисельні проблеми: за якими критеріями/показниками може бути здійснено об'єктивне оцінювання морально-етичних якостей військовослужбовця? хто саме буде надавати цю оцінку, якими є його морально-етичні якості? наскільки ці оцінки будуть компетентними, незаангажованими? наскільки це буде здійснюватися в інтересах структури/підрозділу, а не в особистих інтересах того, хто оцінює? тощо.

Отже, відкритим і дуже проблематичним, на думку авторів пропонованого дослідження, є саме оцінювання і врахування морально-етичного складника у всіх процедурах, пов'язаних із практичною реалізацією меритократичного принципу управління кар'єрою військовослужбовців.

Висновки та перспективи. Проведений у дослідженні аналіз дозволяє стверджувати так:

1. Меритократичний принцип управління кар'єрою військовослужбовців набуває особливого сенсу в реаліях сучасної України, що закріплює нова Концепція військової кадрової політики як реалізація нової парадигми управління в національних силових структурах.

2. Специфіка реалізації меритократичного принципу управління кар'єрою у військовій сфері потребує під час проведення атестацій й оцінювання військових кадрів та прийняття кадрових рішень урахування, крім суто військових якостей, здібностей, вмінь, емоційного та соціального інтелекту, морально-етичних якостей як обов'язкових складників військово-професійних компетентностей військовослужбовця.

3. Об'єктивність та достатню достовірність оцінки соціального та емоційного інтелекту претендентів на посаду здатні забезпечити сучасні методики, які довели свою дієвість і які варто використовувати в силових структурах.

4. Об'єктивне оцінювання морально-етичного складника військово-професійних компетентностей офіцерського складу постає як вкрай складне завдання, що не підлягає формалізації та точному вимірюванню.

5. Показником високого рівня вірогідності морально-етичної компетентності військового керівника може стати оцінка його морально-етичних якостей, що надають колишні підлеглі в ситуації повної незалежності від даного керівника.

6. Перспективними вважаємо дослідження, які будуть спрямовані на подальше розроблення методик оцінювання морально-етичних якостей військового керівника

Практична реалізація меритократичного принципу в національних силових структурах сприятиме підвищенню конкурентоспроможності військовиків, мотивації на розвиток та накопичення власних ресурсів, що сприятиме підвищенню якості персоналу силових структур та безпеці країни.

Список використаної літератури

1. Севрук І.І., Соколовська Ю.В., Чупрінова Н.Ю. Людиноцентризм як стратегія змін в управлінських практиках силових структур України. *Global trends in science and education* : Proceedings of the 5th International scientific and practical conference. SPC «Sci-conf.com.ua». Kyiv, Ukraine. 2025. С. 941–945. URL: <https://sci-conf.com.ua/v-mizhnarodna-naukovo-praktichna-konferentsiya-global-trends-in-science-and-education-2-4-06-2025-kiyiv-ukrayina-arhiv/>
2. Концепція військової кадрової політики в системі Міністерства оборони України на період до 2028 року, затверджена наказом Міністра оборони України від 27.10.2023 р. 61 с. № 637/нм. URL: https://www.mil.gov.ua/content/tenders/koncepcia_kadr_29012024.pdf
3. Вулдрідж А. Влада гідних. Як меритократія створила сучасний світ. Київ : Наш формат, 2024. 480 с.
4. Охотникова О. Теоретичні засади формування меритократичного підходу до підбору кадрів у системі публічного управління. *Аспекти публічного управління*. 2018. Том 6. № 10. С. 31–36.
5. Шиляєв Ю.В., Ємцов А.А., Мирончук А.П. Принципи управління кар'єрою військово-вслужбовців на період дії правового режиму воєнного стану (стану війни). *Національні інтереси України*. 2025. № 5(10). URL: <http://perspectives.pp.ua/index.php/niu/article/view/23792/23763>
6. Політична енциклопедія / редкол. : Ю. Левенець та ін. Київ : Парламентське видавництво, 2011. URL: https://shron1.chtyvo.org.ua/Levenets_Yurii/Politychna_entsyklopediia.pdf
7. Тлумачний словник української мови. URL: <https://slovnyk.ua/index.php?swrd=%D0%B%D0%B5%D1%80%D0%B8%D1%82%D0%BE%D0%BA%D1%80%D0%B0%D1%82%D1%96%D1%8F>
8. А.М. Єрмоленко, В.А. Ребкало. Непотизм. *Енциклопедія Сучасної України* / редкол. : І.М. Дзюба та ін. ; НАН України, НТШ. Київ : Інститут енциклопедичних досліджень НАН України, 2021. URL: <https://esu.com.ua/article-73668>
9. Кодекс етичної поведінки військових посадових осіб та інших осіб, уповноважених на виконання функцій держави, у Національній гвардії України (від 03.05.2017 р.). 2017. 24 с. URL: <chrome-extension://mhjfbmdgcfjbbpaeojofohoefgiehjai/index.html>
10. Кодекс доброчесної поведінки та професійної етики військових посадових осіб, державних службовців та інших осіб, уповноважених на виконання функцій держави, в Міністерстві оборони України та Збройних Силах України: Постанова Міноборони України (від 15.03.2017 р.). 2017. URL: <https://www.mil.gov.ua/content/corruption/Codecs.pdf>
11. Русенко Н.В. Обґрунтування властивостей системи управління кар'єрою офіцерського складу Збройних Сил України через її декомпозицію. *Збірник наукових праць Центру воєнно-стратегічних досліджень Національного університету оборони України*. 2024. №. 1(80). С. 103–114. DOI: <https://doi.org/10.33099/2304-2745/2024-1-80/103-114>.
12. Мамчин М.М. Меритократичний підхід до управління на різних рівнях у спіральній динаміці. *Ефективна економіка*. 2021. № 4. DOI: 10.32702/2307-2105-2021.4.89.
13. Севрук І., Соколовська Ю., Чупрінова Н. Формування soft skills у новій освітній парадигмі підготовки офіцерів НГУ. *Актуальні питання гуманітарних наук : міжвузівський збірник наукових праць молодих вчених Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка*. 2021. Вип. 36. Т. 3. С. 275–284. URL: https://www.aphn-journal.in.ua/archive/36_2021/part_3/48.pdf

14. Доктрина розвитку військово лідерства у Збройних силах України. 2020. URL: https://dovidnykmpz.info/wp-content/uploads/2020/12/Doktryna_rozvytku_vijskovoho_liderstva_v_Zbroynykh_sylakh_Ukrainy_compressed.pdf
15. Sevruc I., Sokolovska Y., Chuprynova N., Pylypenko V. Ethical education of the military: NATO experience and Ukrainian practice. *Revista Romaneasca pentru Educatie Multidimensionala*. Vol 13. № 1. 2021. P. 324–348. DOI: <https://doi.org/10.18662/rrem/13.1/375>.
16. Севрук І.І., Соколовська Ю.В., Чупрінова Н.Ю. Формування соціальної відповідальності у майбутніх офіцерів Національної гвардії України. *Вісник Львівського університету. Філософсько-політологічні студії*. 2021. Вип.38. С. 113–120. DOI: <https://doi.org/10.30970/PPS.2021.38.14>

THE MERITOCRATIC PRINCIPLE IN CAREER MANAGEMENT AND ITS IMPLEMENTATION WITHIN UKRAINE'S SECURITY FORCES

Yuliia Sokolovska, Iryna Sevruc, Nataliia Chuprynova

*National Academy of the National Guard of Ukraine,
Faculty of Humanities, Department of Social and Humanitarian Disciplines
Zakhysnykiv Ukrainy square, 3, 61001, Kharkiv, Ukraine*

The purpose of the current study is to analyze the specific meritocratic principle in career management of military personnel and its implementation; to substantiate the moral and ethical dimension, emotional and social intelligence as necessary evaluation indicators/criteria applied to personnel decision-making.

The study employs specific historical, interdisciplinary and systemic approaches. The research methods applied are philosophical reflection, document analysis, synthesis, monitoring and observation.

The originality of study findings is as follows: 1) the peculiarities of the meritocratic principle within career management of military personnel were analyzed; 2) the conditionality of this principle was proved by the specifics of the social purpose and functions of the military organization as a social institution and the peculiarities of the principle of unity of command; 3) the necessity of unity of the military organization's strategy (at institutional/organizational level) was proven and the significance of values of an individual military leader (personal level) in the practice of implementing the meritocratic principle in career management was substantiated; 4) the factors that negatively influence the possibility of effective implementation of this principle such as corruption, abuse of power, conflict of interest, nepotism, etc. were identified; 5) the necessity of taking into account social and emotional intelligence, moral and ethical indicators as mandatory indicators of compliance with the position was substantiated; 6) the difficulty in defining clear criteria and objective measurement of moral and ethical qualities of a commanding officer was revealed; 7) it was proposed to consider the assessment given by subordinates to the moral and ethical qualities of a military leader when making personnel decisions.

The prospect of the study is scientific research aimed at further development of methods for assessing the moral and ethical qualities of a military leader with regard to either peacetime or wartime.

Key words: meritocracy, meritocratic principle management, social intelligence of serviceman, emotional intelligence of serviceman, moral and ethical qualities of serviceman, human-centric culture of military and social management.

УДК 141

DOI <https://doi.org/10.30970/PPS.2025.61.21>

РЕФЛЕКСІЯ І МОВА. АПРОПРІАЦІЯ ТА РОЗВИТОК ІДЕЙ ГРАМАТИСТИВ (БГАРТТІГАРІ) У КАШМІРСЬКОМУ ШАЙВІЗМІ

Іван Улітко

Інститут філософії імені Г.С. Сковороди

Національної академії наук України

вул. Трьохсвятительська, 4, 01001, м. Київ, Україна

Стаття присвячена концепту рефлексії в контексті філософії мови в Індії VI–XI ст., від рівнів проявленості мови у школі граматистів Бгарттігарі, до саморефлексії на цих рівнях мовлення в епістемології тантри кашмірського шайвізму. Прослідковано характер онтологічної вкоріненості концептів рефлексії у мові як свого роду language of thought, що відтворює власний світогляд у традиції граматистів, причини й неоднорідність способів апропріації цих ідей філософами кашмірського шайвізму – від критики і заперечення засновником традиції з міркувань конкуренції з граматистами до запозичення і доопрацювання пізніми послідовниками з міркувань конкуренції з анатмавадою буддизму.

Для повноти експозиції розвитку цих ідей додано досі актуальний контекст конкуренції світоглядів – персоналістського, сконцентрованого на культивуванні приємних і надихаючих станів свідомості, тантристського світогляду кашмірців, та буддійського, котрий заперечує існування «я», що ставить під сумнів цілісність життєвого досвіду. У відповідь на буддійську критику кашмірські йогіни, починаючи з Утпаладеви та Абгінавагупти, сформулювали концепцію вимарші – унікального способу рефлексивності, що лежить в основі пізнання власних ментальних актів. Ця рефлексивна усвідомленість ґрунтується на внутрішньому мовленні, за допомогою якого ми досліджуємо, виправдовуємо свої життєві наративи.

Стаття спирається на низку робіт індійських, європейських та американських дослідників кашмірського шайвізму. Прослідковується розвиток групи концептів мовної рефлексивності на тлі запозичень і полеміки з конкуруючими світоглядами. Проти буддійських тогочасних аргументів по-новому висувуються аргументи на користь існування не-ілюзорного суб'єкта пізнання, що базуються на неперервності внутрішнього саморефлексивного мовлення. Філософська витонченість кашмірських мислителів у період розквіту індійської інтелектуальної культури залишається зразком глибокого епістемічного дослідження взаємозв'язку мови та самосвідомості.

Ключові слова: рефлексія, саморефлексивність, філософія мови, кашмірський шайвізм, тантра, Бгарттігарі, Утпаладева, Абгінавагупта, вимарша, вач.

Огляд санскритських першоджерел

VP (*Vākya-padīya*): Цей основоположний текст Бгарттігарі передає ідеям шайвітів і закладає фундамент філософії мови, постулюючи нерозривний зв'язок між пізнанням (*jñāna*) та мовою/словом (*śabda*).

ŚD (*Śiva-dṛṣṭi*): Текст Сомананди, засновника кашмірської школи Прат'ябгіджня, представляє початкову критичну позицію кашмірців щодо граматистів.

ĪPK (*Īśvara-pratyabhijñā-kārikā*): Ключовий текст Утпаладеви, учня Сомананди, що формулює доктрину школи самовпізнання, прат'ябгіджня. Він систематично інтегрує та трансформує ідеї Бгарттігарі, вводячи концепт рефлексивного самоусвідомлення (*vimarśa*) як сутнісну природу свідомості (*prakāśa*).

ĪPV (*Īśvara-pratyabhijñā-vimarśinī*): Авторитетний коментар Абгінавагупти на ĪPK. Він розробляє концепцію рефлексії (*vimarśa/pratyavamarśa*), пов'язуючи її із самоусвідомленням, внутрішньою вербалізацією (*saṃjalpa*), координацією когніцій та цілеспрямованою дією.

ĪPVV (*Īśvara-pratyabhijñā-vivṛtti-vimarśinī*): субкоментар Абгінавагупти для роз'яснення доктрини прат'ябгіджня. Тут важливий для психологічного опису середнього рівня мови (*madhyamā*) як енергії рефлексії (*vimarśa-śakti*).

PTV (*Parātrīśikā-vivaraṇa*): Коментар Абгінавагупти на важливий тантричний текст (*Parātrīśikā*). Висвітлює рівні мови з тантричної перспективи, визначаючи *madhyamā* як рівень виникнення дуальності (виражаюче/виражене), утримуваної рефлексивним усвідомленням.

TĀ (*Tantrāloka*): Енциклопедична праця Абгінавагупти, що синтезує тантричні традиції.

За основи перекладів цитат із цих санскритських текстів взяті їх переклади з англійської зі зверненнями до санскритських оригіналів для точності.

Зв'язок рефлексії і мови у термінах і визначеннях кашмірців

Бгартрігарі (VI-VII ст. н.е.) – перший індійський філософ мови, котрий вивів граматику за межі суто лінгвістики. У слові (*vāc*) він знаходить первинну сутність реальності, яка пронизує все проявлене. Він, якщо запозичити слова А. Паду, «розвинув епістемологію мовлення, філософію знання стосовно мови» [1]. Погоджуюсь з Н. Растогі, що лаконічним виразом позиції Бгартрігарі є його твердження: «Немає в світі пізнання, в якому слово не фігурує. Всі знання наче сплелися зі словами. Якби ця вічна тотожність знання і слова зникла, знання перестало би бути знанням; саме ця ідентичність робить ідентифікацію можливою» [2 с. 301]. Природа цього слова полягає у саморефлексивності (*pratyavamarśa*), яка вважається необхідною для самої структури лінгвістичного досвіду та мислення, і становить основу повсякденних операцій. Субраманія Айер у своїй праці з дослідження Вак'япадії Бгартрігарі у світлі древніх коментарів вказує на певну неясність щодо точного значення терміна саморефлексивності (*pratyavamarśa*), як він розуміється та пояснюється в школі граматистів, і пропонує досліджувати зв'язок рефлексивності і мови за допомогою джерел кашмірського шайвізму (далі по тексту КШ) [3].

Поняття рефлексії (*vimarśa*) характерне для недуалістичного шайвізму кашмірської традиції. Це істотна риса «доктрини неподвійної свідомості» (*saṃvid-advāya-vāda*), розробленої Абгінавагуптою та його учнями, особливо Кшемараджею. З точки зору категорій або іпостасей космічного прояву (таттв), яких у тантричній системі КШ налічується тридцять шість, світло (*prakāśā*) – це Шива, а рефлексія – Шакті, однак ці двоє цілковито нероздільні. Хоча й у відносно класифікаційному сенсі 36 таттв – Шива є першою, Шакті – другою таттвою, «покровом» свідомості (з великої літери, оскільки це персоніфікації). Автори КШ у міфологічному аспекті відносять і мову (*vāc*), і рефлексію до проявів таттви Шакті.

Якщо звузити погляд на Шакті до її аспектів мови і рефлексії, то вслід за [4, с. 17] зазначимо, що свідомість (Шива, *cit*, *saṃvid*) ніколи не позбавляється свого самовираження, і оскільки мова (*vāc*) виражається як сила у формі дії, то рефлексія включає найтонший виразний аспект свідомості, визначений як мова. Це означає, що рефлексія також охоплює самовираження за допомогою мови. Оскільки мова включає у себе найтонші сфери свідомості перш ніж проявитися як артикульоване мовлення, то бути свідомим у цій парадигмі передбачає прагнути самовираження. У цьому контексті доречним є статус, наданий мовленню Бгартрігарі.

Згідно з ĪPV 1.5.19 (том. 1, с. 289, розгл. далі) те, що можна пізнати, зветься тим, що має природу вираженості (*abhilāpamāya*), оскільки є придатним до рефлексії (*vimarśa*).

Слідом за [1, с. 178] для КШ слово представляє енергетичний, або рефлексивний, аспект свідомості: слово в основі є енергією, воно створює космос. Тут ми теж можемо побачити вплив Бгартрігарі, для якого будь-які уявлення (*pratyaya*) невіддільні від мовлення (*śabda*), яке саме по собі не може існувати без певного роду внутрішньої рефлексії чи репрезентації, *pratyavamarśa*. Таким чином, Абгінавагупта зазначає, що диференційоване або дискурсивне знання завжди пов'язане з певною формою вербалізації (*śabdāna*), яка є вираженням (*abhilāpa*) і внутрішнім «бурмотінням» (*saṃjalpa*), і ці обидва є саме характеристиками саморефлексивності (*pratyavamarśa*), іншого терміна від *√mrś*, як і рефлексія (*vimarśa*), хоча подекуди ці терміни вживаються синонімічно. А саме саморефлексивність (*pratyavamarśa*) теж має властивість смакування чи подиву (*camatkāra*) (ĪPV 1.5.13), і асоційована з вищим мовленням (*parāvāc*), у Абгінави та Утпали, котрі таким чином підкреслюють важливий аспект вищого мовлення, розробляючи систему «тріка» КШ, у котрому мовлення є джерелом і основою для концепту рефлексії.

Розглядаючи запозичення авторами КШ ідей граматистів щодо рефлексії і мови, відзначимо внески Н. Растогі, який зосередився на значенні Бгартрігарі щодо формулювання концепції рефлексивного усвідомлення (*pratyavamarśa*) як однієї з ключових доктрин школи самовпізнання КШ (*pratyabhijñā*). Згідно з Растогі, кашмірці екстенсивно спиралися на Бгартрігарі: «ідея слова як творчого принципу, єдності думки та мови, світу досвіду, створеного силами слова як основного принципу, мовлення як основи та складника емпіричного світу цілеспрямованої діяльності, рефлексія та подальший синтез (*anusaṃdhāna*), не лише у сприйнятті та спілкуванні, але й у впорядкуванні та координації нашого всесвіту дискурсу, ... і мова, яка є коренем наших літературних, культурних та естетичних пошуків, усе було запозичене [авторами КШ] у Бгартрігарі» [2, с. 325].

Оглянемо вкоріненість рефлексії в мові згідно з Бгартрігарі по його Вак'япадії (VP) за [5, с. 10]:

1. Поняття «пізнання» (*jñāna*, *pratyaya*) еквівалентне поняттю «ментальне представлення», ментальному об'єкту, що має інтенційність і семантичні властивості. Це тому, що індійські мислителі зазвичай розуміють знання як навмисне епізодичне усвідомлення, на відміну від європейського чи американського ставлення до знання, як до інтелектуально виправданої, обґрунтованої позиції, до якої схильється розум. Незважаючи на відмінність від *pramā*, *jñāna* також має умови істинності. Тому повинен існувати критерій розрізнення між належним і неналежним пізнанням.

2. Згідно з Бгартрігарі, цей критерій полягає в причинно-наслідковій ефективності пізнання (*arthakriyā*), тобто можливості успішно діяти на основі цього ментального представлення.

3. Розпочати успішну дію можна лише через синтез ментальних представлень першого порядку (рівень мови *madhyamā*, мови думки), таких, що спрямовані на світ (про який ми висловлюємось природною мовою, *vaikhari*). Такий синтез гарантується представленнями вищого порядку – концептуальними (також рівень мови *madhyamā*).

4. Бгартрігарі припускає, що ці концептуальні представлення вищого порядку вкорінені в мові, природній чи розумовій. Вагомих доказів цієї тези текст VP не на5.

5. Бгартрігарі далі вважає, що пізнання є самосвідомим і ніколи не є об'єктом іншого пізнання. Але він також вважає, що уявлення вищого порядку (тобто поняття та мова) присутні в усіх когнітивних станах. Це означає, що кожна ментальна репрезентація водночас спрямована на досвід (вона про щось) і самоспрямована (вона про себе), таким чином, вона здатна генерувати думку вищого порядку про себе, найвищий рівень мови «бачення» (*paśyanti*).

6. Висновок: для того щоб мати акти пізнання, когніції та бути свідомим загалом, потрібна мова.

Розглянемо ці рівні мови, як вони описані в текстах КШ

Згідно з ТĀ 3.236, і також ŚD 2.83: Бачення (*paśyanti*) – [сила] дії. Воно складається з двох частин. «Це має бути побачене» – це рефлексія, перша її частина (пер. за [1, с. 189]. Серед рівнів мови, вищий рівень згідно з Бгартрігарі – мова «бачення» (*paśyanti*). На цьому рівні рефлексія (*vimarśa*) – енергія, бажання побачити («це має бути побачене»). Цей рівень називають «бачення», «візіонерська», тому що на цьому рівні у свідомості виникає своєрідне бажання бачити об'єкт опису, і початкове бачення того, що буде виникати (у свідомості) як поступове проявлення об'єкта, що матиме розвиток на наступних рівнях мови.

У ŚD 2.84-85: «Подібно до того, як агент, чи то гончар [який збирається зробити горщик], чи будь-яка інша особа, рефлексує у формі акту волі, що «потрібно зробити горщик», так само тут (у баченні *paśyanti*), така сама ситуація [відбувається]. Як могла б розвинутиися воля, яка таким чином передує [дії], якби [із самого початку] не було тонкого розширення свідомості, спрямованого на майбутній об'єкт?» (пер. за [1, с. 194]).

У тому самому уривку (шлока 83, цитована вище) Сомананда описує знання як дію (*kriyā*). Кажуть, що ця дія складається з двох частин (*bhāga*): перша – представлення дії, яку потрібно виконати; друга – ймовірно, внутрішнє, недискурсивне бачення об'єкта.

Далі розглянемо середній рівень мови, «проміжну» (*madhyamā*).

PTV, с. 5: «Проміжна, зі свого боку, розкриває подвійність виражаючого та вираженого, яка, однак, завдяки рефлексивному усвідомленню, доданому до неї, [здається] вкоріненою на тому самому предметі» (пер. за [1, с. 205]).

Хоча на рівні проміжної мови (*madhyamā*) з'являються мисленнєві конструкції (*saṃkalpa*) і дискурсивна думка (*vikalpa*), вони, однак, зберігають дещо не-емпіричний характер. PTV, с. 130: «Хоча на рівні знання [*suddhā*] *vidyā*, пише Абгінава, – прояв залишається нерозрізненим, рефлексивне усвідомлення [що відбувається там] – іншого роду. На рівні [*suddha*] *vidyā* дійсно, «це» (*idam*), утворене цілокупністю пізнаючих і тем знання, об'єднується так, ніби воно є одним цілим з «я» (*aham*), тому усвідомлює це як «покрите» (*ācchāḍita*) своїм «я», [в результаті маємо] «я-це». Це означає, що ці два [фактори: «я-це»] відображаються в тому самому спільному субстраті свідомості (*cit*) (пер. за [1, с. 207]).

У ĪPVV Абгінава розвиває ту саму тему, але з більш психологічної точки зору: «Проміжна стадія слова (*madhyamā*) – це та енергія саморефлексії (*vimarśa-śakti*), що активує внутрішній орган (*antahkaraṇa*) восьмичленного тонкого тіла (*puruṣaṣṭaka*) – *манас*, *буддгі*, *ахамкара*, котрі базуються на субстраті енергії життєвості (*prāṇa*). Коли цей орган активовано, він починає коректно функціонувати – інтенційно мислити (*saṃkalpa*), виносити судження (*niścaya*), мати самореферентність (*abhimāna*), – що конституює дуалістичне мислення (*vikalpana*). Тоді слово, що втілює саморефлексію (*vimarśa*), можна описати як думку (*cintana*), бо вона «сповнена насолоди» (*ābhūṅkte*) – повністю рефлексує як те, що думкою захоплене, так і те, що «хапає» – тему інтенційної думки» ĪPVV 1.5.13 (vol. 2, с. 188) (пер. за [1, с. 207]).

Хоча Абгінавагупта відносно ближчий до Бгартрігарі, ніж його попередники, втім, як пише [4, с. 18], Абгінава не стирає межі між розумінням мови граматистом і власною моделлю свідомості. Рефлексія допомагає обговорити цю основу, де аспект виразності свідомості не порушений, і в цьому сенсі немає свідомості, вилученої з мови (*vāc*). Крім того, цілісне прочитання філософій допомагає зрозуміти, що різні школи не є окремими островами, а є різними територіями з відкритими кордонами. Вони розвиваються в прикордонних просторах, і ця спільна основа дозволяє філософіям підтримувати діалог. У цьому

сенсі для Абгінави є органічним розвиток власної філософії на основі того, що йому було дано, тобто філософії мови Бгартрігарі.

Абгінава розвиває аспект бачення (*paśyantī*) мови у Бгартрігарі. Бгартрігарі наголошує, що не існує концептуалізації без її «вкраплення» мовою. Коли ми об'єднуємо це розуміння з ранньою концепцією Бгартрігарі про те, що мова в її тонкій формі є «баченням», ми маємо всі необхідні передумови, щоб розквітла мовно вкорінена рефлексія у філософії Утпали та Абгінави. Цей взаємозв'язок рефлексивності та мовлення яскраво описаний у наступних рядках *ĪP*, *Vimarśinī*, Том II, с. 75.: «Правильний спосіб пізнання (*pramāṇa*) залежить від сили рефлексії (*vimarśabalena*). Рефлексія залежить від мовлення (*śabda*)». Інакше кажучи, «Рефлексивність у формі вербалізації є необхідною структурою свідомості, і це те, що підтримує навіть сприйняття, і тому все, що рефлексивно торкається (*vimṛṣṭa*) нею, приймає її форму» *ĪPVV*, том III, с. 84 (пер. за [4, с. 24]).

Отже, рефлексивність свідомості є вбудованою в мову. Якщо свідомість є фундаментальним принципом, то це мова, яка визначає її фундаментальність. Іншими словами, все, що існує, може бути зведене до певної форми вираження, мовлення. Ця виразна природа свідомості, яка змушує Абгінаву прирівнювати мовлення до рефлексії (*vāc* до *vimarśa*), є настільки фундаментальною, що він вбачає основу мовлення навіть у наших чуттєвих безпосередніх (*pratyakṣa*) досвідах.

Зберемо тепер ці рівні мови та їх відношення до рефлексії у цілісну картину стосовно суб'єкта. На думку Дж. Дюпуш, рефлексія як «самосвідчення» свідомості створює найвищу нерозподілену мову (*parāvāc*), котра потім конкретизується в змісто-форми (*paśyantī*), і інші [6, с. 55]. Так, саморефлексія (*vimarśa*) свідомості становить зміст вищої мови, яка не є рівнем слова, але виразом якої є всі інші рівні слова. Першим етапом або конкретизацією вищого слова є *paśyantī*, буквально «[слово], яке бачить [щось обмежене]», іншими словами «бачення», інсайт. Тут переважає суб'єктивність, але починає з'являтися й об'єктивність. З цього відбувається подальше «згортання» або «твердіння» слова, яке називається «проміжне» (*madhyamā*), буквально «серединне» [слово], тобто слово на його стадії між суб'єктивністю та повною об'єктивністю, де суб'єктивність все ще залишається, але об'єктивність переважає, оскільки людина збирається щось сказати. Останнім етапом є «грубе слово» (*vaikhari*), де знаходиться лише об'єктивність, як, наприклад, в усному чи письмовому слові.

Лінії розмежування ранніх кашмірців і граматистів щодо мови та рефлексії

Напрямок критики граматистів (Бгартрігарі) з боку Сомананди, засновника школи КШ прат'ябгіджня (самовпізнання), можна за влучним висновком [7, с. 4] стиснути в риторичне питання, котре Сомананда ставить граматистам: «Але чому ви покинули сферу граматики і взяли за справу в іншій сфері, як-от філософії?». Ми можемо виявити три основні цілі в критиці Сомананди:

(1) ототожнення вищого божественного (*parabrahman*) із вищою мовою у формі бачення (*śabdarūpa-paśyantī-parāvāc*)

(2) претензія граматики (*vyākaraṇa*) вийти за межі вузької галузі власне граматики та створити світогляд

(3) як світогляд граматика проповідує нереальність проявленого всесвіту, так само як у сфері лінгвістичних спекуляцій вона бере за основну нереальність звуків у відношенні до їх енергійної основи (*sphoṭa*), яку вони мають розкривати.

Очевидно, що ми стоїмо перед двома конкуруючими поглядами на світ.

Сомананда ставить до слова як до органу дії (*karmendriya*) – чогось геть інструментального у відношенні до пізнання, майже як до руки чи ноги. Утпала переглядає це

ставлення, відзначаючи, що **слово в процесі рефлексії приймає форму самого знання**. Так, у ŚD vṛtti в шлоці 2.19 Сомананда дає голос опонентові, який заперечує проти того, щоб мова розглядалася просто як орган дії, не надто відмінний від такого органу пересування, як нога. «У процесі досягнення рефлексивного усвідомлення чогось (каже опонент) мова стоїть на першому місці, приймаючи форму самого знання» (пер. за [7, с. 7]).

Висновки. Авторі прат'ябгіджні були б набагато менш філософськи цікавими без потужних конструктивних елементів їхньої думки. Утпала та Абгінава не просто сперечаються з буддистською точкою зору, але також дають нам досить точне уявлення про те, що таке свідомість. Як зазначає [8, с. 110], вони стверджують, що «бути свідомим» включає дві різні, але пов'язані між собою стадії. Перша – це стадія ментального стану, який спрямований на зміст або подію, які сприймаються органами чуттів. Вони по-різному відносяться до цієї стадії, але найпоширенішим терміном для позначення першої стадії є «світло свідомості» (*prakāśa*). Але ця стадія взагалі не була б свідомою без діяльності свідомості вищого порядку, яка оперує цими когніціями першого порядку. Знову ж таки шайви називають цю стадію різними назвами (*pratyavamarśa*, *parāmarśa*, *vimarśa*), усі вони пов'язані із санскритським дієслівним коренем *√mrś*, основними переносними значеннями якого є «відображати», «розглядати». Рефлексивне усвідомлення не сприймає когніції, породжені сенсорними стимулами; воно радше концептуалізує їх актами мовлення.

Філософи КШ доповнили основну схему Бгартрігарі кількома суттєвими внесками. Серед них – перелічені аспекти філософії мови граматистів, що уможливили систематичне заперечення скептичної позиції, притаманної буддистам щодо епістемічного статусу понять і мови. Кашмірські йогіни й тантрики, починаючи з Утпаладеви й Абгінавагупти, протиставили цьому концепт рефлексії – відображення своїх мисленневих актів, що ґрунтується на усвідомленні рівнів «тонкого» мовлення, котрим ми ставимо собі питання і робимо висновки.

Список використаної літератури

1. Padoux A. *Vāc: The Concept of the Word in Selected Hindu Tantras*. Albany : State University of New York Press, 1990. ISBN 9780791402573.
2. Rastogi N. *Vāk as Pratyavamarśa: Bhartṛhari from Abhinavan Perspective* / Chaturvedi M. (ed.). *Bhartṛhari: Language, Thought and Reality*. Delhi : Motilal Banarsidass, 2009. P. 301–341.
3. Subramania Iyer K.A. *Bhartṛhari: A Study of the Vākyapadīya in the Light of the Ancient Commentaries*. 1969.
4. Timalsina S. *Vimarsha: The Concept of Reflexivity in Utpala and Abhinavagupta*. *Acta Orientalia Ediderunt Societates Orientales Danica Fennica Norvegia Svecia* [online]. 2022.
5. Ferrante M. 2019 *Studies on Bhartṛhari and the Pratyabhijñā: Language, Knowledge and Consciousness*. *Journal of Indian Philosophy* [online]. 2019. ISSN 0022-1791.
6. Dupuche J.R. *The Kula Ritual as Elaborated in Chapter 29 of the Tantraloka*. Delhi : Motilal Banarsidass Publishers Private Limited, 2003. ISBN 9788120819795.
7. Torella R. *From an Adversary to the Main Ally: The Place of Bhartṛhari in the Kashmirian Śaiva Advaita* [online]. 2005.
8. Ferrante M. *Indian Perspectives on Consciousness, Language and Self: The School of Recognition on Linguistics and Philosophy of Mind*. London : Routledge, 2021. ISBN 9780367517946.

REFLECTION AND LANGUAGE. APPROPRIATION AND DEVELOPMENT OF IDEAS OF GRAMMARIANS (BHARTRIHARI) IN KASHMIRI SHAIVISM

Ivan Ulitko

*H. Skovoroda Institute of Philosophy of National Academy of Sciences of Ukraine,
Tryokhsviatitelska str., 4, 01001, Kyiv, Ukraine*

This article explores the concept of reflection within the philosophy of language in India from the 6th to the 11th centuries, tracing its development from the linguistic strata formulated by the grammarian tradition of Bhartṛhari to the self-reflexive dimensions of speech articulated in the tantric epistemology of Kashmiri Shaivism. It examines the ontological entrenchment of reflection within language, conceptualized as a cognitive-linguistic medium that reproduces and structures worldviews in the tradition of Sanskrit grammarians. Furthermore, it analyzes the heterogeneous modes of appropriation of these linguistic-philosophical insights by Kashmiri Shaiva thinkers – ranging from initial rejection by the tradition's founder, driven by competitive polemics against the grammarians, to later assimilation and refinement in response to Buddhist *anatma*vāda.

The study also situates this intellectual evolution within the broader, still-relevant dialectic of competing worldviews: the personalist perspective, which emphasizes the cultivation of affirmative and expansive states of consciousness; the tantric paradigm of Kashmiri Shaivism, which posits an integrative model of self-awareness and agency; and the Buddhist framework, which negates an enduring “self”, engendering ontological discontinuities that challenge the coherence of lived experience. In response to the Buddhist critique, Kashmiri yogic and tantric scholars, beginning with Utpaladeva and Abhinavagupta, articulated the concept of *vimarśa* – a unique mode of reflexivity that underpins the cognition of one's own mental acts. This reflexive awareness is predicated on an internalized engagement with the levels of *sūkṣma* (subtle) speech, through which individuals interrogate, justify, and recalibrate their cognitive and existential narratives.

By historicizing this process of conceptual demarcation, the article draws upon contributions from Indian, European, and American scholars of Kashmiri Shaivism. The enduring intellectual significance of this discourse is attested to by the rigor of its polemical engagements with Buddhist thought, particularly in its treatment of the interplay between reflection and linguistic cognition as a continuum of inner discursivity. The philosophical sophistication of Kashmiri Shaiva thinkers during the zenith of Indian intellectual culture thus remains an exemplary case of deep epistemic inquiry into the interrelation between language, self-awareness, and ontological continuity.

Key words: reflection, self-reflexivity, philosophy of language, Kashmiri Shaivism, Tantra, Bhartṛhari, Utpaladeva, Abhinavagupta, *vimarśa*, *vāc*.

УДК 111.1:336.74

DOI <https://doi.org/10.30970/PPS.2025.61.22>

ЕВОЛЮЦІЯ ОНТОЛОГІЧНОГО СТАТУСУ ГРОШЕЙ В ІСТОРИКО-ФІЛОСОФСЬКОМУ ДИСКУРСІ: ВІД КОНКРЕТНОЇ ЦІННОСТІ ДО АБСТРАКТНОГО СИМВОЛУ

Ігор Федорченко

*Український державний університет імені Михайла Драгоманова,
кафедра ЮНЕСКО з наукової освіти
вул. Пирогова, 9, 02000, м. Київ, Україна*

Впродовж усього цивілізаційного поступу гроші, а отже, і їх цінність, зазнавали певних трансформаційних змін. Людство переплавляло злитки в монети, ставило розпис на папері і, нарешті, перенесло їх цінність у хмару, засвідчуючи їх шлях: від «натуралістичної» до семіотичної онтології. В античності вага і проба виявлялися частиною самої речі, а матерія та логос обміну зросталися в єдиному плавильному тиглі. Так, в архаїці монета була шматком сакралізованого металу, де кількість золота чи срібла збігалася з функцією міри. А вже в Арістотеля її «сутність» (τὴν εἶναι) полягала в тому, щоб бути одночасно і конкретною матерією, і загальним логосом обміну, де між субстанцією та знаком знаходиться рівність.

Ранній капіталізм поглибив дискурс довкола грошей: паперові асигнації та векселі показали, що цінність живе у довірі, а метал лише мобілізує її. Тому Карл Маркс зробив золото «фетишем», у якому абстрактну працю уособлює зримо-конкретне тіло, а цінність виявляється соціальною субстанцією, а не природною якістю речовини. Так, золото виступило не більше ніж товаром, який відзначили для матеріалізації абстрактної праці. Та цілковитого краху це ідилічне розуміння грошей зазнає, коли долар відв'язали від золота. Гроші цілковито звелися до кредиту довіри. Щодо металу, то він був списаний як старомодний костюм, що заважає свободі руху капіталу.

Цифровий світ зафіксував довіру не до емітенту, а до протоколу, перетворивши цінність на подію розподіленого обчислення. Центральні банки, емітуючи CBDC, визнали буття грошей рядком коду, чия онтологія дорівнює стійкості консенсусу мережі. Так поступово метал поступився місцем друку, друк – запису, а запис зійшов до алгоритму. І на кожному кроці «конкретна цінність» розчинялася, перетворюючись на «абстрактний символ», який живе рівно стільки, скільки суспільство (або блокчейн) продовжує вірити, що символ працює.

Ключові слова: абстрактне, конкретне, обмін, фіат, криптовалюта, еволюція грошей, дематеріалізація, знак, символ.

Вступ. Гроші завжди були дзеркалом того, як цивілізація розуміє буття і владу. На зорі зародження економічних відносин гроші були фізичними товарами, такими як золото або срібло, які цінувалися за їхню рідкість і корисність. Ці, умовно кажучи, «речі» мали свою внутрішню цінність, що робило їх придатними до обміну. З історії, а відтак і посиленням та розвитком економіки з'явилися представницькі гроші, такі як паперові банкноти, але забезпечені та підкріплені золотом (до прикладу, золотим запасом держави), які почали функціонувати як знаки цінності. У XX столітті з появою фіатних грошей цінність стала повністю залежати від довіри та державного регулювання, а не від матеріальної основи. Сучасні цифрові валюти, такі як біткойн, ще більше абстрагують гроші. Така нівеляція їх цінності відбувається завдяки тому, що їх статус існування можливий лише як запис у цифровому реєстрі. Та все ж навіть символічні гроші спираються на фізичні інфраструк-

тури, такі як банківські системи або сервери для цифрових валют, що ускладнює повну дематеріалізацію. Це питання залишається предметом філософських дискусій, особливо у контексті нових форм грошей, таких як криптовалюти.

У світоглядній структурі Арістотеля монета, відлита в благородному металі, поєднувала чуттєву субстанцію та логос обміну. І таким чином золото не просто являло собою цінність, воно її втілювало. «З огляду на те, як відбувалися зміни у відносинах взаємодопомоги завдяки ввезенню тих предметів, що були в надлишку, – виникла неминуча потреба у монеті, оскільки далеко не кожен предмет першої необхідності зручно було перевозити з одного місця в інше. І тому, аби проводити взаємний обмін, дійшли згоди давати й отримувати таке, що, маючи цінність само по собі, було б зручним у справі обміну для життєвих потреб, наприклад, залізо, срібло чи щось подібне. Спочатку встановили у загальних рисах розміри й вагу таких предметів, а потім, щоб звільнитися від постійного зважування і вимірювання, стали позначати їх особливим знаком, який засвідчував їхню вартість» [1, с. 19]. Тут же в роботі «Політика» Арістотель проводить дослідження причин у прагненні накопичення статків, а тому і грошового капіталу. Та сенс, який варто вивести з його розмірковувань, полягає в тому, що будучи співмірними щодо золота та срібла гроші несуть певну внутрішню цінність, яка від моменту тотального домінування в житті людини втрачається. «Будь же яке з духовних благ дає тим більшу користь, що більше воно виявляється, коли взагалі можна припустити, що духовні блага являють собою не тільки прекрасне, але й корисне, взагалі-то, очевидно, вища досконалість об'єктів, які порівнюються між собою з метою пізнання переваги одного з них над іншим, перебуває у прямому відношенні до тієї відмінності між цими об'єктами, яку ми бачимо, досліджуючи кожен з них, взятий окремо» [1, с. 123]. Коли ж одні з благ, а саме зовнішні, як завважає Арістотель, відокремлюються від їх внутрішньої цінності або ж втрачається рівновага між цими двома складниками, як-от з грішми, які стають самі по собі метою, тоді ж на сцену виходить мистецтво наживання статку, а тому і життя позбавлене будь-якого сенсу.

Тут прикладом арістотелівських розмірковувань слугує легенда про Мідаса, у якого внаслідок ненаситних бажань усе, чого він торкався, перетворювалося на золото. Саме тому до «взаємин» з грішми Арістотель вводить такі сутності, як-то душа людини, її чесноти. Адже саме вони не дозволяють втратити та притлумити відчуття та розуміння грошового обігу, який має бути спрямований на принесення блага.

У Карла Маркса ця «матеріально-духовна аура» за грошима зберігається та підтримується. «Золотий еквівалент» фіксує у грошах приховану працю (звідки власне згодом виростає критика товарного фетишизму). «Бувши вищим продуктом розвитку обміну й товарової продукції, гроші затушовують, прикривають суспільний характер приватних робіт, суспільний зв'язок між поодинокими продуцентами, об'єднаними ринком... Гроші мають за передумову певний розвиток товарового обміну. Різні форми грошей – простий товаровий еквівалент або засіб циркуляції, або засіб платежу, скарб і світові гроші – вказують, залежно від різного обсягу застосування тієї чи іншої функції, залежно від відносної переваги тієї чи іншої функції, на дуже різні ступені суспільного процесу продукції» [5, с. 12–13].

Його бачення цінності грошей виростає з двоїстої природи будь-якої речі чи товару. Будь-який предмет має корисність (чуттєву, «конкретну» сторону праці) і одночасно містить у собі мерехтливую субстанцію абстрактного, суспільно необхідного робочого часу. Поки товар лежить на прилавку, ця друга сторона залишається «ідеальною»: її не можна торкнутися, як не можна торкнутися «кілограмів» всередині гирі. «...тіло якогось товару, як-от, приміром, сурдут, дана річ, як така, виражає вартість, отже, з природи має форму

вартості. Правда, це має силу лише в межах того вартостевого відношення, що в ньому товар «полотно» відноситься до товару «сурдут» як до еквіваленту. А що властивості якоїсь речі не випливають з її відношення до інших речей, а навпаки, лише виявляються у такому відношенні, то здається, що і сурдут свою еквівалентну форму, свою властивість безпосередньо обмінюватись має з природи, цілком так само, як і свою властивість бути важким або затримувати тепло. Звідси та загадковість еквівалентної форми, коли ця форма виступає перед ним цілком закінченою, в грошах» [5, с. 22].

Гроші з'являються, коли суспільству потрібно надати відокремлену форму цієї саме ідеальної частини субстанції. Золото (або будь-який товар, що зайняв позицію загального еквівалента) стає «конкретною цінністю» в тому сенсі, що воно матеріалізує суто соціальне ставлення. Будучи створеним працею, воно само по собі містить вартість, але його власна корисність геть незначна, адже його місія полягає в тому, що кожен учасник обміну заздалегідь визнає цей метал універсальним. Таким чином, гроші є товаром, у якому абстрактна праця набуває ознак «тілесності», відокремлюючись від усіх конкретних праць, і тому всяке багатство виявляється обчислюваним у певній кількості грошової речовини.

К. Маркс також підкреслює на реальній цінності золота, яка визначається тим самим суспільно необхідним часом його видобутку, що й у будь-якого товару, проте в очах повсякденної практики це праця, «затерта» блиском самої монети. Отже, коли згодом метал замінюється паперовим знаком або електронним записом, онтологічний статус грошей втрачається чи то трансформується через відрив від матеріальної оболонки. Та й у цих умовах логіка залишається марксівською: абстрактна праця шукає оболонку, і суспільство винаходить усе нові форми, щоб зробити цю невидиму субстанцію «конкретною», навіть попри те, що більше не втілена в злитку золота.

Можна припустити, що однією з причин, яка вплинула на відхід від подвоєного коду грошей – був накопичувальний ефект, а також штучне створення потреб. «Гоббс з нещадною якістю тлумачить людську працю як товар поряд з іншими товарами – вже тут закладаються підвалини для подальшої елімінації поняття цінності з національної економіки. Безперечно, поняття цінності порівняно з іншими фундаментальними поняттями теорії народного господарства найбільше пов'язане з філософією, оскільки воно є нормативним поняттям, яке уможливує визначення фактичної ціни як справедливої та несправедливої» [2, с. 129]. Так, Вітторіо Гьосле вказує на умову, за якої цінності вихолощуються з економічної теорії. І саме тому у XX ст. формується відхід від застосування поняття вартості залежно від дескриптивної теорії ціноутворення.

У роботі «Розкіш та капіталізм» Вернер Зомбарт [10] ілюструє, як гроші втрачають свою середньовічну функцію «мірила потреб» і стають чистою формою бажання. Їхня купівельна спроможність є квитком у світ штучно створюваних потреб, а отже, це найоптимальніший шлях до нескінченної експансії капіталу. Розкіш, своєю чергою, перестає бути стаціонарною емблемою статусу і перетворюється на двигун інновацій. Для того, аби утримати увагу статусних клієнтів, торговець змушений щосезону вигадувати новинку, штовхаючи тим самим вперед техніку, фінанси та світову торгівлю. Так, за В. Зомбартом, грошовий знак і предмет розкоші утворюють спіраль: гроші ліквідують моральні табу на марнотратство, розкіш провокує виробництво нових знаків багатства, а «духовний настрій», що виникає з цієї алхімії, стає суттю капіталізму, набагато раніше і яскравіше, ніж пуританська аскеза Макса Вебера. У результаті гроші у В. Зомбарта не холодний лічильник вартості, а рідке паливо естетизованого прагнення, яке через розкіш надає капіталізму ту саму «барочну» спрагу розширюватися і завойовувати світ, доки будь-яке золото не буде перетворено на лоск, а весь лоск назад на золото. Хоча крайнє навряд чи можливе.

У другій половині ХХ століття радикалізується зрушення у трансформації онтологічного статусу грошей. Після виходу з гри Ямайської валютної системи Бреттон-Вудс і скасуванням золотого стандарту в 1971 році гроші остаточно оголюють свою символічну природу, їхнє буття закріплюється вже не в металі, а у суверенному друці та довірі до інституцій. Марксистська «предметна» вартість, зіммелівська «формальна» вартість та арістотелівський збіг субстанції та номіналу остаточно розвели онтологію речі та онтологію знаку. Гроші набули ознак чистого символу, який уряд може девальвувати, множити чи «стерилізувати» з волі бюрократії. Але разом із цією дематеріалізацією виникає і онтологічний дефіцит довіри: якщо папір цінний лише печаткою, то все залежить від чесності друкаря. Тож і тут нівелюється будь-що цінніше. «Інакше кажучи, суб'єкт, що входить у систему платежів біткоїна, однозначно сприймає інформацію в цій системі як достовірну. При цьому всі учасники цієї системи мають одну й ту саму достовірну інформацію, яка зберігається в архіві – у системі блокчейн. А тому відсутня інформаційна асиметрія. Взаємодія суб'єктів у такій системі апіорі отримує нову базову умову – істинність усього масиву інформації та відсутність інформаційної асиметрії. Довіра як історична основа механізму отримання достовірної інформації стає непотрібною, адже достовірність задана первісно як базова основа системи блокчейн» [4, с. 42].

З появою криптовалюти символічна природа грошей виявляється виразніше. Криптовалюти постали як радикальна відповідь саме на цю проблему онтологічної опори. Bitcoin, що виникає на руїнах кризи 2008 р., підважує й важелі довіри чи й зводить їх нанівець. Адже тепер замість дорогоцінного металу постає математично гарантована рідкість, замість держави – розподілений консенсус, що відповідає закону, а «монету» тепер кує електрика майнерів. «...еволюція людського суспільства виходить на новий етап, що докорінно відрізняється від усіх попередніх, адже до сих пір взаємодія суб'єктів розвивалася на підставах інформаційної асиметрії та довіри, що гармонізувала останню. Провідником у світі інформаційної асиметрії був посередник. Суспільство, що почало формуватися у зв'язку із технологією блокчейн, – це суспільство зовні інформаційної асиметрії та довіри» [4, с. 44]. У цьому зрушенні гроші не просто знову знаходять «тіло». Їхнім тілом стає протокол, чия незмінність перевіряється кожною новою блокчейн-міткою. Скептик скаже, що це лише остаточно оголення фетиша, але філософ побачить тут перехід від субстанції і знаку до процесу: вартість існує як безперервне підтвердження транзакцій, як кипляча онтологія обчислень.

Висновки. Так, з філософської точки зору контур еволюції грошей виглядає свого роду триходівкою. У класичній фазі цінність мала речову основу та матеріальний запас золота. Після 1971 р. знак став чистою декларацією суверена та вимагав метафізики довіри до друку. Криптофаза замінила друк хешом: гроші стали кодом, що виконується, а онтологія замінюється безперервністю розподіленого обчислення. Тим самим суперечка про гроші перетворюється на суперечку про владу над протоколом: чи це будуть публічні, незмінні правила реєр-to-реєр-мережі чи ж то приватні, змінені правила центробанку. У кожному випадку ставка та сама, що й півстоліття тому: хто визначатиме межі реальності, в якій мільярд людей щодня обмінюється абстракціями на хліб та смартфони. Відповідь уже не знайти ні в злитку, ні на гербі, він пишеться рядками Solidity та параграфами регламенту, а наш вибір зводиться до того, кому ми довіriamo кнопку commit – загальному алгоритму або черговому міністерству фінансів.

Список використаної літератури

1. Арістотель. Політика. Київ : Основи, 2000. 239 с.
2. Гьосле В. Спроба етичної оцінки капіталізму. Практична філософія у сучасному світі. Київ : Лібра, 2003. 248 с.
3. Ільїн В.В., Базилевич В.Д. Метафізика економіки. Київ : Знання України, 2006. 416 с.
4. Корнівська В. Блокчейн: перший крок до суспільства без довіри. *Нові форми грошей та фінансових активів: становлення, перспективи, ризики* : І Міжнар. наук.-практ. конф. Київ : КНЕУ, 2018. С. 40–45.
5. Маркс К. Капітал. Критика політичної економії. Т. 1. Харків, 1988. 950 с.
6. Семіотичний аналіз явищ культури : монографія. Київ, Інститут філософії імені Г.С. Сковороди НАН України, 2021. 396 с.
7. Тараров Я. Криптовалюта. Як цифрові технології змінюють культурний світ. *Вісник Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна. Серія «Філософія. Філософські Перипетії»*. 2016.
8. Фаренюк Н. Неофінанси світової економіки. Київ, КНУ імені Тараса Шевченка, 2023. 217 с.
9. Nakamoto S. Bitcoin: A Peer-to-Peer Electronic Cash System. 2008. 9 p.
10. Sombart W. *Luxury and Capitalism*. University of Michigan Press, 1967. 200 p.

**THE EVOLUTION OF THE ONTOLOGICAL STATUS OF MONEY
IN HISTORICAL AND PHILOSOPHICAL DISCOURSE:
FROM CONCRETE VALUE TO ABSTRACT SYMBOL****Ihor Fedorchenko**

*Ukrainian State Mykhailo Dragomanov University,
Educational and UNESCO Chair in Science Education
Pirogova St., 9, 02000, Kyiv, Ukraine*

Throughout the entire civilizational progress, money, and therefore its value, underwent certain transformational changes. Humanity melted ingots into coins, put writing on paper, and, finally, transferred value to the cloud, which indicates that the very concept of money has gone from a “naturalistic” ontology to a semiotic one. In Antiquity, weight and assay were part of the thing itself, and matter and logos of exchange merged in a single melting pot. Thus, in the archaic period, a coin was a piece of sacred metal, where the amount of gold or silver coincided with the function of measure. And for Aristotle, its “essence” (τί ἢν εἶναι) consisted in being both a concrete matter and a general logos of exchange.

Early capitalism deepened the discourse around money: paper bills and promissory notes showed that value lives in trust, while metal only mobilizes it. Thus, Karl Marx made gold a “fetish” in which abstract labor is personified by a visible-concrete body, and value is revealed as a social substance, not a natural quality of matter.

The digital world has fixed trust not in the issuer but in the protocol, transforming value into a distributed computing event. Central banks, by issuing CBDCs, have recognized the existence of money as a line of code whose ontology is equal to the stability of the network’s consensus. So gradually metal gave way to printing, printing to recording, and recording to algorithm. And at each step, the “concrete value” dissolved, turning into an “abstract symbol” that lives only as long as society (or the blockchain) continues to believe that the symbol works.

Key words: abstract, concrete, money, fiat, cryptocurrency, exchange, dematerialization, sign, symbol, simulacrum.

УДК 141.7:316.34]:004

DOI <https://doi.org/10.30970/PPS.2025.61.23>

ЦИФРОВИЙ ТРАНЗИТ: ВПЛИВ ТЕХНОЛОГІЙ НА ЗМІНУ СОЦІАЛЬНОЇ СТРУКТУРИ

Денис Хайлак

*Український державний університет імені Михайла Драгоманова,
кафедра ЮНЕСКО з наукової освіти
вул. Пирогова, 9, 02000, м. Київ, Україна*

Коли класики філософсько-соціального дискурсу ХХ ст. писали про «соціальну структуру», то підмурок у трактуваннях переважно брали з марксівської матриці класового утримання засобів масового виробництва, веберівських сходів бюрократії та статусу і ще, напевне, дюркгеймівського органічного поділу праці, що цементує колектив творчим примусом. Структура мислилася важкою, стаціонарною (завод, профспілка, партія тощо), а змінити її означало перекроїти матеріальні відносини чи політичні інститути. Вже у 1970 рр. ця схема отримала надлом. Постіндустріальні прогнози Деніела Белла та «інформаційна цивілізація» Мануеля Кастельса змістили увагу з цеху на канал зв'язку, з виробничого верстата на вузол мережі.

У роботі «Network Society» М. Кастельс описав світ, де вузол належить тому, хто утримує потік інформації, а влада вимірюється пропускнуною спроможністю, а не площею фабричних корпусів. А вже згодом у бауманівській логіці розмірковувань ця розріджена картина трансформованого світу сучасності характеризується як «liquid». Саме в цій плинності тануть ролі, інститути не встигають за мобільністю капіталу, а сама солідність соціальних кордонів розчиняється у стоку миттєвих виборів споживача.

Так поступово формується платформний капіталізм з його економічною ієрархією, що будується геть не з цехів та супермаркетів, а з хмарних операційних систем, що агрегують дані та орендують увагу. Праця розщеплюється, підіймаючи до верхніх ярусів, наче в фільмі «Платформа», власників центрів обробки даних та спускають донизу «алгоритмічний пролетаріат». Таким чином, нині людство існує у стані перехідності, що проявляється майже канонічно: є розуміння двох полюсів існування, але немає точної певності щодо правильності вибору та вектора руху. Та, попри всі ці філософські рефлексії, світ сповнюється змінами, технологічними оновленнями та шаленцями, які прагнуть отримати більше ресурсів та благ з мобілізованого в хмарі капіталу.

Ключові слова: цифрова транзитність, транзитне суспільство, соціальна структура, реальність, машинний інтелект.

Вступ. За складністю поняття «цифровий транзит» насамперед знаходиться процес, за якого «аналогова реальність» вилушується, поступаючись місцем середовищу, де дії, речі та відносини відразу ж втілюються в даних та алгоритмах. Філософи описують його як перехідний етап, що нагадує культурну лімінальність. Якщо крайня описує митарство між двома визначеними людиною ідентичностями, тоді як цифровий транзит засвідчує вихід з колишньої форми соціального життя, але яка ще не закріпилася в новій. Це фіксує основні зрушення. Насамперед фіксуються ризики масованого алгоритмічного контролю, коли нелегітимні коди таємно замінюють закони. Далі в канву соціального буття втискається поступова перевага машинного інтелекту над людською інтенціональністю. Йдеться про дещо викривлене повстання роботів, де когнітивна робота розчиняється в «чорних ящиках» моделей, позбавляючи суб'єкт класичного статусу автора і ставлячи під питання доктрину відповідальності. Також здійснюється «транзит від продуктів до платформ». Цін-

ність переміщається з фізичних речей у сервіси на їх основі, тому матеріальний світ стає лише інтерфейсом для потоків коду, а власність набуває характеру тимчасової ліцензії на участь у платформній екосистемі.

З огляду на феноменологічний підхід можна стверджувати, що «занурення в цифру» ставить світ у позицію «перехідності» завдяки втраті предметами «аурної щільності». Предмети миттєво стають реплікованими подіями екранного потоку, так що буття зникається з його статистичним двійником. Ще у Вальтера Беньяміна аура речі трималася на відстані між «тут» і «там», але цифра спричинила миттєве скасування дистанції. Тепер черговий репост знищує унікальність швидше, ніж людина встигає відрефлексувати сенс тексту чи зображення, і замість «даності» постає рафінована до пікселя подoba, готова тиражуватися та помножуватися. «Загалом можна ствердити, що техніка репродукції вивільняє репродуковане зі сфери традиції. Тиражуючи репродукцію, ця техніка заміняє його неповторний вияв масово повторюваним. Даючи змогу репродукції у тій чи іншій ситуації вийти назустріч тому, хто її сприймає, ця техніка актуалізує відтворюване» [3, с. 58]. Звідси ефект статистичного двійника, коли у кожного предмета з'являється серверна примара, якій людина довіряє більше, ніж тактильній очевидності, бо примара обіцяє миттєвий пошук і передбачуване необхідне сортування. Буття, стиснувшись до хештегу, легко вписується в панораму машинного зору. Саме камера визначає, що «на фото кіт», але самому коту в цьому розпізнаванні вже тісно, він стає функцією імовірнісного розподілу. В оптиці феноменології це може значити лише те, що гуссерлівський *Lebenswelt* поступається місцем кореляційній моделі, а переживання, насамперед унікальне і незворотне, перетворюється на гамбургер відцифрованих смислів, який можна розігрівати нескінченно, втрачаючи смак з кожним новим кліком. Людина все ще може згадувати запах мокрого каміння або товщину книги на долоні, але не через свідомісно невідредуковане, а радше тому, що цифра привчає сприймати будь-яку відсутність як баг мережі, а будь-який шум реальності як перешкоду для чистоти сигналу. Так, «аура щільності» змінюється «аурою доступності», світ, де феноменолог шукав живу безпосередність, поступається абстракції приладів, у якій унікальне переживання більше не вважається подією, а є статистичною похибкою.

Та розглядати питання цифрового транзиту варто не лише з феноменологічної точки зору. Адже в оптиці філософського аналізу цифровий транзит є не банальною цифровою «перебудовою», а складною антропологічно-соціальною мутацією, в якій перевіряються на міцність усталені форми існування та сприйняття реальності. Адже зараз той, хто освоює нові форми критики коду, мабуть, отримує більше шансів на занурення в реальність, яка тепер швидше за все пишеться бінаром.

Як зазначається у звіті Єврокомісії «2025 State of the Digital Decade report urges renewed action on digital transformation, security and technological sovereignty», з огляду на попереднє десятиліття трохи більше половини європейців (55,6%) мають базові цифрові навички. Це свідчить про те, що ЄС досяг стійкого прогресу з цифровізації ключових державних послуг зокрема. Проте залишається низка проблем, які бажали б швидшого покращення. «Дані свідчать про проблеми, що зберігаються, такі як фрагментація ринків, надмірно складне регулювання, проблеми безпеки і стратегічна залежність. Подальші державні та приватні інвестиції, а також полегшення доступу до венчурного капіталу для компаній ЄС прискорили б інновації та масштабування» [9]. Така стратегія поки лише посилює розкол між аналоговим та цифровим світами. І явний перекоп відбувається в бік цифри. Так, той же таки статус людини тепер визначається не володінням землею або верстатом, а встановлюється тим, хто контролює database, алгоритм і має право на вимикач. Виникає шар алгоритмічного пролетаріату, що живе за правилами, що оновлюється так само тихо,

як Terms of Service вночі понеділка. На вищій шаблі підіймається власник інфраструктури, «підключальник хмари». Крайнім може бути як корпорація, так і держава, чия потужність центрів обробки даних та капіталізація обслуговують владу над потоками уваги. Тож, уже на підставі цього ми можемо судити, що соціальна структура більше не кріпиться на заводських воротах, а виринає в реальному часі на панелі дешборду. Мобільність вимірюється ступенем «згоди за замовчуванням» та ділитися біометрією, а горизонтальна солідарність розпадається на рейтинги, лайки та токени довіри.

Не оминає увагою цифрова транзитність і окрему людину, яка не просто посідає місце тепер уже в цифровій структурі, а й посилено намагається його посісти. «Цифрові соціологи стверджують, що соціальні мережі створюють нову реальність, не обмежену горизонтом сприйняття, і віртуальна ворожнеча там може виглядати так само реально, як і суперечка віч-на-віч. Однак відмінність перебування онлайн у тому, що тепер ледь не весь світ стає свідком того, приймаєте ви виклик чи ні. Це можна побачити скрізь, не тільки принагідно до вбивств, – 80% бійок у чиказьких школах сьогодні спровоковані онлайн» [6, с. 9]. Пітер Сінгер та Емерсон Брукінг зауважують на тому, що логіка популярності («лайк» як базова одиниця уваги) стала новим еквівалентом сили: швидкість і охоплення повідомлення важливіші за його достовірність, а алгоритми навряд чи відрізняють хіт-кліп Тейлор Свіфт від вербувального ролика. В результаті будь-який повсякденний конфлікт миттєво проходить через фільтр цифрових реплік, і буття автоматично зникає з тією моделлю, яку платформи вираховують із лайків, кліків та часу перегляду. Цифровий транзит посилює кожну з п'яти закономірностей, описаних П. Сінгером: вірусність перемагає правду, мережі стирають кордон фронту, копіювання чужих медіатактик здешевлює пропаганду, кожен користувач є потенційним солдатом інфовійни, а платформи формують правила битви. Чим глибше суспільство йде в хмарні послуги, тим виразніше ці принципи трансформують соціальну структуру та місце людини в ній: власники інфраструктури посилюють місце класичної еліти, а «алгоритмічний пролетаріат» постачає контент-босприпаси, часто не усвідомлюючи своєї ролі. «Ми навіть не замислюємось над тим, наскільки пристрої, котрими ми користуємось щодня: електронна скринька, оплата комунальних послуг, місцезнаходження й реєстр дзвінків мобільного телефону, публічні камери, онлайн-магазини, кредитні картки, розпізнавання обличчя на фото, соцмережі, пошукові браузері, трекери для фітнесу можуть сприяти розвитку терористичних організацій» [5, с. 194]. Подібні кейси підтверджують пророцтво П. Сінгера, адже дійсно вже в епоху генеративного штучного інтелекту ми спостерігаємо, як контент стає дешевшим, переконливішим і небезпечнішим, ніж здавалося дослідникам ще п'ять років тому. Саме на це вказує і аналітика Brookings, попереджаючи, що майбутні вибори ризикують потонути в лавині машинних дипфейків, навіть якщо їх реальний вплив на переконання поки що важко оцінити чи виміряти.

Ще в оптиці франкфуртців соціальна структура вважалася стійкою «архітектурою індустріального світу», де існують класи, бюрократія, професійна корпорація та масові інститути медіазв'язку, гравітація яких визначалася контролем над матеріальним виробництвом та розподілом. Владу визначали жорстко прописаними інструкціями, а нерівність вимірювалася наявністю землі, верстата чи формального статусу. Соціальна структура – це процес, де історично мобільна конфігурація капіталу, бюрократії та медіа нескінченно поглинає спонтанність суб'єкта. В ХХ ст. класичний «скелет» класів змінюється, але не зникає, хоча вже обтягується плоттю індустріальної культури і залишається інструментом всеосяжного управління, поки критика не розімкне коло, що згущується. В конфігурації «одновимірної людини» Герберта Маркузе соціальна структура більше схожа на

гладку поверхню без оптики критики, ніж на сході класів, а опір уможливорюється лише виведенням з ладу самого механізму виробництва потреб. Г. Маркузе вважає, що масове споживання склеює базу і надбудову, створюючи «одновимірну людину», яка через надмірний комфорт і цілодобову рекламу (навіть «революційний пролетар») усе частіше віддає перевагу новому авто замість всезагального звільнення. «Індустріальне суспільство у своєму розпорядженні має засоби перетворення метафізичного у фізичне, внутрішнього у зовнішнє, авантюри розуму в авантюру технології. Страшні вирази (і реальності) – «інженери душ», «мисливці за головами», «наукове управління», «наука споживання» скорочують (у жалогідній формі) зростаючу раціоналізацію ірраціонального, «духовного» – заперечення ідеалістичної культури. Але завершення технологічної раціональності в процесі переведення ідеології у дійсність буде також перетворенням матеріалістичної антитези в цю культуру» [4, с. 115]. Саме тому, на думку мислителя, омріяне «умиротворене існування», яке пропагують розробники технологій, може стати значною проблемою, замість первинної мети.

Цифровий транзит розвертає цю геометрію в потік даних, де стратифікація відтепер проходить по лінії доступу до швидкісної інфраструктури та коду. У результаті зміни моделі соціальної структури, класична вертикаль «капітал–праця–держава» перетворюється на динамічну матрицю «інфраструктура–дані–рейтинг». Тому замість фабричних воріт маячє екранна вирва персоналізованих потоків, а замість публічного закону постає виконуваний код. На місці ж інституційного авторитету знаходиться репутаційний лічильник у реальному часі. Звісно, що в перехідному стані старі класи ще не зникають, але їхнє місце на соціальній орбіті визначається не розміром цеху, а пропускнуою здатністю каналу та привілеєм переглядати вихідний код. Адже цифровий світ, вимагаючи сйива прозорості та штампуну процедури, намагається утримати нову структуру від повного розчинення у хмарі.

Досить цікавим є той факт, що непоодинокі фахові розвідки проблеми «транзитного суспільства» загалом акцентовані на аспекті певної боротьби, яка відбувається між новим та старим світом або ж в межах самого «переходу». Так, ми вже згадували роботу Пітера Сінгера «Війна лайків» [6], де він обґрунтовано доводить твердження, що цифровий світ є досить жорстокою системою координат, в якій людина дещо неусвідомлено намагається маневрувати та заподіювати тим самим собі ж шкоду. Інший аспект проблеми знаходимо у Еріка Вібельхауса-Брама [8], який проводить широке крос-національне дослідження того, як truth commissions «окупують» простір пост-авторитаризму. Зіставивши ситуації Сальвадору, Чилі, Уганди тощо, автор намагається довести, що комісії, які створюються Європою, здатні помітно покращувати ситуацію з правами людини, хоча їхній внесок в інституційну якість демократії залишається скромним і залежить від політичної волі та публічного резонансу їхніх звітів. Якщо розглядати ці висновки крізь призму сучасного цифрового транзиту, стає ясно, що сама архітектура резонансу за п'ятнадцять років радикально змістилася: аналогові зали слухань, аудіозаписи та паперовий фінальний звіт змінює хмарний стек, у якому свідчення надходять потоками метаданих, а підсумковий наратив одразу індексується пошуковиком. Технологічні посібники для недавніх комісій у Тунісі та Гамбії вже виходили з того, що «цифра» не допоміжний інструмент, а нова сцена, де комісія зобов'язана вести діалог із суспільством у реальному часі, забезпечувати онлайн-участь діаспори та публікувати інтерактивні бази даних для дослідників. Паралельно з цим експерти з перехідного правосуддя фіксують, що штучний інтелект здатний як прискорити документування злочинів (автоматичне розшифрування, розпізнавання осіб, тематична кластеризація архівів), так і обрушити довіру до результатів роботи через «чорну скриньку» алгоритму

та ризик повторної віктимізації. Щоб зберегти ланцюжок автентичності у середовищі, де будь-який JPEG можна підробити за секунди, правозахисники експериментують із блокчейном. Хронологічний реєстр фіксує час і місце завантаження фото чи відео, перетворюючи кожен байт на доказ з підписом цифрового нотаріусу.

Е. Вібельхаус-Брам наголошує, що традиційний успіх залежав від елітного консенсусу і від того, наскільки солідною є паперова тека звіту [8]. Нині ж політичний капітал збирається не кількістю сторінок, а радше кількістю ретвітів. Таким чином, цифровий транзит не скасовує схеми, описаної Е. Вібельхаус-Брамом, але перевизначає її змінні. Замість прочитання фінального звіту може бути навігація по інтерактивній карті порушень, замість повільного формування суспільного консенсусу може бути миттєва поляризація стрічки, а замість дефіциту доказів інфляція зображень, де істинність можна доводити криптографією. Тож, щоб truth commissions і далі служили правам людини і демократії, їм доведеться вийти з режиму «архіву пам'яті» і стати операторами цифрового публічного простору, де істина підтверджується не друкованим авторитетом, а відкритим кодом і розподіленою довірою мережі.

Висновок. Тож можна скільки завгодно повертатися до старої марксівсько-веберівської моделі будови соціального світу, в будь-якому випадку щось від неї наразі все ж присутнє. Оскільки можна відсахуватися від нових тенденцій. Чи й навпаки, палко їх обстоювати. Так чи інакше, стан перехідності відкриває ще одну перспективу, яка вже змінює уявлення про соціальну структуру. І ця соціальна структура описується не через класи та інституції, а через трикутник «інфраструктура–дані–рейтинг». Відповідно, хто володіє хмарою, визначає поле можливостей, а той, хто генерує дані, формує нову працю, хто ж читає та змінює рейтинговий алгоритм, закріплює владу.

Так, образ «будови суспільства» переходить від тяжкої архітектури до хмарного ландшафту. Якщо індустріальна модель вимагала аналізу матеріальної бази, то цифрова змушує розкривати невидимий шар коду: структура стала динамічною версією самої себе, що миттєво оновлюється. Вона живе темпом Git-репозиторію, а її вертикалі – це рядки, в які платформа може влити нову функцію, змінюючи цим траєкторію мільйонів життів. Парадокс у тому, що мережевий флюїд не скасував старого питання про нерівність, а просто переписав його до термінів доступу, пропускної спроможності та права на вимикач. Поки філософія не навчиться читати json-файл так само уважно, як колись Карл Маркс фабричні звіти, «соціальна структура» залишиться фантомом за хмарним інтерфейсом, керуючи нами силою прихованою, але не менш твердою за будь-які сталеві ферми індустріального минулого.

Список використаної літератури

1. Бауман З. Плинні часи. Київ : Часопис «Критика», 2013. 176 с.
2. Белл Д. Прихід постіндустріального суспільства. Сучасна зарубіжна соціальна філософія : хрестоматія. Київ : Либідь, 1996. С. 194–250.
3. Беньямін В. Мистецький твір у добу своєї технічної відтворюваності Вибране. Львів : Літопис, 2002. С. 53–91.
4. Маркузе Г. Одновимірна людина. Дослідження ідеології розвинутого індустріального суспільства. Сучасна зарубіжна соціальна філософія : хрестоматія. Київ : Либідь, 1996. С. 87–134.
5. Свідерська О. Труднощі інституційного регулювання цифрових ризиків у транзитному суспільстві. *Вісник Львівського університету. Серія : філософсько-політологічні студії*. 2020. Випуск 31, с. 189–195.

6. Сінгер П. Війна лайків. Зброя в руках соціальних мереж. Харків : Клуб Сімейного Дозвілля, 2019. 320 с.
7. Castells M. The Rise of the Network Society. Blackwell Publishing Ltd, 2000. 566 p.
8. Wiebelhaus-Brahm E. Truth Commissions and Transitional Societies. The impact on human rights and democracy. USA and Canada, Routledge, 2010. 217 p.
9. 2025 State of the Digital Decade report urges renewed action on digital transformation, security and technological sovereignty. URL: https://digital-strategy.ec.europa.eu/en/news/2025-state-digital-decade-report-urges-renewed-action-digital-transformation-security-and?utm_source=chatgpt.com.

DIGITAL TRANSIT: THE IMPACT OF TECHNOLOGY ON CHANGING SOCIAL STRUCTURE

Denys Khailak

*Ukrainian State Mykhailo Drahomanov University,
Educational and UNESCO Chair in Science Education
Pirogova St., 9, 02000, Kyiv, Ukraine*

When the classics of philosophical and social discourse of the 20th century wrote about “social structure”, the foundation in their interpretations was mainly taken from the Marxian matrix of class maintenance of the means of mass production, the Weberian ladder of bureaucracy and status, and probably also the Durkheimian organic division of labor that cements the collective through creative coercion. The structure was thought of as heavy, stationary (factory, trade union, party, etc.), and to change it meant to reshape material relations or political institutions. This scheme was already broken in the 1970s. Daniel Bell’s post-industrial forecasts and Emanuel Castells’ “information civilization” shifted attention from the shop to the communication channel, from the production machine to the network node.

In his work “Network Society”, E. Castells described a world where the node belongs to the one who holds the flow of information, and power is measured by bandwidth, not by the area of factory buildings. And later, in Bauman’s logic of reasoning, this sparse picture of the transformed world of modernity is characterized as “liquid”. It is in this fluidity that roles melt away, institutions fail to keep up with the mobility of capital, and the very solidity of social boundaries dissolves in the flow of instant consumer choices.

Thus, platform capitalism is gradually taking shape, with its economic hierarchy built not on shops and supermarkets, but on cloud operating systems that aggregate data and rent attention. Labor is being divided, raising data center owners to the upper echelons, as in the movie “Platform” and pushing the “algorithmic proletariat” to the bottom. Thus, humanity currently exists in a state of transition, which manifests itself almost canonically: there is an understanding of the two poles of existence, but there is no exact certainty about the correctness of the choice and the vector of movement. But despite all these philosophical reflections, the world is filled with changes, technological updates and madmen who seek to obtain more resources and benefits from the capital mobilized in the cloud.

Key words: digital transit, transit society, social structure, reality, machine intelligence.

УДК 1(091)(477)

DOI <https://doi.org/10.30970/PPS.2025.61.24>

ІСТОРІЯ В КОНТЕКСТІ УКРАЇНСЬКОЇ ФІЛОСОФІЇ: ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ПІДХОДИ

Наталія Шакур

*Національний університет «Чернігівська політехніка»,
навчально-науковий інститут природокористування та гуманітарних наук,
кафедра філософії і суспільних наук,
вул. Шевченка, 95, 14030, м. Чернігів, Україна*

У статті досліджується феномен історії в контексті сучасної української філософської думки з акцентом на парадигмальний підхід як інструмент теоретико-методологічного аналізу. Особливу увагу приділено розмаїттю сучасних методологічних стратегій інтерпретації історії: об'єктивістському, цивілізаційному, функціональному, прогресистському, реалістичному, синергетичному, соціокультурному, етноментальному та іншим підходам. Теоретичний базис: концепція парадигми як динамічної структури знання, що визначає рамки наукового і світоглядного пізнання, а також ключові принципи вітчизняної філософії: етно- та антропоцентризму, поступу, екзистенційності, кордоцентризму, плюралізму. Підкреслюється, що у сучасних умовах глобальних викликів і загроз, зокрема, російської інформаційної агресії, маніпуляцій із темою «спільного минулого», надзвичайно актуальною постає потреба у розробці вітчизняної філософії історії, здатної дати опір фальсифікаціям. Українська філософська традиція розглядається як простір, де історія набуває статусу не лише предмета наукового знання, а й чинника формування національної ідентичності та історичної пам'яті. Наукова новизна статті полягає в трактуванні української філософії не лише як об'єкта історико-філософського вивчення, а як семантико-символічного поля, у якому конститується національна самосвідомість і стратегічні цінності цивілізаційного розвитку. У статті розкривається сутність парадигмального аналізу як методології, що виходить за межі лінійного, одномірного бачення історичного процесу. Парадигма постає як інтелектуальна матриця, що формує спосіб постановки проблем, інтерпретації джерел, реконструкції смислів історичних подій. Особливої уваги надано поняттю методології як семантико-символічному полю, в межах якого дослідник здійснює реконструкцію буття. Розглянуто понятійно-системну, аналітичну, діалектичну, компаративну, археографічну та інші методики, які можуть бути застосовані в межах парадигмального підходу. Авторка обґрунтовує тезу про те, що універсальної методології історичного пізнання не існує, а кожна з них вкорінена в конкретний національний і культурний контекст. Показано, що історія в контексті української філософської традиції розглядається не лише як хронологічний ланцюг подій, а як процес смислотворення, що формує бачення майбутнього. Підкреслено важливість звернення до української філософії для формування суб'єктної ідентичності та цілісної візії суспільного поступу.

Ключові слова: історія, українська філософія, парадигмальний підхід, національна ідентичність, методологія, парадигма історії.

Визначення теоретико-методологічних засад осмислення історії є вкрай актуальним завданням для сучасних суспільствознавців, адже нагальною лишається потреба розробки дієвих стратегій для розв'язання основоположних питань розвитку громадянського суспільства й держави. Історія, як оповідь про життєдіяльність народу, є не лише інструментом збереження історичної пам'яті, осмислення досвіду минулих поколінь, а візією майбутнього спільноти, країни, планетарного співтовариства. Хоча сучасна філософія історії репрезентована широким спектром методологічних моделей – від формаційної до ризо-

матичної – потреба в обґрунтуванні світоглядно-методологічної основи осмислення історії залишається нагальною.

Нині в інформаційному просторі ворогом поширюються наративи про «спільне минуле», «братські народи», які спрямовані на фальшування історії України і виправдання російської агресії. Тому важливою підставою актуалізації окресленої у статті теми є потреба філософського осмислення феномену історії у системі українознавства – на ґрунті вітчизняної філософії, яка спирається на архетипи національного світорозуміння та світовідношення.

Методологічної неясності додають також і філософи-постмодерністи, які тлумачать історію як різновид міфотворчості, дискурсивної гри, ставлячи під сумнів її статус як науки. З ініціативи німецького філософа Арнольда Гелена у науковий обіг було введено термін «постісторія», який починає використовуватись для характеристики нового погляду на соціальну дійсність як хаотичну, поліцентричну, фрагментарну. При цьому в опис подій постмодернізм вводить категорії «хаосу», «нестабільності», «невизначеності», адже, як слушно зауважує М. Тур, «єдине, що для нього є безсумнівним, – це плюральність завтрашнього дня, іменована нерідко «стабілізованим хаосом», знеособлювання індивідуальності, проголошення «кінця суб'єкта» і «кінця історії» [1, с. 10].

Зазначимо, що осмислити теоретико-методологічний потенціал вітчизняної філософії в аспекті осягнення історії дозволяють праці таких українських учених, як: А. Бичко, І. Бичко, П. Гнатенко, М. Попович, В. Табачковський, В. Шевченко, В. Ярошовець. У концептуальному плані авторкою брались до уваги також роботи зарубіжних мислителів, які акцентували плюралізм філософської методології – Ж. Бодріяра, Ж. Дельоза, Ж. Дерріди, Ж.-Ф. Ліотара, М. Фуко та ін. Ураховуємо також напрацювання вітчизняної наукової спільноти, яка здійснила теоретичний аналіз парадигмального підходу: у структурі сучасного методологічного аналізу [2], гуманітарних науках [3], педагогічному дискурсі [4], філософсько-правовій методології [5] тощо.

Загалом, нині суспільствознавці визнають багатоплановість історичної реальності та констатують, що «у наявності лише один єдиний факт, що не викликає сумніву, який об'єднує і примирює усі галузі історичного знання – багатообразність і багатогранність форм виявів історичної реальності» [6, с. 34]. Нині є велике розмаїття підходів до вивчення історії, які пов'язані з лінійним і циклічним образами історії або ж їх поєднанням: об'єктивістський, цивілізаційний, функціональний, прогресистський, реалістичний, цивілізаційний, соціокультурний, етноментальний, парадигмальний та ін. Розглянемо основні теоретико-методологічні підходи до тлумачення історії докладніше.

Представники т. зв. об'єктивістського підходу, що сформувався у середині XIX ст. завдяки діяльності німецької історичної школи І. Дройзена і Л. Ранке, прагнули надати історії форми «об'єктивної» науки. Історик у межах такого підходу повинен керуватися настановою описувати події об'єктивно, тобто так, як було у дійсності. Однак, прагнучи упорядкованої інтерпретації «об'єктивних джерел», історик, по суті, виконує функцію інвентаризації віднайдених у джерелах знань та їх компіляції. Візія історії як логічно впорядкованої теорії, котра наповнюється дібраними до певної теми документами, описом подій виявляється проблематичною, адже історія – це не множина складених фактів, а впорядкована, структурована певним чином та з певною метою оповідь, сконструйована істориком суб'єктивно.

Цивілізаційний підхід значною мірою ґрунтується на циклічній концепції часу, розглядаючи світову історію як оповідь про послідовну зміну та співіснування різноманітних локальних цивілізацій. Так, англійський учений А. Тойнбі витлумачує поступ людства як круговорот локальних цивілізацій (культур), базованих на релігіях. Циклічна динаміка

суспільства перебувала також у центрі уваги П. Сорокіна, О. Тоффлера, О. Шпенглера. Альтернативні лінійній парадигмі інтерпретації історії версії пропонували П. Козловські, Ф. Фукуяма та ін. Методологічні засади цивілізаційного пізнання культури ґрунтовно проаналізовані Я. Калакурою та М. Юрієм [7].

Функціональний підхід (М. Блауг, Р. Парсонс та ін.) ґрунтується на інтерпретації планетарного суспільства як системи, сегменти знання якої (знання про національні суспільства, соціально-групові, економічні структури тощо), перебувають у різноманітних формах взаємодії. Внаслідок цього розуміння виникає не лише образ безладдя як аспекту буття суспільства, але й загроза його існуванню. В цьому сенсі, на нашу думку, функціональний підхід сприяє аналізу знань про динаміку різних учасників суспільних взаємодій (подій) через урахування їхньої реакції на зовнішні впливи. Такі впливи часто набувають форми суперечностей між державою і суспільством, державою і окремими соціальними групами, між соціальними групами тощо.

Прогресистський підхід (Ж. Кондорсе, Г. Гегель та ін.) спирається на визначення історії як об'єктивного процесу розвитку суспільства, народу, держави від «нижчого» до «вищого». Передбачає таке категоріальне упорядкування історичної реальності, котре не виходить за межі лінійно-хронологічного та методологічно доводить «неісторичність» багатьох народів. Недоліком цього підходу лишається той факт, що орієнтація на історичний монізм не враховує реальну мозаїчність суспільного поступу, за якої різні народи і різні соціальні верстви одного й того ж народу у соціокультурному плані можуть одночасно існувати у різні періоди культури.

У зв'язку з цим наприкінці 90-х рр. XX ст. В. Нічик підкреслювала, що «виникла нагальна потреба не елімінувати ідею прогресу, а надати їй належне місце і ввести в більш широкий контекст історичного синтезу, який би унеможлилював її абсолютизацію. У цьому концептуальному полі повинні знайти місце не лише динаміка, розвиток, прогрес, а і статика, тривалі стабільні стани, функціонування. Бо без такого дослідження неможливо вивчати економічні, соціальні, ментальні структури, парадигми, способи, стилі богословського, мистецького мислення, а також архетипи психіки, які існують упродовж тривалого історичного часу» [8, с. 8].

Реалістичний підхід (Л. Зашкільняк та ін.) наполягає на потребі в документальності, точності, щоб те, як пишеться, немов би інформативно відповідало тому, про що або про кого пишеться. Тобто у разі такого підходу загострюється проблема істини, оскільки соціальні взаємодії теоретико-пізнавально зводяться до інтеграційного руху знань, що має тенденції уніфікації, лінеарності.

Синергетичний підхід пов'язаний з ідеєю самоорганізації складних систем та орієнтує дослідника на моделювання історичного процесу на підставі знання про відкриті, нелінійні, дисипативні системи та шляхи їх самоорганізації. На думку І. Доннікової, «його особлива пізнавальна цінність полягає в аналізі соціальних змін, що представлені як взаємодія індивіда і суспільства, яка стає передумовою нелінійної соціальної динаміки» [9, с. 114]. Історія в контексті синергетичного міждисциплінарного підходу інтерпретується з урахуванням нелінійності, поліваріантності, хаотичності.

Такий підхід, на наш погляд, має значний методологічний потенціал та відкриває нові можливості тлумачення історії. Плідні розробки в царині розуміння нелінійних суспільних перетворень належать, наприклад, В. Андрушенку, І. Бойченку, І. Добронравовій, В. Лук'янцю, М. Михальченку, Ю. Павленку, М. Поповичу, О. Соболю, В. Табачковському, В. Ткаченку, В. Шевченку, котрі тією чи іншою мірою вивчають у контексті синергетичного світобачення проблеми історії та філософії історії.

Соціокультурний підхід [10] є альтернативою історичному монізму і репрезентуючи сперту на соціокультурні чинники методологію історичного пізнання дає можливість усвідомити субстанційну різноманітність історичної реальності. Методологія історичного пізнання, в основі якої лежать соціокультурні чинники, урахує неможливість інтерпретації історичної реальності у річищі однієї «правильної» схеми «розвитку» чи «прогресу». З позицій соціокультурного підходу історія постає «мозаїкою» культур, кожна з яких виражає унікальний спосіб життя народу.

У соціокультурну методологію історії, отже, починає включатися «розуміння множинності тих начал, на основі яких можлива сама оповідь про події, а провідним мотивом у філософському тлумаченні історії стає урахування культуротворчої традиції, усвідомлення унікальності й самобутності кожного народу» [11, с. 113].

Погляд на історію з позицій етноментального підходу спирається на розуміння національного світогляду як культурного відображення ментальності народу. В дослідницькому плані це означає усвідомлення того факту, що національна картина світу формується під впливом глибинних структур етнічної свідомості, які втілюють стиль світобачення та світосприйняття народу.

Загалом же авторка, як і багато сучасних дослідників, схильна до того погляду, що універсальної, придатної для всіх культур народів, методології не існує. Це означає, що жодна методологія не може розглядатися як всебічно пізнавальна, оскільки характерна для неї методика і її результативність проявляються лише у певній, перш за все національній, символіко-понятійній структурі. Але за межами цієї структури результати можуть виявитись хибними, а методики – неадекватними.

Оскільки конструювання теоретико-наукової картини світу постає складним дослідницьким завданням, оскільки дослідник, на нашу думку, має орієнтуватись на синтез інноваційних методологій, у світоглядному плані враховуючи інноваційні тенденції розвитку, культури, освіти, науки. Суттєві перспективи у справі теоретико-методологічного осягнення історії мають антропоцентричний, екзистенційно-гуманістичний підхід. При цьому беремо до уваги людиномірність соціального та історичного пізнання і антропоцентричність оповіді про людське світобуття.

Підкреслимо, що методологією вважаємо не сукупність методів наукового дослідження чи інструкцію для дослідницької діяльності, а семантико-символічне поле, в межах якого дослідник реконструює буття. Це філософськи визначене і осмислене поле певним чином об'єднує відповідну множину дослідницьких методик, розтлумачує їх доречність та дієвість. Тому методологія є авторською участю у розробці кодів національної культури, знаків приналежності до неї, котрі дають змогу досліднику розрізнити спосіб світосприйняття та спосіб тлумачення предмета дослідження.

Водночас, якщо методологія утворює певне символіко-понятійне поле національної культури, в межах якого можуть використовуватися різноманітні методики наукового дослідження, це означає також, що методологія включає у себе дослідження особливостей і можливостей таких методик. Разом із тим у межах однієї і тієї ж методологічної стратегії завжди функціонує декілька методик отримання й аргументації досвідно-дослідних даних. Вони, в основному, представлені понятійно-системною, критичною (аналітичною), діалогічною (діалектичною), топіковою і компаративістичною (порівняльною) методиками наукового дослідження [12, с. 79].

Зокрема, понятійно-системна методика ґрунтується на твердженні, що історія завжди прив'язана до тих або інших законів (закономірностей), а дослідження подій згідно із такими законами завжди забезпечує здобуття істинного знання. Така методика надає

перевагу дедуктивній логіці мислення, котра формально забезпечує значну понятійну злагоду у викладі результатів дослідження. Але ця методика обмежує свободу дослідження, тому що в її межах вчений постає тільки суб'єктом, який оречує та інтерпретує закони, щодо істинності яких він не повинен допускати ніякі сумніви. Тому дослідник у структурі цієї методики може діяти двояко: або як догматик, що черпає зміст тільки з певних положень шляхом дедуктивних висновків, або як релятивіст, який дедуктивно вибудовує певні «результати» у формі оповіді, не дбаючи про їхню обґрунтованість.

Хоча понятійно-системна методика досить поширена в тлумаченнях історичних знань і способів їх творення, проте вона, на наш погляд, придатніша для організації інформації та заучування її в школі. Зумовлено це тим, що в процесі застосування вже встановлених наукою законів завжди виявляється їх обмеженість, а сформульовані на їх основі висновки бувають зі значними інформативними прогалинами. Іншим недоліком понятійно-системної методики є те, що вона справляє враження, що нібито всі науки, в тому числі й історія, повинні спиратися на кілька аксіом і законів або на якесь одне беззмістовне слово типу «абсолютне», «універсальне» тощо.

Така ситуація була типовою в межах модерністської методології науки, форми якої продовжуються і тепер. Публічно ця методологія в галузі історичного пізнання проявляється в тому, що не тільки окремі політики, але й науковці прагнуть створити образ певного «механізму» взаємодій не внаслідок дослідження та набуття знань про можливість чи неможливість його створення, а внаслідок голосування за прийняття законів. Здійснюється це нібито лише з метою, щоб у суспільстві завжди творилися виключно «правильні» оповіді, тобто такі, що цілком узгоджуються із встановленими вольовим способом законом чи правилом. Однак історичне дослідження має свій початок та кінець, а прогалини в історії, як правило, заповнюються «творцями історії» різноманітними вигадками «з голови».

Аналітична (критична) методика на передній план висуває раціональний сумнів щодо віри в обґрунтованість тих чи інших аксіом, принципів і законів. Аналітичний підхід, як підхід критичний, передбачає не просто уявно-теоретичне розчленування предмета на частини та їх порівняння. Якщо рахуватися із сучасністю, то в контексті постмодернізму аналітика набуває іншого змісту, ніж це властиве філософії доби Модерну, а предмет дослідження виступає не як предмет для «відображення», а через і завдяки осяганню співвідношення риторико-філологічного і логіко-раціонального підходів. У цьому разі абсолютизація якогось одного розуміння історії виключається, бо береться до уваги можливість філософської інтерпретації досвіду того історика, праці якого розглядають.

Доказова методика, всупереч аналітичній (критичній) методиці, наполягає на системності, але аж ніяк не на завершеності або «цілісності» дослідження. Оскільки наукове дослідження історичних джерел завжди спирається на антиномічну аргументацію («за» і «проти»), остільки воно має дискретний характер, бо рухається від проблеми до проблеми. В межах аналітичної (критичної) методики процес вирішення проблеми постає способом раціоналізації віри в істинність певних ідей, а в методиці доказового пізнання історичних джерел проблема виявляється безпосереднім предметом дослідження, яке згодом виявляє новий комплекс проблем.

Діалектична (діалогічна) методика історичного дослідження ґрунтується на тому, що орієнтація людей, у тому числі і вчених, у світі досягається завдяки взаємопорозумінню у системі структури світу, створеної мовою національної культури. Це означає, що доказовість, системність, критичність пізнання забезпечується, зрештою, інформаційно-символічною узгодженістю суб'єктів (осіб або дослідницьких груп) завдяки користуванню спільною мовною базою. До істини людина доходить, вступаючи в діалог з іншими людьми, беручи до

уваги їхні знання. Історичне дослідження джерельної бази, отже, набуває форми подолання особистої обмеженості знань через встановлення діалогу з багатьма іншими людьми.

Застосування діалогічної або діалектичної методики дослідження усуває обмеженість або недоліки вищезгаданих методик роботи з історичними джерелами. Необхідно зауважити, що разом з поширенням за радянської влади в Україні марксистсько-ленінської філософії тлумачення діалектики набуло інших форм, ніж ті, які розроблялися українською філософською думкою. Так, замість розуміння діалектики як різновиду методики наукового дослідження зі своїми вадами й перевагами [13, с. 50–51], в Україні укорінилося тлумачення її як універсального методу і науки про загальні закони розвитку природи, суспільства і мислення.

З огляду на те, що ніяке наукове знання не буває гомогенним, тобто однорідним з точки зору визначення предметних і логічних начал, методологічних стратегій інтерпретації тощо, важливою є методика топічного аналізу. Вона являє собою перебір чи підбір уже відомих аргументів, котрі хоча й не втратили свої пояснювальні здатності, проте виявилися забутими нині.

Важливою методикою історичного дослідження є методика археографії. Вона застосовується в роботі з конкретними джерелами і дозволяє проаналізувати історичні тексти, починаючи від києворуської доби і завершуючи початком ХХІ ст., з метою урахування змін понятійного апарату парадигм тлумачення історії та смислового навантаження змісту основних категорій історичного пізнання.

Парадигмальний аналіз історії потребує уточнення значення терміна «парадигма» та висвітлення особливостей його використання в такому контексті. Слово «*παράδειγμα*» з грецької перекладається як «взірець», «зразок» і саме в цьому значенні використовується у мовознавстві. Давні греки вживали термін для визначення своїх світоглядно орієнтованих поглядів, однак згодом воно набуло ширшого значення і стало методологічною основою для вивчення не лише природничих, а й гуманітарних процесів. У широкий вжиток поняття увійшло завдяки роботі Т. Куна «Структура наукових революцій», в якій філософ у межах аналізу розвитку науки парадигмою назвав «загальноновизнані наукові досягнення, які протягом певного часу дають науковому співтовариству модель постановки проблем та їх рішень» [14, с. 10].

У філософії науки парадигма (за Т. Куном) – це сукупність наукових уявлень, теорій, методів, норм і моделей, які визначають мислення певної наукової спільноти в певний період. Сучасною науковою спільнотою парадигма розуміється як цілісна система уявлень, смислів, цінностей і норм, яка визначає спосіб бачення світу та інтерпретації дійсності. Перехід від однієї парадигми до іншої – це не просто еволюція, а якісний стрибок, наукова революція, що змінює засади пізнання.

У філософії науки та гуманітаристиці поняття парадигми дедалі частіше використовують для аналізу трансформацій пізнавальних установок, зміни способів осмислення реальності, формування наукових і світоглядних картин світу, а також для виявлення глибинних структур мислення, що визначають зміст культурного та історичного досвіду. Парадигмальний підхід вийшов за межі лише природничих наук і виявив свою продуктивність у царині соціогуманітарного знання, зорієнтувавшись на аналізі типу раціональності (міфологічної, метафізичної, наукової, постнекласичної), домінантних цінностей (традиції, прогресу, гідності, автономії), ментальних структур (архетипів, колективної пам'яті), моделей легітимзації знання (авторитету, доказу, інтерпретації) тощо.

Під парадигмою історії, отже, розуміємо систему ідей, моделей, які задають кут інтерпретації суспільно-історичного буття людей у світі. Зрештою, підтримуємо думку

С. Стельмаха, що «методологія історії вказує вченому шляхи аналізу джерел з метою реконструкції реальної історії, а методологічними принципами пропонує напрями формулювання гіпотез для їхньої інтерпретації як складових елементів універсальної історії. В останньому випадку йдеться про методологічні парадигми, які визначають «образ історії» у певні історичні періоди [15].

Застосування парадигмального підходу до історії дозволяє аналізувати зміну не лише подій або форм правління, а і самих інтелектуальних координат, у межах яких історичне мислення функціонувало в різні епохи. Це відкриває простір для вивчення трансформацій філософських моделей розуміння історії як складного й багатовимірного процесу. Замість лінійної, уніфікованої інтерпретації минулого, парадигмальний аналіз пропонує бачити історію як поле зміни світоглядних систем, пізнавальних стратегій, ціннісних орієнтацій і смислотворчих рамок.

Парадигмальний аналіз історії постає не лише як інструмент наукового дослідження, а як особливий спосіб філософського осмислення історичної реальності. Отже, передбачає не просто хронологічне викладення подій, а реконструкцію смислових систем, у яких ці події набувають значення. Особливо плідним цей підхід є для осмислення української історичної та філософської традиції. Адже вона розвивалася в умовах колоніального тиску, ідеологічних змін, втрати та відновлення суб'єктності. Тому аналіз історії крізь призму зміни парадигм дозволяє виявити глибинні зрушення у способах самоусвідомлення нації, її ціннісних установах та формах духовної рефлексії.

Як складник духовної культури народу філософія репрезентує його духовні надбання, відображає спосіб самопізнання народу, специфіку його світосприйняття та світорозуміння в конкретну соціокультурну епоху його поступу. З погляду Д. Чижевського, кожна національна філософія є усвідомленням національної культури, «і як моральний світ збіднів би, якби не було різних типів людей, що різними шляхами і у різних формах стремлять до справедливості, як збідніло б мистецтво, коли б воно втратило різні національні та історично зумовлені стилі, так і з пункту погляду філософії, якби не було різних історично змінливих та національних «стилів» у ній» [16, с. 9–10].

Історія української філософії дає багатий матеріал для досягнення поступу українського народу, його культури та ментальності. Українська філософія, як «вчення про засади мудрого способу спільного життя українців у власній державі серед народів та держав світу» [17, с. 10], порушує цілий комплекс філософських проблем, таких як: онтологічна, гносеологічна, антропологічна, історіософська тощо. Причому вирішення кожної проблеми мало свою специфіку на кожному з етапів поступу вітчизняної філософської думки.

Тлумачення історії в українській філософській думці трансформувалось і залежало від соціокультурного контексту, епохи та світоглядної позиції дослідника. Українська філософська традиція демонструє зміну парадигм у спосіб, подібний до наукових революцій. Від середньовічного теоцентризму Київської Русі через гуманістичні тенденції бароко до романтичного націоналізму XIX ст. і далі до радянського марксизму, дисидентської етики та посттоталітарної рефлексії кожен період мислення формує свою парадигму осмислення буття, свободи, нації, справедливості.

У постнекласичну епоху, коли знання більше не претендує на універсальну істину, парадигмальність стає умовою відповідального пізнання. Історія не є об'єктивною «даністю», а є множиною можливих інтерпретацій, кожна з яких вкорінена в певній парадигмі. Українська філософія, що народжувалась у ситуаціях пограниччя, криз, колоніального підпорядкування, сформувала унікальну здатність до парадигмального мислення, до зміни інтелектуальних матриць, здатних відповідати на виклики епохи. Це дає можли-

вість досліднику розглядати історію як динамічну мережу смислів, а не як замкнений наратив.

Нагальна потреба в оновленому філософському осмисленні феномену історії в межах українознавства зумовлена необхідністю спиратися на власну філософську традицію, яка ґрунтується на глибинних архетипах українського світогляду та ставлення до світу. Історична дійсність, таким чином, виявляється не реконструйованою та логічно впорядкованою дослідником хронологічною послідовністю подій, а семантико-смисловою структурою, вкоріненою в національній культурі, досвіді та ідентичності.

Українська філософія, завдяки здатності до саморефлексії, трансформації та діалогу з власною традицією, є продуктивним простором для формування нової гуманітарної парадигми, що базується на принципах гідності, свободи, пам'яті та відповідальності. Будучи живою формою культурної присутності, філософія не лише інтерпретує історію, але й формує умови для суб'єктного, цілісного і стратегічного бачення майбутнього.

Перспективи подальших досліджень у сфері осмислення історії в контексті вітчизняної філософії відкривають широкі можливості для переосмислення українського історичного досвіду в контексті сучасних викликів. Важливо простежити зміни філософських парадигм в українській думці – від ранньомодерної до постсучасної, зокрема в умовах війни, що трансформує етичні та смислові горизонти мислення.

Подальші студії можуть зосередитися на застосуванні парадигмального підходу до аналізу гуманітарних і соціальних наук в Україні, включно з вивченням архетипів, колективної пам'яті та ціннісних структур. Це дозволить краще зрозуміти, як змінюються способи інтерпретації соціальної реальності та як гуманітарне знання формує суспільну свідомість. Міждисциплінарне поєднання історії філософії, історіографії, філософії науки сприятиме глибшому концептуальному осмисленню української історії як простору творення цілісної ідентичності українського народу та сенсів його буття.

Список використаної літератури

1. Тур М.Г. Концепт «постісторія» в контексті філософії постмодернізму. *Вісник гуманітарного наукового товариства* : наукові праці. Черкаси : АПБ, 2013. Вип. 13. С. 3–12.
2. Гайдай Т.В. Парадигмальний підхід у структурі сучасного методологічного аналізу. *Сучасні економічні теорії: історія, методологія та перспективи розвитку* : зб. матеріалів Всеукр. круглого столу, 10 листоп. 2016 р. М-во освіти і науки України, ДВНЗ «Київ. нац. екон. ун-т ім. Вадима Гетьмана» та ін. / редкол.: С.В. Степаненко, В.М. Фещенко, К.В. Лопух. Київ : КНЕУ, 2016. С. 16–21.
3. Рупташ О.В. Парадигмальний підхід у гуманітарних науках. *Нова парадигма*. 2014. Вип. 122. С. 20–32. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nopa_2014_122_5.
4. Бірюк Л., Пішун С. Парадигмальний підхід у формуванні комунікативної компетентності майбутніх фахівців початкової школи. *Молодь і ринок*. 2021. № 1. С. 22–27.
5. Подік І.І. Парадигмальний підхід у філософсько-правовій методології юридичного нормотворення. *Науковий вісник Національної академії внутрішніх справ*. 2016. № 4. С. 143–155. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nvknus_2016_4_16.
6. Гоцуляк В.В. Історія, її методологія і історіографія як наукові та навчальні дисципліни : навчальний посібник. Черкаси : видавець, Третяков О.М., 2016. 732 с.
7. Калакура Я., Юрій М. Методологічні засади цивілізаційного пізнання культури. *Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України*. 2016. Вип. 3–4. С. 41–54.
8. Нічик В.М. Києво-Могилянська академія і німецька культура. Київ : Укр. Центр духовної культури, 2001. 252 с.

9. Доннікова І.А. Філософсько-синергетичні аспекти пізнання соціальної складності. *Гуманітарний вісник ЗДІА*. 2009. Вип. 39. С. 107–115.
10. Калакура Я. Антропоцентризм і соціокультурний підхід як складники цивілізаційного осмислення історії України. *Київські історичні студії*, 2020. 2 (11), С. 69–80.
11. Шакур Н.В. Соціокультурний підхід до історії як альтернатива історичному монізму. *Проблеми соціальної роботи: філософія, психологія, соціологія*. 2018. № 1. С. 110–115. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/prcr_2018_1_17.
12. Методологія і організація наукових досліджень : навчальна програма, плани семінарів і конспект лекцій (для аспірантів, здобувачів і студентів). / Укл.: В.І. Шевченко. Чернігів : ЧДІЕУ, 2005. 88 с.
13. Прокопович Феодан. Філософські твори: В 3 т. / Пер. з лат. Київ : Наукова думка, 1979–1980. 2, 50–51.
14. Кун Томас. Структура наукових революцій. Київ : Port-Royal, 2001. 228 с.
15. Стельмах С.П. Методологія історії, методологія історичної науки. *Енциклопедія історії України*: Т. 6: Ла–Мі / Редкол.: В.А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. Київ : В-во «Наукова думка», 2009. 790 с.: іл. URL: http://www.history.org.ua/?termin=Metodologiya_istorii (дата звернення: 02.07.2025).
16. Чижевський Д. Нариси з історії філософії на Україні. Київ : Вид-во Орії при УКСП Кобза, 1992. 230 с.
17. Шевченко В. Українська філософія в системі українознавства : Теорет.-метод. комент. до курсу філос. у вищ. навч. закл. Київ : ДП «Видавничий дім «Персонал», 2008. 240 с.

HISTORY IN THE CONTEXT OF UKRAINIAN PHILOSOPHY: THEORETICAL AND METHODOLOGICAL APPROACHES

Natalia Shakun

*Chernihiv Polytechnic National University,
Educational-Scientific Institute of Environmental Management and Humanities,
Department of Philosophy and Social-Humanitarian Sciences,
Shevchenko str., 95, 14030, Chernihiv, Ukraine*

The article explores the phenomenon of history in the context of modern Ukrainian philosophical thought with an emphasis on the paradigmatic approach as a tool of theoretical and methodological analysis. Particular attention is paid to the variety of modern methodological strategies for interpreting history: objectivist, civilizational, functional, progressive, realistic, synergistic, sociocultural, ethnomental, and other approaches. Theoretical basis: the concept of a paradigm as a dynamic structure of knowledge that defines the framework of scientific and worldview knowledge and the key principles of domestic philosophy – ethno- and anthropocentrism, progress, existentialism, cordocentrism, pluralism. It is emphasised that in the current conditions of global challenges and threats, in particular russian information aggression, manipulations with the topic of the “common past”, the need to develop an authentic philosophy of history capable of resisting falsifications is extremely urgent. The Ukrainian philosophical tradition is considered a space where history acquires the status of not only a subject of scientific knowledge, but also a factor in the formation of collective identity and historical memory. The scientific novelty of the article lies in the interpretation of Ukrainian philosophy not only as an object of historical and philosophical study, but also as a semantic and symbolic field in which national self-consciousness and strategic values of civilizational development are constituted. The article reveals the essence of paradigmatic analysis as a methodology that goes beyond the linear, one-dimensional vision of the historical process. The paradigm appears as an intellectual matrix that shapes the way of posing problems, interpreting sources, and reconstructing the meanings of historical events. Special attention is paid to the concept of methodology

as a semantic-symbolic field within which the researcher carries out the reconstruction of being. Conceptual-systemic, analytical, dialectical, comparative, archaeographic and other methods that can be applied within the paradigmatic approach are considered. The author substantiates the thesis that there is no universal methodology of historical knowledge, and each of them is rooted in a specific national and cultural context. It is shown that history in the Ukrainian philosophical tradition is viewed not only as a chronological chain of events, but as a process of meaning-making that shapes a vision of the future. The importance of turning to the Ukrainian philosophical tradition for the formation of subjective identity and a holistic vision of social progress is emphasized.

Key words: history, Ukrainian philosophy, paradigmatic approach, national identity, methodology, paradigm of history.

ПОЛІТИЧНІ НАУКИ

УДК 32:001.1:303.09

DOI <https://doi.org/10.30970/PPS.2025.61.25>

ФІЛОСОФІЯ СКЛАДНИХ СИСТЕМ У ПОЛІТИЧНОМУ МОНІТОРИНГУ: ПОСТНЕКЛАСИЧНИЙ ПОВОРІТ У ПОЛІТИЧНІЙ АНАЛІТИЦІ

Антон Бадер

<https://orcid.org/0000-0002-3670-5753>

*ДЗ «Луганський національний університет імені Тараса Шевченка»,
навчально-науковий інститут соціальних і гуманітарних наук,
кафедра політології і міжнародних відносин,
вул. Івана Банка, 3, 36000, м. Полтава, Україна*

Юлія Нужна

<https://orcid.org/0000-0003-0510-4848>

*ДЗ «Луганський національний університет імені Тараса Шевченка»,
навчально-науковий інститут соціальних і гуманітарних наук,
кафедра філософії та соціології,
вул. Івана Банка, 3, 36000, м. Полтава, Україна*

Світлана Вовк

<https://orcid.org/0000-0002-6171-4782>

*ДЗ «Луганський національний університет імені Тараса Шевченка»,
навчально-науковий інститут соціальних і гуманітарних наук,
кафедра політології і міжнародних відносин,
вул. Івана Банка, 3, 36000, м. Полтава, Україна*

У статті здійснено концептуалізацію філософії складних систем як епістемологічної основи постнекласичного підходу до політичного моніторингу. Автори доводять необхідність відмовитися від класичної лінійної моделі аналізу на користь адаптивної, мультифакторної та когнітивно чутливої аналітики. Запропонована модель політичного моніторингу орієнтується не лише на фіксацію фактів, а й на виявлення латентних процесів, структурних зсувів і можливих точок біфуркації в політичній системі.

Постнекласичне розуміння складних систем передбачає аналіз політики як відкритого, нерівноважного та багаторівневого утворення, що постійно змінюється внаслідок взаємодії внутрішніх і зовнішніх чинників. У цьому контексті особливу увагу приділено феномену емерджентності – появі нових властивостей і структур, які не можуть бути зведені до суми властивостей частин. Моніторинг у такій системі повинен бути не реактивним, а проактивним – спрямованим на виявлення слабких сигналів і можливих сценаріїв розвитку ще до того, як вони стануть очевидними.

Розглядаються ключові поняття: фазові переходи, біфуркації, темпоральні зсуви, множинність порядків, когнітивна залученість аналітика. Автори стверджують, що традиційна уніфікована модель моніторингу не відповідає реаліям складної політичної дійсності. Натомість постає необхідність використання агентноорієнтованого моделювання, системної динаміки, соціального мережевого аналізу та інтерпретативних методів, які дають змогу фіксувати неочевидні зміни, динаміку довіри, ритми взаємодії та суб'єктно створювані наративи.

Звертається увага на переосмислення ролі часу в політичному процесі. Замість лінійного й об'єктивного часу вводиться категорія структурного та соціального, яка фіксує фазову динаміку трансформацій. Події набувають темпоральної ваги: один день може мати системну значущість, а тривалі періоди бути політично порожніми. У цьому вимірі політичний моніторинг повинен урахувати ритми, темпоральні згустки та структуру фаз розвитку системи, щоб ідентифікувати критичні точки перетворень.

Увага також приділяється персоніфікованому чиннику в політичних процесах. Індивідуальність розглядається як носій емерджентної дії, здатної генерувати нові конфігурації політичного порядку. Так, політична подія дедалі більше набуває рис коеволюційної взаємодії між макро- й мікрорівнями, між інституційним ландшафтом й акторською ініціативою.

Зроблено висновок, що філософія складних систем не є суто теоретичною парадигмою, а слугує інструментом стратегічного політичного мислення. Вона дає змогу бачити в невизначеності не лише загрозу, а й потенціал, у кризі – ресурс оновлення, у хаосі – джерело порядку. Відповідно, постнекласичний підхід надає нові можливості для створення політичної аналітики, що здатна не лише віддзеркалювати, а й передбачати та моделювати динаміку складних соціально-політичних систем.

Ключові слова: складні системи, політичний моніторинг постнекласична аналітика, емерджентність, когнітивний суб'єкт, політична невизначеність, множинність порядків, адаптивне управління, системне мислення.

У сучасну добу інтенсивних трансформацій політичного середовища епістемологічний і методологічний зсув від класичної до постнекласичної парадигми стає дедалі помітнішим у сфері політичного моніторингу. Замість домінування лінійного, детермінованого та інструментально зорієнтованого мислення в аналітиці поступово утверджується підхід, що базується на філософії складних систем. Такий підхід ураховує багатовимірність, адаптивність, емерджентність і нестійкість політичних структур. Відповідно, політичний моніторинг трансформується з технічної процедури фіксації фактів у складносистемний процес виявлення структурних точок нестійкості, напрямів еволюції та латентних чинників впливу.

Постнекласичне мислення передбачає відмову від уявлення про політичну реальність як таку, що піддається повному об'єктивному пізнанню з позиції зовнішнього спостерігача. Замість цього визнається когнітивна залученість суб'єкта аналізу, епістемологічна множинність, а також відкритість політичних процесів до самотрансформації, що особливо актуально в умовах гібридних загроз, війни нового типу, стрімкої цифровізації суспільства та динаміки масових очікувань. Відповідно, філософія складних систем стає одним із ключових інструментів переосмислення змісту та методів політичної аналітики.

Філософія складних систем у політичній науці ґрунтується на розумінні соціально-політичної реальності як відкритої, нерівноважної, багаторівневої та саморефлексивної системи. Така система не може бути адекватно описана через спрощені схеми або редукціоністські моделі. «Складність системи – це поняття, пов'язане зі структурою її елементів (елементи системи самі можуть бути системами, що мають здатність до самоорганізації і в певних випадках до «співрозвитку» або «коеволюції» [1, с. 6]. Зі свого боку, Ф. Хейліген, П. Сіллерс та К. Гершенсон наголошують на тому, що складні системи є відкритими, адаптивними, імовірнісними та контекстозалежними, а тому потребують аналітики, чутливої до емерджентності й самоорганізації [2].

У постнекласичному вимірі складність розглядається не лише як епістемологічна характеристика, а як онтологічна якість політичної реальності. Засади філософії складних систем, застосовані до політики, виходять із визнання політичного простору як відкритої, нерівноважної, багаторівневої та саморефлексивної структури. Політичні процеси

мають нелінійний характер, схильні до фазових переходів, біфуркацій, нестійких режимів розвитку. Як наголошує А. Гальчинський, складність у соціальних і політичних системах постає як «породження внутрішньої дисипативної динаміки, випадковостей, зовнішнього тиску чи імпульсів самоорганізації» [3]. Зазначене дає змогу описувати політичну еволюцію як результат дії множинних чинників, що не мають єдиного причинно-наслідкового ланцюга. Зі свого боку, О. Жуленков визначає складність як «...характеристику структури системи, як організованість чи емерджентність, як наявність у цілої системи таких властивостей, які неможливо звести до властивостей часток цієї системи...» [4, с. 135]. Структура політичної системи є формою організації її елементів (державних інституцій, суб'єктів громадянського суспільства, медіа, партій), які вступають у дію як процес взаємного впливу та перетворення, що не лише відтворює систему, а й зумовлює її динаміку та розвиток. Відповідно, політичний процес є складною мережевою взаємодією, у якій поняття причини й наслідку набувають релятивного характеру, змінюючи свої ролі залежно від фази системного розвитку.

Стан біфуркації, який у класичних моделях тлумачиться як криза або загроза, у філософії складності розглядається як точка можливого прориву до нового порядку. У цьому контексті хаос не є антиподом порядку, а його онтологічною передумовою, фазою глибокої реорганізації, у якій руйнуються застарілі структури та з'являються емерджентні форми політичної впорядкованості. Як підкреслює О. Дзьобан, «...хаос перестав бути синонімом відсутності порядку і набув структури подібно до того, як перестав бути синонімом «ніщо» фізичний вакуум» [1]. Відповідно, можна зазначити, що політичний хаос у складній системі є не станом пасивного руйнування, а динамічним проміжком між стійкими станами, своєрідним генератором нових конфігурацій соціального порядку, джерелом інновацій, мобілізації та репрограмування інституційної архітекτονіки.

З огляду на це, політичний моніторинг потребує реформатування епістемологічного фокусу, бо його завдання полягає не лише у виявленні симптомів порушення стабільності, а й у випереджальному виявленні точок біфуркації як потенційних зон самооновлення системи, що передбачає моніторинг латентних процесів мережевого перегруповання, зсувів дискурсивних меж, нових конфігурацій влади, які ще не набули інституційного оформлення, але вже функціонують у прихованому режимі.

О. Кваша підкреслює, що взаємодія в складних системах є не просто способом впливу, а фундаментальною формою детермінації, що створює нові конфігурації структури та змісту політичного процесу [5]. У фазах біфуркації важливо не лише відстежувати окремі фактори або акторів, а й аналізувати структурні зрушення у способах взаємодії, які вказують на зміну логіки функціонування системи загалом. Біфуркаційні зони стають чутливими полями політичної трансформації, де мінімальні флуктуації можуть призвести до макрорезультатів. У таких умовах політична дійсність не розгортається лінійно, а розгалужується на кілька потенційних траєкторій, які реалізуються залежно від поєднання локальних ініціатив, глобального контексту та емерджентної логіки самоорганізації. Так, методологія моніторингу має бути зорієнтована на триєдину мету: виявлення умов для еволюційних стрибків, сканування точок накопичення латентної енергії змін, фіксування мережевих і когнітивних зсувів. Такий підхід вимагає переходу від спостереження за стабільністю до аналітики креативної нестабільності, що дає змогу ідентифікувати новонароджувані структури влади, управління, суспільної мобілізації до того, як вони набудуть формального статусу.

Варто підкреслити, що невизначеність – це не лише «ризик», а конструктивна умова політичної еволюції, оскільки саме в умовах невизначеності відкривається можливість

виникнення нових порядків, нових суб'єктів і нових конфігурацій легітимності. Відповідно, змінюється сама логіка моніторингу: від контролю та верифікації до виявлення точок потенційного зсуву, розривів і креативних можливостей. Не варто забувати, що однією з рис складних систем є множинність порядків, які можуть бути взаємно несумісними, але водночас співіснувати в одному політичному просторі. Складність передбачає існування багатьох локальних логік, систем цінностей, інституційних порядків, які не редукуються один до одного.

Отже, моніторинг має стати інструментом виявлення ймовірних сценаріїв, а не лише фіксації наявних структур. Для політичного моніторингу це означає необхідність роботи в умовах багатоперспективності, врахування конфліктності, альтернативності та фрагментарності політичної реальності. Відповідно, аналітик має справу не лише з фактами, а й з потенційними сценаріями, які ще не реалізувалися, але мають внутрішню логіку розвитку.

Усе це створює підґрунтя для переосмислення методології політичного моніторингу. Постнекласичний підхід орієнтується не на побудову завершеної моделі, а на створення інструментів адаптивного аналізу, що допомагають виявляти зони невизначеності, емергентні структури, нові форми впливу і зворотного зв'язку. Такий моніторинг не просто описує реальність, а входить у неї як рефлексивний і системотвірний чинник. Філософія складних систем дає змогу осмислювати політичні системи як відкриті, динамічні, взаємозалежні утворення, що змінюються внаслідок множинної взаємодії та впливів.

Важливим аспектом постнекласичного підходу є переосмислення категорії часу. Якщо класична політична наука оперує переважно астрономічним, лінійним часом як нейтральною, однорідною та універсальною шкалою виміру політичних змін, то філософія складних систем вводить поняття «соціального» та «структурного» часу, що залежать від внутрішньої динаміки самої системи. Такий час є нерівномірним, варіативним і контекстуально залежним: він «протікає» неоднаково в різних підсистемах, його ритми визначає не годинник, а фази внутрішніх змін. Політична подія в умовах трансформацій може буквально «поглинати» час, тобто різко прискорювати або сповільнювати темп еволюції залежно від сили флуктуацій, реакцій системи або інтенсивності зовнішнього впливу. У цьому сенсі події набувають темпоральної густини: один день може мати вагу десятиліття, а довготривалий період, навпаки, виявитися політично «порожнім». Темпоральність у складних політичних системах не є лінійною послідовністю етапів, а має ритмічний біфуркаційний характер, оскільки спокій чергується з фазами турбулентності, стабільність із переломними моментами. Саме в таких критичних фазах, так званих вузлах часу, відбуваються структурні зсуви, змінюються наративи, народжуються нові суб'єкти політики.

Так, політичний моніторинг у постнекласичному вимірі повинен бути чутливим до темпоральних зсувів, до фазовості політичного часу, до накладання різних ритмів (інституційного, комунікативного, емоційного, когнітивного тощо), що передбачає використання не лише стандартних хронологічних моделей, а й інструментів фазового аналізу, детекції змінних ритмів, виявлення «згустків майбутнього» в теперішньому. Моніторинг має фіксувати не лише «що» і «де», а й «коли» в структурному сенсі, тобто в якій фазі розвитку перебуває політична система, які темпоральні контури її майбутнього вже накреслено в поточних сигналах. У цьому контексті час постає не лише як зовнішній вимір подій, а і як внутрішня властивість політичної реальності, що активно формує структуру, динаміку і сценарії розвитку останньої. Тобто категорія часу стає не другорядним тлом, а методологічно значущим індикатором змін, латентної нестабільності й потенційної трансформації системи.

Іншим важливим положенням, що вирізняє постнекласичну аналітику, є акцент на ролі суб'єкта не лише як аналітика, а і як активного учасника процесу. Постає образ аналі-

тика як інтерпретатора, що не просто збирає інформацію, а створює нові смисли, моделює динаміку й проєктує сценарії. У цьому контексті необхідно зважати на когнітивну упередженість, етичну відповідальність та інтерсуб'єктивність знання. Аналітик у складній системі має бути не лише технократом, а й етичним комунікатором, що враховує ефекти впливу власних інтерпретацій на політичну реальність.

Практичне застосування філософії складних систем у політичному моніторингу можливе через інструменти, що дають змогу моделювати та аналізувати взаємодію між численними агентами, зворотні зв'язки, мережеві структури та мультифакторні сценарії, які формуються внаслідок перетину, синергії або конфлікту впливів. До таких методів належать агентноорієнтоване моделювання, соціальний мережевий аналіз, картографування конфліктів, системна динаміка. У цьому сенсі політичний моніторинг збагачується елементами моделювання складних середовищ, що допомагає виявляти слабкі сигнали, передбачати, виявляти або моделювати потенційні ситуації, які можуть значно впливати на динаміку системи до того, як вони фактично стануть очевидними або незворотними, й інтерпретувати політичну еволюцію не як прямолінійний процес, а як результат багаторівневої взаємодії між структурами, інституціями та агентами.

Окремої уваги заслуговує ідея персоніфікації політичних процесів. Як зазначає А. Гальчинський, у складних системах індивідуальність є не просто елементом, а носієм емерджентної дії, тобто ініціативи, яка здатна породжувати нові конфігурації і навіть нові цілі політичного поля. Якщо в межах традиційного уявлення про політичний процес суб'єкт індивідуальної дії, зазвичай, зводиться до агента, який виконує роль, що визначена межами інституційної матриці, то в складних системах, де домінують нелінійні зв'язки, асиметрії, зворотні впливи та множинні вектори взаємодії, роль особистості суттєво переосмислюється. У складних системах індивідуальність не лише діє реактивно, а й створює

Таблиця 1

Еволюція підходів до політичного моніторингу

Критерій	Класичний підхід	Некласичний підхід	Постнекласичний підхід
Тип причинності	Лінійна, одностороння	Множинна, з урахуванням впливу середовища	Циркулярна, взаємна детермінація, емерджентність
Уявлення про систему	Замкнена, стабільна, ієрархічна	Відкрита, чутлива до середовища	Відкрита, динамічна, багаторівнева, мережево організована
Роль суб'єкта моніторингу	Зовнішній спостерігач	Частково залучений дослідник	Інтегрований учасник системи, суб'єкт інтерпретації
Ставлення до невизначеності	Відхилення від норми	Ризик, що підлягає управлінню	Джерело новизни, креативності, потенціалу трансформацій
Методи моніторингу	Статистичний аналіз, показники стабільності	Кореляційний, сценарний підхід	Мережевий аналіз, системна динаміка, агентне моделювання
Онтологія політичного процесу	Рациональна структура влади та інститутів	Конфлікт взаємодій інтересів	Складна множинна реальність, що самоорганізовується
Мета аналітики	Верифікація і контроль	Прогнозування сценаріїв	Виявлення латентних структур, динамічних змін, точок біфуркації
Наукова основа	Позитивізм, об'єктивізм	Постпозитивізм, інтерпретативізм	Філософія складних систем, постнекласична епістемологія

нові логіки дії, які не були запрограмовані ні в нормативних установках, ні в інституційній структурі.

Зазначене вимагає зміщення фокусу політичного аналізу з формальних інституцій на агентивні мережі, ініціативні групи, суб'єктів змін. Політичний моніторинг, так, повинен не лише враховувати агреговані статистичні показники, а й аналізувати мікродинаміку, а саме дії, мотивації, наративи й практики соціальних і політичних акторів.

Сучасні кризи, включно з війною, гібридними загрозами, інформаційною агресією, революційними трансформаціями, дедалі більше виявляють обмеженість традиційних схем політичної діагностики. У цій ситуації філософія складних систем не є модним трендом, а необхідною відповіддю на виклик реальності. Постнекласичний поворот у політичній аналітиці дає змогу переосмислити як епістемологічні засади політичного моніторингу, так і його інструментальний зміст, орієнтуючи на діалог між наукою, політикою та суспільством у пошуках стабільності через складність, а не її заперечення.

Отже, постнекласичне осмислення політичного моніторингу через призму філософії складних систем створює підґрунтя для нової когнітивної парадигми аналітики. Вона визнає непередбачуваність, релятивізм, адаптивність, множинність перспектив і водночас наявність закономірностей у самій динаміці хаосу. Такий підхід відкриває нові горизонти як для дослідників політичних процесів, так і для практиків управління, які мають справу з ризиками, сценаріями, комунікацією та пошуком порядку в складному світі. У цьому контексті філософія складності стає не просто теоретичною межею, а й практикою стратегічного мислення в епоху турбулентності.

Список використаної літератури

1. Дзьобан О. Розвиток ідей синергетики як нової парадигми у природничо-науковому і соціальному пізнанні. *Вісник Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого»*. Серія: Філософія, філософія права, політологія, соціологія. 2011. https://dspace.nlu.edu.ua/bitstream/123456789/3590/1/Dzoban_3.pdf.
2. Heylighen F., Cilliers P., Gershenson C. Complexity and Philosophy. Complexity, Science and Society. Radcliffe Publishing, Oxford. 2007. <https://doi.org/10.48550/arXiv.cs/0604072>
3. Гальчинський А. Методологія складних систем. *Економіка України*. 2007. № 8. https://tourlib.net/statti_others/galchynsky.htm.
4. Жуленков О. Порівняльний філософський аналіз системного та інтегрального підходів до дослідження складних систем. *Мультиверсум. Філософський альманах*. 2019. Випуск 1–2 (167–168). <https://multiversum.com.ua/index.php/journal/article/download/234/212/>.
5. Кваша О. Зміст і значення понять «взаємодія» та «система» у філософських і правових досліджень. *Держава і право*. Випуск 56. <https://nasplib.isoftware.kiev.ua/server/api/core/bitstreams/0b42ab30-05e5-42f5-9947-cc7e877acaa8/content>.

COMPLEX SYSTEMS PHILOSOPHY IN POLITICAL MONITORING: A POST-NONCLASSICAL TURN IN POLITICAL ANALYTICS

Anton Bader

<https://orcid.org/0000-0002-3670-5753>

*State Educational Institution "Luhansk Taras Shevchenko National University",
Educational and Scientific Institute of Social Sciences and Humanities,
Department of Political Science and International Relations,
Ivana Banka str., 3, 36000, Poltava, Ukraine*

Yuliia Nuzhna

<https://orcid.org/0000-0003-5110-4848>

*State Educational Institution "Luhansk Taras Shevchenko National University",
Educational and Scientific Institute of Social Sciences and Humanities,
Department of Philosophy and Sociology,
Ivana Banka str., 3, 36000, Poltava, Ukraine*

Svitlana Vovk

<https://orcid.org/0000-0002-6171-4782>

*State Educational Institution "Luhansk Taras Shevchenko National University",
Educational and Scientific Institute of Social Sciences and Humanities,
Department of Political Science and International Relations,
Ivana Banka str., 3, 36000, Poltava, Ukraine*

The article conceptualizes the philosophy of complex systems as the epistemological foundation of the post-nonclassical approach to political monitoring. The authors argue for the necessity of abandoning the classical linear model of analysis in favor of adaptive, multifactorial, and cognitively sensitive analytics. The proposed model of political monitoring is oriented not only toward the fixation of facts, but also toward the identification of latent processes, structural shifts, and potential bifurcation points within the political system.

Post-nonclassical understanding of complex systems implies an analysis of politics as an open, nonequilibrium, and multilayered formation that is constantly evolving due to the interaction of internal and external factors. In this context, special attention is given to the phenomenon of emergence—the appearance of new properties and structures that cannot be reduced to the sum of the properties of individual components. Monitoring in such systems must be proactive rather than reactive, aiming to detect weak signals and potential development scenarios before they become manifest.

Key concepts explored include phase transitions, bifurcations, temporal shifts, multiplicity of orders, and the cognitive involvement of the analyst. The authors assert that the traditional unified model of monitoring does not correspond to the realities of complex political dynamics. Instead, the necessity arises to utilize agent-based modeling, systems dynamics, social network analysis, and interpretative methodologies that enable the detection of non-obvious changes, shifts in trust dynamics, rhythms of interaction, and actor-generated narratives.

The study also emphasizes a reconsideration of the role of time in the political process. Rather than viewing time as linear and objective, the category of structural and social time is introduced—capturing the phase-based dynamics of transformation. Events acquire temporal density: a single day may have systemic significance, while extended periods may be politically void. Within this temporal dimension, political monitoring must account for rhythms, temporal condensations, and the phase structure of system development in order to identify critical transformation points.

Attention is also given to the personalized factor in political processes. Individuality is conceptualized as a carrier of emergent action, capable of generating new configurations of political order. As such, political events increasingly display features of co-evolutionary interaction between macro- and micro-levels, between institutional landscapes and actor-based initiatives.

The authors conclude that the philosophy of complex systems is not merely a theoretical paradigm but functions as a tool of strategic political thinking. It allows one to see not only threat but also potential in uncertainty, renewal in crisis, and order within chaos. Accordingly, the post-nonclassical approach opens new opportunities for the development of political analytics capable of not only reflecting but also predicting and modeling the dynamics of complex socio-political systems.

Key words: complex systems, political monitoring, post-nonclassical analytics, emergence, cognitive subject, political uncertainty, multiplicity of orders, adaptive governance, systems thinking.

УДК 32+316.48

DOI <https://doi.org/10.30970/PPS.2025.61.26>

ЛІБЕРТАРІАНСЬКІ ДОСЛІДЖЕННЯ: АРГЕНТИНА МІЖ ДЕСУВЕРЕНІЗАЦІЄЮ ТА ЕКОНОМІЧНИМ ПРОРИВОМ

Олег Барабаш

*Харківський національний університет повітряних сил імені Івана Кожедуба,
кафедра психології та педагогіки,
вул. Полтавський шлях, 123, 61123, м. Харків, Україна
ORCID ID: 0000-0001-8479-8926*

У статті здійснено спробу розглянути й проаналізувати політико-економічну ситуацію в Республіці Аргентина з особливим акцентом на траєкторії трансформацій державного управління та змін інституційно-правового дизайну країни. Особливу увагу приділено зрушенням у налаштуваннях системного характеру щодо функціонування економіки в контексті реалізації проголошеної паном Президентом Хав'єром Мілеєм реформи в напрямі лібертаріанської ідеології. Розглянуто труднощі реалізації програми перетворень Аргентини, унаслідок якої зросли загальні показники здорожчання рівня життя, і на цьому фоні проглядається певна соціальна напруга серед населення країни, у якого стійкими залишаються окремі інститути солідарності та колективної взаємодії, пов'язаної з традиціями гіпертрофованого в останні десятиліття історії Аргентини соціального захисту, що набув серед бюрократичної еліти неефективних і корумпованих форм з елементами надмірної державної зарегульованості правил ведення бізнесу. Відзначаються перші позитивні результати реформ, що вже призвели до суттєвих значень оздоровлення фінансової ситуації в країні, подолання гіперінфляції та дефіциту держбюджету. Підкреслюється яскравість політичної постаті лідера – пана Мілея, його харизматична унікальність, а також певна схожість стилю комунікації з електоратом на пана Президента США Дональда Трампа. Акцентовано розглянуто роль і трансформації символіки сучасного героїзму в тематиці виступів пана Мілея (капіталісти-підприємці, здобувачі додаткової вартості) на фоні поширення у світових та аргентинських масмедіа тематики шкідливості соціальних «паразитів». Наголошено, що особливі стосунки, що розбудовує Президент Аргентинської Республіки з лідером США, вкладаються в новий стратегічний вектор взаємодії Аргентини зі світом, а економіко-політичні новації пана Мілея, на нашу думку, націлені на максимально ефективне входження країни до контурів «нової американської ойкумени» економічної доцільності й світ-системи як важливого й корисного для США складника. Робляться висновки, що залучення іноземних інвестицій в Аргентину, де створюють усі умови для швидкого заходу і спрощеної за правилами діяльності транснаціональних корпорацій щодо, насамперед, інфраструктури, логістики та здобичі літію, сланцевого газу та сланцевої нафти, інших природних копалин, може привести до загроз десуверенізації Республіки Аргентини зі створенням окремих територій-анклавів, які фактично вийдуть з-під юрисдикції держави. Лібертаріанська спрямованість пана Мілея на порушення держави як головної проблеми на шляху економічної санації країни, відкритість питання щодо необхідності існування армії Аргентини, її суверенної грошової одиниці та подальша ліквідація механізмів соціального захисту населення можуть викликати різні сценарії розвитку з вірогідністю зміни курсу та соціальними вибухами. Висловлюється сподівання, що Республіка Аргентина подолає під проводом Президента Мілея всі труднощі трансформаційного періоду і, здійснивши економічний прорив, вийде на новий рівень добробуту населення – могутній союзник – США – значно зацікавлений у позитивному результаті діяльності пана Мілея, щоб пілотний проєкт реалізації нового світобачення Адміністрації пана Трампа набув показово позитивного «вітринного» характеру.

Ключові слова: Аргентина, лібертаріанство, нова символіка героїзму, Хав'єр Мілей та Елвіс Преслі, американська «ойкумена економічної доцільності», десуверенізація, Латинська Америка та Карибський Басейн.

Вступ. Швидкі та гіпермасштабні зміни сучасного світоустрою вже викликали зрушення інституційно-правового ландшафту на різних рівнях, поставили коло питань щодо нових викликів міждержавних стосунків, засобів реалізації політичних цілей, перспектив ідеології і етики, колективних солідарностей та особистісних інтересів, економічної доцільності й функціональної спроможності усталених інститутів як національного, так і міжнародного гатунку забезпечення правопорядку, праворозуміння в контексті бачення справедливості, багатовимірних контурів майбутності, пошуку координат відносно перетворення дійсності, меж сучасної суб'єктності національної держави та орієнтирів налаштувань політико-правових систем, запитів щодо універсалізму підвалин взаємодії тощо. На думку окремих дослідників, що тривалий час аналізують сукупність процесів у країнах регіону Латинська Америка та Карибський Басейн (далі – ЛАКБ) – саме там можна віднайти показові індикатори сутнісних змін, вектори й змістовні контури перспективи (від експериментаторського відпрацювання нових підходів і тенденцій конституційно-політичного характеру, технологій лідерства, емоціоналізації впливів та корегування ідеологічних прихильностей мас до реалізації контурів бачень геополітичних конструктів, розбудови нових динамічних балансів інтересів). А як стверджують науковці регіону, уже серед країн ЛАКБ слід завжди особливо уважно споглядати за змінами в Аргентинській Республіці (*República Argentina*), де визрівають, формуються, стверджуються та оформлюються змістовні тренди соціальних перетворень, зрушень у площині державного будівництва, налаштувань системного характеру, що визначають надалі сутність багатьох процесів, ідеологічних трансформацій, вектори реконструювання дійсності. Не тільки в країнах регіону а, у перспективі, і в багатьох інших.

Аргентина – велика, прекрасна, природно багата, різноманітна здобутками культурного, наукового характеру країна зі сталими високими стандартами освіти більшості свого привітного, працюючого, доброзичливого населення, яке пишається своєю видатною історією, країною, її самобутністю, належністю за самоідентифікаційним віднесенням до цивілізаційної карти Європи (тривалий час на всіх рівнях – від законодавства до різних практик – у країні сприяють притоку емігрантів саме з Європи – ст. 25 Конституції Аргентинської Республіки встановлює, що федеральний уряд буде сприяти європейській інтеграції..., *Artículo 25. El Gobierno federal fomentará la inmigración europea; y no podrá restringir, limitar ni gravar con impuesto alguno la entrada en el territorio argentino de los extranjeros que traigan por objeto labrar la tierra, mejorar las industrias, e introducir y enseñar las ciencias y las artes*) [1]. Аргентина відзначається традиційно низьким рівнем злочинності серед країн регіону (поряд з Уругваєм), унікальною життєвою евдемонічною настановою, традиціями колективної взаємодії, інститутами горизонтальної мережевої солідарності. Хто був в Аргентині – повертаються з відчуттям стійкої зачарованості людьми, архітектурою, природою, колоритом ритмів життя тощо. Утім, як підкреслюють самі аргентинці, щоб зрозуміти й відчути Аргентину – треба бути її часткою або, щонайменше, прожити в ній кілька років. Ми такої нагоди не мали, але з огляду на безумовну важливість цієї країни в регіональному та світовому вимірах, не претендуючи на всеосяжність та остаточність спостережень і висновків, на підставі окремих факторів та змістовних ліній політичних, правових і соціальних процесів, наважимося окреслити кілька ліній тенденційності, що є, на нашу думку, показовими для стрімкої сипучої сучасності й проблематизує (щодо розгляду і аналізу) незвичайні ракурси політико-правових досліджень.

Об'єкт дослідження. Трансформації політико-правового та економічного гатунку в Республіці Аргентина в контексті змін геополітичного характеру впродовж останніх років на тлі суми заходів щодо переналаштування взаємовідносин зі світом регіонального і світового лідера – США.

Предмет дослідження: ключові заходи трансформацій лібертаріанського гатунку пана Президента Аргентинської Республіки Хав'єра Мілея, їх причини, змістовна спрямованість, загрози, вірогідність результатів.

Виклад основного матеріалу

Аргентина в останні десятиліття – історія питання. Аргентинська Республіка, перебуваючи ще на початку ХХ століття за кількісними показниками ВВП серед найбільш успішних країн світу, з огляду на наявність родючих земель та сприятливих кліматичних умов, зробила стратегічну ставку на розвиток сільського господарства, посідаючи значну нішу у світовому виробництві зернових культур, вина, м'яса. Сформована надалі залежність від високотехнологічних обладнань інших країн, що виходили з розрахунків на розвиток індустріального сектору виробництва і здобуття додаткової вартості на основі, зокрема, переробки аргентинської сировини та потреби імпортного устаткування в ключові галузі економіки, дисбаланси світових ринків не на користь виробників сільгосппродукції, зрештою поступово призвели до падіння всієї суми макроекономічних показників та рівня життя в країні. Аргентина пережила поляризовані за сутністю управлінських підходів та ідеологічних спрямувань варіації державних трансформацій – від популістського народовладдя і демократії соціалістичних векторів Президента Хуана Домінго Перона до держперевороту і жорсткої диктатури авторитарного політичного режиму військових 1976–1983 рр., що завершилася поваленням влади внаслідок боротьби аргентинців за свої права на тлі принизливої поразки країни у війні з Великою Британією за Фолклендські (Мальвінські острови). Аргентина, ідучи шляхом популярних (*porolo* – італ. люди, народ) в останній чверті ХХ століття розробок теоретиків солідаризму щодо виховання й реалізації на державному рівні солідарності (як уважалося – ключової ланки між наукою та мораллю) та взаємодії на цьому підґрунті всіх соціальних страт у розбудові суспільства загального добробуту, намагалася реалізувати через широкі соціальні проекти та програми всебічної підтримки населення. Зростала роль держави в перерозподільних механізмах ресурсів життя, збільшувалися податки на ведення бізнесу, створювалася система детальної регламентації зовнішньоекономічної діяльності, правил звітності транснаціональних корпорацій, установлювали межі безвідсоткового вивезення зароблених в Аргентині коштів, реалізовувався курс на націоналізацію підприємств, особливо зорієнтованих на здобич прибуткових природних копалин тощо. У світовий політичний дискурс на згадку про Президента Аргентини Хуана Домінго Перона та Нестора Карлоса Кіршнера Остоїча увійшли терміни «перонізм» та «кіршнерізм» як певні символи соціального марнотратства й нестримного в здійсненні неможливого популізму. Великі витрати держбюджету на фоні різноманітних проблем економіки, насамперед структурно-функціонального й управлінського характеру, високий ступінь зарегульованості державою правил ведення бізнесу, неефективний державний бюрократичний апарат та значна й дедалі більша кількість людей, які отримували соціальні виплати, звертаючись до муніципалітетів з відповідною заявою на соціальне забезпечення, що доволі легко оформлювалася в обмін на обіцянки підтримки системи під час виборів. В Аргентині великі й могутні профспілки, які за статтею 14 Конституції Аргентинської Республіки досить легко створити й зареєструвати [1] і які організовано виводять сотні тисяч громадян на акції протесту у випадках утиску соціальних прав, підвищення тарифів на комунальні послуги тощо. (Держава субсидувала наприклад, споживаний населенням газ і тривалий час він коштував в Аргентині у 25 разів менше, ніж у Бразилії.) Останні десятиріччя країна постійно перебувала в статистиці зростання дефіциту держбюджету, шукаючи рішення фінансових проблем у зовнішніх і внутрішніх запозиченнях. Коли ступінь заборгованості ставав критичним і невід'ємним, держава оголошу-

вала дефолт, неспроможність виконання своїх фінансових зобов'язань за кредитами. Така ситуація востаннє сталася в Республіці Аргентина у травні 2020 року, коли вона не змогла виплатити відсотки за своїми облігаціями в розмірі 503 млн дол. Цей дефолт чергувався дев'ятим в історії країни. Екстраординарна й унікальна саме за повторюваністю ситуація (оксуморон), мабуть, стала можливою завдяки тривалому геополітичному, фінансовому, інколи ідеологічному маневруванню керівництва держави – велика і дуже важлива в багатьох відношеннях країна була й залишається суттєвим складником загального світопорядку та майданчиком вирішення суперечностей між США, раніше СРСР, останнього часу Китаю (фінансові впливання якого в різних форматах стали значним фактором розвитку Аргентини). У 2023 році зовнішній борг Аргентини досяг 62,4 % ВВП, на фоні 31,1 % у попередньому – 2022 році. За рівнем річної інфляції у 2024 році Аргентина розмістилася на третьому місці у світі, слідом за Венесуелою – 282972,8 % та Зімбабве – 97,8 %. (Сума загального зовнішнього боргу країни станом на 31 березня 2025 року становила 278 млрд дол. і продовжує зростати) [3].

Спокійне, розмірене життя більшості населення, що перебувало на виплатах держави, стало неможливим. (В окремих джерелах інформації можна віднайти показники – 7 з 10 громадян Аргентини так або інакше отримували соціальні виплати від держави). Уже під час виборчих перегонів Президента США Республіканська партія та особисто пан Трамп як її кандидат у 47 Президенти Сполучених Штатів, стали демонструвати рішучість позиції не допустити подальшого поширення в країні інвестицій різного роду та позик КНР (інфраструктура, літєві копалини, здобування сланцевого газу за обсягом сховищ якого Аргентина на другому місці у світі після Китаю та на четвертому – за ємністю сховищ сланцевої нафти [4]), повертаючись до нового розуміння доктрини Президента Монро, що окреслювала Аргентину в колі безумовного впливу та безпосередніх інтересів США. Водночас керівництво американських Адміністрацій часів 45 і 47 Президента США Дональда Трампа дало зрозуміти, що нових незворотних фінансових впливань, що врятують знову економіку Аргентини, більше не буде.

На цьому важкому роздоріжжі щодо майбутності країни з'явився новий яскравий політик, талановитий економіст із серйозним академічним бекграундом, Президент-лібертаріанець Хав'єр Херардо Мілей.

Штучний інтелект DeepSeek на прохання порівняти образи Елвіса Преслі та Хав'єра Мілея видав таку сентенцію: «Елвіс та Хав'єр: генеалогія культурних архетипів», а згодом запропонував зрежисувати художній фільм на тему лібертаріанського безжального покарання всіх місць гріха (алюзія – творчість Роберта Родрігеса в кінематографії з його «Містом гріха»), де збираються різного роду «паразити» (ті, хто живе за рахунок держави – бюрократи, держслужбовці, отримувачі пільг, соціальних виплат, хто не здобуває додаткову вартість) особисто Президентом Мілеєм в рожевій або бірюзовій плащ-накидці з блискітками і з його знаменитою бензопилою в руках (сподіваємося, що, опановуючи цей інструмент політичного впливу, пан Президент Аргентини не керувався алюзією «Різанини в Техасі»). Довірити створювати цей шедевр новітнього гатунку пропонували, звичайно, Квентіну Тарантіно, а на головну роль планували запросити Ніколаса Кейджа, який наприкінці буде, як завжди, чуттєво ридати, коли, розмахуючи бензопилою, випадково відріже собі обидві ноги, але продовжить битися на лібертаріанському фронті – під оплески Дональда Трампа та критичні імперативи кінематографічної «іконографії» та краси досконалості неперевершеного стилю Грети Гервіг, Аліче Рорвахер, Квентіна Дюпье і Жака Одіара... Наприкінці III попросив згадати і його серед авторів цього несамовитого шедевру, а отримані кошти поділити...

Особистість. Політичне лідерство. Символіка героїзму. Хав'єр Мілей прийшов на посаду Президента Аргентини в дуже важкі для країни часи. За статистичними даними найбільш активно за його кандидатуру під час президентських виборів проголосувала молодь (за чинним законодавством Аргентини участь у виборах Президента Республіки Аргентина беруть із 16 років і участь у виборах є не тільки правом, а й обов'язком – у 2012 році ухвалено закон Ley de Ciudadanía Argentina № 26.774, що залучив до загальнонаціональних виборів молодь, починаючи із 16 років, і вікова категорія 16–29 років становила 9,5 млн учасників, або 26,5 % електорату). [3] Зважаючи на той факт, що пан Мілей тривалий час займався науково-дослідницькою роботою, викладав економіку у вищих навчальних закладах – молодіжне студентське середовище (перспектива країни) добре обізнане з рівнем викладання, знаннями, репутацією та особистісними рисами Хав'єра Мілея. Високий рівень очікувань змін на краще серед молодіжного сегменту частини населення Аргентини поєднався з антиелітними настроями представників бізнесового середовища, що втомилися від перепон з боку держави у веденні справ, бюрократизму державного апарату, труднощів регламентації підприємницької діяльності та корупційних схем посадовців. Зрештою, проголошення лібертаріанства як курсу подальшого розвитку країни саме в яскравій оболонці харизматичності постаті лідера, про якого завдяки його стилю комунікації та вмінню створити позитивну валентність мас, відкритості до образності стилю, емоційності й категоричності щодо подальшого внеможливлення зловживань владою – такий підхід представлення («явлення») очільника Аргентини зробив його персону відомою на весь світ і впізнаваною за низкою особливих прикмет, емоційних вражень, візуальних рядів. Президент Мілей у костюмі супергероя з бензопилою в руках, обрамлений бакенбардами Елвіса Преслі на рішучому інтелігентному обличчі з обіцянками демонтувати державу як головну проблему на шляху до вільного підприємництва, підірвати Центробанк (Banco Central de la República Argentina), що є інструментом девальвації і спекуляції, безжально розчистити затори на шляху тих, кого він проголосив головними героями сучасності – капіталістів, що рухають економіку і загалом країни вперед та вбити останній цвях у труну колективних практик соціального паразитизму часів «перонізму» і «кіршнерізму» (додатково підкреслив, що бажано, щоб у тій труні перебував і колишній Президент Республіки Аргентина пані Крістіна Кіршнер).

Лібертаріанство, яке проголошено як ідеологію змін Президента Мілея, базується на економічних теоріях, напрацьованих у межах Австрійської школи щодо теорії грошового обертю та теорії бізнес циклів, розроблених Карлом Менгером, Людвігом фон Мізесом, іншими науковцями, що намагалися довести користь для економіки мінімального втручання держави і позначили протилежний кейнсіанству з його впевненістю в необхідній корегувальній економіку роль держави фланг розвитку економічної думки. Послідовне лібертаріанство як цілісна ідеологія, що обстоює свободу індивіда як найвищу цінність на всіх рівнях, й у своєму спекулятивному вираженні досягає в ліберальних наративах рівня політико-правових інститутів і соціально організованих конструкцій, перетворюється, зрештою, в інструментарій руйнації їх правил і норм, на яких наполягає неолібералізм, що залишається в непростому єднанні з концептом демократії як базової настанови сучасного Заходу і який, як сукупність позицій, є досить різномірним та змістовно варіантним (особливо в сьогоденні [5], коли згадують про його відверту кризу). Однак неолібералізм базується і категорично стоїть на тому, що задля реалізації ідеї свободи індивіда потрібні інститути, які встановлює держави, щоб убезпечити одних громадян, що реалізують свою свободу, від небезпечних різновидів прояву свободи інших (зрештою, в тому чи іншому вигляді неолібералізм відштовхується від концептуального сприйняття людського середовища яке представлено ще в напрацюваннях Т. Гоббса як війни всіх проти всіх).

Можливо, з огляду, насамперед, на потреби економічного розвитку зубожілої країни, пан Президент Мілей дуже важко відповідає на питання щодо організації загалом колективної взаємодії людей та необхідності загальноприйнятих механізмів захисту проголошеної їм у ліберальному дусі Дж. Локка «святини» – приватної власності. Проблематика інституційно-правового дизайну соціального середовища й примусового характеру норм правопорядку оформлюються в нього в розпливчаті фрази щодо здатності суспільства до самоорганізації. (Однак (за що вже є вдячними громадяни Аргентини пану Президенту Мілею) він використав усі правоохоронні ресурси держави, щоб «залізною рукою» подолати злочинність у місті Росаріо й поставив завдання покращити ситуацію в країні щодо всіх криміногенних загроз.)

Послідовне лібертаріанство передбачає руйнацію будь-якої ідеології з потребою механізмів соціальної солідарності, будь-яких форм оформлених та підтриманих державою взаємодії громадян. Усе, що стоїть на шляху особистісного економічного інтересу, має бути скасовано й подолано в найближчому майбутньому Аргентини (дотепер значно скорочено працівників держапарату, розпущено міністерства – з 20 залишилося 8, – що вже принесло плоди щодо подолання дефіциту держбюджету й було схвалено населенням Аргентини). Від пана Мілея публічно «дісталось на горіхи» орієнтованим на колективістські практики і концепти взаємодії, такі віддалені за змістовними побудовами «соціалізм», «фемінізм», «гейська любов», «профспілки» тощо. Слід відзначити, що популярні в країнах регіону коливання настроїв виборців перебувають у межах певної ідеологічної амплітуди з характерною повторюваністю ритмів – від правої ідеології та обрання, відповідно, лідерів держав із середовища бізнесової еліти до лівого флангу з його стійкою соціалістичною мотивацією і перемог популярних діячів – прихильників ідей реалізації безпосереднього народовладдя і колективістських моделей демократії (колишній Президент Бразилії Болсонару, бізнесмен, що намагався навіть поведінкою наслідувати Дональда Трампа і закликав 7 січня 2023 року своїх послідовників вийти на демонстрації протесту проти лівої влади нинішнього пана Президента Луї – якому, власне, і програв вибори – та згодом взяти штурмом головні владно-державні будівлі столиці [6], Еквадор нещодавно вдруге переобрав Президентом пана Нобоа – представника родини з очільників транснаціональної корпорації, хоча опитування засвідчують, що майже половина населення країни сумує за колишнім Президентом, нині вигнанцем, паном Корреа з його лівим порядком денним та широкими соціальними програмами, його послідовником паном Морено [7], Гватемала змінила пана Джамматеї – схильного до правої ідеології колишнього Президента і міністра пенітенціарної системи за часів Президента пана Моралеса (відомого коміка і телепродюсера розважальних програм на телебаченні Гватемали) на прихильника стриманого центристського лівого флангу пана Аревало. У Мексиці загалом провідники лівої ідеології вже вкотре заступають керманичами держави – пана Андрес Мануеля Лопеса Обрадора на посаді Президента Мексики на президентський термін у 6 років змінила його соратниця й публічна протеже пані Клаудія Шейнбаум, а Мексика продовжує випробовувати нові інституції здійснення безпосередньої демократії – голосування не тільки за лідерів муніципалітетів, а й за суддів.

Серед перших реформаторських кроків пана Мілея – зменшення державних дотацій і субсидій на комунальні послуги, які зросли, щонайменше втричі, значно підвищилися ціни на продукти харчування, оренду житла тощо. Колишнім колегам Хав'єра Мілея – викладачам ЗВО всіх державних навчальних закладів – зменшено на 30 % і так невелику заробітну платню. Аргентинська преса почала писати про систематичне недоїдання великої кількості громадян і, що особливо важко, дітей – уперше за багато десятиріч у молоді

масово стали фіксувати появу цинги. Вихід на масові демонстрації протесту в Буенос-Айресі під проводом профспілок не знайшли відгуку в пана Президента й було вжито заходів щодо їх припинення. Профспілки, інші об'єднання громадян на обстоювання своїх соціальних прав і звичних раніше пільг були віднесені до широкої категорії тих, кого пан Мілей позначає «паразитами». Що, зрештою, змістовно перегукується з поглядами політика, якого Президент Мілей вважає своїм однодумцем і багато в чому кумиром – Президентом США Дональдом Трампом. (Загалом, пан Мілей виходить із того, що в сучасному світі є дві значущі фігури лідерів країн і два видатні політики: Дональд Трамп і Хав'єр Мілей).

На наш погляд, показовою для корелятивів світової політики і напрацювання орієнтирів майбутності, є тематика та дослідницька площина «героїзації», її символічне наповнення новими значеннями. Історія людства знала багато варіацій представлення символіки героїзму, з огляду на визнання давньогрецького позначуваного цим терміном суб'єкта як носія надзвичайних і таких, що перевищують людські можливості властивостей (бо нащадка від стосунків когось з богів з людиною). Тривалий час процес героїзації виділяв, перш за все, історично значущих постатей в історії людства і часто в їх зв'язку з військовою славою, неперевершеною сміливістю, видатними якостями, альтруїстичною відвагою, самопожертвою, тощо, цивілізаційними здобутками.

Серед позначуваних героями свого часу стверджувалися в загальноприйнятних дискурсивних практиках робітники-пролетарії, майже автоматично у зв'язку з належністю до класу, лікарі-дослідники, що ставили експерименти на собі, щоб отримати засоби подолання страшних інфекцій, відважні льотчики, дослідники й першопроходці нових земель тощо. Дослідження низки героїв різних часів може бути окремою площиною наукових розвідок. Згадаємо, що ще нещодавно за часів ліберальної демократії Адміністрацій панів Обама і Байдена, яка орієнтувала на захист прав і свобод насамперед представників меншості, героями проголошували представників сексуальних меншин (утім, їх виділяла саме як героїв нашого часу, але водночас і мучеників – як першопроходців у новітніх культурних і цивілізаційних площинах – так стверджувала відома американська феміністка Каміла Палья), а згодом увесь спектр ЛГБТ спільнот, трансгендерні варіації тощо.

Свого часу ми звертали увагу на розбудовчий реальність потенціал символу, що, як ейдос ідеї в ейделоні, розкривається в об'єктивованій реальності, приносячи із собою відтінки світобачення і відчуття майбутності, потужні потенції емоціоналізації життя. [8, с. 82] Площина визначення й поширення сучасного символізму щодо героїв нашого часу та, зрештою, того, що жевріє на горизонті новітності, є потужним засобом організації смислоутворювальних соціокультурних орієнтирів, а згадана тема, на наш погляд, залишається відкритою для подальших досліджень. Позначимо лише, що проголошення героями нашого часу капіталістів як здобувачів додаткової вартості і, головне, прибутку, налаштовує світоглядні параметри також у зв'язку з певними символічними наповненнями, семантичними контурами, у яких оцінювальні виміри будуть набувати суспільно значущого відгуку, відбуватимуться процеси означення.

Особливо повторюваною та актуалізованою в медіапросторі тепер є тема «паразитів» суспільства. (Мабуть, не випадково за авторитетними опитуваннями представників кінематографічного середовища на перше місце серед найкращих фільмів ХХІ століття вийшов корейський хіт «Паразити», що, на наш погляд, дотримується більш багаторівневих смислів фільму Алекса ван Варвердама «Боргмен», витіснивши усталеного лідера ранжування – «Малхолланд драйв» Девіда Лінча.)

Пан Президент Мілей, намагаючись повернути трудові стимули в країні, яка впродовж десятиліть через соціальні програми відучувала людей працювати, ризикує йти

тонкою лінією, що відділяє дійсно слабких і нужденних, категорії людей, що потребують підтримки держави з гуманістичних міркувань (пенсіонери, діти, ветерани війни, люди з певними хворобами тощо), від тих, хто не ходив на роботу роками (відомі подібні випадки робітників муніципалітету, суддів, представників держапарату тощо, які, утім, систематично отримували заробітну платню від держави), користався недоліками системи обліку державних коштів, знаходив вигідні прогалини в системі соціального страхування. Ідеологія лібертаріанства має залишити індивіда наодинці зі своїми як перемогами, так і проблемами.

Ще одне питання, на яке дуже важко відповідає пан Президент Мілей: чи потрібні Збройні сили Аргентини як елемент тієї самої держави, яка визначається ним головною проблемою. Без сучасних за багатьма параметрами боєздатних збройних сил постає проблема захисту території Республіки Аргентина і, зрештою, суверенності держави, однією з ознак якої і є визначена загальноновизнана територія, що має перебувати під захистом держави. Приклад центральноамериканської Коста-Ріки, що, отримавши свого часу гарантії територіальної цілісності від США, обходиться без власної армії – на сьогодні вже не є показовим.

Зрушення макроекономічних показників. Лібертаріанські новації в площині природних надр і копалин. Геополітика і перспективи Аргентини

Про перші позитивні результати реформ пана Мілея щодо зниження показників інфляції та перспективи подолання дефіциту держбюджету з виходом на подальшу пряму зростання суми макроекономічних показників засвідчують статистичні інституції Аргентини [3], пишуть засоби масової інформації [9]. Картина вже є, начебто, оптимістичною. Вочевидь, якщо пану Президенту вдасться провести країну між безоднею повного економічного краху та пекельним вогнищем соціальної напруги з великими ризиками вибухів і потрясінь – він, можливо, зробить свою справу спасіння загальних показників економічного зростання. Але одне з найбільш актуалізованих питань на шляху всіх перетворень залишається відкритим – чи слід очікувати Аргентині допомоги головних зовнішніх гравців геополітичного ладу і якою буде ціна можливої підтримки за принципово новітніх обставин перебігу світової політики?

Звернемо особливу увагу на те, як і на яких умовах країна вписується в нові геополітичні реалії у зв'язку з пріоритетами Адміністрації США пана Президента Дональда Трампа.

В одній зі своїх попередніх публікацій [10] ми ризикнули розглянути вірогідний сценарій, один з варіантів бачення пріоритетів розвитку США і світу в контексті побудови «нової американської ойкумени» економічної доцільності з відкритим поки колом питань щодо її латиноамериканської лакуни. Якщо користуватись методологією світ-системного аналізу (особливо в концептуальному представленні І. Валлерстайна), пан Трамп послідовно впроваджує лінію на нове виділення США (тарифи і податки – інструментарій повернення доларової маси в країну, а слідом і виробничих потужностей, технологій на фоні подолання дефіциту держбюджету) як центру світ-системи з подальшими проєкціями на позначення контурів її напівпериферії та природно-просторових сировинно-прикордонних периферій з відповідними функціям рівнем життя, безпеки, інституційними модулями. Геополітичне протистояння з головним конкурентом за економічне лідерство з колом похідних питань економічної і будь-якої іншої безпеки – Китаєм – зумовило активізацію зусиль США щодо «повернення» окремих країн регіону ЛАКБ під безумовний вплив США із сумою заходів відносно подолання впливу КНР, яка за останні десятиліття, насамперед завдяки фінансовим важелям, кредитам і проєктам, стала провідним гравцем

і центром ухвалення рішень перспективи. Аргентина також засвідчувала намір продовжувати тісну співпрацю з Китаєм за попередніх президентів, що мала інституціоналізуватися навіть членством Республіки Аргентина в БРІКС.

Хав'єр Мілей рішуче проголосив курс на припинення заявки щодо членства в БРІКС, отримав підтримку США ще на етапі передвиборчої кампанії, що послужилися вектору подальшого зближення між країнами. Особистісні симпатії між паном Трампом та паном Мілеєм, викликані також схожим стилем керівництва, манерою спілкування з електоратом, відіграли свою роль щодо тісної співпраці і взаємодії на різних рівнях. Аргентина занадто корисна країна природними багатствами, копалинами літію, сланцевою нафтою, сланцевим газом, прісною водою, льодовиками тощо. Пан Президент Аргентини, змінюючи правила ведення бізнесу, швидко прибирає перепони й регулятивні механізми держави, зменшує податки, вдаючись до масштабних програм податкових канікул у разі великих інвестицій у національні проекти, стимулює участь у логістиці та інфраструктурних справах, усуває перепони на шляху транснаціональних корпорацій у галузі розвідки і використання родовищ, природних копалин, спрощуються правила переміщення коштів на міжнародному рівні, змінюється трудове законодавство, у якому права профспілок і найманих робітників зменшуються в обсязі заради полегшення ведення бізнесу, тобто створюються найліпші умови для заходження в Аргентину транснаціональних корпорацій, які фактично отримують карт-бланш на самостійне вирішення питань щодо ведення своїх справ. Проголошено програму широкої денаціоналізації підприємств загальноаргентинського значення.

У лінії на освоєння територій інших країн корпораціями США можна окреслити певну послідовність і сутність загального підходу. Так, скажімо, у Гондурасі вже деякий час виникають окремі закриті та захищені огорожами території-анклави, де державні інституції країни не мають ніякого впливу (інтереси транснаціональних корпорацій на цих землях можуть бути різними – залежно від конкретики ситуації). За корпораціями залишається останнє слово щодо організації в них внутрішнього життя, правил ведення бізнесу, умов роботи і проживання працівників тощо. Через ствердження та поширення таких анклавів простежується певний процес десуверенізації Республіки Гондурас, що в такий спосіб втрачає контроль над частинами своєї території і будь-які важелі реалізації волі держави в анклавах. Композитивно-структурний склад окремих країн і їх територій щодо ступеня повноважень держави поступово змінюється та, певною мірою, на новому рівні повертає ситуацію до часів минулого, коли транснаціональні корпорації (перш за все американські) функціонували на окремих територіях суверенних формально держав на спеціальних правових підставах.

Спрощення правил ведення бізнесу для транснаціональних корпорацій засвідчують і намагання лідерів країн регіону, що визнаються паном Трампом найбільш близькими ідейно, а, інколи й просто поведінково – пана Наїба Букеле, Президента Сальвадору, та пана Хав'єра Мілея – слідом за Президентом США відшукати нові, менш формалізовані шляхи використання і обігу криптовалют (у Сальвадорі криптовалюта – офіційно визнаний платіжний засіб, а «Act Genius» у США загалом націлений повернути ту ситуацію, що існувала ще в XIX столітті, коли окремі банки та корпоративні об'єднання могли випускати те, що можна формально вважати за грошову одиницю).

Загалом відзначимо, що принципи зрушення в зовнішній політиці Сполучених Штатів змінюють акценти розбудови всієї площини міжнародних відносин, що особливо чітко простежується в країнах ЛАКБ – бізнесові інтереси та виміри економічної доцільності витісняють у політиці США підхід, що був сформульований Джозефом Наєм, реалізовувався останні десятиліття як зовнішньополітичної доктрини і пов'язувався з дією так

званої м'якої сили: «Сполучені Штати посилюють свій глобальний вплив, просуваючи такі цінності, як права людини і демократія...

Дональд Трамп дав ясно зрозуміти, що він принципово заперечує це бачення» [11].

Серед науковців США щодо сучасного головного вектора дії pana Президента Трампа у світі висловлюється і така думка: «Найбільш вірогідною траєкторією завжди була третя: стати наддержавою-ізгоем, не інтернаціоналістською і не ізоляціоністською, а агресивною, могутньою і такою, що дедалі більше дбає про себе» [12]. Формулювання щодо наддержави-ізгоя нам видається не безспірним, але лінія обстоювання своїх економічних інтересів у різний спосіб, зокрема через формування окремих зон і територій особливої уваги та присутності США на територіях інших держав, зокрема Республіки Аргентина, вочевидь, буде надалі дедалі більш послідовною і явною.

Висновки. Якщо підсумувати – ціну, яку готовий (або ні) заплатити пан Мілей за лібертаріанські дослідження заради покращення макроекономічних показників, можна розглядати і в контексті небезпек десуверенізації Аргентини: заходження і діяльність транснаціональних корпорацій за своїми правилами, під які буде «налаштовуватися» чинне законодавство, плюс намагання відмовитися від національної грошової одиниці і, як проголошував пан Мілей, в ідеалі перейти на використання американського долара як єдиного платіжного засобу в країні, що позбавить Аргентину однієї з ознак суверенності держави. Питання необхідності існування Збройних сил Аргентини як сили, здатної захищати територіальну цілісність країни під егідою її чинного законодавства, в його лібертаріанському проєкті залишається відкритим. Яким способом пан Мілей збирається зберегти владу народу Аргентинської Республіки і чи з'являться анклав та окремі землі країни, що вийдуть з-під правового поля законодавства держави, – ця площина викликає особливу увагу щодо з'ясування перспектив розвитку країни. Зрештою, «Суверенітет є невід'ємною властивістю народу, без якої він не може існувати як цілісна, організована політико-правова спільнота. Ця властивість виражається через невідчужуване, неподільне й безумовне право народу на владу. Це право ґрунтується на первинності його статусу як суспільства» [13, с. 486]. Ми сподіваємося, що Аргентина, як цінна в багатьох соціокультурних відношеннях країна світу і як, певною мірою, вітрина в реалізації нового світ-системного підходу США, вийде на новий рівень заможності й добробуту більшості свого населення, уникнувши соціальних потрясінь та небезпек десуверенізації. Аналіз подальшого перебігу подій у Республіці Аргентина в контексті зрушень і новітніх тенденцій розвитку в регіоні та світі окреслюють перспективи подальших досліджень.

Список використаної літератури

1. Constitución de la Nación Argentina URL: https://www.saij.gov.ar/docs-f/ediciones/libros/Constitucion_Nacion_Argentina.pdf (дата звернення: 30.07.2025).
2. Daniel Beland, Robert Henry Cox. How framing strategies foster robust policy ideas. *Policy and Society*, Volume 43, Issue 2, March 2024, P. 240–253. URL: <https://doi.org/10.1093/polsoc/puae014> (дата звернення: 30.07.2025).
3. Instituto Nacional de Estadística y Censos República Argentina. 2025. URL: <https://www.indec.gob.ar/> (дата звернення: 30.07.2025).
4. Argentina's Javier Milei is betting big on an oil gusher. *The Economist*. 2025. Feb 16th. URL: <https://www.economist.com/the-americas/2025/02/16/argentinas-javier-milei-is-betting-big-on-an-oil-gusher> (дата звернення: 30.07.2025).
5. David Adler. The Ghosts of Mont Pelerin: Visiting the Birthplace of Neoliberalism URL: <https://americanaffairsjournal.org/2023/08/the-ghosts-of-mont-pelerin-visiting-the-birthplace-of-neoliberalism/> (дата звернення: 30.07.2025).

6. Anne-Dominique Correa. Au Brésil, la manifestation de Jair Bolsonaro à Copacabana ne fait pas le plein. *Le Monde*. 2025. March 17. URL: https://www.lemonde.fr/international/article/2025/03/17/seulement-18-300-personnes-contre-un-million-espere-jair-bolsonaro-ne-fait-pas-le-plein-a-la-manifestation-reclamant-l-amnistie-des-emeutiers-du-8-janvier-2023_6582307_3210.html (дата звернення: 30.07.2025).
7. Carolina Avila Nieto. This Exiled Leader Ruled Ecuador for 10 Years. The Nation Still Can't Move On. *The New York Times*. 2025. April 11. URL: <https://www.nytimes.com/2025/04/11/opinion/rafael-correa-daniel-noboa-ecuador.html> (дата звернення: 30.07.2025).
8. Barabash Oleh. Symbols and law: the “matrix” of approaches in processes of denotation in search of Presence. *European Political and law Discourse*. 2014. С 69-95.
9. Олена Каганець. За рік президентства Хав'єра Мілея Аргентині інфляція знизилася з 25,5% до 2,7% на місяць. 26.01.2025 URL: <https://www.ar25.org/article/za-rik-prezydenstva-havyera-mileya-v-argentyni-inflyaciya-znyzylasya-z-255-do-27-na-misyas> (дата звернення: 30.07.2025).
10. Барабаш О. В. Пріоритети без стратегії – «американська ойкумена» економічної доцільності та її латиноамериканська лакуна. *Politicus*. 2025. № 2. С. 21–29.
11. Michael Posner. Trump Is Destroying a Core American Value. The World Will Notice. *The New York Times*. 2025. May 18. URL: <https://www.nytimes.com/2025/05/18/opinion/trump-soft-power-state.html> (дата звернення: 30.07.2025).
12. Michael Beckley The Age of American Unilateralism. How a Rogue Superpower Will Remake the Global Order. *Foreign Affairs*. 2025. April 16. URL: <https://www.foreignaffairs.com/united-states/age-american-unilateralism> (дата звернення: 30.07.2025).
13. Берестова І.Е. Питання суверенітету, незалежності та унітаризму в рішеннях і висновках Конституційного Суду України. Сучасний унітаризм: доктрина і практика: [До 30-річчя незалежності України]: монографія /Інститут держави і права ім. В. Н. Корецького НАН України ; відп. Ред. Ю. С. Щемшученко. Київ: Юридична думка, 2021. С. 484-501.

LIBERTARIAN STUDIES: ARGENTINA BETWEEN DESOVEREIGNIZATION AND ECONOMIC BREAKTHROUGH

Oleh Barabash

*Ivan Kozhedub Kharkiv National Air Force University,
Department of Psychology and Pedagogy
Poltavskyi shliakh str., 123, 61123, Kharkiv, Ukraine
ORCID ID: 0000-0001-8479-8926*

The article attempts to examine and analyze the political-economic situation in the Republic of Argentina, with a particular focus on the trajectory of transformations in governance and shifts in the country's institutional-legal design. Special attention is paid to systemic changes in the functioning of the economy, contextualized within President Javier Milei's proclaimed libertarian reform agenda. The challenges of implementing Argentina's transformation program are explored, including rising costs of living and ensuing social tensions among a population historically reliant on solidarity institutions and collective interaction—legacies of an overextended social protection system that, in recent decades, has taken on inefficient and corrupt forms within the bureaucratic elite, marked by excessive state regulation of business practices.

Initial positive outcomes of the reforms are noted, including significant improvements in the country's financial stability, the curbing of hyperinflation, and the reduction of the budget deficit. The political persona of President Milei is highlighted for its charisma and uniqueness, though parallels are

drawn between his communicative style and that of former U.S. President Donald Trump. The symbolism of modern heroism in Milei's rhetoric (e.g., capitalist entrepreneurs, value creators) is analyzed against the backdrop of global and Argentine media narratives framing social "parasites" as detrimental. The article emphasizes the strategic alignment between Argentina and the United States under Milei's leadership, positioning his economic-political innovations as part of a broader effort to integrate Argentina into a "new American oikumene" of economic viability and world-system relevance as a key U.S. ally.

However, concerns are raised about the risks of desovereignization, as foreign investment—particularly in infrastructure, logistics, and the extraction of lithium, shale gas, shale oil, and other natural resources—could lead to the creation of enclave territories operating beyond state jurisdiction. Milei's libertarian approach, which frames the state itself as the primary obstacle to economic recovery, his ambivalence toward maintaining Argentina's military and sovereign currency, and the potential dismantling of social protections may trigger unpredictable scenarios, including policy reversals and social unrest. The article concludes with cautious optimism that Argentina, under President Milei's leadership, may navigate these transformational challenges, achieve economic breakthroughs, and emerge as a prosperous U.S. ally—a success that would lend credibility to the Trump Administration's vision of a new global order.

Key words: Argentina, Libertarianism, The new symbolism of heroism, Javier Milei and Elvis Presley, "The American oikumene" of economic viability, Desovereignization, Latin America and the Caribbean.

УДК 321.01:323.2

DOI <https://doi.org/10.30970/PPS.2025.61.27>

ІНСТИТУТИ ПУБЛІЧНОЇ ВЛАДИ ТА ГРОМАДЯНСЬКЕ СУСПІЛЬСТВО: ДЖЕРЕЛА ЛЕГІТИМНОСТІ В УМОВАХ ГІБРИДНОЇ ВІЙНИ

Олександр Безрук

*Харківський національний педагогічний університет імені Г.С. Сковороди,
кафедра політології, соціології і культурології,
вул. Алчевських, 29, 61002, м. Харків, Україна*

У статті проаналізовано трансформацію джерел легітимності інститутів публічної влади в Україні, спричинену викликами гібридної війни. Акцентовано на недостатності традиційних концепцій легітимності в умовах цілеспрямованого підриву суспільної довіри та дестабілізації державних інститутів. Використовуючи комплексний методологічний підхід, що поєднує теоретичний аналіз класичних (М. Вебер) та сучасних парадигм легітимності (М. Гаймерль, П. Розанваллон, Ю. Габермас, Ф. Шарпф) з емпіричними даними соціологічних досліджень періоду повномасштабної війни РФ проти України, робота розкриває роль взаємодії держави та адаптивного громадянського суспільства. Досліджено феномен безпрецедентної мобілізації українського суспільства через волонтерський рух, гуманітарні ініціативи та мережі взаємодопомоги, що не лише компенсує дефіцити державного апарату, а й активно впливає на формування порядку денного та механізми ухвалення рішень. Показано, що ця синергія стає новим життєво важливим джерелом легітимності, трансформуючи її з односторонньої на двосторонню, що співпродукується спільними зусиллями влади та суспільства. Обґрунтовано виникнення «надзвичайної легітимності», заснованої на здатності влади забезпечувати виживання та консолідацію суспільства в умовах екзистенційної загрози. Виявлено ключові механізми (оперативні комунікаційні платформи, спільні проекти, координація волонтерських ініціатив) та канали, які підвищують суспільну довіру й зміцнюють перформативну легітимність. Результати дослідження підтверджуються стабільно високим рівнем довіри до Збройних сил України, волонтерів та громадських організацій, що контрастує з нижчою довірою до окремих інститутів влади. Виявлені закономірності розкривають наукову новизну дослідження, зосередженого на синергії публічної влади й адаптивного громадянського суспільства в умовах екзистенційної загрози. Зроблено висновок, що така взаємодія є стратегічним ресурсом для забезпечення стійкості держави та подальшого зміцнення демократичних засад у постконфліктний період. Отримані висновки є основою для розробки ефективних стратегій державного управління та підвищення суспільної стійкості в кризові періоди.

Ключові слова: легітимність, інститути публічної влади, громадянське суспільство, гібридна війна, мобільність суспільства, довіра, адаптація, стійкість держави.

Постановка проблеми. Сучасний світовий порядок характеризується поглибленням нестабільності та розширенням спектра загроз, серед яких особливе місце посідають гібридні форми агресії. Як зазначає Марія Гаймерль, «криза легітимності політичних систем видається феноменом нашого часу» [13, р. 5], що підкреслює актуальність питання легітимації правління в кризові часи для політичної науки. Ці виклики, що поєднують воєнні дії, кібератаки, економічний тиск та масовані інформаційно-психологічні операції, фундаментально змінюють природу взаємодії між державою та суспільством. У таких умовах традиційні уявлення про легітимність публічної влади, що історично базувалися на концепціях трикомпонентного панування М. Вебера, системної підтримки Д. Істона, функціональній ефективності Т. Парсонса та інших традиційних підходах, виявляються

недостатніми для пояснення й забезпечення суспільної згоди. Динаміка гібридної війни, спрямована на підлив суспільної довіри та дестабілізацію державних інститутів, вимагає нового методологічного підходу до аналізу джерел легітимності. У цьому контексті дослідження Лізи Деллмут та Йонаса Таллберга підкреслює, що «комунікація еліт формує народну легітимність... еліти впливають на те, як громадяни сприймають врядування» [11], що є особливо актуальним, коли зовнішні сили цілеспрямовано працюють на підлив довіри. Здатність влади зберігати довіру та підтримку громадян в умовах постійного інформаційного тиску й руйнівного зовнішнього впливу стає ключовим фактором національної стійкості, актуалізуючи нагальну потребу в дослідженні детермінантів цього явища.

На тлі цих викликів український досвід функціонування інститутів публічної влади в умовах повномасштабного вторгнення росії яскраво демонструє трансформаційний потенціал взаємодії між державою та громадянським суспільством, який стає визначальним для життєздатності політичної системи. У цих надзвичайних обставинах легітимність уряду та місцевих органів влади формується не лише на підставі їхньої нормативної правомірності, а й через їх спроможність до ефективного реагування на кризові виклики та здатність до взаємодії з активними суспільними групами. Завдяки безпрецедентній самоорганізації та мобільності суспільства, що реалізується через волонтерський рух, гуманітарні ініціативи й мережі взаємодопомоги, громадянське суспільство не тільки ефективно компенсує дефіцити державного апарату, а й активно впливає на формування порядку денного та механізми ухвалення рішень. Це створює унікальний прецедент, де легітимність влади значною мірою підтримується та посилюється знизу. У цьому контексті «взаємодія між інститутами влади та громадянського суспільства є запорукою розвитку нашої держави, посилення її економічного потенціалу та обороноздатності, з огляду на що конче необхідно визначити чинники, що перешкоджають вказаній взаємодії, та шляхи їх усунення» [5]. Так, глибокий аналіз динаміки мобілізації суспільства в умовах екзистенційних викликів, зокрема усвідомлення громадянами своєї ролі як чинника функціонування держави та уособлення влади на місцях, а також практик солідарності, що формуються у відповідь на ці виклики, стає необхідним для осмислення природи суспільної довіри та її визначальної ролі в підтримці легітимності владних структур. З огляду на вищезазначене, постає комплексна наукова проблема дослідження унікальних джерел легітимності, що виникають в Україні внаслідок синергійної взаємодії інститутів публічної влади та адаптивного громадянського суспільства в умовах гібридної війни. Вивчення цих механізмів є ключовим для забезпечення політичної стабільності та формування ефективних стратегій управління державою в умовах тривалих кризових викликів.

Актуальність дослідження. В умовах безпрецедентних викликів гібридної війни, що фундаментально трансформують взаємодію між державою та суспільством, дослідження легітимності публічної влади в умовах кризових трансформацій, а також проблематика взаємодії інститутів влади та громадянського суспільства, набуває особливої актуальності й перебуває у фокусі уваги провідних вітчизняних і зарубіжних науковців. Зокрема, значний внесок у розуміння ролі громадянського суспільства та його взаємодії з органами влади (особливо в аспектах децентралізації, місцевого самоврядування та суспільної участі в кризових умовах) зробили такі вітчизняні вчені, як О. Борисенко, Л. Васільєва, М. Грузд, І. Корж, М. Месюк, Є. Цокур, О. Чальцева та інші. Однак, попри вагомий доробок цих дослідників, поза їхньою увагою залишається комплексне вивчення трансформації джерел легітимності публічної влади, що відбувається через синергію з адаптивним громадянським суспільством безпосередньо в умовах тривалої повномасштабної війни, з глибоким урахуванням феномену мобільності

суспільства та його впливу на суспільну довіру. Це обґрунтовує актуальність обраної теми та визначає її наукову новизну.

Метою статті є аналіз трансформації джерел легітимності інститутів публічної влади в Україні під впливом гібридної війни, розкриваючи ключову роль взаємодії з адаптивним громадянським суспільством.

Виклад основного матеріалу дослідження. Легітимність, як фундаментальна категорія політичної науки, визначається як колективне сприйняття того, які актори та інституції мають право здійснювати владу, регулювати суспільні відносини та ухвалювати рішення [12]. Вона сягає глибше за суто формальне визнання влади, втілюючи її сприйняття суспільством як морально виправданої та такої, що має право керувати, формуючи основу для умовного суспільного договору між владою та громадянами. У періоди криз, як-от гібридна війна, легітимність постає перед серйозною загрозою, проте, залежно від передумов та обраних стратегій управління, кризові явища можуть як посилити, так і суттєво підірвати її.

Класичні парадигми легітимності, закладені М. Вебером з його тріадою типів панування (традиційного, харизматичного та раціонально-легального), є відправною точкою, однак сучасна політологія відзначає їх недостатність для повноцінного пояснення функціонування влади в епоху глибоких системних криз. На передній план виходять динамічніші концепції: процедурна легітимність, що підкреслює значення чесних і прозорих процесів ухвалення рішень (Ю. Габермас), та перформативна легітимність, яка акцентує на здатності влади ефективно вирішувати проблеми та демонструвати відчутні результати. Ця концепція, відома також як легітимність через ефективність (*performance-based legitimacy*), є центральною у працях таких дослідників, як Фріц Шарпф, який підкреслює значення «output» (результативності) для легітимації управління [15]. Утім, в умовах гібридної війни, коли цілеспрямований підрив довіри є інструментом агресії, навіть бездоганні процедури та початкові успіхи можуть бути дискредитовані. Це актуалізує питання про джерела демократичної легітимності, яка, як зазначав П'єр Розанваллон, ґрунтується не лише на формальних процедурах та інституціях, а й на здатності влади до постійної адаптивності, саморефлексії та здатності відповідати на потреби громадян, особливо в умовах екзистенційних викликів [14]. Так, криза не лише загрожує легітимності, а й перетворюється на процес її переосмислення та реконфігурації, де її зміцнення або послаблення залежить від обраних стратегій управління.

Громадянське суспільство, у широкому розумінні, є сферою недержавної, добровільної та самоорганізованої активності громадян, що є посередником між індивідом та державою, артикулюючи й захищаючи різноманітні суспільні інтереси [9; 13]. Ця концепція пройшла значну еволюцію в працях багатьох мислителів – від Дж. Локка та А. де Токвіля до А. Грамші та Дж. Александера, – кожен із яких наголошував на різних її аспектах – від захисту прав та свобод до формування суспільної свідомості та участі в публічному дискурсі [7]. Саме в умовах екзистенційних викликів, як-от гібридна війна, громадянське суспільство демонструє свій трансформаційний потенціал. Мобілізація суспільства, що відбувається через волонтерський рух, гуманітарні ініціативи та мережі взаємодопомоги, супроводжується глибинним усвідомленням громадянами своєї ролі не просто як населення, а як єдиної політичної нації, здатної впливати на функціонування держави та уособлювати владу на місцях. Це не тільки компенсує дефіцити державного апарату, а й активно впливає на формування порядку денного та механізми ухвалення рішень, стаючи новим джерелом легітимності.

У світлі формування політичної нації та її мобілізаційного потенціалу подальше осмислення цих процесів вимагає чіткого розмежування інститутів влади та ролі суспіль-

ства. Як на це вказує один із ключових представників інституціонального підходу Д. Норт, «інститути – це правила гри, форми взаємодії, які керують і стримують відносини індивідів. Інститути містять формальні правила, писані закони, формальні соціальні конвенції та неформальні норми поведінки <...> самі по собі правила і норми не є самодостатніми, вони повинні бути вкорінені в більш масштабній структурі організацій і переконань» [10]. Безособові інститути, будучи «правилами гри», покликані обмежувати насильство та сприяти встановленню легітимних інститутів публічної влади. Гібридна війна, інтегруючи військові, економічні, інформаційні та кібернетичні операції, створює безпрецедентні виклики для легітимності публічної влади, цілеспрямовано підриваючи усталені джерела легітимності через масовані дезінформаційні кампанії та психологічні операції, спрямовані на руйнування суспільної довіри. У цих екстремальних обставинах легітимність влади виходить за межі суто інституційних аспектів, стаючи продуктом соціокультурного динамізму, що ґрунтується на спільності цінностей, солідарності та колективній мобілізації. У кризові періоди, коли нормальні демократичні процеси можуть бути призупинені, а очікування змінюються перед обличчям екзистенційної кризи, багато що залежить від легітимності надзвичайних дій тими, хто відповідає [15]. Це вказує на виникнення «надзвичайної легітимності» – особливого типу легітимності, що ґрунтується на здатності влади забезпечувати виживання та консолідацію суспільства в умовах екстремальної загрози.

Реалізація здатності влади забезпечувати виживання й консолідацію суспільства в умовах екстремальної загрози значно залежить від ефективного функціонування її інститутів та ключових акторів. У сфері публічної політики публічна влада функціонує як комплексний колективний актор, чие емпіричне вивчення охоплює діяльність багатограних інституціалізованих суб'єктів. До них належать: державні органи на всіх щаблях управління, політичні партії, засоби масової інформації (як загальнонаціональні, так і регіональні / місцеві), великий бізнес, еліти, а також різноманітні громадські організації та рухи, поряд з місцевими спільнотами. За умов гібридної агресії, що є випробуванням на міцність для всієї державної системи, відбувається кардинальна переорієнтація функціоналу центральних і місцевих органів влади. Їхні ролі зміщуються від здебільшого адміністративно-регулятивних до суто мобілізаційно-адаптивних. Ця еволюція зумовлює нагальну потребу в безперервній реконфігурації ресурсів, блискавичному ухваленні рішень та посиленні міжрівневої координації. Муніципальні структури, зокрема, у контексті тривалої децентралізації та масштабних руйнувань, несуть безпосереднє навантаження щодо забезпечення життєдіяльності населення, організації евакуаційних заходів, гарантування безпеки та оперативного відновлення критичної інфраструктури. Їх спроможність результативно реагувати на ці виклики в екстремальних умовах стає прямим джерелом перформативної легітимності на локальному рівні, що кристалізує суспільну довіру через конкретні, відчутні досягнення. Українські дослідники акцентують, що в умовах воєнного стану трансформація управління є неминучою, а ефективність діяльності органів влади безпосередньо впливає на рівень суспільної довіри та підтримки [1; 2]. Паралельно, динамічні зміни в якості публічної сфери, спричинені зовнішніми та внутрішніми системними факторами, спонукають наукову спільноту до переосмислення можливостей акторів, які, реалізуючи власні цілі, адаптують свої інтереси та ресурсний потенціал до вимог мінливого політичного ландшафту, формуючи принципово нові поведінкові стратегії.

У контексті цих кардинальних трансформаційних процесів в Україні, спричинених гібридною війною, визначальну роль у забезпеченні стійкості та легітимності відіграє громадянське суспільство. Саме воно функціонує не лише як важливий партнер, а і як ключовий каталізатор та джерело легітимності. Його безпрецедентна мобілізація суспільства та

самоорганізація, що проявилася через волонтерський рух, численні гуманітарні ініціативи й мережі взаємодопомоги стали унікальним феноменом українського опору. Українське громадянське суспільство не тільки компенсують дефіцити державного апарату в умовах перевантаження та руйнувань, а й завдяки своїй гнучкості та наближеності до потреб населення виконують важливі функції (контрольну, моніторингову, роз'яснювальну, патронатну допомогу), стаючи ефективною проміжною ланкою між державою і громадянами [3]. Це створює механізм двосторонньої легітимації, де влада отримує додаткове обґрунтування через підтримку та довіру мобілізованого суспільства, а суспільство, своєю чергою, визнає легітимність дій влади, що відповідають його нагальним потребам та цінностям. Як підкреслює Л. Васильєва, «фундаментальна роль громадянського суспільства у збереженні системи управління суспільством і державою ґрунтується на його атрибутивних характеристиках, що передбачають активну діяльність громадянського суспільства як суб'єкта рефлексії соціальних фактів та джерела ідей у комунікативному дискурсі» [2, с. 48]. Важливою ознакою сталості громадянського суспільства є функціонування його інститутів, через які громадяни та суспільні групи забезпечують самоорганізацію, представництво, реалізацію і захист прав та інтересів. Зокрема, станом на 01.01.2023 р. в Україні зареєстровано 99,556 тис. громадських організацій та 26,846 тис. благодійних організацій [6]. З початком повномасштабного вторгнення рф 2022 року реакцією громадянського суспільства стало створення 6,367 тис. нових благодійних організацій, що перевищувало рівень 2021 року більш ніж у 7,5 разів. Це означає, що українське суспільство має високий мобілізаційно-організаційний потенціал перед загрозами і викликами [6]. Тож справедливим буде твердження, що волонтерський рух та громадські ініціативи стали невід'ємною частиною системи національної стійкості, посилюючи зв'язки між державою та громадянами і сприяючи консолідації суспільства.

Підтвердженням трансформаційних процесів у джерелах легітимності та зміцнення її різних типів в умовах гібридної війни слугують дані соціологічних досліджень українських центрів. Згідно з опитуваннями Київського міжнародного інституту соціології (далі – КМІС) [4] у травні 2024 року та Центру Разумкова [8], довіра до Збройних сил України є стабільно надзвичайно високою (92 % за КМІС, 93,5 % за Разумковим), як і до Державної служби з надзвичайних ситуацій (85,5 % за Разумковим) та добровольчих загонів (85,5 % за Разумковим). Довіра до Служби безпеки України (54 % КМІС, 64 % Разумков), Міністерства оборони України (63 % Разумков) та Національної поліції (37 % КМІС, 47 % Разумков) також зберігає високий або помірний рівень. Ці показники яскраво ілюструють феномен «надзвичайної легітимності» та «перформативної легітимності», що ґрунтуються на здатності влади забезпечувати виживання, безпеку та ефективність у кризових умовах.

Водночас опитування демонструють значно нижчий рівень довіри до Верховної Ради (13 % КМІС, 77 % недовіри Разумков) та Уряду України (20 % КМІС, 71 % недовіри Разумков). Низькою залишається довіра до інституцій у сфері забезпечення справедливості – прокурорів (63,5 % недовіри Разумков) та суддів (73 % недовіри Разумков), де відзначається суспільне розчарування через відсутність відчутних результатів у боротьбі з корупцією [4; 8]. Ця дилема між низькою довірою до деяких формальних інститутів та загальною готовністю суспільства продовжувати опір («терпіти війну стільки, скільки буде потрібно») вказує на складну динаміку легітимності, де процедурні та результативні недоліки можуть суттєво підривати суспільну довіру, проте компенсуватися іншими факторами, як-от віра в перемогу й національна єдність. Особливо варто відзначити стабільно високу довіру до волонтерів (81 % КМІС, 80 % Разумков) та громадських організацій (60,5 % Разумков) [4; 8]. Це підтверджує їх ключову роль у системі національної стійкості

та як потужного джерела суспільної легітимності. Волонтерський рух, разом зі Збройними силами, є тими «маркерними» інституціями, довіра до яких об'єднує майже всіх українців, незалежно від соціально-демографічних характеристик, географії тощо.

Висновки. Так, симбіотична взаємодія між адаптивними інститутами публічної влади та динамічним громадянським суспільством перетворюється на життєво важливий ресурс для забезпечення стійкості держави й підтримки надзвичайної легітимності в умовах гібридної війни. Аналіз динаміки взаємодії між інститутами публічної влади та громадянським суспільством в умовах гібридної війни дає змогу виокремити низку ключових механізмів і каналів, що є вирішальними для підвищення суспільної довіри та зміцнення легітимності. Насамперед це оперативні комунікаційні платформи та спільні проєкти, які забезпечують двосторонній обмін інформацією, швидке реагування на нагальні потреби та синхронізацію зусиль у протидії агресії. До таких механізмів належать створення спільних робочих груп, дорадчих органів при органах влади із залученням представників громадянського суспільства, розвиток цифрових платформ для збору зворотного зв'язку та залучення до ухвалення рішень. Ефективна координація волонтерських ініціатив з державними програмами, делегування частини повноважень щодо надання соціальних послуг та гуманітарної допомоги громадським організаціям, а також спільний моніторинг та контроль за розподілом ресурсів – усе це сприяє формуванню перформативної легітимності. Такі форми взаємодії не лише демонструють адаптивність влади, а й генерують глибинну суспільну довіру, оскільки громадяни безпосередньо бачать, як їх активність інтегрується в ширшу систему опору та як влада ефективно реагує на виклики.

Особливе значення у формуванні та зміцненні легітимності в екстремальних умовах відіграє феномен мобілізації населення. Український досвід гібридної війни яскраво демонструє, що інтенсивна самоорганізація громадян, їх готовність до волонтерської діяльності та активна участь у національному опорі стають потужним фактором впливу на сприйняття легітимності інститутів публічної влади. Це не просто підсилення дієвості держави «знизу», а формування нових джерел легітимності, що ґрунтуються на спільній меті, солідарності та ефективності колективних дій. Мобілізація населення перетворює легітимність з односторонньої, що виходить від держави, на двосторонню, яка співпродукується спільними зусиллями влади та суспільства. Такий процес призводить до формування «надзвичайної легітимності», яка виникає в умовах екзистенційної загрози та забезпечується через взаємну довіру, консолідацію і відчуття спільної відповідальності. Ця взаємодія є не просто інструментом подолання кризи, а стратегічним ресурсом для забезпечення стійкості держави та подальшого зміцнення демократичних засад у постконфліктний період. Проведене дослідження розкриває унікальну трансформацію джерел легітимності в умовах тривалої повномасштабної війни, наголошуючи на феномені мобільності суспільства та його вирішальному впливі на суспільну довіру, що становить наукову новизну роботи. Подальші дослідження могли б зосередитися на сталості цих нових джерел легітимності в довгостроковій перспективі та розробці механізмів їх інтеграції в офіційні інституційні практики для підвищення ефективності державного управління.

Список використаної літератури

1. Борисенко О. П. Взаємодія публічної влади й громадянського суспільства в реалізації національних інтересів України. *Вчені записки ТНУ імені В. І. Вернадського. Серія: Публічне управління та адміністрування*. 2024. Том 35(74). № 4. С. 59–64. DOI: 10.32782/TNU-2663-6468/2024.4/09

2. Васильєва Л. Взаємодія органів публічної влади та інститутів громадянського суспільства в умовах децентралізації влади. *Економічні горизонти*. 2023. № 1(23). С. 43–50. DOI: 10.31499/2616-5236.1(23).2023.272840
3. Гавкалова Н. Л., Грузд М. В. Взаємодія органів публічної влади та інститутів громадянського суспільства. *Актуальні проблеми економіки*. 2014. №10 (160). С. 281–290. URL: <https://surl.it/hrswdo> (дата звернення: 17.05.2025)
4. Київський міжнародний інститут соціології (КМІС). *Динаміка довіри соціальним інституціям у 2021–2024 роках*. 2024. URL: https://kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=1467&page=1#_ftnref1 (дата звернення: 11.05.2025)
5. Сенча С. А. Інституціональне забезпечення публічно-управлінської діяльності у сфері розвитку громадянського суспільства в Україні. *Вчені записки ТНУ імені ВІ Вернадського. Серія: Державне управління*. 2020. № 31(70). С. 100–107.
6. Україна покращила показник сталості організацій громадянського суспільства. *Детектор медіа*. 26.10.2023. URL: <https://cs.detector.media/law-and-money/texts/185703/2023-10-26-ukraina-pokrashchyla-pokaznyk-stalostiorganizatsiy-gromadyanskogo-suspilstva/#~:text=> (дата звернення: 11.05.2025)
7. Формування та становлення громадянського суспільства в Україні : колект. монографія / Цимбалюк В. І. та ін. ; Нац. ун-т вод. госп-ва та природокористування. Одеса : Купрієнко С. В., 2019. 158 с.
8. Оцінка ситуації в країні, довіра до соціальних інститутів, політиків, посадовців та громадських діячів, ставлення до виборів під час війни, віра в перемогу. *Центр Разумкова*. 2025. URL: <https://razumkov.org.ua/napriamky/sotsiologichni-doslidzhennia/otsinka-sytuatsii-v-kraini-dovira-do-sotsialnykh-instituty-politykiv-posadovtsiv-ta-gromadskykh-diiachiv-stavlennia-do-vyboriv-pid-chas-viiny-vira-v-peremogu-liutyiberezen-2025r> (дата звернення: 04.06.2025)
9. Цокур Є. Г. Джерела легітимності політичної влади: в контексті взаємодії держави та громадянського суспільства : дис. ... докт. політ. наук : 23.00.02. Київ, 2011. 389 с.
10. Чальцева О. М. Публічна політика: теоретичний вимір і сучасна практика : монографія. Вінниця : ФОП Барановська Т. П., 2017. 336 с.
11. Dellmuth L., Tallberg J. Legitimacy politics: Elite Communication and Public Opinion in Global Governance. *Cambridge University Press*. 2023. URL: https://www.researchgate.net/publication/367075488_Legitimacy_Politics_Elite_Communication_and_Public_Opinion_in_Global_Governance (дата звернення: 14.05.2025)
12. Falkheimer J. Legitimacy Strategies and Crisis Communication. *Oxford Research Encyclopedia of Politics*. 2021. URL: <https://oxfordre.com/politics/view/10.1093/acrefore/9780190228637.001.0001/acrefore-9780190228637-e-1567> (дата звернення: 05.05.2025)
13. Haimerl M. In Search of Legitimacy in Times of Crisis. *Berlin Working Paper on European Integration*. 2013. No. 18. 40 p. URL: https://www.polsoz.fu-berlin.de/polwiss/forschung/international/europa/partner-und-online-ressourcen/arbeitspapiere/2013-18_Haimerl_In_Search_of_Legitimacy.pdf (дата звернення: 04.05.2025)
14. Rosanvallon P. *Democratic Legitimacy: Impartiality, Reflexivity, Proximity*. Princeton University Press. 2008. 248 p.
15. Scharpf F.W. *Governing in Europe: Effective and Democratic?* Oxford University Press. 1999. 243 p.
16. Schmidt V.A. Power and Legitimacy During Emergency Politics. A Democratic Audit of Responses to the COVID-19 Crisis. *REGROUP Research Paper*. Apr. 2024. No. 12. 32 p. URL: <https://www.cidob.org/sites/default/files/2025-01/REGROUP%20research%20paper%20no.%2012.pdf> (дата звернення: 04.06.2025)

INSTITUTIONS OF PUBLIC AUTHORITY AND CIVIL SOCIETY: SOURCES OF LEGITIMACY IN THE CONTEXT OF HYBRID WARFARE

Oleksandr Bezruk

*H.S. Skovoroda Kharkiv National Pedagogical University,
Department of Political Science, Sociology, and Cultural Studies
Alchevskykh St., 29, 61002, Kharkiv, Ukraine*

The article analyzes the transformation of sources of legitimacy of public authority institutions in Ukraine, caused by the challenges of hybrid warfare. Emphasis is placed on the inadequacy of traditional concepts of legitimacy in conditions of deliberate undermining of public trust and destabilization of state institutions. Using a comprehensive methodological approach that combines theoretical analysis of classical (M. Weber) and modern paradigms of legitimacy (M. Haimenl, P. Rosanvallon, J. Habermas, F. Scharpf) with empirical data from sociological surveys conducted during Russia's full-scale war against Ukraine, the work reveals the unique role of interaction between the state and adaptive civil society. The phenomenon of unprecedented mobilization of Ukrainian society through the volunteer movement, humanitarian initiatives, and mutual aid networks is investigated. This mobilization not only compensates for the deficiencies of the state apparatus but also actively influences the formation of the agenda and decision-making mechanisms. It is shown that this synergy becomes a new vital source of legitimacy, transforming it from a one-sided to a two-sided phenomenon, co-produced by the joint efforts of the authorities and society. The emergence of "emergency legitimacy" is substantiated, based on the ability of the authorities to ensure the survival and consolidation of society in the face of an existential threat. Key mechanisms (operational communication platforms, joint projects, coordination of volunteer initiatives) and channels that enhance public trust and strengthen performative legitimacy are identified. The research results are confirmed by the consistently high level of trust in the Armed Forces of Ukraine, volunteers, and public organizations, which contrasts with lower trust in certain government institutions. The identified patterns reveal the scientific novelty of the study, focused on the synergy between public authority and adaptive civil society in conditions of existential threat. It is concluded that such interaction is a strategic resource for ensuring the state's resilience and further strengthening democratic principles in the post-conflict period. The obtained conclusions serve as a basis for developing effective strategies for public administration and increasing societal resilience during crisis periods.

Key words: legitimacy, public institutions, civil society, hybrid warfare, societal mobilization, trust, adaptation, state stability.

УДК 35:32-027.555

DOI <https://doi.org/10.30970/PPS.2025.61.28>

ПОЛІТИЧНІ КОНФЛІКТИ ТА ЇХ ФОРМИ В ДОСЛІДНИЦЬКОМУ ПОЛІ ПУБЛІЧНОЇ ПОЛІТИКИ

Світлана Бульбенюк, Юрій Манелюк

*Київський національний економічний університет імені Вадима Гетьмана,
кафедра політичних технологій
проспект Берестейський, 54/1, 03057, м. Київ, Україна*

Розглядаються особливості функціонування дослідницького поля публічної політики крізь призму аналізу понять «політичний конфлікт», «політична криза», «війна», «збройний конфлікт». Висвітлено як теоретичний вимір проблеми, зокрема бібліографічну базу її вивчення, так і прикладні виміри проявів політичних конфліктів та політичних криз в останні роки.

Окрема увага звертається на позначення впливів політичних криз та політичних конфліктів у формі війн і збройних конфліктів на зміну дизайну поля публічної політики. Автори зауважують, що поняття «політична криза» може вживатися та аналізуватися в кількох вимірах: як форма політичного конфлікту, як його причина та як проміжний результат спроб вирішення (розв'язання) політичного конфлікту. При цьому зроблено акцент на поліфонії тлумачень поняття та сутності публічної політики, що зумовлює міждисциплінарний характер дослідницького поля публічної політики, яке охоплює політичну науку, науку про державне управління та юриспруденцію.

Суспільний діалог автори визначають як один із найбільш ефективних інструментів профілактики та вирішення (розв'язання) політичних конфліктів у полі публічної політики. Суспільний діалог може стати основою миротворчості й забезпечення прав людини. У постконфліктних суспільствах часто виникають проблеми з правами людини, оскільки насильство та репресії можуть продовжуватися навіть після закінчення активних бойових дій. Після завершення війни (збройного конфлікту) важливим є процес примирення та відновлення.

Ідеологічна основа суспільного діалогу в полі публічної політики – це визнання неминучості політичних і соціальних конфліктів, утім, прагнення до пошуку й реалізації компромісів на основі цінностей спільноти / спільних цінностей є найбільш ефективною стратегією розвитку царини публічної політики. На переконання авторів, подальші дослідження застосування суспільного діалогу як інструмента / засобу публічної політики за умов розгортання політичних криз матиме теоретичне та практичне значення.

Ключові слова: публічна політика, політичний конфлікт, політична криза, війна, збройний конфлікт, суспільний діалог.

Царина публічної політики є особливою, оскільки поєднує державно-управлінські елементи (зокрема, процес ухвалення політико-управлінських рішень), суспільний інтерес / суспільні інтереси та політичну участь і діяльність. Політичні конфлікти та політичні кризи є одним з вимірів публічної політики, особливо в останні роки, коли суспільно-політичні процеси надзвичайно інтенсифікувалися, а суспільні інтереси можуть мати антагоністичний характер.

Актуальність та постановка проблеми у загальному вигляді. Як соціальні конфлікти є невід'ємною частиною життя суспільства, так суспільно-політичні конфлікти постають стороною функціонування публічної політики. Нині – у 2025 р. – найбільш обговорюваними на рівні суспільного дискурсу та найбільш досліджуваними на рівні

наукових розвідок стають війни як найбільш гостра форма політичних конфліктів. І це не дивно, у поточному році серед найбільш загрозливих воєнних конфліктів можна назвати: найбільшу в Європі після завершення Другої світової російсько-українську війну, що триває понад 11 років; палестино-ізраїльський конфлікт, який залишається незавершеним у гострій стадії свого розгортання; 13–24 червня 2025 р. – той період, який уже увійшов в історію під назвами «ірано-ізраїльська війна» або «ірано-ізраїльський проксі-конфлікт»; загострення протистояння між Індією та Пакистаном; зіткнення Таїланду і Камбоджі; воєнні конфлікти в Африці. На жаль, цей перелік можна продовжувати.

Важливо розуміти, що війна є не лише продовженням політики (згадуючи відомий афоризм), а й значно впливає на суспільство, економіку та міждержавні відносини, на процеси ухвалення й реалізації політико-управлінських рішень та формування типових моделей політичної участі й діяльності. Слушно також урахувувати вплив інформаційних технологій на ведення війни, де дезінформація та кіберзагрози стають новими інструментами таких конфліктів. У цьому контексті необхідність пошуку мирних рішень і діалогу в царині публічної політики стає надзвичайно актуальною, адже лише через співпрацю та взаєморозуміння можна уникнути повторення трагічних помилок минулого. Вивчення причин, наслідків і механізмів війни допомагає нам зрозуміти, як конструювати більш мирне майбутнє для всіх.

Політична криза є поширеною і не так пов'язаною з насильством, як війна, тією формою політичного конфлікту, де перетинаються державно-управлінські елементи та суспільні інтереси. Інакше кажучи, більшість політичних криз – це про царину публічної політики, її динаміку, вектори розвитку та особливості функціонування.

На прикладі новітньої історії України ми можемо відстежити динаміку виникнення, розгортання й вирішення політичних криз як форм політичних конфліктів, деякі з них розв'язували шляхом революцій. Можемо згадати Революцію на граніті, Помаранчеву революцію та Революцію гідності, а також події буквально останніх днів – так званий Картошковий майдан липня 2025 р. Однією з причин названих політичних криз була та подеколи залишається дилема вибору вектора зовнішньополітичного розвитку країни.

З одного боку, нині вибір євроатлантичного вектору поступу України є безперечним і безальтернативним, з іншого – виклики затяжної війни, корупційні скандали, авторитарні загрози викликають занепокоєння в багатьох дослідників та представників громадянського суспільства. Тож одним із нагальних завдань у царині публічної політики є необхідність віднайдення компромісу у вітчизняному суспільстві з найбільш гострих і болючих питань. Ефективне вирішення названого завдання можливе за умов дослідження природи політичних криз та шляхів їх вирішення і профілактики. Окреслена проблематика є актуальною і тому, що будь-яка кризова ситуація в політичній царині в Україні сьогодні, поки триває російсько-українська війна, може призвести до катастрофічних наслідків для держави.

Аналіз останніх досліджень та публікацій, у яких започатковано вирішення означеної проблеми. Політичну кризу як окреме явище в суспільно-політичному житті країни досліджували багато науковців: Ю. Мацієвський [1], І. Забеліна [2], Д. Кіслов [3], О. Пухкал [4], Ю. Шайгородський, В. Андрущенко, А. Романцов, В. Лещенко та інші. На основі праць цих авторів можна дати кілька визначень поняттю політичної кризи. Одні вчені під нею розуміють «особливий стан у розвитку й функціонуванні політичної системи, передусім владних структур», що виникає внаслідок загострення суперечностей між суб'єктами політичного життя. Тобто криза є вторинним, похідним явищем від суперечностей і конфліктів. Інші стверджують, що криза означає «тимчасове призупинення» або припинення функціонування окремих елементів чи інститутів політичної системи. З огляду на

це, криза є останньою фазою розвитку конфлікту, його кульмінацією, після подолання якої або конфлікт може бути вирішено, або ж руйнація стає незворотною [1].

Щодо дослідження поняття конфліктології та політичних конфліктів, можна виокремити напрацювання М. Пірен, яка зауважує, що конфліктологія – наука, що проявляється одночасно в багатьох вимірах: людина, природа, становище й місце людини в природі та суспільстві; науковці у своїх роботах, як зазначала М. Пірен, намагаються дати відповіді на питання психологічних оцінок між людьми, окремими групами в межах соціального напрямку тощо. Тобто це наука, що містить бази знань та категорій інших. До них належать політологія, соціологія, психологія, математика, філософія та інші, що в сукупності спроможні надавати цілісну оцінку ситуаціям. Такими ситуаціями вважаються будь-які зіткнення всередині людського суспільства, природи, взаємодії між людиною і природою [5].

Термін «конфлікт» уживається в різних значеннях: як синонім міжнародного спору та спірної ситуації, у якій може загостритися міжнародний спір, міжнародного збройного конфлікту або позначення всіх ситуацій, основою яких є суперечності у відносинах суб'єктів міжнародного права. Ми звертаємо увагу саме на ці аспекти, з огляду на особливості розгортання, перебігу та вирішення війни як різновиду політичного конфлікту, що передбачає застосування не лише суто політичного інструментарію. Тому зосередимо увагу на юридичних аспектах розгляду конфліктів.

Загальне поняття «конфлікт» у праві трапляється досить часто і зазвичай асоціюється з конфліктами норм права, тобто їх «колізією». Конфлікти в юриспруденції віднедавна вивчає юридична конфліктологія. Труднощі вироблення єдиного визначення конфлікту в міжнародному праві пов'язані з неоднозначністю його вживання в цій системі права і міждисциплінарним характером вивчення явища «конфлікт». Найчастіше термін «конфлікт» уживається в поєднанні з визначенням «озброєний», позначаючи одне з основних понять міжнародного гуманітарного права. У міжнародно-правовій літературі останніх десятиріч XX ст. чимало науковців намагалися вказати на певні відмінності між поняттями «війна» та «збройний конфлікт». Ці спроби є результатом заміни понять «право війни» і «війна» на «право збройних конфліктів» та «збройний конфлікт» в актах, які належать до гуманітарного права [6].

Термін «війна» використано в перших міжнародно-правових актах, що закріплюють норми міжнародного гуманітарного права. Гаазькі конвенції 1907 р. містять положення щодо застосування норм права «на випадок війни» [7]. У Женевському протоколі про заборону застосування на війні задушливих, отруйних чи інших подібних газів і бактеріологічних засобів 1925 р. використовується термін «війна» [8]. Ті самі положення закріплено в конвенціях, що стосуються правил ведення морської війни [9].

Поняття міжнародного збройного конфлікту можна віднайти в спільній ст. 2 Женевських конвенцій 1949 р. – ними є всі випадки проголошення війни чи всякого іншого збройного конфлікту, що виникають між двома чи декількома державами, навіть коли одна з них не визнає стану війни [10, с. 141].

Отже, з 50-х років XX ст. поняття «збройний конфлікт» стали використовувати набагато частіше, порівнюючи з терміном «війна». Така зміна багато в чому зумовлена політичним й ідеологічним порядком денним, намаганнями дослідників змістити акценти в аналізі цих понять, а ще заборонаю використання війни як законного засобу вирішення міжнародних спорів [11]. Вітчизняні та зарубіжні науковці досліджують правове регулювання збройних конфліктів, його застосування та вдосконалення. У дослідженнях також звертають увагу на питання кваліфікації різних аспектів збройного конфлікту, наприклад, визначення поняття «військовий конфлікт», «терористичний акт», «збройне повстання» та інші [12].

Третій блок досліджень, які використані при підготовці представленої розвідки, – праці, присвячені аналізу царини публічної політики. Автори звертаються до напрацьованих останніх років, зважаючи на постійне уточнення об'єкта та предмета дослідницького поля публічної політики.

Як самостійний напрям наукових досліджень публічну політику починають розглядати у XX ст. Варто згадати праці Дж. Андерсона, Р. Даля, П. Дюрана, Дж. Марча, П. Мюлера, Т. Парсонса, Дж. Річардсона, Г. Саймона, Дж.-К. Тьоніга та інших (розгляд акторів процесів публічної політики), Ю. Габермаса (аналіз поля публічної політики через дослідження громадської думки) [13, с. 9].

Важливо врахувати й підхід щодо розуміння сутності публічної політики, який запропонували західні політологи А. Гайденгаймер, Г. Гекло, К. Адамс. «За їхньою версією, вивчення публічної політики дає змогу побачити, як, чому і з якими результатами уряди здійснюють той чи інший курс дій або бездіяльності в державі», – зазначають автори посібника «Публічна політика» (ПолтНТУ, 2018) [13, с. 11].

Представники НУ «Одеська юридична академія» у посібнику «Публічна політика», у свою чергу, пропонують зосередити увагу на поняттях «публічний», «управління» як ключових, а також на аналізі поняття «вироблення публічної політики» як перетину політичного та управлінського просторів, що безумовно, є особливо важливим для представленого дослідження [14, с. 10].

С. Бульбенюк у посібнику «Дизайн публічної політики» підкреслює, що «уніфікованого єдиного підходу до визначення публічної політики немає. Маємо констатувати: термін «публічна політика» не є усталеним, радше це динамічна конструкція, яка постійно трансформується під впливом низки чинників і факторів» [15, с. 8].

Формулювання мети (постановка завдання). Мета статті – дослідити явища війни (збройного конфлікту) та політичної кризи як особливого стану й процесу публічної політики. Серед завдань розвідки: 1) аналіз базових понять та дефініцій дослідницького поля публічної політики в розрізі міждисциплінарного конфліктологічного підходу; 2) розгляд політичної кризи як багатовимірного явища; 3) висвітлення політологічних та юридичних аспектів явищ війни й збройного конфлікту; 4) обґрунтування ефективності застосування суспільного діалогу як інструменту / засобу публічної політики в постконфліктних суспільствах.

Методологія дослідження. Пропоноване дослідження має міждисциплінарний характер, що охоплює предметне поле політичної науки, науки про державне управління та юриспруденції. Це зумовлює комплексний підхід як основу евристично-методологічного пошуку.

Виклад основного матеріалу з обґрунтуванням отриманих наукових дослідження. Політичний конфлікт – це зіткнення, протиборство політичних суб'єктів (націй, держав, класів, політичних партій, організацій тощо), викликане протилежністю політичних інтересів, цінностей, поглядів, що зумовлені становищем і роллю влади. Тобто це різновид взаємодії двох і більше сторін, які сперечаються між собою щодо владних повноважень. Такий конфлікт зачіпає основу будь-якої політичної системи – державні інститути. І, як наслідок, може розвинутиися політична криза – переломний стан політичної системи суспільства, який виражається в поглибленні й загостренні конфліктів, які мають місце в різкому посиленні політичного напруження й нестабільності [5].

Сутністю політичної кризи є зміна у співвідношенні сил у уряді, парламенті, суспільстві, тобто в предметному полі публічної політики. Політична криза завжди є наслідком дезорганізації, дестабілізації політичної системи та розбалансування тріади «державна – суспільство – громадянин». Якщо ж віднайдено способи реалізації компромісів і встанов-

лення нового балансу відповідних сил, це означатиме, що суспільство та держава модернізувалися, змінилися.

На нашу думку, для кращого розуміння місця політичних криз у полі публічної політики необхідно підкреслити особливості кожної кризи, які наведено в таблиці 1 [16].

Таблиця 1

Тип кризи	Наслідки	Спосіб виходу
Урядова	Влада втрачає контроль над ситуацією в країні.	Реорганізація уряду. Можлива повна відставка.
Парламентська	Рішення парламенту не відповідають потребам суспільства.	Розпуск парламенту.
Конституційна	Втрата легітимності основного закону.	Оновлення Конституції.
Зовнішньополітична	Загострення стосунків з однією або декількома країнами.	Якщо криза не буде вирішена, можливе повернення до стадії конфлікту, але через воєнні дії.
Загальнонаціональна	Стрімка зміна в соціально-політичній структурі.	Якщо криза не буде вирішена, можливе повернення до стадії конфлікту, але через революцію.

Розглядаючи той чи інший тип політичної кризи, ми розуміємо, що вони викликані різними чинниками, проте мають спільні риси – ознаки кризи, серед яких можна виокремити такі:

- нездатність політичної системи чи її складників виконувати свої функції;
- загострення суперечностей у політичних відносинах, втрата владними структурами контролю над розвитком процесу цього загострення, існування загрози безпеки влади і політичної системи загалом;
- системний характер та велика можливість не бути поширеною поза межі однієї чи декількох з підсистем політичного життя [16].

З огляду на природу політичної кризи, вона може розглядатися в предметному полі публічної політики і як форма політичного конфлікту, і як його причина, і навіть як проміжний результат спроб вирішення (розв’язання) політичного конфлікту.

З досліджень питання політичного конфлікту видно, що його змістом є боротьба за вплив у системі політичних відносин. Кожна окрема політична група, що бере участь у конфлікті, вимагає монополії своїх інтересів, проте так, щоб вони мали підтримку серед суспільства. Наслідком внутрішньополітичного конфлікту може бути революція, а зовнішньополітичного – початок воєнних дій.

Основними загальними рисами сучасної війни є: вплив на всі сфери життєдіяльності людства; коаліційний характер; широке використання непрямих, неконтактних й інших (нетрадиційних) форм і способів дій, далекої вогневої та електронної поразки; активне інформаційне протистояння, дезорієнтація суспільної думки в окремих державах і світового співтовариства загалом; прагнення сторін до дезорганізації системи державного й військового керування; застосування новітніх високоефективних (зокрема, заснованих на нових фізичних принципах) систем озброєння й військової техніки; маневрені дії військ на розрізних напрямках із широким застосуванням аеромобільних сил, десантів і військ спеціального призначення; поразка військ, об’єктів тилу, економіки, комунікацій на всій території кожної з протидіючих сторін; проведення повітряних кампаній та операцій; катастрофічні наслідки поразки (руйнування) підприємств енергетики (насамперед атомної), хімічних і інших небез-

печних підприємств, інфраструктури, комунікацій, об'єктів життєзабезпечення; висока ймовірність залучення у війну нових держав, ескалації збройної боротьби, розширення масштабів і спектра застосовуваних засобів, включно зі зброєю масового знищення; участь у війні поряд з регулярними й нерегулярними збройними формуваннями [17, с. 125]. Як бачимо, більшість з указаних рис так чи інакше накладаються на поле функціонування публічної політики.

Межа відмінності між «війною» та «збройним конфліктом», очевидно, є досить умовною, хоча таке розмежування має певне значення для права, що застосовується під час збройних конфліктів [6, с. 23–24].

Війна – це складний соціальний феномен, який має безліч причин, що взаємодіють. Розуміння цих причин є важливим для аналізу конфліктів і пошуку шляхів їх запобігання. Однією з основних причин війни є політичні амбіції держав. Коли країна прагне розширити свою територію або вплив, вона може вдатися до агресії. Історично багато конфліктів виникали через боротьбу за ресурси, як-от земля, нафта, вода чи інші природні багатства. Влада та контроль над цими ресурсами стають каталізаторами для збройних зіткнень.

Політичні конфлікти, які переростають у війну, зазвичай мають складну передісторію. Вони можуть бути наслідком незадоволеності певних груп населення своїм становищем, нерівності в розподілі ресурсів або дискримінації. Часто такі конфлікти загострюються через зовнішні впливи, коли інші держави намагаються реалізувати свої інтереси, використовуючи внутрішні суперечності. Це може призвести до інтервенцій, які ще більше ускладнюють ситуацію та затягують конфлікт. За цих умов суспільний діалог може стати одним з найбільш ефективних засобів миротворчості, подолання негативних наслідків політичних конфліктів.

Висновки та перспективи подальших досліджень. Миротворчість може сприяти формуванню й утвердженню нових форм політичної участі та політичної діяльності в полі публічної політики. Так, важливим аспектом миротворчості є забезпечення прав людини. У постконфліктних суспільствах часто виникають проблеми з правами людини, оскільки насильство та репресії можуть продовжуватися навіть після закінчення активних бойових дій. Міжнародні організації та правозахисні групи можуть відігравати важливу роль у моніторингу ситуації з правами людини, а також у проведенні розслідувань злочинів, скоєних під час конфлікту. Після закінчення війни важливим є процес примирення та відновлення.

Так, суспільний (у частині дослідників – соціальний) діалог у полі публічної політики базується на різних видах соціальної та політичної взаємодії. Вітчизняні дослідники В. Вісин та Я. Мартинюк зазначають, що такий діалог «має ідеологічну основу:

- визнання як закономірності співіснування в суспільстві різних соціальних груп з їх протилежними інтересами;
- визнання об'єктивності виявлення і конфлікту інтересів, а також боротьби між соціальними групами;
- визнання перспективності вести цю боротьбу в цивілізований спосіб і досягнути в результаті конструктивного взаємовигідного компромісу, що відповідає майбутнім завданням розвитку суспільства» [18, с. 9].

Як бачимо, ідеологічна основа суспільного діалогу в полі публічної політики – це визнання неминучості політичних і соціальних конфліктів, утім, прагнення до пошуку й реалізації компромісів на основі цінностей спільноти / спільних цінностей уявляється найбільш ефективною стратегією розвитку царини публічної політики.

Маємо зауважити, що аналіз актуальних наукових розвідок вітчизняних дослідників, присвячених розгляду проблематики суспільного (соціального) діалогу, засвідчує, що

автори зосереджують увагу переважно на соціально-економічних та соціально-трудових аспектах застосування інструментарію соціального (суспільного) діалогу [18; 19] або на локальних аспектах політичного менеджменту в полі публічної політики [20]. Це дає змогу стверджувати, що подальші дослідження застосування суспільного діалогу як інструмента / засобу публічної політики за умов розгортання політичних криз матимуть теоретичну та практичну значущість і сприятимуть розширенню евристичного поля на перетині політичної науки, науки про державне управління та правової науки (юриспруденції).

Список використаної літератури

1. Мацієвський Ю. Деякі аспекти вивчення феномена кризи у політичних дослідженнях. *Політичний менеджмент*. 2008. № 6. С. 16–29. URL: http://irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?C21COM=2&I21DBN=UJRN&P21DBN=UJRN&IMAGE_FILE_DOWNLOAD=1&Image_file_name=PDF/PoMe_2008_6_4.pdf
2. Забеліна І.О. Поняття та сутність політичних криз: історико-бібліографічний аналіз. *Актуальні проблеми політики: Збірник наукових праць*. Одеса, 2013. Випуск 49. С. 344–353. URL: <http://dspace.onua.edu.ua/handle/11300/564>
3. Кіслов Д. В. Державні та протестні комунікації під час політичних криз. *Державне управління : удосконалення та розвиток*. 2014. № 1. URL: <http://www.dy.nayka.com.ua/?op=1&z=674>
4. Пухкал О. Модернізація політичної системи України: державно-управлінський вимір. *Державне управління та місцеве самоврядування: Збірник наукових праць*. Дніпропетровськ : ДРІДУ НАДУ, 2010. Вип.3 (6). URL: [http://www.dbuara.dp.ua/vidavnictvo/2010/2010_03\(6\)/10pogduv.pdf](http://www.dbuara.dp.ua/vidavnictvo/2010/2010_03(6)/10pogduv.pdf)
5. Пірен М. І. Конфліктологія : підручник. Київ : МАУП, 2003. 360 с.
6. Громовенко К. В., Грушко М. В., Мануїлова К. В. Міжнародно-правове регулювання збройних конфліктів : навчально-методичний посібник. Одеса : Видавництво «Юридика», 2023. 132 с. URL: <https://dspace.onua.edu.ua/server/api/core/bitstreams/924d99b8-1c31-4dea-b4b7-a37d5bb2729f/content>
7. Конвенція про відкриття воєнних дій. *Офіційний портал Верховної Ради України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_b85#Text
8. Протокол № 995_198 від 17.06.1925. Протокол про заборону застосування на війні задушливих, отруйних або інших подібних газів та бактеріологічних засобів Женева, 17 червня 1925 р. *ZakonOnline*. URL: https://zakononline.com.ua/documents/show/141100__141100
9. Міжнародні документи з міжнародного гуманітарного права. *Альманах міжнародного права*. URL: <http://www.inlawalmanac.mgu.od.ua/v1/28.pdf>
10. Міжнародна політологія : навчальний посібник / Бульбенюк С. С., Гапоненко В. А., Довганик Н. М. та інші. Київ : КНЕУ, 2022. 290 с.
11. Війна та збройний конфлікт – одне й теж? *Червоний хрест України*. Офіційний портал. URL: <https://redcross.org.ua/news/2023/02/45317/>
12. Щербakov В. В. Міжнародно-правове регулювання збройних конфліктів та їх прояви на території України. *Право.ua*. 2020. № 3, С. 199–206. URL: https://pravo.unesco-socio.in.ua/wp-content/uploads/2020/12/199-_SHHerbakov.pdf
13. Неділько А. І., Задорожний В. П., Бойко В. В. Публічна політика: навчальний посібник / Полтава : ПолтНТУ, 2018. 225 с. URL: <https://reposit.nupp.edu.ua/bitstream/PolNTU/8518/1/%D0%9D%D0%B0%D0%B2%D1%87%20%D0%BF%D0%BE%D1%81%D1%96%D0%B1%20%D0%9F%D0%9F%D0%BE%D1%81%D1%82.pdf>
14. Публічна політика : навчально-методичний посібник для здобувачів першого (бакалаврського) рівня вищої освіти / упоряд. Е. Мамонтова; Нац. ун-т «Одеська юридична

- академія». Одеса : Юридична література, 2023. 148 с. URL: <https://dspace.onua.edu.ua/server/api/core/bitstreams/bc9fd726-d16b-4790-bcaf-914d53e73f33/content>
15. Дизайн публічної політики : навчальний посібник / кер. авт. кол. С. С. Бульбенюк. Київ : Юрінком Інтер, 2025. 164 с.
 16. Кочубей Л. О., Гаврилюк К. К. Класифікація політичних криз та їх основні ознаки. *Вісник Донецького національного університету імені Василя Стуса*, Серія: Політичні науки. 2018. № 3. С. 5–9. URL: <https://jvestnik-politology.donnu.edu.ua/article/view/6353>
 17. Бескоровайний С. Я. Види збройних конфліктів та їх правове регулювання. *Юридична наука*. 2014. Випуск 3. С. 116–126.
 18. Вісин В. В., Мартинюк Я. М. Соціальний діалог як механізм публічного управління у сфері соціально-трудових відносин. *Дніпровський науковий часопис публічного управління, психології, права*. 2022. Випуск 6, С. 9–14. URL: <https://chasopys-ppp.dp.ua/index.php/chasopys/article/view/314/274>
 19. Орловська І. Г. Соціальний діалог як інструмент публічного адміністрування. Харків, 2021. URL: https://library.pp-ss.pro/index.php/ndippsn_20211210/article/view/orlovska/pdf
 20. Хмельников А. О. Соціальний діалог як чинник розвитку сучасного локального політичного менеджменту. *Politicus*. 2023. Випуск 1. С. 46–50. URL: http://politicus.od.ua/1_2023/8.pdf

POLITICAL CONFLICTS AND THEIR FORMS IN THE RESEARCH FIELD OF PUBLIC POLICY

Svitlana Bulbeniuk, Yurii Maneliuk

Kyiv National Economic University named after Vadym Hetman,

Department of Political Technologies

Beresteysky Avenue, 54/1, 03057, Kyiv, Ukraine

The article examines the peculiarities of the functioning of the research field of public policy through the prism of analysing the concepts of “political conflict”, “political crisis”, “war”, “armed conflict”. Both the theoretical dimension of the problem, in particular the bibliographic basis for its study, and the applied dimensions of manifestations of political conflicts and political crises in recent years are covered.

Particular attention is paid to the impact of political crises and political conflicts in the form of wars and armed conflicts on the change in the design of the public policy field. The authors note that the concept of “political crisis” can be used and analysed in several dimensions: as a form of political conflict, as its cause, and as an intermediate result of attempts to resolve (resolve) a political conflict. At the same time, the author emphasises the polyphony of interpretations of the concept and essence of public policy, which determines the interdisciplinary nature of the research field of public policy, which includes political science, public administration and jurisprudence.

The authors define social dialogue as one of the most effective tools for preventing and resolving political conflicts in the field of public policy. Social dialogue can become the basis for peacekeeping and human rights. Post-conflict societies often face human rights issues, as violence and repression can continue even after active hostilities have ended. After the end of war (armed conflict), the process of reconciliation and recovery is important.

The ideological basis of public dialogue in the field of public policy is the recognition of the inevitability of political and social conflicts, but the desire to seek and implement compromises based on community values / common values seems to be the most effective strategy for the development of the public policy field. The authors believe that further research on the use of public dialogue as a public policy tool / means in the context of political crises will be of theoretical and practical importance.

Key words: public policy, political conflict, political crisis, war, armed conflict, public dialogue.

УДК 323.15(477)«19/20»

DOI <https://doi.org/10.30970/PPS.2025.61.29>

ЕВОЛЮЦІЯ ПОЛІТИКИ ІСТОРИЧНОЇ ПАМ'ЯТІ В УКРАЇНІ ПІСЛЯ ЗДОБУТТЯ НЕЗАЛЕЖНОСТІ

Ігор Вдовичин

Львівський національний університет імені Івана Франка,
філософський факультет, кафедра теорії та історії політичної науки
вул. Університетська, 1, 79000, м. Львів, Україна
ORCID: 0000-0002-3210-768

У статті здійснено політологічний аналіз еволюції політики історичної пам'яті в Україні після здобуття незалежності. Звернення до питань історичної пам'яті зумовлені політичним, історичними, соціально-економічними змінами, які спонукають, з одного боку, переглянути усталені оцінки минулого, а з іншого – шукати в досвіді минулого відповіді на сучасні цивілізаційні виклики. Проаналізовано основні підходи до поняття «історична пам'ять», яке вже набуло загального визнання, дискусії зосереджуються на реалізації певного ціннісного та світоглядного виміру, яке вкладається в нього. Комплексний підхід до вивчення проблеми вимагає не лише використання результатів попередніх наукових досліджень, насамперед історичних та політологічних, а й формування світоглядної позиції. Окреслено історичні етапи після здобуття незалежності, які суттєво зумовлювали еволюцію політики історичної пам'яті. Коли ми ведемо мову про політику історичної пам'яті, то це не лише про знання тих чи інших подій і фактів. Це про спроможність на їх основі раціонально та ефективно діяти в нових історичних обставинах. Підхід, зосереджений на недопущенні формування історичної пам'яті, яка базується на праві українського народу на власну державність і критиці авторитарно-тоталітарних практик, незалежно від гасел і наративів, є ворожим до європейських цінностей прав і свобод людини. Визначено, що політика історичної пам'яті, базована на національно-культурній традиції, є слушною. Вона повинна забезпечити формування світогляду, в основі якого перебуває концепт ідентичність, яка сягає в глибину історії та поєднує її з демократичними цінностями, боротьбою за права і свободу людини.

Ключові слова: історична пам'ять, ідентичність, національна ідентичність, культурна традиція, дискурс-аналіз.

Вагомою причиною звернення до питань історичної пам'яті стають політичні, історичні, соціально-економічні потрясіння, які спонукають, з одного боку, переглянути усталені оцінки минулого, а з іншого – шукати в досвіді минулого відповіді на сучасні цивілізаційні зміни. Методологічною основою статті є системний підхід, що передбачає розкриття структурних, функціональних та нормативних аспектів предмета дослідження із застосуванням дискурс-аналізу до декларованих ідей, який насамперед є інструментом розкриття характерного способу говорити або писати про щось. Період після здобуття незалежності в 1991 році був неймовірно насиченим змінами, які охопили всі сторони буття і держави, і конкретного громадянина. Відбувся перехід від авторитарного режиму з однопартійною системою та плановою економікою до радикально відмінних політичного ладу та економічної моделі. Зміни виявилися настільки стрімкими й радикальними, що суспільна свідомість час від часу шукала «порятунку» в спробах відвернутися від реальності шляхом голосувань за політичні сили, які обіцяли прості відповіді на складні питання й звернення до минулого, де було вже й не так погано, як розповідають. Активна фаза бойових дій, яка

розпочалася 24 лютого 2022 р., продемонструвала, що політика історичної пам'яті вимагає оновлення і перегляду. Це зумовлює мету дослідження – проаналізувати еволюцію підходів до історичної пам'яті, чинників, які спричиняли зміни та її роль і завдання в умовах протистояння збройній агресії та збереженні ліберальної демократії.

Відома дослідження питань історичної пам'яті А. Киридон пропонує таку періодизацію політики формування історичної пам'яті. I етап – кінець 1980-х (друга половина 1980-х) – 1994 р. (до президентства Л. Кучми), Поява препринтів, літератури діаспори, інтерес до козацтва, до витоків української державності, українського національного руху, української революції 1917–1920-х рр., руйнації храмів, Голодомору, репресій тощо. II етап – 1994–2004 рр. (президентство Л. Кучми). Для періоду президентства Л. Кучми характерне механічне поєднання парадигм національної та радянської історії, що вилилося в паралельне відзначення протилежних за своїм ідеологічним наповненням ювілеїв. III етап – січень 2005–2010 рр. (президентство В. Ющенко). Взято курс на суто національну версію політики пам'яті; різка відмова від радянських шаблонів трактування минулого, активізація вивчення минулого, зростання кількості місць пам'яті, посилена увага до вивчення Голодомору. За президентства В. Ющенко створено спеціальну інституцію для координування політики пам'яті – Український інститут національної пам'яті (УІНП). IV етап – 2010–2014 рр. (президентство В. Януковича) – позиціонування політики пам'яті як альтернативної попередньому президентству. Поступове зміщення акцентів від національно-орієнтованої парадигми до «інтернаціоналістської» та російськоцентричної. V етап – з 2014 р. (президентство П. Порошенка). Засудження злочинів комуністичного минулого; десовєтизація; декомунізація[14, с. 244–249].

Загалом, узявши за основу такий підхід, період від 2019 і до сьогодні можна визначити як VI етап, який був своєрідною «реанімацією» спадку Л. Кучми, особливо на початках, із систематичними коливаннями залежно від внутрішньо- й зовнішньополітичних обставин. Це є певним свідченням слабкості держави, сумнівами її панівного класу щодо світоглядних та історичних підстав української самостійності, невизначеністю політики ідентичності. У цьому контексті, найбільш прийнятним, на нашу думку, є підхід, який запропоновано в термінологічному й понятійному довіднику «Історична наука», – «пам'ять історична» – здатність людської свідомості відтворювати минуле. Без «пам'яті історичної» неможливо відтворити історію суспільства. Вона є успадкуванням минулого досвіду, що опредметнюється у відповідних культурних формах (традиціях, пам'ятках, мемуарах тощо), а також існує у вигляді історичної свідомості народу»[12, с. 281]. Наявність досить широкого спектра думок щодо інтерпретації феномену «історичної пам'яті» теж є своєрідним свідченням еволюції поглядів на проблему. Зокрема, Г. Касьянов характеризує історичну пам'ять як міфологізовану форму групових уявлень про минуле, що існують, як правило, у вигляді набору стереотипних дискурсів, симулякрів, символів і «місць пам'яті». В умовах інформаційного суспільства вона набуває статусу гіперреальності, а це серйозно впливає на те, що прийнято вважати реальністю [13, с. 134.]. Такий підхід є прикладом пошуку «об'єктивістського» бачення проблеми, спробою уникнути ціннісних та світоглядних підходів, надаючи їм характеристики «міфологічних форм групового уявлення про минуле». І водночас дає змогу критикувати підходи до політики історичної пам'яті, які не збігаються з власними оцінками, під гаслами «наукової об'єктивності».

В українських реаліях значна частина слухних тверджень потребує певною корекції. Своєрідним кліше стали слова, що влада задає «порядок дискурсу». Влада має потребу в знаннях, що виправдовують й обґрунтовують її, але й знання, дискурси, мають потребу у владі, щоб стати домінантними. Тому влада завжди породжує знання, а знання – владу,

вони перебувають у нерозривній єдності [15, с. 422.]. Та в українській політичній реальності найбільш активно політикою історичної пам'яті опікується громадянське суспільство. І лише початок активної фази війни спонукав владу чіткіше окреслити свою позицію щодо цього питання. Свідченням є ухвалення в грудні 2022 р. Закону «Про основні засади державної політики у сфері утвердження української національної та громадянської ідентичності» [10]. Розмови про «міфологічність» історичної пам'яті є радше інструментом, покликаним не допустити її формування. Оскільки її наявність дає змогу ефективно відповідати на багато політичних викликів сучасної політичної практики та пояснювати досвід минулого. У передмові до своєї праці британський історик Р. Баттервік наголошує: «Не маю сумніву, що українські читачі зауважать схожість між тим, як Росія підривала й руйнувала Річ Посполиту XVIII століття та її потугами вчинити те саме з Україною в XXI столітті» [2, с. 25]. У цьому контексті можна визнати слушність твердження дослідників (В. Артюх, В. Карлової та інших), що в сучасній Україні відбувається накладка трьох основних типів історичної пам'яті: українського, російського та комуністичного, – які, своєю чергою, використовують різні політичні сили [3, с. 211]. І найголовніше тут твердження про різні політичні сили. На практиці йдеться не про плюралізм думок в українському суспільстві, а про послідовну політику збереження імперського варіанта історичної пам'яті, впровадженого під різними гаслами – чи то чітко артикульованого «єдиної і неділимої», чи «інтернаціоналістичного». Вплив зовнішніх ідеологем є не лише результатом історичного минулого. Українська влада протягом останніх десятиліть намагалася запропонувати свій дискурс, але водночас робила це досить хаотично, навіть у межах владного середовища. Як вище було зауважено, влада змінювалася і, відповідно, еволюціонувала політика історичної пам'яті (інколи суттєво, як наслідок, дотримувалася радикально відмінних концептів). Це, на наш погляд, важливо. У науковому середовищі тривали дискусії, доволі гострі, однак вони дозволяли політичну проблематику вводити в більш стриману форму, сприяючи триванню української державності. Вагомим чинником у формуванні політики історичної пам'яті було громадянське суспільство, яке пропонувало своє бачення проблеми та шляхи її вирішення. Надаючи процесу змін певної тягlosti і не перетворюючи формування ідентичності українського суспільства після здобуття незалежності виключно у справу влади, залучаючи громадян, надаючи їм стимул і можливість до самоактуалізації. Та в сьогоденні, поза державним інституційним та інформаційним ресурсом, політики історичної пам'яті неминуче є недостатньо результативною. У цьому контексті доречна така позиція: «Політика пам'яті є важливим складником державної гуманітарної стратегії. Особливого значення вона набуває в умовах постмодерних перетворень, перехідного суспільства, що безпосередньо торкаються і функціонування політичної системи. Процес демократичного транзиту стає незаперечною і безапеляційною реальністю. Ліберальні перетворення також не викликають суттєвих дискусій» [1, с. 201]. Та її слід розділити на два моменти: важливість політики історичної пам'яті, особливо в час світоглядного й політичного хаосу, який ми політкоректно іменуємо «постмодерними перетвореннями»; надмірно оптимістичне припущення щодо беззаперечності демократичного транзиту. Застереження відносно демократичного дискурсу не стосується безпосередньо автора цитованої статті. Це одна з важливих політичних і світоглядних помилок, зроблених і політиками-практиками і науковцями, які повірили в тривалість «демократичної хвилі». Складні практики сьогодення вимагають чіткішої артикуляції критики авторитарно-тоталітарних практик нашого минулого в політиці історичної пам'яті, і підтримки тих політичних сил та постатей, які у супереч усім трагічним історичним реаліям протистояли тій чи іншій формі тиранії. Така виразна світоглядна позиція особливо важлива в умовах широкого спектра інформаційного

протистояння (гібридної війни), яке переважно маскується під «іншу думку» і використовує гасла про свободу слова для руйнування політичних середовищ, які забезпечують свободу людини і свободу слова.

Окремі українські дослідники, прагнучи знайти «середній шлях» у гострому світоглядному протистоянні, пропонують варіант поєднати в одну мозаїку складне та суперечливе буття людини й суспільства. «Надзвичайно важливе явище «історична пам'ять» трактується вузько, кон'юктурно. Незрідка в ній гіпертрофуються винятково ті сегменти, що пов'язані зі стражданнями й поневір'яннями, віктимологічними рефлексіями, тоді як вияви соціальної, етноконфесійної солідарності, жертвності, героїка величні прояви народної творчості, бойового духу, патріотизму, військового мистецтва, досягнення у сфері індустрії, науки, культури та інші прояви вважаються «моветоном», радянським рудиментом»[4]. На перший погляд, розважлива думка, та якщо глибше проаналізувати, оцінка стає вже не такою однозначною. Фактично пропонується визнати, що весь жах тоталітарного режиму мав певний сенс. Що не відповідає дійсності – ні суто з боку певної економічної доцільності – розрекламована індустріалізація була радше руйнівною, через занепад культури праці, створення екологічних пасток, формування інтелектуально-технологічної залежності від розвинутих країн заходу, яка стала одним зі складників краху Радянського Союзу; деградація сільського господарства. Усе це в поєднанні з руйнуванням (знищенням) людського й соціального капіталу. І як наслідок – занепад спроможності суспільства до саморозвитку. За зовнішньо видимі «успіхи» радянської влади заплачена ціна як абсолютно неспівмірна з декларованими досягненнями. Критика тоталітарної природи радянського режиму насамперед покликана продемонструвати – сподівання на ефективність репресивних режимів є ілюзією. Відмова від свободи не дає добробуту. Також необхідно враховувати ширший історичний період, не зосереджуватися виключно на тоталітарній спадщині. Українські землі тривалий період (і то більш тривалий ніж у складі російської імперії) перебували у складі Великого Князівства Литовського і Речі Посполитої, де за всіх станових проблем, характерних для того періоду, були відмінні підходи до людських прав, порівняно з Московським царством, класичною східною деспотією: «У Ягайла сини народилися дуже пізно, тому він пообіцяв шляхті імунітет від самочинного арешту та ув'язнення без судового розгляду. То був привілей «жодного не ув'язнимо без судового вироку», що набув остаточного формулювання у 1433 р.»[2, с. 49–50]. І йдеться не лише про конкретну правову норму, а й про сенси та цінності, які поділяють влада і суспільство. Слушною є ідея звернутися до закону як джерела структуризації національної пам'яті, проаналізувати в контексті класичної моделі соціальної комунікації, згідно з підходом провідного фахівця в галузі комунікастики Г. Лассуел. Він виклав зазначену модель у переліку послідовних запитань: хто повідомляє – про що – у який спосіб – з якою метою – з яким ефектом [6, с. 14]. Ідея про правовий характер відносин між владою і суспільством формує один тип стереотипу історичної пам'яті, а закріплена традиції права влади на свавілля – інший. У підсумку зумовлюючи і традиції політичної поведінки. Спроможність українського суспільства до опору накинутим ззовні тиранічним практикам є свідченням закріплення в історичній пам'яті (не завжди чітко усвідомлюваним та артикульованим) європейських політико-правових практик.

Автори, прихильні до пошуку варіанта вживлення в українську політику історичної пам'яті радянських світоглядно-ідеологічного наративів, щоб зменшити критичний підхід до трагічних етапів української історії, мотивують це нерідко ідеями про політичну націю. Ідея політичної нації, як і майже кожна ідея, повинна аналізуватися в політичній практиці та історичному контексті. Як приклад, можна згадати формування «радянської

людини», очевидну форму політичної нації чи сучасну російську практику формування «руського міра», яка не заперечує етнічності чи конфесійності, якщо певна етнічна група погоджується на своє включення в «руській мір», тобто на відмову він національної ідентичності, самобутності. Так, на практиці, що один, що інший підхід до формування «політичної нації» фактично є тоталітарними.

Наявність різних підходів дало привід до формулювання таких понять, як «війни пам'яті» чи «конфлікти пам'яті». На думку українського історика Я. Грицака є такі варіанти вирішення конфліктів:

- агресивна політика пам'яті. Силowe нав'язування панівної моделі сприйняття минулого, як у міжвоєнних Польщі та Румунії;
- нігілістичний підхід. Ігнорування конфліктів пам'яті, зважаючи на природне забуття;
- політика висміювання. Прощання зі сміхом з власним минулим (наводиться приклад Британії). Проте жарти з власною історією можуть сприйматися як образа.
- пакт про забуття. Прикладами є Німеччина Конрада Аденауера та Іспанія після режиму Франко.
- суспільна байдужість до минулого внаслідок гордості за теперішнє. Прикладом учений наводить сучасну Іспанію, у якій населення не має помітного інтересу до власної історії, однак воно пишається нинішніми успіхами країни та зацікавлене в майбутніх здобутках [8, с. 74–78].

Дослідник наголошує, що кожен із таких підходів має свої недоліки і в підсумку не забезпечує результату, на який розраховували. Основне застереження, на нашу думку: у нас немає «конфліктів пам'яті» – у нас є конфлікти ідентичності та світогляду – конфлікт між цілеспрямованими зусиллями зберегти той чи інший варіант авторитарно-тоталітарного дискурсу, під гаслами пліуралізму думок і політикою історичної пам'яті, спрямованою на викриття їх ворожості правам і свободі людини. Незалежно, у які гасла вони себе переодягають, зокрема декларативно ліберальні.

М. Рябчук теж убачає головну проблему для втілення ефективної політики історичної пам'яті в тому, що Україна інтерналізувала більшу частину імперської історії та ідентичності на рівні більшості громадян – в одній державі співіснують не просто два пантеони героїв та історичних наративів, а дві нації, кожна з яких безапеляційно обстоює лише свій «автентичний» статус, і не готова жодним чином до консенсусу щодо ключових питань національного буття [18, с. 12]. Події, що відбулися з часу написання цієї статті, суттєво зменшили частку прихильників радянських наративів, та, очевидно, вони ще зберігають вплив у суспільному дискурсі. Формування авторитарно-тоталітарного дискурсу історичної пам'яті і його збереження після розпаду Радянського Союзу є наслідком послідовних і різнопланових зусиль радянської влади, а згодом – її наступниці, російської влади. Зокрема, С. Захаров зауважує, що населення Донбасу – це здебільшого переселенці 1930-х рр. та їхні нащадки, уся історична пам'ять яких припадає на радянські часи (тому ці люди мають проблеми із самоідентифікацією) громадянами України, поважають і бережуть радянські пам'ятники як частину «власної» та «справжньої» історії [11, с. 115]. Та й це твердження потребує певного застереження. Події після 2014 р. оприявнили, що «радянська» історична пам'ять радше була маскуванням для пам'яті «руського міра». І суто радянський наратив є не настільки вкоріненим, а скоріш інструментом просування історичних концептів московської пропаганди. Зі свого боку, О. Волянчук пропонує розглядати політику історичної пам'яті за критерієм рівня культури влади та суспільної толерантності:

- індиферентна. В основі перебуває байдужість до різноманітних поглядів на минуле та комеморативних практик;
- конфронтаційна. Обмеження проявів терпимості; сприйняття іншої версії минулого як чужої, незрозумілої;
- поблажлива. Домінування одного з можливих наративів минулого, за якого інші оцінюються як слабші;
- критично-полілогічна. Можливість змінювати затверджені наративи в процесі конструктивних історичних дискусій, за появи нових свідчень, оновлення дослідницьких можливостей тощо [5, с. 120–121].

Загалом, усе слушно, зокрема, індиферентний підхід по питань історичної пам'яті зберігає вплив серед частини громадян України і в умовах сучасної агресії росії. На практиці такий підхід до персональної поведінки є згодою на прийняття будь-яких оціночних суджень, якщо це, на думку індивіда, забезпечує матеріальне благополуччя. Тому такою вагомою є роль історичної пам'яті, яка фактологічно засвідчує: нігілістична (індиферентна) поведінка не лише не гарантує добробуту, вона веде до спіралі репресій, у якій зникають і носії такої поведінки.

Британський історик Р. Баттервік, описуючи складну траєкторію політичного буття Речі Посполитої – як її успіхи, так і причини занепаду, – підкреслив: «Значною мірою проблема оберталася навколо довіри – найважливішому компоненті системи цінностей та інституцій» [2, с. 53]. Такий підхід поділяють й українські дослідники, наголошуючи, що найпродуктивнішою стратегією компаративного аналізу моделей ідентичності, стимульованих антагоністичними «політиками пам'яті», є розгляд цих явищ через призму ціннісно-світоглядного, символічно-ідеологічного та екзистенційно-духовного протистояння між імперським центром (колоніальна парадигма «російсько-радянського» проекту) та парадигмою сучасних інтелектуалів, обпертих на традиції і моральні засади українського національно-визвольного руху XX століття [17, с. 38]. І пошук компромісу між змістовно протилежними сенсами в кращому випадку може запропонувати тимчасову паузу в цій світоглядній боротьбі. Поступовий програш у війні «пам'ятей» став для російського імперіалізму однією зі спонукальних причин використати насильницький інструментарій для прийняття його варіанта історичної пам'яті. Розрахунок на можливість зберегти життя ціною відмови від власної історичної пам'яті ігнорує сучасні наративи російських ідеологів, які звертаються не до відносно поміркованих ідеологів періоду «застою», а до світоглядного спадку сталінського режиму, в основі якого перебувають масові репресії. Російське суспільство сприйняло відмову від ліберальної декларативності здебільшого з розумінням і навіть ентузіазмом. І найпершим об'єктом для розгортання репресій неминуче було б українське суспільство, за його спроби реалізувати альтернативний щодо авторитарно-тоталітарної моделі політичний проект. Наукові дослідження демонструють широкий спектр думок і засвідчують, що історична пам'ять в українському суспільстві не є дихотомічною, де протистоять одна одній радянський та український національні наративи, і що ми маємо справу з континуумом, де вищенаведені моделі пам'яті є полюсами, між якими розташовуються проміжні варіанти. Д. Судин доходить висновку, що було виявлено шість моделей історичної пам'яті, три з яких тяжіють до українського національного наративу (версії «опору», «реалітетна» та «пострадянська»), а три – до радянського наративу («українська» версія радянського та версії «братніх народів» та «возз'єднання») [19, с. 81–82]. Позиція аргументована, засвідчена великим соціологічним матеріалом, однак назагал є константацією факту й не розкриває ні причин, які зумовлюють таку ситуацію, ні її потенційних наслідків. Така строкатість зберігає ґрунт для тоталітарного реваншу.

Труднощі на шляху політики історичної пам'яті в Україні також зумовлені занепадом раціональності політичної сфери (і не тільки) в західних демократіях, найбільш очевидним проявом чого є потужна хвиля популізму. Зокрема, це проявлялося в пафосно-ліберальних застереженнях щодо претензій України на власну історію та її прочитання. «Незбіги в історичному часі викликало на початку 1990-х років обопільне нерозуміння стратегій поступу в духовній сфері між країнами ЄС і Україною. ... Європейцям незрозуміле було переважування національного пріоритету над наднаціональними пріоритетами європейських цінностей, з їхнім відстоюванням прав людини над правами держави» [7, с. 382–383]. Тривалість українського державного життя після здобуття незалежності дала змогу продемонструвати багато в чому помилковість надмірно оптимістичних тверджень західних інтелектуалів. І як щодо сили та надійності їхньої демократії, так і критичних суджень щодо зусиль українського громадянського суспільства відновити національну ідентичність та історичну пам'ять. Не можна виключати й певну політичну заангажованість.

Можливо, коли ми тлумачимо західні ідеї про відмову від самобутності виключно як помилкове розуміння лібералізму, то бажане видаємо за дійсне. Виникають певні історичні паралелі: «Під час монгольського нападу на Галицько-Волинську державу ніхто не прийшов Данилові на допомогу, серед них і литовці. З іншого боку, можна поставити питання про те, чому Бела IV, П'яст й Міндовг мали би воювати за інтереси Данила? Якби королеві Руси вдалося вигнати монголів за Дніпро, з'явилася б держава, сильніша від Малопольщі та Мазовії, небезпечна для Литви й непевна з перспективи східної політики Угорщини» [9, с. 254–255]. Найвірогідніше, ні західні політики, ні західні інтелектуали усвідомлено не будували таких стратегічних планів. Як свідчить політична практика, стратегія – це не найсильніше місце сучасної західної демократії. Основою радше є шаблонне мислення, зорієнтованість на мовні кліше та політичні кроки, які спрацювали в Європі після II Світової війни, та помилкові в цілком відмінних історичних, політичних, ідеологічних реаліях. Ще один важливий момент – на практиці ідея прав і свобод людини втрачає для багатьох громадян країн західної демократії самоцінність. Радше це даність, яка дає їм змогу претендувати на широкий спектр благ, не пов'язуючи їх з обов'язками. І критика українських реалій була не турботою про права і свободи, а радше формалізованими деклараціями правильних гасел, щодо яких немає власного розуміння їх сенсу. Особливо в конкретних контекстах протистояння російському експансіонізму.

Зміни, які відбулися в політиці історичної пам'яті після Революції гідності та початку агресії росії проти України у 2014 р., є конструктивними. Зокрема, автори доповіді «Політика історичної пам'яті в контексті національної безпеки України» наголошують: «Зафіксована у формах знань, культурних стереотипів, символів, міфів історична пам'ять є унікальною сукупністю уявлень національної спільноти про своє минуле. ... історична пам'ять за своєю суттю є вираженням процесу збереження та відтворення минулого досвіду народу, країни, держави (уроку історії) для можливого його використання в сучасній діяльності людей» [16, с. 16]. Коли ми ведемо мову про політику історичної пам'яті, це не лише про знання тих чи інших подій і фактів. Це про спроможність на їх основі раціонально та ефективно діяти в нових історичних обставинах. Увесь тиск, зосереджений на недопущенні формування історичної пам'яті, яка базується на праві українського народу на власну державність і критиці авторитарно-тоталітарних практик, незалежно від гасел і наративів, також є ворожим до європейських цінностей прав і свобод людини. Складність полягає в сумнівах західних демократій щодо такого прямолінійного зв'язку, які є свідченням кризи їхньої історичної пам'яті. Ігноруються історичні факти формування західних демократій найперше як національних держав, у складній боротьбі, яка нерідко набували

прямих протистоянь між різними політичними силами. Зусилля спрямовані на пошук безконфліктного вирішення протистояння між силами ворожими до прав і свобод людини та тими хто їм опонує, не є просто утопічними. У практичній площині вони створюють умови для успіху авторитарних ідей. Лідери, які їх сповідують, здебільшого зробили висновки з помилок своїх попередників, використовуючи демократичну риторику і гасла турботи за просту людину. Такі звернення знаходять відгук у виборця в умовах турбулентності всіх сфер людського буття. І звернення до уроків історії має надзвичайну вагу. Такі практики людство вже спостерігало у 1917 р., коли успішна демагогічна риторика більшовиків дала змогу захопити владу. Така ж ситуація супроводжувала приход до влади нацистської партії в Німеччині в 1933 р. Усе завершилося формуванням тоталітарних режимів. Не повинно бути ілюзій, що це все в минулому. Утопічне гасло «Це ж ХХІ століття» себе не виправдало. Виправдовує тільки правильно усвідомлений історичний досвід.

Наявність численних публікацій, які аналізують питання, які пов'язані з історичною пам'яттю та демонструють широкий спектр думок, засвідчує важливість проблеми як науково, так і практично-політично, для щоденного життя держави. Застосування дискурс-аналізу дає змогу розкрити ціннісно-світоглядні впливи на формулювання академічного тексту щодо еволюції політики історичної пам'яті, проаналізувати вплив соціально-економічних і політичних трансформацій на сприйняття відмінних концептів. Досліджувати й реалізовувати політику історичної пам'яті неможливо поза певною світоглядною позицією. За період незалежності підходи до проблеми історичної пам'яті суттєво еволюціонували, набули виразності та засвідчують, що держава поряд з громадянським суспільством стає суб'єктом формування історичної пам'яті, яка орієнтується на традиції українських визвольних змагань, українську соціокультурну ідентичність, демократичні ідеї боротьби за права і свободу людини. Подальшого аналізу потребує дослідження, наскільки такі зміни є невідворотними і які загрози можуть перешкоджати їх закріпленню в суспільній свідомості.

Список використаної літератури

1. Бабка В. Політика пам'яті: спроба теоретичного синтезу, моделі впровадження та роль у перехідному суспільстві. *Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України*. 2014. Випуск 6(74). С. 201–215.
2. Баттервік Річард. Світло і племін. Річ Посполита, 1732–1795 / з англійської переклала Любов Пилаєва. Львів : Локальна історія, 2025. 576 с.
3. Баханов К. Нові часи – нові герої: формування культури пам'яті в Україні. Культура історичної пам'яті : європейський та український досвід / Ю. Шаповал, Л. Нагорна, О. Бойко та ін., за загальною редакцією Ю. Шаповала. Київ, 2013. С. 182–216.
4. Веденєєв Д. Лисенко О. Україна у Другій світовій війні: деякі питання теорії, методології й суспільних рефлексій. URL: <https://old.uinp.gov.ua/publication/vedeneev-lisenko-ukraina-u-drugii-svitovii-viini-deyaki-pitannya-teorii-metodologii-i-su>
5. Волянчук О. Я. Суспільна пам'ять і політика: Мистецтво можливого. «НВЦ «Пріоритети», 2013. 172 с.
6. Ганжуров Ю. С. Комунікативний ресурс законотворення у формуванні національної пам'яті // Національна та історична пам'ять. Політика пам'яті у культурному просторі: зб. наук. пр. Випуск 8. Київ : ДП «НВЦ «Пріоритети» / гол. ред. В. Ф. Солдатенко ; Укр. ін-т нац. пам'яті. 2013. С. 14–24.
7. Гирич І. Українська історична пам'ять, шкільні підручники і освіта // Культура історичної пам'яті : європейський та український досвід / Ю. Шаповал, Л. Нагорна, О. Бойко та ін. / за загальною редакцією Ю. Шаповала. Київ, 2013. С. 326–391.

8. Грицак Я. Життя, смерть та інші неприємності: статті та есеї. Київ : Грані-Т, 2010. 232 с.
9. Домбровський Даріуш. Король Руси Данило Романович (приблизно 1201–1264). Політична біографія / з польської переклав Андрій Козицький. Львів : Локальна історія, 2025. 520 с.
10. Закон «Про основні засади державної політики у сфері утвердження української національної та громадянської ідентичності». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2834-20#Text>
11. Захаров С. Конфлікт пам'ятей. *Критика*. 2007. № 5. С. 115.
12. Історична наука: термінологічний і понятійний довідник : навч. посібник / В. М. Литвин, В. І. Гусєв, А. Г. Слюсаренко та ін. Київ : Вища шк., 2002. 616 с.
13. Касьянов Г. В. Історична пам'ять та історична політика: до питання про термінологію й генеалогію понять. *Український історичний журнал*. 2016. № 2. С. 118–137.
14. Киридон А. Політика пам'яті в Україні (1991–2015 рр.) // Україна – Світ – Європа = Ukraine – Europe – World : міжнародний збірник наукових праць. Сер. Історія, міжнародні відносини. Тернопіль : ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2015. Вип. 15. С. 244–250.
15. Копилов В. О. Влада і знання: генезис ідей епістемократії. Харків : НАУ ім. М. Є. Жуковського «ХАІ», 2009. 512 с.
16. Політика історичної пам'яті в контексті національної безпеки України : аналіт. доповідь / Яблонський В. М., Лозовий В. С., Валевський О. Л., Здіорук С. І., Зубченко С. О. та ін. / за заг. ред. В. М. Яблонського. Київ : НІСД, 2019. 144 с.
17. Потапенко Я. О. Базові інтепретаційні наративи культурного простору сучасної України в контексті функціонування амбівалентних політик пам'яті // Національна та історична пам'ять. Політика пам'яті у культурному просторі: зб. наук. пр. Випуск 8. Київ : ДП «НВЦ «Пріоритети». / гол. ред. В. Ф. Солдатенко ; Укр. ін-т нац. пам'яті. 2013. С. 33–40.
18. Рябчук М. На полях дискурсивних битв. *Критика*. 2008. № 1–2. С. 12–15.
19. Судин Д. Множинність моделей історичної пам'яті в українському суспільстві. Соціологія: теорія, методи, маркетинг. 2021. № 3. С. 65–90.

EVOLUTION OF HISTORICAL MEMORY POLICY IN UKRAINE AFTER INDEPENDENCE

Ihor Vdovychyn

*Ivan Franko National University of Lviv,
Faculty of Philosophy, Department of Political Science
Universytetska str., 1, 79000, Lviv, Ukraine*

The article examines the evolution of historical memory policy in Ukraine after independence. Addressing the issues of historical memory is conditioned by political, historical, and socio-economic changes that prompt, on the one hand, a revision of established assessments of the past, and on the other hand, a search for answers to contemporary civilizational challenges in the experience of the past.

The main approaches to the concept of “historical memory”, which has already gained general recognition, *are analysed*, and the discussions focus on the implementation of a certain value and worldview dimension that is embedded in it. A comprehensive approach to studying the problem requires the use of not only the results of previous scientific research, primarily historical and political, but also the formation of a worldview position.

The historical stages following independence that significantly influenced the evolution of the policy of historical memory *are outlined*. When we talk about the policy of historical memory, it is not only about

knowledge of certain events and facts. It is about the ability to act rationally and effectively in new historical circumstances on their grounds. The approach, focused on preventing the formation of historical memory, which is based on the right of the Ukrainian people to their own statehood and criticism of authoritarian and totalitarian practices, regardless of slogans and narratives, is hostile to the European values of human rights and freedoms.

It is determined that the policy of historical memory, which is based on the national and cultural tradition, is correct. It should ensure the formation of a worldview founded on the concept of identity, which reaches into the depths of history and combines it with democratic values and the struggle for human rights and freedoms.

Key words: historical memory, identity, national identity, cultural tradition, discourse analysis.

УДК 323.21(477):304.5+316.75:355.01
DOI <https://doi.org/10.30970/PPS.2025.61.30>

ОСОБЛИВОСТІ РОЗВИТКУ ПОЛІТИЧНОЇ КУЛЬТУРИ УКРАЇНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА В УМОВАХ ВІЙНИ: ТЕНДЕНЦІЇ, РИЗИКИ, ПЕРСПЕКТИВИ

Ігор Вегеш

*Ужгородський національний університет,
факультет суспільних наук, кафедра політології і державного управління
вул. Університетська, 14, 88000, м. Ужгород, Україна*

У статті досліджено особливості еволюції політичної культури українського суспільства в умовах повномасштабного російського вторгнення. Основну увагу приділено вивченню ключових тенденцій та ризиків, які постають перед українським суспільством у контексті розвитку й ефективного функціонування його політичної культури. Особливий акцент зроблено на розумінні важливості ролі політичної свідомості та політичної культури в контексті обороноздатності українського суспільства.

Війна накладає свій відбиток на структуру політичної культури, що актуалізує вивчення поточних змін, а також потенційних ризиків, які можуть цими змінами бути спровоковані. Попри безперечні позитивні зміни, як-от прогрес у визначенні власної політичної ідентичності та формування надпотужної «культури донатів», наявні також негативні тенденції. Серед них автор аналізує як феномени ще довоєнного характеру (патерналізм, запит на «сильну руку»), так і ті, які зумовлені власне самою війною (наприклад, відтермінування виборчого процесу).

У статті автор також досліджує ключові відмінності між українською та російською політичними культурами, вбачаючи в них причини війни. Автор обґрунтовує думку, згідно з якою російсько-українська війна є не лише війною за території та ідентичності, а й за певні цінності. У такому разі демократична країна чинить опір країні недемократичній у її спробі не лише ліквідувати цю конкретну країну, а й вести масштабну атаку на демократію в усьому світі.

Автор також доводить, що важливим складником політичної свідомості українського суспільства є своєрідне ставлення до історії, інтерпретація свого минулого як постійного подолання перепон на шляху до свободи, яка є ключовою цінністю в українській політичній культурі. Цей складник є якраз одним із тих, що дають змогу гранично відмежувати українську політичну культуру від російської, яка здавна базується на повазі до сили та відкиданні принципів громадянського суспільства.

Ключові слова: політична культура, політична свідомість, громадянське суспільство, війна, демократія, популізм, патерналізм, політичний міф.

Постановка проблеми. Зміни в структурі політичної культури українського суспільства досить важко вивчати за нинішніх умов, адже реалії війни вносять певні обмеження в процес адекватного та комплексного аналізу політичної культури. Цілком зрозумілим і незаперечним є той факт, що в умовах повномасштабного військового вторгнення українське суспільство постає перед екзистенційною загрозою, яка не може не впливати на загострення сприйняття політичної реальності. Оцінити на належному рівні увесь масштаб змін у політичній культурі українців можна буде після повернення до мирного життя, коли критична ситуація, якою є війна, не буде перешкоджати всебічному науковому аналізу.

Утім, уже тепер постає необхідність виявити та дослідити ключові тенденції розвитку політичної культури українського суспільства. Ця необхідність зумовлюється не лише традиційним інтересом вітчизняної політичної науки до трансформаційних процесів, які відбуваються в українському соціумі, а й нагальною екзистенційною потребою

в чіткому розумінні перспектив розвитку цього соціуму в реаліях тотальної війни, тобто в таких реаліях, за яких питання виживання повинно містити, окрім військового, максимально широке коло інших аспектів. Одним із таких аспектів є культурний, а саме та його частина, яка містить проблематику політичної культури. Так, мета статті – дослідити ключові тенденції розвитку політичної культури українського суспільства на сучасному етапі, проаналізувати основні ризики та виклики цієї політичної культури, а також окреслити перспективи її розвитку в подальшому, особливо в контексті повномасштабної війни, що триває вже понад три роки.

Виклад основного матеріалу дослідження. Політична культура є необхідним об'єктом вивчення в умовах війни, адже вона слугує важливим індикатором, який дасть змогу провести чітку межу між цінностями української та російської політичних культур. Варто визнати, що нинішня війна містить також аксіологічний складник, недооцінювати який не варто саме з огляду на національну безпеку. Попри те що боротьба з агресором за звільнення територій та людей є ключовою, утім, не слід також забувати про те, що ця війна є також війною цінностей. Від результату цієї війни буде залежати як існування самої України, так і виживання тих цінностей, на яких тримається демократичний поступ у світі – свободи, права, можливість вільного вибору. Українське суспільство затято демонструє, що це ті речі, за які варто боротися, оскільки значення має не лише виживання країни, а й збереження її ключових якостей як країни демократичної.

У процесі цієї боротьби помітними стають конкретні тенденції, які визначають напрями розвитку політичної культури в Україні на сучасному етапі. Наприклад, важливою тенденцією в політичній культурі українського суспільства останніх десяти років є перехід від регіональної ідентичності до загальноукраїнської. Важко не погодитися з Г. Зеленько та Н. Кононенко, які стверджують таке: «Загалом, сьогоднішній стан загальноукраїнської ідентичності визначається ціннісними критеріями, а не етнічною належністю громадян. Слід зазначити, що загальноукраїнська ідентичність є важливим інструментом протидії російській агресії, а її розмивання – одним із завдань Росії у війні проти України. Проте саме російська агресія дала значний поштовх до консолідації українців, розвитку відчуття належності до України, ставлення до держави та нації» [1, с. 110]. Посилення цієї тенденції сприятиме як підвищенню рівня довіри серед українців, так і покращенню обороноздатності країни. Суспільна комунікація в умовах російської агресії повинна опиратися саме на цю, доволі толерантну модель, а не на ті моделі, які спонукають до конфронтації та призводять до розколу всередині суспільства. Тільки згуртоване суспільство зможе чинити гідний і результативний спротив агресивним діям ворога.

Високий рівень самоорганізації українського суспільства в перші тижні та місяці повномасштабного вторгнення вилився у формування такого важливого феномену, як «культура донатів». Успішність цього феномену може бути пояснена низкою причин, але найважливішою серед них є сильне бажання громадян взяти участь у захисті своєї країни. Н. Горло цілком слушно зазначає щодо цього: «Пояснення психологічних причин активізації благодійної допомоги лежить у царині політичної психології, яка наголошує: роблячи донат, людина відчуває свою причетність до важливої справи, адже таким чином наближає перемогу України у війні» [2, с. 105]. Так, «культура донатів» працює не лише на посилення механізмів спротиву агресії, а й на укріплення громадянської культури.

Самовідданість українського суспільства в боротьбі з агресором не в останню чергу випливає з конкретного типу політичної культури, який притаманний українцям. У цьому контексті важливо розуміти, у чому полягають істотні відмінності української політичної культури від російської.

Однією з ключових відмінностей є та, що пов'язана з трактуванням історії, зі ставленням до минулого. Політична свідомість російського суспільства зациклена на спробах постійно реанімувати історію, яка в її розумінні повинна бути історією величчя. Як правило, ідеться про реанімацію імперських потуг, які інтерпретуються як прогресивні. У такому разі минуле цінне тим, що в ньому був присутній елемент імперської міцності, а отже, і цілі, які з нього випливають, є цілями більшого масштабу, ніж ті, які пов'язані з власним невиразним існуванням. Колективна пам'ять росіян працює так, щоб колективне поглинало індивідуальне й докладалося до функціонування потужної машинерії цілепокладання, у якій державна (тобто імперська) мета, що полягає в завоюванні та домінуванні, є вищою від цілей окремого індивіда (наприклад, прожити гідне життя). Так, минуле для росіян постає як мета або ж, інакше кажучи, майбутнє для них – це ідеалізоване минуле. Усе найкраще було в минулому, тож до нього потрібно повернутися, замість того щоб рухатися вперед до нового майбутнього. Утім, варто погодитися з твердженням історика С. Плохія: «Імперська ідея великого російського народу відійшла, і жодна реставрація не поверне її до життя, скільки б не було пролито крові та витрачено грошей у марних спробах оживити консервативну утопію» [3, с. 291].

Для українського суспільства ж цілком навпаки – минуле ніколи не було смислом існування, а скоріше було чимось, що потрібно подолати, від чого потрібно відійти. Корисно його пам'ятати, бо в ньому міститься досвід поколінь, але вибудовувати його як ідеальну конструкцію, як об'єкт ностальгії недоречно, оскільки тоді довелося б ностальгувати за власним упослідженням, за статусом розірваного між імперіями народу. Упродовж століть мрією українського народу було майбутнє, а не минуле, було те, чого поки немає, але що може настати. Мрія про державу була тим живильним імпульсом, який надавав політичній культурі українського суспільства тих свободолюбних рис, без яких цю культуру уявити неможливо. Зі здобуттям держави оприявнилася наступна мрія майбутнього – конструювання держави певної якості, а саме – держави вільної та демократичної. А повномасштабне вторгнення, яке має на меті ліквідувати не лише українську державність, а і її культуру, стимулювало інтерес українців до пізнання своєї культурної ідентичності, яке, знову ж таки, не має на меті ідеалізацію здобутків минулого, а скоріше прагне посилити тенденцію до кристалізації та утвердження власної самобутності, що, до речі, також є мрією про майбутнє. Тобто українська ідентичність перебуває у стані постійного творчого пошуку себе, самоконструювання, самовдосконалення, а російська ідентичність уважає себе такою, що вже відбулася, колись, в ідеальному минулому, до якого потрібно повернутися, бо в далекому від ідеалу теперішньому ця ідентичність начебто поруйнована, а значить її потрібно відремонтувати. Тоді як українське суспільство рухається до нових горизонтів майбутнього, яке пов'язане з прогресивним сучасним мисленням та розвитком свобод, російське суспільство прагне постійно жити в минулому, яке вибудовується на основі агресивних ідеалів імперського мислення XIX ст.

Водночас потрібно розуміти, що є конкретні ризики та загрози, які постають перед українським суспільством у просторі політичної культури. Один із тих ризиків пов'язаний з особливостями розвитку демократії в умовах війни. Українська демократія є відносно молодю, що зумовлює вищий рівень ризику її згорання порівняно з усталеними демократіями. Утім, як зазначав Ф. Фукуяма, «...ніхто, живучи в усталеній ліберальній демократії, не може бути впевненим у неминучості її виживання. Немає автоматичного історичного механізму, який робить прогрес гарантованим або запобігає занепаду й поверненню назад. Демократії існують і виживають лише тому, що люди бажають і готові боротися за них; лідерство, організаторські здібності, а нерідко і проста удача є необхідними для їхньої перемоги» [4, с. 541].

Стійкість демократії підтримується стабільністю її інститутів. Одним із таких надважливих інститутів є вибори. Утім, цілком закономірно, що в умовах повномасштабної війни виборчий процес унеможлиблюється. Тут проблема не тільки в тому, щоб забезпечити волевиявлення на належному рівні на всій території країни, а скоріш у тому, що неможливо буде гарантувати безпеку виборців у день голосування. Так, екзистенційні загрози переважають загрози, що пов'язані з неналежним розвитком демократичного процесу. Звичайно, такий перебіг подій не може не впливати негативно на становище демократії, а також на цілком очевидні трансформації політичної культури суспільства. Перше елементарне припущення – поступове звикання суспільства до того, що виборів немає і в перспективі найближчих років не буде. Неможливість перевірити легітимність влади за допомогою виборів, ситуація постійної незмінюваності влади, своєю чергою, може призвести до формування нового формату «нормальності», формату, у якому нормою буде не лише відсутність виборів, а й потенційне знецінення демократії як такої.

З огляду на це, у політичній свідомості суспільства можуть зародитися та поступово посилюватися авторитарні тенденції. Запит на «сильну руку» в системі управління державою і до повномасштабного вторгнення був досить популярним серед широких мас українського суспільства, що саме собою можна було б трактувати як досить важливу загрозу для розвитку громадянської культури. У час тотальної війни ці ризики лише посилюються, що може призвести до оприявлення цілком реальної спокуси авторитаризмом, зумовленої екзистенційною загрозою. Буденна політична свідомість, не вдаючись до глибокого аналізу політичної реальності, шукатиме простіші варіанти виходу із ситуації цієї загрози. Порівнюючи рівень згуртованості авторитарних та тоталітарних політичних режимів (наприклад, військова допомога Північній Кореї російській армії в Курській області) із неконсолідованою та «повільною» підтримкою України з боку США та Європейських країн, буденна політична свідомість може хибно припускати, що авторитарні режими є більш ефективними.

Утім, як зазначала К. Райс, в авторитарних державах «...немає надійного способу визначати температуру й наміри їхнього народу. У демократіях є свої амортизатори й необхідний зворотний зв'язок. Сьогодні між громадянами та урядами відбувається швидкий і безпрецедентний за обсягом обмін інформацією. Але демократичні інститути реагують відносно повільно. Вони захищені від тиранії, бо влада лідерів обмежена. Проте ці обмеження не дозволяють робити все швидко» [5, с. 283]. Саме ця повільність у політичній свідомості суспільства, яке перебуває у війні, може сприйматися як слабкість, і тоді увиразнюється наступна логіка: задля того щоб здолати ворога, потрібно послуговуватись його інструментарієм, а відтак і самому стати у дечому схожим на нього. Подібна логіка була б надзвичайно шкідливою для українського суспільства, бо базувалась би на абсолютно хибних уявленнях про природу російсько-української війни, а також про розуміння сутності перемоги.

У наш час неможливо ігнорувати це питання, адже, за великим рахунком, відмінності політичних культур є теж одним із маркерів російсько-української війни. Разючі, контрастні відмінності між політичними культурами українського та російського суспільств зумовлюють ту граничну загальну відмінність, яка дає змогу відрізнити демократичний політичний процес від недемократичного. Історія українського суспільства останніх тридцяти років переконливо демонструє формування та зміцнення такого типу політичної культури, за якого політична участь громадян (включно з впливом на процес ухвалення політичних рішень) є невід'ємним складником державного будівництва. Попри певні абсентеїстські тенденції, які є ознакою будь-якого соціуму епохи Постмодерну, україн-

ське суспільство завжди зберігало і досі зберігає ядро, політична активність якого зумовлювала якісні зміни в розвитку країни та демократичних інститутів у ній. «Помаранчева революція» (2004–2005), «Євромайдан» (2013–2014) є найбільш яскравими взірцями такої активності. Важливість цих взірців полягає ще й у тому, що вони не лише демонструють високий рівень громадянської активності та консолідації, а й показують, що такі активність та консолідація можуть бути продуктивними й успішними в досягненні конкретних цілей.

Натомість російське суспільство може бути схарактеризоване як пасивне, нездатне на консолідований спротив політичному режиму, який посягає на права та свободи, без яких демократія чи навіть елементарне уявлення про свободу є немислимыми. Попри певні спроби спорадичного спротиву, які мали місце на початку 2010-х років, російське суспільство виявляло радше ознаки тотальної безпорадності, аніж спроможності вибороти те, що в нього так наполегливо та безкомпромісно забиравлося політичною верхівкою. Подібна пасивність тих елементів суспільства, які можна було б розглядати як активних, прогресивних та налаштованих демократично, призвела до втрати тих здобутків та цінностей, якими російське суспільство частково володіло в 1990-ті роки. Своєю чергою, політичній системі це надало можливість еволюціонувати від «гібридної» демократії до авторитаризму, а згодом навіть до тоталітаризму. За такої еволюції політична комунікація в російському соціумі зазнавала таких трансформацій, які несумісні з поступом демократії та ефективним функціонуванням інститутів, що покликані забезпечувати таку комунікацію. Ізоляція громадянина від політичного процесу сукупно з пропагандистським впливом на масову свідомість, призводить до формування такого типу політичної культури, за якого автократія сприймається як норма.

Такій некритичній політичній свідомості можна відносно легко нав'язувати будь-які наративи та прищеплювати будь-які погляди. На думку О. Венгер та О. Постол, «політична влада враховує особливості політичної свідомості, зокрема брак політичних знань, що дає їй змогу маніпулювати свідомістю індивіда та орієнтуватися у виборі ефективних технологій політичного маніпулювання» [6, с. 100].

З іншого боку, потрібно також урахувувати те, що політична культура російського суспільства останніх тридцяти років має своє глибоке коріння в усій попередній російській історії. Це питома російська особливість розвитку політичної культури впродовж століть, особливість, яка поєднує одночасне захоплення силою деспотії та вибуховістю хаосу. Як зазначає В. Єрмоленко, це пов'язано з ототожненням суверена і народу: «З одного боку, цар нескінченно вивищується над масою своїх підданих, а з другого – він з нею ототожнюється, постаючи як їхнє найкраще і найдосконаліше втілення. Саме цей цар, ідеальний «знімок» свого народу, і має право на абсолютний деспотизм: ніхто і ніщо не може поставити його дії під сумнів. Якщо ж цей цар не має таких особливих і надлюдських здатностей, може виникнути підозра, що він є несправжнім, тобто самозванцем» [7, с. 420].

Подібне ставлення до влади несумісне з демократизмом та внеможливе нормальне функціонування громадянського суспільства. Зате воно чітко збігається з логікою тієї ідеології, яку сповідує панівна верхівка російського суспільства. Щодо цього М. Степико цілком влучно зауважив таке: «Ідеологія рашизму протиставляє себе західним, ліберально-демократичним цінностям та інститутам, зокрема вільним виборам та іншим громадянським правам і свободам. Вона заснована на ненависті й заздрощах до західних демократій – Європи, Сполучених Штатів, Канади тощо. У центрі цієї ідеології – культ національного лідера, який повернув Росії велич» [8, с. 228–229]. У цьому контексті варто також додати, що «велич» тут неможлива без придушення будь-якого інакодумства. В автократіях (на відміну від західних демократій, які поважають «іншого» як того, хто доповнює

собою різноманіття досвідів), «інакшість» є синонімом «ворожості», а отже, її потрібно придушувати, що й здійснюється за загальної згоди мовчазної більшості.

В українському ж суспільстві якраз навпаки: влада, яка намагається функціонувати за допомогою методів деспотизму, відразу стикається з опором громадянського суспільства. У політичній свідомості українського соціуму відсутнє ставлення до політичної влади, що опирається на силу, як до сакральної субстанції. Цей соціум скоріше поважатиме владу, яка турбується про користь, загальну та індивідуальну. Тому в питанні про ставлення до влади, можна спостерегти ту особливість, завдяки якій російська політична культура відрізняється від української, як «влада сили» відрізняється «від влади користі». Українське суспільство швидко розчаровується в політиках, які, здобувши владу, не приносять видиму та відчутну користь, а російське суспільство розчаровується в тих політиках, які демонструють слабкість. Подібне розрізнення дає змогу акцентувати на ще одній (окрім багатьох інших) відмінності у сприйнятті політичної реальності у двох суспільствах, а тому дає змогу чіткіше розуміти як причини російсько-української війни, так і те, що потрібно робити, щоб у цій війні не програти. Інакше кажучи, військову перемогу без збереження цінностей, які відрізняють українську політичну свідомість від російської, не слід вважати перемогою.

Однак, окрім явних переваг української політичної культури, є низка негативних складників у її структурі, один із яких – патерналізм, який не зник із початком повномасштабного вторгнення. Г. Зеленько та Н. Кононенко зазначають щодо цього таке: «У країні, що 30 років декларативно будує ринкову економіку, майже половина громадян очікують збільшення дирижистської функції держави: 49 % вважають за доцільне повернення у власність держави великих приватних підприємств, майже 70 % у тій чи іншій формі не підтримують приватну власність на землю» [1, с. 114].

Якраз у цьому напрямі потрібно ще багато працювати. Як влучно зазначав Ю. Шайгородський, «значна частина населення й донині демонструє синкретичність і фрагментарність мислення, у якому одночасно присутнє прагнення ринкової економіки та виборності влади й бажання «сильної руки» та державного регулювання цін, у якому парламентські й урядові рішення мало пов'язуються з рівнем життя, або сплата податків – із соціальними виплатами та гарантіями тощо» [9, с. 322]. Так, ми постаємо перед однією з ключових проблем сучасної України – посилення громадянського суспільства і в якісному, і в кількісному вимірах, виховання громадян, які відчують свою дотичність до суспільно-політичних процесів, що відбуваються в країні, і які не намагаються уникнути відповідальності, ізолюючись від світу політики. Ми повинні розуміти, що «втеча від свободи» [10] була б згубною і для громадянського суспільства, і для демократії та правової держави в Україні.

Окрім цього, не слід також забувати і про такі явища, як популізм та міфологізація. Світ політики здавна є світом перетину раціонального та ірраціонального. Ба більше, вони постійно впливають одне на одне, адже, як зазначав В. Денисенко, «...взаємодетермінованість раціонального та ірраціонального створює ту цілісну «живу» основу, на якій політика у сфері людського буття може розгорнутися в певний цілісний процес, який піддається пізнанню та адекватному відтворенню через його прогресування» [11, с. 251]. Утім, у критичні періоди розвитку того чи іншого суспільства, одна з компонент (як правило, ірраціональна) може переважати, спричинюючи дисбаланс у політичній свідомості. За таких умов, суспільство може вдаватися до нерозумних кроків, які підірватимуть його стійкість у питаннях обороноздатності.

Одним з ірраціональних елементів у політичній свідомості сучасних суспільств є міф. На думку, Ю. Шайгородського, «політичний міф стає своєрідним засобом

конструювання політичної реальності, побудови відповідної ціннісної системи. Адже одна з ключових функцій міфу полягає в тому, що він (міф) для розв'язання будь-якої проблеми завжди «пропонує» несуперечливу конструкцію, полегшує сприйняття закладених сенсів» [9, с. 334]. Політичні міфи навіть у мирні часи можуть утруднювати адекватне сприйняття політичної реальності, а в період відкритого військового протистояння високої інтенсивності, яке триває впродовж довгого часу, політичні міфи, попри всю нераціональність, можуть ще більше впливати на широкі верстви та групи населення.

Деякі з міфів, які час від часу з'являються в українському суспільстві (не виключено, що з допомогою ворога), відверто послаблюють потенціал українців у їхній боротьбі з агресором. Наприклад, у цьому контексті можна навести міф про те, що війна триває, бо вона є вигідною українській владі. Це, до речі, той самий міф, яким послуговувалася чинна влада, критикуючи своїх попередників під час президентської кампанії 2019 року. І тоді, і тим паче тепер, апеляція до таких міфів може бути тільки контрпродуктивною, бо, окрім послаблення довіри до влади, вона може провокувати конфлікти між різними групами українського суспільства, що суттєво знижуватиме рівень стійкості цього суспільства.

Інший міф, який варто тут згадати, – про «швидку перемогу», який заповнював інформаційний простір українського суспільства впродовж першого року війни. Замість того щоб готувати суспільство до тривалої боротьби з екзистенційним ворогом, політичне керівництво змальовувало нереалістичні сценарії наближення перемоги, які засвідчували слабкість стратегічного мислення. Зараз, коли війна триває понад три роки, подібні сценарії більше не мають адекватного вигляду, а тому не фігурують в інформаційному просторі. Утім, свою негативну роль вони відіграли, деморалізувавши частину населення і деформували його політичну свідомість. Спрощене бачення реальності ще ніколи не йшло на користь суспільству, особливо в умовах війни.

Висновки. Для того щоб вистояти у війні із сильним ворогом, українське суспільство повинно бути міцним за багатьма показниками. Звичайно, військовий та економічний складники є ключовими та першочерговими, однак важко також заперечити важливість таких елементів, як політична свідомість та політична культура. Той набір цінностей, які так якісно відрізняють українську політичну культуру від російської, звичайно, не може не бути об'єктом атак ворога. Звідси випливає, що розуміння стійкості українського суспільства в протистоянні з ворогом повинно містити також аксіологічний складник. Цінності свободи, демократії, правової держави та гуманізму потребують захисту на рівні із життями громадян, енергоструктурою та військовим потенціалом. Ураховуючи тотальність російсько-української війни та її екзистенційний характер, українське суспільство повинно боронити все те, що агресор найбільше в ньому відкидає. Від цього залежатиме не тільки виживання держави, а й ключові напрями її розвитку в майбутньому. Жодним чином не перебільшуючи значення російсько-української війни, можна цілком припустити, що від цього не в останню чергу також буде залежати і доля світової демократії у XXI столітті.

Список використаної літератури

1. Зеленько Г., Кононенко Н. Як російська військова агресія змінила політичну ідентичність українців. *Національна безпека і оборона*. 2022. № 3–4. С. 108–114.
2. Горло Н. Культура донатів як складова політичної культури українського суспільства у період повномасштабної російсько-української війни. *Публічна політика і державне управління в умовах війни*: матер. міжнар. наук.-практ. конф. (м. Вінниця, 12 квітня 2024 р.) [Електронне видання]; уклад. Н. Прямухіна, О. Чальцева, І. Мацишина, М. Дубель. Донецький національний університет імені Василя Стуса, 2024. С. 103–106.

3. Плохий С. Загублене царство. Історія «Русского мира» з 1470 року до сьогодні / Перекл. з англ. В. Євменова, Є. Євменова. Харків : Фоліо, 2023. 308 с.
4. Фукуяма Ф. Політичний порядок і політичний занепад. Від промислової революції до глобалізації демократії / пер. з англ. Т. Цимбал, Р. Корнута. Київ : Наш формат, 2019. 608 с.
5. Райс К. Демократія / Пер. з англ. Л. Герасимчука. Харків : Книжковий клуб «Клуб сімейного дозвілля», 2018. 320 с.
6. Венгер О., Постол О. Формування політичної свідомості в умовах повномасштабної російсько-української війни. *Humanities studies: Collection of Scientific Papers* / Ed. V. Voronkova. Zaporizhzhia: Publishing house "Helvetica". 2023. 16 (93). P. 95–102.
7. Єрмоленко В. Плинні ідеології. Ідеї та політика в Європі XIX–XX століть. Київ : ДУХ І ЛІТЕРА, 2018. 480 с.
8. Степико М. Українська ідентичність у глобалізованому світі: монографія. Харків : Майдан, 2020. 258 с.
9. Шайгородський Ю. Ж. Політична культура як чинник розвитку демократичного політичного режиму в Україні / Зміни політичних режимів і перспективи зміцнення демократії в Україні. Київ : ІПіЕНД ім. І.Ф. Кураса НАН України, 2021. С. 304–351.
10. Фромм Е. Втеча від свободи / Перекл. з англ. М. Яковлева. Харків : Книжковий клуб «Клуб Сімейного Дозвілля», 2019. 288 с.
11. Денисенко В. Проблеми раціоналізму та ірраціоналізму в політичних теоріях Нового часу європейської історії. Львів : Паіс, 1997. 274 с.

FEATURES OF THE DEVELOPMENT OF POLITICAL CULTURE OF UKRAINIAN SOCIETY IN WAR CONDITIONS: TRENDS, RISKS, PROSPECTS

Ihor Vehesh

*Uzhhorod National University,
Faculty of Social Sciences, Department of Political Science
and Public Administration
Universytetska Str., 14, 88000, Uzhhorod, Ukraine*

The article examines the features of the evolution of the political culture of Ukrainian society in the context of a full-scale russian invasion. The main attention is paid to the study of key trends and risks that Ukrainian society faces in the context of the development and effective functioning of its political culture. Special emphasis is placed on understanding the importance of the role of political consciousness and political culture in the context of the defense capability of Ukrainian society.

The war leaves its mark on the structure of political culture, which actualizes the study of current changes, as well as potential risks that these changes may provoke. Despite the undeniable positive changes, such as progress in defining one's own political identity and the formation of a very effective "culture of donors", there are also negative trends. Among them, the author analyzes both pre-war phenomena (paternalism, the demand for a "strong hand") and those that are caused by the war itself (for example, the postponement of the electoral process).

In the article, the author also explores the key differences between Ukrainian and russian political cultures, seeing these differences as the causes of the war. The author substantiates the idea that the russian-Ukrainian war is not only a war for territory and identity, but also for certain values. In this case, a democratic country resists an undemocratic country in its attempt not only to eliminate this particular country, but also to wage a large-scale attack on democracy throughout the world.

The author also proves that an important component of the political consciousness of Ukrainian society is a peculiar attitude to history, an interpretation of its past as a constant overcoming of obstacles on the path to freedom, which is a key value in Ukrainian political culture. This component is precisely one of those that allows us to sharply distinguish Ukrainian political culture from Russian, which has long been based on respect for power and rejection of the principles of civil society.

Key words: political culture, political consciousness, civil society, war, democracy, populism, paternalism, political myth.

УДК 327(4)»20»:355.01

DOI <https://doi.org/10.30970/PPS.2025.61.31>

АРХІТЕКТУРА БЕЗПЕКИ ЄВРОПИ В СИСТЕМІ МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИН У XXI СТОЛІТТІ

Ольга Виговська

ННІ «Академія вчителства»,

Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна,

кафедра міжнародних відносин

вул. Костьольна, 4, 01001, м. Київ, Україна

Ця стаття аналізує трансформацію архітектури безпеки в системі міжнародних відносин у світлі повномасштабної агресії Росії проти України у 2022 році, яка стала не лише збройним викликом, а й каталізатором докорінних змін у стратегічному мисленні держав, регіональних союзів та міжнародних організацій. На основі аналітичного дослідження Європейської парламентської дослідницької служби (EPRS) розглядається еволюція ключових інституцій європейської безпеки: НАТО, ОБСЄ та Європейського Союзу, а також національні політики окремих країн, зокрема Німеччини, Франції та Великої Британії, у контексті формування нової конфігурації безпеки в Європі. Особливу увагу приділено п'яти сценаріям можливого розвитку європейської безпекової архітектури до 2035–2050 років: від антагоністичної моделі постійного протистояння до варіанта стратегічної автономії (European Defence Union), фрагментованої безпеки (Patchwork) та довгострокової моделі кооперативного співіснування.

У статті здійснено концептуальний аналіз ролі Європейського Союзу, Німеччини та Сполучених Штатів у трансформації трансатлантичної моделі безпеки, з акцентом на питанні стратегічної автономії та відповідальності ЄС за власну обороноздатність. Застосовано низку теоретичних підходів: неореалізм, конструктивізм, теорію складної взаємозалежності та постструктуралізм для комплексного пояснення нових трендів у сфері безпеки. У результаті зроблено висновок, що крах постбіполярного ліберального порядку спричинив зсув від інтеграційних моделей безпеки до парадигм стримування, адаптації та автономізації. У цьому контексті Європа постає перед цивілізаційним викликом: вона або набуде геостратегічної суб'єктності, або ризикує опинитися на периферії нового глобального порядку сил.

Ключові слова: архітектура безпеки, система міжнародних відносин, повномасштабне вторгнення, стратегічна автономія, НАТО, ЄС, трансформація, сценарний аналіз.

Постановка проблеми. Повномасштабна війна Росії проти України, розв'язана 24 лютого 2022 року, стала не лише прямою військовою агресією, а й глибинним викликом дійсній архітектурі європейської безпеки, сформованій після закінчення Холодної війни. Цей конфлікт яскраво продемонстрував, що російська стратегія спрямована на радикальне ревізійницьке перегрупування сфер впливу, щоб змінити не лише територіальні кордони, а й саму структуру міжнародної системи, прагнучи поставити свою вагому альтернативу США і Китаю.

Загроза падінню державного суверенітету України фактично стало тестом на ефективність інститутів ліберального світопорядку, міжнародного права, Організації Об'єднаних Націй, ОБСЄ та багатосторонньої структури дипломатії. Війна показала, що ці інституції не здатні ефективно стримувати агресора, якщо він діє всупереч установленим нормам, застосування сили без ООН-підтвердження є яскравим прикладом цього.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. У науковому дослідженні «Russia's war against Ukraine and the transformation of the Euro-Atlantic Security Architecture» (2023) підкреслюється, що вторгнення порушило сам фундамент євроатлантичної безпеки, викликавши спільне усвідомлення необхідності радикального переосмислення організації безпеки в Європі [8, с. 305–307].

З іншого боку, наукові праці, як-от «Erosions, Ruptures, and the Ending of International Orders: Putin's Invasion of Ukraine in Historical Perspective» (2022), демонструють, що інтервенція розгорнула глибоку кризу ліберального порядку, ставлячи під сумнів принципи невтручання, стратегічного стримування через економічну взаємозалежність і правовий порядок 1945 року [9, с. 260–262]. Дослідження «Full-scale invasion... multi-order world» (2022) доводить, що війна в Україні стала рушієм перехідного процесу до нової багатоплюсності, де Росія намагається утвердити альтернативний євразійський порядок, а Китай нарощує свій вплив [10, с. 466–468].

У контексті інституційної відповіді аналіз указує на значне посилення ролі Заходу: розширення НАТО (включно зі вступом Швеції та Фінляндії), оновлення «Стратегічної концепції» НАТО 2022 року, що орієнтується на відсіч по лінії Східного флангу, а також численні санкційні обмеження проти Росії. Так, війна в Україні стала викликом не лише безпосередньої агресії, а й дієвості постхолодного ліберального устрою, підтверджуючи, що безпекова архітектура Європи потребує фундаментальної перебудови.

У дослідженні European Parliamentary Research Service EPRS застосовано футурологічну методологію, включно з консультаціями з внутрішніми експертами з питань оборони, інтерв'ю з 15 зовнішніми фахівцями у сфері безпеки, а також аналізом політик з 1945 року до 2025 року. Результатом стали п'ять сценаріїв майбутньої архітектури безпеки Європи: *Antagonism*, *European NATO*, *European Defence Union*, *Patchwork* та *Cooperative Co-existence* [1, с. 5–7].

Метою статті є аналіз трансформації безпекової архітектури Європи після 2022 року в контексті повномасштабної війни Росії проти України, з акцентом на зміну стратегічних підходів провідних держав, еволюцію ролі НАТО та ЄС, а також формування нових теоретичних меж безпеки в міжнародних відносинах.

Методологічною основою статті є міждисциплінарний підхід, що поєднує якісний аналіз міжнародних політичних процесів, порівняльну політологію та елементи футурологічного прогнозування. У дослідженні використано метод контент-аналізу аналітичних доповідей, зокрема звіту Європейської парламентської дослідницької служби (EPRS, 2025), урядових стратегій (Німеччини, Франції, Великої Британії), підсумкових документів НАТО, а також позицій впливових міжнародних організацій. Теоретичну рамку становить поєднання неореалізму, конструктивізму, теорії складної взаємозалежності та постструктуралізму, що дає змогу інтерпретувати трансформацію безпекової архітектури як у термінах матеріальної сили, так і в категоріях політичного дискурсу та ідентичності. Також залучено елементи сценарного аналізу, запропонованого EPRS, що дає змогу моделювати можливі вектори розвитку європейської безпеки до 2035–2050 років. У межах дослідження важливою аналітичною межею є застосування класичних та посткласичних теорій міжнародних відносин (табл. 1).

Неореалістична перспектива (Waltz, Mearsheimer) дає підстави розглядати дії європейських держав після 2022 року як реакцію на розрив рівноваги сил. У центрі аналізу варто розглянути принцип самопомогі (self-help): держави, не довіряючи міжнародним інститутам, прагнуть самостійно гарантувати свою безпеку. Зростання оборонних бюджетів, реанімація військово-промислових програм, політика стримування

Таблиця 1

Теорія	Застосування у випадку Європи
Неореалізм	Дії держав після 2022 року демонструють логіку самопомогі та нарощування потужності.
Конструктивізм	Зміна наративів (Zeitenwende, стратегічна автономія) демонструє переосмислення норм та ідентичностей.
Складна взаємозалежність	Взаємодія між НАТО та національними ініціативами демонструє багатоплановість архітектури.
Постструктуралізм	Безпека розуміється через дискурсивні практики та формування «загроз» (наприклад, Китай, Росія).

через ядерний фактор – усе це є підтвердженням неореалістичного бачення: у хаотичній міжнародній системі виживає той, хто накопичує силу. Цей підхід особливо релевантний у контексті зниження довіри до США як стабільного союзника та зростання впливу ревізіоністських держав [2].

Конструктивістський підхід (Wendt, Checkel) пояснює трансформацію безпекової архітектури через зміну норм, ідентичностей та політичних наративів. У випадку Німеччини концепт *Zeitenwende* (зміна епохи) стає не просто політичним гаслом, а ключовою категорією національного переосмислення. ЄС у ширшому сенсі формує нову ідентичність як нормативна сила зі зброєю, що відображається в зростанні оборонної суб'єктності, активізації PESCO та амбітній меті стратегічної автономії. Так, конструктивізм дає змогу бачити не лише дії, а й те, як держави переосмислюють себе в новому міжнародному середовищі [9].

Теорія комплексної взаємозалежності (Keohane & Nye) акцентує на тому, що безпека вибудовується не виключно через суверенні дії окремих держав, а через мережу інституційних, економічних, технологічних і політичних зв'язків. Сьогодні європейська архітектура безпеки формується в межах складного симбіозу НАТО, ЄС (через інструменти PESCO, EDF), а також національних ініціатив. Це створює багатопланову систему, де взаємодія не завжди ієрархічна, а й взаємозалежна. Проте ця модель може стати джерелом вразливості – саме тому вона вимагає високої координації та політичної волі [9].

Постструктуралізм (Foucault, Campbell) пропонує аналізувати безпеку не як об'єктивний стан, а як продукт дискурсивного виробництва, тобто як держави говорять про безпеку і кого визначають як «іншого». Після 2022 року Росія остаточно перетворена на головну «загрозу» в наративі Заходу, а Китай – на стратегічного суперника. Паралельно із цим зростає і значення кіберзагроз, дезінформації, міграційної зброї тощо. Постструктуралізм дає змогу аналізувати, як зміни у дискурсах впливають на політичні рішення: наприклад, мобілізація підтримки громадськості на основі страхів, формування нових альянсів, посилення контролю [11].

Усі ці теоретичні межі не виключають одна одну, а навпаки – доповнюють. Неореалізм пояснює причини зміцнення оборонного потенціалу; конструктивізм, чому політична мова й норми змінилися; взаємозалежність, чому реакція не є унітарною, а постструктуралізм; як формується сам образ загрози. Інтегроване застосування цих підходів дає змогу глибше зрозуміти складність процесів трансформації безпекової архітектури сучасної Європи та світу загалом.

Виклад основного матеріалу. Російське вторгнення стало поворотним моментом (*Zeitenwende*), що зруйнувало попередні уявлення про кооперативний міжнародний порядок. Воно ознаменувало перехід до нової парадигми, де на перше місце виходить не інтеграція, а стримування, модернізація оборони та автономія [9].

Країни ЄС, насамперед Німеччина, були змушені переосмислити свою безпекову ідентичність. Виступаючи за розвиток стратегічної автономії, ЄС почав активніше розбудовувати оборонні спроможності та інституційну архітектуру (PESCO), прагнучи водночас зберегти трансатлантичні зв'язки [2].

Німеччина, яка довгий час утримувалася від лідерства у сфері оборони, у відповідь на війну в Україні оголосила про створення спеціального оборонного фонду (€100 млрд) та закупівлю винищувачів F-35 у США. Проте політична риторика про «зміну епох» не підкріплюється достатнім бюджетним забезпеченням чи суспільною підтримкою – особливо в Східній Німеччині [6].

На початку 2023 року президент Франції Емманюель Макрон заявив про нарощення оборонних витрат на понад 35 % у межах нового семирічного бюджетного плану (LPM 2024–2030), що передбачає виділення €413 млрд, зокрема значне збільшення витрат на розвідку (+60 %), кібербезпеку і модернізацію армії. Франція очолила багатонаціональну батальйонну групу НАТО в Румунії («Mission Aigle») з 1 500 військових як складник стратегії стримування агресії і демонстрації оборонної незалежності. Незважаючи на великі обіцянки, у Франції продовжуються дебати про тривалість і вартість реформ, зокрема через дефіцит бюджету. Проте за даними опитувань, близько 68 % громадян підтримують такі кроки [11].

Прем'єр-міністр Великої Британії Кейр Стармер представив Strategic Defence Review, SDR у червні 2025 року: оборонний бюджет підвищується до 2,5 % ВВП до 2027 р. з перспективою 3 % чи вище, також затверджено £15 млрд на стратегію «національних боєприпасів» і £6 млрд на боєприпаси. У 2025 р. анонсовано програму AUKUS з будівництва до 12 ядерних субмарин, розгортання Queen Elizabeth-Класу авіаносців із F-35B, а також модернізацію SSN-AUKUS [12].

Попри збереження НАТО як ключової структури безпеки, політична нестабільність у США змусила європейців переосмислити свою залежність. Замість «стратегічної залежності» дедалі частіше йдеться про «стратегічну автономію» – потребу бути готовими діяти без підтримки США [7].

У червні 2025 року в Гаазі відбувся важливий саміт НАТО, який означив стратегічний перелом у підходах до європейської безпеки. Лідери 32 країн-учасників ухвалили безпрецедентне рішення підвищити оборонні витрати до 5 % ВВП до 2035 року, причому 3,5 % із них має бути спрямовано напряму в «core defence», а додаткові 1,5 % – на розбудову кібернетичної, промислової та інфраструктурної стійкості. Це означає зростання вдвічі затвердженого ще у 2014 році 2 % порогу, що підтверджує рішення про готовність союзу перейти до «воєнної ментальності». Програма передбачає розвиток виробничих потужностей (дрони, ракети, засоби кіберзахисту), стимуляцію економіки та створення нових робочих місць за рахунок інвестицій у науково-технічні й промислові проекти «defence-industrial base». Це рішення спрямоване на протидію загрозам із боку Росії та викликам Китаю, а також на зміну потенційної слабкості трансатлантичного союзу через нестабільність політики США [4].

Більшість країн підтримали ініціативу: Польща, країни Балтії та Велика Британія (яка пообіцяла до 2035 року вкластись у рівень 5 % ВВП). Італія підтвердила можливість гнучкості в реалізації «ступеневого» підходу. Іспанія, як і раніше, не готова підвищувати оборонні витрати вище 2 % ВВП, посиляючись на бюджетні обмеження. В аналогічному тоні виступили Бельгія та Словаччина.

Нові цілі вимагають не просто декларацій, а чітких національних планів з дорожніми мапами до 2029 року (огляд прогресу). Це стосується України, збільшена підтримка буде включена до витрат у межах 5 %. Відбувається переосмислення трансатлантичної дина-

міки: якщо США залишаться непередбачуваними (через політичну ротацію), то рішення саміту сигналізує, що Європа готова компенсувати й переходити до системної безпеки, незалежної від зовнішніх факторів.

Повертаючись до дослідження European Parliamentary Research Service, варто детальніше проаналізувати сценарії майбутньої архітектури безпеки Європи, які побудовані на основі системного аналізу історичних тенденцій (з 1945 до 2025 року), експертних консультацій та методів стратегічного прогнозування. Вони окреслюють можливі вектори розвитку європейської системи безпеки в горизонті 2035–2050 років [1].

У сценарії «Антогонізму» зберігається провідна роль НАТО з домінуванням Сполучених Штатів як головного безпекового гаранта в євроатлантичному просторі. Європейські держави продовжують збільшувати оборонні бюджети, однак процес формування стратегічної автономії Європейського Союзу залишається на периферії, зводяться до символічних ініціатив і декларацій. ЄС і далі залежить від Вашингтона в ключових питаннях безпеки й оборони. Війна Росії проти України в цьому сценарії не завершена стабільним миром, вона переходить у затяжну фазу, залишаючись головним джерелом регіональної напруги та каталізатором мілітаризації.

Такий стан речей супроводжується низкою ризиків. По-перше, посилюється вразливість Європи до як внутрішньої фрагментації через розбіжності в політиках держав-членів, так і до зовнішнього тиску, зокрема з боку Росії та Китаю. Це спричинено недостатнім рівнем довіри до ефективності власних оборонних механізмів і до спроможності ЄС діяти самостійно. По-друге, у трансатлантичній системі поглиблюється тенденція до так званого європейського підпорядкування (European subordination), що ставить під сумнів довгострокову суб'єктність ЄС як незалежного геополітичного актора.

У наступному запропонованому сценарії «Зміцнення європейського крила НАТО» передбачається посилення ролі європейських держав у межах Північноатлантичного альянсу на тлі поступового скорочення прямої участі США. При цьому НАТО зберігається як головна інституція колективної безпеки, але європейське крило союзу починає відігравати значно активнішу роль. Країни ЄС беруть на себе більшу відповідальність за оборонну політику, зокрема шляхом координації спільного військового планування, виробництва озброєнь і створення багатонаціональних сил. Водночас Сполучені Штати зберігають функцію ядерного стримування, однак дедалі менше залучаються до щоденного тактичного управління та планування операцій.

Цей сценарій має низку переваг: він сприяє формуванню європейської оборонної ідентичності без потреби розриву з трансатлантичними союзницькими зобов'язаннями. Європейська оборонна промисловість отримує поштовх до розвитку в межах узгоджених стандартів НАТО, що підвищує автономність у практичній площині. Однак реалізація такого сценарію супроводжується певними викликами. Насамперед, є ризик нерівномірного розподілу відповідальності та ресурсів між державами-членами НАТО, що може призвести до внутрішніх напружень. Крім того, стабільність цього підходу значною мірою залежить від політичної стійкості провідних гравців, зокрема Франції, Німеччини та Польщі, які є основними рушіями оборонного реформатування Європи [1].

«Створення Європейського оборонного союзу» є найамбітнішим сценарієм з погляду досягнення стратегічної автономії ЄС. Він передбачає поступовий перехід від залежності від НАТО до формування незалежної європейської архітектури безпеки в межах самого союзу. У межах цього сценарію створюється повноцінна оборонна структура, яка містить сили швидкого реагування, єдину командну вертикаль, розвинену оборонну промислову базу та спеціалізоване кіберкомандування.

Одним із наріжних каменів цього підходу є запровадження спільного оборонного бюджету ЄС у межах 2–3 % ВВП, що забезпечує фінансову сталість і зменшує залежність від зовнішніх постачальників. Значне розширення таких ініціатив, як PESCO (постійне структуроване співробітництво), EDF (Європейський оборонний фонд), CARD (щорічний огляд у сфері оборони), а також координація спільних закупівель озброєння закладають фундамент для високого рівня інтеграції між державами-членами.

Цей сценарій передбачає, що ЄС є самостійним геополітичним актором, спроможним не лише реагувати на традиційні військові загрози, а й ефективно протидіяти гібридним викликам, зокрема у сфері кібербезпеки, дезінформації та стратегічних технологій. Важливою перевагою є також посилення технологічного суверенітету, зокрема у сфері штучного інтелекту, автономних систем та інфраструктури зв'язку.

Проте реалізація такого сценарію стикається з низкою серйозних ризиків. Найбільш очевидним є потенційний паралелізм із НАТО, що може призвести до дублювання функцій, неузгодженості рішень і розпорошення ресурсів. Крім того, не всі держави-члени ЄС підтримують ідею оборонного союзу як альтернативи НАТО, зокрема, спротив можуть чинити країни з проросійськими позиціями (наприклад, Угорщина), а також позаєвропейські союзники, як-от Велика Британія або Сполучені Штати, які побоюються послаблення трансатлантичного зв'язку.

Сценарій «Patchwork» описує ситуацію глибокої дезінтеграції європейської архітектури безпеки, у якій втрачається спільне бачення, координація та інституційна єдність. У цьому варіанті розвитку подій Європейський Союз і НАТО поступово втрачають цілісність: окремі держави-члени відходять від загальноєвропейського курсу та реалізують власні безпекові стратегії, які ґрунтуються на тимчасових або ситуативних коаліціях. Водночас з'являється тенденція до ізоляціонізму, з одного боку, та до формування субрегіональних оборонних блоків – з іншого.

У такій конфігурації замість єдиної системи колективної оборони домінують фрагментовані й гнучкі оборонні альянси, наприклад, Східноєвропейська коаліція країн Балтії та Польщі, Скандинавський оборонний пакт або франко-італійська ініціатива з безпеки в Середземноморському регіоні. Унаслідок цього Європа перетворюється на політичну «мозаїку», де оборонні рішення ухвалюють залежно від національних інтересів, ситуативної політичної волі урядів та географічної доцільності.

Такий сценарій несе серйозні стратегічні ризики. Насамперед ідеться про втрату довгострокової стратегічної єдності: за відсутності спільної структури командування та єдиної доктрини союзницька реакція на загрози стає непередбачуваною та неефективною. Це, своєю чергою, призводить до послаблення всієї системи колективної оборони та ускладнює реагування на кризи. Умови «мозаїчної безпеки» також підвищують вразливість Європи до впливу зовнішніх гравців, як-от Китай, Росія чи держави Близького Сходу, що перебувають у стані нестабільності. Така фрагментація відкриває шлях до «вакууму сили», у якому правила встановлюють не інституції, а найсильніші.

«Сценарій кооперативного співіснування» відображає оптимістичну довгострокову візію трансформації міжнародної системи в напрямі багатополлярної співпраці, зменшення напруженості та відновлення глобальної довіри. Він передбачає поступове зниження рівня геополітичної конфронтації та повернення до логіки взаємного узгодження інтересів між основними гравцями світової політики, насамперед Заходом, Китаєм і частково Росією. Його реалізація можлива не раніше 2045 року, оскільки вимагає не лише геостратегічних зрушень, а й глибокої зміни парадигм у мисленні політичних еліт [1].

У межах цього сценарію відновлюють багатосторонні канали дипломатичного діалогу, з'являються нові формати глобального управління, наприклад, оновлений Глобальний форум безпеки, здатний забезпечити платформу для колективних рішень у сфері миру, стабільності та розвитку. Окрему роль відіграє зменшення мілітаризації міжнародних відносин: укладаються нові угоди про контроль над озброєннями, включно з кіберзброєю, штучним інтелектом і космічними технологіями.

Потенційні переваги цього сценарію: істотне зменшення ризику масштабного військового конфлікту, посилення ефективності глобального управління, а також більш злагоджена відповідь на транснаціональні виклики, зміни клімату, масову міграцію, кібербезпеку, продовольчу кризу. Такий світопорядок ґрунтується на принципах співіснування, а не домінування, взаємної поваги, а не стримування.

Водночас реалізація цієї моделі наразі є малоімовірною через наявні геополітичні реалії. Агресивні амбіції Росії, що зневажає принципи міжнародного права, а також дедалі гостріша стратегічна конкуренція між США та Китаєм унеможливають у найближчій перспективі утвердження довіри як базової категорії у взаємодії між ключовими гравцями. Так, кооперативне співіснування наразі радше ідеал-ціль, ніж сценарій, готовий до реалізації.

Висновки. Якщо США справді зменшать свою присутність у Європі, то єдиним шансом для Європейського Союзу залишитися геополітично значущим актором є створення власної оборонної спроможності або у форматі European Defence Union, що передбачає повну стратегічну автономію, або через посилення європейського крила НАТО, здатного діяти незалежно від американського керівництва. В іншому разі Європа ризикує стати «пусткою» між трьома потугами: США, Китаєм та Росією, втрачаючи суб'єктність і перетворюючись на арену для конкуренції чужих інтересів.

Рекомендації, сформульовані у звіті EPRS, передбачають підвищення сукупного оборонного бюджету держав-членів ЄС до понад 5 % ВВП в разі подальшої американської дислокації. Окрім фінансового складника, ключовими пріоритетами мають стати розвиток високотехнологічних галузей оборони, зокрема ядерних, космічних і кібертехнологій, а також реструктуризація оборонної промисловості на основі загальноєвропейських стандартів. Інвестиції у спільні проєкти (PESCO, EDF), модернізацію командних структур, а також підготовку багатонаціональних сил є передумовами для забезпечення спроможності ЄС самостійно гарантувати свою безпеку.

Без стратегічної волі, довгострокового бачення і політичного консенсусу будь-які оборонні ініціативи залишатимуться фрагментарними, неефективними і вразливими до зовнішнього тиску. Тому головний висновок полягає в тому, що трансформація безпекової архітектури Європи не є технічним завданням – це екзистенційне питання майбутнього європейської ідентичності, її спроможності діяти, захищати, стримувати та пропонувати світові власний порядок денний.

Список використаної літератури

1. European Parliamentary Research Service. The Future European Security Architecture: Dilemmas for EU Strategic Autonomy [EPRS_STU(2025)765785_EN]. 2025. URL: [https://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/STUD/2025/765785/EPRS_STU\(2025\)765785_EN.pdf](https://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/STUD/2025/765785/EPRS_STU(2025)765785_EN.pdf)
2. Helmonds S., et al. European Defense in A New Age. Berlin : DGAP, 2023.
3. German Federal Government. Policy Statement by Chancellor Olaf Scholz. 2022. URL: <https://www.bundesregierung.de>

4. German Federal Government. Military Support for Ukraine. 2024. URL: <https://www.bundesregierung.de/breg-de/service/archiv-bundesregierung/military-support-ukraine-2054992>
5. Kiel Institute for the World Economy. A Database of Military, Financial and Humanitarian Aid to Ukraine. 2023.
6. Bartz J., Belousova K., Kruger G. Ukraine: Deutsche stehen hinter Militärhilfen // ZDF Heute. 2025.
7. Körber-Stiftung. The Berlin Pulse. Of Paradigms and Power Shifts. Berlin : Körber-Stiftung, 2023.
8. Sydoruk T., et al. Russia's war against Ukraine and the transformation of the Euro-Atlantic Security Architecture // Politics in Central Europe. 2023. Vol. 19, No. 1. URL: <https://sciendo.com/article/10.2478/pce-2023-0014>
9. Scheuermann A. Erosions, Ruptures, and the Ending of International Orders: Putin's Invasion of Ukraine in Historical Perspective // Society. 2022. Vol. 59. URL: <https://link.springer.com/article/10.1007/s12115-022-00715-x>
10. Flockhart M. War in Ukraine and the Emergence of a Multi-order World // International Affairs. 2022. Vol. 98, No. 5. URL: <https://www.tandfonline.com/doi/full/10.1080/13523260.2022.2091591>
11. IWM Institute for Human Sciences. How Russia's Full-Scale Invasion of Ukraine Transformed Europe. 2023. URL: <https://www.iwm.at/europes-futures/publication/how-russias-full-scale-invasion-of-ukraine-transformed-europe>
12. UK Government. The Strategic Defence Review 2025 – Making Britain Safer: Secure at Home, Strong Abroad. 2025. URL: <https://www.gov.uk/government/publications/the-strategic-defence-review-2025-making-britain-safer-secure-at-home-strong-abroad>

THE SECURITY ARCHITECTURE OF EUROPE IN THE SYSTEM OF INTERNATIONAL RELATIONS IN THE XXI CENTURY

Olha Vyhovska

*ERI "Teachers' Academy",
V. N. Karazin Kharkiv National University,
Department of International Relations
Kostiolna St., 4, 01001, Kyiv, Ukraine*

This article analyses the transformation of the security architecture in the system of international relations in the light of Russia's full-scale aggression against Ukraine in 2022, which became not only an armed challenge but also a catalyst for fundamental changes in the strategic thinking of states, regional alliances, and international organisations. Based on an analytical study by the European Parliamentary Research Service (EPRS), the article examines the evolution of key European security institutions: NATO, the OSCE and the European Union, as well as national policies of individual countries, in particular Germany, France, and the United Kingdom, in the context of the formation of a new security configuration in Europe. Particular attention is paid to five scenarios of possible development of the European security architecture by 2035-2050: from the antagonistic model of constant confrontation to the option of strategic autonomy (European Defence Union), fragmented security (Patchwork) and a long-term model of cooperative coexistence.

The article provides a conceptual analysis of the role of the European Union, Germany, and the United States in the transformation of the transatlantic security model, with a focus on the issues of strategic autonomy and EU responsibility for its own defence capabilities. Several theoretical approaches are used:

neorealism, constructivism, complex interdependence theory and poststructuralism to comprehensively explain new trends in the security sphere. As a result, it is concluded that the collapse of the post-bipolar liberal order has led to a shift from integrative security models to paradigms of deterrence, adaptation, and autonomy. In this context, Europe is facing a civilisational challenge: either it will acquire geostrategic subjectivity or risk being on the periphery of the new global order of forces.

Key words: security architecture, system of international relations, full-scale invasion, strategic autonomy, NATO, EU, transformation, scenario analysis.

УДК 316.774:32(4–67ЄС) + 316.647.5 + 327.39
DOI <https://doi.org/10.30970/PPS.2025.61.32>

ЄВРОСКЕПТИЦИЗМ ТА КОМУНІКАТИВНА КРИЗА В ЄС: ВИКЛИКИ ЛЕГІТИМНОСТІ В ЕПОХУ ДЕЗІНФОРМАЦІЇ

Світлана Внучко

*Київський національний університет імені Тараса Шевченка,
філософський факультет, кафедра політології
вулиця Володимирська, 60, 02000, м. Київ, Україна*

Статтю присвячено комплексному аналізу викликів легітимності Європейського Союзу в умовах зростання рівня євроскептицизму та комунікативної кризи. Визначено, що структурні причини зниження рівня довіри громадян до інституцій ЄС посилюються кризовими подіями: фінансова криза, міграційна криза 2015 року, пандемія COVID-19 тощо. Важливу роль у цьому процесі відіграє відсутність скоординованої інституційної та символічної комунікації на рівні ЄС. Зазначається, що відсутність спільної європейської ідентичності, технократичний характер політичного лідерства на рівні ЄС та складна інституційна архітектура створюють інформаційний вакуум, який легко заповнюється медіа, популістами та євроскептиками.

Євроскептицизм проявляється у двох формах. М'яка форма передбачає критичне ставлення до окремих аспектів політики чи окремих інституцій ЄС, але не заперечує саму ідею інтеграції. Жорстка – апелює до заперечення процесу європейської інтеграції або принципової опозиції самому існуванню ЄС. Незважаючи на особливості прояву євроскептицизму як на загальноєвропейському рівні, так і на рівні країн-членів, головними каналами поширення таких політичних меседжів є виступи представників політичних сил, що сповідують наративи євроскептицизму, медіа та соціальні мережі.

У статті зазначається, що зовнішні інформаційні впливи, як-от дезінформаційні кампанії, що активно просуває Росія, зокрема *Doppelgänger*, *Overload*, *Children of War*, особливо небезпечні для інформаційного простору. Ці кампанії направлені на посилення розколу між країнами-членами всередині ЄС, підрив довіри громадян до ЄС та дестабілізацію політичного клімату як у межах ЄС, так і за його межами.

Шляхом удосконалення комунікативних стратегій ЄС намагається подолати або хоча б зменшити вплив вищевказаних чинників. Зокрема, ідеться про проєкти *EUvsDisinfo*, *EEAS*, розвиток медіаграмотності громадян та інші законодавчі ініціативи. Однак указані заходи мають як значний потенціал, так й обмеження, що виникають через брак ресурсів та недостатній емоційний резонанс офіційних меседжів інституцій ЄС.

Ключові слова: політична комунікація, євроскептицизм, криза, довіра громадян, ідентичність, дезінформація.

Актуальність дослідження зумовлена зростанням рівня євроскептицизму та поглибленням комунікативної кризи в ЄС, що підриває довіру громадян до владних інституцій та ідеї європейської інтеграції загалом, а також постає новим викликом легітимності в епоху дезінформації. Євроскептицизм, особливо в його жорсткій формі, апелює до меседжів про втрату суверенітету державами-членами, надмірну бюрократію та неспроможність ЄС ефективно реагувати на внутрішні й зовнішні кризи. Тим самим євроскептицизм формує у громадян критичне ставлення до інститутів влади наднаціонального рівня. Це призводить до поширення популістських партій, що позиціонують себе як «альтернатива Брюсселю», та делегітимізує політику ЄС в очах значної частини громадян.

Комунікативна криза виникає через те, що офіційна інституційна комунікація ЄС не завжди відповідає очікуванням і є зрозумілою для громадян. Протягом останніх десятиліть простежується тенденція до зниження відсотка громадян, які беруть участь у виборах до Європарламенту. Причина в низькому рівні довіри до інституцій ЄС, яка виникає через складність мови офіційних заяв та недостатнє врахування локальних особливостей у процесі політичної комунікації. Як наслідок, виникає ситуація коли, попри формальну інтеграцію, громадяни багатьох країн-членів відчують себе відстороненими від політичних процесів на рівні ЄС та не виявляють бажання брати в них участь. Так, поширення євроскептицизму та комунікативна криза доповнюють одне одного та формують дефіцит легітимності в ЄС, ускладнюючи процес ухвалення рішень.

Фінансова, міграційна, пандемічна та інші кризи, з якими Європейський Союз зіткнувся у XXI столітті, не лише стали випробуванням для інституційної спроможності ЄС, а й показали обмеженість його комунікативних стратегій. Міграційна криза 2015 року загострила внутрішньополітичні суперечності й показала відсутність узгодженої інформаційно-комунікативної політики на рівні ЄС. Це дало змогу популістам та євроскептикам монополізувати публічний дискурс. Пандемія COVID-19 стала ще одним викликом, який оголив слабкі місця в координації спільних дій, солідарності та кризовому менеджменті на рівні ЄС. Повільні реакції представників влади та хаотичні дії урядів країн-членів підірвали довіру громадян, особливо в країнах Південної Європи.

На тлі цих подій починає актуалізуватися й криза європейської ідентичності. Європейська ідентичність так і не отримала широкої емоційної підтримки серед населення й досі поступається національній ідентичності, навіть попри офіційні спроби сформувати спільні загальноєвропейські символи. У поєднанні з відсутністю харизматичного лідерства та технократичністю європейських інституцій це створює «комунікативний вакуум», який заповнюють євроскептики та противники європейської інтеграції.

Зовнішні інформаційні впливи є окремою загрозою легітимності ЄС в цифрову епоху. Дезінформаційні кампанії, що координують особи, які перебувають за межами ЄС (Doppelgänger або Overload), виявляють та використовують слабкі місця європейської комунікації, підсилюють наявні проблеми комунікації між ЄС та громадянами й поглиблюють євроскептичні настрої. Їх мета – підірвати внутрішню єдність, дискредитувати політику ЄС та посилити фрагментацію громадської думки за допомогою застосування сучасних цифрових технологій.

Метою дослідження є розкриття взаємозв'язку між зростанням рівня євроскептицизму та комунікативною кризою в ЄС, а також визначення їх ролі в зниженні довіри громадян до інституцій ЄС у цифрову епоху.

Завдання дослідження: розкрити природу євроскептицизму як багатовимірного феномену; показати його взаємозв'язок з комунікативною кризою ЄС; дослідити ключові чинники (фінансову, міграційну кризу, пандемію COVID-19,) що значно вплинули на зростання євроскептицизму; визначити основні внутрішні бар'єри політичної комунікації; оцінити зовнішні загрози політичній комунікації, зокрема вплив російських дезінформаційних кампаній, які спрямовані на фрагментацію громадської думки та підрив легітимності ЄС.

Аналіз використаної літератури. Основу теоретичного аналізу становлять праці таких дослідників, як Л. Макларен, Л. Хуге, Дж. Зелонки та Т. Райса, які у своїх роботах аналізують структурні, соціокультурні й інституційні чинники євроскептицизму. Для посилення прикладного аспекту теоретичної бази в дослідженні використано сучасні емпіричні дані: Eurobarometer, дослідження The Guardian, WIRED, SGDSN та звіти Європейської

служби зовнішніх дій (EEAS). Аналіз як західноєвропейських, так і центрально-східноєвропейських наративів дав змогу забезпечити збалансований підхід дослідження та глибокий аналіз вказаної проблематики.

Виклад основного матеріалу. Євроскептицизм перетворився з маргінального явища на впливовий фактор, що формує політичний ландшафт Європейського Союзу. Термін «євроскептицизм» має значну кількість інтерпретацій у науковій літературі, що відображає багатовимірність цього феномену. Л. Хоге та Г. Маркс розглядають його як політичну відповідь на перехід влади від національного до наднаціонального рівня, що проявляється в страху втратити контроль, ідентичність та суверенітет [1]. П. Таггарт та А. Щербяк визначають євроскептицизм як «вираження опозиції до процесу європейської інтеграції або до самих європейських інституцій» [2]. На думку Л. Макларен, євроскептицизм є «реакцією на відчуження громадян від інституцій ЄС, яке виникає через культурне, соціальне чи економічне невдоволення» [3].

Аналізуючи позиції політичних партій щодо ЄС, П. Таггарт і А. Щербяк розділили євроскептицизм на дві форми – м'який та жорсткий. Сьогодні це розмежування широко вживане в політичній науці. М'який євроскептицизм виражається в критичному ставленні до окремих аспектів політики чи інституцій ЄС без заперечення самої ідеї інтеграції. Прихильники цього типу євроскептицизму виступають за реформування ЄС, але не за вихід із нього. Жорсткий євроскептицизм – це заперечення процесу європейської інтеграції або принципова опозиція самому існуванню ЄС. Прихильники жорсткого євроскептицизму виступають проти членства своїх країн у ЄС або вважають його реформування неможливим [2]. Незалежно від форми, головними каналами трансляції скептичних меседжів до широкого загалу є як офіційні канали (політичні партії та рухи), так і неформальні (медіа, соціальні мережі, громадські дискусії).

Євроскептицизм – це не просто політична опозиція, а глибокий структурний феномен ЄС. Згідно з даними Eurobarometer 2025, сьогодні 52 % громадян ЄС довіряють інституціям Євросоюзу, що є найвищим показником з 2007 року. Утім, рівень довіри значно відрізняється по країнах – від 37 % у Словенії до 74 % у Данії [4]. Такі дані свідчать про нерівномірність позицій у межах ЄС. Популісти та євроскептики використовують цей розрив у рівні підтримки інститутів ЄС громадянами різних державах-членів й апелюють до концепції «суверенітету», зазначаючи, що національні уряди втрачають контроль над ключовими політиками на користь «бюрократичного монстра в Брюсселі» [5].

Зростання євроскептицизму в ЄС має глибоке підґрунтя, яке почало формуватися не останнім часом, а ще на ранніх етапах європейської інтеграції. Незважаючи на значні досягнення у сферах економіки, політики та права, інституційна й комунікативна модель ЄС упродовж десятиліть була складною і незрозумілою для звичайних громадян. Тому вона залишалася такою, що не відповідає їхнім очікуванням. Це робило ЄС вразливим до критики і сприяло поширенню євроскептицизму. У цьому контексті можна виокремити низку додаткових чинників, які безпосередньо або опосередковано сприяли поширенню євроскептичних настроїв у державах-членах.

Одним із найперших чинників, який фактично розпочав формування євроскептицизму в Європейському Союзі, була *відсутність спільного бачення його майбутнього ще на початковому етапі інтеграції*. ЄС не був побудований на спільному історичному наративі чи колективній ідентичності, як національні держави. Він виник як технократичний проєкт, що уникав чіткого визначення кінцевої мети інтеграції. Від початку заснування ЄС, починаючи з Брюссельського договору 1948 року, потім договору про створення Європейського співтовариства з вугілля та сталі (1951), а згодом і в Римських договорах 1957 року,

акцент робився переважно на економічну, а потім і політичну співпрацю. Однак уже тоді деякі країни, як-от Велика Британія, висловлювали сумніви щодо доцільності такої політичної інтеграції. Згодом відсутність спільного стратегічного бачення посилила відмінності в національних інтерпретаціях майбутнього ЄС, що і створило підґрунтя для євроскептицизму. Як наслідок, інтеграційні процеси частина громадян сприймала як штучні або відірвані від їхніх реальних потреб, що й надалі зумовлює структурну вразливість ЄС до критики [6; 7].

Наступним чинником, який уже починає сприяти поширенню євроскептицизму, є *інституційна складність ЄС та явище демократичного дефіциту*. Структура ЄС сформувалась у відповідь на політичні виклики, без чіткої довгострокової концепції, що ускладнило розподіл повноважень між його органами [8]. Більшість громадян і досі не розуміє, як функціонують інституції ЄС. Це створює інформаційний вакуум, який заповнюють медіа, популісти та критики інтеграції. Л. Макларен указує, що недовіра до ЄС є саме наслідком такого нерозуміння, а не свідомої критики [3]. Цю тезу підтверджують також А. Крувель і К. Абц, підкреслюючи, що недостатня поінформованість громадян дає змогу популістам формувати викривлені уявлення про ЄС [9].

Крім того, на початкових етапах процес інтеграції базувався на міжурядовій співпраці еліт, без широкої участі громадян. Прямих виборів до Європарламенту як таких не було. Лише з 1979 року громадяни змогли особисто голосувати за представників до Європарламенту. Проте й тоді явка виборців становила близько 62 %. Це був найвищий показник за всю історію існування ЄС, і в подальшому він лише зменшувався, досягнувши критично низької позначки в 42,6 % у 2014 році. Так, запровадження інституту виборів до Європарламенту не змогло перекрити відчуття відчуження, яке в багатьох залишилось і сьогодні. Найбільше це помітно серед старшого покоління, яке частіше вважає, що рішення ЄС ухвалюють без урахування національних інтересів та потреб звичайних громадян [10]. Якщо проаналізувати показник явки на вибори до Європарламенту за останні 25 років (до 1999 року статистика за віковими групами відсутня), то можна побачити, що активність старшого покоління є найбільшою. Водночас молодь є найменш активною в цьому процесі. Абсолютно протилежна ситуація в результатах дослідження рівня довіри до інститутів ЄС за віковими категоріями: рівень довіри до ЄС серед осіб 55+ становить близько 40–45 %, тоді як серед молоді (18–34 роки) довіра сягає 60 % і вище [10]. Поєднання та зіставлення даних по явці виборців і рівню довіри до інститутів ЄС за віковими групами допомагає краще зрозуміти одну з причин популяризації євроскептицизму: старше покоління, яке має низький рівень довіри до інститутів ЄС (більш схильне підтримувати євроскептиків, які критикують ЄС), демонструє найвищий показник явки на виборах, а от молодь показує високий рівень довіри до інститутів ЄС (не завжди схильна до підтримки євроскептиків), але явка на виборах у них доволі низька.

Європейський Союз об'єднує країни з різним історичним досвідом, та політичними традиціями. Як зазначають Л. Хоге та Г. Маркс, держави Центрально-Східної Європи, що приєдналися до ЄС у XXI столітті, мають інше бачення державності, суверенітету й демократії порівняно із західноєвропейськими країнами. Централізація влади викликає в них недовіру, адже асоціюється з попереднім авторитарним досвідом. Крім того, вони більш прихильно ставляться до націоналізму, який ускладнює формування спільної європейської ідентичності. Водночас скандинавські країни, зокрема Данія та Швеція, теж обережно сприймають інтеграційні процеси, адже вважають, що вони можуть обмежити їхній суверенітет та систему соціального захисту [1].

Двосторонні відносини між державами-членами ЄС часто є фрагментованими та ситуативними, незважаючи на високий рівень формальної інтеграції. Попри той факт, що

Таблиця 1

Відсоток явки на вибори до Європарламенту 1979–2024 рр.

Рік виборів	Загальна явка(%)	Молодь (18–29 років) (%)	Середній вік (30–54 роки) (%)	Старше покоління (55+) (%)
1979	61,99 %	-		-
1984	61,00 %	-		-
1989	59,50 %	-		-
1994	56,67 %	-		-
1999	49,51 %	40–45 %	50–55 %	65–70 %
2004	45,47 %	38–43 %	48–53 %	65–70 %
2009	43,00 %	35–40 %	45–50 %	63–68 %
2014	42,61 %	28–35 %	44–50 %	60–65 %
2019	50,60 %	45–50 %	55–60 %	65–70 %
2024	51,05 %	36 %	48–52 %	58 %

Джерело: сформовано автором на основі даних з відкритих джерел.

ЄС виступає як єдиний гравець на міжнародній арені, єдність і взаємодія між державами-членами всередині нього є слабкими, а іноді й напруженими. Серед головних причин, що послаблюють політику солідарності й підбивають довіру до ідеї єдності, називають: відсутність спільного бачення майбутнього, нерівність участі країн-членів у проєктах та недостатній обмін політичним досвідом. Ця теза підтверджується напруженням відносин між Німеччиною та Грецією в період боргової кризи 2010–2015 років. Німеччина, намагаючись допомогти Греції отримати фінансову допомогу, стала ініціатором суворих заходів бюджетної консолідації. Водночас у самій Греції ці дії були сприйняті не як допомога, а як посилення економічного контролю з боку ЄС, що, на їхню думку, обмежувало суверенітет країни. Це створило дефіцит солідарності й призвело до значного росту антиєвропейських настроїв серед населення Греції. В Італії під час міграційної кризи 2015–2017 рр. сформувалося стійке відчуття «покинутості» з боку ЄС, що в інформаційному просторі переросло в наратив «Ми на самоті». Це також спровокувало зростання антиєвропейських настроїв серед населення. Крім того, як зазначають К. Бікертон, Д. Ходсон, Ю. Пюттер, «співпраця всередині ЄС нерідко зводиться до ініціатив провідних держав, що породжує уявлення про «Європу двох швидкостей» [11] і, відповідно, породжує сумніви щодо єдності та рівноправності всіх держав-членів.

Європейський Союз, на відміну від національних держав, позбавлений чітко вираженого лідерського центру, що зміг би уособлювати єдність і спільне бачення майбутнього. Функції президента Європейської ради чи голови Єврокомісії малознані громадянам і сприймаються як технократичні. Лідерські ролі часто виконують політики Франції та Німеччини, що формує уявлення про домінування окремих країн [6]. У контексті численних криз останніх десятиліть – економічної, міграційної, пандемії COVID-19 та безпекової – це лише посилило недовіру до ЄС.

Кризи як чинники євроскептицизму. Фінансова криза 2008 року та боргова криза 2010 року знову розкрили структурні недоліки Єврозони й призвели до ще більшого розчарування в євроінтеграції. Зростання безробіття стимулювало підтримку євроскептичних сил, оскільки громадяни почали сумніватися в здатності ЄС захистити їх від глобальних викликів [1; 3]. У Південній Європі антикризові заходи, були сприйняті як диктат з боку Брюсселя та підірвали довіру до європейських інституцій [12].

Міграційна криза 2015 року мала різний вплив на держави-членів та створила напруження всередині ЄС. Єврокомісія намагалася запровадити квоти на розселення мігрантів в державах-членах. Однак це викликало опір, особливо в Центрально-Східній Європі. За таких умов нестача скоординованої комунікації з боку ЄС дала змогу популістам зайняти інформаційний простір, посилюючи страхи населення щодо ідентичності та безпеки. Угорщина й Польща вдалися до масових антиміграційних кампаній, що ще більше посилювало євроскептичні настрої. У різних країнах міграція подавалася або як гуманітарна проблема, або як загроза, що сприяло медійній поляризації.

Питання безпеки особливо гостро постало у 2015–2017 роках після низки терактів у Парижі, Брюсселі, Ніцці, Берліні. Їх наслідки не лише стосувалися безпосередньої загрози життю громадян, а й вплинули на загальноєвропейську політичну атмосферу. Одна з ключових проблем цього періоду, яку виокремлюють дослідники, – це неефективна політична комунікація на рівні ЄС. Так, політики ЄС висловлювали різні реакції в перші дні після атак. Це показало відсутність єдиного інформаційного наративу та поширило сумніви в здатності ЄС виступити як єдиний голос у момент спільної загрози. І як наслідок – нова хвиля недовіри до інституцій ЄС та посилення позицій євроскептичних сил.

Пандемія COVID-19 знову показала слабкі сторони управління комунікацією в умовах кризи в ЄС. Найбільш помітно це було на початковому етапі, коли національні уряди діяли хаотично, закриваючи кордони та обмежуючи експорт медичних товарів. Особливо гостро криза політичної комунікації під час COVID-19 проявилася в Італії – яка одна з перших та найбільше постраждала. Критика ЄС за повільну реакцію посилювала антиєвропейські настрої в країні. За даними соціологічних досліджень 2020 року, рівень довіри італійців до ЄС знизився до історичного мінімуму – менш ніж 30 % [13]. Північні країни, які є більш економічно стабільними, виступали проти спільного боргу, побоюючись фіскального союзу, тоді як Південь нарікав на бюрократію та брак солідарності. Популістські партії активно експлуатували пандемію для посилення антиєвропейської риторики. Євроскептики критикували нерівний доступ до вакцин, ідею «паспорта вакцинації» та принцип розподілу фонду NextGenerationEU. Водночас необхідно зазначити, що кампанії ЄС з вакцинації, інфографіка та регулярна комунікація Урсули фон дер Ляєн стали прикладами успішної євроінституційної присутності.

Криза європейської ідентичності також є чинником зростання євроскептицизму, оскільки відсутність спільного наративу ускладнює легітимацію наднаціонального проекту. ЄС не має глибоко вкорінених символів, спільної мови чи історичної пам'яті, на яких базується ідентичність національних держав. Незважаючи на офіційні зусилля щодо створення європейського прапора, гімну та Дня Європи, ці символи не набули широкого емоційного резонансу серед громадян ЄС. За даними Eurobarometer (2023), лише 31 % респондентів вважають себе насамперед європейцями, тоді як 59 % ідентифікують себе переважно з національною спільнотою [14]. Різниця в цінностях між Західною (ліберальною) та Центрально-Східною (консервативною) Європою ще більше поглиблює культурну фрагментацію [15].

Зовнішні інформаційні впливи стали серйозною загрозою для політичної комунікації ЄС та використовувались для популяризації євроскептицизму. Росія активно підтримує євроскептичні наративи через дезінформаційні кампанії, зокрема Doppelgänger (2022–2023), яка імітувала легітимні медіа з метою поширення фейків про ЄС, НАТО та Україну [16]. Кампанія просуvalа меседжі про втрату контролю, «диктат Брюсселя» та «жертви ЄС заради України». У 2023–2024 роках зафіксовано ще одну операцію – Overload, в процесі якої використовували III та deepfake-технології для посилення скептицизму й розколу в ЄС [17]. Такі операції є елементами гібридної стратегії підриву європейської єдності.

Необхідно зазначити, що зовнішні інформаційні впливи містять не лише загальноєвропейські дезінформаційні атаки. Є також кампанії, що проводяться на рівні держав-членів. Прикладом є російська операція Children of War у Німеччині. Під час її реалізації поширювали емоційні зображення дітей, які нібито загинули внаслідок європейської політики підтримки України. Мета цієї операції полягала в зменшенні підтримки України у світі і ЄС [18]. У Румунії перед виборами 2025 року проросійські сили запустили фейкові акаунти, що імітували громадську підтримку певних політичних сил.

Для боротьби із зовнішніми інформаційними загрозами ЄС активізував стратегічну комунікацію. Служба зовнішніх дій (EEAS) розпочала реалізацію програм, що спрямовані на розвиток медіаграмотності, підтримку фактчекінгових ініціатив та навчання журналістів через програму FIMI. Особливу роль відіграє також East StratCom Task Force, що реалізує проєкт EUvsDisinfo. Мета цього проєкту полягає в документуванні тисяч випадків дезінформації, зокрема про COVID-19 і війну в Україні. Однак ефективність таких дій все ще залишається не дуже високою, адже ці зусилля обмежені ресурсами та стикаються з ризиками «інформаційного перевантаження» населення.

Висновки. Аналіз політичної комунікації Європейського Союзу та зростання євроскептицизму дає змогу дійти кількох ключових висновків. Найперше, євроскептицизм є не випадковим явищем, а глибоко структурованим феноменом, що виник на стику історичних, культурних, інституційних та кризових чинників. Його поширення стало можливим через хронічний дефіцит довіри до наднаціональних інституцій, відсутність ефективної комунікації між ЄС та його громадянами й нестачу персоналізованого лідерства в структурах ЄС.

Кризи останніх десятиліть – фінансова, міграційна, пандемія COVID-19 – стали каталізаторами недовіри та сприяли мобілізації євроскептичних наративів. Особливо гостро проблеми політичної комунікації під час криз постали в країнах Південної, Центральної та Східної Європи, де зберігаються глибокі відмінності в політичних культурах, історичному досвіді й сприйнятті інтеграційних процесів.

Крім того, ЄС стикається з безпрецедентними зовнішніми інформаційними загрозами, зокрема з боку Росії, яка активно просуває антиєвропейські наративи через дезінформаційні кампанії (Doppelgänger, Overload, Children of War тощо). Ці операції використовують інструменти цифрової маніпуляції – фейкові медіа, бот-мережі, deepfake – з метою фрагментації громадської думки та підриву єдності ЄС. У відповідь на ці виклики Євросоюз розширює інструменти стратегічної комунікації, зокрема через діяльність EEAS, East StratCom Task Force та ініціативи з медіаграмотності. Однак ефективність цих заходів потребує посилення: через інституційну реформу, ширше залучення громадян до політичного процесу, розвиток емоційно значущих форм комунікації та подолання цифрових загроз. Саме така комплексна відповідь допоможе ЄС відновити довіру та підвищити свою легітимність.

Список використаної літератури

1. Hooghe L., Marks G. Sources of Euroscepticism. *Acta Politica*. 2007. Vol. 42, № 2–3. P. 119–127.
2. Taggart P., Szczerbiak A. The party politics of Euroscepticism in EU member and candidate states. SEI Working Paper No. 51. 2002.
3. McLaren L. M. Public support for the European Union: Cost/benefit analysis or perceived cultural threat? *Journal of Politics*. 2002. Vol. 64, № 2. P. 551–566.

4. Standard Eurobarometer 103. Spring 2025. URL: <https://europa.eu/eurobarometer/surveys/detail/3372> (дата звернення: 15.07.2025).
5. Карпчук Н. Євроскептицизм - виклик ролі ЄС як актора глобальної безпеки. *Міжнародні відносини, суспільні комунікації та регіональні студії*. 2023. № 2 (16). С. 20–32.
6. Якимчук М. М. Чинники зростання євроскептицизму в ЄС. *Політичне життя*. 2020. № 2. Р. 144–149.
7. Zielonka J. *Europe as Empire: The Nature of the Enlarged European Union*. Oxford: Oxford University Press, 2006.
8. Egenhofer C., Kaczyński P. The Ever-Changing Union: An Introduction to the History, Institutions and Decision-Making Processes of the European Union. URL: <https://www.researchgate.net/publication/228149154> (дата звернення: 15.07.2025).
9. Krouwel A., Abts K. Varieties of Euroscepticism and Populist Mobilization: Transforming Attitudes from Mild Euroscepticism to Harsh Eurocynicism. *Acta Politica*. 2007. Vol. 42. P. 2–3. URL: https://www.researchgate.net/publication/248875796_Varieties_of_Euroscepticism_and_Populist_Mobilization (дата звернення: 15.07.2025).
10. European Commission. Standard Eurobarometer 99. Public opinion in the European Union 2023. URL: <https://europa.eu/eurobarometer/surveys/detail/3052> (дата звернення: 15.07.2025).
11. Bickerton, C. J., D. Hodson, and U. Puetter. 2015a. “The New Intergovernmentalism: European Integration in the Post-Maastricht Era.” *JCMS: Journal of Common Market Studies* 53(4): 703–722.
12. Verney S. Widening the focus: European integration, disintegration and the Greek crisis. *Southeast European and Black Sea Studies*. 2017. Vol. 17, № 1. P. 1–19.
13. Ipsos. Trust in the European Union during the COVID-19 crisis: survey results. 2020. URL: <https://www.ipsos.com/en/trust-eu-during-covid-19> (дата звернення: 15.07.2025).
14. European Commission. Standard Eurobarometer 99. Public opinion in the European Union. 2023. URL: <https://europa.eu/eurobarometer> (дата звернення: 15.07.2025).
15. Risse T. *A Community of Europeans? Transnational Identities and Public Spheres*. Ithaca : Cornell University Press, 2010. – 304 p.
16. Alaphilippe A. та ін. Doppelganger: Media clones serving Russian propaganda. *EU DisinfoLab*. 27.09.2022. URL: <https://www.disinfo.eu/publications/doppelganger-media-clones-serving-russian-propaganda/> (дата звернення: 15.07.2025).
17. WIRED. Pro-Russia disinformation campaign using free AI tools. 2024. URL: <https://www.wired.com/story/pro-russia-disinformation-campaign-ai/> (дата звернення: 15.07.2025).
18. Saito M., Hummel T., Zverev A., Nikolskaya P., Tsvetkova M. Russia-linked propaganda campaign pushes to undercut German support for Ukraine. A Reuters special report. February 18, 2025. URL: https://www.reuters.com/investigations/russia-linked-propaganda-campaign-pushes-undercut-german-support-ukraine-2025-02-18/?utm_source=chatgpt.com (дата звернення: 15.07.2025).

EUROSCEPTICISM AND THE COMMUNICATION CRISIS IN THE EU: CHALLENGES TO LEGITIMACY IN THE AGE OF DISINFORMATION

Svitlana Vnuchko

*Taras Shevchenko National University of Kyiv,
Faculty of Philosophy, Politology Department
Volodymyrska St., 60, 02000, Kyiv, Ukraine*

The article is devoted to a comprehensive analysis of the challenges to the legitimacy of the European Union in the context of growing euroscepticism and the communication crisis. It is determined that the structural reasons for the decline in public trust in EU institutions are exacerbated by crisis events: the financial crisis, the 2015 migration crisis, the Covid-19 pandemic, etc. An important role in this process is played by the lack of coordinated institutional and symbolic communication at the EU level. It is noted that the lack of a common European identity, the technocratic nature of political leadership at the EU level and the complex institutional architecture create an information vacuum that is easily filled by the media, populists and eurosceptics.

Euroscepticism manifests itself in two forms. The soft form of euroscepticism implies a critical attitude towards certain aspects of EU policies or institutions, but does not deny the idea of integration. The hard form of euroscepticism refers to the denial of the European integration process or fundamental opposition to the very existence of the EU. Despite the peculiarities of euroscepticism at both the European level and the level of member states, the main channels for disseminating such political messages are speeches by representatives of political forces that profess Eurosceptic narratives, the media, and social networks.

The article notes that external information influences, such as disinformation campaigns actively promoted by Russia, such as *Doppelgänger*, *Overload*, and *Children of War*, are particularly dangerous for the information space. These campaigns are aimed at strengthening the split between member states within the EU, undermining public confidence in the EU, and destabilizing the political climate both within and outside the EU.

By improving communication strategies, the EU is trying to overcome or at least reduce the impact of the above factors. In particular, we are talking about the EUvsDisinfo and EEAS projects, the development of media literacy, and other legislative initiatives. However, these measures have both significant potential and limitations arising from a lack of resources and insufficient emotional resonance of the official messages of the EU institutions.

Key words: political communication, euroscepticism, crisis, public trust, identity, disinformation.

УДК 321.01+342.5(6)

DOI <https://doi.org/10.30970/PPS.2025.61.33>

THE SYSTEM OF CHECKS AND BALANCES IN AFRICAN PARLIAMENTARY REPUBLICS

Alina Voichuk

*Taras Shevchenko National University of Kyiv,
Faculty of Philosophy, Department of Political Science
Volodymyrska Str., 60, 01033, Kyiv, Ukraine
<https://orcid.org/0000-0002-1925-1307>*

The article is devoted to a comprehensive analysis of the system of checks and balances in the parliamentary republics of the African continent, using the examples of Mauritius and Ethiopia. The focus of the research is the interaction, balance, and control among the main branches of state power – the executive, legislative, and judicial – under a parliamentary form of government, which remains a relatively rare phenomenon in the African region, where presidential and mixed republics prevail.

The study reveals that although both Mauritius and Ethiopia are parliamentary republics, the system of checks and balances differs significantly between them. In Ethiopia, the functioning and effectiveness of the system of checks and balances is influenced by its federal structure. The parliament is largely controlled by the ruling coalition, which reduces its ability to exercise independent oversight over the executive branch. The Prime Minister of Ethiopia holds extensive powers. The judiciary is not vested with authority to interpret the Constitution. This role is assigned to the House of Federation (the upper house), which raises concerns about the independence of the judiciary as a restraining force. In Mauritius, the parliament exercises genuine political control over the government, can issue a vote of no confidence, oversees the budget, holds hearings, and so on. The judiciary in Mauritius is characterized by a high level of independence. The government is accountable to the parliament, and the Prime Minister operates within a more balanced system than in Ethiopia. This interaction among the branches of power allows us to conclude that the system of checks and balances in Mauritius is more effective compared to that in Ethiopia.

The article presents recommendations for improving the system of checks and balances in both Ethiopia and Mauritius. The results obtained can serve as a foundation for further research on African countries that are parliamentary republics.

Key words: system of checks and balances, separation of powers, parliamentary republic, Africa, president, parliament, judiciary.

Introduction. The system of checks and balances constitutes one of the fundamental principles of democracy, intended to ensure equilibrium among the branches of state power, prevent its usurpation, and promote adherence to the rule of law. In political theory, it is viewed as a necessary condition for the effective functioning of a democratic regime, providing mutual oversight between the executive, legislative, and judicial branches. At the same time, the nature of its implementation largely depends on the form of government, political culture, and historical context of a specific country.

In Africa, the majority of states are presidential or semi-presidential republics. However, some countries, such as Mauritius and Ethiopia, are parliamentary republics, characterized by the dominance of parliament in government formation and the limited powers of the head of state. In such countries, particular importance is attached to the institutions of parliamentary oversight, judicial independence, and mechanisms of internal checks within the executive branch.

Main studies and publications. Among the numerous studies and publications that examine the system of checks and balances in African parliamentary republics, the works of scholars such as N. Zhuk, L. Sylenko, N. Haidaienko, and Kh. Zabavska deserve special attention.

The purpose of the study. The aim of this article is to analyze the peculiarities of the functioning of the system of checks and balances in the parliamentary republics of Africa.

Discussion. The system of checks and balances in Ethiopia is based on the provisions of the 1995 Constitution of the Federal Democratic Republic of Ethiopia [2], which is grounded in the separation of state power into three branches: legislative, executive, and judicial, each of which is formally vested with autonomy. However, the actual balance of power within the system largely depends on party dominance and the federal structure of the state, both of which significantly influence the effectiveness of the system of checks and balances [1, p. 186].

The President of Ethiopia performs primarily ceremonial functions, being elected by the House of the Federation and the House of Peoples' Representatives in a joint session (Art. 70 of the Constitution of Ethiopia of 1995) [2]. The president's powers are limited: he represents the state, ratifies international treaties, grants pardons, but has no veto power over legislation or influence on government formation. Thus, the president's influence over the parliament, government, and judiciary is minimal, indicating the absence of a real check on power from the head of state [4, p. 705].

The government is headed by the Prime Minister, who is elected by the House of Peoples' Representatives from among its members (Art. 73) [2]. The Prime Minister defines the general policy of the government, appoints ministers (Art. 74) [2], and coordinates the activities of executive bodies. Through the mechanism of accountability to the parliament (Art. 72) [2], the government is formally answerable to the legislature. However, in cases of one-party dominance or strong party discipline, the government may effectively subordinate the parliament to its political interests. The government also has influence over the judiciary through the Ministry of Justice, which can initiate judicial appointments, although final decisions are made by the Federal Judicial Administration Council.

The Parliament of Ethiopia consists of two chambers: the House of Peoples' Representatives (lower house) and the House of the Federation (upper house). The House of Peoples' Representatives is the principal legislative body (Art. 54), responsible for approving the Prime Minister, enacting legislation, overseeing executive activity, and initiating impeachment procedures. In addition, the parliament has the authority to ratify international treaties, appoint officials, and establish oversight committees – all of which serve as important mechanisms of executive accountability. However, the effectiveness of parliamentary oversight depends on the degree of political competition and the institutional autonomy of the parliament.

The judicial branch in Ethiopia is formally independent, as stipulated in article 79 of the Constitution [2]. Federal courts have jurisdiction over the interpretation and application of federal laws. Judges are appointed based on recommendations from the Federal Judicial Administration Council, which operates independently but has a politically vulnerable structure. The judiciary holds the power to review the constitutionality of actions taken by other branches of government; however, under article 62(1), the interpretation of the Constitution is assigned not to the courts, but to the House of the Federation, following preparation by the Council of Constitutional Inquiry. This arrangement limits judicial autonomy in constitutional matters [2].

Among the advantages of the system of checks and balances in Ethiopia are the clear constitutional enshrinement of the separation of powers, the existence of parliamentary oversight over the executive branch, and the formal independence of the judiciary. At the same time, significant shortcomings remain, including the weak institutional autonomy of the parliament

and judiciary in the context of the ruling party's de facto dominance, the limited powers of the president as a potential checking institution, and the absence of effective judicial constitutional review. The assignment of constitutional interpretation to a political body – the House of the Federation – contradicts the doctrine of the separation of powers and undermines legal certainty and the legal protection of citizens.

Thus, despite the formal entrenchment of the system of checks and balances in Ethiopia's Constitution, its practical implementation faces major challenges stemming from the political context, federal structure, and institutional weakness.

The system of checks and balances in the Republic of Mauritius operates within the framework of a parliamentary republic, as defined by the 1968 Constitution (as amended) [3]. The core principles of the governmental structure provide for a clear distribution of powers among the legislative, executive, and judicial branches, alongside mechanisms of interaction, accountability, and mutual control. A key feature of the Mauritian model is the dominance of the parliament and the Prime Minister as the de facto head of the executive branch, with the president holding limited powers.

The President of the Republic, according to articles 28–30 of the Constitution of Mauritius, is the head of state with predominantly ceremonial functions. The president is elected by the National Assembly (parliament) for a five-year term. The president's powers include appointing the Prime Minister (Art. 59), approving ministers upon the Prime Minister's recommendation, signing bills into law (Art. 46), and returning a bill for reconsideration – although they cannot block it if it is passed again. The president also chairs the National Security and Defence Council (Art. 60), but does not have authority to formulate policy in these areas [3]. Therefore, the president's influence over the parliament, government, and judiciary is largely symbolic.

The government of Mauritius is formed on the basis of a parliamentary majority. According to article 59 of the Constitution, the Prime Minister is appointed by the President from among the members of parliament who, in the President's opinion, command the support of the majority in the National Assembly. The Prime Minister heads the Cabinet of Ministers and determines the government's policy. Ministers are appointed and dismissed on the Prime Minister's recommendation. The government bears collective responsibility before the parliament (Art. 61) [3]. At the same time, the Prime Minister controls the legislative agenda through influence over government bills and determines the order of implementation of laws. While the government does not exert direct influence over the judiciary, the Ministry of Justice is responsible for the administrative support of the court system.

The Parliament of Mauritius, represented by the National Assembly, is the central institution in the system of checks and balances. Under Articles 34–50 of the Constitution, it holds powers to enact legislation, approve the budget, oversee the government, and initiate a vote of no confidence. Parliament may deliberate on any matter of public policy, summon ministers for hearings, and establish investigative committees. It also participates in the impeachment procedure of the president in cases of serious constitutional violations (Art. 30) [3]. Parliament's influence over the judiciary is limited to legislative regulation of the judiciary's functioning and budgetary control. Judges are not elected by the parliament, which helps preserve the principle of judicial independence.

The judiciary in Mauritius is independent, as enshrined in articles 76–82 of the Constitution [3]. It is composed of the Supreme Court, appellate courts, and subordinate courts of general jurisdiction. Judges are appointed by the President upon the recommendation of the Judicial and Legal Service Commission, which restricts the possibility of political interference. The judiciary has the authority to review the constitutionality of laws and suspend executive actions that con-

travene legal norms. In this way, the judiciary can act as a check on both the parliament and the government through constitutional oversight and the protection of legal guarantees.

Among the advantages of the system of checks and balances in Mauritius, one should highlight its institutional stability, clear separation of powers, governmental accountability to parliament, and an effective mechanism of independent judiciary. The high level of legal culture and democratic development in Mauritius ensures the practical effectiveness of its constitutional architecture [5]. However, the system also has certain shortcomings: the concentration of executive power in the hands of the Prime Minister without internal balancing institutions within the executive branch, as well as the weak role of the President, who has limited tools of influence in the event of a parliamentary crisis. Moreover, single-party dominance in parliament (in case of a monopoly) can reduce the effectiveness of parliamentary oversight over the government.

Thus, the system of checks and balances in Mauritius demonstrates a strong formal adherence to democratic principles but requires support from political pluralism and an active civil society to function fully.

Let us now compare the systems of checks and balances in Ethiopia and Mauritius. First, we identify their common features. Both countries have established a clear separation of powers among the legislative, executive, and judicial branches, which includes mechanisms of mutual oversight and accountability. In each country, the head of state – the President – performs primarily ceremonial functions and holds limited powers. The center of political decision-making is concentrated in the hands of the Prime Minister, who leads the government and determines public policy. The President is elected by the parliament, and the government is formed based on the results of parliamentary elections and majority rule. The judiciary in both countries is formally independent and plays a role in ensuring compliance with constitutional order. Therefore, the foundational structure of the checks and balances system in both states is similar, with a predominance of the roles of parliament and the Prime Minister, and limited influence of the President.

Despite these similarities, there are significant differences between the systems of checks and balances in Ethiopia and Mauritius – both structurally and in practice. In Ethiopia, the system operates within a federal state with a strong ethnic component, which significantly affects the distribution of powers between the central government and the regions. The parliament is largely controlled by the ruling coalition, which undermines its ability to exercise independent oversight over the executive branch. The Prime Minister of Ethiopia holds an exceptionally powerful position within the political system, effectively resulting in a concentration of power. The judiciary is limited in performing constitutional review: the interpretation of the Constitution is not the prerogative of the courts but rather of the House of the Federation – a political body – which raises concerns about the independence of the judiciary as a checking force.

In Mauritius, by contrast, a classical model of a unitary parliamentary republic has been implemented, with a well-structured system of checks and balances. The parliament exercises real political oversight over the government, may issue a vote of no confidence, controls the budget, and conducts hearings. The judiciary in Mauritius demonstrates a high level of independence, and the appointment of judges is carried out through institutions dominated by legal competence rather than political mandates [6, p. 191]. A constitutional tribunal ensures an effective mechanism for interpreting the supreme law. The government is accountable to the parliament, and the Prime Minister operates within a more balanced system than in Ethiopia. This structure allows us to speak of greater effectiveness of the system of checks and balances in Mauritius compared to Ethiopia's ethnically federal and party-centralized model.

Thus, although both countries are parliamentary republics, in practice Mauritius implements a more balanced and effective system of checks and balances thanks to legal stability, judi-

cial independence, and well-developed democratic institutions, whereas in Ethiopia, this system is weakened by the federal structure, political dominance of the executive, and the formal nature of institutional oversight.

The system of checks and balances in Ethiopia, despite the formal enshrinement of the separation of powers principle, requires substantial reform to ensure its actual effectiveness. First and foremost, it is necessary to strengthen the independence of the judiciary. It is essential to transfer the power of constitutional interpretation from the House of the Federation, a political body, to a specialized Constitutional Court or an appropriate body within the judiciary. It is also advisable to reform the composition of the Federal Judicial Administration Council to ensure a majority of judges and representatives of civil society, which would guarantee its institutional autonomy. Judicial appointments should be based on a transparent and open competitive process, minimizing political influence.

A second important direction is the limitation of the excessive concentration of power in the hands of the Prime Minister. It is recommended to distribute executive powers between the Prime Minister and a collegial body – the Council of Ministers, in which decisions would be made collectively. At the same time, it is advisable to introduce parliamentary hearings for the appointment of key executive officials, which would strengthen the government's accountability to the parliament.

The third set of recommendations concerns the development of political pluralism. In Ethiopia, it is advisable to strengthen legislative guarantees for opposition activity in parliament – in particular, by granting the opposition the right to form parliamentary committees and to chair anti-corruption or budgetary bodies. It is also important to ensure equal access for political parties to media and public funding, which would create conditions for genuine representation of alternative viewpoints.

Parliamentary oversight powers should also be reinforced. It is appropriate to expand parliamentary oversight tools – by requiring the government to report regularly to members of parliament, ensuring full parliamentary access to state reports, and reforming the procedure for a vote of no confidence, making it less procedurally burdensome.

Unlike Ethiopia, the system of checks and balances in Mauritius generally functions effectively. However, even in this unitary democratic republic, there are areas that could be improved. First and foremost, it would be appropriate to enhance the effectiveness of parliamentary oversight. Specifically, mandatory annual reports by the Prime Minister to the National Assembly analyzing the implementation of the government program should be institutionalized. In addition, the powers of parliamentary committees should be expanded, including access to government institutions and the ability to summon officials for hearings.

A second reform direction involves limiting executive dominance in the formation of the judiciary. It is recommended to strengthen the independence of the Judicial and Legal Service Commission, which prepares decisions on judicial appointments, and to introduce additional safeguards against political influence – such as public consultations or independent evaluations for candidates applying to high judicial offices.

Finally, the role of the President should also be reconsidered. Despite the ceremonial nature of the office, the President could perform an arbitration function in situations of political instability. It would be reasonable to grant the President a procedural right to refer laws to the Constitutional Tribunal for a conformity review before signing them, as well as to establish an advisory body under the President's aegis – such as an Ethics Council or Office of the Ombudsman.

Finally, it is necessary to strengthen institutions of civil oversight. The functional capacity of the Ombudsman's Office, the Anti-Corruption Commission, and the Auditor General should be

enhanced, and open access to information about public expenditures and the activities of key state institutions must be ensured. This will enable civil society and the media to effectively perform the role of the fourth branch of power and will reinforce the democratic legitimacy of the system of checks and balances.

Conclusion. Thus, the study of the system of checks and balances in African parliamentary republics allows for a number of theoretical and practical generalizations regarding the specific implementation of the principle of separation of powers. In Mauritius, the system of checks and balances demonstrates relative stability and effectiveness. In contrast, in Ethiopia, this system proves to be less effective due to the excessive concentration of executive power in the hands of the Prime Minister, the weakness of parliamentary oversight, and the limited independence of the judiciary. The system of checks and balances in both countries is influenced by factors such as the level of political culture, the party system, and the electoral system. Therefore, the experience of African parliamentary republics highlights the importance not only of the formal separation of powers but also of the existence of effective mechanisms of the system of checks and balances.

References

1. Begashaw Getachew. Good Governance with Checks and Balances in Ethiopia. *International Journal of Ethiopian Studies*. Vol. 13, No. 2, Special Issue (2019). P. 185–196.
2. Constitution of Ethiopia of 1994. URL: https://www.constituteproject.org/constitution/Ethiopia_1994?lang=en (date of application: 06.06.2025)
3. Constitution of Mauritius of 1968. URL: https://www.constituteproject.org/constitution/Mauritius_2016?lang=en (date of application: 06.06.2025)
4. Fiseha Assefa. Separation of powers and its implications for the judiciary in Ethiopia. *Journal of Eastern African Studies*. 2011. P. 702–715.
5. Gunputh Rajendra Parsad. The Mauritian Legal System and Research. 2022. URL: https://www.nyulawglobal.org/globalex/mauritius.html?utm_source=chatgpt.com (date of application: 06.06.2025)
6. Mathur Raj. The Republican model of Mauritius a short comparative study. *The African Review: A Journal of African Politics, Development and International Affairs*. Vol. 24, No. 1/2 (1997), P. 180–207.

СИСТЕМА СТРИМУВАНЬ І ПРОТИВАГ В АФРИКАНСЬКИХ ПАРЛАМЕНТАРНИХ РЕСПУБЛІКАХ

Аліна Войчук

*Київський національний університет імені Тараса Шевченка,
філософський факультет, кафедра політичних наук
вул. Володимирська 60, 01033, м. Київ, Україна
<https://orcid.org/0000-0002-1925-1307>*

Статтю присвячено аналізу системи стримувань і противаг у парламентарних республіках Африканського континенту на прикладі таких держав – Маврикії та Ефіопії. У центрі дослідження перебуває питання взаємодії, рівноваги та контролю між основними гілками державної влади – виконавчою, законодавчою та судовою – в умовах парламентарної форми правління, що є порівняно рідкісним явищем для африканського регіону, де переважають президентські та змішані республіки.

У дослідженні виявлено, що, попри те, що Маврикія та Ефіопія є парламентарними республіками, система стримувань і противаг є різною. В Ефіопії на функціонування та ефективність системи стримувань і противаг впливає федеративний устрій. Парламент тут значною мірою

контролюється панівною коаліцією, що знижує його здатність здійснювати незалежний контроль над виконавчою владою. Прем'єр-міністр Ефіопії наділяється широкими повноваженнями. Судова влада не наділяється повноваженнями щодо тлумачення Конституції. Палата Федерації (верхня палата) наділяється відповідними повноваженнями, відповідно, це ставить під сумнів незалежність суду як стримуючої сили. У Маврикії парламент здійснює реальний політичний контроль над урядом, може висловлювати вотум недовіри, контролює бюджет і проводить слухання тощо. Судова влада Маврикії характеризується високим рівнем незалежності. Уряд у Маврикії підзвітний парламенту, і прем'єр-міністр діє в межах більш збалансованої системи, ніж в Ефіопії. Така взаємодія між гілками влади дає змогу говорити про більш ефективну систему стримувань і противаг у Маврикії порівняно з Ефіопією.

У статті висвітлено рекомендації щодо покращення системи стримувань та противаг в Ефіопії та Маврикії. Одержані результати можуть слугувати підґрунтям для подальших досліджень країн Африки, які є парламентарними республіками.

Ключові слова: система стримувань і противаг, поділ влади, парламентарна республіка, Африка, президент, парламент, суд.

УДК 327

DOI <https://doi.org/10.30970/PPS.2025.61.34>

ГЕОПОЛІТИЧНИЙ ІМІДЖ ДЕРЖАВИ В КОНТЕКСТІ ГЛОБАЛІЗАЦІЇ

Андрій Гольцов

*Національний університет біоресурсів і природокористування України,
кафедра філософії та міжнародної комунікації
вул. Героїв Оборони, 15, 03041, м. Київ, Україна*

Статтю присвячено дослідженню геополітичного іміджу держави як важливого чинника її позиціонування в глобалізованому світі та досягнення своїх геополітичних інтересів. Цілісне уявлення про державу як геополітичну систему цілеспрямовано конструюється на основі її найбільш важливих інтегральних географічних та функціональних характеристик і призначене для сприйняття всередині своєї країни та в міжнародному середовищі. Геополітичний імідж держави формується з урахуванням історичного дискурсу, ключових параметрів її політичного та соціально-економічного розвитку, а також на основі таких особливо виразних рис, які образно характеризують цю державу. Для геополітичного імідж-бїлдингу часто застосовують геополітичні міфи, які цілеспрямовано створюються для суспільства самої держави, а також для зовнішнього світу. Запропонована абстрактна геополітична модель іміджу держави на основі таких головних якісних параметрів: геополітичний статус, зовнішньополітична активність, сумлінність у дотриманні норм міжнародного права та міжнародних зобов'язань, суверенність, демократичність політичного режиму, внутрішня стабільність тощо. За умов глобалізації в культурно-інформаційній сфері збільшилися можливості використання в зовнішній політиці держав світу їхньої «м'якої сили». Для формування свого позитивного геополітичного іміджу та його поширення на міжнародній арені держави світу активно застосовують, зокрема, засоби культурної дипломатії. На прикладах Росії та Північної Кореї розглянуто негативні геополітичні іміджі держав, які свідомо порушують основоположні норми міжнародного права, а також права та свободи людини. Для посилення конкурентоспроможності в сучасному глобалізованому міжнародному середовищі Україні потрібно ефективно проєктувати свій геополітичний імідж та активно просувати його на всіх рівнях геопросторової організації світу.

Ключові слова: геополітичний імідж, геополітичний імідж-бїлдинг, геополітичний міф, глобалізація, «м'яка сила», культурна дипломатія.

Для успішного просування в сучасному глобалізованому світі своїх політичних, безпекових, військових, економічних, культурних та інших інтересів Україні вкрай потрібний максимально позитивний імідж. Після початку в лютому 2022 р. російської повномасштабної агресії Україна активізувала зусилля щодо зміцнення свого міжнародного авторитету. Геополітичний імідж для нашої держави повинен відігравати роль потужного «інструменту» для мобілізації міжнародної підтримки, залучення військово-технічної допомоги, активізації економічної співпраці тощо. Україна послідовно позиціонує себе на міжнародній арені як легітимної демократичної держави, яка захищає свою територіальну цілісність та неухильно дотримується норм міжнародного права.

Формування та підтримка позитивного геополітичного іміджу є важливим чинником для успішного руху України шляхом європейської інтеграції. Сталий імідж України як надійного партнера повинен позитивно впливати на динаміку її переговорів з ЄС. Також ідеться про успішну співпрацю України з НАТО у справі надання нашій державі військово-технічної допомоги від держав-членів цієї організації. Позитивний імідж держави підвищує її інвестиційну привабливість, сприяє розвитку різнобічної співпраці з країнами

світу. Так, геополітичний імідж слугує відображенням політичної стратегії України, а також потужним засобом забезпечення її довгострокових національних інтересів у всьому світі.

Метою дослідження є виявлення сутності геополітичного іміджу держави, з'ясування механізмів його конструювання та просування в міжнародному середовищі, зокрема засобами «м'якої сили».

Серед сучасних напрямів наукової геополітики істотні досягнення у вивченні геополітичних конструкцій (образів, брендів, іміджів та ін.) має критична геополітика. Згідно з поширеними в межах цього напрямку уявленнями, цілеспрямовано створені моделі об'єктів, явищ та процесів, зазвичай, слугують інтересам панівних угруповань. Вивчаючи державний імідж, К. Доддс розглядав його як враження, призначене насамперед для зовнішньої аудиторії, яке транслюється за допомогою дипломатії, медіа, культурних ініціатив тощо [6]. Учений доводив, що імідж та бренд держави впливають на її можливості на міжнародній арені, оскільки спричиняють певне ставлення до неї серед населення та політичних еліт інших держав, авторитетних міжнародних організацій та інших акторів [6]. Дж. Егню досліджував формування глобального дискурсу, його підпорядкованість інтересам елітних угруповань, динамічні трансформації, продукування потрібних елітам уявлень та образів [5]. На думку цього науковця, геополітичний імідж держави виникає не лише як результат її реальних політичних дій, а й внаслідок складних комунікаційних процесів, зокрема, політичних, соціальних, культурних, а також під дією засобів медіа [5]. Д. Муазі при вивченні геополітичних образів держав зосереджував увагу не лише на раціональних оцінках, а й на впливі суспільно вагомих емоцій – страху, надії, приниження, унаслідок чого в різних регіонах та країнах світу розвиваються культури чи страху, чи надії, чи приниження [11]. У формуванні геополітичного іміджу, на думку Д. Муазі, вагому роль відіграють стратегічні інтереси відповідної держави, національні політичні наративи, соціально-психологічні фактори, культурні коди тощо [11].

Під геополітичним іміджем держави ми розуміємо цілісне та виразне уявлення про неї як про геопросторову політичну систему на основі її особливо значущих інтегральних географічних та діяльнісних характеристик. Геополітичний імідж держави повинен однозначно «маркувати» її у світовому політичному просторі. Імідж держави покликаний відображати її особливо виразні та специфічні символи, знаки, атрибути тощо. Геополітичний імідж держави має зовнішній (міжнародний) та внутрішній виміри. Конструювання геополітичних іміджів держав, а також інших акторів має назву «імідж-білдинг». При здійсненні імідж-білдингу беруть до уваги об'єктивні показники інтегрального потенціалу певної держави та її зовнішньополітичної діяльності і, водночас, цілеспрямовано конструюють уявлення щодо цієї держави для її суспільства та міжнародного середовища. На думку І. Єремєєвої, виокремлюють три основні підходи до державного іміджування: геополітичний, маркетинговий та брендинговий [4, с. 124].

Панівна в певній державі геополітична ідеологія обґрунтовує провідні цілі, завдання, норми та напрями її геостратегії, сконструйовані власний геополітичний імідж та іміджі інших держав, а також виправдовує використання в державній геополітиці тих чи інших засобів. Геополітична ідеологія впливає на вироблення культурного коду власної політичної нації, а також на конструювання в цій державі культурних кодів щодо сприйняття інших націй та народів світу. Використовується дискурс «низької» геополітики (популярної, для широких народних мас), яка свідомо продукується державною владою чи іншими акторами для поширення в суспільстві. Для такої «низької» геополітики притаманний редукціонізм – свідоме спрощення геополітичної картини світу із чіткими (часто-густо

примітивними) геополітичними образами, які обов'язково повинні вирізнятися емоційним забарвленням. Формування та поширення у світі іміджів геополітичних об'єктів постає як одне з важливих завдань практичної геополітики держави. На думку Т. Волянюк, у сучасну епоху здійснюється «цілеспрямоване позиціонування та маніпулювання спеціалізованими географічними образами в ментально-географічному просторі» [1, с. 308].

У процесі геополітичного імідж-білдінгу використовують геополітичні міфи. Під ними ми розуміємо сформовані в людській свідомості уявлення щодо певних геопросторових політичних об'єктів (явищ, процесів), які відображаються у формах наративів, образів, символів тощо [2, с. 38]. Цілеспрямовано сконструйовані міфи мають бути узгоджені з традиційними геополітичними уявленнями, що вже відносно тривалий час існували в суспільній свідомості. Наприклад, осучаснені геополітичні міфи про традиційних ворожих «Інших» покликані забезпечувати ідентифікацію та консолідацію суспільства на основі відокремлення від цих «Інших» і, водночас, слугувати ідейним засобом мобілізації населення для виконання стратегічних завдань державного керівництва щодо протистояння «Іншим».

Для конструювання геополітичного іміджу держави вагоме значення має комплексне врахування факторів міжнародного середовища. Потрібний аналіз сприятливих та несприятливих рис геополітичного положення держави у світі взагалі, а також у межах «свого» макрорегіону, мезорегіону, субрегіону. Для реалізації завдань геополітичного імідж-білдінгу велике значення має врахування інтегрального геополітичного потенціалу держави, що постає як комплекс таких взаємопов'язаних потенціалів: природно-ресурсного, військового, економічного (фінансового, промислового, науково-технологічного, аграрного, комунікаційного), культурного, демографічного та ін. О. Дашевська запропонувала для виявлення геополітичного іміджу країни врахувати низку факторів: географічних, культурно-демографічних, економічних, політичних, екологічних, інформаційно-комунікаційних, військово-оборонних, освітньо-інноваційних [3, с. 75–76].

Заслужовує на увагу розгляд питання щодо геополітичного бренду держави, який зазвичай створюється у вигляді відносно стійкої конструкції, привабливої в політичному сенсі для суспільства самої країни та на міжнародній арені. Геополітичне брендування передбачає конструювання унікального комплексного утворення, що поєднує специфічні ознаки, які повинні асоціюватися саме з певною державою. Такий бренд може базуватися як на реальних перевагах держави, так і на символічних конструкціях, що підкреслюють її ідентичність, цінності, історичний досвід, культурну спадщину тощо. Водночас геополітичний бренд покликаний відігравати роль «торговельної марки», сприяючи привабливості певної держави для торгівлі, інвестицій, туризму та інших видів економічної діяльності. Так, геополітичний бренд держави тісно пов'язаний з її іміджем, відіграючи підпорядковану роль щодо останнього.

Формування геополітичного іміджу держави має спиратися на історичний дискурс, зокрема узагальнену оцінку політичного минулого (якомога позитивну щодо власної держави), вигідне для державного престижу трактування ключових історичних подій. Історія інтерпретується під певним кутом зору і навіть свідомо конструюється, наприклад фальсифікується. Політика історичної пам'яті часто-густо проводиться з метою звеличчування власної держави й «демонізації ворогів» минулого.

Наголосимо на тому, що геополітичний імідж держави конструюється для внутрішнього середовища (усередині своєї країни) та зовнішнього (міжнародного). Під час імідж-білдінгу проводиться поєднання раціональних (когнітивних) та ірраціональних (емоційно-психологічних) аспектів іміджу держави. Пропонується абстрактна геополі-

тична модель іміджу держави, що містить низку взаємопов'язаних параметрів, за кожним з яких певна держава отримує ту чи іншу якісну оцінку [8, р. 202–203]:

- для великих за інтегральним потенціалом держав їх геополітична роль у світі та його регіонах: лідер, гегемон, імперія (неоімперія);
- геополітичний статус: «полюс» світового рівня, «центр» макрорегіонального (чи трансрегіонального) рівня, регіональна держава («центр» мезорегіонального чи субрегіонального рівня), держава – регіональний актор, держава-сателіт (залежна від могутнішого актора), «буферна» держава;
- місце держави в міжнародному порядку в контексті ставлення до неї інших членів міжнародного співтовариства: поважна, обмежено поважна, «держава-ізгой» (rogue state);
- схильність до воєнного експансіонізму: агресивна (використовує збройні сили для досягнення своїх експансіоністських цілей), миролюбна (віддає перевагу мирним засобам розв'язання міжнародних суперечностей, хоча в передбачених міжнародним правом ситуаціях здатна застосувати збройну силу);
- сумлінність у дотриманні норм міжнародного права: добросовісний суб'єкт, недобросовісний суб'єкт (держава-порушник), можливі також проміжні варіанти;
- сумлінність у дотриманні міжнародних партнерських чи союзницьких зобов'язань: надійний партнер (чи союзник), ненадійний партнер (чи союзник);
- ступінь активності зовнішньої політики: активна, пасивна, можливі також проміжні варіанти;
- суверенність (зовнішня та внутрішня): суверенна, обмежено суверенна, несувєренна (держава має лише формальний суверенітет);
- ступінь демократичності політичного режиму: демократична, недемократична (тоталітарна, авторитарна), напівдемократична – формально існує демократичний режим, а насправді наявні численні порушення демократії;
- ступінь внутрішньої стабільності: стабільна, нестабільна, можливі також проміжні варіанти;
- вплив релігійного чинника на геополітику держави: клерикальна, світська, можливі також проміжні варіанти.

У запропонованій моделі представлені саме геополітичні параметри. Окремим випадком є геополітичний імідж «жертви» – держави, яка зазнала зовнішньої протиправної агресії.

Для реалізації своїх інтересів на міжнародній арені держави застосовують різноманітні політичні «технології» – сукупність практичних засобів, що призначені для здобуття та забезпечення політичного контролю над геопростором. При цьому в сучасній зовнішній політиці держав світу використовують не лише традиційні способи «жорсткої сили» (hard power) (політичні, військові, економічні), а й вельми популярні засоби «м'якої сили» (soft power). Автор концепції Дж. Най визначив у складі «м'якої сили» такі основні складники: «культуру держави, привабливу для інших своїми цінностями; політичну ідеологію та відповідні цінності; зовнішню політику – легітимну та морально авторитетну» [9, р. 11]. Інакше кажучи, вважається, що держави здатні досягати своїх зовнішніх цілей не за допомогою примусу чи військової сили, а через залучення, переконання та вплив на інших акторів через культуру, цінності, ідеологію, авторитетну політику, дипломатію тощо.

У ХХІ ст. саме «м'яка сила» стала розглядатися в міжнародних відносинах як альтернатива традиційним засобам «жорсткої сили», зокрема економічному та військовому тиску. Згідно із цією неоліберальною, по суті, концепцією, поширення в державах світу переконань щодо необхідності дотримання норм міжнародного права, позитивного зна-

чення цінностей ліберальної демократії, пріоритету прав і свобод людини тощо спроможне гармонізувати міжнародні відносини і міжнародний порядок.

Необхідно підкреслити, що застосування «м'якої сили» має на меті максимально заінтересувати інших акторів міжнародних відносин, переконати їх у доцільності запропонованих дій, привабити певними перспективами тощо. Дж. Най зазначав: «жорстка сила – це тиск; м'яка сила – це притягання» [10, р. 201]. З погляду стратегічних інтересів США, Дж. Най запропонував концепцію «розумної сили» (smart power), яка мала відповідати розвитку всеосяжної стратегії, ресурсної бази та інструментарію для досягнення американських цілей у світі й ґрунтуватися на гнучкому використанні різноманітних засобів «м'якої сили», але за потреби й на застосуванні «жорсткої сили». У принципі, американська «розумна сила» була покликана слугувати інтересам не лише США, а й усього цивілізованого світу. Досвід реалізації у ХХІ ст. в практичній політиці держав світу засобів «м'якої сили» показав неоднозначні результати. Згодом дещо змінилися уявлення щодо самої «м'якої сили» в бік розширення діапазону її засобів. Водночас під виглядом «м'якої сили» окремі провідні держави світу, навіть США, здійснювали латентний політичний тиск на інші країни, нав'язували їм свої політичні, соціальні, економічні правові, культурні та інші норми та стандарти.

Спостерігаються приклади реалізації окремими державами в міжнародному середовищі дезінформаційних кампаній, маніпуляцій громадською думкою, нав'язування населенню інших країн потрібних геополітичних міфів, образів, кліше тощо. Зокрема, російське керівництво проводить за кордоном дезінформаційні кампанії, здійснює політичний тиск та шантаж щодо інших держав, організовує «підривні» операції проти їхньої національної безпеки, трактуючи свої дії як утілення засобів «м'якої сили». К. Вокер та Дж. Людвіг запропонували концепт «гострої сили» (sharp power) [12] для кваліфікування дій на міжнародній арені авторитарних Китаю та Росії, які використовували дезінформацію, пропаганду ідеологічних наративів та культурних цінностей для просування своїх геополітичних інтересів. На думку Дж. Галаротті, «гостра сила» знаходить втілення в дезінформаційних ініціативах неліберальних країн або протизаконних суб'єктів для покращення їх іміджу в певних країнах [7].

Культурні засоби «м'якої сили» сприяють створенню фундаменту для довготривалого стратегічного впливу держави на міжнародну спільноту. Ефективність їх застосування залежить від здатності держави до вироблення системної та ефективної зовнішньої політики у сфері культури, креативності державних інститутів у формуванні й просуванні на міжнародній арені свого культурного продукту, врахування культурно-цивілізаційних особливостей країн та регіонів, а також локальних факторів. Особливо вагома роль відводиться культурній дипломатії.

Загалом, для створення та просування геополітичного іміджу держави за кордоном доцільно застосовувати сукупність засобів «м'якої сили». Для реалізації своєї «м'якої сили» держави використовують участь у діяльності міжнародних організацій, культурну дипломатію, наукові обміни, гуманітарні та освітні програми тощо. Розвиток цифрових технологій і соціальних мереж створює нові можливості для використання «м'якої сили». Водночас виникають небезпечні виклики, пов'язані з дезінформацією, деструктивною пропагандою та інформаційно-психологічними операціями окремих авторитарних акторів.

В основі нашого наративу щодо позитивного геополітичного іміджу покладені уявлення про демократичну державу, яка має «нормальні» (такі, що відповідають нормам міжнародного права) національні інтереси і втілює їх у міжнародному середовищі. Але у світі є такі державні актори, які свідомо порушують основоположні норми міжнародного права

і при цьому мотивують свої протиправні вчинки за допомогою наративів, що виправдовують їхні дії історичними, культурними, етнічними, релігійними та іншими причинами. Недемократичні держави Північна Корея та Російська Федерація є показовими з погляду притаманних їм негативних міжнародних геополітичних іміджів. Водночас усередині самих цих країн сформовані власні позитивні геополітичні іміджі, для насаджування яких тамтешні органи державної влади активно використовують своє домінування в культурно-інформаційній сфері.

У російському суспільстві поширений імідж стародавньої Московської держави зі славетним минулим, у науковому дискурсі стверджується спадкоємність Московського царства від Київської Русі. Історично російський геополітичний імідж відображав наративи щодо величної та могутньої Російської імперії, оточеної ворожими державами, з яким вона вела переможні війни. У «путінській» Росії особливо великого значення набув дискурс щодо перемоги у «Великій Вітчизняній війні», який зберігався із часів СРСР. Геополітичний імідж Російської Федерації на основі таких наративів укорінений у масовій свідомості російського населення й впливає на сприйняття ним міжнародних подій і російсько-української війни у ХХІ ст.

У 2014 р. Росія великою мірою погіршила свій геополітичний імідж, здійснивши незаконну окупацію та анексію частини території України, а в 2022 р. постала на весь світ як агресор, здійснивши повномасштабне вторгнення до нашої країни – так звану спеціальну воєнну операцію. При цьому імідж агресивної та злочинної держави російське керівництво намагається «нівелювати», використовуючи наративи щодо необхідності захисту своєї національної безпеки від зовнішніх загроз.

Російська влада здійснює зовнішню політику у сфері культури з метою просування у світі спеціально сконструйованого іміджу могутньої та справедливої Росії, яка нібито захищає традиційні культурні цінності й виступає за рівноправ'я в міжнародній політиці. Росія виправдовує повномасштабну збройну агресію проти України, яку розпочала у 2022 р., удаваною необхідністю захисту населення так званих ДНР та ЛНР, російськомовного населення України від неонацизму й іншими фіктивними причинами. Такий «героїчний» імідж Росії викривляє у свідомості багатьох спільнот у різних країнах геополітичну картину світу, становить небезпеку для моралі та права в міжнародних відносинах. Проте у великій кількості країн світу набуває подальшого поширення негативний геополітичний імідж агресивної Росії, яка порушує норми міжнародного права та здійснює воєнні злочини, наприклад, застосовує хімічну зброю, а також заплямувала свою репутацію злочинами проти мирного населення України.

Північна Корея має негативний зовнішній геополітичний імідж як тоталітарна держава, що нехтує міжнародним правом, розробляє атомну зброю й виявляє готовність використати її в свої інтересах. Для внутрішнього середовища в КНДР сконструйований імідж величної народної держави, у якій видатне керівництво на основі найбільш прогресивної ідеології керує побудовою найкращого у світі соціально-економічного устрою. Підтримання такого іміджу в умовах тоталітарного режиму досягається домінантним культурним дискурсом. А от просування свого позитивного іміджу за кордон засобами кроскультурної комунікації для керівництва Північної Кореї постає як дуже складне (чи навіть недосяжне) завдання. Авторитетними міжнародними політичними та культурними інститутами, глобальними медіа поширюється негативний імідж цієї держави, який укорінюється в суспільній свідомості населення багатьох країн світу, насамперед демократичних.

Є актуальна потреба в критичному аналізі конкретних прикладів застосування державами світу «м'якої сили» та культурної дипломатії. Зокрема, спостерігаються про-

яви ідеологічних впливів, політичної заангажованості, колоніальної спадщини, культурної асиметрії тощо. Могутні держави, які володіють потужними ресурсами для реалізації своєї «м'якої сили», мають змогу нав'язувати свої ідеологічні та культурні цінності іншим суб'єктам міжнародних відносин. Культурна дипломатія, яка, у принципі, покликана сприяти дедалі більшому культурному взаємозбагаченню у світі, може використовуватися для нав'язування іншим спільнотам заангажованих наративів, постає як засіб забезпечення культурного домінування могутніх геополітичних акторів над слабшими країнами.

Висновки. В умовах трансформації глобального геополітичного порядку зростають загрози та виклики для миру у всьому світі та окремих регіонах, а також для міжнародної безпеки. Для багатьох держав світу постали актуальні завдання щодо оптимізації свого геополітичного іміджу й підвищення результативності його поширення в міжнародному середовищі. Створення геополітичного іміджу держави спирається на параметри її інтегрального потенціалу та характеристики зовнішньополітичної діяльності, а також на сконструйовані наративи щодо її історії, політики, культури тощо. У процесі імідж-біддингу поєднують раціональні та ірраціональні аспекти, на яких ґрунтуються уявлення про певну державу. Геополітичний імідж держави має внутрішній (для суспільства своєї країни) та зовнішній (для просування в міжнародне середовище) виміри. Позитивний геополітичний імідж держави має сприяти зміцненню її геополітичних та гео економічних позицій на різних рівнях геопросторової політичної організації світу. Застосування державою «м'якої сили» має на меті підвищити свою привабливість для суспільств інших країн. Ідеться про участь у діяльності міжнародних організацій, культурну дипломатію, активну інформаційну політику, освітні програми тощо. Виважене й доцільне застосування державою інструментарію «м'якої сили» створює для неї сприятливі можливості щодо здійснення свого імідж-біддингу на міжнародній арені. В умовах війни для України необхідне максимальне збереження свого позитивного геополітичного іміджу, його подальше покращення та ефективне поширення на глобальному рівні.

Список використаної літератури

1. Волянук Т. А. Образ держави: генеза поняття та основні підходи до розуміння у сучасній науці. *Держава та регіони. Серія: Право*. 2023. № 2(80). С. 305–310.
2. Гольцов А. Г. Геополітичний вимір стратегії Російської Федерації на пострадянському просторі : монографія. Київ : ЦУЛ, 2018. 392 с.
3. Дашевська О. В. Геополітичний імідж країни. *Науковий вісник Одеського національного економічного університету*. 2015. № 9(229). С. 70–80.
4. Єремєєва І. А. Практичні аспекти формування міжнародного іміджу держави. *Регіональні студії*. 2021. № 24. С. 123–127.
5. Agnew J. Hidden Geopolitics. Governance in a Globalized World. Lanham, MA: Rowman & Littlefield, 2022. 224 p.
6. Dodds K. Geopolitics: A Very Short Introduction. 3rd ed. Oxford: Oxford University Press, 2019. 176 p.
7. Gallarotti G. M. Esteem and influence: soft power in international politics. *Journal of Political Power*. 2022. Vol. 15, Issue 3. P. 383–396. <https://www.tandfonline.com/doi/full/10.1080/02158379X.2022.2135303>
8. Goltsov A. The Use of Cross-Cultural Communication Tools to Shape the Geopolitical Image of the State / International and Cross-cultural Communication in Shaping the State's Image. Scientific monograph. Riga, Latvia: Baltija Publishing, 2025. P. 195-215.
9. Moïsi D. How Cultures of Fear, Humiliation, and Hope Are Reshaping the World. London: Bodley Head, 2009. 192 p.

10. Nye J. Soft Power: The Means to Success in World Politics. New York : Public Affairs Group, 2004. 192 p.
11. Nye J. Soft power: the evolution of a concept. *Journal of Political Power*. 2021. Vol. 14, Issue 1. P. 196–208.
12. Walker C., Ludwig J. The Meaning of Sharp Power. *Foreign Affairs*. 16.11.2017. URL: <https://www.foreignaffairs.com/articles/china/2017-11-16/meaning-sharp-power>

THE GEOPOLITICAL IMAGE OF THE STATE IN THE CONTEXT OF GLOBALIZATION

Andrey Goltsov

*National University of Life and Environmental Sciences of Ukraine,
Department of Philosophy and International Communication
Heroiv Oborony str., 15, 03041, Kyiv, Ukraine*

The article is devoted to the study of the geopolitical image of the state as an important factor in its positioning within the globalized world and in the advancement of its geopolitical interests. A holistic perception of the state as a geopolitical system is deliberately constructed based on its most significant integral geographical and functional characteristics and is intended to be perceived both domestically and internationally. The geopolitical image of the state is shaped by taking into account historical discourse, key parameters of its political and socio-economic development, as well as particularly distinctive features that figuratively characterize the given state. In the process of geopolitical image-building, geopolitical myths are often employed – these are purposefully created both for the domestic audience and for the international community. An abstract geopolitical model of the state's image is proposed, based on the following principal qualitative parameters: geopolitical status, foreign policy activity, adherence to international legal norms and obligations, sovereignty, the democratic nature of the political regime, internal stability, among others. Under globalization, particularly in the cultural and informational spheres, states have gained enhanced opportunities to apply their “soft power” in foreign policy. In forming and promoting a positive geopolitical image on the international stage, countries actively utilize instruments of cultural diplomacy. The article also examines the negative geopolitical images of states such as Russia and North Korea, which deliberately violate fundamental norms of international law as well as human rights and freedoms. In order to enhance its competitiveness in the contemporary globalized international environment, Ukraine must effectively design its own geopolitical image and actively promote it at all levels of the world's geospatial organization.

Key words: geopolitical image, geopolitical image-building, geopolitical myth, globalization, soft power, cultural diplomacy.

УДК 323.2

DOI <https://doi.org/10.30970/PPS.2025.61.35>

ПОШИРЕННЯ РОСІЙСЬКИХ НАРАТИВІВ У ЄВРОПЕЙСЬКОМУ ІНФОРМАЦІЙНОМУ ПРОСТОРІ ЯК СКЛАДНИК ГІБРИДНОЇ ВІЙНИ РФ ПРОТИ УКРАЇНИ

Ірина Грідіна

*Маріупольський державний університет,
історичний факультет, кафедра політології та міжнародних відносин,
вул. Преображенська, 6/4, 03037, м. Київ, Україна*

Тетяна Іванець

*Маріупольський державний університет,
історичний факультет, кафедра філософії та соціології,
вул. Преображенська, 6/4, 03037, м. Київ, Україна*

Сергій Пахоменко

*Маріупольський державний університет,
історичний факультет, кафедра політології та міжнародних відносин,
вул. Преображенська, 6/4, 03037, м. Київ, Україна*

Стаття комплексно аналізує поширення російських наративів у європейському інформаційному просторі в контексті ведення гібридної війни Російської Федерації проти України. Висвітлено стратегію РФ щодо системного використання пропагандистських меседжів як компонента інформаційного впливу на громадську думку в державах ЄС з метою делегітимізації української державності, дискредитації українського керівництва, розпалювання сумнівів у доцільності підтримки України, а також провокування розколів у європейських суспільствах. Досліджено ключові антиукраїнські наративи, які поширюються за сприяння Кремля. Детально розглянуто механізми поширення дезінформації: російські медіа (особливо RT), проросійські новинні платформи в країнах ЄС, так звані клони авторитетних європейських медіа, соціальні мережі (X, Telegram, Facebook) та координовані мережі ботів. Виокремлено специфічні наративи, адаптовані до внутрішнього інформаційного клімату окремих країн – Чехії, Франції, Польщі, Угорщини, Румунії, Словаччини, Сербії, у яких РФ експлуатує історичні травми, етнічні конфлікти, страхи перед міграцією та втрату суверенітету. Окреслено роль дезінформаційних кампаній Doppelganger і Overload у поширенні російської пропаганди, зокрема створення фейкових копій європейських медіа та використання Telegram як «трампліна» для поширення пропаганди на основні платформи, проаналізовано конкретні приклади сайтів і каналів, залучених до операцій з інформаційного впливу, та надано оцінку їх впливу на виборчі процеси, зокрема в контексті виборів до Європарламенту 2025 року. Визначено, що інформаційні операції РФ націлені не лише ослабити підтримку України, а й дестабілізувати політичну ситуацію всередині країн ЄС, створюючи сприятливе середовище для проросійських сил.

Ключові слова: російська пропаганда, російсько-українська війна, геополітична експансія, РФ, політична комунікація, гібридна війна, нові медіа, соціальні медіа, правий радикалізм.

Постановка проблеми. В умовах повномасштабної російської агресії проти України одним із ключових міжнародних партнерів нашої держави є Європейський Союз. У результаті держави-члени ЄС автоматично потрапляють у зону пріоритетного інформацій-

ного впливу з боку РФ. Основною метою такого впливу є дестабілізація підтримки України на європейському рівні шляхом стимулювання антиукраїнських настроїв, посилення євроскептицизму та формування сприятливого інформаційного клімату для реалізації російських інтересів. Для досягнення цієї мети російська пропаганда намагається нав'язати наративи щодо неефективності й невігдності подальшої підтримки України, а також неможливості стабільного функціонування Європейського Союзу без співпраці з Росією, використовуючи всі доступні інструменти гібридної війни.

Аналіз останніх наукових публікацій. Зазначена наукова тематика сьогодні є доволі популярною серед дослідників, зокрема, вплив фейкових новин на політичні процеси вивчали В. Польнікова, Л. Доскіч, І. Мудра, Н. Перепелиця, Д. Пятіна; російську дезінформацію аналізували В. Троян, Н. Хламазда, І. Мамедов, Ю. Савельєв; методи та нюанси російської пропаганди досліджували Б. Іваницька, С. Гусєва, О. Близняк, М. Задорожна, М. Бутус. Але при цьому особливості застосування російської пропаганди в країнах ЄС в контексті російської гібридної війни проти України залишаються недостатньо вивченими.

Мета статті – проаналізувати характерні риси та основні інструменти поширення російських нарративів у європейському інформаційному просторі в контексті реалізації гібридної війни РФ проти України.

Виклад основного матеріалу. На думку дослідника Ю. Савельєва, російські наративи щодо війни в Україні базуються на чотирьох основних складниках: Україна сформована як антиросійський проєкт західними державами (і це загроза Росії); Україною керують послідовники нацистської ідеології; Україна штучне утворення (у контексті ідентичності та генезису нації); Україна здійснює геноцид населення Донбасу (тому Росія має його захистити) [11]. Саме ці наративи використані для обґрунтування військового вторгнення в Україну у 2022 році та саме з них випливала його основна офіційна мета – захист людей, яким загрожує геноцид. Для її досягнення передбачалося проведення, по-перше, демілітаризації, яка визначалася як нейтралізація військового потенціалу, по-друге, денацифікації, яка розумілася як очищення України від пронацистської ідеології та її представників. У березні 2022 року до цього наративу додано тезу про те, що Україна планувала вторгнення на Донбас та в Росію разом з країнами НАТО, тому на українській території було створено бази НАТО та біологічні лабораторії для епідеміологічної дестабілізації Росії. Ця теза затверджувала в очах російської громадськості правильність рішення про військове вторгнення в Україну [8].

Російське військове вторгнення в Україну протягом усього часу супроводжується активною антиукраїнською інформаційною кампанією, спрямованою на європейських союзників України з метою вплинути на політичну ситуацію та громадські настрої в Європі. Аналіз 20 новинних вебсайтів Чехії, які найчастіше цитують російські медіа та просувають проросійські меседжі, дав змогу виокремити такі проросійські наративи станом на вересень 2024 року: Україна та її союзники порушують права цивільних осіб; Росія діє у відповідь на агресію України та Заходу; українське керівництво нелегітимне; Захід сприяє ескалації війни в Україні; Росія перемагає на полі бою, західна допомога Україні неефективна; Україна є державою, що поширює тероризм, розміщує на своїй території американські біолабораторії [7]. Аналіз проросійських медіа Франції та Чехії, здійснений «Глобал Еспрессо» в листопаді 2024 року, виявив такі проросійські наративи: підтримувати Україну не має сенсу; Росія виграє війну, поразка України та Заходу близька; Захід винен у війні в Україні; неонацистська хунта в Україні; розпалювання внутрішнього конфлікту в ЄС та демонізація ЄС; Захід занепадає, настає новий світовий порядок з БРІКС [14].

Крім зазначених проросійських наративів загального спрямування, просувалися і спеціальні, орієнтовані на конкретну країну з урахуванням її потенційних слабких місць. Наприклад, поширення інформації щодо прагнень Румунії анексувати Молдову та образ проросійських молдавських політиків як захисників її незалежності; акцентування уваги на порушеннях прав угорської меншості, намаганнях Заходу своїм впливом знищити угорців як націю та проросійський уряд В. Орбана як останній захист; заклики до сербських громадян розпочати власну спецоперацію звільненню сербського народу в Косово під егідою ультраправих (проросійських) груп тощо [10].

У Словаччині на порядку денному проросійських медіа найбільш активно присутні наративи про диктат світових інституцій, антиамериканські настрої, посилення проросійських настроїв, сумніви щодо геополітичного курсу Словаччини, спрямованого на співпрацю із західними структурами, демонізацію України, спроби виправдати втручання та дії Росії. При цьому треба зазначити, що кількість онлайн-медіа, які просувають проросійські меседжі в Словаччині, збільшилася з 90 у 2017 році до 210 у 2021-му та до 327 у 2022-му. Більшість з них публікують контент через соціальні мережі, основною платформою для поширення дезінформації є Facebook [15].

У Польщі фейкові проросійські новини поширюють інформацію, яка має сприяти внутрішньому розколу, недовірі до Заходу, викликати соціальні емоції, наприклад: Польща піддається українізації, а поляки стають громадянами «другого сорту», зокрема мають обмежений доступ до системи охорони здоров'я; польський уряд відправив солдатів воювати в Україну; планується референдум про «відокремлення» Львова від України та його включення до складу Польщі (цю інформацію просували проросійськими Telegram-каналами, навіть розсилали фотографії виборчих карток для референдуму) [16].

Російські наративи та пропаганда поширюються декількома основними каналами: російські онлайн-медіа або проросійські онлайн-медіа, які фінансуються РФ; російські клони відомих європейських медіа; соціальні мережі, де активно присутні російські боти; проросійські Telegram-канали; представники радикальних правих сил, які фінансуються РФ.

Щодо російських медіа, то одним із ключових рупорів російської пропаганди є видання Russia Today, запущене у 2005 році. Тоді його основною метою було поширення російської культури та російського бачення у світі. У 2008 році, після початку війни в Грузії, видання перейменовано на RT і його фокус роботи змінився на протистояння цінностям Заходу [12].

Одноголосним рішенням Ради ЄС від 2 березня 2022 року (невдовзі після початку повномасштабного російського вторгнення в Україну) RT включено до списку пропагандистських медіа. Зазначено, що цей ресурс є організацією, «яка перебуває під постійним прямим або непрямим контролем влади Російської Федерації та є важливою та інструментальною в просуванні та підтримці військової агресії проти України». І хоча на сьогодні канал більше не доступний у країнах Європи через супутник або кабельне телебачення, його вебсайт все ще активно функціонує та до самого контенту є доступ у Європі, попри те, що він підпадає під заборону ЄС [9]. Саме RT часто є джерелом для інших проросійських вебсайтів у межах усього Європейського Союзу.

Проросійські сайти в Європі найчастіше відкриваються за сприяння РФ та мають російське фінансування, наприклад, сайт «Голос Європи», зареєстрований у Чехії на початку 2023 року. Розслідування, проведене представниками європейських служб безпеки, показало, що сайт має зв'язки з В. Медведчуком та А. Марчевським. Треба зауважити, що «Голос Європи», окрім виконання інформаційної функції, був інструментом фінансування правих радикальних політичних партій у Європі – близько 1 мільйона євро кожного місяця

відправляли десяткам ультраправих політиків з Німеччини, Франції, Польщі, Нідерландів та інших країн ЄС як плату за поширення кремлівської пропаганди в західних медіа, сприяння розбрату в Європі, зміцнення позиції проросійських кандидатів на виборах до Європейського парламенту [6].

Треба зазначити, що служби безпеки країн Європи постійно викривають сайти та онлайн-медіа, які створюють для просування російської пропаганди та дезінформації. Наприклад, французьке урядове агентство з протидії іноземному впливу VIGINUM на початку 2024 року викрило спецоперацію РФ Portal Kombatt, у межах якої мережа російських вебсайтів поширювала на Заході кремлівську пропаганду про війну в Україні. Сайти цієї мережі не створювали власного контенту, а ретранслювали публікації з трьох основних джерел: акаунти російських або проросійських суб'єктів у соціальних мережах; акаунти російських інформаційних агентств; офіційні сайти місцевих інституцій або суб'єктів. З 23 червня до 19 вересня 2023 року сайти мережі Portal Kombatt опублікували понад 150 тисяч матеріалів, які позитивно висвітлювали спеціальну військову операцію РФ та дискредитували Україну [3]. У контексті цього також можна згадати вебсайт Voice-of-Europe.eu, викритий розвідувальними службами країн ЄС на початку 2024 року, який поширював дезінформацію щодо України з метою вплинути на вибори в Європарламент [4].

Важливим складником гібридної війни РФ у країнах Європи є використання так званих клонованих сайтів. Про дезінформаційну кампанію РФ під назвою Doppelganger уперше згадано у 2022 році організаціями Qurium Media Foundation та EU DisinfoLab. Doppelganger була багатогранною операцією, за яку відповідала російська «Агенція соціального дизайну» на чолі з Іллею Гамбашидзе. Вона передбачала клонування доменів та створення клонів популярних європейських медіа для формування лояльного до РФ інформаційного поля, маніпулювання європейською громадськістю з метою внесення розколу (використовуючи будь-який інформаційний привід – від міграційної кризи до виборів), блокування закордонної допомоги Україні [5]. До основних напрямів діяльності операції Doppelganger належали такі: масове поширення фейкових новин; посилення впливу позицій радикальних політичних сил (частіше крайніх правих, але інколи й крайніх лівих); маргіналізація альтернативних проросійським наративам поглядів [2].

Улітку 2023 року виявлено десятки клонів сайтів таких медіагігантів, як Le Monde, Bild, The Guardian. На їхніх сторінках публікували вигадані новини: від антиєвропейських меседжів до відвертої проросійської пропаганди. Аналітики вважають, що Doppelgänger значно вплинула на перебіг передвиборчої кампанії в Німеччині, забезпечивши праворадикальній «Альтернативі для Німеччини» друге місце в Бундестазі на виборах 2025 року. Паралельно проводили інші інформаційні операції, наприклад, Operation Overload, яка передбачала спам-розсилки з посиланнями на фейкові відео в Telegram, що імітували Euronews, Wall Street Journal чи Spiegel. Overload і Doppelgänger були пов'язані між собою технологіями: обидві спиралися на механізм легітимізації джерела, що є важливим складником будь-якої пропагандистської кампанії [2].

Особливо вразливими до російської дезінформації залишаються соціальні медіа, як-от X (раніше Twitter), Telegram, TikTok, Facebook та YouTube. Особливо активізувалася роль X у поширенні російських наративів та антиукраїнської риторики, зокрема часто застосовується така схема: робиться допис з акаунту анонімного користувача платформи X, а потім ця інформація поширюється прокремлівськими медіа чи російськими ботами, швидко отримуючи велике охоплення. Наприклад, пост про те, що Зеленський купив приватний банк у Франції, опубліковано анонімним користувачем X, а потім поширено російськими медіа – eNews та news.ru [6].

«Мережа протидії дезінформації» (Counter Disinformation Network), яка об'єднує понад 130 фахівців по боротьбі з дезінформацією із 40 громадських організацій, університетів, новинних і фактчекерських організацій країн Європи та Північної Америки, проводила у 2024 році дослідження щодо поширення російських наративів у мережі X. У період з 4 до 28 червня в X опубліковано 1 366 проросійських дописів шістьма мовами – німецькою, французькою, англійською, італійською, польською та українською, загальна кількість переглядів цих дописів до кінця червня вже перевищила 4,66 мільйона [1].

Важливим механізмом поширення російських наративів є такий месенджер, як Telegram. І хоча Telegram не надто популярний у Європі, однак саме він використовується як відправна точка: через нього російська пропаганда спочатку поширюється серед екстремістських груп, а потім із цього джерела розповсюджується на більш популярні в Європі платформи, як-от X чи Facebook. Більшість із цих Telegram-каналів є частиною широкої мережі російської дезінформації: польський UKR LEAKS.pl – частина багатомовної мережі Telegram-каналів та афілійованих платформ UKR LEAKS (під керівництвом Василя Прозорова); InfoDefensePOLAND належить до групи InfoDefense, яка працює більш ніж 30 мовами та пов'язана з Юрієм Подолякою; канал «Правда PL» входить до групи «Правда» – великої міжнародної мережі прокремлівських новинних вебсайтів та сторінок у соціальних мережах, яка, за даними компанії Newsguard, поширює контент настільки широко, що «заражає» відповіді чатботів зі штучним інтелектом [13].

Висновки. РФ протягом тривалого часу проводить активну роботу щодо поширення власних наративів у країнах ЄС, особливо ці зусилля активізувалися після початку повномасштабної війни в Україні. Для цього використовують дуже різноманітні ресурси: російські медіаресурси, проросійські сайти в країнах Європи, сайти-клони впливових європейських ЗМІ, соціальні медіа (соціальні мережі та месенджери) та цілі мережі ботів. На сьогодні російські інформаційні операції є настільки масштабними, що, попри об'єднану та ефективну роботу країн ЄС щодо викриття окремих ресурсів, постійно з'являються нові. І загроза полягає не лише в тому, що формується лояльне для РФ середовище та розпалюються антиукраїнські настрої, а й у тому, що ці операції з дезінформації впливають на політичні процеси в Європі, провокують розколи серед європейської громадськості, сприяють посиленню правих радикальних партій.

Список використаної літератури

1. Операція «Doppelganger»: два роки антиукраїнської пропаганди. 05.09.2024. Stopfake.org. URL: <https://www.stopfake.org/uk/operatsiya-doppelganger-dva-roki-antiukrayinskoyi-propagandi/>
2. Польшікова В. Фейкові медіа, реальний вплив: як технологія Doppelgänger ламає демократії зсередини. *ФАКТ*. 23.03.2025. URL: <https://fact-news.com.ua/feykovi-media-realniy-vpliv-yak-tehnologiya-doppelganger-lamae-demokratii-zseredini/>
3. Троян В. Виправдовувала війну в Україні: Франція викрила кампанію РФ з дезінформації. *RSS*. 13.02.2024. URL: <https://imi.org.ua/news/vypravdovuvala-vijnu-v-ukrayini-frantsiya-vykryla-kampaniyu-rf-iz-dezinformatsiyi-i59145>
4. У ЄС викрито проросійську мережу, що поширює дезінформацію через Voice-of-Europe.eu. *RSS*. 29.03.2024. URL: <https://imi.org.ua/en/news/pro-russia-network-spreading-disinformation-through-voice-of-europe-eu-exposed-in-the-eu-i60315>
5. Doppelganger, штучний інтелект та просування наративів Кремля: як Москва посилює інформаційний тиск на Україну та ЄС. *РІП*. 29.04.2024. URL: <https://rpr.org.ua/news/doppelganger-shtuchnyy-intelekt-ta-prosuvannia-naratyviv-kremlia-iak-moskva-posyliuie-informatsiynyy-tysk-na-ukrainu-ta-yes>

6. Hlamazda N. Kremlin propaganda finds voice in Europe's alternative media. Ukraine shares experience in how to counter it. *Gwara Media*. 30.04.2025. URL: <https://gwaramedia.com/en/kremlin-propaganda-finds-voice-in-europes-alternative-media-ukraine-shares-experience-in-how-to-counter-it/>
7. Inside pro-Russian Czech news websites: how Kremlin narratives influence European audiences. *SPRAVDI*. 06.09.2024. URL: <https://spravdi.gov.ua/en/inside-pro-russian-czech-news-websites-how-kremlin-narratives-influence-european-audiences/>
8. Mamedov I.A. A Fragile narrative: Transformations and consistency in the Russian representation of the war in Ukraine. URL: <https://journals.sagepub.com/doi/10.1177/17506352241264436>
9. Russian propaganda bypasses EU sanctions: accessing RT's website in France is "child's play". *RSF*. URL: <https://rsf.org/en/russian-propaganda-bypasses-eu-sanctions-accessing-rt-s-website-france-child-s-play>
10. Russian propaganda in Eastern European countries: Hungary, Romania, Moldova, Serbia. *Фільтр*. 27.01.2023. URL: <https://filter.mkip.gov.ua/en/russian-propaganda-in-eastern-european-countries/>
11. Savelyev Yu. Untruthful claims, real war, dire consequences: understanding the narrative of the Russian invasion of Ukraine. *Journal of Contemporary Central and Eastern Europe*, 2023. vol. 31(2), Pp. 467-480, URL: https://www.researchgate.net/publication/369459269_Untruthful_claims_real_war_dire_consequences_understanding_the_narrative_of_the_Russian_invasion_of_Ukraine
12. The European response to Russian disinformation in the context of the war in Ukraine. *Hungarian Journal of Legal Studies*. 2024. Volume 64: Issue 4. Pp. 589-599. URL: <https://akjournals.com/view/journals/2052/64/4/article-p589.xml>
13. The Telegram channels spreading pro-Russian propaganda in Poland. *BBC*. 24.06.2025. URL: <https://www.bbc.com/news/articles/c0eqdd53dd7o>
14. The top six narratives that Russian propaganda and pro-Kremlin media promote in Europe. *Espresso*. 26.11.2024. URL: <https://global.espresso.tv/russia-fake-news-the-top-six-narratives-that-russian-propaganda-and-pro-kremlin-media-promote-in-europe>
15. Tkáčová H. Unveiling Pro-Russian Narratives: A Study of Media Propaganda Amidst the Ukraine Conflict (Insights from the Slovak Context). *Tripodos*. 2024. Number 56. URL: https://tripodos.com/index.php/Facultat_Comunicacio_Blanquerna/article/view/1262/1465
16. Zadorožna M., Butuc M. Russian disinformation in Moldova and Poland in the context of the Russo-Ukrainian war. *Security and Defence Quarterly*. 2024 №46(2). Pp. 47-65. URL: <https://securityanddefence.pl/Russian-disinformation-in-Moldova-and-Poland-in-the-context-of-the-Russo-Ukrainian,189686,0,2.html>

DISSEMINATION OF RUSSIAN NARRATIVES IN THE EUROPEAN INFORMATION SPACE AS PART OF THE RUSSIAN FEDERATION'S HYBRID WAR AGAINST UKRAINE

Iryna Gridina

*Mariupol State University, Faculty of History,
Department of Political Science and International Relations,
Preobrazhenska Str., 6/4, 03037, Kyiv, Ukraine*

Tetiana Ivanets

*Mariupol State University, Faculty of History,
Department of Philosophy and Sociology,
Preobrazhenska Str., 6/4, 03037, Kyiv, Ukraine*

Serhii Pakhomenko

*Mariupol State University,
Faculty of History, Department of Political Science and International Relations,
Preobrazhenska Str., 6/4, 03037, Kyiv, Ukraine*

The article comprehensively analyses the spread of Russian narratives in the European information space in the context of the Russian Federation's hybrid war against Ukraine. It highlights the Russian Federation's strategy of systematically using propaganda messages as a component of information influence on public opinion in EU countries with the aim of delegitimising Ukrainian statehood, discrediting the Ukrainian leadership, sowing doubts about the advisability of supporting Ukraine, and provoking divisions in European societies. Key anti-Ukrainian narratives spread with the Kremlin's assistance are examined. The mechanisms for spreading disinformation are examined in detail: Russian media (especially RT), pro-Russian news platforms in EU countries, so-called 'clones' of authoritative European media, social networks (X, Telegram, Facebook) and coordinated bot networks. Specific narratives adapted to the internal information climate of individual countries – the Czech Republic, France, Poland, Hungary, Romania, Slovakia, and Serbia – are highlighted, in which the Russian Federation exploits historical traumas, ethnic conflicts, fears of migration, and loss of sovereignty. The role of the Doppelganger and Overload disinformation campaigns in spreading Russian propaganda, in particular the creation of fake copies of European media and the use of Telegram as a 'springboard' for spreading propaganda to mainstream platforms, has been outlined, specific examples of websites and channels involved in information influence operations have been analysed, and assesses their impact on electoral processes, particularly in the context of the 2025 European Parliament elections. It is determined that the Russian Federation's information operations are aimed not only at weakening support for Ukraine, but also at destabilising the political situation within EU countries, creating a favourable environment for pro-Russian forces.

Key words: Russian propaganda, Russian-Ukrainian war, geopolitical expansion, Russian Federation, political communication, hybrid warfare, new media, social media, right-wing radicalism.

УДК 323

DOI <https://doi.org/10.30970/PPS.2025.61.36>

РОЛЬ ОРГАНІВ МІСЦЕВОГО САМОВРЯДУВАННЯ В США

Валентин Завидняк

*ДВНЗ «Ужгородський національний університет»,
факультет міжнародних економічних відносин,
кафедра міжнародної політики
бул. Університетська, 14, 88000, м. Ужгород, Україна*

Діана Стебляк

*ДВНЗ «Ужгородський національний університет»,
факультет міжнародних економічних відносин,
кафедра міжнародної політики
бул. Університетська, 14, 88000, м. Ужгород, Україна*

У Сполучених Штатах Америки одна з найбільш складних систем рівнів влади та місцевого самоврядування зокрема. У США державні повноваження розподіляються між місцевими, органами влади штатів і загальнонаціональними органами влади. Це важливий момент, оскільки громадяни щодня стикаються з різними рівнями влади через різні причини. У США є декілька рівнів влади, перший з яких є державним, а решта належать до рівнів місцевого самоврядування.

Важливо зазначити, що принципи розмежування повноважень між рівнями публічної влади втілювались у доктринах, які були складені в 70 рр. XIX ст. Ці доктрини мають назви за прізвищами суддів Верховного Суду США, а саме: доктрина Діллона (Dillon Rule Law) та Доктрина Кулі (Cooley Doctrine Law), відомої як Home rule. Основною принциповою відмінністю указаних правових доктрин є питання про те, кому належить першочергова влада. Деякі штати беруть до уваги доктрину Діллона, а деякі – доктрину Кулі, певні штати мають змішаний формат.

Згідно із законодавством США, Сполучені Штати Америки налічують 50 штатів і федеральний округ Колумбія з розташованою в ньому столицею – м. Вашингтон. Системи місцевого самоврядування в різних штатах різноманітні, з огляду на це, місцеве самоврядування та управління в штатах базується на підставі адміністративно-територіального поділу, що входить до компетенції штату. Більшість штатів, крім двох, поділяються на графства. У США є понад три тисячі графств, їх населення обирає цілу низку посадових осіб, серед яких: шериф, прокурор (аторнея), казначей. Під їх керівництвом працюють муніципальні посадовці. Місцеве самоврядування відіграє велику роль у США.

Описано розподіл державної влади в США. Проаналізовано функції гілок влади в США. Описано рівень довіри до федерального уряду, згідно з опитуванням Pew Research Center.

Ключові слова: місцеве самоврядування, США, уряд, законодавство, Вашингтон, громадяни, громадянське суспільство.

Більшість американців мають більше щоденних контактів із державними та місцевими органами влади на рівні штату, ніж із федеральним урядом. Від поліцейських департаментів, бібліотек та школи, водійські права та штрафи за паркування тощо зазвичай падає під нагляд штату й місцевих органів влади [5].

Згідно з трактуванням Декларації Організації Об'єднаних Націй 1948 року, місцеве самоврядування визначається як «політична одиниця або підрозділ нації, створений зако-

ном, що має значний контроль над місцевими справами, включно з повноваженнями встановлювати податки або стягувати робочу силу для встановлених цілей» [11, с. 40].

Десята поправка проголошує: «Повноваження, не делеговані Сполученим Штатам Конституцією і не заборонені нею штатам, зберігаються відповідно за штатами або за народом». Інакше кажучи, штати мають усі повноваження, не надані федеральному уряду Конституцією [12]. США налічує 50 штатів, округ Колумбія, асоційовані юрисдикції (включно з Пуерто-Ріко, Гуамом, Північними Маріанськими островами, Американськими Віргінськими островами та Американським Самоа), 574 федерально визнані індіанські племена і понад 90 000 органів місцевого самоврядування [13].

Є три рівні влади: федеральний, штатний і місцевий [13].

Основи розмежування повноважень між рівнями публічної влади сформовані в 70 рр. XIX століття – доктрина Діллона та Доктрина Кулі. Принциповою відмінністю указаних правових доктрин є питання про те, кому належить першочергова влада [7].

Джон Діллон у своєму рішенні від 1868 році висловив думку про те, що органи місцевого самоврядування не можуть бути окремо від країни повністю [8]. Джон Діллон написав відомий трактат «Муніципальні корпорації» (1872), у якому висловлено правову доктрину влади муніципальних органів влади, а саме: «Правило, яке впливає з його книги та судових справ, полягало в тому, що органи місцевого самоврядування були «творами держави» і мали повноваження робити лише те, що було прямо дозволено законодавчим органом штату чи конституцією штату, або те, що мається на увазі в цих законах, або те, що було необхідно для виконання наданих повноважень» [9].

Водночас це суперечить з рішенням 1871 року по справі «Народ проти Харлбата», де Томас Кулі зазначив, що місцеве самоврядування наділене абсолютними правами й штати не можуть їх забрати. Аргумент Кулі передбачає, щоб запропонувати та захистити ідею, що місцевий контроль є одним із «принципів, які лежать в основі вільних інститутів в Америці» [10].

Для того щоб гарантувати демократію, прозорість, справедливість рішень держави, влада в США поділена на три гілки – виконавчу, законодавчу та судову (рис. 1). Також за таким принципом іде поділ влади в кожному штаті.

Поділ влади три гілки забезпечує їх незалежність одна від одної і створює кращі умови для їх функціонування (рис. 2).

Конституція США гарантує кожному штату республіканську форму правління. Уряди штатів загалом віддзеркалюють федеральний уряд: у кожному штаті є обраний глава виконавчої влади – губернатор, незалежна судова влада та всенародно обрана законодавча гілка влади [2, с. 21].

Після ратифікації Конституції Сполучені Штати Америки було 13 штатів, які вирости до 50. Крім 50 штатів, є федеральний округ – округ «Колумбія, який є національною столицею і не є частиною жодного штату. Округом Колумбія керує міська влада, а бюджетний контроль і адміністративний нагляд здійснює Конгрес США. Уряди штатів не є підрозділами федерального уряду; кожен штат є суверенним і не підпорядковується жодним конституційним чином федеральному уряду. Проте Конституція США та федеральний закон замінюють конституції і закони штатів у тих сферах, де вони суперечать» [2, с. 21].

У США чи не найважча структура органів місцевого самоврядування. У кожному штаті передбачається створення органів місцевого самоврядування й у всіх штатах органи місцевого самоврядування включають округи та міста, але більшість штатів також передбачають інші типи місцевого самоврядування, зокрема округи, шкільні округи, природоохоронні округи, селища та транспортні органи. Органи місцевого самоврядування в США

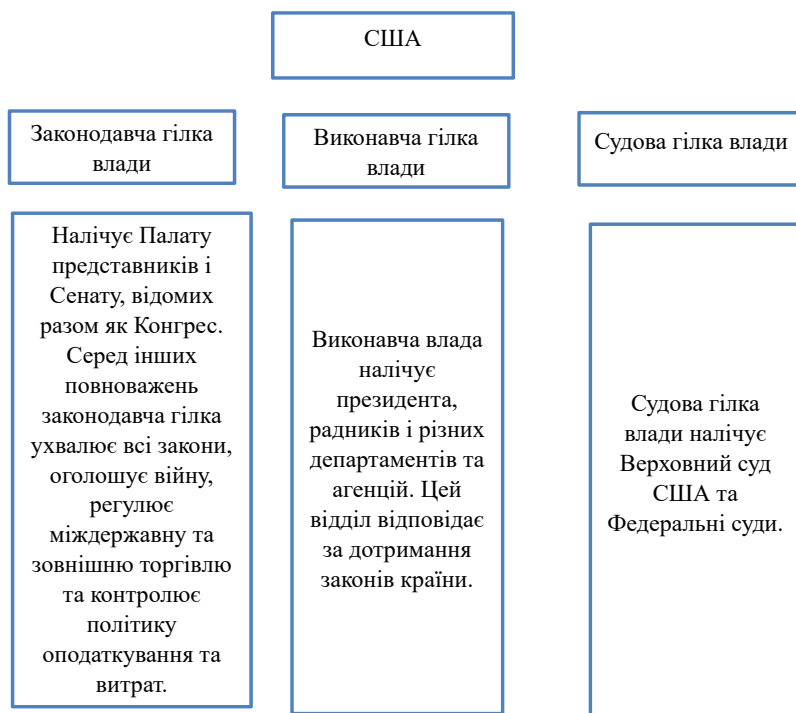

Рис. 1. Розподіл державної влади в США

Джерело: розроблено автором на основі: [1].

мають регулятивні, адміністративні чи податкові повноваження, як визначено в конституції штату чи законі штату [2, с. 25].

Функції округів відрізняються від штату до штату. До основних обов'язків округів належать:

- нарахування та збір податків;
- підтримка закону та порядку;
- утримання доріг;
- асигнування грошей;
- випуск облігацій.

Округи також зберігають лікарні та надають медичні послуги, контроль забруднення, громадський транспорт, промисловий розвиток, соціальні послуги. Округ також може виконувати певні факультативні функції, які час від часу можуть покладатися на нього [11, с. 41–42].

Загалом, функції місцевих органів влади в США передбачають:

- управління школами;
- поліцейську та протипожежну охорону;
- громадські роботи;
- бібліотеки та відпочинок;
- комунальні послуги;

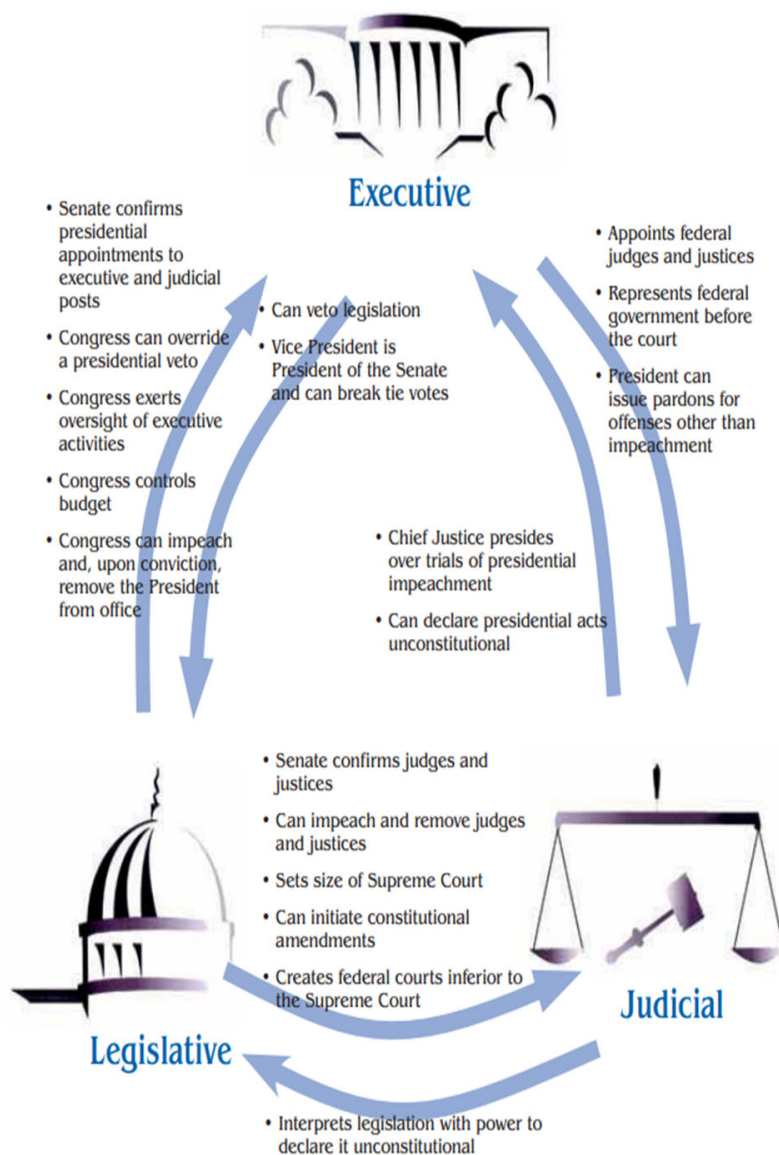

Рис. 2. Функції гілок влади в США

Джерело: [2, с. 20].

- містобудування;
- охорону здоров'я тощо [11, с. 42].

Якщо проаналізувати законодавство США, можна дослідити, що в деяких сферах повноваження федерального уряду та уряду штату збігаються; наприклад, і державний, і федеральний уряди мають повноваження оподатковувати, створювати суди, ухвалювати та

виконувати закони. В інших сферах, як-от регулювання торгівлі в межах штату, створення місцевих органів влади та дії щодо громадського здоров'я, безпеки й моралі, уряди штатів мають значні повноваження [3].

Як і США, кожен штат має виконавчу, законодавчу та судову гілки влади. Подібно до Конгресу США, усі законодавчі органи штату є двопалатними, за винятком Небраски, яка є однопалатною [3].

Губернаторів штатів обирають прямим шляхом та обіймають різні терміни, у деяких штатах кількість термінів, які може обіймати губернатор, обмежена. Відповідно до конституцій штатів, повноваження губернаторів також відрізняються: у деяких штатах губернатор має більшу частину повноважень, у деяких менші. Однак у кількох штатах губернатори мають дуже обмежені повноваження, оскільки конституція позбавляє їх права накладати вето на законодавчі законопроекти [3]. Більшість штатів має віцегубернатора. Віцегубернатори зазвичай головують у Сенаті штату. Серед інших виборних посадовців зазвичай є державний секретар, державний скарбник, державний аудитор, генеральний прокурор й інспектор громадської освіти [3].

Сполучені Штати мають одну з найскладніших і найрізноманітніших структур місцевого управління у світі з великими відмінностями у формі та функціях не лише від штату до штату, а й усередині штату.

По перше, кожен штат установив географічні області, які найчастіше називають «округами», але є винятки в Луїзіані – їх називають «парафії», а на Алясці – «боро» [6].

Згідно з дослідженням Pew Research Center, лише 16 % американців кажуть, що довіряють уряду у Вашингтоні в тому, що він чинить правильно майже завжди або більшість часу (рис. 3) [4]. Це деякою мірою підсилює роль місцевого самоврядування, що є першою лінією, з якою співпрацюють громадяни.

Варто зазначити що вагома частка тих, хто висловлює занепокоєння, що федеральний уряд робить надто багато з питань, які краще залишити урядам штатів [4].

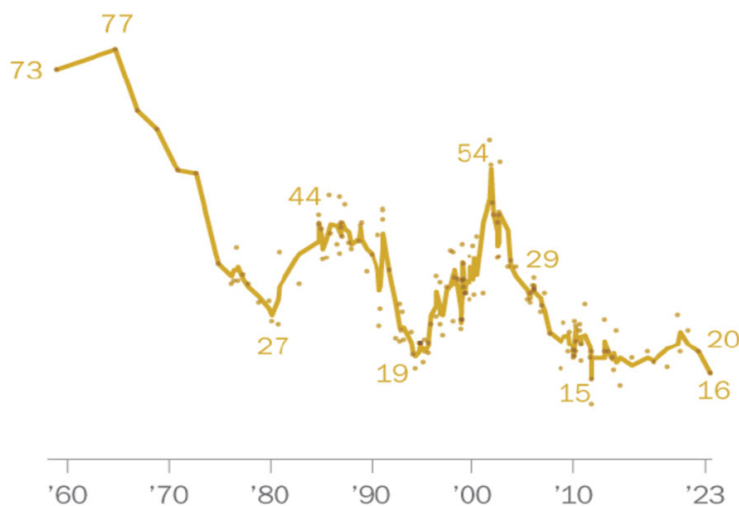

Рис. 3. Рівень довіри до федерального уряду, згідно опитування Pew Research Center

Джерело: [4].

Отже, у США органи місцевого самоврядування, з одного боку є, автономними утвореннями, що створюються за ініціативою громадян, з іншого – виконують функцію кінцевих виконавців проєктів федерального уряду та влади штатів безпосередньо.

Список використаної літератури

1. Branches of Government. *U.S. House of Representatives Washington*. URL: <https://www.house.gov/the-house-explained/branches-of-government>
2. About America. How the United States Is Governed. URL: https://common.usembassy.gov/wp-content/uploads/sites/111/2023/02/us_governed.pdf
3. State and local government in United States in Government and society. *Britannica*. URL: <https://www.britannica.com/place/United-States/State-and-local-government>
4. Views of the U.S. political system, the federal government and federal-state relations. *Pew Research Center*. URL: <https://www.pewresearch.org/politics/2023/09/19/views-of-the-u-s-political-system-the-federal-government-and-federal-state-relations/>
5. State & Local Government. URL: <https://obamawhitehouse.archives.gov/1600/state-and-local-government>
6. Jason Grant. A Brief Description of Local Government Systems in the United States. *ICMA*. URL: <https://icma.org/articles/article/brief-description-local-government-systems-united-states>
7. Базові принципи місцевого самоврядування в США та виборність деяких органів і посадових осіб. URL: <https://smr.gov.ua/uk/2016-03-14-08-10-17/pravova-dopomoha/populiaryzatsiia-pravovykh-znan/18186-bazovi-printsipi-mistseвого-samovryaduvannya-v-ssha-ta-vibornist-deyakikh-organiv-i-posadovikh-osib.html>
8. Dillon's Rule. URL: <https://federalism.org/encyclopedia/no-topic/dillons-rule/>
9. Home Rule or Dillon Rule? Meaning and Purpose for Effective Local Government. URL: <https://constitutingamerica.org/home-rule-or-dillon-rule-meaning-and-purpose-for-effective-local-government-guest-essayist-marc-clauson/>
10. Roger Valdez. Preemption And Housing: Cooley's Rule And Rights Of Local Governments. URL: <https://www.forbes.com/sites/rogervaldez/2024/04/02/preemption-and-housing-cooleys-rule-and-rights-of-local-governments/>
11. Adah Osita. Local Government Systems in United States of America and Britain: A Comparative Analysis and Lessons for Nigeria. *AKSU Journal of Administration and Corporate Governance (AKSUJACOG)*. 2022. Volume 2, Number 3. P. 37-48. URL: https://aksujacog.org.ng/articles/22/08/local-government-systems-in-united-states-of-america-and-britain-a-comparative-analysis-and-lessons-for-nigeria/aksujacog_02_03_03.pdf
12. The United States Constitution. URL: <https://constitutioncenter.org/the-constitution>
13. What are the basics of government in the US? URL: <https://usafacts.org/topics/government/>

THE ROLE OF LOCAL GOVERNMENTS IN THE UNITED STATES

Valentyn Zavydnyak

“Uzhhorod National University”,

Faculty of International Economic Relations, Department of International Politics

Universytetska str., 14, 88000, Uzhhorod, Ukraine

Diana Steblak

“Uzhhorod National University”,

Faculty of International Economic Relations, Department of International Politics

Universytetska str., 14, 88000, Uzhhorod, Ukraine

The United States of America has one of the most complex systems of levels of government and local government, in particular. In the USA, state powers are distributed between local, state and national authorities. This is an important point, since citizens are faced with different levels of government every day, but for different reasons. In the USA, there are several levels of government, the first of which is state, and the rest belong to the levels of local government.

It is important to note that the principles of separation of powers between levels of public power were embodied in doctrines that were compiled in the 70s of the 19th century. These doctrines are named after the names of judges of the US Supreme Court, namely: the Dillon Doctrine (Dillon Rule Law) and the Cooley Doctrine (Cooley Doctrine Law), known as Home rule. The main fundamental difference between these legal doctrines is the question of who has primary power.

Some states take into account the Dillon doctrine, and some the Cooley doctrine, some states have a mixed format.

According to US law, the United States of America consists of 50 states and the District of Columbia with its capital – Washington. The systems of local government in different states are diverse, in view of this, local government and management in the states are based on the basis of administrative-territorial division, which is within the competence of the state. Most states, except for two, are divided into counties. There are more than three thousand counties in the USA, their population elects a number of officials, including: sheriff, prosecutor (attorney), treasurer. Municipal officials work under their leadership. Local government plays a large role in the USA.

The division of government power in the United States is described. The functions of the branches of government in the United States are analyzed. The level of trust in the federal government is described, according to a Pew Research Center survey.

Key words: local government, USA, government, legislation, Washington, citizens, civil society.

УДК 316.658-057.875:355.4:378.4

DOI <https://doi.org/10.30970/PPS.2025.61.37>

РОЛЬ УНІВЕРСИТЕТСЬКОЇ СПІЛЬНОТИ У ФОРМУВАННІ ГРОМАДЯНСЬКОЇ АКТИВНОСТІ СТУДЕНТІВ ПІД ЧАС ВІЙНИ

Оксана Зелена

*Дрогобицький державний педагогічний університет імені Івана Франка,
факультет історії, педагогіки та психології,
кафедра філософії, соціології та політології імені професора Валерія Скотного
вул. Івана Франка, 26, 82100, м. Дрогобич, Україна*

У статті вивчається питання впливу університетської спільноти на громадянську, волонтерську та іншу соціальну активність студентства в умовах війни. Дослідження побудоване на основі емпіричних даних за результатами трьох хвиль соціологічного опитування здобувачів освітнього ступеня бакалавра першого року навчання Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка (лютий – березень 2023, лютий – березень 2024, березень 2025 рр.), які містили питання громадянської ідентичності, участі у волонтерській та громадській діяльності, зацікавленості політикою тощо. Установлено, що абсолютна більшість студентів відчула підвищення гордості за своє українське громадянство під впливом війни. Показано, що первинна ідентичність молоді суттєво змінилася: якщо на початку війни значна частка першокурсників ототожнювала себе передусім зі своєю національністю, то в наступні роки домінантною стала ідентифікація себе громадянином України. Університетське середовище виявилось особливо дієвим у залученні молоді до волонтерства та культурно-мистецьких ініціатив – ці види активності найчастіше називали студенти як ті, до яких вони доєдналися завдяки університету. Також помітну роль відіграє студентське самоврядування, тоді як участь у суто політичних акціях або молодіжних радах є менш поширеною. Абсолютна більшість першокурсників безпосередньо провадила волонтерську діяльність на підтримку армії, ТрО та переселенців. Водночас інтерес до формальної політики серед студентів за час війни знизився, відповідно, байдужість до політики зросла.

Резюмовано, що університетська спільнота відіграє вагомий роль у вихованні активного громадянина, що особливо важливо в кризові часи. Участь студентів у волонтерських та громадських проєктах під час війни дала їм цінний досвід самоорганізації, взаємодопомоги й лідерства – той соціальний капітал, який стане основою для повоєнного відновлення країни.

Ключові слова: університетська спільнота, студентство, громадянська активність, волонтерство, війна, третя місія університету, соціальний капітал, колективна ефективність.

Університетська спільнота має відігравати ключову роль у створенні середовища, що сприяє вихованню відповідального, свідомого громадянина. У сучасних умовах повномасштабної війни в Україні питання формування громадянської активності молоді набуває особливої важливості. Студентство як активна й мобільна частина суспільства має великий потенціал для участі в суспільно значущих процесах, зокрема у волонтерському русі, інформаційному спротиві, підтримці внутрішньо переміщених осіб і відновленні постраждалих міст та сіл. Саме в умовах війни виявляється реальна здатність закладів вищої освіти не лише надавати знання, а й формувати стійкі цінності, здатність до солідарності, критичного мислення й дії в умовах кризи.

Ба більше, у контексті сучасних демократичних трендів українські університети, окрім навчальної та наукової функції, дедалі більше реалізують «третю місію» – служіння суспільству, використовуючи свій інтелектуальний і організаційний потенціал поза ака-

демічним середовищем задля суспільної користі [1]. Досвід російсько-української війни чітко показує, що роль університетських спільнот як осередків згуртування молоді та її залучення до суспільно корисної діяльності виявилася надзвичайно ефективною через волонтерські програми, просвітницькі проекти, партнерство з громадою тощо.

Аналіз останніх публікацій і досліджень. Питання формування громадянської активності молоді, як головного соціального капіталу будь-якої держави, завжди зберігає свою актуальність і перебуває у фокусі уваги філософів, соціологів та політологів. Місце і роль освіти в цьому процесі як соціального інституту, а закладу освіти як соціальної організації додає вагомості цій проблемі, особливо в умовах війни. Теоретична основа громадянського виховання в закладах освіти закладена ще Д. Дьюї [2], А. Астіном [3], Р. Патнамом [4] та ін.

Молодіжну проблематику щодо соціального, політичного та економічного становища молоді, її ролі й впливу на суспільні та державотворчі процеси постійно моніторять фахівці. Зокрема, молодь є об'єктом емпіричних досліджень фонду «Демократичні ініціативи» імені Ілька Кучеріва, Центру Разумкова [5], групи «Рейтинг» [6], Інститут демографії НАНУ [7], агенції Info Sapiens [8] та ін. Поряд із регулярними опитуваннями, які забезпечують системні зрізи настроїв молоді, академічні дослідження зосереджуються на глибинному аналізі її соціальної та політичної активності під час війни. Зокрема, соціологиня О. Піменова вивчала особливості соціальної активності студентської молоді в умовах війни [9]. Волонтерські ініціативи українських університетів в умовах війни аналізувала Т. Сидорук [10]. А. Гарашова комплексно досліджувала молодь України в контексті війни, відбудови країни та її майбутнього [11]. Особливості соціалізації студентської молоді в умовах війни розкрив Ю. Павлов [12]. Раніше авторкою цієї розвідки у співавторстві з І. Мірчук опубліковано низку статей, присвячених впливу війни на громадянську ідентичність, громадянську позицію та геополітичні настрої молоді, бачення свого майбутнього та майбутнього України [13–15].

Постановка проблеми. Нашу розвідку вибудовуємо в контексті низки концепцій громадянської освіти щодо впливу соціального середовища (у цьому разі – університетського середовища) на формування громадянських якостей молоді. Власне, американський філософ Д. Дьюї вважає, що навчальний заклад моделює демократичне суспільство в мініатюрі та виховує громадянські чесноти через спільну діяльність [2]. Автор теорії студентської залученості А. Астін стверджує, що чим більше студент включений у життя університету (академічне і позанавчальне), тим ширше розкривається його особистісний потенціал і формується активна позиція [3]. Нарешті, згідно з визначенням соціального капіталу та колективної ефективності громад американського політолога Р. Патнама, повертає увагу думка вченого, що тісні мережі довіри і взаємодопомоги в спільноті (у студентському колективі) значно підвищують спроможність до спільних дій [4]. У сучасному українському кейсі війна стала перевіркою суспільної спроможності та злагодженості, а студентські громади продемонстрували високий рівень колективної ефективності та самоорганізації для допомоги армії.

Мета статті – на основі емпіричних даних дослідити, яку роль відіграла належність до університетської спільноти у формуванні громадянської активності студентів в умовах війни. Під громадянською активністю розуміємо залученість до волонтерської допомоги, участь у студентському самоврядуванні, просвітницьких, культурних, благодійних заходах, молодіжних організаціях, зацікавленість у суспільно-політичному житті тощо. Гіпотеза дослідження полягає в тому, що університетське середовище, зокрема під час війни, стає основною платформою соціальної залученості студентів.

Основою емпіричного аналізу стали результати трьох хвиль соціологічного дослідження «Соціологічний портрет першокурсника в умовах війни», проведеного в Дрогобицькому державному педагогічному університеті імені Івана Франка. Опитування проводили онлайн серед студентів першого курсу денної форми навчання в такі періоди: 25 лютого – 12 березня 2023 р., 20 лютого – 5 березня 2024 р., 12–31 березня 2025 р. Опитувальник розроблено дослідницькою групою соціологічної навчально-наукової лабораторії університету та він містив чотири тематичні блоки: проблеми якості освіти та академічної доброчесності в університеті; психоемоційний стан молоді під час війни, їхні уявлення щодо майбутнього України та власного майбутнього; громадсько-політичний блок; міграційні настрої та плани на майбутнє. В анкету включено низку запитань, сформульованих фахівцями Фонду «Демократичні ініціативи» імені Ілька Кучеріва та використаних у дослідженні «Самопочуття українців під час війни: емоції, очікування, особистий досвід – опитування в західних та центральних регіонах» [16].

Вікова група респондентів – молодь 17–19 років. Під час першої хвилі методом випадкової вибірки опитано 410 студентів першого курсу, другою хвилею до анкетування залучено 338 першокурсників університету, обсяг вибірки 2025 р. – 322 респонденти.

Отримані дані з громадсько-політичного блоку анкети взято за основу цієї розвідки. Питання стосувалися моніторингу рівня громадянської ідентичності, аналізу форм соціальної активності, реальної участі в інституціях громадянського суспільства, волонтерської діяльності студентів та зацікавленості молоддю політикою.

Слід зазначити, що дослідження є локальним (на прикладі одного університету на заході України) і стосується студентів лише першого курсу, які вступили на навчання вже в умовах воєнного часу. Отримані результати не претендують на репрезентацію для всієї студентської молоді України, однак можуть бути використані для зіставлення з висновками інших національних опитувань та експертних спостережень щодо активізації молоді у 2022–2025 років.

Виклад основного матеріалу дослідження. Дослідження розпочнемо з вивчення зміни рівня громадянської ідентичності студентів під впливом війни. Можна стверджувати, що війна переважно консолідувала громадянську ідентичність молодого покоління. Аналіз відповідей запитання «Чи вплинула війна на формування Вашої громадянської ідентичності?» показує, що абсолютна більшість респондентів обрала варіант «Я став/ла більше пишатися, що є громадянином/кою України» – у 2023 році відсоток таких був найвищим – 91,7 %, і перебував на відносно високому рівні від 77,7 % до 81,1 % у 2024–2025 рр. (див. рис. 1). Такі результати корелюються з даними, отриманими соціологічною службою Центру Разумкова, згідно з якими гордість за громадянство у 2023 р. сягнула 88,5 %, а у 2024 р. – 87,9 % [5]. Незначне відхилення від загальнонаціональних даних можна пояснити меншою вибіркою вужчої вікової категорії респондентів (17–19 років), а також значною часткою відповідей, що припадає на запитання «Я не відчув/ла жодних змін у моїй приналежності до громадянської спільноти», яке охоплює як осіб, що від початку мали позитивне ставлення й не зазнали змін, так і тих, хто зберігає первинно негативне сприйняття.

Емпіричні дані також засвідчують зміни й у тому, як студенти визначають свою «першочергову ідентичність» (див. рис. 2). Розподіл відповідей першокурсників на питання «Ким ви себе насамперед відчуваєте?» за 2023, 2024 та 2025 роки. Ще на початку 2023 р. найбільш поширеною була етнокультурна самоідентифікація: 52,1 % студентів зазначили, що передусім відчувають себе «представником своєї національності», тоді як «громадянином України» себе насамперед назвали 42,5 % опитаних. Тобто навіть у лютому – березні

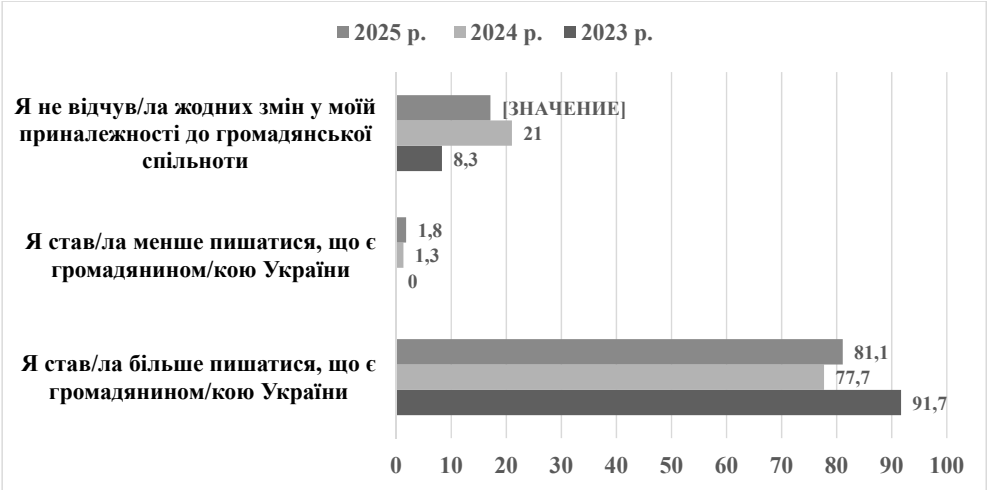

Рис. 1. Розподіл відповідей (%) респондентів на запитання «Чи вплинула війна на формування Вашої громадянської ідентичності?».

Джерело: Укладено авторкою на основі даних трьох хвиль дослідження загального масиву (2023–2025 рр.)

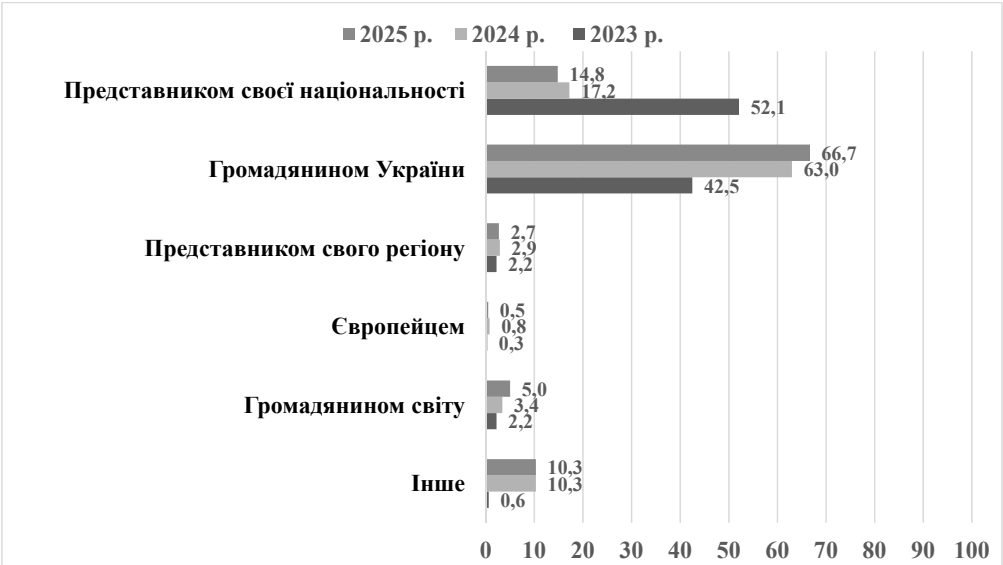

Рис. 2. Розподіл відповідей (%) респондентів на запитання «Ким ви себе насамперед відчуваєте?»

Джерело: Укладено авторкою на основі даних трьох хвиль дослідження загального масиву (2023–2025 рр.)

2023 р., після року війни, для значної частини молоді ще зберігалася дихотомія національної чи громадянської ідентичності. Проте вже за рік картина різко змінилася: у 2024–2025 рр. 63 % та 66 % першокурсників на перше місце ставлять свою ідентичність громадянина України, і тільки 17,2 % та 14,8 % – представника національності відповідно. Таке переформатування ідентичностей може свідчити, що держава, як політична інституція, для студентів стала гарантом існування українців як спільноти.

Важливим складником дослідження є визначення видів соціальної активності студентів, які вони пов'язують зі своєю належністю до університетської спільноти, тобто в чому саме університет стимулював чи полегшував їх участь (див. рис. 3).

Згідно з відповідями першокурсників на запитання з можливістю множинного вибору: «На вашу думку, залучення до яких видів соціальної активності сприяє ваша належність до нашої університетської спільноти?», волонтерство та участь у студентському самоврядуванні активно обирали студенти за всі три роки проведення опитувань, з максимальними значеннями в 2023 р. Примітно, що у 2024–2025 рр. у список лідерів додалася та закріпилася участь у культурно-мистецьких заходах, отримавши майже 30 %. Така ситуація простежується з науково-освітніми заходами, що аналогічно становить 11,2 % та 7,2 % за результатами другої та третьої хвиль опитувань. Це можна пояснити тим, що на початок навчального 2023 р. будь-які розважальні чи культурні події майже не проводились або мали волонтерський характер. Поступово Університет адаптувався до життя під час війни, почали відновлюватися традиційні свята, конкурси, вечори, головню з патріотичним ухилом [17].

Окремо проаналізуємо показник фактичної участі першокурсників у волонтерській діяльності Дані дослідження демонструють дуже високий та стабільний рівень залученості:

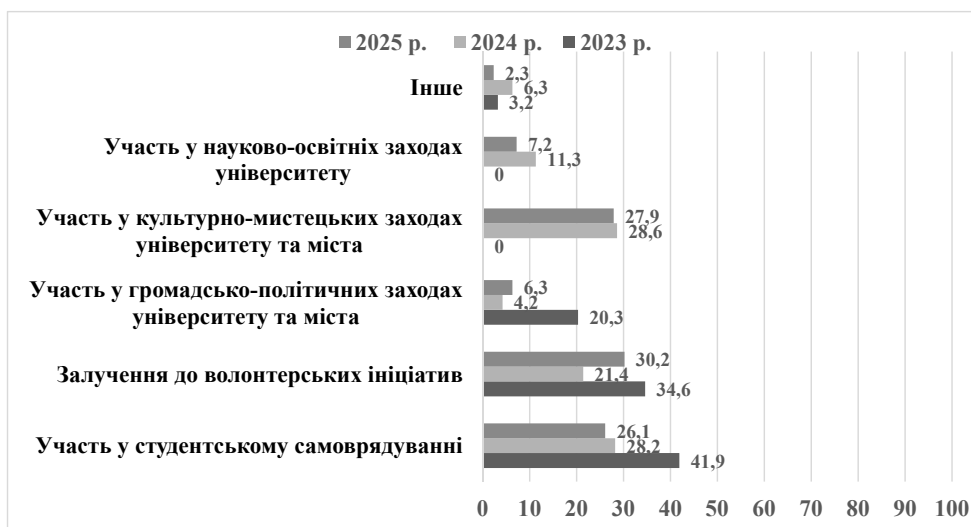

Рис. 3. Розподіл відповідей (%) респондентів на запитання «На вашу думку, залучення до яких видів соціальної активності сприяє ваша належність до нашої університетської спільноти?»

Джерело: Укладено авторкою на основі даних трьох хвиль дослідження загального масиву (2023–2025 рр.)

у 2023–2025 рр. до 60 % респондентів відповіли «Так, допомагав/ла фізично або/та фінансово» протягом останнього року, і близько 20 % планують долучитися до волонтерства (див. рис. 4).

Слід зауважити, що такі дані не цілком збігаються з результатами досліджень, проведених UNFPA серед молоді України у 2023 та 2024 рр. За даними опитування, сума тих, хто волонтерив протягом останніх 12 місяців, і тих, хто займався протягом останніх 12 місяців і раніше, становить 42 % та 51 % відповідно. Власне, високий рівень залучення до волонтерства серед опитаних нами першокурсників можна пояснити інституційним впливом Університету, коли волонтерська діяльність реалізується системно й організовано. Як приклад, благодійна студентська ініціатива «Франко-дрон», яка стартувала в ДДПУ імені Івана Франка ще в березні 2023 року й стала частиною великого волонтерського руху за підтримки керівництва ЗВО [18].

Якщо громадянська активність в умовах війни є популярною серед молоді, то інтерес до політики помітно спадає (див. рис. 5). У 2023 р. аж 88,6 % студентів першокурсників зазначили, що цікавляться політикою тією чи іншою мірою (29,2 % – «дуже цікавлюсь», 59,4 % – «скоріше цікавлюсь»). Такі результати можемо пояснити згуртованістю суспільства на тлі вторгнення: політичні новини, дії влади, міжнародна підтримка – усе це було в центрі уваги навіть молодих людей, які щойно закінчили школу.

Однак у 2024 році інтерес відчутно знизився, бо лише 14,7 % продовжували дуже цікавитися політикою, 45,4 % – скоріше цікавилися; натомість зросла частка пасивно налаштованих (34,5 % «скоріше не цікавлюсь» проти 8,9 % торік). У 2025 р. ця тенденція посилилася: сумарно 50,9 % виявили інтерес, інша половина – байдужість (36,9 % + 12,2 %). Так, за три роки війни політична зацікавленість студентської молоді суттєво знизилася. Така ситуація більш ніж очевидна, бо перші два роки українське суспільство було максимально мобілізоване: хтось воював, а хтось працював на швидку перемогу в тилу. Далі

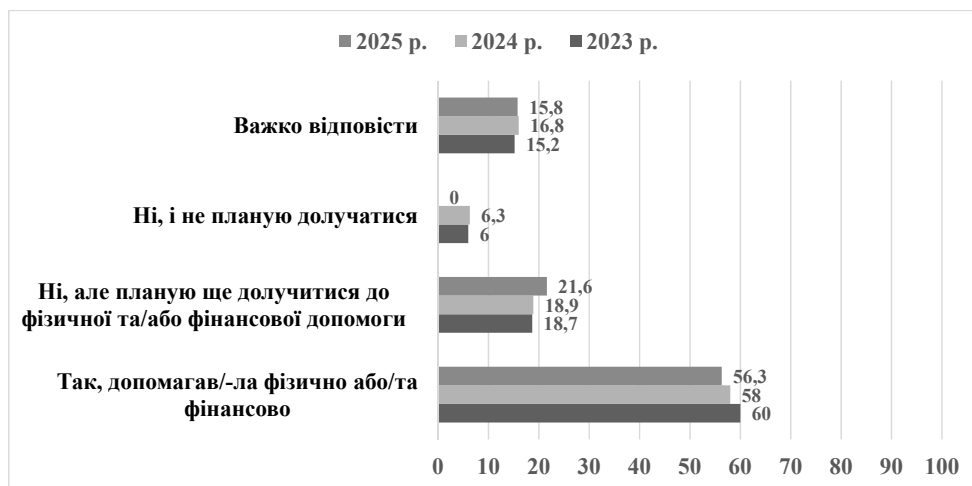

Рис. 4. Розподіл відповідей (%) респондентів на запитання «Чи залучені Ви до волонтерської допомоги армії / ТРО / іншим тимчасово переміщеним особам?»

Джерело: Укладено авторкою на основі даних трьох хвиль дослідження загального масиву (2023–2025 рр.)

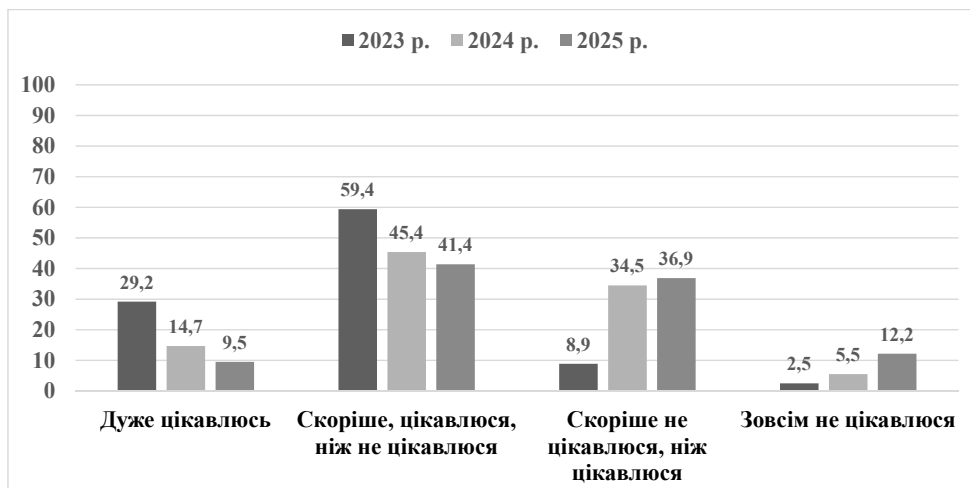

Рис. 5. Розподіл відповідей (%) респондентів на запитання «Чи цікавитеся ви політикою?».

Джерело: Укладено авторкою на основі даних трьох хвиль дослідження загального масиву (2023–2025 рр.)

почала спрацьовувати втома та виснаження від війни та політики. Молодь намагається жити попри війну, а також варто врахувати, що значна частина нинішніх першокурсників – це підлітки, яким було 14–16 років на початку війни; вони ще не є виборцями й природно мало цікавляться політикою.

Для розуміння, де саме зосереджується громадянська активність студентства, у 2025 р. в опитувальник додано таке запитання: «У діяльності яких інститутів громадянського суспільства Ви брали участь за останній рік?», % (див. рис. 6). Згідно з результатами, третина від опитаних студентів (31,5 %) відповіли, що ніде не брали участі впродовж останнього року. Найбільший відсоток участі припав на органи студентського або шкільного самоврядування – 26,6 %. Друге місце – волонтерські організації та ініціативи (11,7 %).

Далі розмістилися позиції організації, пов'язані з освітою, наукою, мистецтвом, музикою (9 %), а також спортивні організації (7,7 %). Решта інституцій демонструють дуже низький рівень залучення студентів. Загалом, цей розподіл дає нам змогу припустити, що студентська молодь реалізує свою активність переважно через неформальні об'єднання або структурні підрозділи університетів (самоврядування, спортивні секції, волонтерські осередки). Участь у класичних громадських організаціях чи політичних партіях поки що маргінальна.

Висновки. Результати цього дослідження вказують на важливу роль університетської спільноти у формуванні громадянської активності студентської молоді під час війни. Університет став центром консолідації, що об'єднав студентів навколо спільних цінностей та конкретних дій на благо суспільства.

Під впливом війни студентська молодь продемонструвала безпрецедентний рівень патріотизму й готовності до волонтерства. Більшість першокурсників відчула зростання гордості за Україну та визначила свою ідентичність через належність до українського громадянства. Абсолютна більшість брала участь або прагне долучитися до волонтерської допомоги фронту чи постраждалим.

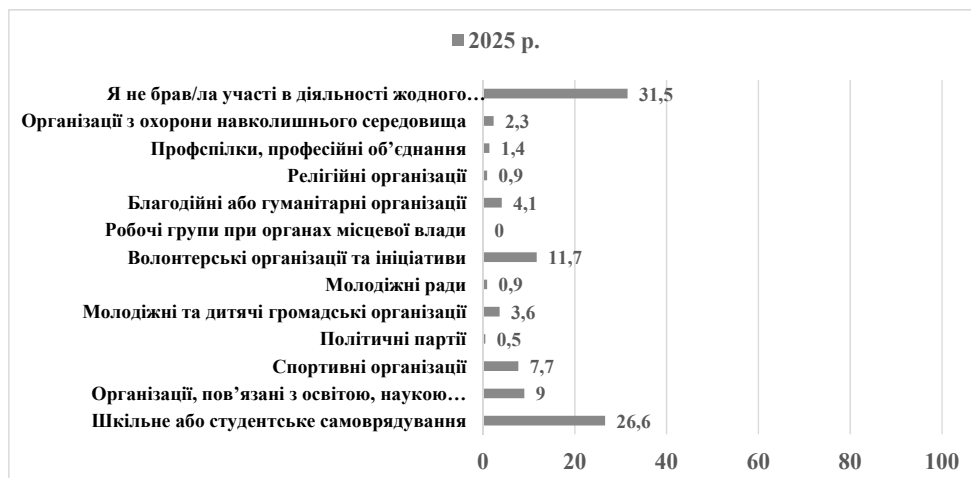

Рис. 6. Розподіл відповідей (%) респондентів на запитання «У діяльності яких інститутів громадянського суспільства ви брали участь за останній рік?»

Джерело: Укладено авторкою на основі даних третьої хвилі дослідження загального масиву

Найбільше вплив університетської спільноти проявився в залученні студентів до волонтерства та культурно-просвітницьких ініціатив (благодійні акції, творчі заходи на підтримку військових). Також значна частка студентів включилася в студентське самоврядування, що, сподіваємося, дає змогу формувати лідерські якості. Натомість, участь у формальних політичних структурах чи громадських організаціях є найнижчою – студентська активність переважно зосередилася всередині університету.

Дозволимо собі зауважити, що досвід українських університетів в умовах війни (2022–2025 рр.) може слугувати прикладом, як академічна спільнота здатна згуртувати молодь перед обличчям надзвичайних викликів. Студенти-добровольці, студентські лідери, молодіжні ініціативи – усе це стало невід'ємною частиною загальнонародного опору й наближення перемоги. Університети мають продовжувати бути для молоді опорою, середовищем для зростання та співпраці вже в мирний час, щоб зберегти той рівень громадянської активності, що загартувався у час війни, і спрямувати його на творення нової успішної України.

Список використаної літератури

1. Що таке третя місія університетів і чому вона важлива в час війни? Український католицький університет. 2024, 17 жовтня. URL: <https://surl.li/wsijal> (дата звернення: 24.07.2025).
2. Sikandar A. John Dewey and His Philosophy of Education. Journal of Education and Educational Development. Vol. 2 No. 2. 2015. 191–201 pp.
3. Astin A. W. Student involvement: A developmental theory for higher education. Journal of College Student Development. 1984. 40(5), 518–529.
4. Putnam R. D. Bowling Alone: America's Declining Social Capital. Journal of Democracy. 1995, 6 (1): 65–78.

5. День Незалежності України: цінність держави, згуртованість та волонтерство під час війни. Загальнонаціональне опитування проведено Фондом «Демократичні ініціативи» імені Ілька Кучеріва спільно з соціологічною службою Центру Разумкова з 8 по 15 серпня 2024 року. URL: <https://surl.li/dswikq> (дата звернення: 24.07.2025).
6. Результати опитування Соціологічної групи «Рейтинг». Комплексне дослідження: Як війна змінила мене та країну. Підсумки року. 21.02.2023. URL: <https://surl.lu/cneniv> (дата звернення: 24.07.2025).
7. «Між бажанням і дією є велика різниця»: Лібанова про бажання 80 % молоді виїхати за кордон. Українські національні новини. Київ, 17 вересня 2024. URL: <https://surl.li/dfzeuf> (дата звернення: 24.07.2025).
8. Костюченко Т., Волосевич І., Info Sapiens. Вплив війни на молодь в Україні. Дослідницька агенція Info Sapiens, 2024, 83 с.
9. Піменова О. Соціальна активність студентської молоді: особливості розвитку в умовах війни. Вісник Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого. 2025. № 2 (65). С. 190–199.
10. Сидорук Т. Волонтерські ініціативи українських ЗВО в умовах повномасштабної російсько-української війни. Аналітична записка. Острог, 2024. 31 с.
11. Гарашова, А. Молодь України: війна, відбудова та відповідальність за майбутнє. Українська молодь. 2024, серпень, 15. URL: https://www.ukrmol.kiev.ua/2024/08/blog-post_92.html (дата звернення: 25.07.2025).
12. Павлов Ю. Особливості соціалізації студентської молоді в умовах війни: проблеми та перспективи. Перспективи. Соціально-політичний журнал № 1, 2025. С. 154–162.
13. Зелена О. Динаміка настроїв студентської молоді в умовах війни щодо майбутнього України (2022–2024) (за результатами соціологічного моніторингу). Axis Europae, 6, 2025, 164–175.
14. Зелена О. Я., Мірчук І. Л. Громадянська ідентичність студентської молоді під час війни (кейс Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка). Регіональні студії. 2023. № 34. С. 12–17.
15. Зелена О., Мірчук І. Вплив війни на громадянську позицію та геополітичні настрої студентської молоді в Україні. Вісник Львівського університету. Серія філос.-політолог. студії. 2022. Вип. 43. С. 264–274.
16. Самопочуття українців під час війни: емоції, очікування, особистий досвід – опитування у західних та центральних регіонах. Фондом «Демократичні ініціативи» імені Ілька Кучеріва. 7 червня 2022. URL: <https://surl.lu/nqddjg> (дата звернення: 24.07.2025).
17. Думич В. Волонтерська діяльність Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка в умовах повномасштабної агресії Росії проти України. Проблеми гуманітарних наук : збірник наукових праць Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка. 2024. Серія Історія, 15/57. С. 113–123.
18. Підтримка воїнів: університет зібрав кошти на чергову партію FPV-дронів для ЗСУ. Дрогобицький державний педагогічний університет імені Івана Франка. URL: <https://surl.cc/vzlrpg> (дата звернення: 25.07.2025).

THE ROLE OF THE UNIVERSITY COMMUNITY IN SHAPING STUDENTS' CIVIC ENGAGEMENT DURING THE WAR

Oksana Zelena

*Drohobych Ivan Franko State Pedagogical University,
Faculty of History, Pedagogy, and Psychology, Department of Philosophy, Sociology,
and Political Science named after Professor Valeriy Skotny
Ivan Franko Str., 24, 82100, Drohobych, Ukraine*

The article examines the influence of the university community on students' civic, volunteer, and other social activities during wartime. The study is based on empirical data obtained from three waves of a sociological survey conducted among first-year bachelor's degree students at Drohobych Ivan Franko State Pedagogical University. (February–March 2023, February–March 2024, March 2025). The survey included questions on civic identity, participation in volunteer and public activities, interest in politics, and related topics. It was found that the overwhelming majority of students experienced an increase in pride for their Ukrainian citizenship under the impact of the war. It is shown that the primary identity of young people has significantly changed: while at the beginning of the war a considerable share of first-year students identified themselves primarily with their nationality, in the following years the dominant self-identification became that of being a citizen of Ukraine. The university environment proved to be particularly effective in engaging young people in volunteering and cultural-art initiatives. Student self-government also plays a noticeable role, whereas participation in purely political actions or youth councils is less common. The vast majority of first-year students were directly engaged in volunteer activities in support of the Armed Forces of Ukraine, the Territorial Defense Forces, and internally displaced persons. At the same time, interest in formal politics among students decreased during the war, and indifference to politics increased.

It is concluded that the university community plays a significant role in fostering active citizenship, especially in times of crisis. Students' participation in volunteer and community projects during the war provided them with valuable experience in self-organization, mutual assistance, and leadership – the social capital that will serve as a foundation for the country's post-war recovery.

Key words: university community, students, civic engagement, volunteering, war, third mission of the university, social capital, collective efficacy.

УДК 327.7(341.3):327.8

DOI <https://doi.org/10.30970/PPS.2025.61.38>

ЕВОЛЮЦІЯ САНКЦІЙНОЇ ПОЛІТИКИ ЄС ТА ОЦІНКА ЇЇ ЕФЕКТИВНОСТІ В КОНТЕКСТІ РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКОЇ ВІЙНИ

Ольга Івасечко, Лілія Горбачова

*Національний університет «Львівська політехніка»,
Інститут гуманітарних та соціальних наук, кафедра політології та міжнародних відносин
вул. Степана Бандери, 12, 76014, м. Львів, Україна*

У статті висвітлено особливості трансформації санкційної політики Європейського Союзу в контексті російсько-української війни. Розглянуто ключові етапи та зміст ухвалених ЄС обмежувальних заходів, спрямованих на стримування російської агресії, захист міжнародного права та підтримку територіальної цілісності України, починаючи з 2014 року. Особливу увагу приділено пакетам санкцій, запровадженням після повномасштабного вторгнення Російської Федерації в Україну в лютому 2022 року, які передбачають не лише розширення персональних і секторальних обмежень, а й запровадження додаткових тарифів на сільськогосподарську продукцію з росії та Білорусі, заборону доступу до портів для суден так званого тіншового флоту та обмеження на експорт технологій подвійного використання. Проаналізовано стратегії, які дали змогу країні-агресору адаптуватися до санкційного тиску. У статті також розглянуто виклики, з якими стикається ЄС у процесі запровадження обмежувальних заходів, зокрема складність контролю за дотриманням санкцій, обхідні шляхи через треті країни, різний ступінь зацікавленості держав-членів у посиленні санкційного режиму. Описано пріоритетні напрями діяльності Союзу для підвищення ефективності санкцій, як-от: розширення дії «закону Магнітського» на корупцію, активного використання вторинних санкцій, створення централізованого органу, а також ширшого залучення міжнародних партнерів. Зазначено, що послідовна еволюція санкційного режиму демонструє адаптивність політики ЄС до мінливої геополітичної ситуації, а також зростання ролі санкцій як інструменту стримування агресора. Зроблено висновок, що санкційна політика ЄС є важливим елементом комплексної стратегії реагування на агресію росії, однак потребує постійного оновлення, узгодженості дій та підтримки з боку глобальних партнерів для забезпечення її довгострокової результативності.

Ключові слова: санкції, обмежувальні заходи, санкційна політика, Європейський Союз, російсько-українська війна, зовнішня політика.

Актуальність дослідження. У контексті повномасштабної військової агресії Російської Федерації проти України, розпочатої у 2022 році, питання ефективного реагування міжнародної спільноти на порушення міжнародного права та загрози європейській безпеці набули особливого значення. Європейський Союз, як один із ключових акторів глобальної політики, розгорнув безпрецедентну за масштабами та тривалістю санкційну кампанію проти росії. Це стало не лише інструментом тиску на державу-агресора, а й своєрідним випробуванням для самого ЄС у питаннях єдності, гнучкості та здатності оперативно реагувати на міжнародні кризи. З огляду на стратегічне значення санкцій для збереження міжнародного правопорядку, захисту суверенітету України та запобігання подальшій ескалації конфлікту, особливої важливості набуває вивчення еволюції цієї політики, її механізмів, масштабів та результатів. Аналіз ефективності санкцій дає змогу оцінити, наскільки обрані інструменти допомагають досягти поставлених цілей та які корективи можуть бути внесені задля посилення їх впливу.

Тому метою статті є аналіз етапів еволюції санкційної політики Європейського Союзу щодо Російської Федерації в контексті російсько-української війни, а також оцінка ефективності запроваджених обмежень з погляду досягнення політичних, економічних та безпекових цілей ЄС.

Джерельною базою цього дослідження стали офіційні документи та пресрелізи, розміщені на вебсайтах інституцій Європейського Союзу: Європейської комісії, Ради ЄС, Європейського парламенту та Європейської Ради [1–4; 7–9; 18; 19], які дали змогу простежити етапи формування санкційної політики, виявити зміни в підходах до її реалізації та окреслити ключові особливості санкційної практики ЄС. Для оцінки ефективності санкцій та аналізу стійкості російської економіки у відповідь на обмежувальні заходи використано статистичні дані Міжнародного валютного фонду [10; 11], матеріали досліджень зарубіжних експертів та публікації українських фахівців у сфері безпеки, економіки та міжнародної політики [5; 12; 13; 15–17]. Крім того, важливу роль у формуванні аналітичного бачення сучасної санкційної політики та її результатів відіграли такі інформаційні ресурси, як EU Sanctions Map та War Sanctions [6; 14].

Основний матеріал. Санкції є важливим інструментом спільної політики безпеки і оборони ЄС (далі – СПБО), за допомогою якого він може втручатися за необхідності для запобігання конфліктам або реагування на поточні чи нові кризи. Хоча їх називають «санкції», обмежувальні заходи ЄС не є каральними [1].

До заходів у «інструментарії» санкцій включають ембарго на постачання зброї, секторальні обмеження торгівлі та інвестицій, а також призупинення допомоги розвитку та торговельних преференцій, заморожування активів і візові заборони. Заявленою метою санкцій ЄС є підтримка міжнародного порядку безпеки, запобігання конфліктам, а також захист прав людини та стандартів демократії шляхом заохочення країн, на які поширюються санкції, до зміни своєї поведінки [2]. Санкції ЄС є пропорційними цілям, яких вони прагнуть досягти. Так, вони спрямовані на тих, хто відповідає за політику чи дії, на які ЄС хоче впливати, одночасно максимально зменшуючи будь-які непередбачувані наслідки.

Оскільки вони є інструментом зовнішньої політики, санкції ЄС за своєю суттю застосовують у країнах, що не входять до Союзу, проте лише в межах його юрисдикції. Інакше кажучи, зобов'язання, що накладаються, є обов'язковими для громадян ЄС або осіб, які перебувають у ЄС чи ведуть тут бізнес. Деякі з них запроваджує Рада Безпеки Організації Об'єднаних Націй, а інші приймає ЄС самостійно. Рішення про ухвалення, поновлення або скасування санкційних режимів приймає Рада Європейського Союзу на основі пропозицій Високого представника Союзу з питань закордонних справ та політики безпеки. Європейська комісія разом з Високим представником вносять спільні пропозиції щодо санкцій до Ради для одностайного прийняття. Після публікації в Офіційному журналі вони стають частиною чинного законодавства ЄС [1].

Виконання санкцій на належному рівні є критично важливим для досягнення поставлених цілей, й основна відповідальність за це покладається на держав-членів ЄС та їхні національні компетентні органи. Європейська комісія активно сприяє цьому процесу, забезпечуючи підтримку та координацію через низку механізмів, зокрема:

- регулярно проводяться засідання експертної групи з імплементації санкцій, що дає змогу Комісії підтримувати зв'язок з відповідними національними органами влади;
- у березні 2022 року створено спеціальну «Цільову групу з питань заморожування та арешту активів» (Freeze and Seize Task Force), яка покликана підвищити ефективність дій щодо блокування фінансових та інших ресурсів, що належать підсанкційним російським і білоруським особам та організаціям;

– функціонує Група високого рівня під головуванням єврокомісарки Мейрід Мак-Гіннес, що об'єднує представників урядових структур усіх 27 країн ЄС, а також представників бізнесу та промисловості для обміну інформацією та координації дій;

– додатково Комісія організовує спеціалізовані зустрічі з представниками зацікавлених сторін, під час яких обговорюють практичні аспекти впровадження санкцій [3].

Виміряти ефективність санкцій складно, оскільки самі по собі вони рідко досягають усіх своїх цілей. Однак навіть за таких обставин санкції можуть мати корисні вторинні ефекти, наприклад, стримуючи інших учасників від такої поведінки. Що ширша міжнародна підтримка санкцій ЄС і що тісніші стосунки між ЄС та країною, на яку поширюються санкції, то вищою буде ймовірність успіху [2].

У цьому контексті важливу роль відіграє міжнародна координація. Для підвищення дієвості санкційних заходів Європейський Союз активно узгоджує свою політику з провідними глобальними партнерами, як-от США, Велика Британія, Японія, Південна Корея, Канада, Австралія, Швейцарія, Нова Зеландія та Норвегія. Такий підхід дає змогу кожній країні адаптувати санкційні інструменти відповідно до власної економічної специфіки та ресурсного потенціалу [3].

До 2004 року офіційно на європейському рівні санкції як інструмент зовнішньої політики не використовували. Ба більше, у Європейській безпековій стратегії 2003 р. санкції як елемент європейської системи безпеки навіть не згадували [4], а на офіційному сайті ЄС не була розміщена ні загальноєвропейська стратегія щодо застосування санкційних заходів, ні загальний список підсанкційних держав.

Перший програмний документ «Основні принципи щодо застосування обмежувальних заходів (санкцій)» («Basic Principles on the Use of Restrictive Measures (Sanctions)») затверджено у 2004 році. Його ухвалено через шість місяців після того, як більш детальний документ – «Керівні принципи щодо застосування обмежувальних заходів (санкцій)» («The Guidelines on the Use of Restrictive Measures (Sanctions)») – створив інституційні засади санкційної діяльності ЄС. «Основні принципи» закріпили підхід до санкцій як до корисного інструменту зовнішньої політики, підкреслюючи їх здатність підтримувати й відновлювати мир та безпеку відповідно до принципів Статуту ООН та СПБО [5].

Уже наприкінці першого десятиліття XXI століття Європейський Союз, приєднавшись до санкційної кампанії США проти Ірану й значною мірою повторивши запроваджені Вашингтоном обмеження, уперше застосував комплексні санкції, включно з економічними – аж до нафтового ембарго та фінансових блокувань. Це не залишилося поодиноким випадком: нові торговельні санкції були накладені на Кот-д'Івуар та Сирію. Згодом ця тенденція чітко проявилася і в кампанії санкцій проти росії.

Станом на сьогодні ЄС підтримує понад 40 окремих санкційних режимів. Більшість із них мають географічну спрямованість – наприклад, щодо Сирії, Ірану чи Північної Кореї. Водночас є і горизонтальні режими, спрямовані на протидію тероризму, кібератакам, розповсюдженню та застосуванню хімічної зброї, а також серйозним порушенням прав людини [6].

Перші обмежувальні заходи ЄС проти росії запроваджені 17 березня 2014 року у відповідь на агресію РФ. На засіданні Ради ЄС у закордонних справах міністри ЄС рішуче засудили референдум у Криму та не визнали його результатів. Вони також вирішили запровадити додатковий комплекс заходів проти 21 посадовця, відповідального за дії, що загрожують територіальній цілісності України [7, с. 2].

Спершу це були обмежувальні заходи проти конкретних осіб, причетних до порушення суверенітету України, у вигляді замороження активів і заборони на в'їзд. Після ката-

строфи рейсу МН17 та подальшої ескалації конфлікту, ЄС у липні 2014 року перейшов до ширших економічних санкцій, які охопили фінансовий, енергетичний та оборонний сектори. Окрім цього, заборонено імпорту товарів з Криму, а також обмежено інвестиції та експорт технологій на півострів.

Упродовж 2015–2021 років санкційний режим залишався стабільним, із регулярним продовженням обмежувальних заходів кожні пів року. ЄС суворо пов'язав економічні санкції з виконанням Мінських угод. Окрім загальних економічних обмежень, Євросоюз також періодично оновлював список осіб та установ, які підпадали під санкції через дії, що підтримували територіальну цілісність України. До санкційного переліку додавали нових осіб, причетних до псевдовиборів, незаконної діяльності в Криму, переслідувань активістів і судових репресій.

На тлі подальшого загострення ситуації та посилення російської військової присутності біля кордонів України, у січні 2022 року ЄС оновив економічні санкції, а вже в лютому були введені нові обмеження щодо депутатів Держдуми, осіб, пов'язаних з окупаційною владою в ОРДЛО, а також обмеження на доступ Росії до фінансових ринків ЄС [8].

Після 24 лютого 2022 року, у відповідь на повномасштабне вторгнення росії на територію України, ЄС додав значну кількість осіб та організацій до списку санкцій та вжив безпрецедентних заходів з метою послаблення економічної бази країни-агресора, позбавлення її критично важливих технологій та ринків, а також значного обмеження її можливостей вести війну [9].

Перші пакети, затверджені ЄС, містили такі заходи, як заборона експорту товарів подвійного використання та оборонного призначення, блокування державного фінансування торгівлі або інвестицій з росією, обмеження експорту продукції, пов'язаної з переробкою нафти, запровадження обмежень в авіаційному секторі та заборона різних фінансових взаємодій та операцій з росією. Крім того, вони передбачали заборону росії на участь у системі SWIFT, заборону передавання та поширення певних російських державних інформаційних ресурсів та обмеження експорту товарів морської навігації та радіокомунікаційних технологій.

Упродовж 2022 року запроваджено додаткові заходи, що передбачали повну заборону на операції з певними російськими державними підприємствами та ключовими російськими банками, імпорту чорної металургії та російського золота, експорту предметів розкоші, доступу до портів і на будь-які російські та білоруські автомобільні перевезення товарів, що підпадають під санкції обмеження на імпорту нафти та послуги з транспортування нафти.

Протягом 2023 року Рада запровадила суворіші енергетичні заходи та посилені заходи проти обходу антимонopolних заходів, включно із зобов'язаннями операторів договірно заборонити реекспорт певних чутливих товарів до РФ, додатковими торговельними та транспортними заходами, як-от додаткові обмеження на експорт чутливих товарів подвійного використання й передових технологій, а також заходи щодо сприяння продажу активів з росії операторами ЄС [6].

У 2024 році ЄС ухвалив ще 3 пакети санкцій. Загалом обмеження були застосовані до 229 осіб, 165 юридичних осіб та 79 танкерів «тіньового» російського флоту. Також запроваджено кілька інших каральних заходів: блокування SWIFT для російських фінансових установ; обмеження на фінансування росією неурядових організацій ЄС; пункт «не для РФ» в експортних контрактах на постачання; санкції проти російських пропагандистських організацій, включно з призупиненням трансляції «РІА Новості». Ці європейські санкції витримали судову перевірку після значних юридичних оскаржень з боку фізичних та юридичних осіб.

А лише протягом першої половини 2025 року Рада вже запровадила додаткові санкції проти понад 100 фізичних осіб та 100 організацій, які безпосередньо пов'язані з агресивною політикою Кремля, що підриває суверенітет і територіальну цілісність України. Вони також несуть відповідальність за грубі порушення прав людини, системні репресії проти громадянського суспільства, опозиції та медіа, а також за дестабілізувальну діяльність за межами Росії. 24 лютого 2025 року ухвалено 16-й пакет санкцій, 20 травня – 17-й, а 18 липня – 18-й.

Ці пакети заходів, зокрема, містять запровадження нових митних тарифів на агропродукцію та добрива з росії та Білорусі, обмеження для російських банків і зниження граничної ціни на російську нафту. Окрему увагу приділено боротьбі з тіншовим флотом: більш ніж 200 суднам заборонено заходити до портів ЄС та отримувати пов'язані послуги. Також розширено експортні обмеження на товари та технології подвійного призначення – вони торкнулися навіть тих організацій, що базуються в третіх країнах. У фокусі залишаються й хімічні речовини, технології для військово-промислового комплексу, запасні частини до обладнання – усе, що може зміцнити військовий потенціал РФ.

Санкційні заходи не обмежуються лише економічним та військовим тиском. ЄС також цілеспрямовано реагує на інформаційні загрози: призупинено ліцензії на мовлення низки російських медіа, пов'язаних з державним керівництвом, та заборонено їх трансляцію в межах Європейського Союзу. Окремі санкції застосовано до організацій, причетних до розробки та використання хімічної зброї, що підкреслює багатовекторність санкційного впливу [8].

Безумовно, можемо визнати успіхи європейських санкцій, проте, на жаль, ці санкції виявилися недостатніми. Вони створили значний тиск на російську економіку в перший рік війни. Свідченням економічних труднощів у 2022 році є стрибок рівня інфляції з 6,7 % до 13,8 % [10; 11]. Тим часом валовий внутрішній продукт росії впав на 3–4 % за перші дев'ять місяців війни, хоча аналітики спочатку прогнозували падіння ВВП до 10 % [12].

Однак країна-агресор змогла пристосуватися до санкцій завдяки низці стратегій, багато з яких почали впроваджуватися ще до повномасштабного вторгнення 2022 року. Після анексії Криму у 2014 році РФ вже перебувала під обмеженнями з боку Заходу, що дало змогу підготуватися до подальшого тиску. За оцінками експертки Кейлі Гленн, держави зазвичай захищають свою економіку від санкцій через імпортозаміщення, зміцнення зовнішніх зв'язків, введення контрсанкцій і зменшення залежності від домінуючих валют [13]. У РФ, зокрема, реалізовано стратегію економічної стабільності, відому як «Фортеса Росія», яка передбачала накопичення валютних резервів для підтримки рубля.

Ключову роль у пом'якшенні наслідків санкцій відіграв Китай. Зберігаючи рівновагу у відносинах із країнами Заходу і росією, він не запровадив власних обмежень проти Москви. Як наслідок, обсяг торгівлі між країнами значно зріс. Крім Китаю, РФ поглиблює співпрацю з іншими державами, які самі перебувають під санкціями, – зокрема, з Іраном та Північною Кореєю. Ці країни постачають Москві дрони, ракети та іншу військову техніку.

Водночас навіть у країнах Заходу виявляють порушення санкційного режиму: наприклад, у грудні 2023 року США висунули обвинувачення проти мережі в Бельгії, яка нелегально постачала електроніку російським компаніям, підриваючи експортний контроль [12]. Російська військова промисловість продовжує виготовляти компоненти для військової авіації, використовуючи верстати з Німеччини, боеголовки для крилатих та балістичних ракет, використовуючи обладнання з Чеської Республіки та Словаччини, ракети «Іскандер-М», Х-101, використовуючи обладнання зі Швейцарії. Усі ці поставки тривають, незважаючи на дипломатичні зусилля України та спеціального посланця ЄС з питань санкцій [14].

Росія досі експортує метали до ЄС на мільярди євро. Зокрема, Група НЛМК постачає напівфабрикати для металургії, водночас забезпечуючи російський військово-промисловий комплекс електротехнічною сталлю. Європа могла б замінити ці поставки українськими металами, але складна логістика – через війну – та лобіювання з боку компаній ЄС дають змогу росії залишатися великим експортером [15].

Російські олігархи працюють на російську військову промисловість і продовжують збагачуватися, не боячись обмежень з боку ЄС. Виявилось, що обійти їх доволі легко, зменшивши частку власності в таких корпоративних утвореннях до менш ніж 50 %; поточна політика санкцій ЄС спрямована лише на мажоритарних акціонерів. Тоді як компанії ЄС продавали свої російські активи за значними знижками під загрозою санкцій, російські олігархи отримали величезний прибуток від таких угод. Наприклад, у банківській сфері Володимир Потанін придбав дочірню компанію Societe Generale «Росбанк». Іншим прикладом є «Фармстандарт» Віктора Харитоніна, який придбав російський бізнес Henkel з виробництва косметики та побутової хімії, коли німецька компанія покинула РФ. Наразі жоден з олігархів не перебуває під індивідуальними санкціями ЄС [16].

Такі безпрецедентні за масштабом санкції проти росії виявили нові виклики, пов'язані з їх впровадженням, зокрема всередині ЄС. Серед них ключовими є складність координації між усіма 27 державами-членами та відсутність єдиних стандартів застосування. Оскільки санкції вимагають одностайного рішення, процес ухвалення стає довгим і складним, адже до нього залучені Європейська комісія, Рада ЄС та Європейська служба зовнішніх справ. Ба більше, кожні шість місяців санкційні пакети потребують оновлення, що відкриває простір для внутрішніх політичних маніпуляцій. Наприклад, Угорщина, Чехія та Словаччина домоглися винятків щодо імпорту російської нафти, а Угорщина навіть погрожує заблокувати санкційний пакет без гарантій енергетичної безпеки. Це яскраво демонструє: успішність санкційної політики ЄС напряму залежить від єдності та рішучості його членів.

Однією зі спроб створити більш послідовну політику стало ухвалення у 2020 році Глобального режиму санкцій за порушення прав людини, відомого як «Європейський закон Магнітського». Він дає змогу переслідувати винних у серйозних порушеннях прав людини, незалежно від країни, у якій це відбувається. Утім, цей режим не охоплює питання корупції – на відміну від аналогічних законів у США та Великій Британії. Такий недолік особливо критичний для країн зі слабкими правовими системами, де політичні еліти контролюють органи правопорядку. Додавання системної протидії корупції до режиму посилює ефективність санкцій і сприяло б більшій підзвітності. Натомість розрізненість і нерішучість залишаються слабкими місцями санкційної політики ЄС, яка вимагає довгострокового бачення та твердої спільної позиції країн-членів [17].

Для кращого контролю за дотриманням санкцій Єврокомісія активізувала роботу своїх торговельних і митних органів, щоб виявляти перенаправлення товарів через треті країни, які можуть виступати як «обхідні шляхи» до росії. Вона також веде діалог із цими країнами для порівняння статистики, оцінки ризиків та вироблення спільних дій. Крім того, ЄС отримує дані від приватного сектору про схеми обходу санкцій і шукає шляхи їх запобігання. Так, 23 червня 2023 року в межах 11-го пакету санкцій ЄС запровадив новий інструмент, спрямований на боротьбу з обходом обмежень через треті країни. Він стосується товарів високого ризику, які, попри санкції, все ще потрапляють до росії. Новий механізм дає змогу ЄС забороняти експорт таких товарів до країн, що сприяють реекспорту до РФ, а також обмежувати пов'язані з ними послуги [3].

Окрім цього, у 2024 році створений новий Орган з боротьби з відмиванням грошей (The Authority for Anti-Money Laundering and Countering the Financing of Terrorism

(AMLA)), який посилить нагляд у сферах високого ризику, а також сприятиме співпраці та обміну інформацією між підрозділами фінансової розвідки та органами влади на рівні ЄС [18].

А також почали діяти нові правила щодо кримінальної відповідальності за порушення санкцій. Вони уніфікують покарання у всіх країнах-членах і передбачають кримінальне переслідування за такі дії: невиконання вимог заморожування активів, порушення заборон на поїздки чи постачання зброї, фінансові операції всупереч санкціям або приховування активів. Додатково встановлюються єдині мінімальні стандарти покарань для фізичних та юридичних осіб, посилюється заморожування й конфіскація майна [19].

Економічні санкції залишаються одним із головних інструментів зовнішньої політики Європейського Союзу. Проте дослідження показують, що чим довше санкції тривають, тим менш ефективними вони стають. Це свідчить про необхідність глибших змін – зокрема, у забезпеченні дотримання обмежень, притягненні порушників до відповідальності та уніфікації санкційної політики в межах усього Союзу. Якщо не вжити рішучих кроків, санкції можуть втратити свою стримувальну силу в умовах затяжної агресії росії проти України.

Ключем до підвищення ефективності санкцій є створення надійних механізмів контролю за їх виконанням. Ідеться про контроль як за діяльністю компаній, так і за діями окремих осіб. Розширення практики застосування вторинних санкцій і жорсткіші покарання мають зробити порушення санкцій значно менш привабливим та фінансово ризикованим. У цьому контексті можна розширити обмін розвідувальною інформацією між державами, зокрема у сфері морських перевезень – щоб краще відстежувати діяльність так званого тіньового флоту, який допомагає обходити санкції.

Незважаючи на зусилля окремих представників ЄС, як-от спеціального посланника Девіда О'Саллівана, узгодженість у застосуванні санкцій досі залишається слабкою. Тож слід гармонізувати політику санкцій між державами-членами та узгодити її із ширшою стратегією економічної безпеки ЄС. Один із запропонованих кроків – створення централізованого органу санкційної політики на кшталт американського OFAC (The Office of Foreign Assets Control). Такий орган міг би координувати моніторинг, видачу ліцензій та надання винятків, усуваючи розбіжності між національними підходами.

Ще один важливий напрям – розширення сфери дії санкцій. Пропонується включити протидію корупції до «Європейського закону Магнітського», що дасть змогу запроваджувати санкції проти корумпованих чиновників, незалежно від географії діяльності. Крім того, необхідно активніше використовувати міжнародне право для боротьби з обхідними схемами, наприклад, проти суден, що діють поза правовим полем.

Оскільки обходи санкцій стали системними, звучать заклики до переходу від часткових обмежень до повного економічного ембарго. Такий радикальний крок може дати потужний ефект, оскільки чинна модель вже не забезпечує належного тиску.

Крім того, важливо змінити механізм ухвалення рішень щодо санкцій. Запровадження голосування кваліфікованою більшістю могло б зробити санкційну політику гнучкішою та менш вразливою до політичного блокування окремими державами. Президентка Єврокомісії Урсула фон дер Ляєн ще у 2020 році висловлювалася на підтримку цієї ініціативи, однак остання досі не реалізована [16; 17].

Так, завдяки впровадженню зазначених змін санкції ЄС перестануть бути лише символічним або демонстративним засобом тиску. Вони можуть перетворитися на дієвий інструмент стримування імперіалістичної зовнішньої політики росії. Москва давно використовує все як зброю – від танкерів, які загрожують критичній інфраструктурі, до

політичного тиску через наративи про необхідність територіальних поступок заради миру. У цій ситуації економіка ЄС, яка значно перевищує російську, є потужним ресурсом стримування. Вона вже довела свою стійкість перед обличчям російських атак. Саме тому час європейським політикам припинити застосовувати подвійні стандарти та вдатися до рішучих санкційних дій.

Висновки. Тож можемо підсумувати, що санкційна політика Європейського Союзу стала ключовим інструментом його зовнішньополітичної стратегії, особливо в умовах загострення міжнародної напруженості після початку повномасштабної агресії росії проти України. З 2014 року санкції ЄС пройшли еволюцію – від обмежувальних заходів проти окремих осіб до масштабних економічних обмежень, що охоплюють цілі галузі, зокрема фінансову, енергетичну, транспортну, металургійну та оборонну. Особливо активною санкційна політика стала після 2022 року, продемонструвавши безпрецедентну рішучість і швидкість реагування.

Незважаючи на значний тиск, росія виявилася здатною адаптуватися, використовуючи інструменти імпортозаміщення, диверсифікацію торгівлі, посилення співпраці з іншими підсанкційними країнами. Окрім того, всередині самого Союзу виявлено низку системних прогалин у механізмах виконання обмежень: відсутність єдиних стандартів, відмінності в національних підходах, політичні виключення, повільна реакція на нові схеми.

Проте, попри наявні недоліки, із 2022 року створюють нові структури контролю, запроваджено кримінальну відповідальність за порушення обмежень, а також підвищено роль Єврокомісії у формуванні санкційного порядку денного. На тлі трансформацій у санкційній політиці спостерігається зсув від суто символічного тиску до практичних і стратегічних інструментів стримування. Утім, успішність цієї політики значно залежить від політичної волі всіх країн-членів, здатності ЄС діяти як єдине ціле, а також реформування процедур ухвалення рішень – зокрема, через перехід до голосування кваліфікованою більшістю.

Крім того, ЄС потребує поглиблення санкційної архітектури: розширення дії «закону Магнітського» на корупцію, активного використання вторинних санкцій, створення централізованого органу, а також ширшого залучення міжнародних партнерів.

Хоча санкції є лише одним з елементів відповіді ЄС на незаконну агресію росії проти України, вони є надзвичайно важливими для послаблення здатності Кремля вести війну. У цьому контексті така політика не лише стримує агресора, а й формує нову роль ЄС як глобального гравця, здатного забезпечувати стратегічну автономію, обстоювати демократичні цінності та підтримувати міжнародну безпеку в багатополярному світі.

Список використаної літератури

1. European Commission. *Overview of sanctions and related resources*. URL: https://finance.ec.europa.eu/eu-and-world/sanctions-restrictive-measures/overview-sanctions-and-related-resources_en
2. European Parliament. (2024). *EU sanctions: A key foreign and security policy instrument*. URL: [https://www.europarl.europa.eu/thinktank/en/document/EPRS_BRI\(2024\)760416](https://www.europarl.europa.eu/thinktank/en/document/EPRS_BRI(2024)760416)
3. European Commission. *Making sanctions effective*. URL: https://commission.europa.eu/topics/eu-solidarity-ukraine/eu-sanctions-against-russia-following-invasion-ukraine/making-sanctions-effective_en
4. *Council of the European Union*. European Security Strategy “A Secure Europe in a Better World”. URL: <https://www.consilium.europa.eu/en/resources/publications/european-security-strategy-secure-europe-better-world/>

5. Kreutz, J. (2005). *Hard Measures by a Soft Power? Sanctions Policy of the European Union 1981–2004*. Bonn International Center for Conversion. URL: <https://www.files.ethz.ch/isn/15145/paper45.pdf>
6. EU Sanctions Map. URL : <https://sanctionsmap.eu/#/main/details/26,61,63/?checked=63,26&search=%7B%22value%22:%22Russia%22,%22searchType%22:%7B%22id%22:1%22title%22:%22regimes,%20persons,%20entities%22%7D%7D>
7. Council of The European Union. (2014). *3304th Foreign Affairs Council meeting*. [Press release]. URL: <https://www.consilium.europa.eu/media/28722/141614.pdf>
8. Council of the EU. The European Council. *Timeline - EU sanctions against Russia*. URL: <https://www.consilium.europa.eu/en/policies/sanctions-against-russia/timeline-sanctions-against-russia/>
9. European Commission. *Sanctions adopted following Russia's military aggression against Ukraine*. URL: https://finance.ec.europa.eu/eu-and-world/sanctions-restrictive-measures/sanctions-adopted-following-russias-military-aggression-against-ukraine_en#timeline-measures-adopted-in-2022-2023
10. International Monetary Fund. (2022). *Inflation rate, average consumer prices*. URL: <https://www.imf.org/external/datamapper/PCPIPCH@WEO/RUS?year=2022>
11. International Monetary Fund. (2023). *Inflation rate, average consumer prices*. URL: <https://www.imf.org/external/datamapper/PCPIPCH@WEO/RUS?year=2023>
12. Preble, K.A., Willis C.N. (2024) How Russia has managed to shake off the impact of sanctions – with a little help from its friends. *The Conversation*. URL: <https://theconversation.com/how-russia-has-managed-to-shake-off-the-impact-of-sanctions-with-a-little-help-from-its-friends-223632>
13. Glenn, C. (2023). Can You Sanctions-Proof a Government?. *Lawfare*. URL: <https://www.lawfaremedia.org/article/can-you-sanctions-proof-a-government#:~:text=A%20fourth%20sanctions%20proofing%20strategy%2C%20Chinese%20renminbi%2C%20and%20euros.>
14. War sanctions. Інструменти війни у зброї агресора. <https://war-sanctions.gur.gov.ua/tools>
15. Дячкіна, А. (2024). Санкції проти російського заліза: українські виробники готові замінити імпорту із РФ на європейському ринку. *Економічна правда*. URL: <https://epravda.com.ua/news/2024/04/26/712959/>
16. Vlasniuk, V. (2025). How the European Union can improve its sanctions policy. *VoxEU*. URL: <https://cepr.org/voxeu/columns/how-european-union-can-improve-its-sanctions-policy>
17. Terrone, A. (2025). Three years since Russia's invasion of Ukraine, how effective are the EU's sanctions? *Transparency International EU*. URL: <https://transparency.eu/three-years-since-russias-invasion-of-ukraine-how-effective-are-the-eus-sanctions/>
18. The Authority for Anti-Money Laundering and Countering the Financing of Terrorism . URL: https://www.aml.europa.eu/about-aml_en
19. European Commission. (2024). *New EU rules criminalising the violation of EU sanctions enter into force*. URL: https://enlargement.ec.europa.eu/news/new-eu-rules-criminalising-violation-eu-sanctions-enter-force-2024-05-17_en

EVOLUTION OF EU SANCTIONS POLICY AND ASSESSMENT OF ITS EFFECTIVENESS IN THE CONTEXT OF THE RUSSIAN-UKRAINIAN WAR

Olha Ivasechko, Liliia Horbachova

Lviv Polytechnic National University,

Institute of the Humanities and Social Sciences,

Department of Political Science and International Relations

Stepana Bandera str., 12, 76014, Lviv, Ukraine

The article highlights the features of the transformation of the European Union's sanctions policy in the context of the Russian-Ukrainian war. The key stages and content of the restrictive measures adopted by the EU aimed at deterring Russian aggression, protecting international law and supporting the territorial integrity of Ukraine, starting in 2014, are explored. Particular attention is paid to the sanctions packages introduced after the full-scale invasion of Ukraine by the Russian Federation in February 2022, which provide not only for the expansion of personal and sectoral restrictions, but also for the introduction of additional tariffs on agricultural products from Russia and Belarus, a ban on access to ports for vessels of the so-called "shadow fleet" and restrictions on the export of dual-use technologies. An analysis of the strategies that allowed the aggressor country to adapt to sanctions pressure is carried out. The article also examines the challenges faced by the EU in the process of implementing restrictive measures, in particular the complexity of monitoring compliance with sanctions, circumvention through third countries, and the varying degrees of interest of member states in strengthening the sanctions regime. The priority areas of the Union's activities to increase the effectiveness of sanctions such as: expanding the scope of the "European Magnitsky Act" to corruption, active use of secondary sanctions, creation of a centralized body, as well as broader involvement of international partners, are described. It is noted that the consistent evolution of the sanctions regime demonstrates the adaptability of EU policy to the changing geopolitical situation, as well as the growing role of sanctions as a tool for deterring the aggressor. It is concluded that the EU sanctions policy is an important element of a comprehensive strategy for responding to Russian aggression, but requires constant updating, consistency of actions, and support from global partners to ensure its long-term effectiveness.

Key words: sanctions, restrictive measures, sanctions policy, European Union, Russian-Ukrainian war, foreign policy.

УДК 32:316.722:342.34(045)

DOI <https://doi.org/10.30970/PPS.2025.61.39>

ПОЛІТИЧНА КУЛЬТУРА І СТІЙКІСТЬ ДЕМОКРАТІЇ: УКРАЇНСЬКИЙ ДОСВІД НА ПРИКЛАДІ РЕАКЦІЇ СУСПІЛЬСТВА НА ПОДІЇ ДОВКОЛА НАБУ ТА САП

Юлія Кокарча

*Вінницький торговельно-економічний інститут
Державного торговельно-економічного університету,
факультет економіки, менеджменту та права, кафедра права
вул. Соборна, 87, 21050, м. Вінниця, Україна*

У статті аналізується феномен політичної культури як ключовий чинник стійкості демократичного ладу в Україні на прикладі суспільної реакції на законодавчі зміни щодо функціонування антикорупційних інституцій – Національного антикорупційного бюро України (НАБУ) та Спеціалізованої антикорупційної прокуратури (САП). Дослідження фокусується на вивченні не лише зовнішніх форм громадянської мобілізації, а й глибинних ціннісних орієнтацій, на яких вона ґрунтується. Особливу увагу приділено виявленню суперечностей між політичною активністю та рівнем політичної інформованості громадян. У статті проаналізовано механізми цифрової мобілізації, вплив інформаційного середовища, публічних дискусій і міжнародного тиску на динаміку суспільної реакції. Авторка доводить, що політична культура в умовах війни виконує подвійну функцію: вона виступає джерелом громадянської активності та водночас виявляє структурні слабкості демократичних практик – фрагментарну поінформованість, персоніфікацію інституцій та емоційну реактивність. Особливо підкреслюється роль символічних уявлень про справедливість, які формують думки громадян про політичну легітимність. Акценти зроблено також на нестачі публічної комунікації з боку державних структур, що посилює напруження між владою і суспільством. У статті аналізуються протестні настрої як прояв емоційної мобілізації, що часто виникає у відповідь на відсутність прозорого діалогу. Політична культура постає не як стабільна характеристика, а як динамічне поле взаємодії між громадянами, інституціями та інформаційним середовищем. Стаття пропонує інтерпретацію політичної культури як процесуальної системи, яка формується внаслідок взаємодії історичного досвіду, соціальних трансформацій, рівня освіти, медійного середовища та практик політичної участі. Зроблено висновок, що подальше зміцнення демократії в Україні потребує розвитку критичного мислення, інституціоналізації зворотного зв'язку та ефективної комунікації між владою і громадянським суспільством.

Ключові слова: політична культура, стійкість демократії, НАБУ, САП, антикорупційна політика, громадська реакція, політична активність, демократичні інститути.

У періоди політичної трансформації та загроз демократичним інститутам особливої актуальності набуває аналіз чинників, що здатні забезпечити стабільність політичного режиму та запобігти його ерозії. Одним із таких чинників є політична культура – комплекс орієнтацій, цінностей, переконань і моделей поведінки, через які громадяни інтерпретують політичну реальність і взаємодіють із владою.

Проблема політичної культури набуває особливої ваги в контексті України – держави, що перебуває у стані пострадянського транзиту, а з 2014 року – під постійною зовнішньою агресією рф. У таких умовах демократія постає не як усталена система, а як простір постійної боротьби за правила, інститути та довіру. Підтримка її стійкості залежить

не лише від ефективності державного управління, а й від рівня політичної свідомості та активності громадян.

Актуальність теми зумовлена також сучасними подіями, пов'язаними зі змінами в антикорупційній політиці України, зокрема стосовно Національного антикорупційного бюро (НАБУ) та Спеціалізованої антикорупційної прокуратури (САП). У липні 2025 року Верховна Рада ухвалила закон № 12414, який спричинив широку суспільну реакцію, включно з масовими протестами та дискусіями в медіа. Цей кейс відкрив складні питання, і в цьому контексті постає необхідність теоретичного і прикладного аналізу політичної культури не як абстрактного феномена, а як чинника, що визначає параметри та межі демократичного процесу.

Мета статті – з'ясувати, як політична культура впливає на стійкість демократії в Україні, зокрема, на прикладі суспільної реакції на законодавчі зміни щодо НАБУ і САП. Дослідження має на меті виявити не лише зовнішні прояви цієї реакції, але й глибинні ціннісні та когнітивні структури, які її зумовлюють.

Сучасна дискусія про політичну культуру в Україні, особливо в умовах війни, має виходити за межі спрощених оцінок – романтичного піднесення чи песимістичного розчарування. Політична культура постає як складне й суперечливе явище, що формується на зламі поколінь, суспільних структур і систем цінностей. З початку незалежності, а особливо після Революції Гідності та повномасштабного вторгнення Росії, українське суспільство почало усвідомлювати значущість таких політичних цінностей, як активна участь, гідність, справедливість і соціальна довіра. Це сприяло поступовому переходу від клієнтсько-патронажної культури до ціннісно орієнтованої участі громадян у політичному процесі. Таке переосмислення виявляється і у хвилях громадянської мобілізації (Майдан, 2022–2023, літо 2025), і в періодах деполітизації, коли спрацьовує втома, недовіра чи інформаційне перевантаження. Тому політична культура в Україні – це не лише реакція на політичні виклики, а глибинна система координат, через яку громадяни вибудовують свої очікування від держави, оцінюють її дії та реалізують власну суб'єктність у публічному просторі [1].

Проблематизуючи співвідношення між участю та поінформованістю, між емоційною та раціональною компонентами політичної поведінки, дослідження прагне з'ясувати: чи є політична культура в Україні індикатором стійкості демократії, чи одночасно потенційною вразливістю. На думку Ю. Колесник, рівень довіри до ключових владних інституцій тісно корелює з глибинною політичною культурою, а символічна довіра, що не підкріплена знанням або критичним мисленням, може гальмувати розвиток демократичних інституцій [2]. Як наслідок, політична культура в умовах кризи виявляється не просто фоном подій, а самостійним учасником політичного процесу. Її аналіз дозволяє зрозуміти не лише, що відбувається, а й чому саме так, і що може відбутися в майбутньому. Вивчення цього феномена є необхідним кроком до розуміння потенціалу демократії в Україні в умовах трансформацій і загроз.

Сам термін «політична культура» є багатозначним і складним у межах політичної теорії, водночас залишаючись одним із ключових концептів у вивченні стійкості демократичних систем. Від самого початку свого формування в межах компаративної політичної науки він відіграв роль «інтерпретативного містка» між структурою політичної системи та суб'єктивним досвідом громадян у взаємодії з владою.

Подальші дослідники розширили це бачення. Зокрема, N. Pivovarova, B. Khliapatura у межах своєї теорії культурних зрушень наголошували на еволюції політичної культури в напрямі постматеріалістичних цінностей – автономії, участі, свободи слова та гендерної

рівності, що сприяють глибшій демократизації не лише інституцій, але й повсякденного політичного життя. Зростання постматеріалістичних настанов корелює з підвищенням рівня громадянської активності, інтересу до політики, толерантності та здатності до критичного осмислення політичного процесу [3].

У сучасній політології політична культура розглядається не як стабільний або національний атрибут, а як процесуальна система, яка формується під впливом історичних подій, соціальних трансформацій, інформаційного середовища та освіти. Водночас ці підходи включають до поняття політичної культури не лише ставлення громадян до держави, а й їхні практики взаємодії, комунікації, конфлікти, способи висловлення невдоволення або підтримки. Політична культура становить символічний вимір – наративи, міфи, меми, обряди – і тому надзвичайно чутлива до змін у медіапросторі.

Незважаючи на воєнний стан, у 2023–2024 роках українське суспільство неодноразово демонструвало готовність до публічного контролю над владою. Зокрема, значного резонансу набули дії громадськості та антикорупційних організацій щодо прозорості в оборонних закупівлях, що в результаті призвело до ухвалення низки рішень, спрямованих на підвищення підзвітності державних структур. Так, після ухвалення Закону України № 8381 було оприлюднено понад 97 тисяч звітів про договори у сфері оборони [4], а Держаудитслужба лише за першу половину 2024 року запобігла порушенням у сфері публічних закупівель на суму понад 22 млрд грн [5]. Ці процеси вказують на зростання впливу громадянського суспільства навіть в умовах обмежень, спричинених воєнним часом.

Водночас, як зауважують численні дослідники політичної культури, частина громадської активності в Україні все ще має ознаки емоційної мобілізації, де участь громадян часто ґрунтується на довірі до символів та харизматичних фігур, а не на поінформованому аналізі політичних процесів і процедур. Така тенденція ставить під сумнів глибину політичної культури та вимагає подальшого розвитку механізмів громадянської освіти й критичного мислення.

Політична культура в Україні не є монолітною, однак демонструє поступову динаміку в напрямі активнішої участі, зростання відповідальності й готовності до критичної оцінки дій влади. Її головною суперечністю залишається поєднання мобілізаційної готовності з нерівномірним рівнем компетентності. Цей стан є типовим для транзитивних демократій, де політична культура ще не завершила свого формування, однак уже виконує роль механізму стримування і контролю.

У липні 2025 року Верховна Рада України ухвалила законопроект № 12414, яким передбачалося часткове перепідпорядкування Національного антикорупційного бюро України (НАБУ) та Спеціалізованої антикорупційної прокуратури (САП) органам прокуратури, зокрема Генеральному прокурору. Цей закон був ухвалений у стислі строки, без широкого громадського обговорення, що стало каталізатором різкої суспільної реакції. Події, які розгорнулися навколо ухвалення закону, є показовими з огляду на вияв політичної культури, зокрема, у формах участі, довіри, інформованості та мотивації громадян.

Перші протести почалися вже наступного дня після підписання закону Президентом. Акції пройшли в Києві, Львові, Дніпрі та інших містах. Мітинги мали як стихійний, так і організований характер, зокрема за участю опозиційних політичних сил, студентських організацій та правозахисників. Однак кілька журналістських розслідувань зафіксували й оплату участі в протестах для частини мітингарів, що створило неоднозначний образ цих подій [6].

Попри високий рівень мобілізації громадськості у відповідь на законопроект № 12414, значна частина протестної активності відбувалася під впливом загальних закли-

ків у соціальних мережах та телеграм-каналах. Багато учасників публічно висловлювали мотивацію участі як захист «справедливості» чи «незалежності антикорупційних органів», часто без детального ознайомлення зі змістом законодавчих ініціатив. Це свідчить про домінування емоційних і символічних чинників у політичній участі частини громадян, що відповідає загальним тенденціям мобілізації в умовах кризи легітимності та обмеженого доступу до якісної політико-правової інформації.

Натомість позиції самих антикорупційних органів – НАБУ та САП – були чітко окреслені: у публічних заявах вони застерігали, що законопроект № 12414 створює ризики втрати функціональної автономії. У зверненні представників НАБУ йшлося про те, що запропоновані зміни «де-факто ліквідують інституційну незалежність органу, підриваючи здобутки реформи 2015–2020 років» [7].

Ситуація виявилася складнішою, ніж проста «атака на антикорупцію». Проблема полягала не стільки в змісті змін, скільки в їхній непрозорості, швидкості ухвалення та слабкій комунікації з боку влади. Відсутність публічного пояснення логіки таких рішень спричинила емоційне реагування, підозри та політичні інтерпретації. Турборежим ухвалення (менш як за тиждень) відбувся без публічного обговорення чи експертного супроводу, що сформувало у суспільстві відчуття непрозорості й сприяло зниженню довіри.

Форми громадської участі у 2025 році охоплювали широкий спектр – від офлайн-акцій протесту до цифрової мобілізації. Значну роль відіграли онлайн-кампанії: публікації у соціальних мережах із хештегами #ЗахистиНАБУ та #САП_незалежна набули вірусного поширення. Активісти ініціювали цифрові петиції, відкриті листи до депутатів, звернення до міжнародних партнерів, зокрема представників ЄС та країн G7. Цей тип мобілізації відображає зростання децентралізованої політичної самоорганізації та трансформацію протестної культури в бік цифрової участі. Відсутність централізованого лідерства не завадило ефективному тиску громадськості, а радше сприяло поширенню кампанії в мережевому форматі.

Міжнародна реакція була однозначною та жорсткою: представники Єврокомісії, місії G7 в Україні та Міжнародного валютного фонду зазначали, що незалежність антикорупційної інфраструктури – ключова передумова продовження фінансової допомоги та підтримки України. Зокрема, представник Єврокомісії Гійом Мерсьє підкреслив, що NABU і SAPO є вирішальними для підтримки довіри та реформ у країні [8]. Ці меседжі активно передавалися українськими медіа, здебільшого в драматичному контексті, що підсилювало емоційний настрій у суспільстві та мобілізувало громадян до участі в протестах [9].

При цьому, як слушно зауважують дослідники політичної культури, глибина політичної участі проявляється не лише в готовності до дії, а й у здатності критично аналізувати підстави для участі. У деяких працях (наприклад, Цурканова та Радкевич, 2024) підкреслюється: участь може бути сильним проявом демократії, але у її основі часто лежать символічні та емоційні мотиви, іноді незалежні від поінформованості про політико-правові нюанси [10].

У контексті подій довкола НАБУ і САП у 2025 році вияв політичної культури як чинника тиску на владу проявився в усій своїй суперечливості: від масової мобілізації – до виявленої інформаційної недостатності; від активної публічної дії – до неструктурованості вимог.

По-перше, важливо підкреслити, що масова участь у протестах у відповідь на ухвалення закону № 12414 стала однією з найбільших форм громадянської мобілізації після 2022 року.

По-друге, характер цих протестів вказує на наявність у суспільстві елементарного почуття політичної відповідальності та солідарності. Для багатьох громадян важливим

мотивом стала необхідність захисту «символів справедливості» – НАБУ і САП, які асоціюються з боротьбою проти системної корупції та рухом України до Європейського Союзу. Таке уособлення функцій інституційної системи в окремих органах є типовим для політичної культури з високим рівнем персоніфікації і символізму, але також і для демократій, де довіра до системи в цілому обмежена.

Однак, попри високий рівень мобілізації, численні соціологічні та журналістські дослідження показали обмежену поінформованість учасників протесту. У багатьох телеграм-каналах та на ютубі публікували відео, на яких протестувальники не змогли пояснити, у чому полягає суть змін до законодавства, пояснювали свою участь у мітингах загальними тезами на кшталт «проти корупції» або «щоб не знищили НАБУ» [6]. Цей розрив між активністю та поінформованістю – ключова особливість сучасної політичної культури в Україні. Український тип участі нерідко є реактивним: він народжується з недовіри, емоції, чутливості до загроз, але не завжди має опертя на когнітивний аналіз ситуації. Такий стан є типовим для транзитивної демократії, в якій механізми участі уже функціонують, але культура аналізу рішень та інституційної критики ще не набули стабільного поширення.

По-третє, виявилася криза публічної комунікації влади. Урядові структури не змогли належно пояснити логіку й мету змін у підпорядкуванні НАБУ і САП. Відсутність публічних консультацій, офіційних роз'яснень і попереднього обговорення з громадянським суспільством лише посилила напругу. У публічному просторі запанувала версія про «ліквідацію незалежності» антикорупційних органів, хоча фактичні зміни стосувалися процедурного статусу керівництва та підзвітності.

Цей розрив між політичною активністю та поінформованістю стає ключовою характеристикою сучасної політичної культури України. Як зазначає Д. О. Булгаков у статті «Маніпуляції у мас-медіа як інструмент політичної боротьби», упродовж останнього десятиліття технології політичного маніпулювання значно трансформувалися: вони стали більш універсальними, мобільними, а їхній вплив на політичну свідомість і ціннісні установки громадян – потужнішим. Зокрема, поряд зі стратегією «керованого хаосу» та рефлексивним управлінням виникли нові види політичних маніпуляцій, що використовують сучасні засоби комунікації для створення штучно створеної політичної нестабільності. Мас-медіа виконують роль не лише інформатора, а й поля політичної боротьби, де маніпуляції й пропаганда стають способом досягнення політичних цілей [11].

Водночас частина протестних акцій була організована або підкріплена опозиційними партійними структурами чи суміжними громадськими організаціями. Це призвело до поляризації публічного дискурсу: одні бачили у протесті щирий прояв громадянського невдоволення, інші сприймали його як елемент політичної гри. У цьому контексті політична культура України демонструє характерні симптоми маніпулятивності, коли справжня громадянська мобілізація змішується з інструментальним використанням електоральних технологій [11].

Протестна активність навколо НАБУ і САП є водночас проявом зміцнення та викликом для української політичної культури. Вона свідчить про те, що громадяни сприймають себе не лише як спостерігачів, а як учасників політичного процесу. Але для того, щоб така участь стала стійкою опорою демократії, потрібне послідовне підвищення політичної грамотності, інституціалізація зворотного зв'язку та переосмислення ролі комунікації в управлінні.

Дослідження ролі політичної культури як фактора стійкості демократії в Україні на прикладі суспільної реакції на зміни в антикорупційній політиці дозволяє окреслити низку

важливих висновків, що стосуються як теоретичного осмислення феномена, так і його практичного виміру в умовах сучасної політичної кризи.

По-перше, політична культура в Україні є гібридним утворенням, що поєднує елементи патерналістського спадку та новітні партисипативні практики.

По-друге, події довкола НАБУ і САП у 2025 році висвітлювали не лише напругу між очікуваннями громадян і діями політичної еліти, а й дефіцит пояснювальної комунікації з боку владних інституцій. «Турборежим» ухвалення рішень без попередніх консультацій або широкого публічного обговорення створює ситуації, в яких навіть обґрунтовані рішення можуть викликати супротив і підірвати легітимність.

По-третє, мобілізаційна здатність суспільства – як у формі протестів, так і через цифрові механізми участі – засвідчує високий потенціал політичної культури щодо виконання функції стримування і протидії.

По-четверте, специфіка політичної культури в умовах війни доповнюється чинниками психологічного виснаження, зростанням чутливості до тем справедливості та корупції, а також зменшенням толерантності до непублічних рішень.

Нарешті, аналіз свідчить, що політична культура в Україні виконує подвійну функцію: з одного боку, вона є каналом легітимного тиску на політичні інститути, а з іншого – викликом для самих громадян, які мусять підвищувати рівень політичної освіти та критичного мислення. Лише взаємна трансформація – політичних еліт і суспільства – здатна забезпечити стійкість демократії в умовах пострадянського і воєнного досвіду.

Отже, український досвід свідчить: політична культура є не лише продуктом історії, а й чинником, що формує майбутнє. Її розвиток – критично важлива умова для збереження й оновлення демократичного ладу в часи загроз, турбулентності та трансформацій.

Список використаної літератури

1. Приходько С. М., Ільченко А. М., Помаз Ю. В. Ціннісні аспекти політичної культури українського суспільства. *Політикус*, 2022. № 2. С. 75–79.
2. Колесник Ю. Вплив корупції на рівень довіри громадян до владних інституцій в Україні. *Публічна політика і державне управління*. 2023. № 2. С. 63.
3. Pivovarova N., Khliapatura V. Українська соціокультурна реальність: модерн чи постмодерн, матеріалізм чи постматеріалізм? *Науково-теоретичний альманах «Грані»*. 2015. № 18(2). С. 97–104.
4. НАКО. Як під час війни Україна реформує оборонні закупівлі : веб-сайт. 2024. URL: <https://nako.org.ua/news/yak-pid-cas-viini-ukrayina-reformuje-oboronni-zakupivli> (дата звернення: 30.07.2025).
5. Держаудитслужба. У 2024 році попереджено порушення у сфері публічних закупівель на 22,4 млрд грн. *Liga:Zakon – БІЗНЕС* : веб-сайт. 2024. URL: https://biz.ligazakon.net/news/233818_derzhauditsluzhba-u-2024-rots-poperedila-porushennya-u-sfer-publchnikh-zakupvel-na-sumu-224-mlrd-grn (дата звернення: 30.07.2025).
6. Баркар Д. Закон про НАБУ та САП і протести в умовах війни. *Інститут масової інформації*. 2025. URL: <https://imi.org.ua/monitorings/zakon-pro-nabu-ta-sap-i-protesty-yak-sytuatsiyu-vysvitlyuvaly-media-i69479> (дата звернення 30.07.2025).
7. Браян Дулі, Сучіта Уппал. Ваш інформаційний бюлетень про те, що відбувається з антикорупційними інституціями в Україні. *Human Rights First.org* : веб-сайт. 2025. URL: <https://humanrightsfirst.org/library/your-explainer-on-whats-happening-with-anti-corruption-institutions-in-ukraine/> (дата звернення 30.07.2025).
8. Detector Media. Fighting Russian influence or Antimaidan's victory: reactions of activists, allies, media, and Russian propagandists to the loss of independence of NABU and

- SAPO. *Detector Media* : веб-сайт. 2025. URL: <https://en.detector.media/post/fighting-russian-influence-or-antimaidans-victory-reactions-of-activists-allies-media-and-russian-propagandists-to-the-loss-of-independence-of-nabu-and-sapo> (дата звернення 30.07.2025).
9. The Guardian. Why are Ukrainians angry with Zelenskyy? Because even during wartime, some red lines must not be crossed. *The Guardian* : веб-сайт. 2025. URL: <https://www.theguardian.com/commentisfree/2025/jul/24/ukrainians-angry-zelenskyy-wartime-red-lines-new-law-anti-corruption> (дата звернення 30.07.2025).
10. Цурканова І. О., Радкевич Т. О. Політична культура і культура політики: порівняльний аналіз сучасного стану суспільства в Україні. *Регіональні студії*. 2024. С. 7–13.
11. Булгаков Д. О. Маніпуляції у мас-медіа як інструмент політичної боротьби. *Політичне життя*. 2024. № 2. С. 131–136.

POLITICAL CULTURE AND THE RESILIENCE OF DEMOCRACY: THE UKRAINIAN EXPERIENCE THROUGH THE LENS OF PUBLIC REACTION TO THE DEVELOPMENTS AROUND NABU AND SAP

Yuliia Kokarcha

Vinnitsia Institute of Trade and Economics

State University of Trade and Economics

Faculty of Economics, Management and Law, Department of Law

Soborna St., 87, 21050, Vinnytsia, Ukraine

This article examines the phenomenon of political culture as a key factor in the resilience of democratic governance in Ukraine, using the example of public reaction to legislative changes concerning the functioning of anti-corruption institutions – the National Anti-Corruption Bureau of Ukraine (NABU) and the Specialized Anti-Corruption Prosecutor's Office (SAP). The study focuses not only on the external forms of civic mobilization but also on the underlying value orientations that drive such engagement. Particular attention is paid to the contradictions between political activity and the level of political awareness among citizens. The article analyses the mechanisms of digital mobilization, the impact of the informational environment, public discourse, and international pressure on the dynamics of social response. The author argues that political culture under conditions of war performs a dual function: it serves as a source of civic engagement while simultaneously revealing structural weaknesses in democratic practices – such as fragmented awareness, personalization of institutions, and emotional reactivity. Special emphasis is placed on the role of symbolic perceptions of justice that shape citizens' understanding of political legitimacy. The article also highlights the lack of public communication from state institutions, which exacerbates tensions between the authorities and society. Protest sentiments are analysed as manifestations of emotional mobilization, often triggered by the absence of transparent dialogue. Political culture is conceptualized not as a static trait, but as a dynamic field of interaction between citizens, institutions, and the media environment. The article offers an interpretation of political culture as a processual system shaped by the interplay of historical experience, social transformations, educational attainment, media landscape, and practices of political participation. The conclusion emphasizes that the further consolidation of democracy in Ukraine requires the development of critical thinking, institutionalization of feedback mechanisms, and effective communication between the state and civil society.

Key words: political culture, resilience of democracy, NABU, SAP, anti-corruption policy, public response, political participation, democratic institutions.

УДК 323.2:324(477)

DOI <https://doi.org/10.30970/PPS.2025.61.40>

ЧОМУ НЕЕЛЕКТОРАЛЬНА ЛЕГІТИМНІСТЬ НЕ КОМПЕНСУЄ ІНСТИТУЦІЙНИЙ ДИСБАЛАНС УКРАЇНСЬКОЇ ВЛАДИ¹

Наталія Кононенко

Інститут політичних і етнонаціональних досліджень імені І. Ф. Кураса

Національної академії наук України,

Відділ політичних інститутів та процесів,

вул. Генерала Алмазова, 8, 01011, м. Київ, Україна

У статті досліджується явище інституційної асиметрії в українській моделі напівпрезиденталізму, яка стала результатом конституційно закріпленої дуальності підпорядкування виконавчої влади – водночас парламенту та президенту. Такий інституційний дизайн створює постійний конфлікт компетенцій між Прем'єр-міністром і Президентом, призводить до домінування глави держави у виконавчій вертикалі та підважує баланс між гілками влади. Увага зосереджена на порівняльному аналізі українського варіанта семіпрезиденталізму з європейськими моделями, виявленні нормативних прогалин, що спричиняють дисфункції владного механізму, ослаблюють демократичну легітимність і політичну підзвітність виконавчої влади. Авторка демонструє, що структурна слабкість Кабінету Міністрів, формальність парламентської коаліції, концентрація кадрових повноважень у руках Президента, відсутність дієвого механізму контрасигнації та політична інертність парламенту сприяють трансформації українського режиму в напрямі президент-парламентаризму. Авторка наголошує на тому, що існуючі інституційні пастки майже не підлягають корекції інструментами неелекторальної легітимації, і тому еволюція політичної системи в напрямі президент-парламентаризму в умовах обмеженої інституційної спроможності інституцій містить загрози для демократичного розвитку. Методологія базується на критичному інституціоналізмі, структурно-функціональному аналізі та теоріях перехідних демократій. Хронологічно дослідження охоплює період із 2014 по 2025 рік, що дозволяє простежити стійкість асиметричних інституційних практик незалежно від політичної конфігурації. У висновках наголошено, що, попри функціональність чинної моделі в умовах війни, вона потребує докорінного реформування після завершення активної фази конфлікту з метою зміцнення демократичної інституційної спроможності.

Ключові слова: інституційна асиметрія, напівпрезиденталізм, дуалізм виконавчої влади, президент-парламентаризм, інституційна спроможність, пострадянські демократії.

Вступ. Відповідно до Конституції України держава функціонує як напівпрезидентська республіка з парламентсько-президентською моделлю розподілу влади. Слід зазначити, що сам по собі семіпрезиденталізм не є інституційною перешкодою для демократичного розвитку. Подібно до парламентської чи президентської систем він стає проблемою лише за умов неоптимального інституційного дизайну, зокрема, щодо розподілу компетенцій між ключовими суб'єктами влади. Конституційний лад України ґрунтується на принципі поділу влади на законодавчу, виконавчу та судову. У цій системі Верховна Рада України як законодавчий орган наділена суттєвими повноваженнями, включаючи законотворчу функцію, формування парламентської коаліції, участь у призначенні та звільненні

¹ Стаття створена на ґрунті доповіді авторки на семінарі проєкту «Система влади в дії» 10.07.2025, що модерується Варшавським університетом за підтримки Міністерства науки та вищої освіти Республіки Польща.

Кабінету Міністрів, затвердження програмних засад урядової діяльності. Конституція чітко визначає політичну підзвітність Уряду перед парламентом, а урядову діяльність – на програмах, узгоджених коаліційними фракціями.

Однак українська інституційна модель має суттєві відмінності від інших європейських напівпрезидентських систем. Ключовою особливістю є конституційно закріплена дуальність підпорядкування виконавчої влади, коли Уряд одночасно «підзвітний» парламенту і «відповідальний» перед Президентом. Ця інституційна амбівалентність створює передумови для перманентного конфлікту компетенцій між Прем'єр-міністром і Президентом, що зазвичай призводить до домінування останнього. Інституція президента компенсує брак формальних повноважень для домінування у виконавчій владі через експлуатацію законодавчих лаkun та нечітко визначених норм. Як наслідок, формується стійка інституційна асиметрія, яка погано коригується інструментами неелекторальної легітимації (патріотична або моральна мобілізація, результативність, зовнішня підтримка тощо), вбудована в українську модель семіпрезиденталізму, яка порушує баланс між гілками влади, послаблює ефективність парламентського контролю, розвиває механізми політичної відповідальності виконавчої влади.

Ці нормативні пастки рухають українську політичну систему в напрямі президент-парламентаризму, що є прийнятною моделлю організації централізованої влади в умовах повномасштабної війни. Але президент-парламентаризм (за умови ще й підконтрольності главі держави парламентської більшості) підважує перспективи функціонування спроможних демократичних інституцій з точки зору довгострокової перспективи повоєнного (чи міжвоєнного) майбутнього, оскільки жорстка централізація завжди підриває перспективи демократії.

Тому *метою* цієї статті є демонстрація і каталогізація структурних прогалин у системі розподілу владних повноважень в Україні, що формують ризики нівелювання демократичної інституційної спроможності та легітимності державних органів влади у довготривалій перспективі. На жаль, ці нормативні дефекти (якщо аналізувати їх у межах демократичної оптики) не можуть бути усунені *в повному обсязі* в умовах воєнного стану, який де-факто унеможливорює конституційні зміни. Але вони варті того, щоб перебувати в центрі наукових і політичних пошуків оптимальної моделі повоєнної (міжвоєнної) організації влади в Україні. Мета статті детермінує її *об'єкт*, яким є українська напівпрезидентська система правління у її інституційно-правовому вимірі. Предмет дослідження, відповідно, – це структурні прогалини в механізмі розподілу владних повноважень між Президентом, Урядом і Верховною Радою; наслідки конституційно закріпленої дуальності підпорядкування виконавчої влади; вплив інституційної асиметрії на демократичну легітимність та функціональність державних інституцій у довгостроковій перспективі. *Хронологічні рамки* дослідження охоплюють період з 2014 року до середини 2025 року. Цей часовий проміжок вибраний авторкою через стабільність конституційних норм щодо взаємодії між органами влади, що дозволяє нам максимально ефективно здійснити *завдання* дослідження, а саме: проаналізувати українській політичний режим у стабільному нормативному полі; вивчити еволюцію практик міжвладної взаємодії; ідентифікувати стійкі інституційні тенденції; визначити потенційні напрями конституційної реформи.

Теоретико-методологічне обґрунтування. Щодо *методології дослідження* у зафіксованому ракурсі, то воно здійснюється в межах інституціонального підходу, з опорою на компаративістські теорії перехідних режимів, які дозволяють виявити та систематизувати структурні вади функціонування демократій, що не досягли рівня інституційної консолідації. Україна, як неконсолідована демократія, характеризується дефектним

поділом влад (Хуан Лінц) [1], делегативними практиками управління (Гільєрмо О'Доннелл) [2], дефіцитом політичної легітимності (Френсіс Фукуяма) [3], слабкою демократичною політичною культурою (Томас Карозерс) [4] та наявністю імітаційних інститутів (Іван Крастев) [5]. Застосування цих концептів дозволяє інтерпретувати український семіпрезиденталізм як гібридну форму правління з численними інституційними суперечностями, що перешкоджатимуть формуванню ефективного балансу між гілками влади за умови завершення війни (або тривалої міжвоєнної паузи). У методологічному плані дослідження спирається на критичний інституціоналізм, що дозволяє не лише описати формальні структури, а й вивчати реальні практики владної взаємодії. Особлива увага приділяється аналізу інституційної асиметрії в межах української моделі напівпрезиденталізму, де юридично закріплена дуальність підпорядкування уряду – парламенту та президенту – створює потенціал для постійного конфлікту компетенцій. Застосування типологій Шугарта і Кері [6], Скач [7], Сіароффа [8], Фрайя [9] та Чжун-Сієнга [10] щодо класифікації моделей семіпрезиденталізму дозволяє концептуалізувати характер владних взаємозв'язків і їхню трансформацію залежно від політичного контексту. Повномасштабна війна, розпочата РФ проти України у 2022 році, виступає в дослідженні як змінна (*variable factor*), що радикально змінює динаміку розвитку інституцій. З одного боку, війна консолідує елементи виконавчої вертикалі та посилює інституційний вплив президента як гаранта безпеки. З іншого боку, вона підважує перспективи демократизації та посилює авторитарні тенденції у владній архітектоніці. Тому важливо простежити не лише, як політична система адаптується до умов війни, а й які елементи інституційного дизайну перетворюються на перешкоди для відновлення демократичного управління в повоєнний період. Отже, методологічний інструментарій включає порівняльний аналіз, структурно-функціональний підхід, контекстуалізацію інституційних змін та елементи нормативної оцінки ефективності владних практик.

1. Президентський фактор у законодавчому процесі: ризики асиметрії влади.

У межах напівпрезидентських республік маркером впливу як виконавчої влади (уряду) на парламентську політику, так і реального балансу гілок влади в державі є роль саме президента у законотворчому процесі. Попри те, що Президент України не є головою виконавчої влади, він наділений широким набором інструментів впливу на законодавчу сферу, що наближає його функціональну вагу до учасника як виконавчого, так і законодавчого процесу. Отже:

– Президент України (так само, як голови держав семіпрезиденталістських Болгарії, Литви, Польщі, Румунії, Словаччини, Словенії, що обираються також на загальнонаціональних виборах) має право законодавчої ініціативи. Крім Президента, суб'єктами законодавчої ініціативи в Україні є народні депутати (парламентарі) та уряд (Кабінет Міністрів). Через повномасштабну війну починаючи з 2022 року активність Президента щодо законодавчих ініціатив суттєво зросла (максимум – 6 % серед внесених до парламенту законопроектів, 2022 рік). Згодом цей показник зменшується і наближається до умовної «мирної» норми (2–3 % від внесених до ВРУ законопроектів), що є зіставним з аналогічними показниками у парламентсько-президентських республіках ЄС. Так, протягом 12 сесії Верховної Ради України IX скликання (друга половина 2024 року) було внесено Президентом до парламенту 13 законопроектів (3 %), Кабінетом Міністрів – 69 законопроектів (15,8 %), парламентом – 354 законопроекти (81,2 %) [10];

– Президент України має право вето. Парламент наділений правом долати президентське вето двома третинами від конституційного складу, президент зобов'язаний підписати закон, по якому ВРУ подолала вето. Так, п'ять разів під час 12 сесії ВРУ IX скликання

глава держави накладав вето (і надавав свої пропозиції) на законопроекти. Парламент своєю чергою подолав вето по одному з п'яти законів [11];

– Президент України може визначати законопроекти як невідкладні: три законопроекти (2,8 %), ухвалені протягом 12 сесії ВРУ IX скликання (друга половина 2024 року), було визначено Президентом України як невідкладні [11].

– Президент поза межами дії правового режиму воєнного стану може призначати всеукраїнський референдум щодо змін Конституції України та проголошує всеукраїнський референдум за народною ініціативою.

На перший погляд, наведені функції, що характеризують участь президентів у законотворчому процесі, не вказують на наявність відхилень від норми європейських парламентсько-президентських республік. Проте глибший аналіз виявляє симптоми дисбалансу в механізмах законотворення. Йдеться про:

– по-перше, низьку суб'єктність у законотворчому процесі урядів (на відміну від більшості європейських парламентсько-президентських республік). У більшості європейських напівпрезидентських республік спостерігається усталена практика домінування уряду в ініціюванні законопроектів. Це пояснюється, зокрема, високим рівнем професійної експертизи виконавчої гілки влади, її спроможністю здійснювати повний цикл політичного планування й оцінки впливу, а також інституційною відповідальністю уряду за реалізацію публічної політики. Крім того, урядові законодавчі ініціативи мають вищу ймовірність бути узгодженими з бюджетними, адміністративними та міжнародними зобов'язаннями держави. У результаті цього в більшості європейських країн саме уряд – а не парламент – стає ключовим суб'єктом законодавчого процесу. В Україні кардинально інша ситуація: так, за період з 29.08.2019 по 18.02.2024 у діючій ВРУ IX скликання частка внесених законопроектів урядом становить 13 % [12], тоді як частка урядових законопроектів, внесених на розгляд, наприклад, польського парламенту під час X каденції, що триває зараз, дорівнює 50 %;

– по-друге, фактичне запровадження чинним Президентом «слабкого вето» (закон, схвалений парламентом, не відхиляється, але вплив на темпи його імплементації через непідписання Президентом зростає). На кінець 2024 року Президентом України не підписано 47 ухвалених законів починаючи з 2019 року (глава держави має 15 днів на ухвалення рішення щодо вето) [13]. Хоча Конституція України дозволяє Голові Верховної Ради самостійно розпочати імплементацію не підписаного Президентом закону в межах визначеного терміну, такі практики в Україні відсутні;

– по-третє, поширеними є практики опосередкованої законодавчої ініціативи: розроблені офісом Президента законопроекти подаються на розгляд ВРУ народними депутатами контрольованої президентом парламентської більшості.

Якщо вважати перераховані вади результатом виняткових обставин виборів 2019 року (формування пропрезидентської монобільшості у парламенті, що зумовлює домінування глави держави у виконавчій владі та високий вплив на парламент) та повномасштабної війни, то логічним виглядає припущення, що після наступних виборів (на яких успіх Володимира Зеленського на президентських виборах 2019 року, пролонгований у формування пропрезидентської монобільшості за результатом парламентських виборів, із високою ймовірністю не буде повторений) відбудеться певне відновлення інституційної суб'єктності парламенту й уряду, а політична система повернеться до моделі прем'єрсько-парламентського президенталізму.

Втім, емпіричні спостереження свідчать, що ослаблення інституційного впливу уряду і парламенту (які наочно фіксують результати законотворчості) не є виключно

похідним від виборчої конфігурації 2019 року. Навпаки, ці зміни мають глибше структурне підґрунтя. Наприклад, за результатами роботи восьмої сесії Верховної Ради України VIII скликання (перша половина 2018 року) лише 23 % ухвалених законопроектів були ініційовані Кабінетом Міністрів, тоді як 54 % – народними депутатами [14]. Така диспропорція засвідчує не лише слабкість урядового ланцюга формування політики під час війни, а й стійку довготривалу тенденцію до його маргіналізації у процесі законодавчого вироблення.

Чому так відбувається?

2. Позапарламентські механізми посилення ролі президента у виконавчій владі.

Українська конституційна модель має принципову особливість: вона одночасно закріплює і парламентську підзвітність уряду, і його відповідальність перед президентом. Це створює гібридну, по суті дуальну, модель керівництва урядом, яка не має прямих аналогів у більшості європейських напівпрезидентських систем. Вона фактично зміщує формат від горизонтальної взаємодії «президент – прем'єр» до вертикалі «керівник – підлеглий», де прем'єр-міністр часто постає в ролі адміністративного менеджера при сильному президенті. Наслідком цього є системна конкуренція між президентом і прем'єром за вплив на парламентську більшість та за контроль над виконавчою вертикаллю, в якій завжди перемагає президент. Конкурентні переваги президента є результатом наявності у нього великої кількості позапарламентських інструментів тиску на уряд та інституційна слабкість парламентів, що неспроможні захистити прем'єр-міністра та уряд від тиску (залежності від) президента.

Коли ми говоримо про позапарламентські інструменти тиску українських президентів на решту інституцій (включно з урядом), то передусім йдеться про *контроль глави держави над критично важливими сферами – насамперед сектором безпеки та правоохоронними органами*. Цей контроль набуває особливого значення у випадках, коли уряд демонструє надмірну політичну автономність, навіть претендуючи на підтримку парламентської більшості (як, наприклад, «другий» уряд Арсенія Яценюка (2014–2016)). Президент України має виняткове повноваження формувати персональний склад Ради національної безпеки і оборони (РНБО), а також за згодою Верховної Ради (без акцептування прем'єр-міністра) призначати керівника Служби безпеки України та Генерального прокурора. Така система формує вертикаль інституційної залежності ключових безпекових та правоохоронних органів від президента – вона перебуває поза межами його класичних повноважень у парламентсько-президентській моделі.

У більшості напівпрезидентських демократій ЄС призначення очільників спецслужб і прокуратури відбувається або за участю уряду, або цілком у межах його компетенції, що сприяє формуванню збалансованої системи стримувань і противаг. У посткомуністичній семіпрезиденталістській Литві (чи не єдиній посткомуністичній країні ЄС, де президент призначає Генерального прокурора за згодою Сейму) були проведені інституційні реформи, спрямовані на деполітизацію та посилення незалежності прокуратури. У Румунії, де президенти також призначають керівника прокурорської інституції, кандидатуру на цю посаду главі державі надає уряд (міністр юстиції), погодивши її з Вищою радою магістратури (незалежний самоврядний орган судової гілки влади). В Україні ж реформа прокуратури, реалізована у 2014–2019 роках, залишилася незавершеною, а спроби гарантувати її інституційну автономію наразі не досягли системних результатів. Зміна чотирьох генеральних прокурорів упродовж 2014–2025 років не супроводжувалася трансформацією самої логіки функціонування інституції, що зберігає її вразливість до політичного впливу. Реформа Служби безпеки України була фактично поставлена на паузу з початком повномасштабної війни.

Інституційна дуальність у системі місцевої виконавчої влади – наступна опція, яка забезпечує домінування Президента над Прем'єр-міністром в Україні. Для напівпрезидентських країн ЄС типовою є модель, за якої регіональні представники центральної виконавчої влади перебувають під контролем уряду. В Україні ж Кабінет Міністрів більше формально відповідає за діяльність місцевих державних адміністрацій (МДА), оскільки фактично ці органи підпорядковуються Президенту України. Така конфігурація знижує ефективність уряду в реалізації політики на місцях і створює викривлення у розподілі виконавчих повноважень. За чинною процедурою голови МДА призначаються Президентом України за поданням уряду, але глава держави має право відхилити запропоновану кандидатуру та ініціювати альтернативну. Цей механізм відкриває простір для політичного маневрування у сфері виконавчої влади поза межами відповідальності уряду. Значне посилення автономії президента в кадровій політиці відбулося 2017 року, коли з ініціативи Президента Петра Порошенка голови МДА та їхні заступники були виведені з категорії державних службовців. Вони перестали підпадати під конкурсний добір, передбачений реформою державної служби 2015 року. Внаслідок цього відновилася практика, притаманна епосі Президента Віктора Януковича, коли ключовим критерієм призначення ставала лояльність до президента, а не професійна відповідність. Спроба реформувати цю модель через створення інституту префектів із конкурсною процедурою призначення була ініційована у 2020 році, проте не була доведена до завершення через запровадження воєнного стану у лютому 2022 року. З початком повномасштабної війни систему місцевого управління доповнили тимчасові військові адміністрації (ТВА), які функціонують у спеціальному правовому режимі та підпорядковуються не лише Президенту і Кабінету Міністрів, а й Генеральному штабу Збройних сил України.

Безумовно, наявність *«президентської квоти»* (міністр оборони та міністр закордонних справ) в уряді, яка не потребує нормативного погодження з прем'єр-міністром, можна вважати наступним інструментом президентського домінування. Президент також має право самостійно ініціювати перед парламентом їх звільнення. Така модель функціональна у воєнний час, оскільки чітко розмежовує зони відповідальності та дозволяє оперативно ухвалювати рішення. Проте водночас існує ризик призначень, заснованих не на професійній доцільності, а на особистій лояльності. Крім того, урядова «президентська квота» є нетиповою для урядових інституцій країн-членів ЄС: навіть у державах, де президент формально зберігає вплив на зовнішню та безпекову політику (Литва, Румунія, Польща, Португалія, Фінляндія), вирішальне слово щодо призначення належить прем'єру. Французька модель, де президент одноосібно призначає міністрів, не є релевантною для України: вона функціонує в умовах глибокої інституційної укоріненості та традицій політичної підзвітності, які Україна ще не сформувала.

Специфічним є застосування в Україні такого інструменту обмеження впливу президента, як *контрасигнація*. Якщо в країнах ЄС контрасигнації керівника уряду потребують майже всі рішення президентів, то в Україні контрасигнації прем'єр-міністра та відповідного міністра потребують акти президента, видані виключно в межах повноважень щодо призначення / звільнення глав дипломатичних представництв України в інших державах і при міжнародних організаціях; керівництва Радою національної безпеки і оборони України; прийняття та відкликання вірчих грамот дипломатичних представників іноземних держав; запровадження надзвичайного стану. Тоді як Президент України має право зупиняти дію будь-яких актів Кабінету Міністрів з мотивів невідповідності цій Конституції з одночасним зверненням до Конституційного Суду України щодо їх конституційності. Отже, концентрація президентського впливу у сфері кадрових призначень у безпековому

секторі, підзвітність місцевих адміністрацій передусім президентові, а не урядові, формування в уряді «президентської квоти» та дуже обмежений перелік президентських рішень, що потребує контрасигнації керівника уряду, формують умови для поступового нівелювання політичної суб'єктності Кабінету Міністрів. Порівняно з напівпрезидентськими демократіями ЄС, де подібні повноваження здебільшого реалізуються урядом або за його участю, українська модель демонструє виразну інституційну асиметрію на користь президентської інституції, що достатньо не врівноважується парламентськими противагами. Для порівняння: у Франції – титульний моделі європейського семіпрезиденталізму – відповідальність уряду перед президентом не закріплена юридично. Глава держави призначає прем'єра, але уряд залишається підзвітним парламенту. Взаємодія між президентом і прем'єром реалізується не через формальний розподіл відповідальності, а через політичну практику – когабітацію або політичну єдність. Така конструкція забезпечує гнучкий баланс влад, заснований на розмежуванні політичної відповідальності, а не її дублюванні. Натомість в Україні маємо ситуацію, коли політична відповідальність уряду перед обома центрами влади – парламентом і президентом – створює конфлікт юрисдикцій, фрагментує виконавчу підзвітність і знижує стабільність політичної системи. Подвійна логіка підзвітності уряду породжує інституційні суперечності, в яких важко досягти прозорої відповідальності та ефективної координації між владними гілками.

3. Чому парламент не є гарантом урядової стійкості в Україні? В умовах, коли прем'єр-міністри та сформовані ними уряди системно поступаються в політичному впливі Президенту України, Верховна Рада мала би відігравати роль ключового інституційного компенсатора. Проте впродовж 2014–2025 років парламент фактично самоусунувся від цієї функції, сприяючи формуванню виконавської вертикалі з домінуванням президентської інституції. У підґрунті цього явища – велика кількість структурних інституційних пасток, які зумовлюють традиційне дистанціювання парламенту від уряду та фактичне наближення парламентської більшості до контролю з боку глави держави.

По-перше, йдеться про спрощене (формалізоване) розуміння інституції парламентської коаліції. Згідно з Конституцією України та Законом «Про Кабінет Міністрів України», коаліція депутатських фракцій має бути ключовим суб'єктом формування уряду, оскільки саме вона вносить Президенту подання на призначення Прем'єр-міністра та міністрів. Таким чином, без формування коаліції уряд в Україні нормативно не може бути легітимно створений. Однак на практиці ці утворення часто виконують майже технічну функцію забезпечення парламентської більшості для голосування за уряд, без стійкої політичної інтеграції, спільної відповідальності та ідеологічної узгодженості. Домінування ситуативних альянсів, слабкість партійного інституціоналізму, відсутність внутрішньопартійної демократії та вплив олігархічних груп сприяють збереженню цієї дисфункції. Упродовж досліджуваного періоду функціонували дві коаліції: «Європейська Україна» (2014–2019) та монобільшість партії «Слуга народу» (від 2019 року). Показовими прикладами можна вважати процедури призначення на посади керівників урядів Володимира Гройсмана та Юлії Свириденко. Так, у 2016 році В. Гройсману необхідну підтримку (226 голосів) вдалося здобути лише за рахунок залучення депутатських груп, що не входили в коаліцію і були афілійованими з великим бізнесом. Це підважило реальну коаліційність Кабінету Міністрів і змусило прем'єра балансувати між партійною лояльністю, інтересами олігархату й потребами державної політики. Наслідки включали втрату автономії уряду, гальмування ключових реформ (монетизація субсидій, реформа держуправління, судова та антикорупційна трансформація), а також зростання політико-економічних монополій. У 2019 році легітимність уряду Гройсмана навіть стала предметом офіційного розслідування ДБР.

Схожим є кейс призначення на посаду прем'єр-міністра у липні 2025 року Юлії Свириденко, яка отримала від фракції монобільшості «Слуга народу» 201 голос, тоді як решту (61 голос) прем'єрка набула за межами парламентської коаліції.

Наявний правовий режим не містить чітких процедур регулювання діяльності коаліцій. Ані Конституція, ані законодавство не визначають обов'язкового змісту коаліційної угоди: її програмних цілей, механізмів ухвалення рішень, відповідальності сторін. Формула «програма діяльності уряду базується на узгоджених позиціях коаліції» залишається декларативною, що розмиває межі політичної відповідальності коаліції й унеможливорює прозорий моніторинг урядової ефективності. На відміну від України, у більшості напівпрезидентських країн ЄС коаліційні угоди, хоч і не завжди юридично унормовані, становлять політичну основу діяльності уряду, фіксуючи розподіл посад, повноважень і пріоритетів.

Українські ж парламентські коаліції досі не виконують функції повноцінного інституційного партнера уряду. Їхня структурна нестійкість, відсутність внутрішніх механізмів підзвітності й політична безвідповідальність за діяльність Кабінету Міністрів перетворюють коаліції на інструменти ситуативного голосування, позбавлені політичної суб'єктності. Виникає вакуум відповідальності, який дедалі частіше заповнюється президентським впливом. Наголосимо, що у напівпрезидентських системах гнучкість парламентської більшості – зміна її підтримки між прем'єром і президентом – є допустимою. Проте стосовно України ця динаміка викривлюється: парламентська більшість орієнтується переважно на президента попри те, що він формально виведений за межі виконавчої влади та не несе відповідальності за діяльність уряду. Відтак формується інституційна аномалія, яка підважує принцип поділу влад і створює дисбаланс у змішаній моделі управління. Ризиками збереження цієї пастки є системне зниження якості демократичного врядування, розмитість відповідальності за державну політику, девальвація парламентського контролю й політична вразливість виконавчої влади до зовнішнього (неурядового) впливу.

Другою інституційною пасткою, яка підриває політичну спроможність українських урядів та поглиблює дистанцію між парламентською більшістю та урядами, які вона має формувати і контролювати, є поширена ідеалізація технократичного урядування. У межах цієї парадигми відмова від партійної ідентичності уряду трактується як засіб «деполітизації» виконавчої влади, що нібито підвищує її ефективність та нейтральність. В українському контексті ця стратегія, навпаки, виявляється чинником ерозії політичної відповідальності, ослаблення парламентського контролю й деінституціоналізації виконавчої вертикалі. З 2014 року в Україні фіксується стійке зниження частки партійних міністрів навіть за умов існування формальної парламентської коаліції або монобільшості. Так, в урядах Володимира Гройсмана (2016–2019) частка партійно афілійованих міністрів становила 44 %, Олексія Гончарука (2019–2020) – 15 %, Дениса Шмигала (2020–2025) – 20 %, Юлії Свириденко (працює з 2025) – 6 %. Для порівняння: у коаліційному уряді Фінляндії під керівництвом Петтері Орпо (з 2023 року) 100 % міністрів представляють коаліційні партії; в урядах Литви (Інгріда Шимоніте, 2020–2024) і Чехії (Петр Фіала, з 2021 року) цей показник перевищує 80 % [15].

Попри те, що технократичний формат може бути ефективним у періоди кризового управління, в умовах нестабільної партійної системи, слабких інститутів та хронічного дефіциту підзвітності та довіри (як в Україні) він має низку таких деструктивних наслідків, як:

- послаблення парламентського контролю;
- уникнення політичної відповідальності як урядом, так і інституціями, які погодили його функціонування (парламент та президент);
- маргіналізація прем'єр-міністра;

- параліч інструменту вотуму недовіри: жоден з урядів після 2014 року не був відправлений у відставку шляхом парламентського вотуму;
- легалізація впливів неформальних політичних акторів (олігархів);
- дефіцит демократичної легітимності, оскільки виборці не асоціюють уряд із конкретними політичними силами, КМУ постають як інституції, відчужені від політичної системи, що знижує рівень суспільної довіри.

Отже, технократичні уряди в українських реаліях радше консервують інституційні дисбаланси, аніж їх долають. За відсутності сталих партійних інституцій, розвинених механізмів парламентської підзвітності та зрілої демократичної культури тривалий технократизм є такою урядовою моделлю, що консервує логіку неформального управління, маргіналізує парламент як інститут і послаблює політичну суб'єктність уряду.

Третя пастка, яка «відриває» парламент від урядів в Україні, пов'язана із дефектним механізмом акцептування урядової програми Верховною Радою. На відміну від інших напівпрезидентських країн ЄС, зокрема Польщі, Литви, Хорватії, Румунії та Португалії, де парламентський акцепт урядової програми є обов'язковим елементом формалізації урядового мандату, в Україні Кабінет Міністрів може діяти без схвалення програми (або звіту про її виконання).

В Україні прижилася практика функціонування «напівакцептованих» урядів: парламент затверджує персональний склад уряду, але не схвалює його програму. Така конфігурація створює постійні політичні ризики відставки для урядів, змушуючи прем'єр-міністра та міністрів шукати інституційної підтримки (наприклад, для схвалення необхідних їм законопроектів) не в парламенті, а в інформальних альянсах із президентом, що контролює більшість, або з депутатськими групами, пов'язаними з великим бізнесом. У період із червня 1996 року (ухвалення чинної Конституції) до червня 2025 року українські уряди працювали без схвалення парламентом програми, за підрахунком авторки тексту, впродовж 114 місяців, тобто майже 9,5 років. У рамках досліджуваного періоду уряд Арсенія Яценюка отримав схвалення програми в 2014 році, однак звіт про її виконання у 2015-му парламент не підтримав – без жодних юридичних чи політичних наслідків. Програма уряду Володимира Гройсмана була схвалена у 2016 році, однак звіт за 2017 рік також не дістав підтримки Верховної Ради – уряд продовжив працювати. Уряд Олексія Гончарука у 2019 році отримав акцепт програми, але це не запобігло його швидкій відставці у 2020 році. Уряд Дениса Шмигала працював всі п'ять років без схвалення парламентом програми.

Чи не найбільшою проблемою «урядів без програми» є втрата громадянами розуміння того, який зв'язок між партійними програмами, що презентуються на виборах, партіями та парламентськими коаліціями, які створюються за підсумком виборів та начебто формують уряди. Відсутність таких причинно-наслідкових зв'язків в українських політичних процесах як зумовлює дефіцит політичної легітимності, так і нівелює інститут політичної відповідальності.

На відміну від цієї практики, в більшості парламентсько-президентських режимів Європи ухвалення урядової програми не лише виступає умовою набуття урядом політичної легітимності, але й гарантує тимчасовий захист від відставки. Така модель забезпечує програмну визначеність уряду, підвищує стабільність коаліції та чітко окреслює межі політичної відповідальності. В українському контексті дефектність механізму акцепту урядової програми нівелює саму ідею коаліційного урядування. Парламентська більшість, яка номінально формує уряд, фактично не несе відповідальності за його політику. Як наслідок, Кабінет Міністрів діє в умовах програмної невизначеності, а його стратегічна позиція

залишається вразливою до тиску з боку президента, нестабільного парламенту та ситуативних політичних альянсів.

Четверта інституційна пастка, яка істотно впливає на низьку спроможність парламентів підтримувати стабільні уряди, *полягає у відсутності ефективних і формалізованих процедур запобігання урядовим кризам та їх урегулювання у спосіб, що зміцнює демократичну легітимність виконавчої влади*. Така інституційна вразливість проявляється, зокрема, у слабкій здатності парламенту впливати на персональний склад уряду як через відставку окремих міністрів, так і через реалізацію загального вотуму недовіри Кабінету Міністрів. У більшості напівпрезидентських систем країн ЄС уряд несе колективну відповідальність перед парламентом, а можливості законодавчого органу ініціювати зміну окремих урядовців зазвичай обмежені. Водночас у деяких посткомуністичних державах, зокрема Румунії та Литві, парламенти мають розширені повноваження, які дозволяють оперативніше реагувати на часткові кризи в межах виконавчої влади. В Україні ж Верховна Рада фактично позбавлена таких інструментів.

Особливою інституційною прогалиною є відсутність у Конституції України механізму конструктивного вотуму недовіри – інституту, відповідно до якого резолюція недовіри уряду має супроводжуватися одночасним висуванням кандидатури нового прем'єр-міністра. Попри те, що цей механізм є нетиповим для напівпрезидентських систем, він діє у Польщі, Словенії та Угорщині як запобіжник розгортання тривалих політичних криз. Для України, де партійна система залишається фрагментованою, а парламент – слабо інституціоналізованим, запровадження конструктивного вотуму також могло б сприяти підвищенню парламентської суб'єктності та зниженню рівня політичної турбулентності у разі виникнення урядових криз. На практиці відбувається таке: в межах досліджуваного періоду ініціатива саме парламенту не стала жодного разу причиною заміни уряду, хоча чинна Конституція України передбачає, що Верховна Рада може висловити недовіру Кабінету Міністрів за поданням Президента або за власною ініціативою. Зміни урядів, зокрема відставки Арсенія Яценюка, Олексія Гончарука та Дениса Шмигала, відбувалися у форматі кулуарно узгоджених сценаріїв, що реалізовувалися протягом одного парламентського дня. Попри зовнішню ефективність таких рішень, вони радше свідчать про відсутність прозорих механізмів демократичного переходу виконавчої влади.

Чому українські парламенти тримаються подалі від урядових відставок? Існує низка обмежень, що ускладнює реалізацію ВРУ цієї контрольної функції щодо уряду. Так, головування за недовіру неможливе протягом року після затвердження урядової програми або її звіту, а також протягом року до чергових парламентських виборів. Крім того, саме відсутність нормативної вимоги щодо конструктивного вотуму недовіри (коли відставка «старого» прем'єр-міністра та його уряду потребує затвердження парламентом вже публічно погодженої кандидатури нового керівника уряду) формує ризики трансформації урядової кризи у глобальну політичну турбулентність у країні. На формування нового уряду парламент має 70 днів. Якщо коаліція в процесі публічного обговорення не зробить це в межах відведеного часу (що цілком імовірно в українських реаліях неструктурованих парламентських коаліцій), президент набуває право розпустити парламент. Така конфігурація створює парадокс: парламент, який має повноваження звільнити уряд, уникає їх активізації, оскільки політичні ризики розпуску переважають прагнення виконувати контролюючу функцію щодо КМУ.

Ця ситуація (коли парламент не використовує надане йому право розпустити уряд) породжує інституційну порожнечу, яку на практиці заповнюють неформальні механізми (кулуарні домовленості, пакетні голосування, символічні акти «добровільної» відставки).

Обидві гілки влади змушені покладатися на президентське посередництво або ситуативні неформальні альянси, що не лише знижує передбачуваність і сталість урядування, але й розмиває принцип політичної відповідальності – фундамент демократії. У довгостроковій перспективі відсутність ефективних та прозорих механізмів урегулювання урядових криз, зокрема конструктивного вотуму недовіри, підриває баланс гілок влади, послаблює інституційну вагу Верховної Ради та Кабінету Міністрів.

Висновки. Маємо визнати, що в умовах повномасштабної війни, яка унеможливило конституційні зміни, Україна опинилася в ситуації, коли об’єктивно виправдане воєнною кризою посилення ролі Президента в законодавчому процесі та виконавчій вертикалі загострило системну інституційну асиметрію.

Вона базується на чинній нормативно-правовій основі та підтримується (і масштабується, як у ситуації із ухваленням скандального законопроекту № 12414, що позбавляв політичної суб’єктності НАБУ і САП через процесуальне підпорядкування Генеральному прокурору, політично залежного від Президента та підконтрольної йому Верховної Ради) політичними практиками, до яких призвичаїлися як формальні, так і неформальні актори політичної системи.

Проблема полягає в тому, що консервація діючої дефектної моделі розподілу владних повноважень у трикутнику «президент – парламент – уряд», якщо ми ставимо за мету демократичний розвиток в Україні, майже вичерпала свій потенціал. Вона підважує інституційну спроможність усіх ключових владних інституцій (зокрема й надмірно посиленого інституту президентства), оскільки демонструє їхню обмежену релевантність як щодо викликів європейської та євроатлантичної інтеграції, так і щодо завдань повоєнної відбудови – або адаптації до тривалих бойових дій різної інтенсивності.

Спроби застосування неелекторальних практик політичної легітимації (інформаційно-комунікаційних, економічних, впливу зовнішніх чинників) владою в умовах правового режиму воєнного часу нівелюється слабкою інституційною спроможністю держави, що є прямим наслідком інституційної асиметрії та хибного розподілу функцій між парламентом, президентом і урядом, акцептованих Основним законом. [16]

Отже, для відновлення інституційної рівноваги в Україні після завершення бойових дій (або в разі їх замороження) критично важливою є конституційна реформа на основі грамотної конституційної інженерії, яка б передбачала пакетне ухвалення нормативно-правових актів, спрямованих на виправлення перерахованих в тексті пасток та деформацій. Вона має враховувати євроінтеграційні вимоги, передбачати посилення ролі уряду, чіткі механізми відповідальності парламентських коаліцій, а також запровадження стабільних правил формування і звітування виконавчої влади.

У короткостроковій перспективі – до завершення війни – Україна має посилити практики прозорості, підзвітності та стримувань у межах чинної Конституції, використовуючи потенціал звичайного законодавства.

Список використаної літератури

1. Linz J.J. Problems of democratic transition and consolidation. Baltimore : Johns Hopkins University Press, 1996. 479 p.
2. O'Donnell G. Delegative Democracy. *Journal of Democracy*. 1994. Vol. 5. No. 1. P. 55–69.
3. Fukuyama F. Stateness' First. *Journal of Democracy*. 2005. Vol. 16. No. 1. P. 84–88.
4. Carothers T. Democracies Divided: The Global Challenge of Political Polarization. Washington, D.C. : Brookings Institution Press, 2019. 219 p.

5. Krastev I. *Democracy Disrupted: The Politics of Global Protest*. Philadelphia : University of Pennsylvania Press, 2014. 98 p.
6. Shugart M. S., Carey J. M. *Presidents and assemblies: Constitutional design and electoral dynamics*. Cambridge : Cambridge University Press, 1992. 313 p.
7. Skach C. *Borrowing constitutional designs: Constitutional law in Weimar Germany and the French Fifth Republic*. Princeton : Princeton University Press, 2005. 151 p.
8. Siaroff A. Comparative presidencies: The inadequacy of the presidential, semi-presidential and parliamentary distinction. *European Journal of Political Research*. 2003. Vol. 42. P. 287–312.
9. Frye T. A politics of institutional choice: Post-communist presidencies. *Comparative Political Studies*. 1997. Vol. 30. No. 5. P. 523–552.
10. Tsai J.-H. Sub-types of semi-presidentialism and political deadlock. *French Politics*. 2008. Vol. 6. P. 63–84.
11. Лабораторія законодавчих ініціатив. Законотворча активність Верховної Ради IX скликання за 12 сесію. 2025, 13 березня. URL: <https://parlament.org.ua/analytics/zakonotvorcha-aktyvnist-vru-ix-sklykannya-12-sesiyu/>
12. Колодяжна Д. Перша парламентська: наскільки швидко законопроекти проходять через Верховну Раду та як зробити процес ефективнішим. *VOX Ukraine*. 2024, 22 березня. URL: <https://voxukraine.org/persha-parlamentska-naskilky-shvydko-zakonoprojekty-prohodyat-cherez-verhovnu-radu-ta-yak-zrobyty-protses-efektyvnishym>
13. Щоденний Львів. Зеленський не підписав і не ветоував 47 ухвалених Верховною Радою законів. Перелік. 2024, 13 листопада. URL: <https://dailylviv.com/news/polityka/zelenskyi-ne-pidpysav-i-ne-vetuvav-47-ukhvalenykh-verkhovnoyu-radoyu-zakoniv-129876>
14. Жемчужникова К. 8 сесія Верховної Ради: короткі підсумки. *ОПОРА*. 2018, 23 липня. URL: <https://www.opora.ua.org/parliament/45417-8-sesiia-verkhovnoi-rady-kоротki-pidsumky-15185>
15. Кононенко Н. Формування інституційної спроможності урядів в Україні. *Інституційна (не)спроможність держави в Україні: як розірвати замкнене коло* / за ред. Г. Зеленько. Київ : ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2025.
16. Інструменти неелекторальної легітимації влади під час дії правового режиму воєнного часу. *ІПіЕНД НАН України*. 2024. URL: https://ipiend.gov.ua/wp-content/uploads/2024/07/Doslidzhennia_prezentatsiia.pdf

WHY NON-ELECTORAL LEGITIMACY FAILS TO COMPENSATE FOR THE INSTITUTIONAL IMBALANCE OF STATE POWER IN UKRAINE

Natalia Kononenko

*Kuras Institute of Political and Ethnic Studies of the National Academy of Sciences of Ukraine,
Department of Political Institutions and Processes,
General Almazov Str., 8, 01011, Kyiv, Ukraine*

This article explores the phenomenon of institutional asymmetry within Ukraine's model of semi-presidentialism, which stems from the constitutionally entrenched dual subordination of the executive branch to both the parliament and the president. Such institutional design generates persistent conflicts of competence between the Prime Minister and the President, enables presidential dominance over the executive vertical, and undermines the balance of powers. The focus is placed on a comparative analysis between Ukraine's variant of semi-presidentialism and European models, alongside an examination of the normative gaps that produce governance dysfunctions, weaken democratic legitimacy, and erode political accountability of the executive. The author demonstrates that the structural weakness of the Cabinet of Ministers, the formal nature of parliamentary coalitions, the concentration of personnel powers in the hands of the President,

the absence of an effective countersignature mechanism, and the political inertia of the parliament all contribute to a systemic drift toward president-parliamentarism. It is argued that the existing institutional traps are scarcely correctable through mechanisms of non-electoral legitimisation, and therefore, the evolution of Ukraine's political regime toward president-parliamentarism—under conditions of limited institutional capacity—poses significant risks for democratic development. The methodological framework combines critical institutionalism, structural-functional analysis, and the theories of transitional democracies. Chronologically, the research covers the period from 2014 to 2025, allowing for the identification of persistent institutional asymmetries regardless of political configurations. The conclusion emphasises that, despite the operational functionality of the current model under wartime conditions, it requires fundamental reform following the end of active hostilities in order to strengthen democratic institutional capacity.

Key words: institutional asymmetry, semi-presidentialism, dual executive authority, president-parliamentarism, institutional capacity, post-Soviet democracies.

УДК 323.15(=214.58)(477):355.01

DOI <https://doi.org/10.30970/PPS.2025.61.41>

РОМСЬКА ЕТНІЧНА МЕНШИНА В УКРАЇНІ: ЕТНОПОЛІТИЧНІ ВИКЛИКИ В УМОВАХ РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКОЇ ВІЙНИ ТА СУСПІЛЬНОЇ ТРАНСФОРМАЦІЇ

Віталій Коцур

*Університет Григорія Сковороди в Переяславі,
вул. Сухомлинського 30, 08401, м. Переяслав, Україна*

Повномасштабна війна, розпочата Російською Федерацією проти України у 2022 році, істотно загострила виклики, з якими стикаються національні меншини, зокрема ромська громада. У статті досліджується етнополітичне становище ромів в умовах російсько-української війни та ширших суспільних трансформацій. На основі міждисциплінарного підходу, що включає контент-аналіз нормативних документів, порівняльно-правовий аналіз, соціологічні дані та кейс-стаді, виявлено системну маргіналізацію, правову невизначеність і обмежений доступ до базових послуг. Попри наявність Стратегії інтеграції ромів до 2030 року, її реалізація в умовах воєнного стану залишається фрагментарною й неефективною.

Автор обґрунтовує необхідність комплексної державної етнополітики, що має базуватися на правах людини, міжвідомчій координації та залученні самих ромських громад до формування політики. Особлива увага приділена регіональній специфіці, зокрема ситуації в Закарпатській області, яка є осередком компактного проживання ромів. У статті доводиться, що інтеграція ромів має розглядатися не лише як соціальне завдання, а як ключовий чинник національної безпеки та суспільної згуртованості у повоєнний період.

У статті констатовано, що, незважаючи на наявність нормативно-правових документів, що регулюють «ромське питання» в Україні, їх реалізація на практиці є неповною і зазвичай не відповідає соціальним запитам ромських громад. Поряд із цим активні представники громадського середовища ромської етнічної меншини беруть участь у волонтерській діяльності, воюють у лавах Збройних сил України. Відтак інтеграція ромів повинна поєднувати правозахист, координацію з боку державних органів і громадські ініціативи з боку неурядових організацій. У цьому контексті у повоєнний період важливого значення набувають питання доступу до освіти, охорони здоров'я, ринку праці, забезпечення повноцінної політичної участі та представництва ромів на рівні державної влади та місцевого самоврядування.

Ключові слова: ромська етнічна меншина, Україна, етнополітика, російсько-українська війна, інтеграція, дискримінація, національна меншина, Закарпаття, права людини, внутрішнє переміщення.

Постановка проблеми. Актуальність дослідження етнополітичної ситуації в Україні визначається комплексом внутрішніх і зовнішніх чинників, які впливають на стабільність та соціально-політичну єдність українського суспільства. Особливе місце серед цих факторів займає російсько-українська війна, яка загострила міжетнічні та соціокультурні суперечності, актуалізувала питання інтеграції національних меншин та визначила нові виклики для державної етнополітики. Серед національних меншин, що потребують особливої уваги з боку держави та суспільства, помітне місце посідає ромська етнічна меншина, соціальна і політична інтеграція якої залишається проблемною з огляду на тривале перебування її представників у стані соціальної та політичної маргіналізації.

В умовах сучасних суспільно-політичних трансформацій та воєнних викликів питання про ефективні механізми інтеграції ромського населення в українське суспільство набуває додаткової значущості, оскільки без успішного розв'язання цих питань неможливо забезпечити стабільність, соціальну згуртованість та національну безпеку держави. Вивчення етнополітичних процесів, зокрема в контексті ситуації ромської меншини, дозволить сформулювати ефективні стратегії інтеграції та визначити шляхи подолання існуючих викликів у сфері національної єдності та громадянської солідарності. Недостатність механізмів включення ромської етнічної меншини до системи соціального захисту, політичного представництва та повоєнної реконструкції вказує на потребу критичного переосмислення державної етнополітики в цій сфері життєдіяльності.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Проблематика інтеграції ромської етнічної меншини в Україні активно розробляється у вітчизняному та міжнародному науковому дискурсі. Серед фундаментальних праць, де аналізуються ризики дезінтеграції поліетнічного суспільства в умовах війни, слід назвати монографію авторського колективу Інституту політичних і етнонаціональних досліджень імені І. Ф. Кураса НАН України [1]. У своїх публікаціях вітчизняні політологи С. Асланов [2], В. Горбатенко, Ю. Шемшученко, І. Кресіна та О. Стойко [3] наголошують на врахуванні етнічного чинника як інструменту гібридної агресії.

Питання міжкультурного діалогу як основи інтеграції національних меншин обґрунтував учений В. Євтух [4], а проблему дискримінації ромів у публічному просторі – дослідниця О. Кривицька [5]. Політичну участь ромів висвітлено в аналітичному звіті «Дослідження участі представників ромських громад на місцевих виборах 2020 року в якості кандидатів в органи місцевого самоврядування» [6], а також у проєктах Ради Європи, що стосуються політичної мобілізації ромських етнічних громад [7; 8].

На нормативному рівні важливим орієнтиром виступає «Стратегія сприяння реалізації прав і можливостей осіб, які належать до ромської національної меншини, в українському суспільстві на період до 2030 року» [9], яка визначає пріоритети державної політики стосовно ромської спільноти. Своєю чергою міжнародні організації, зокрема *European Roma Rights Centre* [10; 11], *OSCE Office for Democratic Institutions and Human Rights* [12], *United Nations Development Programme* [13], *German Marshall Fund* [14] та *IOM Poland* [15], фіксують значну структурну вразливість ромів, їхній обмежений доступ до освіти, медицини та захисту своїх прав як всередині України, так і поза її межами.

Загалом, сучасна наукова й аналітична література засвідчує актуальність подальших міждисциплінарних досліджень у сфері соціальної інтеграції ромів, зокрема в умовах повоєнної реконструкції.

Мета статті полягає у висвітленні етнополітичної ситуації ромської етнічної меншини в Україні в умовах сучасних зовнішньополітичних викликів (насамперед російсько-української війни) та визначенні шляхів удосконалення державної політики щодо інтеграції ромів у суспільно-політичне життя країни.

Методи дослідження. У процесі дослідження етнополітичної ситуації ромської етнічної меншини в Україні в умовах війни було використано комплекс взаємодоповнюючих методів, що забезпечили наукову обґрунтованість та міждисциплінарність аналізу. *Метод контент-аналізу* дозволив систематизувати нормативно-правові акти, стратегії, звіти міжнародних і національних організацій (OSCE, FRA, DESS, CWS Global), тоді як *порівняльно-правовий підхід* дав змогу зіставити підходи до інтеграції ромів в Україні та в сусідніх країнах ЄС. *Метод системного аналізу* виявив взаємозв'язки між правовим статусом, соціальною вразливістю та політичною маргіналізацією ромів, а вторинний

аналіз соціологічних даних (зокрема, FRA, OSCE, Міжнародний фонд «Відродження») дав змогу реконструювати соціально-демографічний портрет ромського населення. *Геоінформаційний підхід* був застосований для вивчення просторової диференціації ромів, особливо в Закарпатській області, а кейс-стаді забезпечив аналіз типових прикладів політичної участі та дискримінації в умовах воєнного стану. Індуктивно-дедуктивний підхід дозволив інтегрувати результати дослідження, сформулювати висновки та окреслити напрями вдосконалення етнополітики держави.

Виклад основного матеріалу дослідження. Загальна характеристика етнополітичної ситуації в Україні в умовах російсько-української війни визначається значним впливом зовнішніх чинників та внутрішніх викликів, які сформувалися протягом останніх років конфлікту. Зокрема, анексія Криму та окупація частини Донецької та Луганської областей Російською Федерацією спричинили суттєві зміни в етнополітичній динаміці країни, впливаючи на питання національної єдності та стабільності українського суспільства.

Етнополітична ситуація загострилась через те, що на окупованих територіях до початку війни мешкало близько 6,9 млн осіб, з яких значну частину становили представники російської етнічної меншини. Близько 2 млн громадян виїхали з окупованого Донбасу на підконтрольну Україні територію, що істотно змінило етнічний склад населення у регіоні та загострило питання інтеграції вимушених переселенців [16].

Особливо значущим є мовний складник етнополітичних процесів, який використовувався як інструмент гібридної війни. Активізація «руського мира», підтримувана російською пропагандою, сприяла дестабілізації етнополітичної ситуації, зокрема, у східних і південних регіонах України, що сприяло посиленню етнополітичної дезінтеграції країни [2; 3]. Спроби введення російської мови як регіональної мали на меті поглибити розкол у суспільстві, викликати незадоволення та протестні настрої, що, своєю чергою, створювало додаткові передумови для сепаратистських рухів [17, с. 406].

Крім того, етнополітична стабільність України в умовах війни також опинилась під загрозою через можливі спроби зовнішніх сил використовувати компактні поселення національних меншин для політичної мобілізації. Це стосується не лише російськомовного населення у південних та східних областях, але й інших регіонів, зокрема Закарпаття, де існує компактне проживання угорської меншини, що створює додаткові ризики щодо формування автономістських та сепаратистських настроїв [1].

Російсько-українська війна істотно загострила проблеми у сфері етнополітики, висвітлила слабкі місця державної політики щодо національних меншин та підкреслила важливість формування ефективних механізмів етнонаціональної консолідації як ключового чинника збереження національної єдності й територіальної цілісності України.

Криза в Україні 2014 року стала результатом активізації сепаратизму, який значною мірою був інспірований саме зовнішніми силами, насамперед Росією. Відсутність ефективних механізмів реалізації етнічної політики та узгодженої концепції державної етнонаціональної політики ускладнила ситуацію і дозволила проімперським силам маніпулювати етнічними питаннями, особливо у східних регіонах країни. Це поглибило цивілізаційний розкол між україномовним і російськомовним населенням [2; 3].

Зовнішньополітичні виклики проявлялись також і у взаєминах з іншими країнами-сусідами. Наприклад, угорська меншина на Закарпатті та румунська на Буковині нерідко ставали об'єктом впливу сусідніх держав, які прагнули посилити свій вплив через національні меншини. Це створювало додаткові труднощі для формування гармонійної етнополітики України і вимагало додаткових дипломатичних зусиль з боку держави для уникнення конфліктів і підтримки добросусідських відносин [1].

В Україні етнополітика щодо національних меншин оформлює рамки правового, інституційного та практичного захисту і розвитку культурної, мовної і соціальної ідентичності національних спільнот. Стаття 11 Конституції України прямо закріплює обов'язок держави підтримувати етнокультурне та мовне різноманіття [18]. Законодавчі реформування, зокрема ухвалення Закону «Про національні меншини (спільноти) України» у грудні 2022 року та його поправки в 2023 році, були спрямовані на імплементацію європейських стандартів захисту прав меншин (у тому числі забезпечення участі меншин у суспільно-політичному житті та доступу до освіти мовою меншини), які представлені в межах ЄС [19].

Щодо ромської етнічної меншини офіційна *Стратегія сприяння реалізації прав і можливостей осіб, які належать до ромської національної меншини, в українському суспільстві на період до 2030 року*, затверджена Кабінетом Міністрів України, визначає комплексний підхід до інтеграції ромів у соціально-політичне життя, доступу до освіти, охорони здоров'я, житлового забезпечення та боротьби з дискримінацією [9]. Вона передбачає також оновлення статистичних даних, забезпечення правового захисту, антисегрегаційні заходи та підтримку культурних ініціатив ромського населення.

Водночас зауважимо, що практична реалізація етнополітичної стратегії стикається з численними проблемами. Серед них переважають брак посвідчень громадянства, документів цивільного стану, обмежений доступ до соціальних та юридичних послуг, низька правова обізнаність, дискримінаційні стереотипи, висока соціальна вразливість та висока частота ранніх шлюбів серед ромських дівчат, що стримує ефективну інтеграцію [9].

У відповідь на кризові процеси, що виникли під час війни, етнополітична політика зосередилась на забезпеченні прав національних меншин, у томі числі ромів, особливо на окупованих територіях. Правозахисні дослідження вказують на факти грубих порушень прав національних меншин, зокрема кримських татар та ромських спільнот в окупації: обмеження релігійних, мовних, культурних прав, відсутність намагання держави-окупанта відповідати міжнародним нормам [20].

Принагідно зазначимо, що ромська етнічна меншина є однією з найменш захищених і водночас найчисленніших національних спільнот України. За даними Всеукраїнського перепису населення 2001 року, чисельність ромів становила 47 587 осіб, що становило приблизно 0,1 % від загального населення країни. Водночас низка міжнародних організацій, зокрема Рада Європи, ОБСЄ, а також правозахисні ініціативи вказують на суттєво вищу фактичну чисельність ромського населення – від 200 тис. до 400 тис. осіб. Ця розбіжність пояснюється як історичною недовірою ромів до державних інституцій, так і поширеною практикою самоідентифікації ромів як українців, угорців або русинів у переписах та офіційних документах [21; 22; 23].

Закарпатська область є найбільшим регіоном компактного розселення ромського населення в Україні. За офіційними даними 2001 року, тут проживало понад 14 004 осіб (1,12 %), які вказали ромську національність, що становило майже 30 % від загальної кількості ромів в Україні. Проте за неофіційними оцінками, які подають неурядові організації, зокрема Фонд «Чіріклі», Закарпатський угорський інститут ім. Ференца Ракоці II та інші дослідницькі інституції, реальна чисельність ромів у Закарпатській області на 2023 рік становить не менше 50–80 тис. осіб, а за деякими оцінками сягає 100 тис. осіб [11; 24; 25].

Ромські громади в Закарпатті зосереджені переважно у великих поселеннях поблизу Ужгорода, Мукачева, Берегова, а також у селах Мукачівського, Берегівського, Хустського та Тячівського районів. Найбільше поселення ромів розташоване у місті Мукачево, в мікрорайоні «Борок-Телеп», де проживає близько 5–7 тис. осіб, що становить біля 7 % населення міста. У м. Ужгород ромські громади мешкають у мікрорайонах «Радванка» та «Шахта» [26, с. 20].

У демографічному вимірі ромське населення Закарпаття характеризується високою часткою молоді. За оцінками дослідження *Roma Health Mediators Report*, біля 40 % ромського населення в області – це особи віком до 18 років [13]. Рівень народжуваності в ромських громадах є вищим за середньоукраїнський показник, тоді як рівень охоплення навчанням у школі та рівень зайнятості значно нижчі. Така демографічна структура вказує на потребу в системних освітніх, медичних і соціальних заходах для забезпечення інтеграції молодого покоління ромів в українське суспільство.

Можна констатувати, що Закарпаття є регіоном із найбільшою концентрацією ромського населення в Україні, де спостерігається суттєва різниця між офіційними статистичними даними та реальним чисельним складом цієї етнічної спільноти. Географічна сегрегація, молодий віковий склад і соціальна маргіналізація ромів становлять серйозний виклик для державної етнополітики. Це зумовлює необхідність розробки адресних програм інтеграції з урахуванням регіональних особливостей, культурної специфіки та соціально-економічного стану ромських громад.

Ромська спільнота в Україні є однією із найбільш соціально вразливих груп, що перебуває у стані хронічної бідності, соціальної маргіналізації та правової невизначеності. За результатами досліджень, значна частина ромського населення живе в умовах крайньої бідності, не має доступу до якісної освіти, медицини, працевлаштування, а також належного житла. Ці умови створюють системні бар'єри для інтеграції ромів у загальносуспільне життя України.

Однією з ключових проблем є низький рівень формальної зайнятості. За даними Європейської комісії проти расизму та нетерпимості, лише 21 % ромів в Україні мають постійну роботу, ще близько 17 % – сезонну чи тимчасову. Решта осіб не мають стабільного джерела доходу, що призводить до економічної нестабільності та залежності від соціальних виплат [27]. Цю ситуацію поглиблює масова відсутність офіційних документів: свідоцтв про народження, паспортів, реєстрації місця проживання. За деякими оцінками, до 40 % ромів не мають жодного документа, що унеможлиблює доступ до освіти, медицини, соціального захисту, виборчих прав [15].

Житлові умови ромських громад здебільшого не відповідають санітарним нормам. Поселення часто розташовані на віддалених або непридатних для житла територіях – поблизу сміттєзвалищ, на околицях промислових зон або в районах без централізованого водопостачання, каналізації й електропостачання. У Закарпатській області численні ромські громади, зокрема в селах Концово та Велика Добронь на Ужгородщині, фактично проживають у сегрегованих таборах без доступу до інфраструктури [15; 24].

Освітня ситуація залишається критичною. Більшість ромських дітей відвідує школу нерегулярно або взагалі не охоплені освітою. Часто вони навчаються в окремих класах або школах для дітей з особливими освітніми потребами, що створює ефект сегрегації. Ромські діти зазнають упередженого ставлення з боку вчителів і однолітків, що призводить до раннього залишення школи та відтоку із системи освіти. За даними дослідження *Fundamental Rights Agency (FRA)*, лише 38 % ромських дітей в Україні завершують базову середню освіту [28].

Ромські громади також стикаються з проблемами у сфері охорони здоров'я. Через складні житлові умови, відсутність медичного страхування, а також правової реєстрації вони мають обмежений доступ до медичних послуг. Вони рідко звертаються до лікарів, часто не проходять вакцинацію та профілактичні огляди. Низький рівень гігієни та скученість у житлових приміщеннях сприяють поширенню інфекційних захворювань, особливо серед дітей [13].

Сказане вище засвідчує, що інтеграція ромів в українське суспільство залишається надзвичайно складним і комплексним завданням. Вона вимагає не лише формального закріплення прав у законодавстві, але й реальних програм соціального включення: надання документів, доступу до житла, якісної освіти, охорони здоров'я та ринку праці. Без комплексної етнополітичної стратегії, орієнтованої на права людини та соціальну рівність, проблема інтеграції ромів залишатиметься актуальною і в наступні десятиліття.

Необхідно зазначити, що політична участь ромської етнічної меншини в Україні залишається обмеженою як за кількісними показниками, так і за рівнем впливу на прийняття рішень. Роми практично відсутні у структурах представницької влади як на центральному, так і на місцевому рівнях. Основні чинники, що перешкоджають їх активному залученню до політичного процесу, включають низький рівень правової обізнаності, соціальну маргіналізацію, брак офіційних документів у частини громадян ромського походження, а також поширені стереотипи і дискримінаційні практики з боку партійних структур та виборців.

За результатами дослідження, проведеного за підтримки Міжнародного фонду «Відродження», на місцевих виборах 2020 року в Україні балотувалися щонайменше 25 кандидатів ромського походження. Серед них 10 були обрані до органів місцевого самоврядування. До прикладу, в Закарпатській області депутатами місцевих рад обрані такі репрезентанти еліти ромської етнічної меншини:

1) Ужгородська міська рада – *Мирослав Горват* (політична партія «Рідне Закарпаття»); 236 голосів виборців (39,79 % від квоти); *Юрій Мандич* («Партія твого міста»); 467 голосів виборців (78,75 % від квоти);

2) Мукачівська міська рада – *Іван Йонаш* (політична партія «Команда Андрія Балоги»; 336 голосів виборців (34 % від квоти);

3) Берегівська міська рада – *Рудольф Пап* (Демократична партія угорців України; 204 голоси виборців (48,92 % від квоти);

4) Перечинська міська рада (Ужгородський район) – *Едуард Турпак* (ВО «Батьківщина»; 84 голоси виборців (10,34 % від загальної кількості голосів по округу);

5) Середнянська селищна рада (Ужгородський район) – *Леонід Брежінський* (політична партія «Рідне Закарпаття»; 269 чол. (19,95 % від загальної кількості голосів по округу) [30, с. 88–89].

Варто зауважити, що додатковим бар'єром виступає те, що роми рідко включаються до списків політичних партій, які мають реальні шанси подолати виборчі бар'єри. Здебільшого залучення ромських активістів до виборчого процесу відбувається через незалежне самовисування або через маловідомі місцеві партії. З огляду на це, багато ініціатив ромської спільноти зосереджено на розвитку громадянської активності, а не політичної репрезентації. Наприклад, громадська організація «Чіріклі» реалізує освітні програми з розвитку політичної обізнаності, правозахисту та лідерства, у яких бере участь переважно молодь і жінки ромського походження [7].

Суттєву роль у процесі політичної мобілізації відіграють неурядові організації, які проводять навчальні тренінги для майбутніх лідерів ромських громад. Зокрема, «Політична школа для ромів» у рамках ініціативи Ради Європи підготувала десятки учасників, багато з яких згодом брали участь у місцевих виборах. Успішні приклади такої участі продемонстрували зростаючу політичну активність ромів у Закарпатській, Черкаській, Одеській та Дніпропетровській областях [8].

Зауважимо, що політична участь ромів в Україні перебуває на етапі формування, з переважанням ініціатив «знизу», через громадські організації, просвітницькі програми, освітні кампанії. Для досягнення стабільного представництва ромської спільноти у полі-

тичних процесах необхідне створення інституційних механізмів підтримки, зокрема запровадження освітніх квот, пільгових умов доступу до участі у виборах, а також формування позитивного іміджу ромських політичних лідерів.

Повномасштабна війна, розв'язана Російською Федерацією проти України у лютому 2022 року, суттєво загострила й без того складні умови інтеграції ромської етнічної меншини. Системні проблеми соціального, правового та економічного характеру, що існували до війни, в умовах збройного конфлікту набули критичних форм, спричинивши посилення маргіналізації ромів як у межах України, так і за її межами.

Однією з найгостріших проблем стала відсутність належної документації в значній частині ромського населення. За даними звітів міжнародних правозахисних організацій, близько 40 % ромів в Україні не мають паспорта або свідоцтва про народження, що унеможливує реєстрацію як внутрішньо переміщених осіб, отримання гуманітарної допомоги та доступ до медичних, освітніх і соціальних послуг [31]. Проблема документування набула особливої гостроти серед ромських жінок, дітей та осіб з інвалідністю.

Окрему увагу слід приділити ситуації в Закарпатській області, де історично проживає найбільше ромського населення. У регіоні спостерігалось зростання навантаження на інфраструктуру через прибуття ромських внутрішньо переміщених осіб з інших областей. Однак місцеві органи влади не були готові до такого виклику: не існувало ані бази даних, ані механізмів ідентифікації потреб, що призвело до ще більшого занурення громади у маргіналізоване становище [14; 22].

Війна спричинила масове внутрішнє переміщення. За деякими оцінками, понад 100 тис. ромів були змушені покинути свої домівки. Проте більшість із них не змогли скористатися державними чи міжнародними програмами допомоги через правову невизначеність та дискримінаційні практики. Згідно з аналітичними звітами Центру підтримки біженців [32] та Інституту міграційної політики [33], ромські біженці з України стикалися із системною дискримінацією в Угорщині, Польщі та Чехії, де їм відмовляли в реєстрації, житлі та доступі до медичної допомоги. Водночас такі випадки були задокументовані й в Україні, зокрема в місцях компактного поселення внутрішньо переміщених осіб.

Окремою проблемою є соціальна ізоляція ромів з інвалідністю, про що йдеться у звіті Ромського жіночого фонду «Чіріклі» [10]. Особи з інвалідністю в умовах війни втратили навіть ті обмежені канали доступу до медицини та соціальних служб, які існували раніше. Це призвело до критичних випадків нехтування правами людини у тимчасових таборах та транзитних осередках прийому переселенців [32].

Національна стратегія інтеграції ромів у період війни фактично була поставлена на паузу. В умовах воєнного стану держава не встигла адаптувати політику з урахуванням специфічних потреб ромської меншини. Звіт Державної служби з етнополітики та свободи совісті за 2023 рік засвідчує відсутність системного бачення інтеграції ромів у післявоєнну відбудову [34]. Ромські громади не були належним чином включені до програм щодо реконструкції зруйнованого житла, доступу до компенсацій чи участі у публічному житті.

Водночас варто зауважити, що представники ромської етнічної меншини долучалися до захисту України. Представники ромської меншини служили у Збройних силах України, брали участь у волонтерських ініціативах, збирали кошти та допомогу для переселенців. Проте їхній внесок залишається малопомічним у публічному дискурсі й рідко відображається у стратегічних національних наративах [35].

Висновки та перспективи подальших досліджень. Таким чином, оцінка етнополітичної ситуації ромської меншини в Україні в умовах війни свідчить про наявність комплексної кризи, що охоплює соціальні, правові, інституційні та культурні виміри. Ромська

спільнота, яка вже до початку повномасштабного вторгнення Росії перебувала в умовах глибокої соціальної маргіналізації, сьогодні опинилася серед найбільш уразливих груп, що потерпають від нестачі документів, обмеженого доступу до базових послуг, дискримінації та правової невизначеності. Війна не лише поглибила структурну вразливість, а й продемонструвала неготовність державних інституцій до оперативної адаптації політики інтеграції національних меншин до умов збройного конфлікту. Незважаючи на існування нормативних документів, зокрема Стратегії інтеграції ромів до 2030 року, їх реалізація на практиці є фрагментарною, несистемною і часто не відповідає реальним потребам громад.

Водночас ромська меншина демонструє приклади активної громадянської позиції, зокрема, через участь у волонтерських ініціативах та Збройних силах України, що потребує належного суспільного визнання і врахування в національному наративі. У цих умовах інтеграція ромів має спиратися на поєднання правозахисного підходу, міжвідомчої координації та залучення самих ромських громад до формування і реалізації політики. Особливу увагу слід приділяти регіональним особливостям, інституційному посиленню громадських ініціатив, забезпеченню документування, доступу до освіти, охорони здоров'я, ринку праці та політичної репрезентації. Без таких дій зберігається ризик подальшого соціального розриву, який у повоєнний період може призвести до посилення напруги, недовіри та гальмування процесів національної консолідації. Тому питання інтеграції ромів у громадянське суспільство має розглядатися не як другорядна соціальна проблема, а як складник національної безпеки, соціальної згуртованості та етнополітичної стабільності України.

Список використаної літератури

1. Політичний процес у незалежній Україні: підсумки і проблеми : монографія. 2-ге вид., доп. Київ : Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2022. 704 с.
2. Асланов С. Етнополітичний конфлікт (гібридна війна на Сході України) як наслідок регіональної етнонаціональної політики. *Вісн.* 2015. № 14. С. 2–4.
3. Етнополітична безпека України: політико-правові механізми протидії етнополітичній дезінтеграції держави : наук. записка / В. П. Горбатенко, Ю. С. Шемшученко, І. О. Кресіна, О. М. Стойко ; НАН України, Ін-т держави і права імені В. М. Корецького. Київ : Ін-т держави і права імені В. М. Корецького НАН України, 2015. 79 с.
4. Свтух В. Міжкультурний діалог: ефективний конструкт інтегративного розвитку поліетнічних суспільств. *Політичний менеджмент*. 2009. № 4. С. 14–27.
5. Кривицька О. Демаркаційні лінії в етнополітичному просторі України. Київ : ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2015. 328 с.
6. Монастирський Є. Аналітичний звіт «Дослідження участі представників ромських громад на місцевих виборах 2020 року в якості кандидатів в органи місцевого самоврядування». Матеріал підготовлено за підтримки Міжнародного фонду «Відродження» у рамках операційного дослідницького проекту (березень 2021 р.). 61 с. URL: https://www.irf.ua/wp-content/uploads/2021/03/zvit_romski-kandydaty_final-1.pdf (дата звернення: 23.07.2025).
7. Forum of Roma Political Participation. *Council of Europe Portal*. Дата оновлення: 10.12.2020. URL: <https://www.coe.int/en/web/roma-and-travellers/-/forum-of-roma-political-participation> (дата звернення: 24.07.2025).
8. Roma Political School 2021 launched in Ukraine. *Council of Europe Portal*. Дата оновлення: 26.08.2021. URL: <https://www.coe.int/en/web/roma-and-travellers/-/roma-political-school-2021-launched-in-ukraine> (дата звернення: 24.07.2025).

9. Стратегія сприяння реалізації прав і можливостей осіб, які належать до ромської національної меншини, в українському суспільстві на період до 2030 року / Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/866-2021-%D1%80#top> (дата звернення: 24.07.2025).
10. Written Comments of the European Roma Rights Centre and Chiricli, Concerning Ukraine For Consideration by the Committee on Economic, Social and Cultural Rights at the 52nd Session (28th April to 23rd May 2014). 9 p. URL: https://www.errc.org/uploads/upload_en/file/ukraine-cescr-march-2014.pdf (дата звернення: 24.07.2025).
11. Written Comments of the European Roma Rights Centre, Concerning Ukraine For Consideration by the Human Rights Committee at its 129th Session (29th June – 24th July 2020). 13 p. URL: https://www.errc.org/uploads/upload_en/file/5242_file1_ukraine-un-hrc-28-may-2020.pdf (дата звернення: 24.07.2025).
12. Roma and Sinti Political Participation: Opportunities and Risks of Local-level Engagement Summary Report of the Expert Meeting Warsaw, 28 November 2014. Report published in Warsaw, January 2016. 52 p. URL: <https://www.osce.org/files/f/documents/d/3/219511.pdf> (дата звернення: 24.07.2025).
13. Roma Health Mediators: Successes and Challenges. October 2011 / Roma Health Project Open Society Public Health Program. Published by Open Society Foundations. 80 p. URL: <https://www.opensocietyfoundations.org/uploads/0b5e7562-2762-4d42-a73e-ed6ce20a809a/roma-health-mediators-20111022.pdf> (дата звернення: 25.07.2025).
14. The Marginalization of Roma Refugees From Ukraine: Experiences from Hungary and Poland. GMF. Дата оновлення: 06.12.2024. URL: <https://www.gmfus.org/news/marginalization-roma-refugees-ukraine-experiences-hungary-and-poland> (дата звернення: 25.07.2025).
15. Experiences of Roma Refugees from Ukraine in accessing services and assistance in Poland. 39 p. URL: https://poland.iom.int/sites/g/files/tmzbd11346/files/documents/2024-08/iom-poland_experiences_of_roma_refugees_26_08.pdf (дата звернення: 25.07.2025).
16. Скляр В. Чисельність та етномовний склад населення не підпорядкованих Україні територій Донецької та Луганської областей. *Наукові записки ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України*. 2016. Вип. 5–6 (85–86). С. 258–261.
17. Новородовський В. Мовний чинник етнополітичної дестабілізації в Україні (2010–2014 рр.). *Молодий вчений*. 2019. № 2 (66). С. 403–410.
18. Конституція України / Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text> (дата звернення: 26.07.2025).
19. Про національні меншини (спільноти) України : Закон України від 13.12.2022 № 2827-IX / Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2827-20#Text> (дата звернення: 26.07.2025).
20. Butkevych O. Rights of National Minorities in Armed Conflict: A Ukrainian Perspective. Just Security. Дата оновлення: 29.08.2024. URL: <https://www.justsecurity.org/98776/national-minority-rights-ukraine/> (дата звернення: 28.07.2025).
21. Fourth Report submitted by Ukraine pursuant to Article 25, paragraph 2 of the Framework Convention for the Protection of National Minorities (Received on 30 May 2016). 118 p. URL: <https://rm.coe.int/CoERMPublicCommonSearchServices/DisplayDCTMContent?documentId=0900001680657b74> (дата звернення: 26.07.2025).
22. ODIHR Report on the Human Rights Situation of Internally Displaced Roma People in Ukraine. 26 July 2024. 16 p. URL: <https://www.osce.org/files/f/documents/3/6/573736.pdf> (дата звернення: 26.07.2025).
23. Fremlova L. Roma in the Ukraine in the context of war, annexation and historic oppression. ROMEA.cz. Дата оновлення: 12.10.2022. URL: <https://romea.cz/en/world/lucie-fremlova>

- roma-in-the-ukraine-in-the-context-of-war-annexation-and-historic-oppression (дата звернення: 26.07.2025).
24. Ukraine Situation of Roma from the Zakarpattia region / Næstved: The Danish Immigration Service. 2003. 53 p. URL: <https://us.dk/media/hrxdxw02/report-on-roma-from-zakarpattia-2023.pdf> (дата звернення: 25.07.2025).
 25. Roma in Ukraine. Minority Rights Group. URL: <https://minorityrights.org/communities/roma-26/> (дата звернення: 25.07.2025).
 26. Горват М. В., Зан М. П. Політико-історичні та соціально-демографічні особливості формування ромських етнічних громад в Україні. *Регіональні студії* : науковий збірник / редкол.: М. М. Палінчак (голов. ред.), І. М. Бегеш, Є. І. Гайданка та ін. Ужгород : Видавничий дім «Гельветика», 2023. Вип. 32. С. 16–23.
 27. ECRI Report on Ukraine (fifth monitoring cycle). Adopted on 20 June 2017. Published on 19 September 2017. 43 p. URL: <https://rm.coe.int/16808b5ca8> (дата звернення: 25.07.2025).
 28. Data in Focus Report: The Roma / European Union Agency for Fundamental Rights. 14 p. URL: https://fra.europa.eu/sites/default/files/fra_uploads/413-EU-MIDIS_ROMA_EN.pdf (дата звернення: 25.07.2025).
 29. Stern S. Long Marginalized, Roma Displaced from Ukraine Have Faced Further Exclusion / Migration Policy Institute. Дата оновлення: 26.03.2025. URL: <https://www.migrationpolicy.org/article/roma-ukraine-challenges> (дата звернення: 26.07.2025).
 30. Зан М. П. Особливості політико-партійного представництва лідерів громадських організацій міnorитарних етнічних груп Закарпатської області в контексті місцевих виборів 2020 року. *Актуальні проблеми філософії та соціології*. 2021. Вип. 30. С. 88–94.
 31. Strengthening dialogue and action to address the needs of Ukrainian Roma impacted by war focus of ODIHR event / OSCE. Дата оновлення: 15.10.2024. URL: <https://www.osce.org/odihr/578497> (дата звернення: 29.07.2025).
 32. Breaking the Cycle: Supporting Ukrainian Roma Communities / CWS Global. Дата оновлення: 04.04.2025. URL: <https://cwsglobal.org/blog/breaking-the-cycle-supporting-ukrainian-roma-communities/> (дата звернення: 29.07.2025).
 33. Ukraine's forgotten victims: Roma with disabilities in wartime / Minority Rights Group. Дата оновлення: 23.01.2025. URL: <https://minorityrights.org/resources/ukraines-forgotten-victims/> (дата звернення: 29.07.2025).
 34. Звіт про результати роботи Державної служби з етнополітики та свободи совісті 2023. 84 с. URL: <https://dess.gov.ua/wp-content/uploads/2024/05/Zvit-2023.pdf> (дата звернення: 29.07.2025).
 35. Kassam A. 'My example can change minds': Roma fighting for place in postwar Ukraine. *The Guardian*. Дата оновлення: 29.04.2024. URL: <https://www.theguardian.com/world/2024/apr/29/roma-postwar-ukraine> (дата звернення: 29.07.2025).

THE ROMA ETHNIC MINORITY IN UKRAINE: ETHNOPOLITICAL CHALLENGES IN THE CONTEXT OF RUSSIAN-UKRAINIAN WAR AND SOCIAL TRANSFORMATION

Vitalii Kotsur

*Hryhorii Skovoroda University in Pereiaslav
Sukhomlynskyi str., 30, 08401, Pereiaslav, Ukraine*

The full-scale war unleashed by the Russian Federation against Ukraine in 2022 has significantly intensified the challenges faced by national minorities, particularly the Roma community. This article investigates the ethnopolitical status of Roma in Ukraine during Russian-Ukrainian war and broader

societal transformation. Drawing upon interdisciplinary methodologies-including content analysis of legal documents, comparative legal studies, sociological data, and case studies-the research highlights systemic marginalization, legal invisibility, and restricted access to essential services. Despite the existence of the National Strategy for the Integration of Roma until 2030, its implementation remains fragmented and ineffective, especially under martial law.

The article argues for a comprehensive state ethnopolitical strategy based on human rights, inter-agency coordination, and active Roma participation. Emphasis is placed on regional disparities, with the Zakarpattia region exemplifying demographic concentration and acute social vulnerability. The study underscores that Roma integration should be regarded not merely as a social issue but as a matter of national security and social cohesion in post-war Ukraine.

The author states, that despite the existence of regulatory and legal documents regulating the 'Roma issue' in Ukraine, their implementation in practice is incomplete and usually does not meet the social needs of Roma communities. Along with this, active representatives in public environment of the Roma ethnic minority participate in volunteer activities, fight in the ranks of the Armed Forces of Ukraine. Therefore, the integration of Roma should combine human rights protection, coordination by state bodies and public initiatives by non-governmental organizations. In this context, in the post-war period, the issues of access to education, health care, the labor market, ensuring full political participation and representation of Roma at the level of state power and local self-government become important.

Key words: Roma ethnic minority, Ukraine, ethnopolitics, Russian-Ukrainian war, integration, discrimination, national minority, Zakarpattia, human rights, internal displacement.

УДК 327.5:316.75

DOI <https://doi.org/10.30970/PPS.2025.61.42>

ДИПЛОМАТІЯ ДРУГОГО ТРЕКУ ЯК ІНСТРУМЕНТ УРЕГУЛЮВАННЯ ЗБРОЙНИХ КОНФЛІКТІВ

Валентина Кубко

*Національний університет «Одеська політехніка»,
кафедра міжнародних відносин та права
проспект Шевченка, 1, 65000, м. Одеса, Україна*

Досліджено зміст, функції та потенціал дипломатії другого треку (Track II diplomacy) як інструменту врегулювання збройних конфліктів в умовах блокування офіційних переговорів. Проаналізовано еволюцію поняття, починаючи від його запровадження Джозефом Монтвілем у 1981 р., до сучасних інтерпретацій, що охоплюють треки 1.5, 3, інтерактивне вирішення конфліктів і міжособистісну комунікацію. Показано, що дипломатія другого треку є формою неофіційної взаємодії між представниками недержавного сектору, яка забезпечує простір для довірчого діалогу, пошуку рішень, моделювання сценаріїв та підготовки до формалізованих перемовин.

Особливу увагу приділено гуманітарній, комунікаційній та посередницькій функціям такого формату, а також його здатності підтримувати мінімальний рівень контакту між сторонами конфлікту за відсутності офіційних каналів. Окреслено основні принципи Track II дипломатії: гнучкість, інклюзивність, відсутність політичного тиску, а також здатність працювати з чутливими питаннями поза публічною площиною.

Проаналізовано практичні приклади застосування Track II у різних регіонах світу (Ізраїль-Палестина, Колумбія, Шрі-Ланка), що засвідчують роль неформального діалогу в трансформації затяжних конфліктів. Особливо розглянуто емпіричні прояви в українському контексті: гуманітарні ініціативи, діяльність аналітичних центрів, участь міжнародних посередників і роботу громадських платформ, що частково реалізують логіку Track II у форматі «м'якої» дипломатії.

Підкреслено, що в умовах російсько-української війни саме дипломатія другого треку забезпечує можливість збереження комунікаційних каналів, реагування на гуманітарні виклики та підготовки до потенційного врегулювання. Зазначено, що такий формат діалогу вже функціонує в Україні як у вигляді платформ з обміну полоненими, так і через роботу дослідницьких центрів, аналітичних мереж, релігійних посередників. Водночас окреслено обмеження й ризики, пов'язані з неофіційним статусом, слабкою інституціоналізацією, сприйняттям суспільством як прояву політичної поступливості або слабкості.

У висновках наголошено на потребі стратегічного осмислення та інституційного оформлення Track II дипломатії в Україні як дієвого інструменту миротворчої політики, що доповнює класичну зовнішню політику у гуманітарному, аналітичному та комунікаційному вимірах.

Ключові слова: дипломатія другого треку, неофіційні переговори, миротворчість, збройний конфлікт, мультитрекова дипломатія, гуманітарна дипломатія, Україна.

Постановка проблеми. У сучасній системі міжнародних відносин, що дедалі більше характеризується нестабільністю, множинністю акторів та ескалацією збройних протистоянь, традиційна дипломатія втрачає колишню ефективність. Блокування переговорних процесів, зниження рівня довіри між сторонами конфлікту, політична поляризація та інституційна криза в межах офіційних каналів (Track I) значно обмежують можливості мирного врегулювання. У цьому контексті зростає значущість альтернативних, неурядових

форм дипломатичної взаємодії, зокрема *дипломатії другого треку (Track II diplomacy)* – неофіційного переговорного формату за участю представників академічних, експертних, громадянських, релігійних та інших позадержавних середовищ.

Track II дипломатія виконує низку важливих функцій: створення простору для довірливого діалогу, зниження конфліктної напруги, тестування потенційних сценаріїв вирішення та підготовки до формалізованих переговорів. Її актуальність особливо зростає у контексті затяжних, гібридних або асиметричних конфліктів, де офіційні переговори заблоковані або не мають перспектив результативності.

Попри наявність значної практики застосування Track II дипломатії у врегулюванні конфліктів другої половини XX – початку XXI століття (Північна Ірландія, 1960–1998 рр. – підготовка ґрунту для Белфастської угоди 1998 року; Ізраїль-Палестина – неофіційні переговори в Осло 1993 року стали важливим проривом у процесі мирного врегулювання; Судан – під час громадянських воєн 1955–1972 та 1983–2005 рр. діалоги між релігійними лідерами, міжнародними посередниками та НУО, зокрема в межах *People to People Peace Process*, доповнювали офіційні перемовини та сприяли укладенню Всеохоплюючої мирної угоди 2005 року; Колумбія, 1964–2016 рр. – тривала участь громадських і церковних посередників у процесах примирення), в українському науковому дискурсі ця проблематика залишається недостатньо опрацьованою. Зокрема, потребує поглиблення її теоретичне осмислення як інструменту посткласичної дипломатії, що функціонує в умовах інституційної фрагментації, гуманітарних викликів і підвищеної ролі громадянського суспільства. Зважаючи на український досвід збройного конфлікту та певну обмеженість офіційних дипломатичних каналів, аналіз потенціалу Track II дипломатії стає актуальним як у практичному, так і в концептуальному вимірі.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблематика Track II дипломатії є досить осмисленою в міжнародному науковому дискурсі. У фокусі досліджень перебувають питання ефективності неофіційної комунікації, ролі недержавних акторів у врегулюванні конфліктів та налагодженні діалогу в умовах напруженості. Серед зарубіжних науковців, які зробили вагомий внесок у вивчення цього феномена, варто назвати Джозефа Монтівілі (Joseph Montville), автора самого терміна «Track II diplomacy» [1], Джона Макдональда (John W. McDonald) [2], Гарольда Сондера (Harold Saunders) [3], які підкреслювали значення «стійкого діалогу» у процесах миротворчості, а також Честера Крокера (Chester A. Crocker) [4], який досліджував гібридні моделі дипломатії, та інших авторів, до наукових розвідок яких ми звертаємося в основному викладі. Вітчизняні вчені М. Окладна, К. Наумова, О. Войтюк, О. Литвинчук, А. Шевчук, С. Пик, О. Григор, Є. Габер, В. Ціватий майже не вживають термін *Track II diplomacy*, проте їхні дослідження відображають суть цього підходу: неофіційні діалоги, таємна дипломатія, дипломатичні стратегії, нові тренди дипломатії, міжсекторальна взаємодія, роль експертів, журналістів, громадськості у сприянні порозумінню та мирному врегулюванню. У нашому дослідженні ми використовуємо напрацювання М. Лепського, О. Щербань, В. Бублєєва, М. Воротнюк та прикладний аспект переговорів в українському контексті П. Гая-Нижника.

Мета статті – проаналізувати зміст, функції та специфіку дипломатії другого треку в контексті сучасного переговорного процесу, а також з'ясувати її потенціал у врегулюванні збройних конфліктів.

Особливу увагу приділено можливостям Track II дипломатії як інструменту деескалації, формування довіри між сторонами конфлікту та відновлення діалогу на міждержавному або внутрішньополітичному рівнях. Український досвід розглядається як емпірична база для аналізу ефективності Track II дипломатії в умовах збройного конфлікту.

Виклад основного матеріалу. Хоча ідеї дипломатії другого треку з'явилися ще до 1970-х років, сам термін був запроваджений Джозефом Монтвілем у співавторстві з Вільямом Девідсоном у статті «*Foreign Policy According to Freud*» (1981) [5]. Дж. Монтвіль, дипломат США, визначив Track II як неофіційну, неструктуровану взаємодію, що базується на альтруїзмі, добрій волі та раціональності і має на меті вирішення або пом'якшення конфліктів. Дипломатія другого треку, на його думку, доповнює офіційну дипломатію (Track I), особливо у періоди загострень, і обидва треки мають взаємно підсилювати один одного. Вчений підкреслював, що неформальні діалоги можуть ефективно доповнювати традиційні дипломатичні механізми, оскільки надають можливість вільного обміну думками без страху перед політичними чи дипломатичними наслідками [1].

Такий підхід спирається на напрацювання у сфері миротворчості та трансформації конфліктів, де міжособистісна комунікація і розвиток довіри розглядаються як основа для формування довготривалих офіційних домовленостей.

На відміну від класичної дипломатії Track I, що базується на переговорах між офіційними представниками держав, Track II передбачає діалог між неурядовими акторами, які не мають формального мандата, але здатні впливати на громадську думку, формувати бачення вирішення конфлікту та закладати основи для майбутніх домовленостей.

Головна мета дипломатії другого треку – створення альтернативного каналу для діалогу в ситуаціях, коли офіційні переговори перебувають у глухому куті або є політично заблокованими. Цей підхід дозволяє підтримувати довірливу комунікацію між сторонами конфлікту, знижуючи напругу та створюючи умови для майбутніх офіційних рішень.

Як зазначає Ноха Абуельдахаб, такий формат взаємодії базується на припущенні, що деякі чутливі або конфліктні питання доцільніше розв'язувати в умовах неформального спілкування, без тиску публічності, політичних обмежень і жорстких інструкцій [6].

Дослідники зазначають, що дипломатія другого треку, неофіційна комунікація та взаємодія з метою врегулювання конфліктів є перспективним напрямом, який здатен не лише доповнювати офіційну (урядову) дипломатію, але й виступати самостійним чинником у миротворчих процесах. Вони наголошують, що ефективне вирішення конфліктів та запобігання їм потребує залучення як представників державної влади, так і неурядових структур, оскільки лише за умови консолідації зусиль усіх сегментів суспільства можуть бути досягнуті справжні зміни [4].

До ключових учасників Track II дипломатії належать незалежні експерти, науковці, колишні дипломати, представники громадянського суспільства чи медіатори, журналісти, правозахисники, представники релігійних і культурних організацій, аналітичні центри та міжнародні неурядові організації (НУО). Їхня участь дозволяє створювати нейтральний простір та довірчу атмосферу для обговорення чутливих питань; забезпечувати неофіційний обмін інформацією між сторонами; формулювати нові нестандартні підходи до врегулювання, які згодом можуть бути використані в офіційних переговорах.

Теоретично дипломатія Track II ґрунтується на кількох взаємопов'язаних концепціях посткласичної дипломатії. Насамперед ідеться про *теорію м'якої сили* Дж. Ная [7], яка акцентує на привабливості, довірі та ненасильницькому впливі як інструментах міжнародної взаємодії; *ідеї соціального діалогу*, які ще у 1970–1980-х роках розвивав Філіп Шміттер, аналізуючи інституційні моделі мирного узгодження інтересів у суспільстві [8], та які були інституційно закріплені Міжнародною організацією праці (ILO) у 1990-х роках [9]; а також про *концепцію гуманітарної дипломатії*, що її одним із перших системно сформулював професор Ларрі Майнір [10].

Загалом ці підходи виходять із припущення про можливість поступової трансформації конфліктної взаємодії на основі довіри, компромісу та багатостороннього включення зацікавлених сторін. У цьому контексті Track II є складником нової дипломатії, яка визнає зростаючу роль недержавних акторів, розмитість ідеологічних меж у міжнародній політиці та потребу у гнучких формах комунікації, адаптованих до складних безпечових умов.

Надалі науковці й практики розвинули й деталізували підхід Дж. Монтвіля, зберігаючи його основну ідею. Пітер Джонс, доцент Університету Оттави й дослідник дипломатії другого треку, описує Track II як неофіційний метод залучення впливових представників сторін конфлікту до діалогу з метою спільного пошуку нових шляхів управління чи розв'язання протистояння. Водночас він підкреслює, що поняття трактується по-різному – виникли терміни «Track 1.5», «Track 3», «інтерактивне вирішення конфліктів» та «контрольована комунікація», які або входять у ширше розуміння Track II, або виходять за його межі [11].

Як зазначає Ю. М. Ерджан, неофіційні міжособистісні контакти створюють умови для відкритого діалогу, допомагають сторонам краще зрозуміти мотивацію одна одної, переосмислити позиції та виробити нові підходи до врегулювання. Попри відсутність формального статусу, такі ініціативи сприяють зниженню дегуманізації, відновленню довіри та створенню передумов для стійкого миру. В умовах конфлікту між суспільствами, а не лише між державами Track II дипломатія виконує роль «соціального цементу», впливаючи не лише на переговорний процес, а й на ширші політичні та культурні контексти [12].

Вчені А. А. Алабед, І. Ісмаїл та Р. Лайка розглядають дипломатію другого треку як альтернативний підхід до врегулювання міжнародних конфліктів. Автори підкреслюють, що дипломатія другого треку може доповнювати офіційні переговори (перший трек), особливо в умовах затяжних конфліктів або дипломатичного глухого кута, однак також зазначають обмеження, зокрема недостатній вплив на прийняття рішень і ризики легітимності [13].

Дипломатія другого треку передбачає участь широкого кола акторів, зокрема тих, хто зазвичай виключений із формальних переговорів. До таких належать представники громадянського суспільства, науковці, колишні урядовці та лідери спільнот. Завдяки цьому формується багатоголосе бачення конфлікту, що враховує потреби різних груп і сприяє розробці більш життєздатних рішень.

Така інклюзивність, за словами Сьюзан Аллен Нан, сприяє поглибленому розумінню причин і наслідків конфлікту та посиленню міжгрупової довіри [14].

На відміну від традиційної дипломатії, трек II ґрунтується на неформальних механізмах взаємодії. Відсутність тиску державних інтересів дозволяє учасникам відверто обговорювати такі чутливі теми, як історичні травми, питання ідентичності, культурні бар'єри.

Дипломатія другого треку зосереджується не на досягненні формальних політичних домовленостей, а на спільному аналізі проблем, що лежать в основі конфлікту, та побудові взаєморозуміння. За словами Рональда Фішера, це досягається через проведення навчальних семінарів, інтерактивних діалогів і моделювання переговорних ситуацій, що сприяє трансформації конфлікту на глибинному рівні [15].

Отже, до ключових принципів дипломатії другого треку належать інклюзивність і різноманітність, гнучкість і неформальність, орієнтація на вирішення проблем.

Головна особливість дипломатії другого треку як інструменту посткласичної зовнішньополітичної практики – неформальний, мультирівневий та гнучкий характер, який дозволяє діяти у сферах, що залишаються поза досяжністю для Track I дипломатії. У ситуаціях, коли офіційні перемовини зриваються або політично неможливі, саме неурядові,

академічні, громадські й релігійні актори створюють простір для мінімального діалогу, тестування компромісів і локального зниження напруги.

Дипломатія Track II виконує водночас гуманітарну, комунікаційну, аналітичну, інформаційно-медійно орієнтовану та довірчу функції. Через неформальні контакти можуть обговорюватися чутливі питання, зокрема евакуація цивільного населення, обмін полоненими, надання допомоги постраждалим, або розроблятися моделі постконфліктного врегулювання. Завдяки включенню експертів, науковців та незалежних посередників створюється можливість для моделювання варіантів розвитку подій, які можуть бути пізніше використані у формалізованих переговорах. Водночас дипломатія Track II здатна формувати альтернативний комунікаційний простір: протистояти дезінформації, просувати ідеї деескалації, а також готувати ґрунт для дипломатичного зрушення у суспільній свідомості.

Можливості такої дипломатії пов'язані насамперед із її незалежністю від офіційного мандата. Вона дозволяє створювати канали комунікації між сторонами навіть у разі повного розриву дипломатичних відносин або політичного замороження діалогу. У ширшому сенсі дипломатія Track II активізує горизонтальні зв'язки між громадянськими суспільствами, сприяє обміну досвідом між експертними середовищами, підтримує міжкультурний діалог і знижує ризики радикалізації. Це особливо важливо в умовах гібридного конфлікту, який охоплює не лише військову, а й інформаційну, кібернетичну та ідеологічну сфери.

Міжнародна практика демонструє, що дипломатія другого треку здатна відігравати вирішальну роль у деескалації конфліктів, особливо коли традиційна дипломатія заблокована або зазнає кризи легітимності.

Хрестоматійним прикладом такого підходу є неофіційні переговори між представниками Ізраїлю та Організації визволення Палестини, що відбувалися у 1993 році та зображені у фільмі «Осло» (2021, режисер Бартлетт Шер). Приватні ініціативи та неформальні зустрічі відіграли ключову роль у підготовці ґрунту для подальших офіційних домовленостей на міждержавному рівні. Незважаючи на відсутність офіційного мандата, результатом стало підписання «Декларації принципів» (Oslo I Accord) – першого прориву у врегулюванні конфлікту.

У Шрі-Ланці протягом 2000–2010-х років дипломатія другого треку відіграла важливу роль у спробах мирного врегулювання конфлікту між урядом та сепаратистським угрупованням «Тамільські тигри». Міжнародні неурядові організації, зокрема *Centre for Humanitarian Dialogue* та *The Berghof Foundation*, а також релігійні лідери буддистської, індуїстської та християнської громад виступали посередниками у неофіційних діалогах. Ці зусилля сприяли зміцненню довіри між сторонами й підготували підґрунтя для офіційних переговорів, які проходили за підтримки Норвегії. Незважаючи на складнощі та зриви процесу, ініціативи Track II забезпечили збереження комунікаційних каналів у критичні періоди конфлікту [16].

Також варто згадати приклад Track II у Колумбії. Мирна угода, укладена у 2016 році між урядом Колумбії та Револьюційними збройними силами Колумбії (FARC), ознаменувала важливий етап у завершенні понад 50-річного збройного протистояння, що призвело до загибелі сотень тисяч людей і залишило глибокі травми в колумбійському суспільстві. Під час мирного процесу з FARC ключову роль відігравали не лише офіційні переговори в Гавані, а й широке залучення громадянського суспільства: громадські організації, спілки жертв, адвокати правозахисників та інші неурядові платформи активно формували громадську підтримку й працювали над деталями угод у неформальній співпраці. Це включало створення гендерних і етнічних підкомісій, участь жертв у діалогах, організацію масових демонстрацій та адвокацію через ЗМІ. Хоча основна частина переговорів відбувалася офі-

ційно, саме неурядові платформи допомогли підготувати громадську думку до компромісів та відпрацювати деталі переговорів у неофіційному форматі.

Як бачимо, у всіх випадках Track II дипломатія виконувала інтегративну функцію – створювала атмосферу взаєморозуміння, підвищувала прозорість комунікації, а також певним чином гуманізувала образ ворога, що було критично важливим у довготривалих конфліктах.

У сучасному глобалізованому світі офіційна дипломатія доповнюється неформальними форматами, що передбачає участь недержавних акторів. Особливу роль відіграє мультитрекова дипломатія, яка дозволяє ефективніше враховувати потреби обох суспільств і виходити за межі офіційних позицій. Такий підхід базується на ідеї людської безпеки, де інтереси громадянина стають визначальними у формуванні політики держави [17, с. 14].

Автори статті «Класифікація переговорів в умовах війни» наголошують на тому, що мультитрекова дипломатія має поєднувати взаємодію з державними та міжнародними інституціями з активною роботою у середовищі громадянського суспільства, вибудовуючи діалог на перетині вертикальних і горизонтальних структур управління. Її основою мають бути універсальні цінності, моральні принципи та верховенство права як засіб підтримання єдності людської спільноти [18]. При цьому дослідники не використовують визначення «дипломатія другого треку», проте під час опису ознак переговорів йдеться саме про другий трек.

Дипломатія другого треку дозволяє внести в переговорний процес критично важливий людський вимір, особливо в умовах активних бойових дій та на прифронтових територіях, де домінують гуманітарні виклики, що часто залишаються поза увагою офіційної дипломатії. Цей формат також сприяє формуванню мереж солідарності з міжнародними партнерами, союзниками та посередниками як на рівні державних інституцій, так і в середовищі громадянського суспільства інших країн.

Важливою особливістю Track II є його здатність відображати взаємозв'язок між дипломатичними зусиллями та військовою динамікою, реагуючи на зміну природи сучасних конфліктів і моделей миротворення. Така дипломатія поєднує морально-ціннісний компонент, принципи мультитрекової взаємодії та багаторівневість міжнародних відносин, від двосторонніх до глобальних, і водночас інтегрує вертикальні та горизонтальні механізми управління. Це забезпечує гнучку взаємодію між державними та недержавними акторами у складному середовищі міжнародної безпеки.

Яскравою і водночас трагічною ілюстрацією недостатньої ефективності класичних дипломатичних інструментів у сучасному конфлікті є війна між росією та Україною, що триває з 2014 року й переросла у повномасштабне вторгнення у 2022-му.

У цьому контексті показовими є невдалі переговори у межах офіційної дипломатії України з росією в Білорусі (лютий – березень 2022 р.) та Туреччині (березень – квітень 2022 р.), які детально проаналізував П. Гай-Нижник [19]. Попри те, що в Стамбулі було погоджено попередній проєкт мирної угоди, який передбачав нейтральний статус України в обмін на гарантії безпеки, ключові питання, передусім щодо окупованих територій, свідомо виносилися за дужки й мали вирішуватися на рівні президентів. Натомість позиція кремля, зафіксована у Конституції рф і підтверджена публічними заявами путіна, цілком виключала можливість будь-яких поступок щодо територіальної цілісності України. Крім того, переговори велися в умовах активних бойових дій, без достатнього рівня довіри між сторонами, з очевидною асиметрією позицій і відсутністю гарантій реалізації потенційних домовленостей, що унеможливило досягнення політичного компромісу.

Тобто системна ворожість, глибока недовіра, відсутність симетричних переговорних позицій, а також політична й правова ізоляція агресора на міжнародному рівні значно

ускладнили або навіть унеможливили конструктивний діалог у межах офіційної дипломатії. Саме тому актуалізується потенціал неофіційних форматів, зокрема дипломатії другого треку як засобу підтримки комунікації, посередництва та формування основ для майбутнього мирного врегулювання.

У цих умовах неофіційна дипломатія почала відігравати певну компенсаторну функцію, особливо в гуманітарній площині. Попри відсутність широкомасштабного організованого Track II формату, в Україні спостерігаються ініціативи, які відповідають його логіці:

1) гуманітарні платформи з обміну полоненими, створення «зелених коридорів» та евакуації цивільного населення. Участь посередників, від релігійних структур до міжнародних благодійних організацій, здійснюється поза офіційним мандатом, але з критично важливими результатами. Так, з 2023 року активну роль у переговорному процесі з гуманітарних питань (обмін «всіх на всіх», евакуація цивільного населення з прифронтових територій, звільнення жінок і дітей) відіграє платформа «Координаційний штаб з питань поводження з військовополоненими» (вебсайт: <https://koordshtab.gov.ua/>) у взаємодії з НУО та медичними структурами;

2) комунікаційні майданчики за участю аналітичних центрів, академічної спільноти, представників діаспори, які виконують функцію попередньої діагностики й опрацювання сценаріїв врегулювання. Так, з 2022 року активно працюють аналітичні платформи, такі як Український інститут майбутнього (вебсайт: <https://uifuture.org/>), Центр «Нова Європа» (вебсайт: <https://neweurope.org.ua/>), Центр оборонних стратегій (вебсайт: <https://defence.org.ua/>), які регулярно проводять закриті експертні обговорення щодо перспектив врегулювання війни, сценаріїв деескалації та поствоєнного порядку. З 2023 року діє Українська школа політичних студій (вебсайт: <https://usps.org.ua/>) у партнерстві з *Council of Europe* як простір неформальної дипломатії, що включає діалог між експертами, депутатами, дипломатами, військовими;

3) участь міжнародних посередників (Туреччина, Ватикан, Швейцарія) часто проявляється саме у форматі, близькому до Track II дипломатії, зокрема в питаннях зернової угоди чи гуманітарних місій. Так, Туреччина у межах зернової угоди 2022–2023 рр. діяла як посередник між Україною та РФ, поєднуючи офіційний та неофіційний треки за участю незалежних аналітичних груп. Ватикан ініціював гуманітарні переговори щодо обміну полоненими та повернення депортованих дітей: у 2023 році Папа Франциск уповноважив кардинала Маттео Дзуппі очолити відповідну місію. Швейцарія забезпечує неформований дипломатичний супровід у питаннях ядерної безпеки, екологічного моніторингу та гуманітарних евакуацій, зокрема довкола Запорізької атомної електростанції (ЗАЕС);

4) Track III компоненти (громадські ініціативи, діалоги культурної дипломатії, публічна дипломатія загалом, діяльність НУО) також частково інтегруються у неофіційну дипломатію, сприяючи формуванню довіри й мінімального рівня взаємодії. Неурядові організації та аналітичні центри в Україні також долучаються до формування простору для діалогу. Наприклад, платформа «Медійна ініціатива за права людини» (її заснували у вересні 2016 року журналістки Марія Томак і Ольга Решетилова) активно працює над документуванням воєнних злочинів і веде адвокаційну роботу серед міжнародних партнерів, що опосередковано впливає на дипломатичні формати (вебсайт організації: <https://mipl.org.ua/misiya/>). Український центр безпеки та співпраці (вебсайт: <https://uscc.org.ua/>), Рада зовнішньої політики «Українська призма» (вебсайт: <https://prismua.org/>), а також експертні мережі на базі університетів регулярно проводять аналітичні круглі столи, дискусійні панелі та публічні діалоги з міжнародними учасниками, які виконують функцію інтелектуальної підготовки до переговорів або суспільного опрацювання сценаріїв врегулювання.

Такі приклади підтверджують, що навіть за відсутності повноцінного формату Track II дипломатії в Україні її елементи вже функціонують і мають потенціал до подальшого інституціонального розвитку. Надалі, у разі настання сприятливіших умов, Track II дипломатія може стати основою для переходу до структурованого діалогу з урахуванням національних інтересів і принципів міжнародного права.

У цьому контексті особливої ваги набуває громадянське суспільство як суб'єкт миротворчого процесу. Українські правозахисні, аналітичні та гуманітарні організації відіграють важливу роль у доведенні інформації до міжнародної спільноти, організації міжнародної підтримки та адвокації рішень у сфері прав людини.

Водночас Track II дипломатія не позбавлена обмежень і ризиків. По-перше, вона може бути використана супротивником як інструмент політичної маніпуляції – створення наративів про кулуарні домовленості, капітуляцію або втрату суб'єктності, що ми нині й спостерігаємо з боку російської пропагандистської машини. По-друге, її неінституціалізований характер може спричинити дублювання зусиль, фрагментацію ініціатив і навіть протиріччя з державною позицією. Відсутність механізмів впровадження результатів у реальну політику часто знецінює напрацьовані домовленості або рекомендації. Нарешті, у суспільстві, що переживає війну, домінує запит на жорстку позицію, і це знижує готовність до сприйняття будь-якого компромісу, навіть у гуманітарному вимірі.

Для України адаптація міжнародного досвіду щодо інституційного оформлення Track II дипломатії потребує урахування таких чинників:

- 1) політичний та емоційний контекст війни з росією, що ускладнює громадське сприйняття будь-яких форматів діалогу;
- 2) наявність сильного громадянського суспільства, яке може виступати суб'єктом Track II дипломатії, зокрема, у гуманітарних питаннях;
- 3) підтримка міжнародних посередників, які вже мають довіру та нейтральний статус (наприклад, Швейцарія, Ватикан, Туреччина, міжнародні організації);
- 4) розбудова комунікаційної інфраструктури для неформального діалогу – від платформ експертного обміну до медіації між групами впливу;
- 5) чітке нормативне відмежування неофіційних форматів від державної політики, аби уникнути політичної спекуляції.

В умовах затяжної російсько-української війни особливої актуальності набуває пошук нестандартних, гнучких форматів взаємодії, здатних працювати в ситуаціях, де традиційна дипломатія вичерпала можливості або зазнала блокування. Track II дипломатія, особливо в гуманітарній площині, виступає як практичний інструмент підтримання діалогу, зниження напруги та забезпечення комунікації між сторонами конфлікту. Її ефективність залежить від здатності держави та громадянського суспільства інтегрувати такі формати в ширший безпековий і зовнішньополітичний контекст. Це потребує обговорення питань інституційного визнання, нормативного оформлення, а також розвитку суспільної довіри до подібних ініціатив, які нерідко сприймаються неоднозначно.

Висновки. Дипломатія Track II є ефективним інструментом урегулювання збройних конфліктів у ситуаціях, коли офіційні переговори заблоковані або втратили довіру сторін. Її ключові переваги полягають у гнучкості, неформальності, гуманітарній спрямованості та здатності створювати простір для діалогу за участю недержавних акторів. Завдяки інклюзивності, довірі та міжсекторальній взаємодії, Track II формує підґрунтя для майбутніх формалізованих домовленостей, сприяє деескалації та моделює можливі сценарії врегулювання.

Дипломатія другого треку – це не альтернатива, а важливе доповнення до офіційної зовнішньої політики, зосереджене на гуманітарних, культурних, аналітичних і посеред-

ницьких ініціативах, здатних підтримувати діалог навіть у найскладніших конфліктних умовах.

Український досвід свідчить, що, попри відсутність повноцінного інституційного оформлення, елементи Track II дипломатії вже активно діють у сфері гуманітарних переговорів, неформального експертного обміну, громадських ініціатив і зовнішнього посередництва. Водночас зберігаються ризики, пов'язані з неофіційним статусом, політичною вразливістю та неоднозначним сприйняттям у суспільстві.

Для посилення ефективності Track II дипломатії в Україні необхідно забезпечити інституційну координацію, міжнародну підтримку та суспільну легітимацію таких форматів. Її розвиток може стати важливим складником національної миротворчої стратегії, який не суперечить офіційній зовнішній політиці, а, навпаки, створює передумови для структурованого врегулювання на основі національних інтересів і принципів міжнародного права.

Список використаної літератури

1. Montville J. V. Track Two diplomacy: the work of healing history beyond traditional diplomacy. *The Global Review of Ethnopolitics*. 1999. Vol. 1. No. 4. P. 48–56.
2. McDonald John W. The Institute for Multi-Track Diplomacy. *Journal of Conflictology*. 2012. Vol. 3. No 2. DOI: <http://dx.doi.org/10.7238/joc.v3i2.1629>.
3. Saunders H. H. A public peace process: sustained dialogue to transform racial and ethnic conflicts. New York : St. Martin's Press, 1999. 328 p.
4. Crocker C. A., Hampson F. O., Aall P. R. (eds.) Leashing the dogs of war: conflict management in a divided world. Washington : United States Institute of Peace Press, 2007. 735 p.
5. Davidson William D., Montville Joseph V. Foreign Policy According to Freud. *Foreign Policy*. No. 45 (Winter, 1981–1982). P. 145–157. DOI: <https://doi.org/10.2307/1148317>.
6. Aboueldahab Noha. Track II Diplomacy: How Can It Be More Effective? September 27, 2022. Available at: <https://mecouncil.org/publication/trackii-diplomacy-how-can-it-be-more-effective/> (accessed: June 27, 2025).
7. Nye Joseph S. Jr. Soft power: the means to success in world politics. New York : Public Affairs, 2004. 191 p. Available at: <http://www.tinyurl.com/mug36ku> (accessed: June 27, 2025).
8. Schmitter P. C. Still the Century of Corporatism? *The Review of Politics*. 1974. Vol. 36. No 1. P. 85–131.
9. International Labour Organization. Social Dialogue: Finding a common voice. Geneva : ILO, 2002. Available at: <https://www.ilo.org/> (accessed: June 28, 2025).
10. Minear L. The Humanitarian Enterprise: Dilemmas and Discoveries. Bloomfield, CT : Kumarian Press, 2002. 288 p.
11. Jones Peter. The Future of Track Two Diplomacy. *Global Brief, Fall*. 2015. Available at: <https://globalbrief.ca/2015/10/the-future-of-track-two-diplomacy/> (accessed: June 29, 2025).
12. Yilmaz M. E. Track-Two Diplomacy as a Resolution Approach to Intractable Conflicts. *International Journal on World Peace*. 2005. Vol. 22. No. 3. P. 33–54.
13. Alabed A. A., Ismail I., Layka R. Track II diplomacy (Its concept, mechanisms, strengths and weaknesses). *Tishreen University Journal*. 2023. Vol. 45. No. 5. P. 259–270.
14. Nan S. A. Track One-and-a-Half Diplomacy: Contributions to Georgian–South Ossetian Peacemaking. *Paving the Way: Contributions of Interactive Conflict Resolution to Peacemaking* / ed. by R. J. Fisher. Lanham, MD : Lexington Books, 2005. P. 161–200.
15. Fisher R. J. Interactive conflict resolution. New York : Syracuse University Press, 1997. 308 p.
16. Höglund K., Svensson I. The Peace Process in Sri Lanka: A Critical Review. Uppsala University, Department of Peace and Conflict Research, 2007. P. 103–118. DOI: <https://doi.org/10.1080/13698240208402519>.

17. Воротнюк М. Туреччина: регіональний гравець з глобальними амбіціями. *Сотрас* 2020. *Україна у міжнародних відносинах: цілі, інструменти, перспективи*. 2020. 18 с.
18. Lepskiy M., Shcherban O., Bublichev V. Classification of Negotiations in Conditions of War. *Grani*. 2022. Vol. 25. No. 4. P. 43–49. DOI: <https://doi.org/10.15421/172249>.
19. Гай-Нижник П. Зазирнути у вічі Путіну: російський синдром української «дипломатії війни і миру». Пекельна весна 2022-го. Київ : Саміт-книга, 2025. 256 с.

TRACK II DIPLOMACY AS AN INSTRUMENT FOR ARMED CONFLICT RESOLUTION

Valentyna Kubko

*Odessa Polytechnic National University,
Department of International Relations and Law
Shevchenka avenue, 1, 65000, Odesa, Ukraine*

The article explores the essence, functions, and potential of Track II diplomacy as a tool for resolving armed conflicts when official negotiations are blocked. The evolution of the concept is analyzed, from its introduction by Joseph Montville in 1981 to modern interpretations that include Tracks 1.5 and 3, interactive conflict resolution, and interpersonal communication. Track II diplomacy is presented as a form of informal interaction among non-state actors that provides space for trust-based dialogue, joint problem-solving, scenario modeling, and preparation for formal negotiations.

Special attention is paid to its humanitarian, communicative, and mediating functions, as well as its ability to maintain a minimum level of contact between conflicting parties in the absence of official channels. The core principles of Track II diplomacy – flexibility, inclusiveness, absence of political pressure, and the capacity to address sensitive issues outside the public domain – are highlighted.

The study examines practical examples of Track II implementation in various regions (Israel-Palestine, Colombia, Sri Lanka), demonstrating the role of informal dialogue in transforming protracted conflicts. Particular attention is given to the Ukrainian context, including humanitarian initiatives, the work of think tanks, involvement of international mediators, and civic dialogue platforms that partially implement the logic of Track II diplomacy in a “soft” format.

It is emphasized that in the context of the Russian-Ukrainian war, Track II diplomacy plays a crucial role in preserving communication channels, responding to humanitarian challenges, and preparing for potential settlement. It is noted that such forms of dialogue already operate in Ukraine through prisoner exchange platforms, research institutions, analytical networks, and religious mediators. At the same time, the article outlines key limitations and risks – lack of formal status, weak institutionalization, and public perception of such initiatives as a sign of political weakness or concession.

The conclusion underlines the need for strategic reflection and institutional recognition of Track II diplomacy in Ukraine as an effective component of peacebuilding policy, complementary to classical foreign policy in its humanitarian, analytical, and communicative dimensions.

Key words: Track II diplomacy, unofficial negotiations, peacebuilding, armed conflict, multi-track diplomacy, humanitarian diplomacy, Ukraine.

УДК 94:32(496.5+477)

DOI <https://doi.org/10.30970/PPS.2025.61.43>

ВПЛИВ МІЖНАРОДНИХ ФАКТОРІВ НА ФОРМУВАННЯ ТА РОЗВИТОК РЕСПУБЛІКИ АЛБАНІЇ

Андрій Кудряченко, Людмила Чекаленко

Державна установа «Інститут всесвітньої історії

Національної академії наук України»,

вул. Леонтовича, 5, 01054, м. Київ, Україна

У статті досліджується роль міжнародних факторів у формуванні політичного та економічного розвитку Республіки Албанія. Особливу увагу приділено історичним передумовам, що сформували албанську модель державного управління. Аналізуючи стійкий вплив зовнішніх сил, автори виокремлюють і класифікують різні політико-економічні моделі, за якими Албанія існувала у різні історичні періоди. Такий підхід дозволив визначити ключові чинники розвитку Албанії й обґрунтувати логіку її атлантичного та євроінтеграційного курсу.

З метою формування цілісного уявлення про процеси державотворення Албанії протягом обраного періоду новітньої історії автори дослідили визначальні історичні події. Серед них – вплив Радянського Союзу на розвиток Албанії; спроба впровадження у воєнний період німецьких політичних концепцій; тривалий вплив османської спадщини на етнічну та соціальну структуру Албанії; політична та економічна присутність Італії, що сприяла просвітопису вектору розвитку країни; зростаючий вплив США, а останнім часом – стратегічне зближення Албанії з Україною.

Водночас, незважаючи на видиму стабільність Албанії на тлі глобальних потрясінь ХХІ століття, автори застерігають, що таке уявлення є дещо оманливим. Країна все ще стикається з низкою невирішених проблем, що створюють суттєві ризики для її безпеки та довгострокового розвитку.

Необхідно також зазначити: Албанія зайняла чітку позицію у глобальних справах, рішуче засудивши неспровоковану агресію росії проти України як грубе порушення міжнародного права та загрозу євроатлантичній безпеці. Як член НАТО, Албанія підтвердила свою відданість колективній обороні й захисту всіх держав-членів Альянсу.

Ключові слова: унікальність Республіки Албанія, моделі розвитку, міжнародні фактори, глобальні гравці Балкан.

Мета авторів статті полягає у дослідженні визначальних – турецького, італійського, югославського, німецького, радянського та американського – чинників в історії Албанії. Одні моделі приживались на албанському ґрунті, інші категорично відкидались, незважаючи на жорсткий примус, терор, залякування і нищення спротиву. Авторам вдалося простежити своєрідний вибір албанців, пояснити та аргументувати, чому одні запроваджені варіанти розвитку схвалювались і позитивно приймалися суспільством, а інші викликали постійний опір, що призводив до повної ліквідації нав'язуваних схем.

Історіографія поданої у статті тематики є доволі обширною, однак сконцентрованою переважно у літературі радянського походження. Історіографія згаданих питань поповнилась дослідженнями української наукової школи тільки з проголошенням незалежності України. Серед видань середини 20-го ст. у Києві були опубліковані поодинокі статті і деякі праці викладачів КНУ ім. Т. Г. Шевченка [1]. У сучасну добу побачили світ роботи викладачів Львівського університету, що розкривають туристичний потенціал Албанії [2]. Дослідженню історії Албанії присвячені ґрунтовні розробки сучасних українських дослідників

[3]. Низку праць щодо Албанії бачимо в іноземних авторів [4]. Водночас зазначимо: незважаючи на доволі значну кількість публікацій, усі вони, за незначним винятком, видавалися безсистемно, не охоплювали всіх періодів історичного розвитку Албанії та не заглиблювалися в проблемні питання доволі складного й обтяжливого минулого і сучасного розвитку цієї багатобарвної держави. Враховуючи незадовільний стан історіографії, що склався із вивченням цієї країни в цілому, автори дійшли висновку про необхідність дослідження даної проблематики, доклавши зусиль із пошуку необхідного інформаційного матеріалу, використавши при цьому різноманітні науково-дослідницькі методи, такі як історичний аналіз, синергетичний підхід, діалектичні закони розвитку суспільства і держави тощо.

Основний текст. Історичний нарис. Албанська історіографія визначає спротив турецьким загарбникам та антиосманські повстання першої половини 19-го ст. початком албанського національного Відродження. Цей всеохоплюючий суспільний рух призвів до перемоги над загарбниками і проголошення незалежності Албанії у листопаді 1912 року. Центр консолідації албанської нації та національної державності перебував у Косові, але на початку 20-го ст. перемістився до південних районів держави. На кінець Першої світової війни вся територія Албанії була поділена між Італією, Францією, Грецією. Від остаточної ліквідації Албанію врятували США: американський президент Вудро Вільсон виступив проти розчленування Албанії [4].

Німецький чинник в історії Албанії 20-го ст. Із початком Другої світової війни у квітні 1939 р. фашистська Італія окупувала Албанію (50-тисячна армія проти 8 тисяч албанських військових). Після капітуляції Італії в Албанію прийшли німецькі війська і з албанців створили дивізію СС «Скандербег», яка брала участь в етнічних чистках сербського населення. Третій Рейх 09 вересня окупує країну. У жовтні Установчі збори скликаються на прохання німців, і Албанія проголошує свою незалежність, а також скасовує більшість законів, прийнятих під час італійської окупації. Албанський уряд не поспішав співпрацювати з німцями і відмовляє у 1944 році подати списки євреїв, які мешкали в Албанії. Війна проти загарбників переросла в громадянську війну. У листопаді 1944 року під тиском Народно-визвольної армії Югославії і Червоної Армії німці евакуювали війська з Албанії [5].

Радянський та югославський впливи на становлення Албанії. У 1944 році Народно-визвольна армія Албанії поступово звільнила албанську територію і визволила столицю – місто Тирану. Демократичний фронт переміг на виборах до Установчих зборів 1945 року, і в 1946 році Королівство було проголошено народною республікою з новою конституцією. Тодішня Югославія першою визнала комуністичну владу Албанії, за нею – СРСР. Проте Велика Британія і США відмовились визнавати комуністичну Албанію, мотивуючи це відсутністю в уряді представників опозиції, відкликали свої представництва з Тирану, протидіяли вступу країни до ООН тощо.

Аналізуючи події того періоду, звертаємо увагу на доволі цікаве явище, а саме: в албанському просторі спостерігаємо зіткнення радянської і югославської соціально-економічних моделей розвитку. Накладення в албанському вимірі одна на одну наближених ідеологічних просоціалістичних платформ розвитку не досягли бажаного результату [6]. З розпадом СРСР та змінами в суспільно-політичному ландшафті югославський варіант соціалізму втратив свою актуальність.

Відмінними рисами албанської моделі соціалізму були: ортодоксальний сталінізм в економіці, націоналістична ідеологія і тоталітарний режим у політиці [7]. У такій ситуації албанське керівництво, не дратуючі ані сталінських сатрапів, ані титовських лідерів, знаходило золоту середину для свого, власне албанського, шляху і при цьому користувалося

допомогою радянського та югославського міні-таборів у великому соціалістичному таборі. Ситуація, що склалася у результаті ідеологічного та дипломатичного розриву між Албанією і СРСР, спричиненого розвінчуванням сталінізму, підштовхнула албанське керівництво звернути увагу на Китай. IV з'їзд АПП (1961 р.) накреслив за китайським зразком програму ідеологічної та культурної революції, спрямованої на знищення національних традицій, які «заважали побудові в Албанії модерної національної держави на базі марксизму-ленінізму». У 1967 році Албанію було офіційно проголошено атеїстичною країною, а церкви закрито. Реформи «соціалістичного реалізму» викликали невдоволення у вищих колах влади, серед робітників та студентів. Влада повернулася до відновлення жорсткого режиму [8]. Нова Конституція (1976 р.) назвала країну Народною Соціалістичною Республікою Албанією, проголосила провідну роль партії в усіх сферах суспільного життя, а марксизм-ленінізм – офіційною ідеологією держави, скасовувала приватну власність, оголосила поза законом релігійну практику. Географія та історія мали безперечний вплив на зовнішні відносини Албанії. Албанія була країною, невідомою Заходу протягом майже п'ятдесяти років. Після розриву з Югославією та з Радянським Союзом, а також з Китаєм (1978 р.) Албанія залишилася цілком ізольованою.

Розбудова міжнародних відносин Албанії у 1990-ті роки. У березні 1991 року Албанія відновила дипломатичні відносини зі Сполученими Штатами. Набула членства у провідних міжнародних організаціях. З Італією, Грецією, Туреччиною, Францією та іншими країнами було підписано низку договорів про дружбу та співробітництво. Для сучасної зовнішньої політики Албанії є характерними політичний реалізм і гнучкість у вирішенні проблеми Косова; встановлення балансу між європейською та американською орієнтаціями; участь в регіональних ініціативах; покращення відносин із сусідами, включаючи Сербію; підтримка рівноваги між двома західноєвропейськими сусідами – Італією та Грецією – з одного боку, Грецією та Туреччиною – з іншого; поступовий вихід з Ісламської конференції та приєднання до Конференції франкомовних країн. Дотримуючись цієї стратегії, Албанія прагне залишити позаду історію дипломатичних коливань.

Таким чином, у зовнішній політиці Албанії 20-го ст. виокремлюються кілька етапів. У 1944–1948 роках країна була залежною від Югославії. З 1949 року по 1960 рік превалював радянський фактор. У 1961–1978 роки Албанія орієнтувалася на Китай. У 1978 році китайський уряд у відповідь на ідеологічну критику Тирани різко скоротив програму економічної та військової допомоги Албанії. Втративши останнього зовнішньополітичного союзника, країна почала проводити незалежний курс під гаслом «жити й працювати в капіталістичному та ревізійністському оточенні». У другій половині 1980-х Албанія поступово виходить із зовнішньополітичної ізоляції. У 1987 році припинений стан війни з Грецією, відновлені дипломатичні відносини з ФРН і Канадою.

Сучасна Німеччина є країною, якій албанці найбільше довіряють щодо майбутнього Косова і вважають її союзником. На противагу грецьким, російським, французьким чи італійським ініціативам, які сприймаються з підозрою, німецькі вітаються. Німеччина також є країною, з якою Албанія встановила найтісніші відносини. Однак після сумнівних албанських виборів у травні 1996 року уряд Гельмута Коля відмовився брати участь у багатонаціональних силах, які Албанія запросила для наведення правопорядку в державі. Німеччина прагнула стабільності в регіоні і передусім стабільності Косова, яка прямо залежить від внутрішньополітичної ситуації в самій Албанії. Косово та емігранти – дві проблеми, навколо яких обертається німецька політика щодо Албанії. Близько 400 тисяч албанців, переважно з Косова, наразі проживають у Німеччині. Більшість із них шукають політичного притулку та відмовляються повертатися додому, що дуже непокоїть німецьку владу.

Турецький чинник. Непроста історія, що переросла у надійне співробітництво, – так можна охарактеризувати взаємодію Албанії з Турецькою Республікою. Договором про дружбу, підписаним у далекому 1923 році, було покладено початок дипломатичних відносин між Албанією та Туреччиною, що спираються на традиційні зв'язки та нині мають ознаки стратегічного партнерства. У середині 1992 року Албанія уклала з Туреччиною угоду про військову допомогу, приєдналася до Організації Міжнародної Ісламської Конференції. У ширшому балканському контексті Туреччина завжди розглядала албанців як своїх природних союзників на Балканах. Якщо греки та серби перебували на одному боці терезів, то турки та албанці – на іншому. Туреччина підтримує тісні військові зв'язки з Тираною, відіграє важливу роль у реорганізації албанської армії. Найважливіша військова база Албанії, яка була зруйнована під час збройних протистоянь, відбудована Туреччиною. Країни демонструють інституційну співпрацю у всіх сферах та на всіх рівнях. Активній співпраці і взаєморозумінню сприяють діаспори обох держав. Велика громада албанців живе та працює в Туреччині: нова діаспора, що сформувалася після 1990-х років, та «стара» діаспора служать своєрідним містком у подальшому зміцненні взаєморозуміння між народами. На особливу увагу заслуговує економічне співробітництво. Позитивна та поширювана тенденція турецьких інвестицій в албанську економіку продовжується в ключових сферах: енергетиці, телекомунікації, банківському секторі тощо. Наприкінці 2023 року обсяг торгівлі досяг 850 млн євро. Турецькі інвестиції становлять близько 3,7 млрд євро, а турецькі компанії, присутні в країні, працевлаштовують понад 15 тисяч албанців [10].

Позиції США в Албанії. У 1994 році Тирана запропонувала Вашингтону військовий аеропорт Гядер для розвідувальних місій літаків-розвідників у небі колишньої Югославії. Це надало Албанії звання «сателіта США» на Балканах. Отже, колишня ворожість комуністичного режиму Тирани до Америки змінилася тісними відносинами, які албанці, звиклі до впливових наставників, люблять рекламувати всіма можливими засобами. Протягом тривалого часу військові питання були найважливішим аспектом відносин між маленькою балканською країною та наймогутнішою державою світу. Хоча внесок Америки в розвиток албанської економіки був скромним, американська «парасолька» стала надійним захистом албанців. США активно підтримали розбудову автотранспортної системи Албанії початковим грантом у розмірі 10,3 млн дол. на Восьмий коридор між Сходом і Заходом. 2017 року президенти Албанії, Македонії, Болгарії та Туреччини підписали в Нью-Йорку угоду, за якою автомагістраль з'єднає Дуррес, Скоп'є, Софію та Стамбул, тобто Адріатику з Чорним морем. За підтримки США три країни також планують будівництво газо- та нафтопроводів.

Італійська допомога Албанії. Перші угоди між країнами передбачали допомогу Італії у відродженні Албанської держави: армії, поліції, митної системи тощо. Італія також бере активну участь в освітніх проєктах в Албанії. Складною темою між Італією та Албанією залишається питання емігрантів. Незважаючи на деяке скорочення, потік албанських, курдських, китайських і навіть пакистанських нелегалів все ще перетинає Адріатику з албанських берегів. Окрім нелегалів, тим самим шляхом рухається і наркотрафік. Нині албано-італійські відносини добросусідства пов'язані зі стратегічними інтересами, тісним партнерством з НАТО та спільною європейською перспективою. Країни підписали Договір про дружбу та співробітництво (Меморандум) у 1995 році, Декларацію про стратегічне партнерство, яка чинна з 12 лютого 2010 року, та інші документи. Розвитку двосторонніх відносин сприяє наявність албанської та арбереської громад в Італії та італійської – в Албанії, які створюють суспільне тло толерантності та гармонії між народами [10]. Торговельно-економічне співробітництво. Задля поглиблення економічного співробітництва було запроваджено Постійний спільний комітет з економічних та соціальних питань Алба-

нія – Італія, який зосереджує увагу на інвестиційних можливостях у таких секторах, як енергетика, інфраструктура, сільське господарство та особливо туризм. Наразі спостерігається інтенсивна співпраця у транспортній сфері в рамках проекту ТАР, а також щодо Коридору-8, який має стратегічне значення не лише для відповідних країн, але й для енергетичної безпеки ЄС.

Франція не вагалася у наданні військової допомоги Албанії і відправила в країну близько 1000 своїх військовослужбовців. Військова операція в Албанії, безсумнівно, була позитивною нагодою для Франції підкреслити свою особливу роль у НАТО. Водночас прихід до влади нового політичного покоління, що навчається переважно у Франції, надав обом країнам можливість активувати франкомовну карту Албанії. Тирану було прийнято до Конференції франкомовних країн.

Економіка Албанії. Албанія – аграрно-індустріальна країна, що трансформує власну економіку від планової державної до вільної ринкової. Різкий перехід від затиснутої економіки соціалізму до ринкової схеми розвитку і вільного ринку (1997 р.) призвів до глибокої кризи. У результаті Албанія залишилась найвідсталішою країною Європи, а її населення – одним із найбідніших. Складна податкова система, вимоги ліцензування, слабка судова влада, корупція, недотримання умов контрактів, застаріла інфраструктура – основні перепони на шляху розвитку бізнесу і залучення іноземних інвестицій. Програми Міжнародного валютного фонду в країні перебувають під постійною загрозою через неможливість національного уряду зменшити дефіцит державного бюджету: заважає значний зовнішній борг країни. У 2013 році цей показник дорівнював 8,209 млрд, а у 2016 році досяг 71 % річного ВВП (44-те місце у світі). За межею бідності перебуває 25 % населення країни, а 30 % населення є безробітними. Імпорт товарів і послуг – 62,3 % [7]. Хоча, згідно з даними The Heritage Foundation, економіка Албанії є 50-ю найвільнішою у світі (2025 р.) [11]. За часів соціалістичної самоізоляції головними зовнішніми партнерами Албанії були СРСР і Китай. У 2024 році – Італія (42,8 %), Косово (9,7 %), США (7,6 %), Китай (6,1 %), Греція (5,3 %), Іспанія (4,8 %) [7].

Міжнародні організації в зовнішній політиці Албанії. Спираючись на положення теорії впливу безпеки етнічного чинника на розвиток Німеччини проф. А. І. Кудряченка [11] та концепцію триєдиного джерела формування зовнішньої політики і безпеки, обгрунтовану проф. Л. Д. Чекаленко [12], автори дійшли висновку про наявність кількох чинників формування сучасної зовнішньої і безпекової політики Албанії. До таких складників зараховуємо: власну безпекову політику, що реалізується через дипломатичні структури й органи безпеки, розвиток біполярних відносин і поліполярної взаємодії, а також активність у міжнародних структурах. Зазначені положення яскраво підтверджує політика Албанії: країна входить до понад 50 міжнародних організацій і є учасницею численних екологічних угод (хоча не всі ратифікувала) з питань забруднення повітря, біорізноманіття, зміни клімату, опустелювання, захисту видів, що зникають; боротьби з небезпечними відходами, з питань морського права, захисту озонового шару тощо [13].

Безсумнівно, Косово є віссю, навколо якої обертається албанська зовнішня політика. Позиція Тирані щодо невирішеної проблеми Косово значною мірою залежить від провідних світових акторів. У 1991 році албанський парламент визнав незалежність Республіки Косово у спеціальній декларації, а через кілька місяців Косово створило своє представництво в Тирані. Однак албанський уряд не видав офіційної декларації про визнання. Безсумнівно, для уважного спостерігача політичної ситуації позиція Тирані щодо проблеми Косово була досить неоднозначною. Це можна пояснити як загальною дезорієнтацією в албанській політиці, так і так званим «гандізмом» президента, але ще більше – заплутаною

західною політикою, рекомендацій якої Тирана намагалася дотримуватися. Усім стало зрозумілим, що Албанія, ослаблена та напівзруйнована, не може вижити без допомоги Заходу.

Позиція нинішнього албанського уряду щодо Косова полягає у такому: Албанія виступає за мирне вирішення проблеми Косова, вона не закликає до зміни кордонів, вона – за шлях діалогу, за прямі албано-сербські переговори під міжнародним наглядом, за ставлення до Косова як до федерального елемента, рівного іншим республікам Югославії, з деякими додатковими аспектами відповідно до європейських моделей.

Албанія: шлях до НАТО. Своєрідним тренінгом військової спроможності Албанії, на думку авторів, можна вважати операцію «Альба», що передувала прийняттю країни в НАТО. У середині 1990-х в Албанії загострилася внутрішньополітична ситуація, спричинена провалом ринкових реформ. Ситуація в державі вийшла з-під владного контролю, спалахнули масові пограбування та насильство. У квітні 1997 року уряд національного примирення закликав НАТО до військового втручання. Однак НАТО відхилила звернення через побоювання заперечень росії проти розширення НАТО на Схід. Відгукнулася тільки Італія, що сформувала сили, отримавши мандат Ради Безпеки ООН. Окрім італійців, в операції під кодовою назвою «Альба» чисельністю 7265 військовослужбовців брали участь війська з Австрії, Бельгії, Данії, Франції, Греції, Португалії, Румунії, Словенії, Іспанії та Туреччини. Основні цілі місії включали затримання злочинців та збирання награбованої зброї. Операція «Альба» остаточно завершилася в серпні, коли з країни були виведені останні війська [14].

Албанія була першою східноєвропейською країною, яка офіційно подала заявку на членство в НАТО у 1992 році, а до програми «Партнерство заради миру» (ПЗМ) приєдналася в січні 1994 року. Відтоді країна отримала значну допомогу у реструктуризації армії. Тільки у 1995 році Албанія провела дев'ять військових навчань у співпраці зі США, а морська піхота США пройшла навчання на албанській території (1995 р.) з метою подальшого розгортання в Боснії. Албанія надала НАТО аеропорти та портові споруди під час боснійської війни. У березні 1996 року США відкрили навчальну базу в горах Мартанеш у рамках пакету військової допомоги загальною вартістю 100 млн дол. Окрім того, перший 40-особовий албанський миротворчий контингент брав участь у німецькому контингенті ІФОР, що базувався в хорватському порту Трогір. Греція та Італія підтримали кандидатуру Албанії в першому раунді розширення НАТО.

Після Вашингтонського саміту 23–24 квітня 1999 року Албанія разом з 8 іншими країнами (пізніше також Хорватією) була прийнята до списку країн-претендентів на членство в Альянсі. У листопаді 1999 року Албанія вперше подала План дій щодо членства (MAP). У серпні 2002 року Албанія відправляє свою першу місію до Афганістану, місію ISAF, 23 особи з полку командос. У 2003 році – місію до Іраку, роту командос. У травні 2003 року Албанія, Хорватія та Македонія разом зі США підписали «Адріатичну хартію 3 – США». Албанія зобов'язалася досягти 43 цілей партнерства для спільної роботи із силами Альянсу. 01 квітня 2009 року Албанія набула повноправного членства в НАТО. З огляду на розташування на Балканах, Албанія розглядається як стратегічно важлива країна для США та НАТО. Албанія зобов'язалася досягти цільового показника витрат на оборону до 2 % від ВВП, що підкреслює її відданість безпеці Альянсу. Наразі албанські солдати служать в операціях та місіях НАТО в країнах Балтії, Польщі, Румунії, Болгарії та Косово. 04 березня 2024 року Албанія відкрила першу тактичну авіабазу НАТО в Західних Балканах (аеропорт Кучова). Ці стратегічні інвестиції поряд з іншими проєктами, такими як порт Порто Романо, зміцнюють безпеку в регіоні та за його межами [15]. Збройні сили Албанії наразі беруть участь у миротворчих та бойових місіях у Боснії та Герцеговині, Косово,

Південному Судані та Латвії. Збройні сили Албанії зробили значний внесок у миротворчі операції НАТО, а також ООН та ЄС. Така активність допомогла Албанії розглядати її як країну, що створює безпеку, а не споживає її. Албанська громадськість – 89 % албанців – є найвагомішим показником підтримки участі країни в НАТО [16].

Шлях до Європейського Союзу. Албанія активно прагне членства в Європейському Союзі та досягла значного прогресу в цьому питанні. Албанія стала офіційним кандидатом на вступ у червні 2014 року, однак офіційні переговори розпочалися в липні 2022 року. Країна прагне завершити переговори про офіційне приєднання до 2027 року з метою стати повноправним учасником європейського інтегрованого простору до 2030 року. Складнощі щодо посування Албанії до ЄС додав британський «брекзит». Посилення глобального геополітичного контексту з того часу, не в останню чергу з поверненням Дональда Трампа на посаду президента США, зробило це європейське зближення більш переконливим, але й більш напруженим [17].

Європейський Союз (ЄС) усіляко підтримує наміри Албанії щодо її приєднання, з 1992 року надає країні значні кошти. Після підписання Рамкової угоди – початку відносин з Брюсселем – щорічно підписувалися Фінансові меморандуми, за допомогою яких активувалися кошти на різноманітні проєкти в Албанії. У 1995 році було підписано Угоду *Sui Generis*, яка фактично була спробою компенсувати відсутність Угоди про асоціацію з Європейським Союзом, умови якої Тирана не змогла виконати. У червні 1997 року ЄС провів дві конференції донорів у Римі та Брюсселі задля відновлення проєктів для Албанії тощо [16].

Зовнішньополітичний чинник України в політиці Албанії. Албанія рішуче засудила неспровокований та агресивний напад росії на Україну як серйозне порушення міжнародного права та загрозу євроатлантичній безпеці. Угода про довгострокове співробітництво та підтримку була підписана у січні 2025 року Президентом України Володимиром Зеленським та Прем'єр-міністром Албанії Еді Рамою [18]. Угодою визначено основні напрями співпраці: безпекова підтримка, політична підтримка, економічна співпраця, культурна співпраця, співпраця у сфері безпеки. Згідно з документом, передбачається також встановлення комерційних контактів між державними і приватними підприємствами та організаціями. Окрім того, сторони співпрацюватимуть у сфері охорони довкілля, застосування екологічно чистих технологій та раціонального використання природних ресурсів. Україна й Албанія забезпечуватимуть розширення контактів між громадянами та державними й недержавними організаціями, профспілками, навчальними та культурними закладами, молодіжними і спортивними організаціями двох держав. Згідно з домовленостями, країни також співпрацюватимуть у питаннях боротьби з організованою злочинністю, тероризмом, нафторгівлею, торгівлею людьми, контрабандою всіх видів, зокрема й культурних та історичних цінностей [18]. Албанія також приєдналася до Спільної декларації, ухваленої країнами G7 та ЄС на підтримку України.

Висновки. Автори реалізували поставлену у статті мету – розкрили вплив світових потуг та провідних країн регіону на становлення й розвиток Республіки Албанія. Також виявили і схарактеризували різноманітні албанські моделі господарювання у різні історичні періоди. Розгляд цих моделей дав можливість визначити основні фактори албанського розвитку та обґрунтувати логічність вибору Албанії євроінтеграційного шляху розвитку й активної діяльності в НАТО. В албанському вимірі автори проаналізували своєрідне явище – ідеологічне зіткнення радянської і югославської соціально-економічних моделей розвитку. Автори дійшли висновку про те, що албанське керівництво вдало користувалось допомогою двох міні-таборів у великому соціалістичному таборі – радянського

й югославського, розвиваючи вигідні саме Албанії варіанти. Квінтесенцією дослідження позначена активність Албанії в діяльності НАТО і посування до ЄС.

Взаємодія України й Албанії є особливим питанням у новітній історії двосторонніх відносин, дослідженим авторами, оскільки ця невелика та відверто бідна країна рішуче засудила неспровокований та агресивний напад росії на Україну як серйозне порушення міжнародного права та загрозу євроатлантичній безпеці.

Список використаної літератури

1. Джеджула К. О. Албанія – народна республіка. Київ, 1949. <https://esu.com.ua/article-43587>
2. Мальська М., Завадовський Т. Теоретико-методичні підходи до туристично-країнознавчого дослідження (на прикладі Албанії). *Вісник Львівського університету. Серія «Міжнародні відносини»*. 2008. Вип. 24. С. 179–186.
3. Бурдяк В. Албанська «пірамідална революція». 2015. Країни Балканського півострова на міжнародній арені. Документи та матеріали до історії приазовських албанців. Запорожжя, 2006. 168 с.
4. Albania: First Review Under the Extended Arrangement and Request for Modification of Performance Criteria – Staff Report; and Press Release. June 13, 2014. <https://www.imf.org/external/pubs/ft/sr/2014/cr14211.pdf>
5. Hubert Neuwirth Widerstand und Kollaboration in Albanien 1939–1944. Wiesbaden: Harrassowitz, 2008. 307 S. = Albanische Forschungen, 27. ISBN: 978-3-447-05783-7. https://www.dokumente.ios-regensburg.de/JGO/Rez/Schmidt_Neke_Neuwirth_Widerstand_und_Kollaboration.html
6. Svitlana Koch. Транскордоння: простір соціального порядку і політичної дії. Одеса : Фенікс, 2019. 359 с. URL: <https://hal.science/hal-03547924v1/file/transkord.pdf>
7. Словник української мови. Т. 1–15 (А-П'ЯТЬ) / Український мовно-інформаційний фонд НАН України, 2015–2025. URL: https://m20ua.com/?wordid=807&page=34#lid_807.
8. Рудько С. О. Історія Центрально-Східної Європи (кін. XVIII – поч. XXI ст.) : навчально-методичний посібник з курсу. 2-ге вид. Острог, 2010. 220 с.
9. Buletini Mujor Maj 2025. URL: <https://punetegashtme.gov.al/en/turqia/>
10. Albania – Index of Economic Freedom. URL: <https://www.heritage.org/index/pages/country-pages/albania>.
11. Кудряченко А. І. Федеративна Республіка Німеччина: засади демократичного сходження : монографія. Київ : Фенікс, 2020. 656 с.
12. Чекаленко Л. Д. Зовнішньополітичні механізми забезпечення національної безпеки України : дис. ... д-ра політ. наук: 23.00.04. Київ, 2007. 437 с.
13. International organization participation. URL: <https://al.usembassy.gov/ACST>.
14. НАТО завершує модернізацію головної авіабази в Албанії. NATO – Homepage. URL: https://www.nato.int/cps/natohq/news_223351.
15. The History of NATO – Albania Relations. URL: <https://www.mod.gov.al/eng/security-policies/relations-with/nato/88-history-of-nato-albania-relations>.
16. Remzi Lani and Fabian Schmidt. Albanian Foreign Policy between Geography and History. The International Spectator. Volume XXXIII No. 2 (April-June 1998). URL: https://ciaotest.cc.columbia.edu/olj/iai/iai_98lar01.html
17. COMMISSION STAFF WORKING DOCUMENT. Albania 2024 Report. URL: https://enlargement.ec.europa.eu/document/download/a8eec3f9-b2ec-4cb1-8748-9058854dbc68_en?filename=Albania%20Report%202024.pdf

18. Президент України Володимир Зеленський та Прем'єр-міністр Албанії Еді Рама підписали у Тирані угоду про співпрацю між країнами. *Укрінформ*. 28 лютого 2025 р. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-polytics/3833364-ukraina-j-albania-uklali-ugodu-pro-spivpracu.html>

THE INFLUENCE OF INTERNATIONAL FACTORS ON THE FORMATION AND DEVELOPMENT OF THE REPUBLIC OF ALBANIA

Andriy Kudryachenko, Liudmyla Chekalenko

*The State Institution «Institute of World History of the National Academy of Sciences of Ukraine»,
Leontovich Str., 5, 01054, Kyiv, Ukraine*

The authors examine the influence of peace powers and the leading countries of the region on the development of the Republic of Albania. The authors characterize the foreign political factors that formed the modern international status of the Republic of Albania. Close attention of the researchers is focused on the historical foundations that had a great impact on the formation of the Albanian state model of administration and management. The authors probed the political and economic potential of the country, which in most cases was formed with the political support and material assistance of regional powers. Through the prism of the indisputable influence of these forces on the Albanian state, the authors of the article identified and outlined various Albanian political and economic models in different historical periods. An in-depth analysis of these models made it possible to determine and formulate the main factors of the Albanian historical development, as well as to substantiate the logic of Albania's return to Europe and European integration.

In order to form a holistic view of the models of the state development of Albania in the selected period of recent history, the authors paid attention to the main historical events. Briefly reviewed stages of the state's historical development; the postwar influence of the Soviet factor, formed under the pressure of the Stalinist satrapy; manifestations of the unsuccessful introduction of German ideas and concepts on the Albanian territory; peculiar influence of the Turkish factor, which left an indelible mark in the ethnic network of the Albanian society; the Italian economic presence, which managed to form the pro-European factor of the Albanian political and economic model; the American factor and, finally, the Ukrainian direction of Albanian foreign policy.

Albania strongly condemned Russia's unprovoked and aggressive attack on Ukraine as a serious violation of international law and a threat to Euro-Atlantic security. Albania is also part of NATO's protective shield and is ready to do everything possible to ensure the security and protection of all member states. It should be recognized that behind the scenes of excessive competitive interests of the leading global forces, the appearance of Albania among the countries - full members of the North Atlantic Alliance was an unexpected phenomenon.

Key words: uniqueness of the Republic of Albania, international factors, positioning models, global players in the Balkans region.

УДК 323.2

DOI <https://doi.org/10.30970/PPS.2025.61.44>

ПОЛІТИЧНІ СВЯТА ЯК РІЗНОВИД ПОЛІТИЧНОГО РИТУАЛУ В КОНТЕКСТІ ФОРМУВАННЯ УКРАЇНСЬКОЇ ПОЛІТИЧНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ В УМОВАХ РОСІЙСЬКОЇ АГРЕСІЇ

Тетяна Кухоцька

*Маріупольський державний університет,
історичний факультет, кафедра політології та міжнародних відносин,
вул. Преображенська, 6/4, 03037, м. Київ, Україна*

Стаття досліджує роль політичних свят як різновиду політичного ритуалу в процесі формування української політичної ідентичності в умовах повномасштабної збройної агресії з боку РФ. Політичний ритуал розглянуто з використанням міждисциплінарного підходу, зокрема з урахуванням концепцій функціоналізму, структуралізму, психоаналізу, культурології та політології, проаналізовано наявні класифікації політичних ритуалів та їхню роль в утвердженні колективної пам'яті, мобілізації суспільства та легітимізації політичного порядку. Вивчено українські політичні свята, зокрема державні, та їхню роль у формуванні консолідованої політичної ідентичності українців в умовах російсько-української війни. Особливу увагу приділено трансформації змісту та форм політичних свят в Україні після 2014 року (в умовах російської агресії на Сході та анексії Криму) та після 24 лютого 2022 року (в умовах початку повномасштабного російського вторгнення, коли актуалізувалася потреба у прискореній консолідації політичної нації). Реформи у сфері політичних свят класифіковано таким чином: скасування свят радянського зразка, запровадження нових символічних дат, прив'язка державних свят до реформованого релігійного календаря (після переходу ПЦУ на новоюліанський стиль). Підкреслено, що політичні свята є не лише формою культурної трансляції політичних цінностей, але й дієвим механізмом символічного дистанціювання від РФ та утвердження альтернативного цивілізаційного вектора розвитку України з орієнтацією на європейські демократичні цінності. В умовах війни політичні ритуали, особливо у форматі політичних свят, виконують функцію колективної терапії, консолідації та підтримки суспільної стійкості, виступають елементом стратегії формування політичної ідентичності української нації.

Ключові слова: політична ідентичність, політична комунікація, російсько-українська війна, гібридна війна, російська пропаганда, «руський мир», політичні ритуали, політичні свята.

Постановка проблеми. Російське військове вторгнення актуалізувало питання щодо необхідності формування консолідованої політичної ідентичності українського народу. Важливим фактором стало і те, що російська агресія не обмежувалася виключно військовими діями, але й активно використовувала інформаційні та ідентичнісні інструменти в межах гібридної війни. У цих умовах не досить було протистояти ворогу лише на полі бою – важливою ареною протистояння став культурний та інформаційний простір. Одним зі складників поширюваної РФ концепції «руського миру» було апелювання до спільного радянського минулого. Ностальгія за радянською епохою вліталася в російську пропаганду, роблячи акцент на емоційний вплив, а не на логіку. Для досягнення цієї мети активно популяризувалися ті атрибути, які у населення асоціювалися з СРСР та змушували тих, чия молодість та дитинство пройшли в радянський період, думками повернутися в минуле та знайти там позитивні емоційні відгуки. Такій самій цілі слугували і радянські політичні свята, які були спільними для всього пострадянського простору. У сучасній Росії їх святкування масштабували,

активно транслювали в інформаційний простір, перетворюючи на об'єднавчий фактор та обґрунтовуючи таким чином тезу про єдність народів колишнього СРСР, зокрема російського та українського народу. У цих умовах для українського суспільства стало надзвичайно важливим сформувати власні політичні символи, які б не могли використовуватися та подвійно трактуватися ворогом з позиції «спільні символи – спільний народ». Серед подібних символів особливе місце відводилося такому різновиду політичного ритуалу, як політичні свята. Саме вони не лише виступали символами української нації, але й доволі ефективно об'єднували її на основі спільних процедур та цінностей.

Огляд літератури. Питання, пов'язані з політичною ідентичністю та роллю політичних ритуалів у її формуванні, є актуальними для українських та іноземних науковців. Так, політична ідентичність досліджувалася такими авторами, як П. Бергер, І. Гоффман, Е. Сміт, Ж. Лакан, Н. Пашина, К. Гольдштейн, М. Степико; роль символів у формуванні політичної ідентичності вивчали В. Корнієнко, С. Денисюк, С. Гетц, С. Белл; політичні ритуали та їхню специфіку аналізували В. Бушанський, Ю. Левенець, Е. Гоффман, Е. Мамонтова, В. Полянська; класифікації політичних ритуалів приділено увагу в працях Е. Гоффмана, Е. Дюркгейма, Ч. Куна; функції політичних ритуалів розглянуто Г. Ласвеллом, С. Кривенко. Однак при всьому цьому натепер доволі мало досліджень, присвячених особливостям політичного свята як специфічного політичного ритуалу, спрямованого на побудову політичної ідентичності.

Мета статті – проаналізувати роль політичних свят у конструюванні політичної ідентичності на прикладі українського досвіду в умовах російської збройної агресії.

Виклад основного матеріалу. Концепція політичного ритуалу викликала цікавість та активно аналізувалася дослідниками в межах різних наукових підходів, зокрема у парадигмі функціоналізму, психоаналізу, структуралізму, та в рамках різних наук, таких як філософія, культурологія, семіотика, політологія, державне управління тощо. На нашу думку, доволі вдалим є визначення політичного ритуалу, яке дала українська дослідниця Е. Мамонтова, а саме як стандартизованого, ідеологічно санкціонованого та драматично інсценованого повторення політично значущих дій, які спрямовані на регулярне підтвердження та укріплення чинного соціально-політичного порядку [5, с. 74].

Політичні ритуали науковці класифікують за різними ознаками. У межах нашого дослідження доцільним було звернутися до класифікації, запропонованої Е. Дюркгеймом, який поділяв політичні ритуали на позитивні та негативні. Позитивні ритуали передбачали залучення громадян до ідеалізованого варіанту єдиної політичної ідентичності. До подібних ритуалів можна віднести ті, що пов'язані з атрибутами авторитарних чи тоталітарних режимів, зокрема комуністичного: піонерська та комсомольська атрибутика, тематичні мітинги на 1 травня до Дня міжнародної солідарності трудящих чи 7 листопада до Дня Великої жовтневої революції тощо. Водночас негативні ритуали базувалися на системі заборон, до них можна віднести, наприклад, глумління над державною символікою чи політичний вандалізм [1].

Також Е. Дюркгейм виділяв кризові та календарні ритуали. Кризові ритуали – це ті, які застосовувалися в екстремальних ситуаціях, таких як епідемія, стихійне лихо, війна: вони є способом колективного переживання критичної ситуації, дають змогу людям долучитися до чогось спільного, відчутти єдність. Наприклад, до цього типу політичного ритуалу можна віднести перебування голови держави чи місцевої влади на місці трагічних подій (виїзди В. Кличка на місця ударів російських ракет по цивільних об'єктах), звернення до народу в умовах надзвичайної ситуації (щоденні звернення В. Зеленського до народу, які оприлюднюються на його сторінках у соціальних мережах), ритуали підтримки (візити

В. Зеленського у військові частини, освітні та медичні заклади, які знаходяться в безпосередній близькості до лінії фронту), ритуали загальнонаціонального єднання (жалоба за жертвами російських атак) тощо. Календарні політичні ритуали, своєю чергою, передбачають чітку прив'язку до конкретної дати, регулярність та повторюваність. Саме до таких ритуалів можна віднести політичні свята, які є способом збереження й передачі цінностей та норм, характерних для певної політичної ідентичності, від покоління до покоління [1].

Якщо аналізувати функції політичних ритуалів, то серед ключових функцій особливе місце займає об'єднувача, бо саме політичні ритуали мають змогу пов'язати політичну спільноту з її минулим та майбутнім, зокрема, через очікування повторюваності ритуалу. Крім цього, політичні ритуали виконують функції соціалізації, легітимізації влади та вже встановленого порядку. Американський учений Г. Ласвелл, розглядаючи політичні ритуали з позицій психоаналізу, виокремив три основних типи: ритуали, що базуються на раціональності, тобто пов'язані з «Я» (наприклад, вибори); ритуали, що базуються на суспільній моралі, тобто пов'язані з «Над Я» (наприклад, патріотичні свята, вшанування героїв – все, що демонструє прихильність до певних загальних цінностей, політичної ідентичності); ритуали, що базуються на несвідомих поривах людської сутності, тобто пов'язані з «Воно» (наприклад, нерациональне насильство під час військових конфліктів, самосуди, співпраця з ворогом тощо) [11].

Треба зазначити, що політичні ритуали також виступають індикаторами політичної ситуації в країні, отже, їх зміна свідчить про зміну пріоритетів та порядку денного в державі. Це можна простежити на прикладі порівняння підходів до святкування Дня незалежності при президентах П. Порошенкові та В. Зеленському. За правління П. Порошенка обов'язковим елементом святкування Дня незалежності був військовий парад на центральній площі Києва, який активно висвітлювався в медіа та мав на меті продемонструвати (як власним громадянам, так і агресору), що Україна має значний військовий потенціал, що вона здатна себе захистити. Підкреслювалася пріоритетна роль військових та державних інтересів, які вони захищають. Тобто за класифікацією Г. Ласвелла, цей політичний ритуал до Дня незалежності можна віднести до типу політичних ритуалів, що орієнтуються на «над Я» (суспільне). Під час правління В. Зеленського військовий парад було замінено ходом гідності. Тут вже в центрі була не держава, а людина, при цьому відмовилися від звеличування військових, які тепер були поставлені на один шабель з учителями, лікарями, митцями тощо, також перестали плекати відповідальність цивільних перед армією. Тобто ми бачимо перехід до ритуалу, що орієнтується на «Я» (особистість) [4].

Як вже зазначалося, в умовах війни з РФ важливим завданням для української держави стало прискорене формування єдиної консолідованої політичної ідентичності українців як політичної нації, яка не є частиною «руського миру». І одним з інструментів для досягнення цієї мети стали політичні свята. Якщо проаналізувати сутність політичних свят, зокрема державних, то можна визначити, що вони є різновидом політичного ритуалу, який за допомогою своєї регулярності та повторюваності сприяє не лише передачі знань, але й їх закріпленню та відтворюваності, що важливо для конструювання політичної ідентичності, посилює солідарність, виступає символічним інструментом політики пам'яті [2].

В умовах активної гібридної агресії з боку Росії дистанціювання від політичних свят радянської епохи та створення політичних свят, які не були пов'язані з пострадянським минулим, не ідентифікувалися б із політичними святами РФ та звертали увагу саме на українську політичну ідентичність, стало потребою сьогодення. Треба зазначити, що повномасштабне російське вторгнення сприяло процесу дистанціювання від радянського минулого в цій сфері, сильно змінивши ставлення українців до радянських свят, особливо

тих, що активно просуваються в інформаційному просторі РФ, а саме 1 травня (День праці) та 9 травня (День Перемоги). Незважаючи на те, що ці політичні свята традиційно було частиною ідентичності значної кількості українців, які народилися та виховувалися в СРСР, асоціація цих свят з агресором та тією ідентичністю, що він просуває, відвернула від них громадську прихильність. Опитування, проведене у лютому 2024 року Київським міжнародним інститутом соціології, показало, що День Перемоги вважають важливим святом лише 11 % українців (у 2021 році таких респондентів було 30 %, у 2023 році – 13 %), позитивно до Дня праці ставилися лише 4 % українців (у 2021 році таких було 12 %, у 2023 р. – 5 %) [7].

Паралельно з дистанціюванням від пострадянської спадщини починаючи з 2014 року відбувалося активне формування власної української мапи політичних свят. Було запроваджено ряд державних свят, які робити акцент саме на українській ідентичності. Наприклад, Указом Президента від 14 жовтня 2014 року № 806/2014 було запроваджено День захисників та захисниць, який відзначався на Покров Пресвятої Богородиці 14 жовтня та за своїм змістовим наповненням став альтернативою Дню захисника Вітчизни, який відзначався 23 лютого (останній було скасовано як пережиток радянського минулого) [9]. Треба зазначити, що День захисників та захисниць отримав статус державного свята та неробочого дня на відміну від скасованого Дня захисника Вітчизни, який статусу державного свята в Україні не мав. Це є свідченням актуалізації військового чинника в українській державі в умовах зовнішньої збройної агресії.

Наступним запровадженням автентичним українським державним святом, відповідно до Указу Президента України від 24 серпня 2021 року № 423/2021, став День Української Державності. Це свято відзначається починаючи з 2022 року 28 липня у День Хрещення Київської Руси-України, коли вшановується пам'ять про видатного державотворця, святого рівноапостольного князя Київського Володимира Великого. Ця свята мало на меті підкреслити той факт, що українська держава має тривалу історію, а не є штучним утворенням, як про це зазначають російські експерти та ідеологи «руського миру», а українську політичну спадковість можна простежити до Київської Русі, «спадкоємцями якої є, зокрема, Галицько-Волинське князівство, Українська козацька держава, Українська Народна Республіка, Західноукраїнська Народна Республіка, Українська Держава, Карпатська Україна та сучасна Україна» [8].

У нових умовах трансформації зазнав і підхід до відзначення завершення Другої світової війни. 23 травня 2023 року Верховна рада України ухвалила Закон «Про День пам'яті та перемоги над нацизмом у Другій світовій війні 1939–1945 років», в якому зазначено: «Установити в Україні День пам'яті та перемоги над нацизмом у Другій світовій війні 1939–1945 років, який відзначати щорічно 8 травня». День пам'яті та перемоги над нацизмом у Другій світовій війні 1939–1945 років відзначається починаючи з 2024 року та має такий самий статус (державне свято та неробочий день), як до цього мав День Перемоги [3]. Відповідно до зазначеного вище закону відбулося дистанціювання від Дня Перемоги, який в межах концепції «руського миру» став одним із ключових ідентичнісних символів РФ та її союзників, та зближення з європейською традицією, де 8 травня є традиційно Днем пам'яті та примирення. Треба зазначити, що День пам'яті та примирення відзначався в Україні щорічно 8 травня починаючи з 2015 року та до 2023 року паралельно з Днем Перемоги 9 травня, і лише законом 2023 року День Перемоги було остаточно замінено.

Подальший розрив зі святами РФ відбувся в межах переходу православної церкви України на новоюліанський календар починаючи з 1 вересня 2023 року (рішення затверджено на Архієрейському соборі 24 травня 2023 року). Ця зміна церковного календаря

була проявом остаточного дистанціювання української православної церкви від православної церкви Московського патріархату [10]. Невдовзі після цього переходу, а саме 14 липня 2023 року, Верховна Рада України ухвалила Закон України «Про внесення змін до статті 73 Кодексу законів про працю України», де були змінені дати державних свят, які є неробочими днями, у прив'язці до нового церковного календаря. Внесені зміни стосувалися не лише безпосередньо релігійних свят (перенесення Різдва на 25 грудня), але й державних свят нерелігійного характеру, які на момент заснування прив'язувалися до певних релігійних дат, а саме День Української Державності, приурочений до Дня хрещення Русі (перенесено з 28 на 15 липня); День захисників та захисниць України, приурочений до Покрови Пресвятої Богородиці (перенесено з 14 жовтня на 1 жовтня). Голова Комітету Верховної Ради України з питань соціальної політики та захисту прав ветеранів Галина Третякова так охарактеризувала ці зміни: «Встановлюючи нові дати святкових і неробочих днів, Україна усуває спадщину колоніального минулого, очищує державний календар від нав'язаних минулим дат, визначає нові традиції вільної європейської держави, у відповідності із загальносвітовою та європейською культурними традиціями» [10].

Окрім державних свят, на формування політичної ідентичності впливають недержавні політичні свята та пам'ятні дати, за допомогою яких розставляються акценти на важливих для нашого сьогодення аспектах суспільного життя. Найбільш значущими в цьому контексті є пам'ятні дати, пов'язані з російсько-українською війною, наприклад: 26 лютого – День кримського спротиву російській окупації; 14 березня – День українського добровольця; 29 серпня – День пам'яті загиблих захисників України; 4 червня – День вшанування пам'яті дітей – жертв сучасної війни; тощо [10]. Останньою наразі подібною ініціативою стало встановлення 28 липня офіційним Днем вшанування пам'яті захисників і захисниць України, учасників добровільних формувань, а також цивільних осіб, які були страчені, закатовані або загинули у полоні, відповідно до Постанови Верховної Ради України від 22.07.2025 № 4558-IX [6]. Ця дата була приурочена до річниці російського воєнного злочину на території колишньої Волноваської виправної колонії № 120 у селищі Оленівка Донецької області у ніч з 28 на 29 липня 2022 року, коли в результаті теракту загинуло 53 українських військових та понад 130 дістали поранення різної тяжкості.

Висновки. Гібридний характер російської агресії, яка поширюється не лише на поле бою, але й на культурний та інформаційний простір, вимагає від українського суспільства глибокого переосмислення власних ідентичнісних маркерів, і такий різновид політичних ритуалів, як політичні свята, відіграє ключову роль у цьому процесі. Політичні свята, завдяки своїй повторюваності, масовості та символізму, виконують важливу функцію трансляції цінностей, закріплення наративів політичної ідентичності, а також формують почуття національної єдності. З огляду на особливості війни з Росією, яка в ідеологічній площині апелює до спільного радянського минулого як до підґрунтя «руського миру», надзвичайно важливим стало дистанціювання від радянських символів та ритуалів. Реформи у сфері політичних свят в Україні, які передбачали скасування свят радянського зразка, запровадження нових символічних дат, прив'язку державних свят до реформованого релігійного календаря, стали інструментом трансформації ідентичнісної сфери українського суспільства. Ці зміни свідчать не лише про оновлення державної політики пам'яті, але й про загальнонаціональний рух у бік європейської, громадянської моделі політичної нації.

Список використаної літератури

1. Голденштейн К. Політичний ритуал як соціокультурна основа символічної політики. *Вісник Львівського університету. Серія «Філософсько-політологічні студії».*

2023. Вип. 48. С. 227–233. URL: http://fps-visnyk.lnu.lviv.ua/archive/48_2023/28.pdf (дата звернення: 27.07.2025).
2. Голденштейн К. О. Символічні засоби формування політики ідентичності. *Політичне життя*. 2024. № 2. С. 150–156. URL: <https://jpl.donnu.edu.ua/article/view/16105> (дата звернення: 24.07.2025).
 3. Про День пам'яті та перемоги над нацизмом у Другій світовій війні 1939–1945 років : Закон України від 29.05.2023 № 3107-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3107-20#Text> (дата звернення: 24.07.2025).
 4. Кривенко С. О. Функції політичного ритуалу в українському політичному дискурсі. *Регіональні студії*. 2019. № 19. С. 20–23. URL: <https://dspace.uzhnu.edu.ua/jspui/bitstream/lib/71095/1/%D0%A4%D0%A3%D0%9D%D0%9A%D0%A6%D0%86%D0%87%20%D0%9F%D0%9E%D0%9B%D0%86%D0%A2%D0%98%D0%A7%D0%9D%D0%9E%D0%93%D0%9E%20%D0%A0%D0%98%D0%A2%D0%A3%D0%90%D0%9B%D0%A3%20%D0%92%20%D0%A3%D0%9A%D0%A0%D0%90%D0%87%D0%9D%D0%A1%D0%AC%D0%9A%D0%9E%D0%9C%D0%A3.pdf> (дата звернення: 21.07.2025).
 5. Мамонтова Е. В. Виборча кампанія як політичний ритуал. *Актуальні проблеми політики*. 2012. Вип. 47. С. 72–79. URL: http://app.nuoua.od.ua/archive/47_2012/12.pdf (дата звернення: 23.07.2025).
 6. Про встановлення Дня вшанування пам'яті Захисників та Захисниць України, учасників добровольчих формувань та цивільних осіб, які були страчені, закатовані або загинули у полоні : Постанова Верховної Ради України від 22 липня 2025 року № 4558-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4558-20#Text> (дата звернення: 27.07.2025).
 7. Ставлення українців до державних свят і зокрема до 8 березня. *КМІС*. 07.03.2024. URL: <https://kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=1383&page=> (дата звернення: 21.07.2025).
 8. Про День Української Державності : Указ Президента України від 24.08.2021 № 423/2021 URL: <https://www.president.gov.ua/documents/4232021-39917> (дата звернення: 21.07.2025).
 9. Про День захисника України : Указ Президента України від 14.10.2014 № 806/2014. URL: <https://www.president.gov.ua/documents/8062014-17816> (дата звернення: 26.07.2025).
 10. Яким має бути календар пам'ятних дат російсько-української війни – обговорили на круглому столі. *Український інститут національної пам'яті*. 16.05.2024. URL: <https://uinp.gov.ua/pres-centr/novyny/yakym-maye-buty-kalendar-pamyatnyh-dat-rosiysko-ukrayinskoyi-viyny-obgovoryly-na-kruglomu-stoli> (дата звернення: 27.07.2025).
 11. Lasswell H. D. *The Analysis of Political Behavior: An Empirical Approach*. London : Routledge and Kegan Paul, 1949. P. 180–194. URL: <https://archive.org/details/in.ernet.dli.2015.90320> (дата звернення: 24.07.2025).

POLITICAL HOLIDAYS AS A TYPE OF POLITICAL RITUAL IN THE CONTEXT OF FORMING UKRAINIAN POLITICAL IDENTITY UNDER RUSSIAN AGGRESSION

Tetiana Kuhotska

*Mariupol State University, Faculty of History,
Department of Political Science and International Relations,
Preobrazhenska Str., 6/4, 03037, Kyiv, Ukraine*

The article explores the role of political holidays as a type of political ritual in the process of forming Ukrainian political identity in the context of full-scale armed aggression by the Russian Federation. Political ritual is considered using an interdisciplinary approach, in particular taking into account the concepts

of functionalism, structuralism, psychoanalysis, cultural studies and political science. Existing classifications of political rituals and their role in establishing collective memory, mobilising society and legitimising the political order are analysed. Ukrainian political holidays, in particular state holidays, and their role in shaping the consolidated political identity of Ukrainians in the context of the Russian-Ukrainian war are studied. Particular attention is paid to the transformation of the content and forms of political holidays in Ukraine after 2014 (in the context of Russian aggression in the East and the annexation of Crimea) and after 24 February 2022 (in the context of the start of a full-scale Russian invasion, when the need for accelerated consolidation of the political nation became urgent). Reforms in the sphere of political holidays are classified as follows: the abolition of Soviet-style holidays, the introduction of new symbolic dates, and the linking of public holidays to the reformed religious calendar (after the transition of the Orthodox Church of Ukraine to the New Julian style). It is emphasised that political holidays are not only a form of cultural transmission of political values, but also an effective mechanism for symbolic distancing from the Russian Federation and the establishment of an alternative civilisational vector of Ukraine's development oriented towards European democratic values. In wartime, political rituals, especially in the form of political holidays, serve as collective therapy, consolidation and support for social stability, and are part of the strategy for shaping the political identity of the Ukrainian nation.

Key words: political identity, political communication, Russian-Ukrainian war, hybrid war, Russian propaganda, 'Russian world', political rituals, political holidays.

УДК 321:37.014.5:355.02(470)

DOI <https://doi.org/10.30970/PPS.2025.61.45>

ТЕХНОЛОГІЯ ЗНИЩЕННЯ ПРОТЕСТНИХ НАСТРОЇВ В АВТОКРАТИЧНИХ РЕЖИМАХ

Павло Лисянський

*Інститут політичних і етнонаціональних досліджень
імені І. Ф. Кураса Національної академії наук України,
вул. Генерала Алмазова, 8, 01011, м. Київ, Україна*

Віра Ястребова

*Інститут політичних і етнонаціональних досліджень
імені І. Ф. Кураса Національної академії наук України,
вул. Генерала Алмазова, 8, 01011, м. Київ, Україна*

У 2022 році Російська Федерація розпочала повномасштабну військову агресію проти України, яка триває до сьогодні. Попри масштабні порушення міжнародного права, злочини проти людяності та мілітаризацію всіх сфер суспільного життя, протестна активність усередині самої РФ виявилася вкрай обмеженою. Громадянське суспільство здійснило окремі спроби висловити незгоду з політикою держави, однак ці прояви залишилися локальними, нечисельними та не мали організованого характеру. Силові структури РФ ефективно й оперативно придушували будь-які форми протестної активності, використовуючи широкий спектр репресивних, правових та інформаційних інструментів. Упродовж усього періоду військової агресії періодично виникали поодинокі виступи місцевого населення в різних регіонах країни. Проте вони не призвели до формування потужного антивоєнного руху чи до помітних змін у внутрішній політиці РФ. Значна частина опозиційних політиків, правозахисників та громадських активістів була змушена залишити країну через загрозу переслідування. Паралельно влада посилила законодавчі й інституційні механізми контролю над суспільством, зокрема, через розширення дії закону про «іноземних агентів», криміналізацію публічного несхвалення «спеціальної військової операції» та впровадження цифрового стеження за громадянами. У запропонованій статті здійснено спробу комплексного аналізу технологій, що використовуються авторитарним режимом у РФ для знищення протестного потенціалу. Дослідження фокусується на репресивних, маніпулятивних, нормативно-правових та інформаційно-психологічних інструментах, що забезпечують стабілізацію режиму Путіна шляхом демобілізації суспільства. Аналіз запропонованих практик дозволяє краще зрозуміти логіку функціонування сучасних автократій та дає змогу окреслити підходи до відновлення громадянського опору як чинника внутрішнього тиску на режим. Це, своєю чергою, розглядається як один із потенційних напрямів міжнародної стратегії, спрямованої на ослаблення можливостей РФ до подальшого ведення агресивної війни проти України.

Ключові слова: авторитаризм, придушення протестів, громадянський опір, політичні репресії, Росія, автократичні режими, соціальна демобілізація, закон про іноземних агентів, контроль над інформацією, антивоєнний рух.

Постановка проблеми. У сучасних умовах глобального поширення авторитарних практик особливої актуальності набуває питання про здатність автократичних режимів ефективно нейтралізовувати протестні настрої у власних суспільствах. Одним із яскравих прикладів такої політики є Російська Федерація, яка в умовах повномасштабної війни проти України демонструє високий рівень внутрішньої політичної стабільності попри зростаючі економічні втрати, ізоляцію та значні людські втрати. Протестна активність на

території РФ залишається мінімальною, фрагментарною та неорганізованою, що викликає низку теоретичних і практичних запитань. З одного боку, це можна пояснити посиленням репресивного апарату, інформаційним контролем та технологіями цифрового нагляду. З іншого – постає проблема глибшого розуміння механізмів демобілізації населення, які виходять за межі суто силових або правових дій. Досі недостатньо дослідженим залишається питання комплексної дії маніпулятивних, психологічних, соціокультурних та технологічних чинників, які використовуються для придушення протестного потенціалу в умовах сучасної автократії. Наукова проблема полягає у виявленні та систематизації ключових технологій знищення протестних настроїв в авторитарних режимах із фокусом на російський кейс. Актуальність цієї проблематики зумовлена необхідністю глибшого розуміння логіки функціонування авторитарних систем, прогнозування їхньої стабільності та вироблення стратегій впливу на внутрішні процеси в таких державах. Зокрема, в контексті міжнародних зусиль зі стримування агресивної політики РФ важливо осмислити потенціал внутрішнього тиску як інструменту протидії диктаторському режиму.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Аналізуючи феномен політичної опозиції на прикладі сучасної ситуації в Російській Федерації, доцільно розпочати з осмислення наукової природи цього поняття. Політичний термін «опозиція» почав активно використовуватись у середині XVIII століття, і відповідно до дослідження Peter Mair (“Political Opposition and the European Union”) він зазначає, що поняття «класичної опозиції» («classical opposition») бере свій початок із британського політичного досвіду XVIII століття. [1] Серед сучасних наукових підходів до аналізу опозиційних рухів у Російській Федерації заслуговують на увагу дослідження, присвячені як інституційним, так і неформальним аспектам функціонування політичної опозиції. Зокрема, Є. В. Малявін здійснив комплексне дослідження діяльності опозиційних партій у політичній системі РФ, акцентуючи увагу на їхній взаємодії з державними інституціями, специфіці правового статусу та обмеженнях, які накладаються чинним режимом [2]. Своєю чергою Н. В. Кононенко зосереджується на вивченні ролі ліберальної опозиції як форми громадянського спротиву політичному курсу російської влади. Автор аналізує ідеологічні засади, механізми мобілізації та бар’єри, з якими стикається ліберальний опозиційний рух в умовах дедалі жорсткішого контролю з боку авторитарної держави [3]. Значний внесок у дослідження протестної динаміки та механізмів суспільного управління в Російській Федерації зробив Graeme B. Robertson, який комплексно проаналізував особливості протестної активності населення, здатність громадян до мобілізації, а також роль і вплив громадянського суспільства на політичні процеси в авторитарному контексті РФ [4]. Водночас Margot Light зосередила свою увагу на детальному вивченні протестних настроїв у Росії, що виникли після парламентських виборів до Державної Думи в 2011–2012 роках. У своїй роботі вона розкриває фактори, що стимулювали громадянське невдоволення, та оцінює масштаби протестної мобілізації в період загострення політичної напруги. Проте зазначені дослідження охоплюють переважно попередні етапи розвитку протестного руху в РФ і не містять аналізу трансформацій, які відбулися після 2014 року, а особливо після початку повномасштабної війни проти України у 2022 році. Наразі наукова спільнота не має достатньо комплексного уявлення про сучасний стан протестного потенціалу в Росії, а також не сформовано цілісного пояснення причин його згортання чи занепаду. У цьому контексті запропоноване дослідження заповнює наявну прогалину та є особливо актуальним для осмислення новітніх тенденцій у функціонуванні авторитарних режимів.

Формулювання цілей статті або постановка завдання. Метою даної статті є виявлення та аналітичне осмислення механізмів, за допомогою яких авторитарний режим Росій-

ської Федерації здійснює виявлення та нейтралізацію протестного потенціалу в суспільстві. Особливий акцент зроблено на вивченні технологій, що використовуються державними інституціями, зокрема силовими структурами та спецслужбами РФ, для ідентифікації громадян, які демонструють незгоду з політичним курсом чинної влади. Стаття має на меті дослідити процес поступового згортання протестної активності в Росії, а також встановити, які конкретні алгоритми, методи та інструменти були задіяні для ефективної демобілізації населення. У межах дослідження передбачається виокремлення структурованої моделі дій диктаторського режиму, спрямованої на виявлення, моніторинг та придушення протестних настроїв, що дає змогу краще зрозуміти функціонування сучасного авторитаризму та оцінити перспективи відновлення громадянського спротиву в таких умовах.

Виділення не вирішених раніше частин загальної проблеми. Проблематика протестного руху в авторитарних державах, зокрема в Російській Федерації, вже була предметом численних досліджень, які охоплювали як теоретичні основи колективної дії, так і конкретні історичні приклади протестної мобілізації. Окрему увагу дослідники приділяли подіям 2011–2012 років, аналізуючи передумови масових виступів, соціальний склад учасників протестів, а також реакцію держави на ці події. Проте більшість праць зосереджені на короткострокових проявах протестної активності та не охоплюють трансформації, що сталися після 2014 року, а особливо після початку повномасштабної агресії РФ проти України у 2022 році. Натепер залишається недостатньо вивченим питання про системні технології, які використовуються російським режимом для виявлення, контролю та придушення потенційної протестної активності. Більшість наукових праць фрагментарно розглядають окремі аспекти репресивної політики або інформаційного контролю, не пропонуючи комплексного підходу до аналізу алгоритмів дій державного апарату в боротьбі з внутрішнім спротивом. Невирішеним залишається також питання про ступінь ефективності впроваджених механізмів нейтралізації протестних настроїв, їхній вплив на суспільну пасивність та довгострокові наслідки для політичної динаміки в країні. Крім того, в науковому дискурсі відсутні систематизовані висновки щодо того, яким чином знищення протестного потенціалу може стати інструментом підтримання авторитарної стабільності або, навпаки, чинником майбутньої політичної кризи. У цьому контексті виникає необхідність не лише у верифікації застосованих інструментів репресій, а й у розумінні їх як складника цілісної технології управління суспільною лояльністю.

Виклад основного матеріалу дослідження. 12 травня 2025 року громадська організація «Східна правозахисна група» повідомила про затримання на тимчасово окупованій території України, в місті Луганськ, члена забороненої в Російській Федерації організації «Громадяни СРСР» [6]. За інформацією правозахисників, представники силових органів окупаційної адміністрації назвали згадану структуру «сектантським об'єднанням», що свідчить про сприйняття її не лише як екстремістської, а й як деструктивної з точки зору контрольованої ідеології. Для глибшого розуміння технологій нейтралізації протестних настроїв у сучасній Російській Федерації доцільно детально проаналізувати історію, структуру та ідеологію цієї організації в межах самої РФ. Об'єднання «Громадяни СРСР» (відоме також під назвою «Союз слав'янських сил Русі») було створене у 2016 році на території Російської Федерації [7]. Центральною ідеєю руху стало заперечення легітимності нинішнього російського політичного режиму та просування твердження про «юридичну неперервність» СРСР. Керівництво організації пропагувало відмову від взаємодії з офіційними інститутами РФ, зокрема, закликала не сплачувати кредитні зобов'язання перед банками, аргументуючи це нелегітимністю держави. Крім того, членів руху заохочували позбавлятися паспортів громадян РФ і натомість оформлювати «паспорти грома-

дян СРСР», які друкувалися самостійно на звичайних принтерах у відділеннях організацій [8]. До радикальних форм діяльності членів організації «Громадяни СРСР» слід віднести публічні акти спалювання паспортів громадян Російської Федерації, що розглядалися ними як символічна відмова від легітимності чинного політичного режиму. Ці дії нерідко супроводжувалися відеофіксацією та активним поширенням відповідних матеріалів у мережі Інтернет з метою залучення нових прихильників і демонстрації відданості ідеологічним принципам руху. Попри такі радикальні дії в умовах авторитарного режиму в РФ, вищезгадана організація продовжувала існувати. Лише у 2022 році Міністерство юстиції Російської Федерації офіційно внесло організацію «Громадяни СРСР» до переліку екстремістських, після чого були розпочаті активні заходи, спрямовані на її ліквідацію [9]. У тому ж році один із ключових лідерів руху Сергій Тараскін був засуджений російським судом до восьми років позбавлення волі за звинуваченням у веденні екстремістської діяльності. Проте ще до цього, станом на 2018 рік, за даними силових структур РФ, чисельність активних учасників організації «Громадяни СРСР» оцінювалася на рівні близько 150 тисяч осіб. Такий масштаб дозволяє розглядати рух як серйозне соціальне утворення, що мало достатній рівень організованості та регіонального охоплення. Окремі російські політичні діячі, зокрема представники Комуністичної партії РФ, публічно висловлювали сумніви щодо справжньої природи цього утворення. Вони припускали, що діяльність організації може здійснюватися за негласної підтримки адміністрації президента РФ. Як аргумент наводили наявність філій організації у багатьох регіонах Росії, розгалуженої структури, офісних приміщень і навіть штатних юристів, що, за їхніми словами, свідчить про наявність постійного фінансування з централізованих джерел.

У 2017 році на території Російської Федерації виникла нова маргінальна організація під назвою «Суверени» або «Живі люди-суверени». Центральною ідеєю цього руху було цілковите заперечення інституту громадянства та відмова від визнання будь-якої держави як легітимного суб'єкта політичної влади. Учасники проголошували себе «живонародженими» особами, які не підлягають юрисдикції держави, заперечували дійсність державних документів (паспортів, ІПН, судових ухвал), використовували «суверенні» печатки та підписи, самостійно виготовляли документи й апелювали до власної «природної правосуб'єктності» [10]. Діяльність цієї структури була концептуально подібною до ідеології організації «Громадяни СРСР»: обидва рухи базувалися на запереченні легітимності чинного режиму в РФ, правових норм і загальноприйнятих процедур державної взаємодії з громадянами. У 2018 році організація «Живі люди-суверени» була офіційно визнана екстремістською, а її лідер Антон Булгаков – самопроголошений «суверен» і засновник руху – був примусово поміщений на психіатричне лікування за рішенням суду [11]. Після згорання відкритої діяльності організації на території РФ її ідеологічні осередки почали поступово активізуватися за межами країни. Зокрема, помітне поживання було зафіксоване в Україні, особливо після початку повномасштабної агресії РФ у 2022 році. У контексті політичної дестабілізації та зростання довіри до альтернативних інтерпретацій легітимності влади ідеї «суверенів» поширювались через інтернет-мережі та закриті ком'юніті. Крім того, схожі прояви були зафіксовані й у Республіці Казахстан, де також спостерігалися спроби поширення ідеології, що заперечує легітимність державної влади та закликає до самопроголошеного правового суверенітету на індивідуальному рівні.

Узагальнюючи наведені вище приклади, можна дійти проміжного висновку, що сучасний авторитарний режим у Російській Федерації демонструє високу ефективність у нейтралізації класичних форм протестної діяльності. При цьому парадоксальним чином саме ті організації, які декларували ідеї маргінального або квазірелігійного характеру, такі

як «Громадяни СРСР» чи «Живі люди-суверени», могли функціонувати досить тривалий період. Вони формували розгалужену мережу учасників (за окремими оцінками – до 150 тисяч осіб [10]), володіли регіональними осередками, офісами та навіть штатами юристів. Це ставить під сумнів їхню виключно опозиційну природу й породжує логічні запитання щодо джерел фінансування та рівня державної толерантності до їхньої діяльності в початковий період існування. Також цікавим є те, що функціонування подібних структур, попри декларативну антидержавність, могло використовуватись як інструмент для виявлення громадян, які перебували в опозиції до чинного політичного режиму. Створення умовного «соціального фільтра» у вигляді організації з маргінальною ідеологією дозволяло спецслужбам Російської Федерації фіксувати протестно налаштованих громадян, збирати на них інформацію, а згодом – здійснювати точкову нейтралізацію або деструкцію організаційної структури після досягнення певного рівня активності. Окрему увагу варто звернути на географічну динаміку таких рухів. Після формального визнання екстремістськими або розпуску в межах РФ активність ідеологічно споріднених груп почала спостерігатися в інших країнах пострадянського простору, зокрема в Україні (після 2022 року) та Казахстані [11]. Враховуючи відсутність централізованої ініціативи в цих країнах, а також складність у координації та поширенні таких складних ідеологічних моделей, можна допустити існування єдиного центру управління або спрямування. Це дає підстави висунути обґрунтоване припущення, що подібні організації створюються і функціонують за певним алгоритмом, ініційованим або принаймні контрольованим структурами спецслужб РФ. Умовна модель такої технології може виглядати таким чином:

- 1) створення організації з псевдопротестною, але безсистемною або маргіналізованою ідеологією;
- 2) надання умовного «вікна толерантності» для нарощування мережі та збору бази даних активних громадян;
- 3) проведення масштабної ліквідації руху після досягнення пікової впізнаваності або суспільної загрози;
- 4) експорт протестного ідеологічного досвіду в інші країни як інструмент м'якої дестабілізації.

Таким чином, феномен існування і швидкого згортання подібних псевдоопозиційних організацій з подальшим поширенням їхньої активності за межами РФ може бути інтерпретований як елемент системної гібридної технології, спрямованої на внутрішній контроль і зовнішній вплив одночасно.

Окремої уваги заслуговує активність прибічників руху «Суверени» («Живі люди-суверени») на території України, яка помітно активізувалась після початку повномасштабної агресії Російської Федерації у 2022 році. Важливим публічним сигналом про загрозу, яку становить діяльність таких груп, стала заява Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини Дмитра Лубинця, зроблена на початку липня 2024 року під час широкої прес-конференції, присвяченої темі звільнення військовополонених. Омбудсмен прямо вказав на функціонування в Україні структур, які заперечують існування української державності: «У нас є громадські організації, які заперечують Україну як державу, заперечують державні органи. Деякі люди навіть не вважають себе громадянами України. Так звані «живі». Вони звертаються в органи влади, ті не дають їм інформацію, і вони звертаються до нас за захистом їхніх прав. Коли ми отримали за місяць тисячі звернень, проаналізували їх. Вони цікавляться. У мене це викликало запитання» [12]. Особливістю діяльності представників цього руху в Україні стало використання формально-легальних каналів комунікації з органами влади з метою створення навантаження на державні інституції. Так, протягом корот-

кого періоду було зафіксовано масове надсилання звернень, заяв, інформаційних запитів і навіть позовів до судів першої інстанції. Більшість із них мали відверто абсурдний або маніпулятивний зміст, не відповідали жодним юридичним стандартам, але з формальної точки зору вимагали розгляду. Цю тактику доцільно кваліфікувати як прояв так званого «паперового тероризму» (paperterrorism) – терміна, який широко застосовується в американській правовій практиці для опису зловживання процедурами подання звернень, скарг або судових позовів з метою перевантаження та паралізації діяльності державних органів. У контексті воєнного стану та загального навантаження на адміністративну систему подібні дії не лише створюють штучні перешкоди в роботі органів влади, а й можуть розглядатися як елемент інформаційно-психологічного впливу, спрямованого на дестабілізацію державного управління. Факт функціонування в Україні організації, ідеологічно спорідненої з визнаними екстремістськими структурами в РФ, потребує окремого вивчення з позицій безпекової політики, протидії гібридним загрозам та з огляду на потенційну координацію з боку ворожих спецслужб.

Яскравим прикладом застосування гібридних технологій нейтралізації протестного потенціалу стали події, пов'язані з президентськими виборами у Російській Федерації 2024 року. Одним із ключових епізодів стала спроба реєстрації на вибори кандидата від умовної опозиції Бориса Надеждіна. Згідно з чинним виборчим законодавством РФ, для офіційної реєстрації кандидат у президенти повинен надати щонайменше 100 000 підписів громадян, що підтверджують підтримку його кандидатури. У межах кампанії Надеждіна було зібрано понад 150 000 підписів, з яких понад 100 000 було подано до Центральної виборчої комісії РФ. Особливої уваги заслуговує той факт, що процес збору підписів супроводжувався сплеском громадянської активності: у низці регіонів Росії вибудовувались черги з охочих поставити підпис на підтримку антивоєнного кандидата. У низці публікацій у медіа та аналітичних коментарів експертів зазначалося, що участь у підписній кампанії стала для багатьох формою «тихого спротиву» чинному політичному режиму РФ, зокрема, в умовах репресивного тиску на будь-які форми відкритої опозиційної діяльності [13]. Попри виконання формальних вимог щодо кількості зібраних підписів, Центральна виборча комісія Російської Федерації відмовила Борису Надеждіну в реєстрації. Формальним приводом стала нібито надмірна кількість «недійсних підписів». Водночас цей кейс важливий у контексті дослідження технологій придушення протестної активності, оскільки вся база даних громадян, які поставили підписи, опинилася в розпорядженні державних органів РФ. У цьому випадку технологія працює таким чином: через формально дозволений та легальний механізм – збір підписів – держава отримує повну базу даних громадян, що продемонстрували підтримку альтернативної політичної позиції. Надалі ці дані можуть бути використані для цілеспрямованих «профілактичних заходів» з боку силових структур – точкових репресій, адміністративного тиску, «бесіди» з ФСБ, блокування доступу до держслужби чи освітніх установ або навіть затримання за суміжними підставами. Таким чином, підписна кампанія перетворюється на своєрідний механізм виявлення нелояльного населення з подальшим нейтралізуючим впливом з боку держави. Це відповідає більш широкому алгоритму дій, що притаманний сучасному автократичному режиму, – імітації демократичної процедури з одночасним використанням її результатів у цілях контролю та придушення опозиції. Слід зазначити, що після завершення підписної кампанії спецслужби РФ не залишили без уваги зібрані персональні дані громадян, які підтримали опозиційного кандидата. Як зафіксували правозахисні організації та незалежні ЗМІ, невдовзі після оголошення про недопуск Бориса Надеждіна до виборів у низці регіонів РФ почалися репресивні заходи проти підписантів [14]. Йдеться, зокрема, про виклики на «про-

філактичні бесіди» до структур ФСБ, запити з боку місцевих адміністрацій щодо місця роботи або навчання підписантів, а в окремих випадках – відкриття адміністративних або кримінальних проваджень за суміжними статтями. Такі дії засвідчують, що процес збору підписів, попри свою формальну законність, був використаний як інструмент виявлення та наступного переслідування нелояльних до режиму громадян. Таким чином, механізм електоральної підтримки трансформувався у ще один спосіб нейтралізації протестного ядра на ранніх стадіях його прояву.

Висновок. У результаті проведеного дослідження було виявлено конкретну технологію придушення протестних настроїв у Російській Федерації, яка активно впроваджується авторитарним режимом із використанням потенціалу силових структур та інструментів прихованого нагляду. Аналіз дозволив виокремити щонайменше три ключові кейси, що ілюструють різні моделі репресивної тактики: діяльність організації «Громадяни СРСР», створення та нейтралізація групи «Суверени» («Живі люди»), а також кампанія збору підписів на підтримку опозиційного кандидата Бориса Надєждіна під час президентських виборів у РФ 2024 року. Кожен із цих прикладів свідчить про послідовну логіку державної політики – виявлення, накопичення даних, маркування та подальша точкова нейтралізація громадян, які виявляють протестну активність або схильність до політичної нелояльності. Особливої уваги заслуговує виявлений у ході дослідження алгоритм дій спецслужб РФ, який передбачає створення або контроль маргіналізованих псевдогромадських об'єднань, збір інформації про лояльність населення, використання провокативних форм участі для виявлення активних громадян, а надалі – їхню дискредитацію або ізоляцію. Цей алгоритм не обмежується лише територією РФ: після ліквідації відповідних структур всередині країни, подібні організації активізували свою діяльність в інших державах пострадянського простору, зокрема в Україні та Казахстані, що може розглядатись як форма транснаціонального перенесення інструментів внутрішньої репресії для дестабілізації політичної ситуації в сусідніх країнах. Таким чином, зроблені у статті висновки дозволяють поглибити розуміння того, як функціонують механізми політичного контролю в умовах сучасного авторитаризму. Водночас, враховуючи масштабність проблеми та динаміку політичних процесів, ця тема вимагає подальшого системного вивчення як у контексті внутрішньої політики РФ, так і в рамках її впливу на політичну стабільність у регіоні загалом.

Список використаної літератури

1. Mair P. Political Oppositon and the European Union 1. *Government and Opposition*. 2007. Vol. 41, № 1. P. 1-17.
2. Малявін Є. В. Особливості функціонування опозиційних політичних партій у сучасній Росії. *Грані*. 2017. Т. 20, № 4. С. 24–29.
3. Кононенко Н. В. Ліберальна опозиція в Росії: міф чи реальність? *Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України*. 2014. № 2. С. 91–106.
4. Robertson G. B. Managing society: protest, civil society, and regime in Putin's Russia. *Slavic Review*. 2009. Vol. 68, № 3. P. 528–547.
5. Затримання місцевих мешканців на тимчасово окупованих РФ територіях України. Східна правозахисна група. 2025. Пост у соціальній мережі Facebook. URL: <https://www.facebook.com/share/p/1Cawszx8Ys/?mibextid=WC7FNe>
6. Повідомлення про затримання в Луганську члена організації «Громадяни СРСР». Східна правозахисна група. (2025, 12 травня). Соціальна мережа Facebook. <https://www.facebook.com/photo/?fbid=1079611397523059&set=a.415614623922743>

7. The Russian Ministry of Justice added the organization “Citizens of the USSR” to the list of extremist organizations. *Odessa Journal*. 2022. URL: <https://odessa-journal.com/public/the-russian-ministry-of-justice-added-the-organization-citizens-of-the-ussr-to-the-list-of-extremist-organizations>
8. Union of Slavic Forces of Russia. *Wikipedia*. URL: https://en.wikipedia.org/wiki/Union_of_Slavic_Forces_of_Russia
9. Amnesty International. Russia: Surge in abuse of anti-terrorism laws to suppress dissent. Amnesty International. 2024. URL: <https://www.amnesty.org/en/latest/news/2024/02/russia-surge-in-abuse-of-anti-terrorism-laws-to-suppress-dissent/>
10. The Russian sect of “Living People” operates in Ukraine: how dangerous it is. *Kommersant-Ukraine*. 6 August 2024. URL: <https://www.kommersant.info/en/v-ukraini-diie-rosiyska-sekta-zhyvykh-liudey-chym-vona-nebezpechna-2/>
11. Заперечують державу та намагаються її паралізувати: яку загрозу несе російський рух «Живих людей», що перекинувся в Україну під час війни. *Naparis*. 2024. URL: <https://naparis.com/zaperechuyut-derzhavu-ta-namagayutsya-yiyi-paralizuvaty-yaku-zagrozu-nese-rosijskyj-ruh-zhyvyh-lyudej-shho-perekynuvsia-v-ukrayinu-pid-chas-vijny/>
12. Заперечують державу та намагаються її паралізувати. *Odessatimes*. 2024. URL: <https://odessatimes.com/novosti/19833-otricayut-gosudarstvo-i-pytayutsya-ego-paralizovat-kakuyu-ugrozu-neset-rossiyskoe-dvizhenie-zhivyyh-lyudey-kotoroe-perekinulos-v-ukrainu-vo-vremya-voyny.html>
13. Russians who want rid of Putin pin election hopes on anti-war candidate Boris Nadezhdin. *The Guardian*. 2024. URL: <https://www.theguardian.com/world/2024/jan/29/russians-who-want-rid-of-putin-pin-election-hopes-on-anti-war-candidate-boris-nadezhdin>
14. Supporters of Russian anti-war politician arrested for posting LGBT emoji and political memes. *TheRecord*. 2024. URL: https://therecord.media/russian-anti-war-politician-supporters-arrested-social-media?utm_source=chatgpt.com

THE TECHNOLOGY OF SUPPRESSING PROTEST SENTIMENTS IN AUTOCRATIC REGIMES

Pavlo Lysiyansky

*Kuras Institute of Political and Ethnic Studies of the National Academy of Sciences of Ukraine,
General Almazov Str., 8, 01011, Kyiv, Ukraine
<https://orcid.org/0000-0003-3997-9335>*

Vira Iastrebova

*Kuras Institute of Political and Ethnic Studies of the National Academy of Sciences of Ukraine,
General Almazov Str., 8, 01011, Kyiv, Ukraine
<https://orcid.org/0000-0002-0757-2090>*

In 2022, the Russian Federation launched a full-scale military aggression against Ukraine, which continues to this day. Despite gross violations of international law, crimes against humanity, and the militarization of all spheres of social life, domestic protest activity in Russia has remained extremely limited. Civil society made several attempts to express dissent, but these efforts were local, fragmented, and lacked coordination. Russian security services effectively and swiftly suppressed any form of protest activity, employing a wide range of repressive, legal, and informational tools. Throughout the period of aggression, sporadic demonstrations by local populations emerged in various regions of the country. However, these did not result in the formation of a broad anti-war movement or bring about significant changes in Russia's internal politics. A significant number of opposition politicians, human rights

defenders, and civic activists were forced to leave the country due to the threat of persecution. In parallel, the state intensified its legislative and institutional mechanisms of control over society, particularly through the expansion of the “foreign agents” law, the criminalization of public dissent against the “special military operation,” and the introduction of digital surveillance technologies. This article offers a comprehensive analysis of the technologies employed by the authoritarian regime in Russia to dismantle protest potential. The study focuses on the repressive, manipulative, legal, and information-psychological instruments that serve to stabilize the Putin regime through the demobilization of society. The analysis of these practices helps to elucidate the logic underpinning the functioning of modern autocracies and outlines possible approaches for the restoration of civic resistance as a form of internal pressure on the regime. This is considered as one of the potential directions for an international strategy aimed at undermining Russia’s capacity to continue its war of aggression against Ukraine.

Key words: authoritarianism, protest suppression, civic resistance, political repression, Russia, autocratic regimes, social demobilization, foreign agents law, information control, anti-war movement.

УДК 316.75: 3217(477)

DOI <https://doi.org/10.30970/PPS.2025.61.46>

ПРИЧИНИ КРИТИЧНОЇ ОЦІНКИ ДЕМОКРАТІЇ ПРЕДСТАВНИКАМИ УКРАЇНСЬКОГО КОНСЕРВАТИЗМУ XX СТОЛІТТЯ

Валерій Майданюк

*Львівський медичний фаховий коледж «Монада»,
вул. Патона, 32, 79000, м. Львів, Україна*

У статті розглянуто характеристику та оцінку демократичної форми правління В'ячеславом Липинським, Степаном Томашівським та Василем Кучабським. Встановлено, що більшість представників українського консерватизму критично оцінювали демократію як форму правління для майбутньої української держави. Ключовим критерієм для становлення молоді країни розглядалася організаційна та ідейна ефективність в умовах боротьби за суверенітет та збереження державності.

Проаналізовано бачення українськими консерваторами недоліків західноєвропейської ліберальної демократії та української демократії початку XX століття, зокрема соціал-демократії, котра була домінуючою в тогочасному політичному дискурсі.

Досліджено фактори, котрі вплинули на бачення демократії представниками українського консерватизму. З'ясовано, що на візію демократії в концепціях українських консерваторів I пол. XX століття впливали: поразка Національно-визвольних змагань 1917–1921 років та загальноєвропейська криза ліберальної демократії у міжвоєнний період. Тогочасні політичні середовища більшості європейських країн тяжіли до пошуку «сильної руки», а європейські демократії 1919–1939 років не були позбавлені популізму, недоліків та підкупу виборчого процесу і часто програвали політичну боротьбу популістам. А також вагомий вплив на ставлення до демократії здійснювали: у Липинського – соціальне аристократичне становище, втрата власності внаслідок революції; у Томашівського – католицький клерикалізм та політична атмосфера режиму «санації» у Польщі, котра не сприяла демократичному світогляду; у Кучабського – світоглядна партійна та ідеологічна належність.

Вагомими факторами оцінки демократії українськими консерваторами були ідеологічна та партійна ідентичність, особисті життєві обставини, котрі спонукали до думки про слабку ефективність демократичної моделі в боротьбі за державність проти диктатур та пошук оптимальної моделі державного управління для України.

Ключові слова: демократія, консерватизм, гетьманат, лібералізм, соціал-демократія, авторитаризм.

Консервативний напрям у вітчизняній політичній науці вважається одним із найбільш обґрунтованих, зокрема, в науковому аспекті. У політичній думці України міжвоєнного періоду 1920–1930-х років саме консервативні мислителі створили лівову частку політологічних концепцій, а В'ячеслава Липинського навіть вважають «першим українським політологом». Відомий діяч української діаспори І. Лисяк-Рудницький зазначав: саме консерватизм, найслабший і найменше підтримуваний у масах, здійснив найбільший інтелектуальний внесок упродовж нинішнього століття [10, с. 73]. Теоретична спадщина консерваторів відзначається завершеними та комплексними політичними концепціями, що дає підстави вченим називати цих теоретиків класиками української політичної науки.

Консерватизм вирізняється помірковістю, виваженістю та раціональністю з-поміж багатьох інших політичних концепцій. Але провідні інтелектуали українського консерватизму, розвиток якого припав на 20–30-ті роки XX ст., В'ячеслав Липинський, Василь Кучабський та Степан Томашівський досить критично характеризували демократію. З цієї

точки зору цікаво, чому одні з провідних українських політичних теоретиків негативно оцінювали демократію як форму правління і відкидали її як приклад для незалежної української держави.

Метою нашої статті є з'ясування об'єктивних і суб'єктивних факторів, які вплинули на формування критичних щодо демократії поглядів у провідних представників українського консерватизму в I пол. XX століття.

Актуальним поштовхом становлення політичних поглядів українських консерваторів була поразка національно-демократичних сил у Національно-визвольних змаганнях 1917–1921 років, що зумовило пошук інших концепцій державотворення. Враховуючи, що правління Центральної Ради та державні цінності УНР були демократичними, не дивно, що центральне місце у їхніх роздумах займав аналіз демократії та її ефективності для українського суспільства. Як слушно зауважив М. Швагуляк, діячі консервативного крила спробували переглянути існуючі тоді теорії і практику національної політики, враховуючи невдалий досвід визвольних змагань [19, с. 47].

Видатний історик державницького напрямку В. Липинський, котрий звинувачував демократію у поразці України в боротьбі за незалежність, мав декілька причин для формування такої візії. До прикладу, коментуючи поширені в народі думки, що «політика – брудна справа, і порядні люди в політику не йдуть», вчений зазначав: «Причина цієї трагедії (існуючої під теперішній час не тільки у нас) лежить в цьому, що прийняті тепер в т. зв. демократичних суспільствах методи політичної організації убивають рухові прикмети порядних, даючи одночасно цим прикметам повну волю у непорядних» [7, с. 372].

Аналізуючи демократичний політичний процес, В. Липинський стверджував: «Демократія, творячи республіканські форми державного життя, дає повну волю імперіалізові численної, але розпорошеної і неорганізованої демократичної аристократії; вона нічим не обмежує її пориву вперед, її «поступовости», її жадности до багатства і влади – і тому творить хаос, який веде за собою повної руїни тільки доти, доки існують ще недоруйновані демократією останки колишніх здержуючих, консервативних, громадських органів, і доки маси ще дають себе гнати необмежено вперед при допомозі різних форм політичного демократичного обманства і шарлатанства» [7, с. 273]. Здавалося б, Липинського можна вважати переконаним антидемократом, але для виникнення таких поглядів були вагомі причини.

Ставлення В. Липинського до демократії зумовлювалося в тому числі і його аристократичним соціальним походженням. Липинський був польським поміщиком, землевласником, представником шляхти, а крім цього – офіцером царської армії. Така соціальна належність до станової еліти зумовлювала елітарний світогляд та переконання у переважному праві соціальних верхів як більш освічених та благородніших порівняно з народними масами на початку XX століття. Після падіння гетьманату Скоропадського Липинський виїхав із країни та втратив маєток внаслідок революційних повстань, пронизаних соціалістичними гаслами, котрі найбільше спекулювали «владою народу». Не дивно, що у Липинського не сформувалося позитивних вражень від «влади народу».

Зрештою українська демократія за життя Липинського на початку XX століття суттєво відрізнялася від уявлень про демократію XXI століття. На той час українська демократія була суттєво інкорпорована із соціалістичними гаслами, з ідеями класової боротьби, які вносили розкол у суспільство. «Соціальна політика української демократії вела не до примирення класів і національної консолідації, вкрай необхідних у боротьбі за державність, а до розпалювання міжкласової боротьби і руйнації державності», – стверджує Т. Осташко [11, с. 107]. Тож причини негативного ставлення Липинського до демократії слід вбачати

у помилках та деструктивній для української держави діяльності тогочасних українських демократів, які одночасно були й соціалістами та комуністами.

Ба більше, антидемократична риторика Липинського була реакцією на антиетатистські погляди тогочасних українських демократів, котрі часто виступали проти української державності й проти створення української армії, як це засвідчують приклади М. Грушевського та В. Винниченка. У листі до М. Гехтера Липинський писав: «Ніколи не уявляв собі можності існування Української Нації без власної Української держави і в цьому основна психологічна різниця між мною і українською демократією» [11, с. 106]. Якщо українські соціал-демократи в умовах російського більшовицького вторгнення виступали проти створення власної армії – не дивно, що Липинський критикував таких демократів.

Ще однією причиною критичного ставлення Липинського до українських демократів стала політична конкуренція та боротьба з демократичними політиками. У молоді роки В. Липинський був активістом Української демократично-хліборобської партії, яка пропагувала консервативні ідеї та цінності та стояла на позиціях підтримки Гетьманату. Натомість ідеї «влади народу» як у 1918 році, так і на еміграції висловлювали прихильники Петлюри та Винниченка, котрі доклалися до повалення гетьмана Скоропадського, а потім були розгромлені більшовицькими окупантами, що зумовило подальшу еміграцію та життєву трагедію Липинського.

Вагомою причиною критичної оцінки тогочасної української демократії В. Липинським варто вважати й прагматизм та патріотичну позицію. Адже Липинський бачив, що за гетьманату в Україні панувала стабільність, а прихід демократичних партій УНР призвів до руйнування економіки, соціального розколу та втрати державності.

Водночас Липинський, як історик, був переконаний в етапності форми правління в процесі націєтворення. У своїй праці «Покликання варягів чи організація хліборобів» В. Липинський аналізує становлення української державності: «Україна не може народитись зразу Perezriлою: вона не може увійти в стадію старечої національно-демократичної городської республіканської культури, не перейшовши через стадію культури молодечої, лицарсько-хліборобської, монархічної, і не витворивши в цій стадії таких консервативних національних основ, на дегенерації і додданню яких побудовані всі сучасні демократії» [8, с. 92]. На переконання вченого, демократична стадія розвитку на той час для України ще не настала, і до неї слід було розвинути шляхом зміцнення держави, а тоді вже сприймати демократію.

Історик та теоретик українського консерватизму Степан Томашівський будував свою політичну доктрину на ідеях католицького клерикалізму й вважав Українську греко-католицьку церкву головним рушієм українського державотворення. У молоді роки С. Томашівський був прихильником ліберальних поглядів, але після фіаско Національно-визвольних змагань звернувся до консерватизму. На думку Томашівського, лише традиційні цінності та елітарні сили здатні, на противагу ліберально-демократичним партіям, здобути і втримати українську державу. Майбутню українську державу вчений уявляв як дуумвірат монархічної держави і греко-католицької церкви: «Династія фізичними засобами творить національну державу і дбає про матеріальне добро підданих, греко-католицька церква удержує міжнародний культурний зв'язок і формує народну душу» [18, с. 63].

С. Томашівський оцінював демократію як малоефективну форму правління, яка переживає занепад. Характеризуючи політичну кон'юнктуру середини 20-х років ХХ ст., С. Томашівський відзначає кризу демократії і парламентаризму в Західній Європі та вважає, що демократичні інституції застаріли та стали неефективними: «...новочасне національне життя стало занадто складне, щоб старі законодавні методи з всенародними

виборами могли з успіхом кермувати ним» [15]. «Воно дивно, що в нашій часі, коли республіканська демократія наглядно виявила всю свою нездарність у розв'язуванні основних питань новочасних націй, все ще появляються пророки й сповідники збанкрованої ідеології», – писав Томашівський у Політичній хроніці [17, с. 225].

Коментуючи проблеми девальвації франка у Франції та безпорадність французьких демократичних інститутів, С. Томашівський зазначає: «Все те діється в вітчизні новочасної демократії і показує, як у ній партійні, гурткові й особисті інтереси циняться вище загально-народних; як у ній до рішачого впливу приходять у першій мірі фінансові кола й свого впливу на свою користь а на руїну загальну уживають; все те – при допомозі скорумпованої преси, демагогії і глупоти суверенних народних мас» [15, с. 24]. Вчений підкреслює слабкі місця демократичної форми правління, зокрема можливості для еліт та популістів маніпулювати настроями виборців.

Серед причин, які зумовлювали такий світогляд вченого, була втрата національної державності 1917–1921 років українськими демократичними силами. Останніх вчений вважав дезінтегруючим фактором, який не був здатний сконсолідувати націю для створення незалежної держави. С. Томашівський був переконаний, що демократія в Україні протрималася б набагато менше, ніж гетьманат Скоропадського, і українська держава загинула б ще влітку 1918 року.

Фактором критичного ставлення до демократизму Томашівського та загалом українських консерваторів стали загальні політичні тенденції – загальноєвропейська криза ліберальної демократії у Європі в 20–30-ті роки ХХ ст. Давалося взнаки поширення серед української еміграції популярності антагоністичних до ліберально-демократичних сил соціалістичних ідей та найвпливовішої течії – інтегрального націоналізму, з якими пов'язувалися надії на швидкі позитивні зміни на краще [12, с. 149].

Показово, що значна частина української інтелігенції та еміграції, в тому числі консервативного напрямку, мешкала у країнах Центрально-Східної Європи, де починаючи з початку 1920-х років спостерігався відхід від демократії. Ціла низка держав почала демонструвати тенденції до авторитаризму, а демократичну модель у регіоні зберегли лише Фінляндія та Чехословаччина. Польща, під чиєю владою жив Томашівський, Угорщина, Болгарія, Югославія, Румунія, Німеччина, Італія, молоді країни – від Балтики до Балкан – перейшли до авторитарного правління. Як слушно зауважують автори статті «The real lessons of the interwar Years» (Agnes Cornell, Jørgen Møller, and Svend-Erik Skaaning), у міжвоєнний період не в останню чергу внаслідок Великої депресії та політичних успіхів тоталітарних режимів «в нових і крихких демократіях економічні, політичні та соціальні потрясіння 1920-х і 1930-х років розірвали демократичну основу» [20, с. 15]. Немає нічого дивного, що оскільки в багатьох країнах Європи ставали дедалі популярнішими антидемократичні ідеї, гасла «сильної руки і порядку», то українські інтелектуали також потрапляли під такий ідейний вплив. Окрім цього, Томашівський в останні роки життя перейшов на полонофільську орієнтацію та намагався демонструвати лояльність до польської влади, котра після 1926 року перейшла до авторитаризму режиму «санації».

Варто відзначити, що, критикуючи демократичну модель, С. Томашівський не відкидав її як неприйнятну форму урядування для України. Розуміння вченим гуманістичного змісту демократії підтверджує заклик С. Томашівського до преси, яка повинна «не затирати серед громадянства свідомості права судити своїх провідників, тільки навпаки – цю свідомість розбуджувати, розвивати і скріплювати. Воно буде краще і для самих урядових осіб» [1, с. 427]. Це ознака усвідомлення видатним консерватором не сліпого заперечення демократії, а розуміння її позитивних моментів, котрі працюють на благо нації. Тож головною

рисом у оцінці демократії Томашівський вважав її ефективність у здобутті та збереженні незалежності української держави.

Інший видатний ідеолог українського консерватизму, історик, полковник Українських січових стрільців Василь Кучабський ідеалом державного устрою вважав військову диктатуру. Для поглядів Кучабського характерною є критичність до народу як ефективного джерела влади, сумніви у його компетентності щодо управління державою. Вчений вказував на небезпеки емоційного впливу на громадську свідомість в умовах демократичних виборів, наголошував на сугестивних впливах на настрої мас, зокрема навіюванні та міфологізації.

В. Кучабський у листі до С. Томашівського, описує власне бачення форми державності: «...Наша держава, – якщо хочемо її збудувати, – не може бути ані демократична, ані парламентарна, лиш муситиме здійснити супремачію державного моменту над суспільним. Держава не може бути добра для «всіх», лише муситиме бути найліпша для тих, які з найбільшим ризиком і самопожертвою її захочуть обороняти і втримати. На місце анархічної свободи і «співучасті у владі», яких маса на ділі ніде не хоче і які – як нібито хотіли б маси – є лише фікцією демократичних ідеологій, – ставлю законність і ... дисциплінованість державного апарату («справедливість») та позитивне, корисне для населення будівництво, – як ту «свободу» і «співучасть у владі», якої дійсно наша маса від держави хоче» [9].

Еліта посідає центральне місце в політичній концепції Кучабського, що зумовлює критичне ставлення до компетентності народних мас як суб'єктів політичного процесу. Класичне консервативне бачення місця народу він визначив у статті «Без керма та вітрил...», опублікованій в газеті «Мета» 1933 р. Автор зазначав: політика полягає не в тому, аби робити те, що народові «подобається», а в тому, аби «робити те, що народові в його теперішності і на будуче є потрібне» [3, с. 2].

Серед факторів, які зумовили таку візію демократії, варто розглянути й біографію та інтелектуальне становлення В. Кучабського. Його політичний світогляд сформувалася під впливом європейської елітарної школи В. Парето, Т. Москі та Р. Міхельса, польської та української історичної консервативної школи, особливо В. Липинського, з котрим Кучабський дружив. Проживаючи в Німеччині, В. Кучабський був під впливом німецької харизматичної концепції влади Ф. Майнеке. Військова служба і прихильність до дисципліни, консервативно-монархічне інтелектуальне оточення, котре тяжіло до елітаризму та ієрархізму, сформувало у Кучабського критичність до ліберального індивідуалізму, котрий є основою демократії.

Криза демократичного світогляду 20–30-х років XX ст. відбилася й на формуванні політичної концепції В. Кучабського. Описуючи геополітичну ситуацію у тижневику «Мета», вчений під псевдонімом «вк-ий» зазначав: Європа зазнає «банкротства демократично-парламентарної системи» і можна говорити про «період внутрішньої революції проти демократичного парламентаризму», подібної до минулих соціальних революцій проти феодалізму й абсолютизму [6, с. 3–4]. Ідентичними були настрої в оцінці демократій і в теоретиків найпопулярнішої тоді ідеології – націоналізму. «Під впливом невдач демократії значна частина світової opinio, яка ще так недавно вірила в непомильність її теорій і рецептів, – стверджував М. Сціборський – починає якраз в них добавувати причини сучасного критичного стану людства» [13, с. 17]. Криза демократії в міжвоєнний період мала закономірний відгук і в працях українських політичних мислителів. З одного боку, на той час з великих держав у Європі демократіями були насамперед Англія та Франція – країни Антанти, котрі не підтримали українську боротьбу за незалежність і навіть допомогли Польщі у війні проти ЗУНР. Не дивно, що українські мислителі не були прихильниками й політичного світогляду країн, котрі нам нічим не допомогли.

З іншого боку, підйом націоналізму, фашизму, автократизму в Європі у 20–30-ті роки апелював до нових, ефективніших устроїв здобуття державності. Варто зазначити, що, коли окупати вбивають ваш народ голодомором і репресіями, а по інший бік Збруча триває «пацифікація», хочеться знайти ідейну зброю визволення, котра буде дієвою, а не миролюбною і красивою.

Хоча Кучабський був, напевно, найменшим критиком демократії з-поміж українських консерваторів. Він визнавав вагомість ролі народу в політичному житті, котрий не здатна замінити одна людина [4, с. 3], критикував більшовиків за антидемократичність та навіть хвалив січових стрільців за демократичний устрій [2]. Із цього приводу не варто відкидати й впливу фактору особистого життєвого досвіду. У 1918 році прихильник консерватизму В. Кучабський взяв участь у поваленні гетьманату на боці Директорії УНР. Після перемоги УНР В. Кучабський дістав звання полковника та командира дивізії січових стрільців [5, с. 257]. В аспекті кар'єри соціал-демократи значно вище оцінили Кучабського, аніж консервативний режим Скоропадського. Можливо, саме тому вчений оцінював демократичну модель поміркованіше, ніж В. Липинський, а монархію П. Скоропадського вважав передчасною формою правління, яка не знаходила розуміння та політичних традицій серед українського народу.

Висновки. Більшість видатних представників українського консерватизму критично оцінювали демократію як форму правління для майбутньої української держави. Ключовим критерієм для становлення молодої країни розглядалася організаційна та ідейна ефективність у боротьбі за суверенітет та збереження державності. Натомість український демократичний табір, насамперед соціал-демократія, яка тоді домінувала в політичному дискурсі, не виявили такої ефективності. Саме через поразку українських демократичних сил у Національно-визвольних змаганнях 1917–1921 років у концепціях українських консерваторів домінувало критичне бачення демократії. Вони не бачили ефективності в політичній моделі, котра на той час себе не виправдала, а український народ потрапив під владу репресивного тоталітарного та авторитарних режимів.

Політичний світогляд В. Липинського, С. Томашівського та В. Кучабського формувався під впливом популярних на той час теорій еліт, ідей Г. Лебона, польських консервативних істориків. Окрім того, ставлення до демократії визначали: у Липинського – соціальне становище й аристократичний статус, еміграція та втрата маєтку внаслідок революції; у Томашівського – католицький клерикалізм та політична атмосфера режиму «санації» у Польщі; у Кучабського – військове минуле та ідеологічна належність.

Впливовим фактором була загальноєвропейська криза ліберальної демократії у міжвоєнний період. У Німеччині, Італії, Іспанії та в більшості країн Центрально-Східної Європи встановилися авторитарні режими, а в демократичних країнах на сильних позиціях перебували авторитарні партії. Якщо політичні середовища більшості європейських країн тяжіли до пошуку «сильної руки» – українським мислителям було складно уникнути мейнстрімних політичних віянь тогочасної доби.

Одним із головних факторів критичної оцінки демократії українськими консерваторами був патріотизм та пошук найефективнішої моделі держуправління для майбутньої незалежної України. Європейські демократії міжвоєнного періоду не були позбавлені популізму, недоліків та підкупу виборчого процесу і часто програвали політичну боротьбу популістам. Приклади здобуття сильних позицій правих популістів у країнах Заходу в 2024–2025 роках підтверджують ризики слабких місць демократичних моделей правління. Натомість українські політичні теоретики консервативного напрямку намагалися під впливом віянь часу та наявного у них політичного досвіду знайти для українського народу

державну модель, яка гарантуватиме безпеку та розвиток України без загроз популізму та руйнівних політичних криз.

Список використаної літератури

1. Вдовичин І. Свобода особи в правій українській політичній думці (20–30 рр. XX ст) : монографія. Івано-Франківськ : Місто НВ, 2010. 512 с.
2. Гелей С. Василь Кучабський: від національної ідеї до державності (українська консервативна політична думка першої половини XX ст. та її вклад в історичну науку) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра іст. наук : спец. 07.00.06 «Історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни». Київ, 1999. 37 с. URL: <http://www.lib.ua-ru.net/inode/27821.html>. (дата звернення: 09.08.2014).
3. Кучабський В. Без керма і вітрил... *Мета : тижневик*. Львів, 1933. Ч. 6 (98). 5 лютого. С. 2–3.
4. Кучабський В. Воля до життя чи нічим не погамована анімальність? *Мета : тижневик*. Львів, 1933. Ч. 24 (116). 18 червня. С. 3.
5. Кучабський О. Василь Кучабський: вибрана бібліографія. *Молода нація*. 1998. № 7. С. 255–269.
6. Кучабський В. (Під псевдонімом «Вк-ий»). Рефлексії над спробою державного перевороту в Фінляндії. *Мета : тижневик*. Львів, 1932. Ч. 11 (53). 20 березня. С. 3–4.
7. Липинський В. Листи до братів-хліборобів. Про ідею і організацію українського монархізму. Нью Йорк : «Булава», 1954. 470 с.
8. Липинський В. Покликання варягів чи організація хліборобів? Відень, 1926; Нью-Йорк, 1954.
9. Листи Кучабського В. до Томашівського С. / Центральний державний історичний архів України в Львівській обл., ф. № 368, оп. 1. спр. 177.
10. Лисяк-Рудницький І. Історичні есе : у 2 т. Київ : Основи, 1994. Т. 2. 573 с.
11. Осташко Т. В'ячеслав Липинський і українська національна демократія. *Вісник Київського національного лінгвістичного університету. Серія «Історія, економіка, філософія»* / гол. ред. Ю. І. Терещенко. 2008. Вип. 14. С. 96–113 с.
12. Рева Н. Візія майбутнього України у доробку консервативно-монархічного табору української політичної еміграції міжвоєнної доби. *Вісник Черкаського університету. Серія «Історичні науки»*. Вип. 133–134. С. 148–154.
13. Сціборський М. Націократія. Вінниця : ДП «Державна картографічна фабрика», 2007. 112 с.
14. Томашівський С. Історик, політик, публіцист. Львів, 79 с.
15. Томашівський С. «У народу дідиної мудрості в політиці». *Літопис політики, мистецтва і письменства*. Ч. 2. 5 січня 1923 р.
16. Томашівський С. Політична хроніка. *Літопис політики, мистецтва і письменства*. Ч. 11. 15 березня 1924 р.
17. Томашівський С. Політична хроніка. *Літопис політики, письменства і мистецтва*. 19 квітня 1924 р.
18. Томашівський С. Про ідеї, героїв і політику: Відкритий лист до В. Липинського. Львів, 1929. 132 с.
19. Швагуляк М. Степан Томашівський про досвід визвольних державницьких змагань українців. *Вісник Львівського університету. Серія «Історичні науки»*. Вип. 44. С. 417–439.
20. Agnes Cornell, Jørgen Møller, Svend-Erik Skaaning. The real lessons of the interwar Years. *Journal of democracy*. Vol. 28. July 2017. URL: <https://www.journalofdemocracy.org/articles/the-real-lessons-of-the-interwar-years/> (дата звернення: 10.07.2025).

REASONS FOR THE CRITICAL ASSESSMENT OF DEMOCRACY BY REPRESENTATIVES OF UKRAINIAN CONSERVATISM IN THE 20TH CENTURY

Valerii Maidaniuk

Lviv Professional Medical College «Monada»,

Patona St., 32, 79000, Lviv, Ukraine

<https://orcid.org/0009-0005-0499-8327>

This article examines the characteristics and evaluation of the democratic form of government by Viacheslav Lypynsky, Stepan Tomashivsky, and Vasyl Kuchabsky. It is established that most representatives of Ukrainian conservatism critically assessed democracy as a form of government for the future Ukrainian state. Organizational and ideological effectiveness in the context of the struggle for sovereignty and the preservation of statehood was considered a key criterion for the formation of the nascent country.

The article analyzes the Ukrainian conservatives' views on the shortcomings of Western European liberal democracy and Ukrainian democracy in the early 20th century, particularly social democracy, which was dominant in the political discourse of the time.

The factors that influenced the perception of democracy by representatives of Ukrainian conservatism are investigated. It is revealed that the vision of democracy in the concepts of Ukrainian conservatives in the first half of the 20th century was influenced by: the defeat of the National Liberation Struggle of 1917-1921 and the general European crisis of liberal democracy during the interwar period. The political environments of most European countries at that time tended to seek a «strong hand,» and European democracies from 1919-1939 were not free from populism, flaws, and electoral corruption, often losing political battles to populists. Significant influences on attitudes towards democracy also included: for Lypynsky, his aristocratic social status and loss of property due to the revolution; for Tomashivsky, Catholic clericalism and the political atmosphere of the «Sanacja» regime in Poland, which did not foster a democratic worldview; and for Kuchabsky, his ideological party affiliation.

Important factors in the Ukrainian conservatives' evaluation of democracy were their ideological and party identities, as well as personal life circumstances that led them to believe in the low effectiveness of the democratic model in the struggle for statehood against dictatorships and in the search for an optimal model of state governance for Ukraine.

Key words: democracy, conservatism, Hetmanate, liberalism, social democracy, authoritarianism.

УДК 342.7:322(327)

DOI <https://doi.org/10.30970/PPS.2025.61.47>

THE RIGHT TO RELIGIOUS FREEDOM AND ITS DEFENSE AS A PRINCIPLE OF MODERN GLOBAL POLICY

Andrii Marchenko

*Bohdan Khmelnytsky National University of Cherkasy,
Department of Philosophy, Social and Political Sciences
Shevchenko Boulevard, 81, 18031, Cherkasy, Ukraine*

The article substantiates the position on the universal nature of religious freedom, based on relevant international documents and agreements, and emphasizes the importance of considering the freedom of religion or belief as a fundamental human right in a close relationship with other freedoms and individual rights in the policy implemented by international institutions and particular countries. The opinion is advocated that freedom of religion or belief helps to protect and ensure the right to worldview self-determination of an individual, promoting the realization of the possibility of expressing different views in private and public spaces. It is emphasized that religious freedom is positively and significantly correlated with democracy, guarantees respect for worldview and value diversity, promotes the rule of law, development, peace and stability, while restrictions on religious freedom are closely linked to political instability and can cause intolerance, conflict and violence. The author have analyzed motives and actual practices in activities of state institutions for restricting religious freedom, as well as mechanisms developed by international institutions and individual states for monitoring countries regarding the level of their provision of freedom of religion or belief, evaluating their actions and encouraging or punishing the implemented policies in this area. It is noted that in the modern world, the issues of religious freedom cease to be issues related only to the religious sphere, but acquire a bright political overtone, and not only relations between religious communities or between the state and religious organizations depend on their solution, but also the balance of forces in the political arena, both at the level of individual states and at the international, global level.

Key words: religious freedom, freedom of religion or belief, restrictions on religious freedom, human rights, state, power, global policy.

Introduction. The global growth of religious restrictions and hostility on religious grounds poses a significant in recent decades, but sometimes underestimated, threat to human rights, international peace, and security. As Jason Klocek and Scott Bledsoe note, more than three-quarters of the world's population now live under the rule of governments that establish a high or very high level of regulation on issues of religious freedom, conversion to another faith, or the possibility of not practicing a religious faith at all. Persecution and violence against religious minorities, including in Western democracies, have also increased markedly in recent years [15, p. 3].

Research experts, public and political figures, and representatives of religious communities express deep concern about the practice of restricting religious freedom and attacks on it in various countries of the world, which undermines the people's right to defend their own beliefs following their conscience. Persecution of individuals and groups of believers, religious minorities, repression against them on the basis of religion or beliefs often become the causes of intercommunal conflicts, instability, and even open violence [23, p. 3], and this cannot but cause concern. Among such negative practices are the attitude towards Muslims in India, Rohingya in Myanmar, Uyghurs in China, Yazidis in Iraq, Christians in Pakistan and Syria, Copts in Egypt, etc. Actually, exactly calls for the protection of persecuted Christians in Syria and the Middle East

in general have become one of the cornerstones of modern US and European foreign policy. It should also be recognized that some EU countries implement policies and laws that restrict the rights of religious groups or impact them in a discriminatory manner [6; 10; 19; 25].

The purpose of the article is to analyze the essential features of religious freedom as a fundamental human right, its role and place in the modern socio-cultural and political space, motives and reasons for restrictions on religious freedom, and ways to overcome them at the global and local levels.

Religious freedom: essence and role in the modern socio-cultural and political space.

Freedom of religion or belief is a human right, which finds its justification in a number of authoritative international documents, such as the Declaration of Human Rights, then it is duplicated in the relevant conventions and constitutional norms in the countries of the world. So, for example, Article 18 of the Universal Declaration of Human Rights emphasizes: “Everyone has the right to freedom of thought, conscience and religion...” [24, p. 38]. The right to choose and practise religion or belief, or not to do so, is an important part of human life and human community, their fundamental right. This right includes the possibility to choose any religion or belief, including atheistic or non-theistic, to belong to religious minorities, ultimately to believe or not to believe [8]. In this context it is important to realize the significance of religious ideas about human dignity and individual free will for substantiating human rights norms, including the right to religious freedom; that the religious traditions and religious ideas can work to achieve consensus on important articles of the Universal Declaration of Human Rights and other international human rights documents, such as the issues of religious freedom and ways to ensure it. On the other hand, “ensuring human rights such as freedom of religion and expression of views will contribute to the development and growth of existing religious doctrines and practices” [18, p. 108]. Freedom of religion or belief not only helps to ensure one of the basic human needs – the protection of the right to self-determination but also brings benefits to society related to the possibility of expressing different views, affirming world-view pluralism at the social level.

The issue of ensuring religious freedom correlates with the principle of non-discrimination because no unjustified or disproportionately differentiated treatment should be applied based on religion or belief. Everyone has the right “either alone or in community with others and in public or private, to manifest his religion or belief in teaching, practice, worship and observance” [24, p. 38]. Accordingly, the right to freedom of religion or belief extends to both individuals and groups of persons. It is important to emphasize that this right extends to believers, not to the religion itself. In this case, it is not about the ‘value’ or significance of one or another religion or beliefs and determining the attitude towards them on this basis, but about guaranteeing the observance of the right to believe or not to believe in a human person or community. In particular, it is important to understand that violence does not arise from the nature of religion as such or its individual varieties, because crimes are not committed by religions, but by human beings [11, p. 41]. Freedom of religion implies tolerance of religious differences. After all, the tolerance of one religion towards others is important for the protection of its own assets and its own deep-rooted religious beliefs from external manipulations or attempts to overcome them, in particular, from other religions that advocate a different and sometimes opposite viewpoint. Accordingly, “Christians should look at the needs of Muslims or Jews with understanding, and kindness should be reciprocated” [22, p. 331]. The modern concept of religious freedom is essentially that tolerance of one’s religion on the part of others is a human right, and also a very important basis for the world’s religious pluralism.

Therefore, freedom of religion or belief includes the right to choose, adhere to and change the chosen religion or belief, which is a fundamental human right and cannot be restricted, as well

as the right to practice one's religion or belief in private or public, alone or together with other people [8], which may be limited, but only if this limitation is provided by law and is necessary for a democratic society to protect public safety, health or morals of the population or to protect the rights and freedoms of others. Necessary in democratic society means that the intervention, as a tool, must correlate with the legitimate aim pursued and must satisfy an urgent social need; i.e. that "there must be a reasonable relationship between the aim of the restriction and the means used to achieve that aim" [7, p. 2]. Article 29(2) of the Universal Declaration of Human Rights allows for restricting the implementation of religious rights and freedoms, which are defined by law and exclusively "for the purpose of securing due recognition and respect for the rights and freedoms of others and of meeting the just requirements of morality, public order and the general welfare in a democratic society" [24, p. 60].

The principle of respect for each other's right to believe is a key factor in assessing the necessity of any interference with the practice of religion or belief; it provides for the creation by the state of equal conditions both for those who have certain beliefs, religious or non-religious, and for those who do not have them, as well as ensuring the right of each of the parties to freely express their point of view and not to agree with the opponent's position [7, p. 17]. If restrictions on religious freedom are due to the need to protect public morality, they must be based on principles that do not derive exclusively from one source, since the concept of morality usually has its origins in many social, religious and philosophical traditions. There are no exclusive rights for followers of any particular religion or belief. The universality of the right to religious freedom is based on the decisions of international institutions, as well as regional treaties on human rights.

Ensuring freedom of religion or belief presupposes that the state and relevant state institutions are called upon and obliged to protect this right. At the same time, many religious minorities are subjected to harassment, discrimination, violence, and cruel treatment by both state and non-state actors, and in this connection, in recent years, the world has been increasingly focused on issues of religious freedom and the search for ways to ensure its observance basic requirements and principles. The issue of religious freedom has become not only a worldview, but also a powerful political trend, a benchmark for the democratization of a particular state or political system. And countries aspiring to be democratic, or at least appear to be so, regularly emphasize the importance of guaranteeing religious freedom, even when they regularly refuse to provide it in practice.

One cannot help but notice the fact that religious freedom is becoming the place of politics, or what Lori G. Beaman and Winnifred Fallers Sullivan called the 'religious establishment' [5]. Religious freedom becomes the language used to gain international political legitimacy. In recent decades, the right to religious freedom has become, in the words of Lila Abu-Lughod, a 'dialect of universality' [1, p. 87]; religious freedom is actively spread through international institutions and practices. Simultaneously, for example, according to data from the Association of Religious Data Archives on religious restrictions, it was found that 9% of countries failed to provide guarantees of religious freedom, 86% of the world's states had at least one law restricting freedom of religion or belief, and 38% had four or more such laws [9, p. 299]. In this regard, the question arises as to the motives and reasons for supporting or restricting religious freedoms on the part of government institutions.

Motives and practices of restricting religious freedoms in the modern world. The basis of one of the powerful motives for limiting the right to religious freedom should be sought in the plane of relations between the state and state institutions with the leading religion(s). After all, for the sake of achieving and maintaining political stability in society, strengthening support for its actions from the community, the possibility of controlling the religion, the state some-

times enters into an alliance with it. Such alliances may endow state institutions with religious authority, as in Iran. However, even countries with an official atheistic ideology, such as modern China, form peculiar alliances with certain religions, allowing them to more effectively control the activities of favored religions and more strictly regulate those that do not pander to the state. These alliances with religion usually come at a price and consequences, since the government is often expected to promote the chosen religion and to control and limit its religious rivals.

And even when alliances with dominant religions are not formed, the state often resorts to the practice of restricting religious freedom. An example can be communist regimes that rely on atheism as their official ideology and seek to neutralize the importance of religion, eventually eradicating it. And even when the state does not have a competing ideology in the form of one or another religion, at times already teaching itself and formal organization of a religious association can be seen as a political threat or competitor.

A rather powerful motive of the state is to limit the rights of religious minorities due to strong cultural and religious pressure, accusing them of activities that harm society. Even mature democracies (saying nothing about authoritarian regimes) sometimes indulge in accusations against religious associations of using 'brainwashing', and 'consciousness manipulation' to ensure their influence on community members [21], sectarianism, extremism, etc. So, for example, in 2017, the Supreme Court of the Russian Federation recognized the activity of the Jehovah's Witnesses organization as an extremist group and prohibited it. Dozens of Jehovah's Witnesses were detained, and relevant religious literature was banned. Representatives of other religious minorities were also detained by the Russian authorities, in particular, followers of the Muslim theologian Said Nursi, some of whom were brought to justice, and several were convicted on charges of belonging to the Hizb ut-Tahrir party. However, the states often resort to restricting or denying religious freedoms even in the absence of their alliances with dominant religions [9, p. 301], in particular in the case of existing social and cultural pressure against certain religions.

Restrictions on religious freedoms also increase when secular, cultural, social, and religious groups mobilize against religious minorities. For some countries, the dominant religion serves as the basis of cultural unity or national identity; accordingly, granting equal status to religious competitors is seen as a threat to the traditional value system.

In 2020, the Pew Research Center analyzed the relationship between religious restrictions and the type of political regimes. The Center found that this relationship is quite strong between authoritarianism and restrictions on religion by state institutions and more mixed between authoritarianism and such restrictions by non-state actors [17, p. 17]; there is also a close relationship between religious restrictions and violent conflicts [4]. This correlation is the strongest in countries where relations between the state and religion are poor or where the state is aggressive toward religious minorities or dissenters within the religious majority. Systemic violations of freedom of religion or beliefs against certain groups can cause social instability, horizontal inequality, and lead to increased discontent, resulting in violent actions and extremism in its various forms [12, p. 5]. The Pew Research Center highlighted that government restrictions on religion have reached their highest global level in more than a decade and reported government use of force against religious communities in nearly 100 countries. The violators of religious freedom include China, Turkey, Nigeria, Eritrea, Iran, Iraq, Rwanda, Syria, Uzbekistan and, unfortunately, a large number of other countries [17, p. 28]. In many countries, religious minorities are subject to abuse and discrimination and are deprived of the right to manifest their religion or belief; the state authorities often are the source of systematic discrimination and restrictions. Discrimination can be direct or indirect. The overt, direct discrimination often includes an element of exclusion

from, for example, political or public office, health care, education, etc. Indirect discrimination may take the form of public rules, such as burial rules, which prevent certain categories of believers from fulfilling their religious duties.

Employment and property ownership rules or import rules can also have a discriminatory nature. Other rules may make it impossible for a religious leader to be employed, own a place of worship, or lead to a ban on importing religious literature. In addition to discrimination by the authorities, religious groups may experience abuse and persecution by non-state actors, that is, by individuals or groups. The authorities are obliged to prevent such actions, provide protection and, if necessary, bring the perpetrators to justice. However, in states where the authorities are unwilling to provide protection or the government is weak, religious groups often receive less protection than the state should provide under its international obligations. Such a policy of impunity for violators of religious freedom makes religious minorities quite vulnerable in many countries of the world. Sometimes religious associations, on the one hand, are persecuted in their social environment, and on the other, they suffer from oppression by the authorities [20, p. 11].

Ways and means of counteracting restrictions on religious freedom: global and local dimensions. The scope of violations and restrictions of religious freedom in different countries prompts searching for ways and means to combat these negative phenomena at the local and global levels. In this connection, it should be noted that in the modern world, there are essentially two main centers for promoting and defending the principles of religious freedom at the international level, and at the level of international political practice: The United States and the European Union. In the United States, religious freedom is usually considered the ‘first freedom’, or that without which modern democratic politics and civilization itself are impossible [13, p. 225]. The United States, by and large, was founded on the principle of religious freedom – at the beginning of the country’s history, lawmakers sanctioned the rights of believers, giving and guaranteeing them the opportunity to express their various religious beliefs without interference from authorities. Protecting religious freedom continues to be a priority for most Americans now, the vast majority of them emphasize the need for a ‘strict separation’ between the state and the church and believe that one of the cornerstones of the United States existence is universal religious freedom, which extends to all religious associations and representatives of all religions [16, p. 2].

One can see, especially since the late 1990s, the constant influence of religion on US public policy, when international religious freedom becomes one of the defining foundations of national security and foreign policy of this country. For decades, US policymakers have sought to promote religious freedom abroad, thereby demonstrating both the prioritization of human rights in US foreign policy in general and the emphasis on religious freedom in US domestic law and political culture. An important decision to ensure the continued support of religious freedom as a focus of American foreign policy was the adoption of the International Religious Freedom Act in 1998, which gives the United States government the authority to combat the problem of religious persecution around the world, to defend the freedom and support of the persecuted, and specifies that the US will use all levers of government, including political, diplomatic, commercial, educational, cultural, charitable and other channels, to uphold the priorities of religious freedom and promote respect for them by all peoples and governments [14]. The Act of International Religious Freedom provides a list of the US government’s actions that may be taken in response to violations of religious freedom committed by foreign governments or were tolerated by them. The law gives the executive branch considerable discretion in determining what action to take if violations occur and envisages support for defenders of religious freedom through foreign aid funds.

It should be noted that given the constant challenges to international religious freedom, two leading approaches to this issue prevail in American politics: recognition of the importance

of the state institutions activities with ensuring international religious freedom for the national security and national interests of the US in general; all kinds of promotion of an approach that has a solid value base and considers religious freedom in the context of inherent human dignity, in the context of human rights [23, p. 8]. Two main institutions that deal with issues of religious freedom in the United States are called upon to implement these approaches. The first of them is Office of International Religious Freedom. Its mission is to promote the spread and provision of religious freedom as a fundamental human right and an important basis for stability; support new democracies, human rights non-governmental and religious organizations in ensuring freedom of religion or belief; identify regimes that limit the religious rights of individuals and communities, give a principled assessment of their activities [3, p. 143]. The US Commission on International Religious Freedom is an independent institution that monitors and reports on the laws and policies of foreign governments that justify or carry out particularly serious violations of religious freedom and formulates policy recommendations on that basis. It publishes an annual report focusing on 'Countries of Particular Concern' and 'Special Watch List' countries.

Thus, in March 2025, such Annual Report was published, which presented the results of monitoring the status of affairs with religious freedom in about 200 countries of the world for the previous year. According to the results, 16 countries were classified as countries of particular concern. Among them Afghanistan, China, India, Iran, Nigeria, North Korea, Russia and others [2].

When considering the mechanisms developed by the United States to ensure religious freedom, it should be recognized that despite the ambitious requirements for monitoring and reporting, these mechanisms remain mainly in the hands of politicians and political groups who have the opportunity to choose them [3, p. 143], often care not about the actual punishment of violators of religious freedom, but about the political support of potential political partners. For example, apart from annual reports and sporadic dialogues on the situation of religious minorities, discrimination on religious grounds does not have major consequences for Egypt, Pakistan, and Myanmar. The United States and the EU regularly respond to and condemn cases of violence against religious minorities in these countries in public statements. Beyond that, however, the only additional response is to redistribute aid to different target categories from time to time. In Pakistan, for example, after a mid-term review referred to serious problems for the rights of religious minorities, the EU proposed to direct more funding to governance and human rights. Pakistan has also received extensive trade concessions, despite serious concerns about the country's human rights record, including for religious minorities. However, the EU appears ready to use these concessions to increase pressure on the Pakistani authorities on religious minority issues.

It is important to emphasize that the events of September 11, 2001, in the USA and, as a result, the strengthening of anti-terrorism objectively led to a change in the attitude of state institutions towards certain religious faiths, to new, although not entirely unprecedented, levels of state-sponsored foreign religious intervention. We are talking about a kind of religious interventionism, which should be understood as the government's efforts to support 'moderate' religion and suppress 'intolerant religion'. The United States and most of its allies maintain the position that the flourishing of free and tolerant religion, interfaith dialogue, and the protection of the rights of religious minorities are the main prerequisites for liberating society from violence, economic decline, gender discrimination, and other social problems. From this viewpoint, a correct, moderate religion supported by the state is seen as a means to solve social and political problems, a panacea for failed states. That is, we face a paradox when, on the one hand, freedom of religion or belief is proclaimed, and on the other hand, the state itself (which thinks of itself as a stronghold of democracy) evaluates religions for their moderation, 'correctness', etc. Sometimes governments see it as their task to promote good, right religions and to discipline bad, wrong

religions. Religious and social ways of free existence in the world are being restricted to meet the global demand for tolerant religious nationals who enjoy their 'freedom' under the law.

Elizabeth Shakman Hurd is rather critical in this regard, noting that in the USA there is not religious freedom, but a kind of combination of blatant prejudice against Islam and Christian supremacy. Under these conditions, religious freedom is transformed from a guarantee of ensuring religious and worldview pluralism, the basis of religious security, to a tool for protecting the religious interests of the American majority from perceived threats from religious minorities [13, p. 232]. The reason for building such a model of religious freedom lies, in particular, in strengthening the positions of religious authorities who are in power at the expense of dissenters, those who doubt, and those who are on the margins of the community. This can be a threat to democracy and is one of the paradoxes of religious freedom. Promoting religious freedom can undermine democracy, not because democracy is necessarily secular, but because the hierarchical, institutionalized forms of religion supported in the United States by individual church and state institutions can become a significant obstacle to the flourishing of non-standard, diverse forms of minority religion.

It should be emphasized that the European Union followed the example of the USA in accentuating particularly on religious freedom as a fundamental human right in the EU Council Conclusions on Freedom of Religion or Belief and in the Guidelines approved by the Council. This is about the documents in which the basic rights and freedoms found their justification both within the European Union and in its relations with third countries. Despite the diversity of Member States' approaches to religion, the Guidelines demonstrate a strong commitment to the principle of freedom of religion and belief and were the culmination of a long process in consultations with civil society groups, both religious and non-religious. In particular, they uphold the universal character of religious freedom, and emphasize the importance of considering the freedom of religion or belief in the relationship with other fundamental rights of the individual in the implemented European Union's policy. The Guidelines affirm an individual's right to practice religion or other beliefs, as well as the right not to have religious beliefs, thereby recognizing that "in today's world, freedom from religion may be as important as freedom of religion" [3, p. 140]. The Guidelines also call for the elimination of financial aid and other preferences for countries that violate religious freedom, and on the other hand, encourage religious freedom in foreign policy programs, in particular by adding provisions that guarantee commitment to religious freedom, to bilateral trade agreements.

It should be recognized that despite the desire to influence the situation with religious freedom in various regions of the world, the EU still has the greatest influence on the countries that applied for membership. The enlargement process provides European institutions with unprecedented opportunities to verify compliance with human rights. The European Commission challenges applicant countries to respect freedom of expression, freedom of assembly, freedom of religion, as well as other fundamental rights and freedoms and insists that candidates meet the applicable standards. Since all candidate countries essentially emphasize from the outset that they guarantee freedom of religion or belief, checks of observance often focus on more specific issues. These include the property rights of religious organizations, the prosecution of persons who sow the seeds of hatred and hostility towards members of other religious communities, and the elimination of measures that could be the basis for discriminatory treatment, for example, requirements to indicate one's religion on identity cards. As a result, significant progress has been made since the mid-2000s in encouraging candidate states in the Western Balkans to adopt provisions that define a clear format for the separation of church and state, fair registration of religious organizations, and regulation of their activities, as well as perfect laws and legal mechanisms for the protection of religious minorities.

A noteworthy study by Anne Jenichen focuses on the role played by the promotion of religious freedom in the European Union and the United States. She compares how Brussels and Washington respond to the persecution of religious minorities in Egypt, Pakistan, and Myanmar to test the assumption that religion figures more prominently in US foreign policy than in EU foreign policy. The researcher studies differences in individual religiosity, the relationship between religion and the state, and the political significance of religion in Europe and the United States. Empirical research conducted by her and based on the analysis of official documents shows that religious minorities and their rights, as a rule, do not occupy a decisive place in both programs and are subordinated to other political and economic interests. In addition, in her opinion, the EU has been more active in this issue than the United States. This contradictory conclusion suggests that the differences in US and EU foreign policy on religious freedom issues are primarily the result of existing differences in the goals of their 'secular' foreign policy, and not differences in the understanding of the important role of religion in American and European societies. Thus, European politicians, who focus on human rights, pay more attention to the rights of religious minorities and actively respond to their violations, while American politicians consider religious issues through the prism of national security [3, p. 117–118].

So, as you can see, an impressive array of institutions and state authorities across the political spectrum, secular and religious, have taken up the cause of promoting religious freedom. In addition to the US and EU religious freedom institutions mentioned above, some governments and international institutions now have offices which are engaged in the promotion and protection of freedom of religion or belief. Moreover, in recent years the US Agency for International Development, the UK Department of Foreign Affairs, Commonwealth and Development, and several other development agencies have allocated funds specifically for projects related to freedom of religion or belief. An important role in ensuring and protecting religious freedom is played by non-governmental organizations and initiated by them authoritative forums, in particular, the International Religious Freedom or Belief Alliance, the International Religious Freedom Roundtable, International Panel of Parliamentarians for Freedom of Religion or Belief, the International Contact Group on Freedom of Religion or Belief, etc.

Conclusions. The world community is at the responsible point in standing up for freedom of religion or belief at the global and local levels. Today, the right to religious freedom is being tested, millions of people around the world are being brutally persecuted for seeking the truth according to their conscience or for belonging to a particular religious community. These circumstances require both new commitments and new approaches.

The fundamental right to freedom of religion or belief is enshrined in all basic international human rights instruments. It implies freedom to choose, practice or change one's religion. The free use of this freedom directly contributes to the rule of law, peace, development, and stability, guarantees respect for diversity, while its violations can exacerbate intolerance and are often signs of potential or actual violence and conflict.

There are various reasons and forms of the governments' activity in different world countries to limit the freedom of religion or belief, in particular, it is the restriction of the freedoms of individuals and communities by state institutions to support religions that are in tandem with them; restrictions on the rights of religions that the authorities consider as threatening its stability, challenging the official ideology and harming public order and the welfare of citizens; restriction of religious freedoms due to the need to defend one of the religions, which is considered the spiritual foundation of national unity and identity, from other religions, since guaranteeing equal religious rights and freedoms for all under these circumstances can be considered as a challenge to cultural identity and traditional value system, etc.

In the modern world, the issues of religious freedom cease to be issues of the purely religious sphere of human existence and community, and acquire a powerful political, local and global, dimension. The USA and the EU today, first of all, and in general, are important effective factors influencing the situation with religious freedom or beliefs. Relevant American institutions and those established within the European Union have focused their efforts on ensuring compliance with freedom of religion or belief requirements at the local and global levels.

To improve the performance of international and regional institutions focused on the promotion and protection of freedom of religion or belief, it is necessary to more effectively integrate their policies and programs into broader efforts to promote democracy and human rights. These efforts require dialogue and coordination between advocates of freedom of religion or belief, and representatives of state, community, and religious institutions at the global, national, and local levels. One of the unconditional principles of prevention in the area of freedom of religion or belief is also interreligious dialogue. It is incredibly important that meetings with and between religions create a space for mutual understanding to promote or strengthen the full and sincere acceptance of freedom of religion or belief as defined and guaranteed by international human rights standards. In this way, interreligious dialogue should contribute to the peaceful resolution and prevention of conflicts, violations, and restrictions of religious freedom throughout the world. In the end, it is important to understand that ensuring religious freedom at all levels can become a guarantee and prerequisite for peaceful coexistence and contribute to the prosperity of individuals and communities in relations with the authorities.

References

1. Abu-Lughod L. Against Universals : Dialects of (Women's) Human Rights and Human Capabilities. In *Rethinking the Human*, edited by J. M. Molina, D. Swearer & S. L. McGarry. Cambridge : Harvard University Press, 2010. P. 69–94.
2. Annual Report of the U.S. Commission on International Religious Freedom. March 2025. 87 p.
3. Faith, Freedom, and Foreign Policy : Challenges for the Transatlantic Community / Barnett M., Bob C., Fisher Onar N., Jenichen A., Leigh M., Leustean L. N. (eds.). Washington : Transatlantic Academy, 2015. 226 p.
4. Basedau M., Schaefer-Kehnert J. Religious Discrimination and Religious Armed Conflict in SubSaharan Africa : An Obvious Relationship? *Religion, State & Society*. 2019. Vol. 47. Issue 1: The Correlates of Religion and State. P. 30–47.
5. Beaman L. G., Sullivan W. F. (eds.). Varieties of Religious Establishment. London : Ashgate, 2013. 244 p.
6. Blum M. Issue Update : Religious freedom concerns in the European Union. Washington : USCIRF, 2023. URL: https://www.uscifr.gov/sites/default/files/2023-07/2023%20Status%20of%20FoRB%20Issue%20Update_07.19.pdf
7. Donald A., Howard E. The right to freedom of religion or belief and its intersection with other rights. A research paper for ILGAEurope, 2015. URL: <https://www.ilga-europe.org/files/uploads/2022/04/right-freedom-religion-belief-its-intersection-other-rights.pdf>
8. EU Guidelines on the promotion and protection of freedom of religion or belief / Council of Europe. Foreign Affairs Council meeting, Luxembourg, 24 June, 2013. 18 p.
9. Finke R. Origins and Consequences of Religious Freedoms : A Global Overview. *Sociology of Religion*. 2013. Vol. 74. Issue 3. P. 297–313.
10. Fox J. What is religious freedom and who has it? *Social Compass*. 2021. Vol. 68. Iss. 3. P. 321–341.
11. Freedom of Religion or Belief and Security: Policy Guidance. Warsaw : OSCE Office for Democratic Institutions and Human Rights, 2019. 71 p.

12. Gorur A., Gregory J. Violence Based on Religion or Belief: Taking Action at the United Nations. Washington : Stimson Center, 2021. 18 p.
13. Hurd E. Sh. The international politics of religious freedom. *IIC Quarterly, Special issue on "Living with Religious Diversity"*. 2014. P. 225–237.
14. International Religious Freedom Act of 1998; As Amended. URL: <https://www.govinfo.gov/content/pkg/PLAW-105publ292/pdf/PLAW-105publ292.pdf>
15. Klocek J., Bledsoe S. Global Trends and Challenges to Protecting and Promoting Freedom of Religion or Belief. Special Report / United States Institute of Peace. June 21, 2022. No. 510. 24 p.
16. London E., Siddiqi M. Religious Liberty Should Do No Harm. Washington : Center for American Progress, 2019. 23 p.
17. Majumdar S., Villa V. In 2018 Government Restrictions on Religion Reach Highest Level Globally in More Than a Decade / Pew Research Center. November 10, 2020. 105 p.
18. Marchenko A., Kondratieva I. Religious and secular foundations and perspectives of human rights. *European Journal of Science and Theology*. 2023. Vol. 19. No. 2. P. 99–109.
19. Petri D. P. Religious Freedom in Western and Northern Europe. *IIRF Reports*. 2024. Vol. 13. URL: https://iirf.global/wp-content/uploads/reports/2024-12_IIRF-Reports.pdf
20. Protection and Promotion of the Rights and Freedoms of Persons Belonging to Religious Minorities. Guidelines for the Norwegian Foreign Service / Norwegian Ministry of Foreign Affairs. 2013. 27 p.
21. Richardson J. T., Introvigne M. 'Brainwashing' Theories in European Parliamentary and Administrative Reports on 'Cults' and 'Sects.' *Journal for the Scientific Study of Religion*. 2001. Vol. 40. No. 2. P. 143–168.
22. Sewerynyk J. Freedom of religion in the European public space. Remarks based on the latest case law of selected international and national courts concerning religious symbols. 2023. Vol. 96. P. 318–333.
23. Thames K., Mandaville P. Maintaining International Religious Freedom as a Central Tenet of US National Security. Special Report / United States Institute of Peace. October 2022. No. 513. 16 p.
24. Universal Declaration of Human Rights. New York : United Nations, 2015. URL: https://www.un.org/en/udhrbook/pdf/udhr_booklet_en_web.pdf
25. Vilaça H., Oliveira M. J. & Zwilling A.-L. (coord.). Contemporary Challenges to the Regulation of Religions in Europe. Porto : U.Porto Press, 2023. 269 p.

ПРАВО НА РЕЛІГІЙНУ СВОБОДУ ТА ЙОГО ВІДСТОЮВАННЯ ЯК ПРИНЦИП СУЧАСНОЇ ГЛОБАЛЬНОЇ ПОЛІТИКИ

Андрій Марченко

*Черкаський національний університет імені Богдана Хмельницького,
кафедра філософії, соціальних та політичних наук
бульвар Шевченка, 81, 18031, м. Черкаси, Україна*

У статті знаходить своє обґрунтування положення про універсальний характер релігійної свободи, базований на відповідних міжнародних документах і угодах, наголошується на важливості в здійснюваній міжнародними інститутами та окремими країнами політиці розглядати свободу релігії або переконань як фундаментальне право людини у тісному взаємозв'язку з іншими свободами і правами особистості. Відстоюється думка, що свобода релігії або переконань допомагає захистити і забезпечити право на світоглядне самовизначення індивіда, сприяє реалізації можливості вираження різних поглядів у приватному та публічному просторі. Підкреслюється, що релігійна

свобода позитивно й суттєво корелює з демократією, гарантує повагу до світоглядної й ціннісної різноманітності, сприяє верховенству права, розвитку, миру й стабільності, тоді як обмеження релігійної свободи є тісно пов'язаними з політичною нестабільністю, можуть стати причиною нетерпимості, конфліктів та насильства. Здійснено аналіз мотивів і реальних практик діяльності державних інституцій з обмеження релігійної свободи, а також розроблених міжнародними інститутами та окремими державами механізмів для моніторингу країн на предмет рівня забезпечення ними свободи релігії або переконань, оцінки їхніх дій та заохочення чи покарання за здійснювану політику в цій царині. Наголошується на тому, що в сучасному світі релігія активно позиціонує себе в публічній сфері і питання релігійної свободи перестають бути питаннями, що стосуються лише релігійної чи ціннісно-світоглядної сфери, а набувають яскравого політичного забарвлення, і від їх вирішення залежать не лише взаємини між релігійними громадами чи між державою та релігійними організаціями, а й розстановка сил на політичній арені як на рівні окремих держав, так і на міжнародному, глобальному рівні.

Ключові слова: релігійна свобода, свобода релігії або переконань, обмеження релігійної свободи, права людини, держава, влада, глобальна політика.

УДК 930.8:321.7:316.42(4)

DOI <https://doi.org/10.30970/PPS.2025.61.48>

ЄВРОПЕЙСЬКИЙ СОЮЗ: «ПРИСМЕРК ЄВРОПИ» ЧИ НОВИЙ РЕНЕСАНС?

Володимир Муляр

*Поліський національний університет,
факультет права, публічного управління та національної безпеки,
кафедра суспільних наук
Булвар Старий, 7, 10002, м. Житомир, Україна*

У статті розглядається питання майбутнього Європейського Союзу в контексті культурологічної концепції видатного німецького філософа кінця XIX – першої третини XX століття О. Шпенглера, обґрунтованої ним у знаменитій праці «Присмерк Європи» («Der Untergang des Abendlandes»), що була опублікована в 1918 (I том) і 1922 (II том) роках. Коротко подається суть концепції німецького мислителя, а також головний його висновок щодо занепаду Європи, який, на думку вченого, припадає на 1800–2000 роки. Одночасно аналізується контекст російської агресії проти незалежної України та агресивних амбіцій російського імперіалізму загалом, що створює серйозні ризики для демократичного світу, зокрема для Європейського Союзу, бо розгортається практично на його кордонах. Таким чином, формулюється основна парадигма статті: чи зуміє Європейський Союз гідно вистояти в цій турбулентній для нього ситуації, чи зникне як цілісна геополітична і економічна реальність під тиском проблем, викликаних насамперед агресивними діями росії та зародженням і розгортанням новітньої хвилі диктатур? Чи стане майбутнє Європейського Союзу своєрідним «присмерком Європи», чи на нього чекає новий Ренесанс?

На основі висновку О. Шпенглера про те, що в історії людства немає законів, але можна знаходити аналогії, виконано екскурс в історію Європи з метою пошуку чогось подібного до тієї турбулентності, в якій опинився Європейський Союз. У цьому контексті були використані також такі відомі концепти в осмисленні світової історії як «напруження цивілізації» (К. Поппер), «Виклик-та-Відгук» (А. Тойнбі). Унаслідок застосування такої методології робиться висновок: подібне в європейській історії було, як мінімум, тричі, коли Європа переживала своєрідні «напруження цивілізації», «Виклик-та-Відгук», «присмерк Європи». Перший з них пов'язаний з народженням «відкритого суспільства» (К. Поппер), «великим поколінням» і датується V–IV століттями до н.е. (Давня Греція), другий – з виникненням і становленням християнства, діяльністю видатних його провідників і датується I–IV століттями н.е. (Давній Рим), третій – з епохою Відродження (Ренесанс), діяльністю видатних його представників і датується кінцем XIV – кінцем XVI століть. Розкриті подібності та відмінності цих епох із сучасними проблемами Європейського Союзу. Формулюється висновок про те, що, маючи великий досвід долавання таких проблем у минулому, об'єднана Європа має всі шанси подолати і сучасні кризові явища. Питання лише в тому, чи має Європейський Союз в наявності носіїв нових ідей, які, як і в минулому, взяли б на себе важкий тягар очолити об'єднану Європу і гідно провести її крізь горнило проблем, які стоять на порядку денному. І чи зможе об'єднана Європа вчасно упоратись з питаннями власної безпеки.

Ключові слова: Європейський Союз, «присмерк Європи», О. Шпенглер, російсько-українська війна, «напруження цивілізації», «Виклик-та-Відгук», відкрите суспільство, християнство, Відродження (Ренесанс), носії новітніх ідей, безпека.

Європейський Союз, без перебільшення, переживає переломний період у своїй історії. Часи, коли об'єднана Європа функціонувала в комфортних, фактично «теплих» умовах, очевидно, закінчуються. Часи, коли за кілька десятиліть спокійного, безвоєнного

життя європейські народи спільно створили такі умови буття людини, які дозволяли їм повною мірою актуалізувати і практично розв'язувати власні смисложиттєві проблеми, тобто такі, що, без сумніву, є стрижневими для життя кожного значущого людського індивіда. Адже пошук смислу органічно пов'язаний зі здатністю людини до самосвідомості, самооцінки, а саме ця сутнісна особливість людини породжує цілий ряд таких питань, які стають фундаментальними для неї протягом усього життя [1, с. 68]. Міжнародні, геополітичні та інші обставини, які найкращим чином сприяли перетворенню об'єктивних природних, історичних, економічних, політичних, ментальних та інших важливих факторів у головні та, як здавалось, невідворотні чинники творення об'єднаного союзу практично всіх країн Західної та Центральної Європи [2], змінились кардинальним чином. Російська агресія проти незалежної України, спочатку у вигляді незаконної анексії українського Криму і частини українського Донбасу, а потім повномасштабне вторгнення з використанням усіх наявних в агресора засобів знищення української держави і українського народу, практично все перевернула. Починаючи від україно-російських відносин, включаючи віроломне порушення Великого Договору між цими країнами, і закінчуючи фактичним руйнуванням основ міжнародного порядку, створеного після Другої світової війни. Війна зачепила весь світ і особливо Європейський Союз як об'єднання держав, які найближче знаходяться до епіцентру війни і які в перспективі можуть бути втягнуті в горнило мільйонних убивств. Тривожність ситуації для Європейського Союзу стала очевидною після чергових президентських виборів у США і приходу до влади Дональда Джона Трампа. Його кількомісячне керування найпотужнішою державою світу і надзвичайно важливим партнером України докорінно заплутало безпекову проблему у світі. Неоднозначні заяви Президента США щодо претензій до низки країн, зокрема до Панамі через Панамський канал, до Канади, яку він пропонує перетворити в 51-й штат США, до Гренландії, яка є законною територією Данії, пропозиція перемістити палестинських жителів Сектора Гази на інші території, вивід із міжнародної ізоляції президента росії і перемовини з ним тощо – це, очевидно, не повний перелік абсолютно неординарних, а, можливо, і безглузких, пропозицій як для очільника країни, яка майже вісімдесят років є флагманом демократичного світу. Одночасно це – зайве підтвердження вже відомого нині висновку: світ вступив у період глибокої турбулентності.

Три роки російської агресії проти України показують, що Європейський Союз ще не прокинувся достатньо, щоб повною мірою зрозуміти, що відбувається. Або прокинувся, але вдає, що нічого смертельного для нього не відбувається, що до його володінь війна не дійде. Такого висновку доходиш, коли бачиш явно кволі дії не тільки лідерів рядових держав, що входять до Європейського Союзу і своїм економічним, політичним та військовим потенціалом не здатні кинути виклик імперським замашкам російського режиму. Сумні думки приходять в голову особливо тоді, коли бачиш, як повільно приходять до тями лідери великих держав Європи, чий потенціал дозволяє зайняти чітку і непримиренну позицію щодо агресора. Однак від самого початку російсько-української війни ми лише спостерігаємо поведінку цих лідерів, яку можна схарактеризувати як втілення принципу, за висловом одного класика, «крок вперед, два кроки назад» або взагалі тупцювання на місці. І це викликає справжню тривогу. Як тут не згадати видатного німецького мислителя першої третини минулого століття Освальда Шпенглера і його таку саму видатну працю «Присмерк Європи»!

О. Шпенглер, як відомо, піддав критиці усталений на той час, коли він жив і творив, погляд, згідно з яким історія має лінійну форму розгортання, наприклад: первісне суспільство, давні часи, середньовіччя, нові часи тощо. Він доводив, що насправді світова історія

не має ніякої логіки і послідовності, бо в історії відсутні закони. Те, що ми називаємо законом, маючи на увазі сталий зв'язок явищ, присутнє лише у сфері природи, оскільки в природі можлива повторюваність явищ і процесів. У людському ж суспільстві таких законів немає, є тільки тенденції розвитку, бо історія людей не повторюється з такою точністю, як історія природи. На кожному етапі історії живуть і діють різні люди, вони створюють різні історичні обставини, які ніколи більше не повторюються. Саме тому, як вважав німецький мислитель, історії як закономірного процесу не існує.

А чим же тоді є людська історія? О. Шпенглер писав так: «Замість монотонної картини лінійновидної всесвітньої історії, триматись за яку можна тільки заплісавши очі на переважну кількість фактів, які її заперечують, я бачу феномен множини культур, що з первісною силою виростають із надр країни, яка їх породила, до якої вони строго прив'язані протягом усього свого існування, і кожна з них накладає на свій матеріал – людство – свою власну форму і в кожній своя власна ідея, власні пристрасті, власне життя, бажання та почування і, нарешті, власна смерть» [3, с. 50]. Таким чином, історія, як її уявляв О. Шпенглер, – це набір потужних культур, кожна з яких унікальна у своєму роді, неповторна, самобутня, замкнута в собі й має свою, лише її притаманну долю. Кожна культура формує певну етику і естетику, визначає релігію, державний устрій і форму правління. Німецький вчений називав сім історичних культур: єгипетську, вавилонську, індійську, китайську, античну, майя, арабську (арабо-візантійську) та сучасну йому західноєвропейську. Кожна із цих культур проходить у своєму розвитку періоди народження, зростання, розквіту, старіння і смерті. Орієнтовний час життя кожної культури – 1000 років. Німецький філософ стверджував, що першою явною ознакою занепаду культури є її найпізніша стадія – цивілізація. Що ж стосується західноєвропейської культури, то, на переконання О. Шпенглера, вона почала занепадати приблизно з 1800 року і цей процес, як він передбачав, триватиме до 2000 року. Суттєвими його ознаками стали входження європейців у період формування цивілізації, імперіалізму, соціалізму та урбанізації. У свою чергу ці ознаки є свідченням непомірного поширення раціоналізму, скептицизму й атеїзму. Крім того, важливим чинником занепаду західноєвропейської культури О. Шпенглер вважав вихід на арену історії величезних мас людей, руйнування аристократії і перетворення народу в натовп.

Спробуємо тепер на основі вищесказаного попередньо підсумувати. З одного боку, російська агресія проти незалежної України й очевидна загроза безпеці Європейському Союзу як нашому сусіду, з іншого – концептуальна картина історії, змальована відомим німецьким інтелектуалом з очевидним висновком про занепад Європи. Наскільки реальне поєднання цих позицій і наскільки реальна перспектива «присмерку Європи» в особі Європейського Союзу? Адже низка ознак, про які писав О. Шпенглер, в наш час дійсно притаманні об'єднаній Європі: бюрократизм, що давно перейшов розумні межі й заважає Європейському Союзу приймати швидкі рішення, конче необхідні в умовах реальної російської загрози; суттєве посилення крайніх політичних поглядів в останні роки; втрата аристократизму, особливо в особах лідерів багатьох європейських країн, в тому числі деяких дуже впливових на європейському континенті; урбанізація; вихід на арену історії величезних мас людей, своєрідний, за висловом іспанського філософа Х. Ортеги-і-Гассета, «бунт мас» тощо. Для ілюстрації останньої тези наведемо приклад з його відомої праці: «Існує факт, який – на добро чи на зло – важить найбільше в сучасному громадському житті Європи. А саме – в суспільстві маси взяли повну владу <...> Міста повні людей. Доми повні пожильців. Готелі повні гостей. Поїзди повні подорожніх. Кав'ярні повні публіки. Промениди повні перехожих. Приймальні славних лікарів повні хворих. Вистави, хіба що вони занадто невчасні, повні глядачів. Плєжі повні купальників. Питання, яким раніше ніхто

не журився, стає майже постійно проблемою, а саме: де знайти місця?» [4, с. 15]. І далі: «Юрба раптом стала видима і влаштувалася на кращих місцях у суспільстві <...> Маса розчавлює під собою все, що відмінне, незвичайне, індивідуальне, кваліфіковане й добірне. Хто не схожий на всіх, хто не думає як усі, ризикує, що його усунуть» [4, с. 17, 20]. Усе це навіроє певний сум, бо дуже нагадує розмисли О. Шпенглера.

Однак розглянемо питання з іншого боку. Чи справді «присмерк Європи» невідворотний у сучасних умовах, коли Європейський Союз зіткнувся з очевидними екзистенційними викликами? Чи дійсно ми можемо в недалекій перспективі стати свідками краху Європи, повного або часткового руйнування європейських цінностей в усіх важливих сферах життя європейських країн, які формувалися століттями й отримали свій розквіт після Другої світової війни? Відповіді можемо знаходити в історії. Хоча, як було сказано вище, історія не повторюється, все ж таки певні аналогічні приклади варто пошукати. Тим більше, сам О. Шпенглер, заперечуючи існування законів в історії людства, стверджував, що в історії можна знаходити аналогії. Отже, чи було в історії Європи щось подібне до того, в чому опинилася сучасна Європа, зокрема Європейський Союз? Тобто своєрідний «присмерк Європи»? На мою думку, було і не одного разу.

Європа, безумовно, переживала у своїй історії критичні моменти. Головним змістовним сюжетом таких періодів було кардинальне руйнування усталених принципів життя людей, своєрідне, за висловом видатного мислителя ХХ століття К. Поппера, «напруження цивілізації» або, за висловом іншого видатного мислителя А. Дж. Тойнбі, ситуація «Виклику-і-Відгуку». Під «напруженням цивілізації» К. Поппер розумів переломні періоди в історії людства, коли принципи життя, за якими люди жили протягом століть і комфортно себе почували, внаслідок певних об'єктивних і суб'єктивних чинників стали руйнуватися, а на зміну їм приходили інші принципи, що несли із собою не тільки новий зміст, але й відчуття такого невідомого, яке викликає страх, розпач, психологічний дискомфорт, опір новим змінам тощо. Близькою до такого тлумачення критичних, переломних періодів в історії людства, зокрема і європейської людності, є концепція А. Тойнбі про «Виклик-і-Відгук». У своїй знаменитій праці «Дослідження історії» він писав: «Суспільство в процесі своєї життєдіяльності стикається з цілою низкою проблем і <...> кожна така проблема – це виклик, відповісти на який можна, тільки пройшовши через нелегкі випробування» [5, с. 71–72]. Розглянемо концепції вказаних учених на прикладах.

Першим і, можливо, найяскравішим «напруженням цивілізації», «Викликом-і-Відгуком», а в термінах О. Шпенглера, «присмерком Європи», безсумнівно, можна вважати період політичної та духовної революції в Давній Греції, котра розпочалася з розпадом грецького племінного ладу, досягла свого апогею в V столітті до н.е., коли було розв'язано Пелопоннеську війну. Зміст цієї революції К. Поппер охарактеризував як перехід греків до так званого «відкритого суспільства». Тоді соціальні зміни принесли із собою нову віру – в людину, егалітарну справедливість і людський розум і, таким чином, викликали ворожу реакцію на них з боку послідовників закритого суспільства [6, с. 212]. А значна частина громадян тогочасної Греції опинилася в ситуації розпачу, розчарування, страху, страждання і розкаювання. Таке двояке ставлення до суспільних змін, які невідворотно накочувалися на давньогрецькі поліси, було зумовлено тим, що «хоча відкрите суспільство вже існувало, хоча воно на ділі вже запроваджувало нові критерії цінностей, нові егалітарні норми життя, все ж таки йому чогось бракувало, надто з точки зору «освічених». Нова віра відкритого суспільства, єдино можлива в ньому віра – гуманізм, почала вже закріплюватися, але ще не була сформульована» [6, с. 206]. Саме внаслідок цього грецьке суспільство розколося: величезні маси людей не розуміли, що відбувається, боялися змін і по-справжньому

страждали від невідомості, а «освічені» поділилися на тих, хто не сприйняв відкритого суспільства, і тих, хто сміливо пішов назустріч історії. Серед перших, так званих «патріотів», які діяли з гаслом «Назад до держави наших пращурів» чи «Назад до стародавньої патріархальної держави», крім знаменитих Фукідіда та Софокла, був і геніальний Платон. К. Поппер так описує його розуміння тих історичних змін: «Я вірю, що Платон, володіючи надзвичайною соціологічною інтуїцією, виявив, що його співвітчизники потерпають від найжорстокішого напруження, яке виникло через соціальну революцію, що розпочалася зі становленням демократії та індивідуалізму. Йому пощастило розкрити головну причину їхнього глибоко закоріненого нещастя – соціальних змін та соціальних суперечностей, – й він доклав усіх зусиль до боротьби з ними. Немає причин сумніватися, що одним із головних його мотивів було бажання повернути щастя співгромадянам <...> Я вважаю, що медико-політична терапія, рекомендована Платоном, тобто *стримування будь-яких змін і повернення до трибалізму* (курсив мій – В.М.), була безнадійно хибною» [6, с. 193]. З іншого боку, грецькі поліси, особливо Афіни, надали історії плеяду людей, що мислили по-новому, яких К. Поппер назвав «Великим поколінням». Серед них: Перікл, Демокріт, Геродот, Протагор, а особливо Сократ, який чи не вперше звернувся до теми людини та її розуму як головного предмета філософських розмислів і найважливішої цінності суспільства. Саме завдяки таким велетням і багатьом іншим видатним особистостям того часу Давня Греція вперше продемонструвала потенціал живучості Європи перед загрозою свого присмерку. Через деякий час напруження цивілізації спало, «Виклик» отримав адекватний «Відгук», «присмерк Європи» втратив свою загрозливу перспективу, а давньогрецьке суспільство ввійшло в нове русло історії, яке отримало стабільність на декілька століть.

Нові вітри в Європі знову повіяли, коли на арену її історії вийшло християнство в ролі нової релігії, нового світогляду і, нарешті, нової ідеології. Як відомо, переслідування християн були настільки жорстокими, наскільки їх способи життя і переконань виходили за межі встановлених до того офіційних норм існування, системи цінностей. Однак християнство як феномен стало адекватним виходом із ситуації нового «напруження цивілізації», нового «Виклику», нового «присмерку Європи», яка фактично була створена функціонуванням Римської імперії в останню епоху її існування. Історія свідчить, що це був час повної деградації тих суспільних устоїв, які формувалися в історії Риму протягом віків. Починаючи від перетворення цієї величезної держави в імперію у 27 році до н.е. і до її кінця в 395 році, її стрясали глибокі суспільні конфлікти, постійна зміна очільників, низка яких (Калігула, Нерон) ввійшли в історію такими одіозними особистостями, масштаб негативізму яких можна порівняти лише з такими тиранами і маніяками, як Сталін чи Гітлер. Повний безлад у сфері державного управління, трагічне падіння моралі, розгул пристрастей, тотальний нігілізм – усі ці ознаки стали провідними в характеристиці функціонування давньоримського суспільства того часу, які свідчили: наступає щось невідоме, яке викликає в людей страх, тремтіння перед майбутнім, повну дезорієнтацію духовно-світоглядних основ. Фактично повторювалася епоха п'ятисотрічної давнини в грецьких полісах. Наступало нове «напруження цивілізації», новий «Виклик», новий «присмерк Європи». Ситуація, безсумнівно, вимагала адекватного виходу. І він відбувся завдяки виникненню християнства, яке стало рятівним кругом, зачепившись за який, Європа набула нової якості й стабілізувала своє буття на наступні століття. Християнство, яке на початку свого зародження сприймалося абсолютною більшістю людей як відхилення від норми, поступово стало нормою на тривалий час.

Наступний критичний період у розвитку Європи почне відчуватися на зламі пізнього Середньовіччя та раннього Відродження. Тисячолітня монополія християнства

в усіх сферах життя західноєвропейської людини не могла не викликати величезну кількість проблем на тлі невідворотного розвитку освіти, науки і культури. Адже природний потяг людини до пошуку нового та його адекватного пояснення зустрічав жорстку реакцію церкви, яка нещадно карала тих, хто шукав відповіді на свої питання там, де інтелектуальна компетенція релігії і церкви закінчувалася. Поступово в Європі зароджувалося нове «напруження цивілізації», з'явилися нові «Виклики», які вимагали відповідного «Відгуку». Неспроможність світогляду, що ґрунтувався на релігійній доктрині та церковних догмах, пояснити нові явища, які хвилями накопувались на буття західноєвропейської людини, створювала загрозу стабільному існуванню соціуму. Так поступово на зламі XIV–XV століть об'єктивно зароджувався новий «присмерк Європи». Європейська людність впаде в нові розчарування, страждання, страх перед майбутнім. З'явиться своєрідна хвороба духу, хвороба усталених ментальних стереотипів, які природньо викличуть у більшості людей швидше відторгнення, ніж бажання сприймати нове. Яскраво цей період зобразив філософ Й. Хейзінга, який у своїй знаменитій праці «Осінь середньовіччя: Дослідження форм життєвого укладу і форм мислення в XIV та XV століттях у Франції та Нідерландах» писав: «Жодна епоха (очевидно, в європейській історії – В.М.) не нав'яже людині думку про смерть із такою наполегливістю, як XV століття. Життя проходить на тлі безперервного заклику: *memento mori*. Ренесанс прийде лише тоді, коли зміниться тон життя, коли приплив згубного заперечення життя втратить всю свою силу і <...> повіє освіжаючий вітер» [7, с. 258]. Новий тон життя, який прийде на зміну середньовічній Європі, проголосить ідеї гуманізму, секуляризації, безмежної цінності кожної людини, а головне – індивідуальності як природної якості людської неповторності, своєрідності, унікальності. На зміну середньовічному способу життя прийде епоха Відродження, Ренесанс, яка сформує в європейській людності не тільки нові цінності, що культивує Європа й нині. Ця епоха одночасно дасть людству нових носіїв указаних цінностей, так званих гуманістів, величезна плеяда яких така само, як і в часи давньогрецької революції духу, як і в часи становлення християнства, понесе ці цінності назустріч історії. В її аннали навіки ввійдуть імена Леонардо да Вінчі, Мікеланджело Буонарроті, Данте Аліг'єрі, Франческо Петрарки, Нікколо Макіавеллі, Джованні Піко делла Мірандоли, Джордано Бруно, Миколая Коперника, Томаззо Кампанелли і багатьох інших.

Продовжувати шукати аналогії в історії Європи можна і далі. Однак вже з наведеного вище можна зробити кілька важливих висновків, які прямим чи опосередкованим чином дають відповідь на питання, поставлене в назві статті. Перший з них полягає в тому, що сучасна ситуація, своєрідний «присмерк Європи» (О. Шпенглер), ситуація «напруження цивілізації» (К. Поппер), обставини «Виклику-і-Відгуку», в якій опинився нині Європейський Союз, не є унікальною, тобто такою, яка не має аналогів в історії. Таке вже було з європейцями і не одного разу. Історія про це свідчить. Другий висновок полягає в тому, що такі періоди в історії Європи траплялися щоразу, як тільки європейський соціум підходив до певної межі, за якою його ефективне функціонування суттєво погіршувалось або і взагалі ставало неможливим, тому загрожувало самому існуванню Європи. Тоді на арену історії виходили нові принципи життя, нові стандарти, які уособлювали собою нову якість життєдіяльності Європи. Третій висновок вказує на те, що кожного разу, коли Європа переживала показані вище трансформації, європейська людність народжувала носіїв нових принципів життя, тобто людей, які виступали в ролі своєрідних «прапорonoсців» нової Європи. Так було в давньогрецькій історії V–IV століть до н.е., так було в часи виникнення і становлення християнства, так було в епоху Відродження. Четвертий висновок свідчить про те, що, зіткнувшись із черговим «напруженням цивілізації», «Викликом-і-Відгуком»,

«присмерком Європи», європейці знаходили шляхи долаття цих турбулентних проблем і виходили з них сильнішими, з ширшим діапазоном розгортання власних сил, які дозволяли творити нову якість життя тощо. Проблеми, які в такі періоди викликали жах, страх і трепет перед майбутнім, насправді мобілізували європейців, зумовлювали їх до розкриття таких людських потенцій, які здавалися б немислимыми раніше. Фактично такі турбулентні часи в історії Європи об'єктивно розкривали все нові й нові природні та набуті впродовж життя людські сили європейської людини, і це означало все нові горизонти історичного процесу її самореалізації.

Показані вище висновки дають можливість сформулювати відповідь на поставлене в статті питання таким чином. Очевидно, що Європа в особі Європейського Союзу як інституції, яка об'єднує собою майже всі країни європейського континенту, зіткнулася з новим «напруженням цивілізації», новим «Викликом», новою загрозою «присмерку Європи», що реально може призвести до руйнування Європейського Союзу. Цьому сприяють ті турбулентні процеси, про які сказано вище, насамперед російська агресія проти України як чергова спроба експансії цієї держави на європейському континенті. Однак, накопичивши досвід долаття таких проблем у минулому, об'єднана Європа має всі шанси подолати й сучасні кризові явища.

Разом із тим, порівнюючи турбулентні періоди в історії Європи в минулому й обставини нашого часу, потрібно показати суттєві відмінності між ними. Вони полягають насамперед у просторовому вимірі. Йдеться про те, що навіть ті періоди «напруження цивілізації», «Виклику-і-Відгуку», «присмерку Європи», які означені вище, виникали не на всій території Європи, а в обмежених геополітичних локаціях, які потім поширювалися на інші країни: зародження і становлення «відкритого суспільства» – у Давній Греції, виникнення і становлення християнства – у Римській імперії, Ренесанс – в Італії. Таким чином, територіальна обмеженість створювала менше проблем у плані долаття турбулентності. Сучасний ж Європейський Союз – це всеєвропейське утворення, яке, як показали три роки російсько-української війни і реакції на неї з боку об'єднаної Європи, не є однорідним, а значить, однастайним у прийнятті рішень. І це перша серйозна проблема Європейського Союзу, який може заплатити дуже високу ціну аж до свого розпаду, якщо не зможе адекватно її розв'язати. Друга відмінність органічно пов'язана з першою і полягає в наявності носіїв нових ідей, які, як і в минулому, взяли б на себе важкий тягар очолити об'єднану Європу і гідно провести її крізь горнило проблем, які вже з'явилися, а, можливо, і глибоких катаклізмів, що, очевидно, насуваються на Європу. Не вдаючись до персоналій, зазначимо, що, на нашу думку, європейські лідери поки що «не дотягують» до рівня, скажімо, Перікла чи Сократа, апостола Петра чи апостола Павла, всесвітньо визнаних діячів європейського Відродження. І в цьому велика проблема Європейського Союзу. Третя, і головна відмінність, очевидно, полягає в безпековому вимірі тих проблем, з якими зіткнулася об'єднана Європа. Йдеться про те, що Європейський Союз задумувався і був створений насамперед як економічна і політична єдність. Воєнний аспект не враховувався в силу багатьох причин, передусім завдяки підтримці США. Однак вона може бути зупинена, і дуже скоро. Тоді проблеми європейської безпеки стануть справою рук самої Європи. І в цьому ключовий зміст «напруження цивілізації», ситуації «Виклику-і-Відгуку», «присмерку Європи» сучасних європейських народів.

Список використаної літератури

1. Муляр В.І. Смысложиттєві орієнтири особистості. *Вісник ЖДТУ. Філософські науки*. 2006. Вип. 1. С. 67–80.

2. Муляр В.І. До питання про деякі підстави Європейського Союзу. *Трансформації та пріоритети розвитку українського суспільства в контексті європейських інтеграційних процесів* : збірник матеріалів І Всеукраїнської науково-практичної конференції (20 квітня 2023 р., м. Житомир). Житомир : Поліський національний університет, 2023. С. 11–17.
3. Муляр В.І. Освальд Шпенглер і його «морфологія культури». *Актуальні питання, проблеми та перспективи розвитку гуманітарного знання у сучасному інформаційному просторі: національні та інтернаціональні аспекти* : зб. наукових праць / за заг. ред. д. філос. н. М.А. Журби. Рубіжне : Вид-во СНУ ім. В. Даля, 2015. С. 48–51.
4. Ортега-і-Гасет Х. Бунт мас. Вибрані твори / перекл. з іспанської В. Бурггардта, В. Сахна, О. Товстенко. Київ : Основи, 1994. С. 15–139.
5. Тойнбі А. Дослідження історії. Том 1 / пер. з англ. В. Шовкуна. Київ : Основи, 1995. 614 с.
6. Поппер К. Відкрите суспільство та його вороги. Том 1 / перекл. з англ. О. Коваленка. Київ : Основи, 1994. 444 с.
7. Муляр В. Проблема становлення особистості в системі «індивід – суспільство» (філософсько-культурологічний аналіз). Житомир : ЖДТУ, 2005. 320 с.

THE EUROPEAN UNION: “THE TWILIGHT OF EUROPE” OR A NEW RENAISSANCE?

Volodymyr Muliar

Polissia National University,

Faculty of Law, Public Management and National Security,

Department of Social Sciences

Saryi boulevard, 7, 10002, Zhytomyr, Ukraine

The article examines the issue of the future of the European Union in the context of the cultural concept of the outstanding German philosopher of the late 19th and first third of the 20th centuries, O. Spengler, substantiated by him in his famous work “The Twilight of Europe” (“Der Untergang des Abendlandes”), which was published in 1918 (Volume I) and 1922 (Volume II). The essence of his concept is briefly presented, as well as the main conclusion regarding the decline of Europe, which, according to the scientist, falls on the years 1800–2000. At the same time, the context of Russian aggression against independent Ukraine and the aggressive ambitions of Russian imperialism in general are analyzed, which creates serious risks for the democratic world, in particular for the European Union, because it unfolds practically on its borders. Thus, the main paradigm of the article is formulated: will the European Union be able to stand up to this turbulent situation for it, or will it disappear as a holistic geopolitical and economic reality under the pressure of problems caused, first of all, by Russia’s aggressive actions and, in general, by the emergence and expansion of a new wave of dictatorships? Will the future of the European Union become a kind of “twilight of Europe” or will it be awaited by a new Renaissance?

Based on O. Spengler’s conclusion that there are no laws in the history of mankind, but one can find analogies, an excursion into the history of Europe was made in order to search for something similar to the turbulence in which the European Union found itself. In this context, such well-known concepts in understanding world history as “tensions of civilization” (K. Popper), “Challenge-and-Response” (A. Toynbee) were also used. As a result of applying this methodology, the conclusion is made: something similar happened in European history at least three times, when Europe experienced a kind of “tensions of civilization”, “Challenge-and-Response”, “twilight of Europe”. The first of them is associated with the birth of the “open society” (K. Popper), the “great generation” and dates back to the 5th-4th centuries BC. (Ancient Greece), the second – with the emergence and formation of Christianity, the activities

of its outstanding leaders and dates back to the 1st-4th centuries AD (Ancient Rome), the third – with the Renaissance, the activities of its outstanding representatives and dates back to the end of the 14th-end of the 16th centuries. The similarities and differences of these eras with the modern problems of the European Union are revealed. The conclusion is formulated that, having extensive experience in overcoming such problems in the past, a united Europe has every chance of overcoming modern crisis phenomena. The only question is whether the European Union has carriers of new ideas who, as in the past, would take on the heavy burden of leading a united Europe and worthily lead it through the crucible of problems on the agenda. And whether a united Europe will be able to cope with the issues of its own security in a timely manner.

Key words: European Union, “twilight of Europe”, O. Spengler, Russian-Ukrainian war, “tensions of civilization”, “Challenge-and-Response”, open society, Christianity, Renaissance, carriers of new ideas, security.

УДК 327. 5–32

DOI <https://doi.org/10.30970/PPS.2025.61.49>

ГУМАНІТАРНА ДИПЛОМАТІЯ ТУРЕЧЧИНИ НА БЛИЗЬКОМУ СХОДІ В УМОВАХ РЕГІОНАЛЬНИХ КРИЗ (2020–2025)

В'ячеслав Мусієнко

Київський національний університет імені Тараса Шевченка,

вул. Володимирська, 60, 01033, м. Київ, Україна

ORCID ID: 0009-0002-4523-935X

За останні роки Туреччина значно посилила свою присутність на Близькому Сході, використовуючи не лише традиційні інструменти зовнішньої політики, але й елементи «м'якої сили». Серед них особливе місце посідає гуманітарна дипломатія. Це цілеспрямована політика надання допомоги постраждалим країнам і регіонам з одночасним просуванням власного міжнародного іміджу та стратегічних інтересів. Гуманітарна політика займає важливе місце в здійсненні зовнішньої політики Туреччини, оскільки країна бачить себе медіатором, який може поділитись досвідом та допомогти у вирішенні тих чи інших криз гуманітарного характеру. У період з 2020 до 2025 року гуманітарна діяльність Туреччини значно активізувалася, що було зумовлено тривалими збройними конфліктами (Сирія, Ємен, Лівія, Палестина), економічною нестабільністю, кризою біженців та наслідками стихійних лих у регіоні. Турецький уряд ще за часів біполярної системи міжнародних відносин прагнув налагодити співпрацю, але створений ним Багдадський пакт, який мав об'єднати країни для спільного розв'язання проблем, був провальним, але надав Туреччині безцінний досвід, який вона реалізує зараз шляхом здійснення гуманітарної дипломатії, але вже не тої, яку можна описати як багатосторонню. Натепер вона має двосторонній характер.

Окрему увагу в межах статті приділено ролі Турецького агентства співпраці та кооперації (далі – ТІКА), яке вже більше 30 років функціонує як окремий інструмент у рамках гуманітарної дипломатії Туреччини в багатьох країнах Близького Сходу, допомагаючи долати надзвичайно складні виклики, з якими стикаються ці країни. У статті проаналізовано діяльність згаданої організації, а також інших організацій, що стали вдалими інструментами «м'якої» сили Туреччини в реалізації її зовнішньополітичних завдань.

Тому головним завданням цієї статті є аналіз гуманітарної дипломатії Туреччини як інструменту зовнішньої політики у 2020–2025 роках, що дасть змогу виявити, яким чином гуманітарні ініціативи Туреччини сприяють досягненню її зовнішньополітичних цілей у регіоні, та зрозуміти, які інструменти гуманітарної дипломатії для поширення свого впливу використовує Анкара на Близькому Сході.

Ключові слова: Турецька зовнішня політика, «м'яка» сила, ТІКА, Турецька рада, Близький Схід, інструменти зовнішньої політики Туреччини, Діанет.

Вступ. Туреччина у своїй зовнішній політиці досить швидко отримала розуміння щодо важливості впливу на держави шляхом використання інструментів м'якої сили. Тож у межах статті буде здійснено аналіз реалізації гуманітарної дипломатії Туреччини, спираючись на її історичний досвід, а також аналіз основних інструментів реалізації гуманітарної політики країни на Близькому Сході.

Наразі питання щодо гуманітарної дипломатії Туреччини та використання її для досягнення зовнішньополітичних цілей є малодосліджуваною темою, особливо серед вітчизняних дослідників. Хоча глибше розуміння і використання цього інструментарію дасть змогу зрозуміти, зокрема, як можна інтегрувати досвід Туреччини і перейняти його

для поширення українського зовнішньополітичного впливу і реалізації зовнішньополітичних завдань за обмеженості ресурсів.

У процесі написання статті було використано такі методи, як: контент-аналіз, case-study, системний підхід, історико-генетичний метод.

Метою дослідження є аналіз гуманітарної дипломатії Туреччини як інструменту зовнішньої політики у 2020–2025 роках на Близькому Сході.

Виклад основного матеріалу. Ще в період біполярної системи міжнародних відносин Туреччина шукала підходи для налагодження відносин з країнами Близького Сходу, але процес був надзвичайно складним через орієнтованість цих країн на СРСР, яка надавала їм пряму підтримку в їх боротьбі з Ізраїлем, а також країни Близького Сходу не охоче прагнули налагоджувати зв'язки з Туреччиною через її османську історичну спадщину. Тому для Туреччини було справжнім викликом почати взаємодіяти з цими країнами та змінювати їх відношення до себе [3].

Першою успішною спробою інтеграції інструменту м'якої сили мав стати підписаний Багдадський Пакт. Цю організацію було створено шляхом підписання турецько-іракського договору про співробітництво та оборону, цей договір описали як той, що посилив спроможності НАТО, оскільки до цього пакту приєдналась і Велика Британія [4].

23 вересня 1955 року до пакту приєднався Пакистан, а 3 листопада – Іран. Створення Багдадського пакту у складі п'яти держав – Іраку, Туреччини, Великобританії, Пакистану та Ірану було відчутною перемогою країн Заходу в цьому регіоні. Ще однією країною, яка мала приєднатись до цього альянсу, мала стати Йорданія, але її керівництво кілька разів коливалось і змінювало свою позицію за короткий проміжок часу. Останньою краплею стали палестинські біженці, які втрутилися в ситуацію, а їхня опозиція до Багдадської угоди створила серйозну політичну кризу в країні. І тому Туреччина не приєдналась до створеного альянсу [4].

Незважаючи на певний успіх на початку, все ж таки більшість країн Близького Сходу негативно ставилися до Багдадського договору (пізніше, коли Ірак вийшов із цієї організації, її назву було змінено на СЕНТО), оскільки цей договір базувався на принципах, запропонованих США, які підтримували Ізраїль. Більшість країн Близького Сходу підтримували палестинську сторону в територіальному конфлікті з Ізраїлем. Незважаючи на велику кількість офіційних візитів президента і прем'єр-міністра Туреччини в 1950-х роках на Близький Схід, відносини з цими арабськими країнами не покращилися. Серед інших причин – історична пам'ять близькосхідних країн, які не бажали посилення турецького впливу або відновлення Османської імперії. Тому для Туреччини та її уряду будь-які домовленості чи нормальні контакти з арабськими урядами були надзвичайно складними. Прем'єр-міністр навіть намагався переконати арабські країни у відмінному від османського баченні, але деякі з них проводили антитурецькі акції протесту [5].

Отже, підсумовуючи, очевидно, що першу спробу запровадити Багдадський пакт як основний інструмент м'якої сили Туреччини для покращення своїх позицій серед арабських країн регіону можна схарактеризувати як певний провал. Президент Єгипту виступив із заявою, в якій закликав арабських лідерів утриматися від пропозицій приєднатися до цього договору. У відповідь на цю заяву прем'єр-міністр Турецької Республіки Мендерес застеріг режим Хосні Насера від дій західних країн. Рішення, запропоноване державами, полягало у відмові від фінансування проєкту Асуанської греблі. Цей крок був сприйнятий як позитивний сигнал і підтриманий турецькою стороною [2]. Але цей інструмент щодо створення організації виявився малоефективним для залучення підтримки серед арабських країн та не давав можливості відігравати активнішу роль у формуванні порядку денного в регіоні.

Важливо зазначити: хоч ця організація і виявилась малоефективною, але вона дала уряду Туреччини безцінний досвід щодо помилок, яких не потрібно допускати в майбутньому під час формування інструментарію на поширення свого впливу в країнах Близького Сходу, а також змінила суть гуманітарної дипломатії з багатостороннього характеру на двосторонній.

Цей досвід турецький уряд зміг використати тільки після завершення біполярного світового порядку, а саме на початку 2000-х років. Завдяки багатополярності Туреччина шукала ефективні механізми для поширення свого впливу в регіоні Близького Сходу. Вже тоді Туреччина зробила ставку на розвиток гуманітарної дипломатії. Спочатку цю термінологію застосовували міжнародні організації, зокрема одна з найбільш відомих у сфері боротьби з гуманітарними кризами – Міжнародний комітет Червоного Хреста (МКЧХ), для позначення необхідності залучення до певної форми дипломатії з державними та неурядовими суб'єктами в контексті вирішення цих криз [5].

Але турецький Міністр закордонних справ Ахмет Давутоглу для опису зовнішньої політики Туреччини і як головну тему П'ятої щорічної конференції послів у січні 2013 року вперше використав такий термін, як «гуманітарна дипломатія». Саме Партію справедливості та розвитку (далі – ПСР) та Президента Туреччини Таїпа Ердогана часто асоціюють з активним використанням і впровадженням у зовнішню політику Туреччини гуманітарного складника, оскільки саме під час його президентства Міністерство закордонних справ Туреччини та один із ключових інструментів здійснення гуманітарних місій ТІКА часто наголошують на пріоритетності гуманітарної дипломатії в турецькій зовнішній політиці як одному з найефективніших механізмів для просування турецьких національних інтересів [18].

Концептуалізація ПСР щодо гуманітарного виміру має як історичний, так і політичний вимір. Історичний вимір наповнює контекстом та обґрунтовує гуманітарну політику, тоді як політичний вимір визначає зміст гуманітарної політики. Представники ПСР пояснюють важливість здійснення гуманітарної дипломатії як відповідь на можливості, що виникли після завершення біполярного періоду міжнародних відносин та важливістю Туреччині зайняти своє місце в цій новій багатоцентричній і багатополярній системі міжнародних відносин, коли з'являються нові гравці з різних регіонів. Ахмет Давутоглу, Міністр закордонних справ Туреччини, стверджував, що існує нова мова дипломатії, яку необхідно розвивати, і що держави, які досягнуть цієї мети, будуть більш успішними за ті країни, що втратять таку дорогоцінну можливість. За словами Ахмета Давутоглу, нова мова означає, що держави повинні вийти за межі поділу на реалістів й ідеалістів, з одного боку, і дихотомії між «жорсткою» і «м'якою» силою, з іншого боку. Він також характеризував гуманітарну дипломатію як «критичну рівновагу між совістю і силою». Таким чином, Туреччина повинна позиціонувати себе як актор, що «виступає за справедливість, совість і чесність». [18] Можна стверджувати, що така концептуалізація виводить правозахист за межі зовнішньополітичного інструменту і перетворює його на зовнішньополітичний підхід. ПСР також стверджує, що, здійснюючи гуманітарну дипломатію через своє «глибоко вкорінене минуле», Туреччина несе відповідальність перед людьми, які живуть на територіях, що колись контролювалися Османською імперією. Ісламська політика Туреччини відображає світогляд ПСР та її амбіції реконструювати свою глобальну ідентичність [5].

Представники ПСР визначають гуманітарні права як ключовий компонент своєї зовнішньої політики. Це «гуманізм плюс». Уряд ПСР розробив політичну риторику гуманітарної допомоги як «турецької моделі». Турецька гуманітарна політика є переважно двосторонньою, а не багатосторонньою, хоча в деяких випадках вона може включати

співпрацю з іншими державами. Вона базується на лідерстві державних інституцій, але в тісній співпраці з «релігійними організаціями громадянського суспільства та релігійними малими і середніми підприємствами». Як форма дипломатії вона виходить далеко за межі гуманітарної допомоги і є поєднанням гуманітарних акцій, проєктів розвитку, бізнес-угод, розбудови миру та політичних відносин. На місцях вона залучає місцевих акторів, лідерів громад, бенефіціарів, а також політичних діячів. Проте Туреччина докладає багато зусиль, щоб представити себе як «аполітичного і незацікавленого» донора [1].

Тому Туреччина стверджує, що її допомога надається без жодних політичних умов. Безумовно, оскільки гуманітарна допомога є чимось більшим, ніж просто гуманітарна допомога, і вимагає більш комплексного і довгострокового залучення, стратегічні політичні та економічні інтереси є глибоко вкоріненими. Стимулів для участі в гуманітарній діяльності може бути багато, і стимули Туреччини подібні до стимулів інших держав.

Гуманітарна дипломатія використовується для просування політичних та економічних інтересів Туреччини. Ця дипломатія надала можливості для зміцнення і консолідації відносин, створення нових політичних зв'язків, а також консолідації вже наявних. Зокрема, допомога і прийом сирійських біженців зробили Туреччину одним із дієвих акторів у сирійському конфлікті. Допомога біженцям із Сирії надавала турецькому Президенту Ердогану і репутаційні переваги, оскільки він зазначав, що Туреччина виступає захисником усіх мусульман, що постраждали від конфліктів у регіоні [10].

Такий цілеспрямований курс Туреччини на поглиблення та ведення гуманітарної дипломатії викликав потребу створення мережі гуманітарних організацій, що будуть реалізовувати турецькі гуманітарні ініціативи. Так, окремий інструмент реалізації політики було створено в 1992 році – агентство ТІКА згідно з Декретом-законом № 480 для функціонування як Турецька адміністрація з питань співробітництва та розвитку в складі Міністерства закордонних справ Туреччини. Згодом інституційна структура ТІКА та оперативні керівні принципи були визначені в статті 1 Закону № 4668, який було прийнято 12 травня 2001 року. Цей законодавчий акт окреслив основоположні принципи та цілі ТІКА, підкресливши її роль у сприянні розвитку країн, що розвиваються, зокрема тюркомовних республік, пов'язаних спільнот і сусідів Туреччини [11; 12].

Також інституційні реформи проводились і у 2011 році, й після деякого часу функціонування було зрозуміло, що потрібно було провести реструктуризацію організації для покращення її ефективності. Саме ці зміни дали таку можливість, і агентство ТІКА стало спеціалізованою державною юридичною особою під керівництвом прем'єр-міністра з метою сприяння економічним, комерційним, технічним, соціальним, культурним та освітнім відносинам із державами та громадами, які цього потребують [14; 15].

Незважаючи на досить складні інституційні процеси, які відбувались із ТІКА, вона залишається одним із найефективніших інструментів реалізації гуманітарної політики Туреччини на Близькому Сході. Агентство вже реалізувало проєкти у різних сферах та країнах регіону на суму близько 39,1 млн доларів США, що становить 21,1% від загального обсягу допомоги ТІКА [13; 14; 15].

Надзвичайними викликами, що сталися в період 2020–2025 років, стало загострення конфлікту між Ізраїлем та Палестиною, активізація єменських хуситів та активізація конфлікту в Сирії, що призвів до повалення режиму Башара Асада, а також посилення загрози з боку Ірану.

Але найбільшим отримувачем допомоги в регіоні від ТІКА стала Палестина, яка зазнала серйозних руйнувань під час війни Ізраїлю проти ХАМАС, які здійснили напад на територію Ізраїлю в жовтні 2023 року. У відповідь ізраїльська армія ввійшла на тери-

торію Палестини, зокрема і в Сектор Газа, для боротьби з рухом ХАМАС. Через бойові дії була зруйнована велика частина цивільної інфраструктури, яку і дотепер намагаються відновити. Це загострення є продовженням ширшої війни, яка триває з кінця 1940-х років і відома як арабо-ізраїльська війна. Тому для Туреччини є принциповим знайти точки дотику для зупинки цього конфлікту, але водночас країна прагне надавати і гуманітарну допомогу, особливо мусульманському населенню Палестини, демонструючи свою роль медіатора на Близькому Сході. Тому Палестина від ТІКА отримала допомоги на суму загалом 31,22 млн доларів США, і ця цифра зростає [11].

Загалом, у Палестині ТІКА зосередилася на покращенні освітніх можливостей шляхом будівництва турецької школи в Аль-Халілі (Хевроні). За допомогою ТІКА 550 учнів отримали можливість проживання завдяки проєкту відновлення школи для дівчат Решадіє, побудованої в 1911 році. У кількох містах і районах Гази було розпочато встановлення вуличного освітлення та буріння водозабірних свердловин. З метою збереження турецької культурної спадщини в регіоні було реалізовано такі проєкти, як відновлення громадського фонтану Султана Абдулхаміда II [12]. Подібні проєкти у сфері науки та медицини, наприклад, реалізуються в Лівані та в Лівії. Важливо згадати і допомогу, яку запропонувала Туреччина після вибуху у 2020 році в порту Бейрута, який за короткий час знищив велику частину цього міста [14].

У Сирії до повалення режиму Башара Асада здійснювалися програми з відбудови інфраструктури в контрольованих Туреччиною північних районах, будівництво лікарень і шкіл, підтримка місцевого самоврядування з метою забезпечення стабільної безпечної ситуації.

У реалізації зовнішньополітичних цілей Туреччини бере участь і Директорат у справах релігії (далі – Діянет), який просуває релігійно-культурний вплив Туреччини в мусульманських країнах регіону. Цей інструмент було створено в 1924 році ще за часів Мустафи Кемалю, який бачив потребу в забезпеченні турецьких громадян за кордоном у наданні релігійної підтримки. На сучасному етапі цю організацію можна вважати основним релігійним апаратом м'якої сили Туреччини, оскільки він забезпечує впровадження ісламських цінностей у зовнішню діяльність Туреччини, зміцнює релігійні відносини з Балканами, Близьким Сходом та Африкою, спирається на глибоко вкорінені культурні та історичні зв'язки з колишніми територіями Османської Імперії, а також рекламує «свій унікальний бренд ісламського лідерства». Іншими словами, Діянет перетворився на «інструмент релігійної дипломатії Раджепа Ердогана». Хоча інструменталізація Діянету не є новим явищем в історії Туреччини, ступінь, до якого його діяльність розвивалася за кордоном та розширювалася на законодавчому рівні, відображає, як «колись напівавтономна інституція міцно потрапила під контроль уряду». Вона була «перетворена на пропагандистський засіб, що обслуговує та експортує релігійне суспільство Туреччини». Насамкінець, «найбільш фундаментальна зміна щодо діяльності Діянету та ролі релігії відбулася під час правління ПСР» шляхом упровадження зовнішньополітичних доктрин ПСР [8]. Ця організація дає можливість реалізовувати стратегію стратегічної глибини, яку Туреччина вбачає як основну доктрину своїх відносин із країнами Близького Сходу, а також через Діянет відбувалось і продовжується переконування країн, які сумніваються в надійності відносин з турецькою стороною через їх імперське бачення і бажання відновлення Османської Імперії. Це спрощує комунікацію і згаджує конфліктні моменти з країнами Близького Сходу. Тому для представників ПСР та Президента Р. Ердогана ця релігійна державна структура стала досить ефективним інструментом «м'якої» сили для поширення свого порядку денного серед країн Близького Сходу [7].

Висновки. Гуманітарна дипломатія стала одним з основних інструментів зовнішньої політики Туреччини на Близькому Сході. Вона дозволяє Туреччині, використовуючи невеликі ресурси, бути присутньою у формуванні порядку денного в країнах Близького Сходу шляхом активної взаємодії з місцевими громадами. Саме в такий спосіб турецькому уряду вдається виконувати свої зовнішньополітичні завдання та отримувати репутацію країни-медіатора, яка прагне не створювати кризи, а вирішувати їх, здійснюючи гуманітарну підтримку в постраждалих регіонах країн Близького Сходу. Також така діяльність дає певний контроль, особливо якщо згадати про допомогу Туреччини в Сирії під час громадянської війни. Гуманітарна діяльність передусім давала змогу турецькому уряду контролювати міграційні потоки людей, що тікали від війни. Більш того, відбудовування прикордонної інфраструктури Північної Сирії давало змогу зробити зону безпеки та контролю за курдською спільнотою.

Схожа ситуація і в інших країнах. Гуманітарна допомога для Палестини давала зовнішні переваги, оскільки країни регіону схвально ставились до Туреччини, яка допомагає постраждалим, але шляхом здійснення цієї допомоги Туреччина отримувала глибше розуміння конфлікту і це давало можливість пропонувати свої рішення щодо його розв'язання і бути більш впливовим гравцем у регіоні.

Отже, завдячуючи активному співробітництву у сфері гуманітарної дипломатії, турецький уряд може: незважаючи на обмеженість своїх ресурсів, мати більш широке уявлення щодо порядку денного в країнах Близького Сходу та здійснювати вплив на його формування; окремо використовуючи інструментарій гуманітарної дипломатії, посилювати взаємозалежність із країнами регіону, а також закривати певні безпекові питання, як це відбувається в Сирії, Лівії та Палестині.

Список використаної літератури

1. Altunisik M. Turkey as an "Emerging Donor" and the Arab Uprisings. *Mediterranean Politics*. 2014. Vol. 19, No. 3. P. 333–350.
2. Altunışık M. B. Turkey's Relations with Egypt and Saudi Arabia: From Hopes of Cooperation to the Reality of Conflict. Tol G., Dumke D. (eds.) *Aspiring Powers, Regional Rivals. Turkey, Egypt, Saudi Arabia, and the New Middle East*. New York : The Middle East Institute, 2019.
3. Yeşilyurt N., Akdevelioğlu A. Turkey's Middle East Policy under the JDP Rule. *The Turkish Yearbook of International Relations*. 2009. Vol. 44. P. 39–69.
4. Sánchez Tapia F. The balancing act of Turkish foreign policy. *IEEE Analysis Paper*. 2022. No. 31.
5. Barnett M. N. *Empire of Humanity: A History of Humanitarianism*. Ithaca, NY : Cornell University Press, 2011.
6. Binder A., Erten C. *From Dwarf to Giant: Turkey's Contemporary Humanitarian Assistance*. Berlin : Global Public Policy Institute, 2013.
7. Turhan H. The Role of Faith-Based Non-Governmental Organizations in Turkey's Humanitarian Aid Policy and Practice. P. 188.
8. Tremblay P. Diyanet flexes its muscles to back Erdogan's soft power in Syria. *Al-Monitor*. 2018. URL: <https://www.al-monitor.com>
9. Turhan H. The Role of Faith-Based Non-Governmental Organizations in Turkey's Humanitarian Aid Policy and Practice. P. 190.
10. Akıllı E., Çelenk B. TİKA's Soft Power: Nation Branding in Turkish Foreign Policy. *Insight Turkey*. 2019. Vol. 21, No. 3.

11. Erkan H. TİKA: Developments Assistances as A Case of Implementing Soft Power In Turkish Foreign Policy : Unpublished Master Thesis. İstanbul : Sabancı University Social Sciences Institute, 2016.
12. Hava Y. F. In The Context of TİKA Use of Soft Power in Turkish Foreign Policy and Balkans : Unpublished Master Thesis. Çanakkale : Onsekiz Mart University Social Sciences Institute, 2016.
13. Turkey Development Assistance Report 2023. URL: <https://tika.gov.tr/wp-content/uploads/2025/05/TURKIYE%20DEVELOPMENT-ASSISTANCE-REPORT-2023-ENG-final.pdf>
14. TİKA. TİKA Annual Report. 2022. URL: <http://www.tika.gov.tr/>
15. TİKA. TİKA Annual Report. 2021. URL: <http://www.tika.gov.tr/>
16. TİKA. TİKA Annual Report. 2020. URL: <http://www.tika.gov.tr/>
17. TİKA. TİKA Annual Report. 2019. URL: <http://www.tika.gov.tr/>
18. Davutoğlu A. Turkey's humanitarian diplomacy: objectives, challenges and prospects. Nationalities Papers: The Journal of Nationalism and Ethnicity. 2013. Vol. 41, No. 6. P. 865–870.

TURKEY'S HUMANITARIAN DIPLOMACY IN THE MIDDLE EAST AMID REGIONAL CRISES (2020–2025)

Viacheslav Musiienko

Taras Shevchenko National University of Kyiv,

Volodymyrska Str., 60, 01033, Kyiv, Ukraine

ORCID ID: 0009-0002-4523-935X

In recent years, Turkey has significantly strengthened its presence in the Middle East, using not only traditional foreign policy instruments, but also elements of 'soft power'. Among them, humanitarian diplomacy occupies a special place. It is a targeted policy of providing assistance to affected countries and regions while promoting Turkey's international image and strategic interests. Humanitarian policy plays an important role in Turkey's foreign policy, as the country sees itself as a mediator that can share its experience and help resolve various humanitarian crises. Between 2020 and 2025, Turkey's humanitarian activities intensified significantly due to prolonged armed conflicts (Syria, Yemen, Libya, Palestine), economic instability, the refugee crisis and the consequences of natural disasters in the region. During the bipolar system of international relations, the Turkish government sought to establish cooperation, but the Baghdad Pact it created, which was supposed to unite countries to solve problems together, was a failure. However, it provided Turkey with invaluable experience, which it is now implementing through humanitarian diplomacy, but no longer in a way that can be described as multilateral. Now it is bilateral in nature.

The article will focus on the role of the Turkish Cooperation and Coordination Agency (hereinafter referred to as TİKA), which has been operating for more than 30 years as a separate instrument within the framework of Turkey's humanitarian diplomacy in many Middle Eastern countries, helping to overcome the extremely complex challenges these countries face. The article will analyse the activities of this organisation, as well as other organisations that have become successful instruments of Turkey's soft power in the implementation of its foreign policy objectives.

Therefore, the main objective of this article is to analyse Turkey's humanitarian diplomacy as a foreign policy instrument in 2020–2025, which will make it possible to identify how Turkey's humanitarian initiatives contribute to the achievement of its foreign policy goals in the region and assess the effectiveness of this instrument in strengthening Ankara's influence in the Middle East.

Key words: Turkish foreign policy, soft power, TİKA, Turkish Council, Middle East, instruments of Turkish foreign policy, Diyanet.

УДК 342.84:004.67

DOI <https://doi.org/10.30970/PPS.2025.61.50>

ВИКОРИСТАННЯ DIGITAL-ТЕХНОЛОГІЙ У ФОРМУВАННІ ВИБОРЧОГО ПРОЦЕСУ

Ольга Науменко

*Київський національний економічний університет імені Вадима Гетьмана,
Навчально-науковий інститут «Юридичний інститут КНЕУ»,
кафедра політичних технологій,
бул. Юрія Іллєнка, 81, 04050, м. Київ, Україна*

У статті розглядається сутність використання digital-технологій у формуванні виборчого процесу. Важливою технологією є електронне голосування, а саме застосування електронних технологій щодо відбору чи підрахунку голосів під час виборів.

Продемонстровано особливості впровадження світового досвіду цифрових технологій у виборчий процес, який є різностороннім, підкріплюючи глобальний тренд щодо запровадження цифрових виробів. Цей процес займає всі етапи організації виборів, починаючи від ведення реєстру громадян, які мають право голосу, до створення списків виборців і реєстрації кандидатів до безпосереднього голосування і визначення результатів волевиявлення.

Проаналізовано Рекомендації CM/Rec(2017)51 Комітету міністрів Ради Європи до держав-членів про стандарти електронного голосування, що право голосу лежить в основі демократії, тому всі канали для голосування, в тому числі електронні, повинні відповідати принципам демократичних виборів і референдумів.

Перевагами застосування цифрових технологій у виборчому процесі є: відповідність системи координації виборців; подолання проблеми неосвіченості електорату; гарантування швидкого підрахунку голосів; швидке надсилання результатів підрахунку голосів від виборчих дільниць до центральної виборчої комісії; спроможність надання користувачам більше гнучкості та можливостей; технології у виборах поліпшують адміністративну ефективність.

Значна увага приділяється особливостям вивчення впливу цифрових технологій на політичні процеси, які вченими зазначено в кількох напрямках: онлайн-реклама, політична комунікація, важливість щодо формування порядку денного і політичної активності громадян, потенціал і ризики застосування штучного інтелекту в державі. Розглянуто досвід, що найбільш «технологічно просунутими» були президентські вибори у США 2016 р., в яких за президентське крісло змагалися Д. Трамп і Г. Клінтон. Кандидати активно застосовували соціальні мережі під час виборчої кампанії: традиційні – Facebook і Twitter, а, зокрема, Pinterest, надав можливість Г. Клінтон охопити відповідну цільову аудиторію з-поміж жінок.

Досліджено ключові аспекти запровадження цифрових технологій та їх використання під час виборчого процесу України, що допоможе провести післявоєнні вибори з дотриманням усіх демократичних стандартів та принципів, надаючи можливість голосувати всім громадянам, які мають право голосу.

Ключові слова: digital-технології, виборчий процес, електронне голосування, соціальні мережі, електронна ідентифікація, демократичні стандарти.

Цифрові технології сприяють ефективності в багатьох сферах життя, включаючи вибори. Запровадження інформаційно-комунікаційних технологій у виборчий процес спричиняє зацікавлення і хвилювання з-поміж виборців і практиків. Натепер у світі більшість органів управління виборчими процесами застосовують нові виборчі технології задля вдо-

сконалення виборчого процесу. Такими технологіями є застосування засобів автоматизації офісу – від роботи з текстами й електронними таблицями до складніших засобів оброблення даних, як-от системи управління базами даних, оптичне сканування і геоінформаційні системи. Важливою технологією є електронне голосування, а саме застосування електронних технологій щодо відбору чи підрахунку голосів [3, с. 4].

Впровадження світового досвіду цифрових технологій у виборчий процес є різностороннім, що підкріплює глобальний тренд щодо запровадження цифрових виробів. Цей процес займає всі етапи організації виборів, починаючи від ведення реєстру громадян, які мають право голосу, до створення списків виборців і реєстрації кандидатів до безпосереднього голосування і визначення результатів волевиявлення [2, с. 117].

Відповідно до Рекомендацій СМ/Rec(2017)51 Комітету міністрів Ради Європи до держав-членів про стандарти електронного голосування, право голосу лежить в основі демократії, тому всі канали для голосування, в тому числі електронні, повинні відповідати принципам демократичних виборів і референдумів.

З огляду на роботу Спеціального комітету експертів із правових, операційних і технічних питань, встановлено Стандарти електронного голосування (CANVE), а також Рекомендація Rec(2004)11 від Комітету міністрів із завданням оновлення. У ній рекомендовано урядам держав-членів під час запровадження, перегляду чи оновлення національного законодавства таку практику у сфері електронного голосування: 1) поважати всі принципи демократичних виборів та референдумів; 2) оцінювати та протидіяти ризикам за допомогою відповідних заходів, зокрема щодо тих ризиків, які є специфічними для каналу електронного голосування; 3) тримати під контролем власну політику та досвід електронного голосування, зокрема, як і до чого, в якій мірі положення цієї рекомендації реалізуються, щоб забезпечити Раді Європи основою для проведення принаймні оглядових нарад щодо виконання цієї рекомендації кожні два роки після його прийняття [7].

Свою чергою в Стандартах до електронного голосування зазначено, що: виборчий інтерфейс системи електронного голосування повинен бути простим для розуміння та використання всіма виборцями; система електронного голосування має бути адаптована до людей з обмеженими можливостями; якщо на одних і тих самих виборах чи референдумі використовуються електронні та неелектронні канали голосування, має бути безпечний і надійний метод агрегування всіх голосів і обчислення результату; має бути унікальна ідентифікація виборців; система електронного голосування надає користувачеві доступ лише після автентифікації його як особи за допомогою право голосу. Щодо вільного виборчого права, то система голосування або будь-який неправомірний вплив не повинні впливати на наміри виборця щодо таємного виборчого права, електронне голосування організовується таким чином, щоб забезпечити дотримання таємниці голосування на всіх етапах процедури голосування [7].

Взаємодія і конкурентна боротьба між політичними акторами переходять в цифровий простір на глобальному, регіональному і локальному рівнях. Подібні процеси відбуваються як у державних, так і недержавних інститутах. Завдяки технологіям актори спроможні розробляти власну політику в цифровому просторі, що може бути середовищем взаємовигідної кооперації чи інформаційної війни. Соціальні мережі у власному розвитку набувають усе більшої варіативності через політичний активізм, протестні рухи та функціонування політичних акторів [6, с. 32; 34].

Щодо політичної участі цифрові технології впливають у багатьох аспектах. Застосування штучного інтелекту у сфері державних послуг є одним із напрямків дослідження

впливу технологій на політику, зокрема застосування таких цифрових технологій у державному управлінні, як електронне урядування чи «цифрова бюрократія».

Вивчення впливу цифрових технологій на політичні процеси вченими зазначено в кількох напрямках: онлайн-реклама, політична комунікація, важливість щодо формування порядку денного і політичної активності громадян, потенціал і ризики застосування штучного інтелекту в державі. Дослідники вивчають питання цифровізації дипломатії і державного апарату [6, с. 33–34].

Найбільш «технологічно просунутими» були президентські вибори у США 2016 р., в яких за президентське крісло змагалися Д. Трамп і Г. Клінтон. Кандидати активно застосовували соціальні мережі під час виборчої кампанії: традиційні – Facebook і Twitter. Зокрема, Pinterest надав можливість Г. Клінтон охопити відповідну цільову аудиторію з-поміж жінок. Кандидати застосовували технології реєстрації виборців, аналітику великих даних, формували мобільні застосунки, що надало можливість отримати не лише загальні дані щодо віку, матеріального стану і культурних особливостей потенційних виборців, а й змодельовати агітаційні повідомлення на основі інформації про контент, який є переважним для користувачів, виконати аналіз їх пошукових запитів і навіть опублікованих ними коментарів. Результатом цієї політичної кампанії було нагромадження приватних даних мільйонів користувачів Facebook без їх згоди, які надалі використовувалися, але при цьому виникали дискусії щодо легітимності на виборах Д. Трампа [4, с. 3].

Вперше інтернет-голосування застосовувалося у 2000 р. в США для обов'язкових політичних виборів. Пізніше такі голосування почали запроваджувати більше країн, серед яких найбільш стабільно застосовують його впродовж декількох виборів/референдумів: Естонія, Канада, Франція, Швейцарія, причому в Естонії запроваджено голосування в інтернеті для всього електорату [3, с. 8].

Застосування цифрових технологій у виборчому процесі має низку переваг. По-перше, це відповідність системи координації виборців, оскільки цифрові технології спрощують процес формування реєстрів. Проблема оновлення і перехресної перевірки виборчих списків у паперовому варіанті посилює ризики включення померлих виборців чи однієї ж і тієї особи в кількох списках, тим самим формуючи можливості щодо фальсифікації виборів. Цифрові технології дозволяють перевірити особу виборця. Для прикладу, в країнах третього світу реєстр виборців складно структурований, тому саме електронні технології в день виборів дозволяють отримати спеціальну картку виборця. Зокрема, електронна ідентифікація є необхідною в системі електронного голосування віддалено чи на виборчій дільниці. В окремих країнах присутня самоідентифікація виборця, без потреби документу про посвідчення особи. Деякі інші країни мають вимогу щодо спеціальної системи ідентифікації виборців. Електронне голосування значно поширене і автоматизоване там, де здійснюється в інтернеті чи по телефону, дані системи ідентифікації є основними в забезпеченні спроможності голосувати лише виборцям. Існують такі типи ідентифікаційних систем: електронні посвідчення особи; оцифрована фотографія; персональні номери (PIN-коди); штрих-кодування; інфраструктура відкритих ключів /електронні підписи; паролі.

По-друге, перевагою є подолання проблеми неосвіченості електорату. Оскільки, багато держав є неписьменними, то це посилює частоту недійсних голосів, коли виборці не зможі особисто читати бюлетені. Електронне голосування засобом машин спроможне усунути цю проблему, виборцю залишається активувати кнопку поряд із відповідним логотипом партії, яка досить розрекламована під час виборчих кампаній.

По-третє, застосування цифрових технологій у виборах гарантує швидкий підрахунок голосів, який відбувається за використання системи електронного сканування, що

перетворює дані, які занотовані вручну на папері, в електронну форму. Це зменшує виникнення людських помилок у підрахунку та сприяє економії фінансів щодо оплати праці працівників виборчих дільниць.

По-четверте, відбувається швидке надсилання результатів підрахунку голосів від виборчих дільниць до центральної виборчої комісії та їх агрегування щодо одержання загальних результатів.

По-п'яте, користувачам надається більше гнучкості й можливостей. Легітимність електронного процесу можлива за використання цифрових технологій як альтернативного способу волевиявлення. Недемократичною вважається повністю заміна класичної виборчої системи на електронну, це може дискримінувати категорію виборців без наявних технічних навиків.

По-шосте, технології у виборах поліпшують адміністративну ефективність, знижуючи довгострокові витрати і поліпшуючи політичну прозорість.

Практичний досвід інтернет-голосування виявив певні проблеми: відсутність прозорості; негативний вплив упевненості щодо процесу з боку виборців; відсутність ясності для неписьменних чи неосвічених щодо процесу виборів; потреба в проведенні широкомасштабної освіти виборців, методи її застосування та її вплив на процес; труднощі щодо аудиту результатів [3, с. 7–8].

Загрозами для основних засад свободи волевиявлення є розбудова прицільної та ефективної кампанії, що базується на масивних персональних даних користувачів. Такий виклик спричиняє складнощі щодо неспроможності повною мірою врегульовувати онлайн-інструменти на державному рівні. Під час застосування таких традиційних медіа, як телебачення, політичну рекламу спроможна побачити вся виборча аудиторія, щодо якої відбувається трансляція відповідного каналу. Ця реклама поширюється впродовж виборчого періоду, який передбачено законодавством. Якщо правила висвітлення виборів і агітації порушуються, то певні національні органи швидко здійснюють реагування, відслідковуючи замовника і застосувавши відповідні заходи для притягнення його до відповідальності. До агітації іноземними гравцями теж застосовується заборона щодо поширення політичної реклами.

Онлайн-реклама, на противагу телевізійної або опублікованої в друкованих медіа, зосереджена на вузьких категоріях виборців та не потрапляє до новинних стрічок нерелевантних виборців. Оскільки онлайн-реклама не має кордонів і часових обмежень, то є неможливим відслідковування категорій осіб для таргетування, що спричиняє проблему зловживання онлайн-інструментами з боку зловмисних гравців.

Такі виклики є досить актуальними і для України, оскільки держава-агресор постійно застосовує цифрові технології щодо поширення пропаганди війни, дезінформації, розпалюючи ворожнечу із закликами щодо проведення псевдореферендумів на тимчасово окупованих територіях.

Через воєнний стан наразі в Україні заборонено проведення виборів, практика попередніх кампаній і тенденцій сьогодення становлять необхідність запровадження правового регулювання, що гарантуватиме прозорість, доброчесність і справедливість виборчого процесу в онлайн-вимірі. Зважаючи на наданий Україні статус держави-кандидата на вступ до Європейського Союзу, це законодавство необхідно приймати з огляду на чинні міжнародні стандарти і законодавство ЄС щодо цифрових послуг, яке нині активно запроваджується і розвивається [4, с. 4].

Цифрову трансформацію процесу формування і ведення списку виборців в Україні було запроваджено у 2020 р., коли згідно з Постановою ЦВК Про Порядок подання

виборцем заяви про уточнення попереднього списку виборців на звичайній виборчій дільниці з використанням мережі Інтернет [5] заяви впроваджувалися уточненням даних попереднього списку виборців онлайн-способом. Також згідно з Виборчим кодексом України 2019 р. на законодавчому рівні встановлено процес передачі дільничним виборчим комісіям списків виборців тільки в електронному вигляді, [1; 2, с. 121].

Відповідно до Європейського підходу в Плані дій щодо Європейської демократії від 3 грудня 2020 р., акцентовано на тому, що розвиток нових технологій сприяв переміщенню політичними гравцями власних агітаційних кампаній із застосуванням інтернету, що усунуло ЄС від відслідковування шляхів фінансування політичної агітації та притягнення винних до відповідальності в разі виявлення порушення. Особливу загрозу становить маніпулювання виборцями, яке здійснюють політичні актори задля отримання результату голосування на власну користь.

У Плані Дій щодо Європейської демократії підкреслено, що через появу цифрових інструментів є можливість поєднання персональних даних і штучного інтелекту за допомогою техніки мікротаргетингу та психологічного профілювання. Політична агітація направлена на виборця із застосуванням його особистої інформації, наполягаючи на суперечливих наративах.

За детального аналізу документів на рівні Європейського Союзу, виділяють такі основні тактики, які застосовуються для маніпулювання громадською думкою та які Європейський Союз розглядає як загрози доброчесності виборчих процесів: поширення дезінформації; координована неавтентична поведінка; створення та застосування дипфейків; зловживання політичною рекламою; мікротаргетинг; зловживання алгоритмами онлайн-платформ; маніпулятивні опитування [4, с. 5–7].

ІТ-аналітики й експерти з кібербезпеки виступають проти запровадження цифрового голосування, визначаючи на етапі цифрової ідентифікації виборця певні перешкоди і проблеми: будь-яке програмне забезпечення і смартфони є вразливими; система ідентифікації виборців засобом MobileID (BankID) має обмеження щодо кола громадян, які беруть участь у голосуванні, оскільки багато українців не мають таких ідентифікаторів; за голосування в мобільному додатку існує проблема в нерозвинутій контрактній системі взаємодії з мобільними операторами, переважна більшість громадян використовує pre-paid-пакети; необхідна сертифікація інформаційно-комунікаційних технологій, що використовуватимуться на виборах, адже наразі відсутній глобальний технічний стандарт щодо цього; система SmartID здійснює не людина, а її смартфон; перебої в мобільному зв'язку та в інтернеті в день виборів можуть зробити неможливим волевиявлення виборців.

Швидкий розвиток цифрових технологій дозволяє подолати такі технічні недосконалості. Цифрова трансформація виборчого процесу є важливим трендом сучасних моделей реформування національних виборчих систем у всьому світі. Використання цифрових технологій під час виборчого процесу допоможе Україні провести післявоєнні вибори за дотриманням усіх демократичних стандартів та принципів, надаючи можливість у голосуванні всім громадянам, які мають право голосу [2, с. 122].

Отже, розвиток digital-технологій щодо формування виборчого процесу набуває все більшого вдосконалення та використання. Фахівці з кібербезпеки зазначають, що електронне голосування має як свої переваги, так і проблеми та перешкоди. На рівні Європейського Союзу розроблено низку документів і рекомендацій щодо доброчесності виборчих процесів та стандартів електронного голосування. Для України є необхідним запровадження правового регулювання, що гарантуватиме прозорість, доброчесність і справедливість виборчого процесу в онлайн-вимірі.

Список використаної літератури

1. Виборчий кодекс України : Кодекс від 19 грудня 2019 року № 396-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/396-20#Text> (дата звернення: 31.07.2025).
2. Гусаревич Н. Забезпечення реалізації активного виборчого права шляхом застосування цифрових технологій під час виборчого процесу. *Аспекти публічного управління*. 2023. Том 11. № 3. С. 116–125. DOI: <https://doi.org/10.15421/152343>.
3. Жаровська І.М., Ковальчук В.Б. Цифрові технології у виборчому процесі: теоретичні аспекти відповідності демократичним стандартам. *Journal «ScienceRise: Juridical Science»*. 2020. № 4 (14). С. 4–10. DOI: [10.15587/2523-4153.2020.218559](https://doi.org/10.15587/2523-4153.2020.218559).
4. Людва А., Дворовий М. Цифрові технології та виборчий процес: стандарти ЄС на захисті демократичного вибору. Аналітичний звіт. Київ : ГО «Лабораторія цифрової безпеки», 2022. 30 с. URL: <https://dslua.org/wp-content/uploads/2022/10/TSyfrovi-tekhnohii-ta-vyboryu-protses.pdf> (дата звернення: 22.06.2025).
5. Про Порядок подання виборцем заяви про уточнення попереднього списку виборців на звичайній виборчій дільниці з використанням мережі «Інтернет» : Постанова Центральної виборчої комісії від 25 серпня 2020 року № 201. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0201359-20#Text> (дата звернення: 31.07.2025).
6. Шманатов М.С. Цифрові технології як фактор впливу на політичні процеси: спроба концептуалізації. *Вісник Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна. Серія : «Питання політології»*. 2021. Випуск 40. С. 29–37. DOI: [10.26565/2220-8089-2021-40-04](https://doi.org/10.26565/2220-8089-2021-40-04).
7. Recommendation CM/Rec 51 of the Committee of Ministers to member States on standards for e-voting (2017). Adopted by the Committee of Ministers on 14 June 2017 at the 1289th meeting of the Ministers' Deputies. URL: <https://rm.coe.int/0900001680726f6f>

**THE USE OF DIGITAL-TECHNOLOGIES IN SHAPING
THE ELECTORAL PROCESS****Olha Naumenko**

*Kyiv National Economic University Named After Vadym Hetman,
Institute of Law, Department of Political Technologies,
Yuriy Ilyenka str., 81, 04050, Kyiv, Ukraine*

The article examines the essence of the use of digital-technologies in the formation of the election process. An important technology for elections is electronic voting, namely, the use of electronic technologies for the selection or counting of votes.

The peculiarities of the implementation of the world experience of digital technologies in the election process, which is versatile, have been demonstrated, reinforcing the global trend regarding the introduction of digital products. This process covers all stages of election organization, starting from keeping a register of citizens who have the right to vote, to creating voter lists and registering candidates to direct voting and determining the results of the election.

Recommendations CM/Rec(2017)51 of the Committee of Ministers to member states on electronic voting standards were analyzed, that the right to vote is the basis of democracy, therefore, all channels for voting, including electronic voting, must comply with the principles of democratic elections and referenda.

The advantages of using digital technologies in the election process are: conformity of the voter coordination system; overcoming the problem of ignorance of the electorate; guaranteeing a quick vote count; quick sending of vote counting results from polling stations to the central election commission; the ability to provide users with more flexibility and opportunities; technologies in elections improve administrative efficiency.

Considerable attention is paid to the peculiarities of the study of the influence of digital technologies on political processes, which are indicated by scientists in several directions: online advertising, political communication, the importance of forming the agenda and political activity of citizens, the potential and risks of the use of artificial intelligence in the state.

The experience that the most technologically advanced were the presidential elections in the USA in 2016, in which D. Trump and H. Clinton. Candidates actively used social networks during the election campaign: traditional ones – Facebook and Twitter, in particular, Pinterest, provided an opportunity for H. Clinton to reach the appropriate target audience among women.

The key aspects of the introduction of digital technologies and their use during the electoral process of Ukraine have been studied, which will help to hold post-war elections in compliance with all democratic standards and principles, giving the opportunity to vote to all citizens who have the right to vote.

Key words: digital-technologies, election process, electronic voting, social networks, electronic identification, democratic standards.

УДК 321.304

DOI <https://doi.org/10.30970/PPS.2025.61.51>

АНАЛІЗ ЕФЕКТИВНОСТІ ВИКОРИСТАННЯ ГУМОРУ В ПОЛІТИЧНОМУ ДИСКУРСІ УКРАЇНСЬКИХ ПОЛІТИКІВ У МЕРЕЖІ X.COM

Злата Осіпова

*Маріупольський державний університет,
кафедра політології та міжнародних відносин,
вул. Преображенська, 6, 03037, м. Київ, Україна*

Повномасштабне вторгнення Росії в Україну суттєво трансформувало характер політичного дискурсу, поставивши перед українськими політиками нові виклики щодо ефективної комунікації із суспільством в цифровому середовищі. В умовах війни політична комунікація виконує не лише інформаційно-аналітичну, а й мобілізаційну та психологічну функції. Одним з інструментів, що набув особливої актуальності в цей період, став гумор, який традиційно виконує роль засобу зниження напруги, критики опонентів, делегітимізації агресора та консолідації громадської думки. У запропонованій статті проаналізовано ефективність використання гумористичного контенту українськими політиками в мережі X.com (колишній Twitter) протягом перших двох років повномасштабної війни – з лютого 2022 по лютий 2024 року.

У дослідженні застосовано змішаний методологічний підхід, що включає як кількісні, так і якісні методи аналізу: контент-аналіз 19 727 твітів десяти політичних діячів та розрахунок коефіцієнта взаємодії (Engagement Rate) для гумористичних і звичайних публікацій. Ефективність оцінювалася через коефіцієнт взаємодії, що враховує лайки та репости стосовно кількості підписників. Результати показали, що гумористичні дописи у 8 з 10 випадків демонструють суттєво вищий рівень залученості аудиторії (середнє перевищення ER – 159%).

Виявлено чотири типи найбільш ефективного гумору: самоіронічний (В. Кличко, П. Порошенко), дипломатичний тролінг (С. Кислиця, Д. Кулеба), сарказм (В. Зеленський) та символічно-візуальний (А. Єрмак). Отримані результати демонструють значний потенціал гумору як інструменту політичної комунікації в умовах війни, водночас підкреслюючи залежність його ефективності від стилю політика, професійного використання та врахування специфіки аудиторії.

Ключові слова: політичний гумор, соціальні мережі, X.com, політична комунікація, політичний дискурс.

Повномасштабне російське вторгнення в Україну кардинально змінило характер політичного дискурсу, поставивши перед українськими політиками нові виклики щодо ефективної комунікації з суспільством. В умовах війни політичний дискурс набуває особливої ваги як інструмент мобілізації громадськості та політичної участі, підтримки міжнародної комунікації та інформаційної протидії агресору, виходячи за межі традиційної підтримки електоральних рейтингів.

Політичний дискурс – це складна система комунікативних практик, що формує й транслює політичні смисли через різноманітні мовленнєві акти [1, с. 12]. Його сучасною особливістю є медіатизація – процес, за якого політичні повідомлення адаптуються до логіки функціонування медійних платформ [2, с. 20]. У цьому контексті особливої актуальності набуває використання різних комунікативних інструментів, зокрема політичного гумору.

Гумор у політичному дискурсі традиційно виконує кілька функцій: зниження напруги, критика опонентів, консолідація однодумців та привернення уваги до важливих питань. В умовах війни ці функції набувають особливого значення, оскільки гумор може

служити інструментом психологічної та інформаційної протидії, підтримки морального духу та соціально-політичного активізму, а також делегітимізації агресора, однак його ефективність у цифрових платформах потребує подальшого теоретичного й емпіричного осмислення.

Як слушно зазначають грецькі дослідниці В. Тсакона та Д. Попа [3, с. 25], гумор дає політикам можливість переконати інших, використовуючи додаткові інструменти впливу, що включають емоції та інші психологічні ефекти. Те, чого політики не можуть досягти силою раціональних аргументів, вони можуть досягти за допомогою гумору. На думку дослідниць, гумор виступає не лише розважальним елементом, а й засобом конструювання політичної реальності, здатним впливати на сприйняття подій і формування громадської думки.

Водночас більшість дослідників політичного гумору доходять висновку, що такий гумор не є універсально ефективним інструментом і його вплив значною мірою залежить від контексту, статусу мовця, аудиторії та комунікативної ситуації. Це особливо чітко простежується в працях Джона Морреалла, Дж. Мейер та Дж. Комптона [4; 5; 6], які підкреслюють амбівалентність функцій гумору: з одного боку, він може підвищити зацікавленість політичними темами, зміцнити імідж політика та зробити складні меседжі доступнішими, а з іншого – створити образ несерйозності або навіть знизити довіру до політичної фігури, якщо його використання не підкріплене авторитетом.

Ця дискусія підводить нас до постановки дослідницького питання, яке спрямоване на перевірку запропонованої гіпотези: високий коефіцієнт взаємодії з гумористичними публікаціями зумовлений не лише жанровими особливостями контенту, а й комунікативною позицією мовця, зокрема його політичною впізнаваністю та стилем цифрової взаємодії.

Крім аналізу взаємозв'язку між типом контенту та реакцією аудиторії, в дослідженні здійснено методологічну апробацію інструменту перевірки аналітичної ефективності коефіцієнта взаємодії (Engagement Rate) у цифровому політичному дискурсі.

Політичний дискурс в умовах війни значною мірою перемістився в цифровий простір, де соціальні мережі стали ключовими платформами для швидкого поширення інформації, формування наративів та взаємодії з аудиторією в режимі реального часу.

Одним із важливих майданчиків для політичної комунікації українських політиків з початком повномасштабного вторгнення стала соціальна мережа X.com (колишній Twitter). Попри відносно невелику кількість українських користувачів – близько 595,9 тис. станом на 2023 рік – платформа завдяки своїм технічним можливостям та глобальному охопленню забезпечує створення складної комунікативної структури. Вона включає персональне спілкування, взаємодію між підписниками та тематичні обговорення через хештеги, перетворюючи X.com на ефективний інструмент поширення інформації, формування громадської думки та міжнародної політичної комунікації.

Метою дослідження є визначення ефективності використання гумору в політичній комунікації українських політиків у соціальній мережі X.com та аналіз впливу гумористичного контенту на рівень залученості цільової аудиторії політиків до політичного дискурсу в соціальних мережах в перші два роки повномасштабного російського вторгнення (з лютого 2022 року по лютий 2024 року).

Дослідження базується на комплексній методології, що поєднує кількісний та якісний підходи. Формування вибірки здійснювалося за стратифікованим принципом з метою забезпечення репрезентативності різних рівнів політичної системи та комунікативних стратегій. Критеріями відбору слугували: (1) кількість підписників понад 100 тис. осіб; (2) мінімум 100 публікацій за досліджуваний період; (3) регулярність публікацій; (4) дво-

мовна комунікаційна стратегія; (5) функціональне представництво різних гілок влади та політичних сил.

Додатковим критерієм для перевірки гіпотези дослідження став рівень політичного впливу, який визначався за здатністю приймати або впливати на прийняття значущих політичних рішень та формувати політичний порядок денний на момент проведення дослідження.

Згідно з нашою гіпотезою, ефективність гумору як інструменту політичної комунікації є вищою в політиків, які мають реальний політичний вплив (тобто є чинними або нещодавно активними державними діячами, котрі впливають на прийняття рішень або виступають важливими голосами в міжнародній комунікації). Передбачається, що гумор у поєднанні з політичним авторитетом здатен посилити вплив на аудиторію, а отже, забезпечити вищі показники залученості (вищу кількість лайків, репостів та коментарів).

Таким чином, вибірка охопила політиків різних рівнів (державний, міжнародний, місцевий) та політичних сил, серед яких: Володимир Зеленський, Михайло Подоляк, Петро Порошенко, Дмитро Кулеба, Антон Геращенко, Віталій Кличко, Арсеній Яценюк, Андрій Єрмак, Сергій Кислиця та Інна Совсун.

За допомогою Python та бібліотеки *twikit* було проаналізовано 19 727 твітів за період з лютого 2022 по лютий 2024 року. До аналізу включались лише авторські твіти та ретвіти з власними коментарями.

До фінальної вибірки увійшли твіти, відібрані шляхом аналізу тематичного та гумористичного контенту. Класифікація гумористичного контенту здійснювалася на основі комплексної системи критеріїв, що включає лінгвістичні маркери (іронія, сарказм, гра слів), стилістичні прийоми (самоіронія, гіпербола, алюзії), візуально-емоційні індикатори (гумористичні емодзі, меми) та функціональну спрямованість (делегітимізація, консолідація, зниження напруги).

Хоча ми не ставили перед собою задачу вибирати семантику твітів про війну, але, враховуючи визначені часові межі, гумористичний контент, що трансливався авторами, стосувався, з невеликими виключеннями, перебігу воєнних дій та зовнішньополітичної ситуації. Ми застосували елементи контент-аналізу, який є змішаним методом за Майрінгом [7], щоб зробити якісні висновки, вивчаючи зміст і ключові семантичні елементи висловлювань політиків.

Із загального масиву твітів були відібрані ті, що містять різні форми гумору: іронію, сарказм, сатиру та інші гумористичні прийоми. До вибірки увійшли публікації двома мовами – українською та англійською, оскільки більшість політиків ведуть двомовну комунікацію. Загалом було ідентифіковано 335 гумористичних твітів із масиву в 19 941 твіт.

Важливо зазначити, що ми не проводили детальний аналіз аудиторії політиків через її різноманітність і складність точної сегментації. Хоча платформа X.com часто використовується для комунікації із зовнішньою аудиторією, значна частина повідомлень політиків транслюється на внутрішню українську аудиторію, враховуючи практику репостів українськими медіа та користувачами інших соціальних мереж (таблиця 1).

Для оцінювання ефективності гумористичних твітів у політичній комунікації ми вибрали метрику Engagement Rate (коефіцієнту взаємодії, далі – ER) як ключовий показник, що дозволяє кількісно оцінити рівень сприйняття та залученості аудиторії [8; 4]. Вибір цієї методики зумовлений її комплексним підходом до оцінення взаємодії користувачів із контентом. ER враховує різні типи взаємодії аудиторії з публікаціями, зокрема лайки, які відображають емоційну реакцію та схвалення контенту, та репости, що демонструють

Таблиця 1

Ім'я політика, посилання на акаунт	Підписники станом на 01.11. 2024 р.	Твіти за обраний період	Гумористичні твіти	Відсоток від заг. кількості
Володимир Зеленський https://x.com/ZelenskyUa	7,4 млн	3013	14	0,5%
Михайло Подоляк https://x.com/Podolyak_M	1,7 млн	2843	51	1,9%
Петро Порошенко https://x.com/poroshenko	1,3 млн	1946	38	2%
Дмитро Кулеба https://x.com/DmytroKuleba	1,1 млн	1392	13	0,9%
Антон Геращенко https://x.com/Gerashchenko_en	625,2 тис.	2533	57	2,3%
Віталій Кличко https://x.com/Vitaliy_Klychko	619 тис.	102	3	2,9%
Арсеній Яценюк https://x.com/Yatsenyuk_AP	538,7 тис.	400	6	1,5%
Андрій Єрмак https://x.com/AndriyYermak	242 тис.	3962	50	1,4%
Сергій Кислиця https://x.com/SergiyKyslytsya	189,7 тис.	2188	87	4%
Інна Совсун https://x.com/InnaSovsun	105,1 тис.	1348	16	1,3%

готовність користувачів поширювати інформацію у власних мережах. Комбінація цих метрик дає більш повне розуміння резонансу контенту в соціальних мережах.

Важливою перевагою використання ER є можливість нормалізації даних через урахування розміру аудиторії кожного політика. Це дозволяє проводити порівняльний аналіз ефективності контенту різних авторів незалежно від кількості їхніх підписників, нівелюючи різницю між політиками з великою та малою аудиторією.

Під ефективністю гумористичних твітів ми розуміємо комплекс показників, що включає рівень позитивного сприйняття аудиторією, вірусний потенціал контенту, здатність викликати активну реакцію аудиторії та потенціал поширення політичних меседжів через гумористичний формат. ER дозволяє кількісно оцінити ці якісні характеристики контенту, надаючи можливість об'єктивного порівняльного аналізу різних типів публікацій та відстеження довгострокових трендів у політичній комунікації.

Методика ER є особливо релевантною для дослідження політичної комунікації, оскільки допомагає оцінити ефективність різних комунікаційних стратегій, показує реальний відгук аудиторії на політичні меседжі та дозволяє визначити найбільш ефективні формати комунікації. Через аналіз ER ми можемо оцінити емоційний відгук на контент, готовність аудиторії взаємодіяти з повідомленням, рівень залученості до політичного дискурсу та ефективність гумору як інструменту політичної комунікації.

Використання методики Engagement Rate було також вибрано нами через простоту розрахунку та інтерпретації результатів, доступність даних для аналізу та можливості масштабування дослідження. Це дозволяє нам не лише кількісно оцінити якісні характеристики контенту, але й зробити обґрунтовані висновки щодо ефективності використання гумору в політичній комунікації. Тобто ми ставимо перед собою задачу дослідити ефективність гумористичного контенту через призму залученості користувачів, що базується

на припущенні, що вищий рівень залученості свідчить про краще сприйняття контенту аудиторією та його більшу резонансність в інформаційному просторі. Це робить ER оптимальним інструментом для аналізу ефективності гумористичних публікацій у контексті політичного дискурсу.

Процес статистичного аналізу та підрахунку ефективності гумористичних і не гумористичних твітів проходив у три етапи:

1. Розрахунок ER для кожного твіту: $ER = ((\text{кількість лайків} + \text{кількість репостів}) \div \text{кількість підписників}) \times 100\%$;

2. Обчислення середнього ER окремо для гумористичних та не гумористичних твітів кожного політика (Середній ER гумористичних = (Сума ER всіх гумористичних твітів) $\div$ кількість гумористичних твітів. Середній ER звичайних = (Сума ER всіх звичайних твітів) $\div$ кількість звичайних твітів);

3. Визначення відносної різниці між показниками ((Середній ER гумористичних – Середній ER звичайних) $\div$ Середній ER звичайних) $\times 100\%$).

Окремо варто зазначити основні обмеження методології, серед яких: використання фіксованого показника кількості підписників, незначна кількість гумористичних твітів (0,5–4% від загальної кількості), елемент суб'єктивності у визначенні твітів як гумористичних, неможливість урахування зовнішніх факторів та алгоритмів платформи. Одна простота та прозорість методології, попри її обмеження, дозволяє отримати чіткі, кількісно вимірювані результати, які можуть бути відтворені та перевірені іншими дослідниками. Це робить дослідження науково обґрунтованим та практично цінним для розуміння ролі гумору в сучасному політичному дискурсі.

Проведений аналіз ефективності гумористичних твітів демонструє найвищі показники в Президента України Володимира Зеленського [9]. Середній ER гумористичних твітів політика становить 0,94% порівняно з 0,28% для звичайних публікацій (перевищення в 3,33 раза). Гумористичний контент характеризується використанням сарказму та гіркої іронії для підкреслення абсурдності ситуацій: «Сьогодні о 10:30 на під'їздах до Чернігова, Гостомеля та Мелітополя точилися запеклі бої. Люди гинули. Наступного разу я спробую перенести розклад війни, щоб поговорити з #MarioDraghi в певний час. Тим часом Україна продовжує боротьбу за свій народ» [10].

Михайло Подоляк, радник голови Офісу Президента Володимира Зеленського [11] використовує гумор як інструмент критики та дипломатичного тиску. Його ER гумористичних дописів становить 0,29% проти 0,23% звичайних (перевищення в 1,25 раза). Особливо ефективними є саркастичні «словники» та «пояснення», які розкривають подвійні стандарти в міжнародній дипломатії, як-то: «Чесний дипломатичний словник:

«Припинення вогню» – зупинка українського контрнаступу, надання Росії часу відновити ресурси.

«Переговори» – визнання ультиматумів Кремля.

«Дипломатичне врегулювання» – умиротворення агресора, втрата територій.

Може, годі грати в цю словесну гру?» [12]

Комунікація Петра Порошенка як лідера партії «Європейська солідарність» [13] демонструє ефективність гумористичних твітів у 1,74 раза вищу за звичайні (0,25% проти 0,15%). Характерною особливістю є самоіронія щодо власного іміджу, зокрема обігравання звинувачень у корупції через жарти. Коментуючи передачу на фронт чергової партії техніки, Петро Порошенко пише: «Яке відчуття за кермом такого велета? Майже як за кермом Rolls-Royce. Без жартів. Хоч Foden запозичив від авто класу люкс лише двигун, на

фронті мати таку машину – це екстра люкс» [14] або: «Виставляємо на продаж Rolls-Royce з невеличким пробігом. Експлуатувався не на українських і не на російських дорогах. Поки що 😊» [15].

Цей комунікативний прийом схожий із трансформацією обмовки «цинічні бандери» [16] в елемент особистого бренду у 2015 році, що демонструє здатність політика конвертувати потенційно негативні ситуації в позитивний контент.

Дмитро Кулеба, який у досліджуваній період обіймав посаду Міністра закордонних справ [17], показує високу ефективність дипломатичного гумору з ER 1,44% для гумористичних твітів проти 0,66% для звичайних. Його іронія підкреслює контраст між російською пропагандою та реальністю: «Дев'ять місяців тому Путін прагнув знищити Україну за лічені дні. Сьогодні він щасливий їздити на автомобілі по мосту, який сам давно побудував незаконно. Його агресивні амбіції скоротилися. Україна подбає про те, щоб вони і далі зменшувалися, поки не впишуться в кордони Росії» [18].

Аналіз комунікативної стратегії Андрія Єрмака, керівника Офісу Президента України Володимира Зеленського [19] в X.com демонструє унікальний підхід до політичної комунікації завдяки певним стилістичним особливостям, серед яких є розроблення власної системи «емодзі-ребусів», що стала впізнаваним елементом його комунікації. Ключові символи включають:

- 🍉 (кавун) – символ звільнення Херсона;
- 🐷 (свиня) – зневажливе позначення ворога;
- 👁️ – традиційний анонс важливих новин;
- 🍌 та 🦴 – натяки на втрати ворога;
- 🚀 – успішні операції ЗСУ.

«Емодзі-ребуси» отримали значну популярність серед аудиторії, особливо в перший рік повномасштабного вторгнення. За словами самого Єрмака, така стратегія спрямована на підтримку оптимізму та надії в суспільстві: «Чому я став це робити?.. Я думаю, що, по-перше, важливо людям давати надію. Дуже важливо навіть до серйозних речей ставитися з позитивом. Плюс всі ми колись були фанатами кросвордів, ребусів тощо», – зазначив голова Офісу Президента у своєму інтерв'ю [20].

Гумористичні твіти політика показують ER 0,94% проти 0,43% звичайних, використовуючи іронічні паралелі, саркастичні коментарі та гру слів.

Київський міський голова Віталій Кличко не надто активний у мережі X.com (лише 102 дописи за досліджуваний період) [21], проте має 619 тис. підписників. З усіх твітів лише три є гумористичними, але вони показують надзвичайно високу ефективність.

Перший гумористичний твіт: «Вистояти – це не впасти! Готую вислови в наступну книжку:» [22] зібрав понад 40 000 лайків, іронізуючи над власними мемними висловлюваннями. Другий – «Кримський міст таки втомився» (13 000 лайків) [23] доповнювався шаржем із власним зображенням на фоні палаючого Кримського мосту. Третій твіт присвячений Дню Збройних сил України з гумористичною грамотою та «заохочувальним поглядом командира» (10 000 лайків) [24].

Політик відомий своїми обмовками, які стали приводом для мемів, але замість того, щоб уникати цієї теми, він іронізує із себе, навіть випустивши книгу «Хто не чув, той бачить» з власними «афоризмами» [25]. Ця стратегія перетворення потенційно негативних ситуацій у позитивний контент демонструє високий рівень самоіронії та розуміння меметичної культури.

На рівні аналізу даних варто враховувати, що через низьку частотність гумористичних твітів та їх високе охоплення порівняно зі звичайними (1000–3000 лайків проти 10 000–40 000) статистичні показники можуть бути викривленими. Однак це демонструє високий інтерес аудиторії до гумористичного контенту Кличка та готовність реагувати на його гумор.

Сергій Кислиця під час перебування на посаді Постійного представника України при ООН представляє найбільш системний та професійний підхід до використання гумору в політичній комунікації. Постійний представник України при ООН цілеспрямовано використовує гумор як інструмент інформаційної протидії російській агресії, демонструючи найвищий відсоток гумористичного контенту – 4% (табл. 1) серед усіх досліджуваних політиків та ER 1,87% проти 0,62% звичайних твітів (табл. 2).

Таблиця 2

Політик	ER гумористичних	ER звичайних	Відносна різниця
Володимир Зеленський	0,94%	0,28%	+233%
Михайло Подоляк	0,29%	0,23%	+25%
Петро Порошенко	0,25%	0,15%	+74%
Дмитро Кулеба	1,44%	0,66%	+118%
Антон Геращенко	0,68%	0,80%	-15%
Віталій Кличко	3,63%	0,54%	+574%
Арсеній Яценюк	0,04%	0,03%	+45%
Андрій Єрмак	0,94%	0,43%	+120%
Сергій Кислиця	1,87%	0,62%	+200%
Інна Совсун	9,50%	12,264%	22%

С. Кислиця створив унікальний стиль дипломатичного тролінгу, що базується на глибокому знанні контексту. Як зазначає сам дипломат: «Щоб вдало жартувати, треба знати «матчастину» – літературну, мовну, правову. Можна кілька разів схохмити, але далі це не діятиме. Сьогодні всі на хайпі, всі на твітах. Почули, підхопили й побігли, навіть не клікнувши на лінк, прикріплений до допису» [26].

Гумористичний арсенал Кислиці включає кілька рівнів:

1. Витончені алюзії та історичні паралелі: використання культурних референсій для створення багаторівневих повідомлень, зрозумілих різним аудиторіям: «До речі, через кілька місяців після виходу фільму «Олександр Невський» на екрани було підписано пакт Молотова-Ріббентропа, що підтвердив мир між СРСР та нацистською Німеччиною. Фільм вилучили з кінотеатрів. Коли німці увійшли до окупованої Радянським Союзом Польщі, він був відроджений з величезним успіхом» [27].

Системний тролінг російських дипломатів: особливо Небензі, що стало візитівкою Кислиці. Він публікує відео та фотожаби, систематично підриваючи авторитет російської дипломатії через висміювання: «Небензя виступив і сказав, що у нього нема сил читати мої твіти та слухати мої виступи і звалив із РадБезу ООН. Ну що сказати? «Відступати так відступати! Залишили Херсон, залиште і РадБез, Небензя!» [28].

Мовна гра та неологізми: створення нових термінів типу «путлер», «небензя», що увійшли в широкий обіг. Багатомовні каламбури працюють одночасно в українському та міжнародному контекстах, як-то: «Біля ООН понаставлено чимало МАФів: всілякі совєцькі «перекуюм мечі на орала», «добро-побеждає-зло»: ще один совєцький подарунок. Все це

«пляски з бубном» тувинських шойгів навколо ідолів поки небензям дозволено сидіти у кріслі СССР в Радбезі і як зомбі бубоніти путінські мантри» [29].

2. Візуальні елементи тролінгу: знаменита фотографія з книгою «Що не так із дипломатією?» під час виступу Небензі або світлина з біноклем на засіданні ООН стали вірусними мемами.

Хоча сам Кислиця стверджує, що це не було продуманим тролінгом: «Насправді це не було підготовленим дипломатичним театром. Просто дуже швидко я зрозумів, що на засіданнях Радбезу, які відбувалися після початку повномасштабного вторгнення дедали частіше, мушу знайти собі якусь розвагу, бо голова пухла від слів російського представника Небензі. Спочатку я брав із собою журнали. Потім – книжки, якими завалений мій офіс і які я не маю часу читати. Якось я взяв із собою цю книжку британського дипломата Керрі Брауна. Фото з книжкою розлетілося світом. Мені навіть писав сам Керрі Браун – обурювався, що я використав його книжку для тролінгу. Я відповів, що просто взяв із собою на засідання книжку, аби почитати» [26].

3. Британський гумор та сленг: використання «Blimey!», «Bloody hell!» робить комунікацію органічною для міжнародної аудиторії.

4. Системна делегітимізація через гумор: послідовне висміювання російських наративів та пропаганди, використання іронічних порад російським дипломатам.

Характерною рисою комунікаційної стратегії Кислиці в досліджуваний період є поєднання професійної дипломатичної експертизи з гострою сатирою, що робить меседжі доступними як для фахової спільноти, так і для широкої аудиторії. Його твіти часто стають основою для медійних публікацій та міжнародних дискусій, демонструючи ефективність гумору як інструменту «soft power».

Колишній заступник міністра внутрішніх справ України Антон Геращенко демонструє нижчу ефективність гумористичних твітів (–15%) порівняно зі звичайними публікаціями. З 2533 твітів лише 57 (2,3%) містили гумористичні елементи, більшість з яких фокусувалися на висміюванні абсурдності російської пропаганди: «Російський Татарстан планує колонізувати супутники Юпітера. Це не жарт. Глава Татарстану Рустам Мінніханов підписав 25-річний план розвитку включення 4 супутників Юпітера в особливу економічну зону «Алабуга»» [30].

Також нижчий ER гумористичних твітів демонструє народна депутатка Інна Совсун (–22%). На відміну від інших політиків, Совсун активно ділиться особистим досвідом війни: переховування з сином в укритті, його малюнками, життєвими ситуаціями. При цьому гіркий гумор, який використовує політикиня, не отримує такого високого відгуку аудиторії: «Я можу сказати лише одне про російський військовий літак, який сьогодні врізався в житловий будинок в Росії: карма – сука» [31].

П'ятнадцятий Прем'єр-міністр України Арсеній Яценюк демонструє найнижчу активність у мережі X.com серед досліджуваних політиків – лише 400 твітів за два роки. Гумористичний контент складає 6 публікацій (1,5%), проте показує помірне перевищення ефективності (+45%). Яценюк веде публікації виключно українською мовою, що орієнтує його на внутрішню аудиторію, більшість його твітів стосується перебігу воєнних дій. Властиво, що гумористичні твіти не показують значно вищого охоплення порівняно із серйозними повідомленнями. Охоплення більше залежить від важливості повідомлення та актуальності теми, ніж від наявності гумору, що може пояснюватися не частим використанням прийомів комічного, які вкраплені в серйозний підтекст, як-то використання лапок, для підкреслення іронії: «Наші воїни продовжують контролювати найкрасивіше в світі українське небо, раз за разом примушувати «другу армію світу» до «жестів доброї

волі». З Днем Повітряних Сил України! Дякуємо всім, хто на землі та в небі боронить нашу Незалежність!» [32].

Таким чином, проведене дослідження демонструє складну взаємодію між політичним авторитетом та ефективністю гумористичного контенту в цифровому політичному дискурсі, частково підтверджуючи центральну гіпотезу про залежність ефективності гумору від рівня політичного впливу автора, однак виявляючи більш складну картину реальних механізмів впливу.

Аналіз 19 727 твітів десяти політиків засвідчив, що гумористичні публікації демонструють вищий рівень залученості аудиторії у 80% випадків. Найбільше зростання ER зафіксовано у Віталія Кличка (+574%), Володимира Зеленського (+233%), Сергія Кислиці (+200%) та Дмитра Кулеби (+118%) – тобто у політиків із високим ступенем публічної впізнаваності, політичного впливу або досвіду комунікації з міжнародною аудиторією.

Якісний аналіз виявляє, що найбільш ефективними виявляються гумористичні повідомлення, які поєднують декілька характеристик: актуальність, інтелектуальну глибину, культурну релевантність та емоційну влучність. Ефективність гумористичного контенту значною мірою залежить від здатності політика створювати багаторівневі повідомлення, що працюють як з експліцитними, так і з імпліцитними цілями, та враховують особливості різних аудиторій – від широкої громадськості до конкретних інституцій.

Як ми зазначали вище, ми не ставили перед собою задачу проаналізувати воєнний гумор, проте з огляду на реалії війни гумор десяти політиків, за деяким виключенням, тематично стосувався чотирьох основних напрямів: Україна під час війни, Збройні сили України та військова допомога, російський світ та політика РФ, реакція світу на дії Росії. Особливо ефективними виявляються повідомлення, що поєднують актуальну інформацію з елементами іронії чи сарказму. Можна сказати, що воєнний контекст виступає каталізатором ефективності, оскільки гумор виконує функції психологічної та інформаційної протидії, делегітимізації агресора та підтримки морального духу суспільства.

Дослідження демонструє еволюцію воєнного гумору від традиційних форм (карикатури, сатиричні журнали) до сучасних цифрових форматів. Це підтверджує, що сміх залишається природною реакцією на жакіття війни, але його використання в політичній комунікації стає більш структурованим та цілеспрямованим.

Аналіз мовних особливостей виявляє, що двомовність комунікації (українська та англійська) впливає на охоплення та сприйняття гумористичного контенту. Англійськомовні версії твітів зазвичай отримують більше охоплення, проте це може бути пов'язано не лише з мовним фактором, а із загальною стратегією міжнародної комунікації, коли англійськомовний твіт публікується першим, а лише після нього аналогічний твіт українською.

Формування унікальних комунікативних підходів, як-от емодзі-ребуси Андрія Єрмака або дипломатичний тролінг Сергія Кислиці, створює додатковий рівень залученості через впізнаваність і очікуваність певних форматів, що сприяє формуванню лояльної аудиторії.

Водночас дослідження виявляє значні ускладнення початкової гіпотези, які демонструють, що політичний вплив не є єдиним визначальним фактором ефективності гумористичної комунікації. Віталій Кличко, попри локальний рівень впливу порівняно з національними лідерами, демонструє найвищі показники ефективності з перевищенням 574%, що пов'язано з його унікальним досвідом у меметичній культурі та здатністю до самоіронії. Також надзвичайно високі результати демонструє Сергій Кислиця завдяки системному та професійному підходу до гумористичної комунікації.

Приклади Антона Геращенко, Інни Совсун і частково Арсенія Яценюка свідчать, що гумор, позбавлений підтримки авторитету або чіткого стилістичного підходу, може мати нижчий або нейтральний ефект.

Отримані результати загалом підтверджують припущення про те, що політичний авторитет може посилювати ефективність гумористичного контенту та сприяти його позитивному сприйняттю аудиторією. Водночас він не є єдиним визначальним чинником: системність і професійність використання гумору, індивідуальний стиль комунікації та релевантність також відіграють суттєву роль у забезпеченні його стратегічної дієвості в політичному дискурсі. Таким чином, ефективність політичного гумору постає як багатовимірне явище, що не може бути зведене до одного параметра. Результати, отримані шляхом аналізу коефіцієнта взаємодії (Engagement Rate), демонструють потенціал цього інструменту для подальших досліджень.

Список використаної літератури

1. Алєйник В.Г. Вплив медіатизації політики на формування політичної свідомості. *Могиллянські читання – 2024: досвід та тенденції розвитку суспільства в Україні: глобальний, національний та регіональний аспекти* : зб. тез XXVII Всеукр. наук.-практ. конф., м. Миколаїв, 6–10 листоп. 2024 р. Миколаїв, 2024. С. 11–16.
2. Косьянова О.Г. Мова політики та політичний дискурс як взаємозалежні категорії. *Англістика та американістика*. 2013. Вип. 10. С. 20–23. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/antame_2013_10_8 (дата звернення: 21.07.2025).
3. Tsakona V., Popa D. *Studies in political humour: In between political critique and public entertainment*. Amsterdam : John Benjamins, 2011. 290 p.
4. Morreall J. *Humour and the Conduct of Politics*. Lockyer S., Pickering M. ed. London, 2015. 16 p.
5. Mayer J. How Funny Should Politicians Be? 2007. URL: <https://www.npr.org/2007/01/29/7061245/how-funny-should-politicians-be> (дата звернення: 21.07.2025).
6. Compton J. More Than Laughing? Survey of Political Humor Effects Research. *Laughing Matters: Humor and American Politics in the Media Age* / ed. Jody C., Jonathan S. M. New York : Routledge, 2008. P. 39–63.
7. Mayring P. *Qualitative Content Analysis: Theoretical Foundation, Basic Procedures and Software Solution*. Klagenfurt, 2014. URL: <https://www.ssoar.info/ssoar/handle/document/39517> (дата звернення: 21.07.2025).
8. Doherty K., Doherty G. Engagement in HCI: Conception, Theory and Measurement. *ACM Computing Surveys (CSUR)*. 2018. Vol. 51, Issue 5. Article No. 99. P. 1–39.
9. Зеленський В. Офіційна сторінка в мережі X (Twitter). URL: <https://x.com/ZelenskyyUa> (дата звернення: 21.07.2025).
10. Зеленський В. Публікація від 25.02.2022. X (Twitter). URL: <https://x.com/ZelenskyyUa/status/1497173609957236738> (дата звернення: 21.07.2025).
11. Подоляк М. Офіційна сторінка в мережі X (Twitter). URL: https://x.com/Podolyak_M (дата звернення: 21.07.2025).
12. Подоляк М. Публікація від 08.11.2022. X (Twitter). URL: https://x.com/Podolyak_M/status/1589968906801643521 (дата звернення: 21.07.2025).
13. Порошенко П. Офіційна сторінка в мережі X (Twitter). URL: <https://x.com/poroshenko> (дата звернення: 21.07.2025).
14. Порошенко П. Публікація від 27.06.2023. X (Twitter). URL: <https://x.com/poroshenko/status/1673969603511296002> (дата звернення: 21.07.2025).

15. Порошенко П. Публікація від 29.05.2023. X (Twitter). URL: <https://x.com/poroshenko/status/1663264250226196490> (дата звернення: 21.07.2025).
16. Порошенко приміряв камуфляж. *ЛБ.ua*. 2015. URL: https://lb.ua/news/2015/03/30/300283_poroshenko_primeril_kamuflayzh.html (дата звернення: 21.07.2025).
17. Кулеба Д. Офіційна сторінка в мережі X (Twitter). URL: <https://x.com/DmytroKuleba> (дата звернення: 21.07.2025).
18. Кулеба Д. Публікація від 05.12.2022. X (Twitter). URL: <https://x.com/DmytroKuleba/status/1599795948640940035> (дата звернення: 21.07.2025).
19. Єрмак А. Офіційна сторінка в мережі X (Twitter). URL: <https://x.com/AndriyYermak> (дата звернення: 21.07.2025).
20. Єрмак пояснив, навіщо він пише в Telegram пости-ребуси. *Новини Live*. 2022. URL: <https://politics.novyny.live/iermak-poiasniv-navishcho-vin-pishe-v-telegram-posti-rebusi-70360.html> (дата звернення: 21.07.2025).
21. Кличко В. Офіційна сторінка в мережі X (Twitter). URL: https://x.com/Vitaliy_Klychko (дата звернення: 21.07.2025).
22. Кличко В. Публікація від 13.10.2022. X (Twitter). URL: https://x.com/Vitaliy_Klychko/status/1580579129992220678 (дата звернення: 21.07.2025).
23. Кличко В. Публікація від 08.10.2022. X (Twitter). URL: https://x.com/Vitaliy_Klychko/status/1578654528865701889 (дата звернення: 21.07.2025).
24. Кличко В. Публікація від 06.12.2022. X (Twitter). URL: https://x.com/Vitaliy_Klychko/status/1600187267301023744 (дата звернення: 21.07.2025).
25. Кличко випустив книжку своїх афоризмів. *Укрінформ*. 2021. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-culture/3143617-klicko-vipustiv-knizku-svoih-aforizmiv.html> (дата звернення: 21.07.2025).
26. Сергій Кислиця. The Ukrainians. URL: <https://theukrainians.org/sergiy-kyslytsya/> (дата звернення: 21.07.2025).
27. Кислиця С. Публікація від 19.12.2022. X (Twitter). URL: <https://x.com/SergiyKyslytsya/status/1604979307885232129> (дата звернення: 21.07.2025).
28. Кислиця С. Публікація від 06.12.2022. X (Twitter). URL: <https://x.com/SergiyKyslytsya/status/1600167452377174027> (дата звернення: 21.07.2025).
29. Кислиця С. Публікація від 14.03.2022. X (Twitter). URL: <https://x.com/SergiyKyslytsya/status/1503329277684682754> (дата звернення: 21.07.2025).
30. Геращенко А. Публікація від 13.10.2023. X (Twitter). URL: https://x.com/Gerashchenko_en/status/1712836732868026392 (дата звернення: 21.07.2025).
31. Совсун І. Публікація від 06.01.2023. X (Twitter). URL: <https://x.com/InnaSovsun/status/1611302383899779076> (дата звернення: 21.07.2025).
32. Яценюк А. Публікація від 07.08.2022. X (Twitter). URL: https://x.com/Yatsenyuk_AP/status/1556166149292937216 (дата звернення: 21.07.2025).

ANALYSIS OF THE EFFECTIVENESS OF HUMOR USE IN POLITICAL DISCOURSE OF UKRAINIAN POLITICIANS ON THE X.COM NETWORK

Zlata Osipova

*Mariupol State University,
Department of Political Science and International Relations,
Preobrazhenska Str., 6, 03037, Kyiv, Ukraine*

Russia's full-scale invasion of Ukraine has significantly transformed the nature of political discourse, presenting Ukrainian politicians with new challenges regarding effective communication with society in the digital environment. During wartime, political communication performs not only informational-analytical, but also mobilizational and psychological functions. One of the tools that gained particular relevance during this period was humor, which traditionally serves as a means of reducing tension, criticizing opponents, delegitimizing the aggressor, and consolidating public opinion. This article analyzes the effectiveness of humorous content use by Ukrainian politicians on the X.com network (formerly Twitter) during the first two years of full-scale war – from February 2022 to February 2024.

The study applies a mixed methodological approach that includes both quantitative and qualitative analysis methods: content analysis of 19,941 tweets from ten political figures and calculation of the Engagement Rate for humorous and regular publications. Effectiveness was assessed through the engagement rate, which takes into account likes and reposts relative to the number of followers. The results showed that humorous posts in 8 out of 10 cases demonstrate significantly higher audience engagement levels (average ER excess – 159%).

Four types of most effective humor were identified: self-ironic (V. Klychko, P. Poroshenko), diplomatic trolling (S. Kyslytsya, D. Kuleba), sarcasm (V. Zelensky), and symbolic-visual (A. Yermak). The obtained results demonstrate significant potential of humor as a tool of political communication during wartime, while emphasizing the dependence of its effectiveness on the politician's style, professional use, and consideration of audience specifics.

Key words: political humor, social networks, X.com, political communication, political discourse.

УДК 327:355.014:341.7:316.77:004

DOI <https://doi.org/10.30970/PPS.2025.61.52>

ЩОДО АКТУАЛЬНОСТІ ДОСЛІДЖЕННЯ МІЖНАРОДНИХ КОМУНІКАЦІЙ У КОНТЕКСТІ ТРАНСФОРМАЦІЇ ТЕОРІЇ ПАРАДИГМ

Жанна Пацьора

*Київський національний університет імені Тараса Шевченка,
Навчально-науковий інститут міжнародних відносин
вул. Володимирська, 60, 01033, м. Київ, Україна
ORCID ID: 0009-0007-5388-980X*

Невід'ємною складовою частиною сучасних міжнародних відносин виступають міжнародні комунікації. В епоху кардинальної мілітаризації вони суттєво трансформуються. Їхня ефективність багато в чому залежить від наукового обґрунтування, вибору стратегічних орієнтирів, послугуючись науково вивіреними парадигмальними підходами. Стаття, крім традиційного аналізу публікацій, містить методологічний блок, в якому з позицій наукової теорії обґрунтовується необхідність оновлених підходів до аналізу ключового поняття «парадигма».

Особлива увага приділяється моделюванню з метою подальшого опису й інтерпретації спеціалізованих комунікативних парадигм, що найбільш широко застосовуються в міжнародних відносинах. Логіка розгляду сформульована за ієрархічними принципом: від загальної характеристики актуальності дослідження міжнародних комунікацій з позицій теорії парадигм до моделювання деривату відповідних парадигм, у межах яких мають інтерпретуватися і досліджуватися сучасні міжнародні комунікації. Обґрунтовано необхідність звернення до її фундаторів і послідовників з метою подальшого проведення наукового аналізу і демонстрації як сильних, так і слабких сторін, а також потенційних можливостей під час практичного використання. У такий спосіб за допомогою міждисциплінарного підходу і методів екстраполяції політичної аксіології на засадах інтеграції здійснено аналіз концепції сучасного інституціоналізму, неолібералізму та розумної сили, внаслідок чого відбувається вихід на моделювання матриці парадигм.

Висновується, що сучасна політична наука у сфері міжнародних відносин не повинна схилитися лише до якоїсь однієї парадигми, а має стати мультипарадигмальною, широко застосовуючи весь інструментарій для зміцнення й просування у світі ідей України.

Ключові слова: міжнародні комунікації, неопарадигма національної безпеки, мілітаризація міжнародних відносин, методологія науки, теорія парадигм, загальнонаукова парадигма, спеціалізована парадигма міжнародних комунікацій, локальна парадигма, глобалізаційна парадигма, міжкультурна парадигма, мережево-комунікаційна парадигма, гібридно-комунікаційна парадигма, цифрова дипломатія.

Постановка проблеми. Сучасна система міжнародних відносин характеризується стрімкою динамікою змін. Це зумовлено високим ступенем нестабільності й актуалізацією багатомірності, багатofакторності у взаєминах різних держав, блоків, у тому числі воєнних, а також міжнародних акторів.

На очах одного покоління за останні десятиріччя глобальна політична архітектура пройшла шлях від постбіполярного періоду 1990-х років до формування нових проявів багатополарності політичного світу. Наочно спостерігається:

- 1) посилення конкуренції й геополітичних амбіцій великих держав;
- 2) загострення регіональних протистоянь;

3) зіткнення інтересів транснаціональних корпорацій, урядових і неурядових інституцій;

4) суттєво зростає роль міжнародних акторів різного масштабу.

Глобалізація, інтеграція та демократизація [1, с. 14] у поєднанні з інформатизацією, цифровізацією, поширенням практичного застосування програм зі штучним інтелектом, а також активне застосування для політичних цілей соціальних мереж відкрили не бачені до цього горизонти як для теоретиків, так і для тих, хто безпосередньо формує і реалізує міжнародну політику.

Крім того, принципово змінилася й сама міжнародна ситуація у світі. Від стадії можливих загроз до стадії реалій дійшли воєнні дії, масові кібератаки, інформаційний тероризм, залучення приватних військових корпорацій для вирішення геополітичних завдань тощо.

Більше того, окремі дослідники пропонують на розгляд таку категорію, як «мегатренди», за допомогою якої описуються нові структурні явища в міжнародній політиці та їх вплив на міжнародні відносини. Зокрема, О. Коппель та О. Пархомчук виділяють такі тренди: зниження ступеня захищеності людства, зміна політичної структури світу, криза інституту глобального лідерства, переміщення центру світового розвитку (орієнтація), універсалізація міграційних потоків, інверсія фундаментальних цінностей (свобода versus безпека), віртуалізація суспільно-політичних відносин, нова модель зміни політичної влади і управління в окремих країнах, трансформація політичних систем окремих країн світу [1, с. 14].

Система міжнародних комунікацій наразі перебуває в умовах безперервної і комплексної трансформації технологій та платформ взаємодії користувача з контентом, інститутів міжнародних комунікацій, їх соціального сприйняття, засад стратегічного планування та прогнозування діяльності відповідних комунікаційних структур у ситуації впливу безпекових, воєнних, кібернетичних, ідеологічних, фінансових-економічних та гуманітарних загроз.

Вказані процеси зумовлюють *актуальність комплексного дослідження* природи міжнародних комунікацій, механізмів їх впливу, моделювання системи міжнародних комунікацій у контексті неопарадигми національної безпеки у всій складності їхніх взаємозв'язків. Також це сприятиме розробленню єдиних та узгоджених інструментів вимірювання результативності комунікаційних впливів.

З'ясування парадигмальних особливостей міжнародних комунікацій націлене на розв'язання ключової комплексної наукової проблеми. Вона зумовлена існуванням окремих, не досить висвітлених аспектів функціонування системи міжнародних комунікацій, як-от:

- відсутність єдиної та узгодженої парадигми міжнародних комунікацій;
- неадаптивність парадигмальних моделей, що характеризують сучасні міжнародні відносини і міжнародні комунікації;
- недостатня обґрунтованість наукової детермінації неопарадигми національної безпеки і міжнародних комунікацій;
- брак належного наукового політологічного інструментарію для комплексного опису впливів міжнародних комунікацій на міжнародні відносини.

Усі ці процеси не тільки надзвичайно ускладнюють структуру міжнародних відносин та їх ефективний розвиток, а й потребують переосмислення традиційних теоретичних моделей аналізу світової політики та вироблення нових шляхів взаємодії прогресивних сил на засадах правильного та коректного екологічного вибору парадигмальних підходів.

Виклад основного матеріалу. Міжнародні комунікації, які з позиції науки перебувають на перетині політології, комунікативістики, теорії міжнародних відносин, інтерпретативної соціології, соціолінгвістики та інших галузей знань і наукових дисциплін, були і залишаються у фокусі уваги українських і зарубіжних учених. Водночас війна РФ проти України, починаючи з 2014 року і окремо з 2022 року, формує підстави для умовного розподілення публікацій з досліджуваної проблематики на «до» і «після».

Найбільш яскраво динаміка процесу та основні тенденції простежуються з позицій *хронополітології та кайрополітології*. Зокрема, вченими зазначається, що, починаючи з 2004 року, тобто з подій Помаранчевої революції, загострилися суперечності між імперськими російськими амбіціями, ревізійнізмом і демократичним вибором української нації. Революція гідності, події 2013–2014 років остаточно визначили політичні орієнтири й цілі України, її поступ в річище української державності, розвитку національної ідентичності. Наразі в умовах необхідності архіскладного стратегічного рішення щодо форматів завершення війни формується ситуація граничної невизначеності, в якій за будь-яких умов постає потреба в конкретних і реальних діях, ухваленні рішень та безумовної відповідальності за їх реалізацію.

Саме цей процес авторами енциклопедичного словника-довідника новітньої політичної лексики пропонується позначати терміном «*кайрополітика*» – область темпоральної політології та власне акт дії політичних акторів, що відбувається в момент якісної зміни політики, її трансформації, «точки біфуркації» політичного процесу: ситуації, під час якої відбувається «розрив» між минулим і майбутнім станом політичної системи, будь-якого політичного утворення; ситуації, в якій минуле політики не визначає більше її майбутню траєкторію (так званий ефект «асиметрії часу») [2, с. 166].

Серед фундаторів теорії міжнародних комунікацій у політичному аспекті особливо значення набули публікації за авторством Н. Аксьонової, В. Бебика, Ю. Богущького, А. Бондаренка, Ю. Гайдука, О. Гараня, О. Гриценко, Ю. Ганжурова, С. Даниленка, А. Демидової, В. Дмитрієва, Н. Єршової, А. Захарченко, О. Зернецької, Д. Кіслова, О. Коппель, Б. Кормича, В. Ліпкана, О. Пархомчук, О. Полторакова, Г. Почепцова, О. Рахманіна, М. Сіроштан, І. Тодорова, Л. Чекаленка, С. Шергіна, Т. Шестопаля, А. Яковця та ін.

Серед наукових доробок перелічених авторів особливо слід відзначити фундаментальні положення, викладені в роботах В. Ліпкана [3–6]. Заснувавши теорію національно-безпекознавства, вчений, починаючи з двохтисячних років, неодноразово підкреслював важливість здійснення активних міжнародних комунікацій на засадах проактивної міжнародної політики, вжиття активних заходів, зокрема, на тлі потенційних загроз із боку Туреччини та Угорщини та екзистенційних загроз із боку РФ для України.

На той момент багато хто не сприймав всерйоз цих попереджень, адже нікому й на думку не спадало, наскільки агресивними можуть бути наміри колишньої імперії. Критиці вченого піддавалася безпекознавча парадигма, що існувала за радянських часів, «коли пріоритет надавався винятково захисту щодо попередження» [7, с. 21]. Свого часу доволі прогресивними ідеями В. Ліпкана виступила пропозиція розглядати національну безпеку «як інтегративну сукупність різних сфер життєдіяльності суспільства, однією з яких є інформаційна сфера» [7, с. 21]. У комплексі ті методологічні положення, що викладені в роботах цього автора за два з половиною десяти років, стали своєрідним стратегічним вектором для різноманітних досліджень, у тому числі у сфері міжнародних відносин. Для нас же це є необхідним щодо формування та розуміння сучасного контексту міжнародних комунікацій в аспекті будови авторської концепції неопарадигми національної безпеки.

Також варто згадати про доволі деталізований опис феномену глобальних комунікацій, здійснений О. Зернецькою. Прогресивна наукова думка дослідниці полягає в тому, що вона порушила питання щодо глибинного взаємного зв'язку глобального розвитку систем масової комунікації і міжнародних відносин [8, с. 196–237], деталізовано описала трансформації віртуального простору та парадигми впливу масмедійних дискурсів [9] визначила глобальну політичну блогосферу як нову арену політичної комунікації [10], на рівні монографії описала глобальну комунікацію [11]. Окремі принципово важливі положення перелічених праць більш конкретно розглядатимуться в подальших авторських наукових публікаціях.

Варта уваги докторська дисертація А. Захарченка, який запропонував комплексну теорію конвергованих впливів у сучасній інтерактивній системі медіакommunікацій та зробив на її основі кількісні методи вивчення таких впливів для прогнозування наслідків комунікації [12].

Наукові публікації зарубіжних авторів доцільно класифікувати не стільки за хронологічним, скільки за тематичним принципом, оскільки в них здебільшого представлені принципово важливі теоретичні дослідження глобального масштабу, що суттєво вплинули на політику загалом.

Передусім у процесі аналізу міжнародних комунікацій необхідно звернутися до ідей представника *неолібералізму*, автора теорії «м'якої сили» (*soft power*) і «розумної сили» (*smart power*) Дж. Ная молодшого [13–15]. На думку вченого, під м'якою силою розуміється здатність держави досягати своїх цілей не через примус, а завдяки широкій демонстрації прогресивної системи цінностей, вираженій зовнішній політиці, привабливості культури і популяризації народних традицій. Акцент зроблено на тому, щоб залучати й переконувати, а не примушувати. Тож влада у політиці визначається як здатність досягати бажаних результатів, а за необхідності – змінювати поведінку інших через трансформацію поглядів під впливом поданої інформації – для досягнення цих результатів. Також після подій у США 11 вересня 2001 року відбувається своєрідне «переформатування» поглядів науковця, і поряд з «м'якою силою» з'являється «розумна сила», яка передбачає поєднання в політичних стратегіях «м'якої» і «жорсткої» сили.

Доволі цікавими є спостереження Дж. Ная молодшого, зроблені на початку 20-х років XXI століття в монографії «*Soft Power and Great-Power Competition*» («М'яка сила і конкуренція великих держав») [16]. Аналізуючи особливості основних конкурентів США на міжнародній арені, зокрема Росії і Китаю, вчений зазначав, що Сполучені Штати мають усвідомлювати унікальний характер загрози, що йде від Росії. За баченням вченого, «Росія переживає демографічний і економічний спад, проте зберігає величезні ресурси, які вона може застосовувати як для дестабілізації, так і для створення та масштабування загроз своїм сусідам» [16]. Даний прогноз вченого справдився повною мірою, але навряд чи буде врахований адміністрацією Д. Трампа на перемовинах із представниками політичного режиму РФ, які надалі розглядатимуть лише загрозу для США лише з боку Китаю (*Rising China*).

Варто зазначити, що в Україні в стінах Навчально-наукового інституту міжнародних відносин КНУ імені Тараса Шевченка також видано унікальну монографію, присвячену геостратегії сучасного Китаю, в якій авторами переконливо наводиться низка наукових аргументів, що доводять хибність моноуявлень про загрози для США лише з боку КНР [17]. Але докладний аналіз векторів мультипарадигмальності виходить за межі предмета цього дослідження.

Аналізуючи політичні аспекти міжнародних комунікацій в епоху мілітаризації міжнародних відносин, не можна обійти стороною монографію Коліна Грея «Жорстка сила

і м'яка сила: корисність військової сили як інструмента політики у XXI столітті» [18]. Виступаючи своєрідним опонентом Дж. Ная молодшого, цей автор схиляється до того, що жорстка сила має свої переваги. Колін Грей констатує: «На жаль, хоча концепція американської м'якої сили – справжнє золото в теорії, на практиці вона не так вже й цінна». Жорстка сила виявляється у формі воєнної загрози або її застосування, а також через економічні загрози, санкції або винагороди. Вона імперативно зобов'язує розглядати інтереси адресатів, головним чином, з позицій вирахування витрат і вигід. Учений переконаний у тому, що «м'яка сила, як правило, гарно працює, коли Америка її майже не потребує, але більш складні контексти для національної безпеки вимагають броньованого кулака, навіть якщо він пом'якшений, але не прихований рукавичкою політичної та етичної стриманості» [18].

Наведені наукові погляди двох американських учених є яскравим свідченням того, що на сучасному етапі міжнародних відносин співіснують протилежні парадигмальні підходи в баченні картини світу, який у своїх антагонізмах доходить до кардинальних точок. З огляду на це суттєво посилюється актуальність вибраної теми статті, адже кожному пропонуваному підходу корелює відповідна комунікаційна політика.

Початок агресивної війни проти України, у що до останнього часу не вірили чимало українців, суттєво змінив прагматичне розуміння ситуації та вніс істотні корективи в теорію і практику міжнародних комунікацій, темпоральну політологію, політичну синхронізацію.

Окремі риси цього процесу описані в публікаціях Р. Величківського, О. Мамчій, Т. Плеханової, О. Примаченко, А. Рубана, В. Таркіна, Х. Федоришчака, І. Яцемірської та ін. Здебільшого у фокусі уваги вчених перебувають питання щодо інтерпретації в медіа воєнних новин, ролі української влади в зміцненні матеріально-технічного забезпечення ЗСУ шляхом міжнародної допомоги, експресивно-мовних засобів текстів тощо. Вагомий внесок у реалізацію комунікаційної політики здійснюють С.І. Даниленко, А.В. Яковець, у діяльності яких вдало поєднується теорія і практика, результатом чого є проведення конкретних комунікативних заходів та комунікаційних компаній, спрямованих на просування стратегічних пріоритетів України в міжнародному середовищі [19; 20].

Безумовно, сучасні події, якими би трагічними вони не були, дають величезний емпіричний матеріал для дослідника. Водночас відкладання розв'язання фундаментальних питань на майбутнє є невиправданим, адже від наукового супроводження ефективної діяльності інституційної системи, в тому числі дипломатичного корпусу, врешті-решт – від народної та публічної дипломатії [21] – багато в чому залежать результати російсько-української війни та їх оцінення та сприйняття в міжнародних колах.

Висновки. Наукова проблема полягає в тому, що, незважаючи на активний розвиток теорій міжнародних відносин і увагу до вивчення глобалізаційних процесів, дотепер залишаються не досить осмисленими механізми трансформації міжнародної системи в умовах мілітаризації міжнародних відносин, трансформації неопарадигми національної безпеки, зростання гібридних загроз, ескалації воєнних дій, послаблення традиційних інститутів світової політики та підвищення ролі регіональних потуг.

Існує низка суттєвих суперечностей між щораз більшою значущістю нових чинників міжнародної динаміки й обмеженістю аналітичних інструментів для їх комплексного пояснення і стратегічного прогнозування.

У такий спосіб виникає нагальна потреба у визначенні сучасних парадигм міжнародних комунікацій в епоху мілітаризації міжнародних відносин і формування неопарадигми національної безпеки, розкритті їх методологічної та прикладної специфіки, що і має стати поштовхом для подальших досліджень.

Для цього формулюємо наукові завдання:

1) встановити методологічну сутність і сучасне розуміння парадигми в контексті міжнародних відносин з урахуванням класифікаційних науково-теоретичних ознак і реальних тенденцій міжнародного нестійкого розвитку;

2) сформулювати матрицю релевантних сучасних парадигм міжнародних комунікацій з метою подальшої екстраполяції на виділення векторів реалізації парадигм в епоху мілітаризації;

3) визначити, в який спосіб зовнішні обставини, зокрема мілітаризація міжнародних відносин, зумовлюють трансформацію міжнародних комунікацій і в який спосіб це проявляється в кожному з періодів функціонування сучасних держав;

4) визначити конкретні пропозиції щодо парадигмальності реалізації стратегічного курсу держави з метою відбудови та розвитку повоєнної України.

Список використаної літератури

1. Коппель О., Пархомчук О. Мегатренди глобального розвитку. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка*. 2022. Т. 56. № 22. С. 10–15.
2. Новітня політична лексика (неологізми, okazіоналізми та інші новотвори) / І.Я. Вдовичин, та ін. ; за заг. ред. Н.М. Хоми. Львів : «Новий Світ – 2000», 2015. 492 с.
3. Ліпкан В.А. Теоретичні основи та елементи національної безпеки України : монографія. Київ : Текст, 2003. 600 с.
4. Ліпкан В.А. Національна безпека України: нормативно-правові аспекти забезпечення. Київ : Текст, 2003. 180 с.
5. Ліпкан В.А. Безпекознавство : навчальний посібник. Київ : Вид-во Європейського університету, 2003. 208 с.
6. Ліпкан В. А., Ліпкан О.С., Яковенко О.О. Національна і міжнародна безпека у визначеннях та поняттях. Київ : Текст, 2006. 400 с.
7. Ліпкан В.А., Максименко Ю.С., Желіховський В.М. Інформаційна безпека України в умовах євроінтеграції : навчальний посібник. Київ : КНТ, 2006. 280 с.
8. Зернецька О.В. Глобальний розвиток систем масової комунікації і міжнародні відносини. Київ : Освіта. 1999. 352 с. С. 196–237.
9. Зернецька О., Зернецький П. Трансформації віртуального простору та парадигми впливу масмедійних дискурсів. *Політичний менеджмент*. 2005. № 3. С. 100–107.
10. Зернецька О. Глобальна політична блогосфера – нова арена політичної комунікації. *Політичний менеджмент*, 2009. № 2. С. 13–26.
11. Зернецька О. Глобальна комунікація : монографія. Київ : Наукова думка, 2017. 349 с.
12. Захарченко А.П. Конверговані впливи в системі медіакомунікацій: теорія, вимірювання та прогнозування : дис. ... на здобуття наукового ступеня доктора наук за спеціальністю 27.00.01 «Теорія та історія соціальних комунікацій» ; Навчально-науковий інститут журналістики Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Київ, 2023. 447 с.
13. Joseph S. Nye, Jr., “Soft Power”. *Foreign Policy*, No. 80, Twentieth Anniversary (Autumn, 1990), pp. 153–171 (19 pages), <https://doi.org/10.2307/1148580>.
14. Nye, J.S. Soft Power: The Means to Success in World Politics. New York: Public Affairs, 2004. URL: https://www.belfercenter.org/sites/default/files/pantheon_files/files/publication/joe_nye_wielding_soft_power.pdf
15. Nye, J.S. The Future of Power. New York: Public Affairs, 2011. URL: <https://www.jstor.org/stable/41149419>

16. Joseph S. Nye. Soft Power and Great-Power Competitionю 978-981-99-0714-4 (eBook). URL: <https://doi.org/10.1007/978-981-99-0714-4>
17. Ліпкан В.А., Яковець А.В. Геостратегія сучасного Китаю : монографія ; за загальною редакцією доктора юридичних наук, професора В.А. Ліпкана. Київ : В.А. Ліпкан, 2023. 384 с. <https://doi.org/10.36059/978-966-97758-4-9>.
18. Colin S.Gray. Hard power and soft power: the utility of military force as an instrument of policy in the 21st century. Strategic Studies Institute, US Army War College (2011). Strategic Studies Institute, US Army War College (2011). Stable. URL: <http://www.jstor.com/stable/resrep11431>
19. Serhiy Danylenko, Mykhaylo Nagornyak, Nataliia Bielousova, Oleksandra Fursai, Anayoliy Yakoveys Human rights preservation and protection in the face of global risks and threats: The importance of democracy and ways to enhance it. (SCOPUS). 2024. DOI: <https://doi.org/10.32518/sals2.2024.09> <https://erp.salliance.group/publication/3aafc3c454f51d3f5e4c4a305bd0a8a9>.
20. Стратегія «розумної сили» як ключова передумова перемоги України в російсько-українській неоімперській війні / С. Даниленко та ін. *Українознавчий альманах*. 2022. № 3. С. 43–53.
21. Трофименко М.В. Публічна дипломатія в умовах глобалізації : дис. ... на здобуття наукового ступеня доктора політичних наук за спеціальністю 23.00.04 – «Політичні проблеми міжнародних систем та глобального розвитку» ; Маріупольський державний університет, Міністерство освіти і науки України, Київський національний університет імені Тараса Шевченка. Київ, 2024. 511 с.

ON THE RELEVANCE OF RESEARCH INTO INTERNATIONAL COMMUNICATIONS IN THE CONTEXT OF THE TRANSFORMATION OF PARADIGM THEORY

Zhanna Patsiora

*Taras Shevchenko National University of Kyiv,
Educational and Scientific Institute of International Relations
Volodymyrska Str., 60, 01033, Kyiv, Ukraine
ORCID ID 0009-0007-5388-980X*

International communications are an integral part of modern international relations. In an era of radical militarization, they are undergoing significant transformation. Their effectiveness largely depends on scientific justification and the choice of strategic guidelines, using scientifically verified paradigmatic approaches. In addition to the traditional analysis of publications, this article contains a methodological section in which the need for updated approaches to the analysis of the key concept of “paradigm” is justified from the standpoint of scientific theory.

Particular attention is paid to modeling for the purpose of further description and interpretation of specialized communicative paradigms that are most widely used in international relations. The logic of the consideration is formulated according to hierarchical principles: from the general characteristics of the relevance of research on international communications from the perspective of paradigm theory to the modeling of derivatives of the corresponding paradigms within which modern international communications should be interpreted and studied. The necessity of referring to its founders and followers is justified in order to further conduct scientific analysis and demonstrate both strengths and weaknesses, as well as potential opportunities in practical use. In this way, using an interdisciplinary approach and methods of extrapolation of political axiology based on integration, an analysis of the concepts of modern

institutionalism, neoliberalism, and reasonable force was carried out, resulting in the modeling of a paradigm matrix.

It is concluded that modern political science in the field of international relations should not lean towards any one paradigm, but should become multi-paradigmatic, widely applying all the tools available to strengthen and promote Ukraine's ideas in the world.

Key words: international communications, new paradigm of national security, militarization of international relations, scientific methodology, theory of paradigms general scientific paradigm, specialized paradigm of international communications, local paradigm, globalization paradigm, intercultural paradigm, network-communication paradigm, hybrid-communication paradigm, digital diplomacy.

УДК 32:316.7:94(438)

DOI <https://doi.org/10.30970/PPS.2025.61.53>

МЕЖІ ПАМ'ЯТІ: ЛІМОЛОГІЧНИЙ ВИМІР ІСТОРИЧНОЇ ПОЛІТИКИ ПОЛЬЩІ У XX–XXI СТОЛІТТЯХ

Микита Петраков

*ДЗ «Південноукраїнський національний університет імені К. Д. Ушинського»,
вул. Старопортофранківська, 26, 65020, м. Одеса, Україна*

Статтю присвячено дослідженню лімологічного складника політики пам'яті Польщі та її впливу на формування національної ідентичності й міжнародні відносини із сусідніми країнами. Автор аналізує, як історичні наративи про зміну польських кордонів у XX столітті – втрату Східних Кресів, здобуття «повернених земель» на заході, а також сучасний стан зовнішніх рубежів із Білоруссю, Україною, Росією та Литвою – трансформуються в політику пам'яті й визначають суспільно-політичні практики. Особливу увагу приділено ролі Інституту національної пам'яті (IPN), музейним проєктам, законодавчим ініціативам та дипломатії пам'яті у формуванні офіційних трактувань історії. У статті висвітлено як конфліктні, так і конструктивні аспекти польських взаємин із сусідами, що мають глибоке історичне підґрунтя, наприклад, напруженість у відносинах з Україною через трактування Волинської трагедії, складні меморіальні наративи щодо Білорусі й Росії, а також позитивний досвід співпраці з Литвою на основі спільної історичної спадщини. Окремо розглядається роль пам'яті про німецьку окупацію і вплив сучасних політичних сил на політику пам'яті. Автор наголошує, що лімологічна політика пам'яті в Польщі є не просто відтворенням минулого, а важливим інструментом політичної легітимації, ідентифікації та дипломатичної взаємодії. Водночас вона виступає як поле конкуренції, де символічні кордони визначають межі «свого» і «чужого», жертви і винуватця. Лімологічний вимір надає польській політиці пам'яті особливої геополітичної чутливості. Кожне актуальне потрясіння на кордоні (Шенген, війна, міграція) миттєво інтерпретується крізь призму історичного досвіду втрати або повернення територій. Це зумовлює високу мобілізаційну силу пам'яті, але водночас підвищує ризик конфліктів інтерпретацій. На цьому тлі постає ключове питання: чи може кордон бути не лише шрамом, а й тканиною співпраці? Результати дослідження сприяють кращому розумінню взаємозв'язку між історією, пам'яттю і сучасною політикою в Центрально-Східній Європі.

Ключові слова: політичний процес, історична політика, меморіальна політика, лімологічний вимір політики пам'яті, кордони, Польща, міжнародні відносини.

Постановка проблеми. Історична доля Польщі – з частими змінами державних кордонів – суттєво вплинула на формування національної ідентичності та колективної пам'яті. Поділи Речі Посполитої, втрата «Східних кресів», зміщення західного кордону після Другої світової війни, боротьба за суверенітет сформували особливий символічний простір, в якому кордон постає не лише як географічна, а й як політична, культурна і меморіальна межа.

Лімологічний підхід дозволяє осмислити ці явища як систему уявних та історично сконструйованих меж, що впливають на уявлення про «своїх» і «чужих», «втрачене» і «завоюване», «справедливість» і «зраду». Польська політика пам'яті виявляє особливу геополітичну чутливість: кожне сучасне потрясіння на кордоні (міграція, війна, прикордонна політика ЄС) інтерпретується через досвід втрати або повернення територій. Це підсилює мобілізаційний потенціал пам'яті, але водночас загострює конфлікти інтерпретацій.

Зростання ролі історичної політики після 2015 року, коли влада взяла курс на централізацію контролю над наративом минулого, робить дослідження особливо актуальним. У цьому контексті «межі пам'яті» виконують ідеологічну функцію, формуючи образи «втрачених територій», інституціоналізуючи пам'ять про «злочини», переосмислюють діалог із сусідами в контексті історичної відповідальності.

Лімологічний аналіз дає змогу глибше зрозуміти механізми формування національного наративу, а також виявити ризики політизації пам'яті в умовах нових геополітичних викликів – зокрема, війни в Україні та трансформації європейських ідентичностей. Пам'ять у Польщі постає як форма символічного кордону, що впливає на зовнішню політику, міжетнічні відносини та ідентичність.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Польська політика пам'яті, особливо в контексті її лімологічного (прикордонного) виміру, стала предметом активних досліджень як польських, так і міжнародних науковців. Дослідження демонструють, що історична політика Польщі після 1989 р. стала полем боротьби за наративи, що стосуються Другої світової війни, Голокосту, радянської окупації та стосунків із сусідами. Праці Я.Т. Гросса [14] та дискусія, висвітлена в збірці «Сусіди реагують...» Дж. Міхліча та Е. Полонського [25], започаткували хвилю переосмислення історії не лише державних утворень регіону, але й народів, в умовах боротьби за «життєвий простір». Цю проблематику продовжили Б. Енгелькінг та Я. Грабовський [12], чия праця «Ніч триває...» викликала суспільно-політичні реакції та навіть судові процеси [13].

Інституційні виміри пам'яті досліджено в працях Д. Кларка і П. Дубера [11], Д. Логеманна та Дж. Томанна [21], С. Єгера [16] та М. Хайнеманн [15], які аналізують функціонування Музею Другої світової війни у Гданську як епіцентру зіткнення політичних наративів. Політизація історії відображена й у статтях П. Махцевича [22; 23; 24], який сам став учасником цього конфлікту.

Прикордонні аспекти політики пам'яті висвітлюються в працях Я. Куртики [20] та П. Шпєвака [33], М. Якубовського [6], Дж. Арлотті [9], В.Т. Моделєвського [26], Т. Журженко [35] та А. Портнова [27; 28]. Автори акцентують увагу на асиметричності пам'яті, що формується в умовах конфліктів жертвовності та національного героїзму. Т. Снайдер [32] та Е. Епплбаум [7; 8] досліджують теми масових депортацій та етнічних чисток, які стали наслідком зміни кордонів. Снайдер вказує на феномен «кровоавих земель» (Bloodlands), охоплюючи терени, які стали ареною масових злочинів і зміни кордонів, а Епплбаум зосереджується на процесах депортацій та примусових переселень у контексті радянської політики контролю та намагань усунути національні меншини як загрозу режиму.

Ключову роль у формуванні сучасної політики пам'яті в Польщі відіграє правляча еліта, зокрема партія «Право і справедливість» (PiS). Дослідники І.П. Каролєвський [17], М. Котвас і Я. Кубіка [19], Л. Радонич [29], М. Шор [30] аналізують, як популізм і «мнемонічні війни» використовують історію як інструмент політичної мобілізації.

Праці М. Петракова [3], С. Коч [1], О. Піха [4] й Н. Роїк [5] демонструють, як ці процеси відображаються у відносинах із сусідніми державами, зокрема Україною. У фокусі лімологічного підходу – простори пам'яті на прикордонних територіях, як-от Волинь, Східна Галичина чи Підляшшя, які стають аренами символічної конкуренції. Праці Т. Журженко [35], А. Портнова [27; 28], Г. Касьянова [18], В. та Е. Семашків [31] вивчають, як ці території конструюються в національних історичних наративах.

Загалом, історіографія теми демонструє зростання зацікавлення не лише питаннями змісту історичної політики, а й методологічним осмисленням просторових, емоційних та наративних аспектів пам'яті, що перетинають державні, етнічні та ідентифікаційні межі.

Виділення не вирішених раніше частин загальної проблеми. Попри значну кількість праць, присвячених історичній політиці Польщі та її трансформаціям у XX–XXI ст., поза межами системного аналізу залишаються лімологічні аспекти пам'яті – тобто ті, що пов'язані з кордонами, прикордонними просторами, пограничною ідентичністю та символічним зонуванням історичного минулого. У фокусі польської політики пам'яті опиняються переважно національні наративи, що формуються навколо ключових подій XX ст., проте недостатньо осмисленими залишаються механізми трансформації пам'яті в прикордонних регіонах, особливо в умовах геополітичної нестабільності та змін зовнішньополітичних пріоритетів. Недостатньо дослідженими залишаються такі проблеми, як просторове маркування пам'яті на прикордонні та його вплив на локальну ідентичність; використання травматичних наративів у стратегіях зовнішньої політики; роль регіональних інституцій у формуванні «пам'яті на межі»; інтеграція прикордонного досвіду в загальнонаціональні пам'яттєві стратегії Польщі.

Авторське дослідження пропонує поєднати підходи історичної географії, політичної феноменології та лімології як специфічного напрямку вивчення політичних процесів, запозиченого з гуманітарної географії та просторової соціології. Методологічним інструментарієм дослідження виступає структурно-функціональний аналіз політики пам'яті в прикордонних регіонах Польщі, доповнений картографічною реконструкцією символічного простору пам'яті та аналізом інституційної архітектури пам'яттєвої політики.

У цьому контексті **мета дослідження** полягає в концептуалізації лімологічного виміру історичної політики Польщі як сукупності інституційних та просторових практик, спрямованих на укріплення національної ідентичності та формування інструментів інтерпретації спільного історичного досвіду у взаємодії з сусідніми державами. Відповідно, завданнями автора є аналіз геоісторичних чинників формування колективної пам'яті в сучасній Польщі; виокремлення лімологічних аспектів політики пам'яті, що стосуються просторових уявлень та зовнішньополітичних наративів; висвітлення взаємодії Польщі з сусідами на основі інтерпретацій травматичних подій XX ст.; визначення інституційної архітектури польської політики пам'яті та її ролі у формуванні національної історичної політики.

Методологічну основу дослідження становлять міждисциплінарні підходи, зокрема, лімологія як науковий підхід до аналізу кордонів, прикордонних практик і граничних ідентичностей; структурно-функціональний аналіз, який дозволяє визначити системні зв'язки між пам'яттєвими інституціями, регіональними політиками та ідеологічними наративами; дискурсивний аналіз офіційних документів, меморіальних практик і політичної риторики; картографічний метод, застосований до вивчення символічного простору пам'яті в прикордонних регіонах; порівняльно-історичний аналіз, що забезпечує виявлення відмінностей і спільних рис у стратегіях пам'яті щодо різних частин польського прикордоння. Цей підхід дозволяє не лише репрезентувати структурні риси польської політики пам'яті, а й запропонувати інтерпретаційні моделі для осмислення її прикордонного, лімологічного виміру.

Виклад основного матеріалу

Геоісторична основа сучасної колективної пам'яті в Польщі

Сучасна політика пам'яті Польщі спирається на глибоко вкорінену історичну пам'ять про колишню велич Речі Посполитої як простору багатонаціональної співпраці, культурної місії та геополітичного впливу. Минула слава, з її символами, героями та територіальними образами, є основою формування національних наративів, зовнішньополітичних позицій і стратегій ідентичності.

Історія творення Польщі як могутньої держави досягає свого апогею в період існування Речі Посполитої Обох Народів (1569–1795), яка утворилася внаслідок Люблінської

унії між Королівством Польським та Великим князівством Литовським. Це була унікальна федеративна держава з виборною монархією, спільним сеймом і королем, але з окремими військом, скарбницею та адміністрацією. У XVI–XVII ст. Річ Посполита була однією з найбільших держав Європи, володіючи землями від Балтійського до Чорного морів, охоплюючи значні території сучасної Польщі, Литви, Латвії, Білорусі, України та частини західної Росії. У цей період Річ Посполита була культурно різноманітною та політично впливовою [7]. Вона виступала як важливий гравець в європейській геополітиці, протистоячи Османській імперії, Московії та Швеції. Однак внутрішні суперечності та зовнішні втручання зрештою призвели до занепаду та поділів Речі Посполитої наприкінці XVIII ст. (1772, 1793, 1795), коли Австрія, Пруссія та Росія розділили її між собою [4]. Унаслідок трьох поділів Польща втратила Велику Польщу (Познань), Малопольщу (Краків), Гданськ, Сілезію, Померанію, Лужицю, частину Мазурії.

Встановлені наприкінці XVIII ст. кордони були змінені подіями наполеонівських воєн. У 1815 р. на Віденському конгресі було визначено нові кордони, які виявилися довговічнішими за попередні, бо протривали до Першої світової війни. У XIX ст. Польща залишалася розділеною. Найбільша частина території, включно з Варшавою та східними землями (Правобережна Україна, Білорусь, Литва), залишалася під владою Російської імперії та стала відомою як Царство Польське після Віденського конгресу 1815 року. Австрійська імперія володіла південно-західними регіонами, зокрема Галичиною (з центром у Львові), Західним Поділлям та Буковиною. Пруссія (а згодом Німецька імперія) контролювала західні та північно-західні землі, включно з Великопольщею, Познанню, Сілезією та частинами Померанії, які вважалися осердям польської державності, що переживали насильницьку германізацію, тож їх втрата спричинила травму і формувала національний міф про «повернення втраченого дому». У кожній з частин здійснювалася політика асиміляції, проте, наприклад, у Галичині, під австрійським правлінням, поляки мали більшу автономію, змогу розвивати освіту, культуру й політичне життя.

У міжвоєнний період боротьба за східні рубежі тривала. Міжвоєнна Друга Річ Посполита (1918–1939) включала східні території (Креси), населені поляками, українцями, білорусами, литовцями та євреями. Ці землі сприймалися як «колиска польської культури та патріотизму». Після Першої світової війни, внаслідок Версальського договору (1919), частина західних земель (Познань, Західна Галичина, Померанія) була повернута Польщі. Однак значні польські етнічні території залишилися у складі Німеччини. Символічно важливою подією стало приєднання частини Верхньої Сілезії до Другої Речі Посполитої після плебіситу 1921 року [8, с. 465]. Це стало результатом трьох Сілезьких повстань, в яких польське населення виборювало право на возз'єднання з новопосталою польською державою. Приєднання промислово розвиненої частини Сілезії мало велике економічне та символічне значення як акт відновлення історичної справедливості.

Новий етап територіальних змін настав після Другої світової війни. Сучасна польська держава виникла у 1945 р. після радикального зсуву кордонів на захід і масштабного переселення населення. За рішеннями Ялтинської і Потсдамської конференцій (1945), Польща втратила близько 178 тис. км² на сході (так звані «креси», включно зі Львовом і Вільнюсом), які відійшли до СРСР, але отримала близько 103 тис. км² на заході – колишні «німецькі» території: Сілезію, Західне Помор'я, частину Бранденбургу, Гданськ, Щецин, Вроцлав [8, с. 476]. Ці землі стали відомими як «Землі повернені» (*Ziemia Odzyskana*), і польська держава в межах офіційного дискурсу представила їх не як нові придбання, а як «історично польські землі», що тимчасово перебували під німецькою окупацією.

Зміна кордонів спричинила масштабні переміщення населення, вигнання 6–8 млн німців і переселення близько 1,5–2 млн поляків зі сходу. Такі зміни стали джерелом травми, що інтерпретується як «картографічне насильство», і заклали основу для формування міфу про Креси як втрачений рай польської культури. Водночас з'явилася потреба легітимізувати західні надбання – через звернення до середньовічної історії (династія П'ястів) і романтичну риторичу.

Комуністична влада розгорнула широку кампанію з легітимації цього «повернення», формуючи наратив про героїчну місію переселенців-кресов'ян, які «з нуля» будують польське життя на новому місці. Важливу роль у цьому процесі відігравала офіційна ідеологія, якою підкреслювалося, що Польща «повернулася до Балтійського моря», «відновила історичну справедливість». Попри зміну політичного режиму після 1989 року, цей наратив зберігся, трансформувавшись у більш культурно-історичну форму: музейні експозиції, регіональні підручники, локальні фестивалі інтегрують історію переселень як частину спільної національної пам'яті.

З перспективи поділів XIX ст. сучасна Польща складається з чотирьох частин: 1) *Схід і центр країни* входили до складу Російської імперії або об'єднаного з нею Королівства Польського (так званий російський поділ); 2) *Південний схід* входив до складу габсбурзького Королівства Галиції й Лодомерії (австрійський поділ); 3) *Від узбережжя Балтійського моря в південно-західному напрямку тягнулася смуга*, що належала до Королівства Пруссії, а з 1871 року – об'єднаній Німецькій імперії (пруський поділ); 4) *Четверта частина* – території, що не входили до складу Речі Посполитої на момент втрати незалежності, проте були приєднані до Польщі після Першої світової війни (наприклад, частини Сілезії, Орави і Спіша) або західні й північні землі, які відійшли від Німеччини до Польщі після Другої світової війни (комуністична пропаганда називала їх «повернені землі»).

У контексті сучасної політики пам'яті Польщі особливі ваги набуває символічне осмислення спадщини поділів XIX століття. Хоча адміністративна карта сучасної Польщі формувалась уже у XX столітті, багато соціальних, культурних та ментальних рис польських регіонів і тепер віддзеркалюють належність територій до Російської імперії, Пруссії або Австро-Угорщини. Ці історичні межі не зникають у колективній свідомості, залишаючись помітними у виборчій поведінці, типах забудови, земельному устрої, транспортній інфраструктурі та соціальних практиках [6].

Так, сучасні воєводства Підляське, Мазовецьке, Лодзьке, Люблінське та Свентокшиське (а також частини Куявсько-Поморського, Великопольського, Сілезького та Малопольського) – це колишні російські володіння. Австрійська спадщина охоплює Підкарпатське, більшу частину Малопольського та південний схід Сілезького воєводств. Натомість території, що належали Пруссії, – це переважно Великопольське, Куявсько-Поморське та Поморське воєводства. Видимість цих поділів досі відображається в архітектурі, адже на колишніх пруських землях збереглися будинки з червоної цегли та ретельно сплановані села, на австрійських – вузькі смуги посівів і видовжені поселення, а в російській частині – хаотичне планування та менша інфраструктурна оснащеність. Залишаються відмінності й у системах землекористування, густоті залізничної мережі, якості доріг та навіть в облаштуванні каналізації.

Економічні та освітні диспропорції також значною мірою пов'язані з історичним минулим. Так, пруські землі більш індустріалізовані, мають більші господарства та освіченішу сільську спільноту, тоді як у Галичині та підросійських регіонах досі переважає мале натуральне господарство. У селах цих регіонів спостерігається вища роль добровільних організацій (наприклад, пожежних дружин), а в релігійній сфері – сильніші традиції регулярної участі в богослужіннях на колишніх австрійських землях.

Політична мапа виборів останніх десятиліть наочно демонструє [6], що колишні пруські землі схильні підтримувати ліберальні сили (наприклад, «Громадянську платформу»), тоді як регіони, що колись належали Росії та Австрії, голосують за консервативні партії, передусім «Право і справедливість». Винятками є великі міста та регіони з національними меншинами.

Попри століття незалежності та уніфікаційні зусилля Польщі, просторові й ментальні відмінності, що виникли в період її поділів, досі мають значення – як для формування ідентичностей, так і для політичних рішень. Це є викликом і ресурсом для польської політики пам'яті, яка, спираючись на минуле, конструює уявлення про сучасну єдність у різноманітті.

Лімологічна складова частина політики пам'яті Польщі: кордони, ідентичність і зовнішньополітичні наслідки

Лімологічна складова частина політики пам'яті Польщі стосується символічного та історичного осмислення кордонів, змін територій і ролі цих змін у формуванні національної ідентичності. Лімологія (від лат. *limes* – «кордон») як дослідницький підхід вивчає природу та функції кордонів, прикордонних територій і пов'язаних з ними ідентичностей.

У контексті політики пам'яті це означає, що держава цілеспрямовано відбирає та інституціоналізує ті історичні сюжети, в яких просторовий рубіж – лінія фронту, межа цивілізацій, місце депортації чи міграції – виступає центральним елементом колективної ідентичності. Це особливо актуально для Польщі, яка у XX столітті зазнала радикальних змін державних меж. Польська політика пам'яті активно використовує наративи про втрачені та здобуті території для конструювання національної єдності, легітимації сучасних кордонів і впливу на відносини із сусідами. Йдеться як про ностальгію за втраченими Східними кресами, так і про легітимацію «повернутих земель» на заході та «війни пам'яті» з Росією, Україною та Німеччиною.

Польща – одна з тих країн, для яких пам'ять про кордон нерозривно пов'язана з пам'яттю про саму державність. Уявлення про межу – це не лише топографічне питання, а основа уявлення про те, де починається і де закінчується «свій» світ. У польському меморіальному ландшафті виокремлюються кілька ключових «пограничних» зон пам'яті:

– Східні Креси (сучасні території Литви, Білорусі, України) постають у наративі як «втрачена Атлантида (або Аркадія)», символ багатокультурної Польщі, яка асоціюється з творами А. Міцкевича, Ч. Мілоша, «Паном Тадеушем» або як місія цивілізації на сході, водночас – як «криваві землі» (зокрема, Волинь 1943–1945) [1, с. 48]. Мнемонічні практики включають діяльність товариств переселенців (кресов'ян), шкільні конкурси, перевидання довоєнних мемуарів і карт, а також інституціоналізацію 11 липня як Дня пам'яті жертв ОУН–УПА (узаконений у 2025 році). Пам'ять про Східні Креси супроводжується ностальгією і міфологізацією [18]. Близько 15% поляків мають кресове походження, що впливає на регіональну ідентичність (особливо в Нижній Сілезії). Після 1989 р. активізувалися дискусії про компенсації за втрачене майно. Виникли численні культурні події, музеї, організації, що репрезентують кресову пам'ять [11; 15; 16; 21].

– «Повернені землі» на заході (Сілезія, Померанія) – наратив легітимації післявоєнного приєднання цих територій, формування почуття «польськості з нуля». Цей дискурс закріплюється через музеї переселення у Вроцлаві та Ополі, кампанії на кшталт «Powrót do Macierzy», та регіональні підручники. Пам'ять про західні території супроводжується наративом легітимації – ці землі подаються як «відновлені», що нібито споконвіку були польськими. Наголос робиться на жертвах переселення, проте також підкреслюється триумф над Німеччиною. Проте сучасні кордони часто сприймаються як нав'язані ззовні

(СРСР і США), що породжує уявлення про їх «штучність» і підсилює залежність від гарантій Заходу (США, НАТО). Лінія Одер – Нейсе (проходить уздовж річок Одер та Ниса-Лужицька, зустрічаючись із Балтійським морем на півночі), що позначає кордон з Німеччиною, трансформувалася від символу «останнього форпосту Європи» за часів комунізму до образу європейського примирення (Шенгенська зона, 2007), а в новітній риторичі знову постає як захисний рубіж. Тут поєднуються спроби порозуміння (спільні підручники, «Dom PL–DE» у Берліні) з епізодами ревізйонізму (антикомпенсаційні кампанії) [17].

– Зовнішній східний кордон ЄС з Білоруссю та Росією в сучасному польському дискурсі представлений як «жива лінія фронту» між демократією і автократією. Зведена у 2022 році прикордонна стіна на білоруському напрямку подається як щит безпеки, логічне продовження «залізної завіси». Паралельно відкрито музей «Granica» в Біловезькій пущі, проводяться шкільні заняття «Безпечний кордон», хоча екологічна критика проєкту не вичуває.

Взаємини із сусідами крізь призму пам'яті травматичних подій ХХ століття

Упродовж останніх десятиліть польська політика пам'яті значною мірою формується навколо концепту «нав'язаних кордонів». Після Другої світової війни Польща втратила східні території, натомість отримала землі на заході, що раніше належали Німеччині. Ця трансформація спричинила формування комплексу історичних травм, які глибоко вплинули на польську національну ідентичність. Центральним елементом сучасної меморіальної політики є підтримка пам'яті про так звані Східні кресові землі – території, що раніше входили до складу польської держави, а згодом стали частинами України, Білорусі та Литви. У публічному дискурсі вони фігурують як символ польської культурної присутності на сході та елемент національного спадку.

Особливу роль відіграє лімологічний вимір польсько-українських відносин, де перетинаються ностальгія за «втраченими» Львовом, травма Волинської трагедії 1943 року та актуальні політичні інтерпретації. З одного боку, в польській уяві Львів, як і Вільно – це культурні маркери «Малої Польщі», духовного та освітнього центру нації [1; 3]. З іншого боку – офіційно закріплений у 2016 та 2025 роках наратив про Волинську трагедію як геноцид, скоєний ОУН–УПА [2], що трансформує пам'ять на політичний інструмент. Установлення 11 липня Днем пам'яті жертв узаконує польську версію подій.

Лімологічне бачення України полягає не лише у відображенні минулих конфліктів, а й у протиставленні «польської цивілізованості» східному «хаосу». Львів і Креси постають як периферія, яку потрібно або символічно інтегрувати, або відмежувати, якщо вона не вписується в національний канон. Водночас польська держава чинить тиск на Україну щодо ексгумацій, визнання провини УПА та обмеження героїзації спірних постатей [31], тоді як паралельно підтримує молодіжні обміни та проєкти примирення [18; 27; 28; 35].

Таким чином, лімологічний підхід у польсько-українських відносинах слугує механізмом розмежування «своїх» і «чужих», жертв і винуватців, спадку і загроз. У цьому контексті пам'ять постає не як інструмент примирення, а як сфера конкуренції за моральний авторитет та історичну легітимність.

Станом на 2025 рік лімологічний складник посилюється через війну в Україні та політичні процеси в Польщі. Президент Кароль Навроцький заявив про неможливість вступу України до ЄС і НАТО без визнання Волинської трагедії як геноциду. Консервативні сили підсилюють риторику щодо потреби ексгумацій і перегляду українського національного наративу.

У відносинах із Білоруссю лімологія має конфліктний характер. У польському наративі територія сучасної Білорусі розглядається як частина колишніх Східних Кресів:

Гродно, Новогрудок, Брест – важливі символи польської присутності. Польща активно підтримує польську меншину в Білорусі, що викликає спротив режиму Лукашенка. Меморіальні ініціативи (школи, пам'ятники, акції пам'яті) розглядаються як інструменти м'якого тиску. Особливо актуалізується пам'ять про Армію Крайову, депортації 1939–1941 рр. та «польську операцію» НКВС [4]. У публічному дискурсі Білорусь дедалі частіше фігурує як «антиєвропейська зона», а прикордонний простір трактується як бар'єр, зокрема після будівництва стіни на кордоні у 2022 р.

У стосунках з Росією лімологічний наратив укорінений у дихотомії «західна свобода» проти «радянського поневолення». Символічне протиставлення включає розподіли Речі Посполитої, повстання XIX ст., Катинь, радянське вторгнення 1939 року та репресії проти поляків у 1937–1938 роках [4, с. 12–17; 4, с. 15]. Ці теми постійно підтримуються ІНП, шкільною освітою, дипломатичними заявами. Росія постає як історичний «Інший», а лімологія стає засобом стратегічного ототожнення ворога.

Натомість польсько-литовські відносини в лімологічному контексті мають позитивний характер, ґрунтуючись на спільному спадку Речі Посполитої. Люблінська унія 1569 року трактується як зразок рівноправного співіснування [3], а Вільнюс – як багатокультурний простір. Такі постаті, як Адам Міцкевич, функціонують як «спільні герої». Існують спільні проекти реставрації, академічні ініціативи, пам'ять тут виступає ресурсом символічної інтеграції.

Західний вимір політики пам'яті Польщі формується на тлі історичних втрат, де особливу роль відіграє «німецький фактор». Кордон із ФРН – «фантомна межа», яка зникає в періоди інтеграції (debordering) і активується у кризові моменти (rebordering). Наприклад, під час міграційної кризи 2015 року чи після вторгнення РФ в Україну 2022 року відроджується наратив про Польщу як «форпост» Європи.

Партія PiS активно експлуатує тему нацистських злочинів і репарацій, підкреслює роль Польщі як жертви, наголошує на трагічних аспектах війни. Попри наявність елементів примирення (спільні підручники, проекти PL-DE), пам'ять про німецьку окупацію залишається джерелом амбівалентності [17; 19; 29; 30].

Геополітична вразливість Польщі – перехід від центру Речі Посполитої до буфера між Росією і Німеччиною – активізує лімологічні травми, що підживлюють потребу в мобілізації ідентичності. Західний вимір пам'яті – не лише про простір, а про колективне переживання, яке легітимізує націю через історію втрат і спротиву.

Інституційна архітектура польської політики пам'яті

Інституційна архітектура польської прикордонної політики пам'яті охоплює діяльність низки державних і культурних органів, зокрема Інституту національної пам'яті (ІНП), що формує офіційні інтерпретації подій на історичних лініях розлому; музейних установ у Любліні, Пшемислі, Біловезі та Вроцлаві; а також законодавчих ініціатив «антибандерівського» та «антиклеветницького» спрямування, особливо після 2018 року. У 2018 році IPN отримав розширені повноваження у сфері захисту історичної репутації держави. Зміни до Закону від 18 грудня 1998 року про IPN доповнили документ статтею 55а, яка передбачала кримінальну відповідальність (до трьох років ув'язнення) за публічні висловлювання, що помилково приписують польській нації або державі відповідальність за нацистські злочини [34]. Положення було спрямовано, зокрема, проти вживання терміна «польські концтабори», що суперечить історичним фактам та принижує національну гідність. Закон також уповноважив IPN ініціювати цивільні позови за наклеп на Польщу – незалежно від юрисдикції, що відповідало міжнародним нормам захисту репутації. Проте після хвилі міжнародної критики (з боку Ізраїлю, США та правозахисних організацій) у липні 2018 року

кримінальні положення було скасовано, а статтю 55а адаптовано до формату цивільного права. Нині IPN реалізує цю функцію через експертизи, публічні кампанії, роботу з діаспорою та юридичні інструменти в межах цивільного провадження.

Додатковим інструментом польської політики пам'яті виступає «дипломатія пам'яті» – у формі створення спільних підручників (PL–DE), двосторонніх комісій (PL–UA) та публічних актів вибачення.

Меморіальна політика Польщі зосереджується на збереженні пам'яті про травми, пов'язані з нав'язаними кордонами, через створення музеїв, меморіалів та організацію публічних заходів. Ініціативи на кшталт створення Музею польських кресів чи вшанування депортованих слугують засобом відновлення колективної пам'яті про втрати. Держава активно просуває проекти, покликані зафіксувати зміни, яких зазнало польське суспільство через війни та політичні трансформації. Наприклад, у 2025 році бюлетень ІНП «Свобода і полон» протиставив західну свободу радянському поневоленню, а лінію Керзона, пропонувану як східний кордон Польщі у 1920–1921 рр., визначив як символічну межу свободи, рубіж між Заходом і Сходом [10].

Окрему увагу приділено висвітленню насильницьких депортацій та етнічних чисток. У цьому вимірі політика пам'яті прагне не лише акцентувати власні страждання, а й розширити наратив на досвід національних меншин. Такий підхід формує складну ідентичність Польщі – водночас європейську та вкорінену в спогадах про втрати і травми минулого.

У контексті нав'язаних кордонів польська меморіальна політика постає як багатовимірний процес, що поєднує пам'ять про втрачене з інтеграцією нових територій. Вона впливає не лише на внутрішню ідентичність, а й на зовнішньополітичні позиції Польщі щодо сусідів.

Політично лімологічний дискурс фрагментує польський простір пам'яті. Правоконсервативні сили (особливо PiS) трактують кордон як «щит» і символ суверенітету, тоді як ліберальна опозиція та частина громадянського сектора просувають модель транскордонного співіснування – через євро регіони, спільні фестивалі, спадщину прикордонних регіонів. Конфлікт точиться не стільки навколо фактів, скільки навколо інтерпретацій самого поняття «кордон»: чи це лінія оборони, чи міст партнерства?

Розвиток польсько-українського проекту «Союз Люблінський» відкриває перспективу трансформації східного кордону з осереддя травми на символ солідарності. Проте мілітаризація прикордонних просторів загрожує посиленням ексклюзивної моделі ідентичності. Цифрові архіви усної історії, пов'язані з переселеннями, становлять важливий інструмент міжпоколіннього діалогу. Водночас суворе законодавство щодо «експорту пам'яті» може спричинити нові дипломатичні конфлікти.

Висновки. Польська політика пам'яті в лімологічному вимірі виступає потужним інструментом формування національної ідентичності, що ґрунтується на символічних та історичних уявленнях про кордони як просторові й ментальні межі між «своїм» і «іншим». Через наративи про втрати та здобутки територій пам'ять про трагічні події ХХ століття і комплексну інституційну підтримку Польща конструює свій образ як держави-«щита» Заходу, яка водночас вшановує власні травми та прагне легітимізації сучасних кордонів.

Аналіз польсько-українських, польсько-білоруських, польсько-російських та польсько-німецьких відносин у площині пам'яті демонструє, що лімологія кордонів виступає не лише питанням територіальної безпеки, а й символічною боротьбою за інтерпретацію історії, моральний авторитет і політичну легітимацію. Травматичні наративи, особливо

пов'язані з Волинською трагедією та радянським періодом, створюють складний фон для взаємодії з сусідами, підсилюючи конфлікти пам'яті.

Інституційна архітектура пам'яті, зокрема діяльність Інституту національної пам'яті та відповідні законодавчі ініціативи, відіграють ключову роль у підтримці офіційних історичних наративів, проте її жорсткість і політизація пам'яті нерідко породжують міжнародні напруження. Водночас позитивні приклади співпраці, як-от польсько-литовський «Союз Люблінський» або спільні культурні проекти з Німеччиною, свідчать про потенціал використання прикордонної пам'яті як ресурсу інтеграції та діалогу.

Отже, лімологічний підхід до політики пам'яті в Польщі виявляє подвійність кордонів як символів і розмежування, і об'єднання. Надалі важливо розвивати стратегії, які би балансували між збереженням історичної правди і сприяли конструктивному діалогу з сусідніми країнами, мінімізуючи ризики ескалації пам'ятних конфліктів і підтримуючи процеси європейської інтеграції.

Список використаної літератури

1. Коч С.В. Меморіальна політика сусідів України: від стратегії національного суверенітету до «великих держав». *Politicus*. 2018. № 4. С. 46–50.
2. Кобзар Ю. Дуда підписав закон про «день пам'яті жертв геноциду, вчиненого ОУН і УПА». *УНІАН*. 2025. 2 лип. URL: <https://www.unian.ua/world/volinska-tragediya-andzhey-duda-pidpisav-skandalniy-zakon-pro-oun-upa-13056039.html> (дата звернення: 28.07.2025).
3. Петраков М.О., Наумкіна С.М. Польська меморіальна політика крізь призму історичних кейсів: Литва, Україна і внутрішні дискусії. *Політикус*. 2024. Вип. 5. С. 94–104. DOI <https://doi.org/10.24195/2414-9616.2024-5.14>.
4. Піх О. Історична пам'ять та історична політика як елементи конфронтації у відносинах Польщі й Росії (1991–2020 рр.) *Український історичний журнал*. 2022. Вип. 6 (657). С. 4–17.
5. Роїк Н. Місця пам'яті та комеморативні практики як елементи та інструменти політики історичної пам'яті України та Польщі 1991–2013 рр. *Гілея: науковий вісник*. 2020. № 155 (4). С. 259–263. URL: <http://ebooks.znu.edu.ua/files/Bibliobooks/Inshi54/gileya2020v155/259.pdf> (дата звернення: 28.07.2025).
6. Якубовський М. (Не)видимі поділи. (переклад Братчук О.). *Нова Польща*. 24 серпня 2020. URL: <https://novapolshcha.pl/article/ne-vidimi-podili/> (дата звернення: 28.07.2025).
7. Applebaum A. Between East and West: Across the Borderlands of Europe. New York: Pantheon Books, 1994. 314 p.
8. Applebaum A. Iron Curtain: The Crushing of Eastern Europe, 1944–1956. London: Allen Lane, 2012. 614 p.
9. Arlotti G. Stosunki polsko-litewskie między przeszłością a przyszłością. *Studia Europejskie*. 2012. Vol. 4. S. 17–122 URL: https://journalse.com/pliki/pw/giovanni_arlotti.pdf (дата звернення: 28.07.2025).
10. Biuletyn IPN nr 234 (5) / 2025. Wolność i zniewolenie / red. Jan M. Ruman. Warszawa : Instytut Pamięci Narodowej, 2025. 100 c. (Biuletyn IPN). URL: <https://ksiegarniaipn.pl/ksiazka/biuletyn-ipn-nr-234-5-2025-wolnosc-i-zniewolenie-jan,641063> (дата звернення: 28.07.2025).
11. Clarke D., Duber P. Polish Cultural Diplomacy and Historical Memory: The Case of the Museum of the Second World War in Gdańsk. *International Journal of Politics, Culture, and Society*. 2018. Vol. 33. P. 49–66.

12. Dalej jest noc: losy Żydów w wybranych powiatach okupowanej Polski / Eds. By Engelking B., Grabowski J. Warszawa: Centrum Badań nad Zagładą, 2018. 400 s.
13. Freedland J. Fears Rise that Polish Libel Trial Could Threaten Future Holocaust Research. *The Guardian*. 3 Feb. 2021. URL: <https://www.theguardian.com/books/2021/feb/03/fears-rise-that-polish-libel-trial-could-threaten-future-holocaust-research> (дата звернення: 12.07.2025)
14. Gross J. T. *Neighbors: The Destruction of the Jewish Community in Jedwabne, Poland* (Princeton: Princeton University Press, 2001. 55 p. URL: <https://www.ias.edu/sites/default/files/sss/pdfs/Neighbors.pdf> (дата звернення: 12.07.2025).
15. Heinemann M. Krieg und Kriegserinnerung im Museum. Der Zweite Weltkrieg in polnischen historischen Ausstellungen seit den 1980er Jahren. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 2017. 551 s. URL: https://library.oapen.org/bitstream/id/25e8d33c-3a34-4595-82e1-4738c4370f56/external_content.pdf (дата звернення: 12.09.2024).
16. Jaeger, S. *The Second World War in the Twenty-First-Century Museum: From Narrative, Memory, and Experience to Experientiality*. Berlin, Boston: De Gruyter, 2020. 354 s. <https://doi.org/10.1515/9783110664416>
17. Karolewski I. P. Memory Games and Populism in Postcommunist Poland. In *European Memory in Populism. Representations of Self and Other* / Eds. by Chiara De Cesari, Ayhan Kaya. Edition 1st. London: Routledge. 2019. P. 239–257. DOI: <https://doi.org/10.4324/9780429454813>.
18. Kasianov G. The Burden of the Past: The Ukrainian–Polish Conflict of 1943/44 in Contemporary Public, Academic and Political Debates in Ukraine and Poland. *Innovation: The European Journal of Social Science Research*. 2006. Vol. 19 (3–4). P. 247–259. DOI: 10.1080/13511610601029805.
19. Kotwas M., Kubik J. Symbolic Thickening of Public Culture and the Rise of Right-Wing Populism in Poland. *East European Politics and Societies*. 2019. Vol. 33, Is. 2. P. 435–471. URL: <https://journals.sagepub.com/doi/10.1177/0888325419826691?icid=int.sj-full-text.similar-articles.7> (дата звернення: 12.09.2024).
20. Kurtyka J. *Rzeczpospolita wolnych ludzi – Janusz Kurtyka w mediach*. URL: https://ipn.gov.pl/ftp/pamiec_ebooki/RZECZPOSPOLITA_WOLNYCH_LUDZI.pdf (дата звернення: 28.07.2025).
21. Logemann D., Tomann J. Gerichte Statt Geschichte? Das Museum des Zweiten Weltkrieges in Gdańsk. *Zeithistorische Forschungen/Studies in Contemporary History*. 2019. Vol. 16. P. 106–117.
22. Machcewicz P. Wałęsa w krzywym zwierciadle. *Rzeczpospolita*. 30 June 2008. URL: <https://www.rp.pl/opinie-polityczno-spoleczne/art16138501-ksiazka-w-krzywym-zwierciadle>
23. Machcewicz P. When History Matters Too Much: Historians and the Politics of History in Poland. *Contemporary European History*. 2023. Vol. 32, Is. 1. P. 15–20. doi:10.1017/S0960777322000510.
24. Machcewicz P., Dmitrów E., Szarota T. *Der Beginn der Vernichtung. Zum Mord an den Juden in Jedwabne und Umgebung in Sommer 1941. Neue Forschungsergebnisse polnischer Historiker*. Osnabrück: Fibre, 2004. 261 s.
25. Michlic J.B., Polonsky A. *The Neighbors Respond: The Controversy over the Jedwabne Massacre in Poland*. Princeton: Princeton University Press, 2004. 504 s.
26. Modzelewski W.T. Dwie dekady stosunków Polski z Litw– wymiar polityczny. *SP*. 2012. Vol. 3. S. 287–312.
27. Portnov A. Clash of victimhoods: The Volhynia Massacre in Polish and Ukrainian memory. *KyivPost*. 2016. Nov.16. URL: <https://archive.kyivpost.com/article/opinion/op-ed/andriy-portnov-clash-victimhoods-volhynia-massacre-polish-ukrainian-memory.html> (дата звернення: 28.07.2025).

28. Portnov A. Poland and Ukraine: Entangled Histories, Asymmetric Memories. Essays of the Forum Transregionale Studien. Berlin. 2020. Vol. 7. DOI: 10.25360/01-2020-00011.
29. Radonić L. “Our” vs. “Inherited” Museums: PiS and Fidesz as Mnemonic Warriors. *Štúdosteuropa*. 2020. Vol. 68, Is. 1. P. 44–78. URL: <https://www.degruyter.com/document/doi/10.1515/soeu-2020-0003/html> (дата звернення: 28.07.2025).
30. Shore M. Poland Digs Itself a Memory Hole. *New York Times*. 19 Feb. 2018; <https://www.nytimes.com/2018/02/04/opinion/poland-holocaust-law-justice-government.html> (дата звернення: 28.07.2025).
31. Siemaszko W., Siemaszko E. Ludobójstwo dokonane przez nacjonalistów ukraińskich na ludności polskiej Wołynia 1939-1945. Wyd. III. T. 1. Warszawa : Wydawnictwo von borowiecky, 2008. 1000 s.
32. Snyder T. Bloodlands: Europe Between Hitler and Stalin. New York: Basic Books, 2010. 560 p.
33. Śpiewak P. Pamięć po komunizmie. Warszawa: Wydawnictwo Krytyki Politycznej, 2012. 320 s.
34. Ustawa z dnia 18 grudnia 1998 r. o Instytucie Pamięci Narodowej – Komisji Ścigania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu (z późn. zm.). URL: <https://isap.sejm.gov.pl/isap.nsf/DocDetails.xsp?id=WDU19981631184> (дата звернення: 28.07.2025).
35. Zhurzhenko T. Memory Wars and Reconciliation in the Ukrainian–Polish Borderlands: Geopolitics of Memory from a Local Perspective. History, Memory and Politics in Central and Eastern Europe, ed. Georges Mink i Laure Neumayer. Basingstoke: Palgrave Macmillan, 2013. P. 173–193. URL: https://shron1.chtyvo.org.ua/Zhurzhenko_Tetiana/Memory_Wars_and_Reconciliation_in_the_UkrainianPolish_Borderlands_Geopolitics_of_Memory_from_a__en.pdf (дата звернення: 28.07.2025).

LIMITS OF MEMORY: THE LIMNOLOGICAL DIMENSION OF POLAND’S HISTORICAL POLICY IN THE 20TH–21ST CENTURIES

Mykyta Petrakov

*State Institution “South Ukrainian National Pedagogical University
named after K. D. Ushynsky”*

Staroportofrankivska St., 26, 65020, Odesa, Ukraine

The article is devoted to the study of the limnological component of Poland’s memory policy and its impact on the formation of national identity and international relations with neighboring countries. The author analyzes how historical narratives about the changes in Poland’s borders in the 20th century – the loss of the Eastern Borderlands (Kresy), the acquisition of the “Recovered Territories” in the west, as well as the current state of the external borders with Belarus, Ukraine, Russia, and Lithuania – are transformed into memory policy and shape socio-political practices. Special attention is given to the role of the Institute of National Remembrance (IPN), museum projects, legislative initiatives, and memory diplomacy in forming official interpretations of history. The article highlights both the conflicting and constructive aspects of Poland’s relations with its neighbors, deeply rooted in historical backgrounds, such as tensions with Ukraine over the interpretation of the Volhynia tragedy, complex memorial narratives regarding Belarus and Russia, and a positive experience of cooperation with Lithuania based on shared historical heritage. The role of the memory of the German occupation and the influence of contemporary political forces on memory policy are also separately considered. The author emphasizes that the limnological memory policy in Poland is not merely a reproduction of the past but an important tool of political legitimization, identification, and diplomatic interaction. At the same time, it serves as a field of competition where symbolic borders

define the boundaries between “us” and “them”, victim and perpetrator. The limological dimension gives Polish memory policy a particular geopolitical sensitivity. Every current upheaval at the border (Schengen, war, migration) is instantly interpreted through the prism of historical experience of loss or recovery of territories. This conditions a high mobilizational power of memory but also increases the risk of interpretative conflicts. Against this background, a key question arises: can a border be not only a scar but also a fabric of cooperation? The research results contribute to a better understanding of the interrelation between history, memory, and contemporary politics in Central and Eastern Europe.

Key words: political process, historical policy, memorial policy, limological dimension of memory policy, borders, Poland, international relations.

УДК 325.36:327.2(477)

DOI <https://doi.org/10.30970/PPS.2025.61.54>

ПОСТКОЛОНІАЛЬНА ПАРАДИГМА В УКРАЇНСЬКІЙ НАУКОВІЙ ДУМЦІ: ПОЛІТОЛОГІЧНИЙ КОНТЕКСТ

Андрій Поляков

*Одеський національний університет імені І. І. Мечникова,
Французький бул., 24/26, 65058, м. Одеса, Україна
<https://orcid.org/0009-0004-9099-4340>*

У статті досліджується питання застосування постколоніального підходу українськими науковцями, актуальність якого зумовлена передусім процесами деколонізації, що активно розгорнулися після прийняття Закону України «Про засудження та заборону пропаганди російської імперської політики в Україні і деколонізацію топонімів». Повномасштабне російське вторгнення стало потужним каталізатором процесів, спрямованих на повне заперечення імперської культури та історії, схилиючи суспільну думку до визнання факту колоніального минулого України у складі Російської імперії/СРСР. Ці чинники зумовлюють необхідність наукової рефлексії щодо понять колоніалізму, деколонізації, колоніальної спадщини, які є наріжними для такого напрямку гуманітарного знання, як постколоніальні дослідження.

Водночас деяка нечіткість у визначенні категоріально-понятійного апарату й методології постколоніальних студій у межах політологічного аналізу вимагає більш повного розкриття змісту згаданих термінів. З огляду на міждисциплінарний характер постколоніальних студій у статті розглядається рецепція постколоніальної парадигми в роботах представників різних дисциплін – політологів, істориків, філософів, культурологів.

У статті подається огляд перших спроб застосування постколоніального підходу щодо суспільно-політичних процесів в Україні, здійснених представниками української діаспори на початку 1990-х років, а також подальший розвиток цього напрямку в працях українських авторів. Приділено увагу дискусії щодо розрізнення понять «антиколоніальний» та «постколоніальний», яку можна розглядати як продовження традиційних дебатів між лібералізмом і націоналізмом, тільки в новому категоріальному полі. Також у статті розглянуто думки вітчизняних істориків щодо різновидів колоніалізму і типів колоній з метою з'ясувати відповідь на питання «чи була Україна колонією?». Крім того, наведено наявні дефініції такого багатозначного терміна, як «постколоніалізм», смислове значення якого змінюється залежно від контексту. У підсумку в статті обґрунтовано перспективність аналізу суспільно-політичних трансформацій України у світлі постколоніальної парадигми з метою розширення інструментарію політологічних студій.

Ключові слова: постколоніалізм, постколоніальний дискурс, антиколоніалізм, деколонізація, колонії, імперіалізм.

Постановка проблеми. Закон України «Про засудження та заборону пропаганди російської імперської політики в Україні і деколонізацію топонімів» [1], прийнятий у 2023 році, вперше в новітній історії країни зафіксував у правовому полі факт визнання колоніального минулого України, адже документ ототожнює російську імперську політику з колоніальною політикою і тлумачить її як комплекс заходів, спрямованих на підкорення, експлуатацію та асиміляцію українського народу від часів Московського царства й до сучасної Російської Федерації.

Хоча Закон не дає визначення такого складного терміна, як «деколонізація», і використовує його виключно в контексті деколонізації топонімів, реалізація передбачених Зако-

ном заходів (перейменування топографічних назв, демонтаж пам'ятників та інших символів, пов'язаних з Російською імперією) стимулювала ширшу дискусію про подолання колоніальної спадщини, перегляд усталених уявлень про певні періоди минулого України, відмову від використання надбань російської культури в найрізноманітніших сферах.

Як зазначає із цього приводу культуролог і літературознавець Тамара Гундорова, деколонізація в Україні є не стільки теоретичним, скільки суто практичним процесом і тому не повністю відповідає розумінню деколонізації за кордоном, оскільки остання не ставить за мету повне заперечення імперської культури, тоді як «деколонізація по-українськи спрямована на дерусифікацію і передбачає повний розрив з імперією, її мовою, культурою та історією» [2].

В українському суспільстві поступово затверджується консенсус щодо того, що період перебування України у складі Російської імперії слід розглядати саме як колонізацію. Так, згідно з опитуванням, проведеним Київським міжнародним інститутом соціології у 2023 р., із твердженням про те, що Україна була колонією Російської імперії, погодилися 64% опитаних [3].

Ці зрушення в суспільній свідомості зумовлюють актуальність осмислення понять колоніалізму, деколонізації, колоніальної спадщини. Саме ці поняття є ключовими для впливового нині міждисциплінарного напрямку гуманітарного знання – постколоніалізму, за яким також закріпилися й інші назви – постколоніальні дослідження, постколоніальні студії, постколоніальна теорія. На наш погляд, застосування цього напрямку є перспективним для аналізу суспільно-політичних проблем сучасної України.

Водночас натеper спостерігається певна нечіткість у визначенні категоріально-понятійного апарату й методології постколоніальних студій у межах політологічних досліджень. Актуальність статті полягає в тому, щоби, спираючись на роботи представників різних наукових дисциплін, розкрити зміст ключових понять постколоніального підходу з метою використання в галузі політології.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Натеper питанням застосування постколоніального підходу до аналізу соціально-політичних процесів в Україні присвячено значну кількість публікацій. Над цією проблематикою працюють представники різних дисциплін – політологи, історики, культурологи, літературознавці, філософи. Зокрема, в працях М. Рябчука розглядаються питання побудови політичної української нації, формування національної ідентичності, подолання наявних ціннісно-культурних розколів в українському суспільстві. Т. Гундорова у своїх роботах більшою мірою зосереджується на соціально-культурних аспектах постколоніального розвитку. Історик С. Величенко досліджує питання доцільності застосування колоніальної парадигми до українських реалій, а політолог О. Хорошилов аналізує естетичні аспекти перетворення міських просторів у контексті процесів деколонізації. Колоніалізм та імперіалізм, зокрема російський, стають темами досліджень вітчизняних філософів В. Єрмоленка, В. Кебуладзе, Т. Лютого. Використовуючи філософський інструментарій студій пам'яті, О. Довгополова у своїх розвідках приділяє увагу проблемам локальної історії, ідентичності, формування міських просторів пам'яті в контексті осмислення імперської спадщини. До постколоніальної проблематики також звертаються О. Грабович, М. Павлишин, О. Сінченко, С. Троян, І. Гісем.

Формулювання цілей статті. Мета статі – дослідити застосування постколоніальної парадигми в працях українських науковців, з'ясувати підходи до розуміння таких понять, як колоніалізм, анти- та постколоніалізм, деколонізація у вітчизняній науковій літературі, проаналізувати актуальність використання дискурсу постколоніалізму для осмислення соціально-політичних трансформацій в Україні.

Виклад основного матеріалу. Появу постколоніальної теорії передусім пов'язують із публікацією у 1978 р. книги «Орієнталізм» американського літературного критика ліванського походження Едварда Саїда, зміст якої далеко виходив за межі літератури, охоплюючи питання політики, історії, міжнародних відносин [4]. Поняття постколоніалізму по відношенню до України одним із перших також застосував літературний критик, голова Асоціації українців Австралії Марко Павлишин. І його стаття 1994 р. «Козаки в Ямайці: постколоніальні риси в сучасній українській культурі», попри назву, також виходила за межі літератури, торкаючись питань оцінювання нещодавнього історичного минулого та можливих шляхів подолання колоніальної спадщини [5].

Перебування України у складі СРСР Павлишин окреслює терміном «культурний колоніалізм», що являє собою систему культурних установ, ідеологій та практик, спрямованих на підтримку політичного і економічного панування метрополії над колоніями [5, с. 225]. З погляду методології найбільший інтерес викликала пропозиція Павлишина розрізняти терміни «антиколоніалізм» і «постколоніалізм». Перший являє собою стратегію заперечення колоніальної політики, перевертає з ніг на голову ієрархію цінностей колонізатора, вимагає активної державної політики в культурній сфері, проявляє бажання говорити від імені влади. Другий – не так заперечує колоніальний досвід, як містить його в собі у «знятому» вигляді, часто співіснуючи з ним в одному часовому, географічному і культурному просторі. Таким чином, префікс «пост-» у терміні «постколоніалізм» слід розглядати аналогічно термінам «постмодернізм» чи «постструктуралізм», які не заперечують, а діалектично знімають модернізм і структуралізм [5, с. 227; 6, с. 532–533].

Така пропозиція викликала рішучу критику. Так, літературознавець і теоретик націоналізму П. Іванишин дорікає М. Павлишину в тому, що постколоніалізм у запропонованому останнім тлумаченні не має «націозахисного культурного спрямування» і замість заперечення імперіалістичних ідеологій лише інтегрує їх. Натомість Іванишин пропонує розрізняти два типи постколоніалізму (два типи метадискурсу, як автор їх сам називає) – постмодерний постколоніалізм і націологічний постколоніалізм. Перший, з притаманним постмодернізму релятивізмом, замість відновлення травмованої імперіалізмом національної ідентичності лише руйнує національні дискурси, затверджуючи космополітичні ідеали постмодерного лібералізму; другий, навпаки, поборює імперські дискурси, ставить пріоритетом зміцнення національної ідентичності [7, с. 69–71]. У такому випадку можна побачити продовження традиційної дискусії між двома ідеологічними течіями політичної думки – лібералізмом і націоналізмом, тільки перенесену в нове категоріальне поле.

Водночас деякі науковці погоджуються із запропонованими М. Павлишином дефініціями термінів. Так, історикиня І. Колесник прикладом антиколоніального дискурсу в українській історіографії вважає праці М. Грушевського, а постколоніального – роботи І. Лисяка-Рудницького [8, с. 174–179]. На думку самої дослідниці, колоніалізму в «класичному» варіанті в Україні не існувало, радше можна говорити про «сабалтернізацію» (термін запозичений з постколоніальної критики, що означає підпорядкованість, пригніченість), що проявлялося нищенням локальної, культурної та національної ідентичності українців на теренах і Російської, і Австро-Угорської імперій [8, с. 188].

Майже одночасно з М. Павлишином поняття постколоніалізму по відношенню до України застосувала інша представниця української діаспори – американська антрополог і культуролог Оксана Грабович, яка у своїй доповіді на другому з'їзді Міжнародної асоціації українознавців у 1993 р. зазначила, що вирішальний вплив на державотворчі процеси в сучасній Україні має не лише сімдесятирічна комуністична спадщина, а й трьохсотлітня колоніальна спадщина Російської імперії. На її думку, характер суспільних відносин в

Україні значною мірою визначили практики поневолення, що доходили до заперечення самого існування українців. Розвиваючи концепцію «колективної тіні» К. Юнга, Грабович зазначає, що колонізатор проєктує на колонізованого власні негативні й деструктивні аспекти підсвідомості, а колонізований впродовж тривалого часу засвоює такий негативний self-image (власний образ), починає ототожнювати себе з накинутаим йому уявленням про самого себе. Перебуваючи під польським, а згодом під російським правлінням, українці засвоїли прищеплений їм комплекс неповноцінності. Антитезою цьому негативному автоіміджу виступає перебільшено позитивний образ самих себе, який також не відповідає реальності [9, с. 14–15].

Ще один представник української діаспори, канадський історик Степан Величенко дослідив, як змінювалося ставлення до питання російського колоніалізму щодо України в програмних документах українських політичних партій першої чверті ХХ ст., в публіцистиці та історіографії. Так, у період визвольних змагань 1917–1921 рр. чимало політичних сил розглядали становище України в Російській імперії як колоніальне підкорення. Наприклад, Українська комуністична партія, відома як укапісти, визначала Україну як економічно експлуатовану російську колонію та напівколонію європейського капіталу. Схожих поглядів дотримувалися представники українських есерів і соціал-демократів; згадки про українську колоніальну залежність траплялися і в офіційній газеті Центральної Ради «Селянська Спілка». У 1920-х рр. погляд на російську імперську політику як колоніальну панував серед багатьох націонал-комуністів. Навіть у Малій радянській енциклопедії, виданій у 1929–1931 рр., Україну було визначено як колонію Російської імперії [10, с. 307, 317–318].

У роки сталінських репресій риторика в публіцистиці та радянській історіографії різко змінюється, колоніями починають визнавати лише західноукраїнські землі у складі Австро-Угорщини. Ця парадигма в подальші десятиліття залишалася єдиною офіційно санкціонованою, лише в період «відлиги» 1960-х у деяких публікаціях дисидентів здійснювалися спроби розглянути російський царський колоніалізм. Але тільки наприкінці 1980-х питання колоніального характеру російського/радянського домінування знов повертається у сферу наукових дискусій. Так, у період 1989–1991 рр. 8 з 13 українських політичних партій у своїх програмах визначали Україну як експлуатовану колонію [10, с. 300].

С. Величенко вказує, що сучасне розуміння поняття «колоніалізм» ґрунтується на довільному припущенні, що певний проміжок часу може легітимізувати підкорення територій та народів певному політичному центру, якщо вони не розділені водним простором, і навпаки, подібна легітимізація не відбувається, якщо центр і підкорену територію розділяє море чи океан. І саме таке вибіркове трактування використовувала ООН, коли в 60–80-хх рр. схвалювала набуття незалежності колишніми колоніями від європейських метрополій, якщо ті були відокремлені від метрополії морем чи океаном [10, с. 303–304]. Але, на думку історика, цей тип відносин не вичерпує всього розмаїття стосунків залежності/підпорядкування в історії, наприклад, англійського правління в Ірландії, японського – в Кореї чи російського – в Україні. Тому слід розглядати ці країни як окремі різновиди колоніалізму, відмінні від заморської його моделі. До прикладу С. Величенко наводить термін «колонії європейського типу», запропонований у 1920-х роках економістом Миколою Волобуєвим [11, с. 279–280].

Політолог О. Баталов здійснив дослідження колоній з метою виокремити їхні характерні риси й розробити типологію колоній [12]. На питання «чи була Україна колонією?» він дає ствердну відповідь, наводячи низку паралелей між становищем України у складі Російської імперії/СРСР та Ірландії у складі Великої Британії і зазначаючи, що Україну на

даному етапі слід вважати постколоніальною країною, якою Ірландія була перші десятиліття після отримання незалежності [13, с. 63–64]. Із цього приводу варто навести думку американської славістки Клер Каванни щодо того, що Ірландія – це єдина з європейських країн, включення якої до постколоніальних досліджень не викликає зауважень у західних науковців [14, с. 63].

Політолог І. Гісем також вважає, що сучасне становище України можна визначити як постколоніальне, але наголошує, що цей термін не слід сприймати як часовий маркер припинення колоніального впливу, адже Росія (принаймні до Революції Гідності) продовжувала домінувати й впливати на українське суспільство, і цей вплив необхідно було ще подолати [15, с. 30].

Схожі думки висловлює філософ І. Грабовська, яка співвідносить термін «постколоніальний» з перехідним періодом, який проходить Україна на даному етапі свого розвитку, і вважає постколоніальну проблематику однією з найважливіших у сучасному українському гуманітарному дискурсі [16, с. 558–559].

Слід зауважити, що більшість вітчизняних авторів уникають прямих дефініцій терміна «постколоніалізм», адже, на думку Т. Гундорової, постколоніалізм нині постає не стільки як замкнена система, скільки як «плетиво різнорідних ідей», в якому одну з ключових позицій посідає «постколоніальна модальність», яку авторка трактує як «дискурсивний спротив колоніальній владі» [17, с. 7].

Спробу дати поліваріантну характеристику поняття «постколоніалізм» здійснив історик і фахівець у галузі міжнародних відносин С. Троян:

- у широкому розумінні – дослідження з вивчення історії, господарства, соціуму і культури країн і народів у період, коли вони перебували в колоніальній залежності;
- у вузькому розумінні – методологічний напрям дослідження колишніх колоній в їхньому зв'язку з метрополіями, передусім у культурному контексті, шляхом прочитання й інтерпретації відповідних літературних творів;
- у дихотомічному контексті – культурне протистояння у відносинах метрополії та колонії, де імперський режим використовує культуру як один зі способів утвердження;
- в історичному контексті – одночасно і часовий маркер, що позначає період і/або процес деколонізації, і дискурс, що супроводжує цей процес;
- у теоретичному контексті – теорія, що розглядає культурні аспекти, утворені внаслідок європейської колонізації, які залишаються актуальними в сучасних реаліях;
- у контексті дискурсу/контрдискурсу – «сукупність взаємозв'язаних концептуальних дискурсів, які усвідомлюються в єдиній мережі критичних проєктів і програм, спрямованих на подолання наслідків економічної, політичної, але насамперед культурної та інтелектуальної залежності «незахідного» світу від західних зразків і прототипів» [18, с. 65, 72–73].

Отже, залежно від контексту цей термін набуває нових змістових значень, із приводу чого автор зауважує, що постколоніальний дискурс являє собою один із постмодерністських підходів з притаманною їм «незавершеністю сформованості методологічного наукового поля» [18, с. 63].

Серед вітчизняних авторів, які найбільш послідовно й плідно досліджують постколоніальні трансформації України, необхідно назвати М. Рябчука, який у своїй першій ж публіцистичній книзі «Від Малоросії до України: парадокси запізненого націєтворення» [19] розглядає питання суспільно-політичного розвитку України з точки зору постколоніального підходу. Трактуючи місце України в Російській імперії/СРСР як колонії, він викриває колоніальну сутність царської/радянської політики, що проявлялася в дискримінації корінного населення за мовною ознакою, нав'язуванні йому комплексу меншовартості

(згаданого О. Грабович негативного self-image), культурному домінуванні. Що важливіше, М. Рябчук показує, як ця колоніальна спадщина виступає серйозним гальмівним чинником державотворення сучасної України.

До постколоніальної проблематики М. Рябчук звертається і в наступних книгах: «Дві України: реальні межі, віртуальні ігри», «Зона відчуження: українська олігархія між Сходом і Заходом», «Постколоніальний синдром. Спостереження». У пізніших працях автор приділяє більше уваги питанням термінології й методології. Так, він наголошує, що в основі постколоніальної теорії лежать культурно-антропологічні аспекти політичного домінування/підпорядкування, яким часто не приділяють увагу представники транзитологічного підходу. Отже, розгляд трансформаційних процесів країн Східної Європи через «постколоніальну оптику», на думку М. Рябчука, дає змогу трактувати ці трансформації не лише як політичні, економічні чи інституційні феномени, але також і як культурні та дискурсивні [20, с. 51–52].

Автор вказує на обмеження постколоніального підходу, який, вочевидь, не може пояснити будь-які процеси сьогодення, але без нього, вважає М. Рябчук, неможливо обійтися під час обговорення широкого кола питань, пов'язаних із суспільно-політичними трансформаціями України на цьому етапі [21, с. 56].

Висновки. Підсумовуючи викладене, можна зробити висновок, що до постколоніального підходу у своїх роботах звертається значна кількість українських науковців із різних галузей досліджень. Водночас натеper відсутній цілковитий консенсус щодо змісту понятійно-категоріального апарату та використовуваної методології. Термін «постколоніалізм» може набувати різних смислових значень залежно від контексту – як часовий маркер, як перехідний період у процесі розвитку держави, як дискурс, що супроводжує процес деколонізації, як протистояння, передусім культурне, у відносинах метрополії та колонії.

З огляду на різноманіття дефініцій говорити про існування сформованої постколоніальної теорії з чітким категоріальним апаратом, принаймні у сфері політологічних досліджень, нині не доводиться. На наш погляд, більш плідним видається використання поняття «постколоніальний дискурс», якщо трактувати дискурс як певний спосіб говорити з певної позиції, що надає значення груповому досвіду [22, с. 10] – у цьому випадку досвіду колоніального підпорядкування. Таке тлумачення відповідає поширеному в англomовній науковій літературі терміна *postcolonial prism* (постколоніальна оптика), що означає аналіз суспільно-політичних процесів в історичному контексті під певним кутом зору.

Розгляд історичного минулого України і його впливу на державотворчі процеси сьогодення із застосуванням «постколоніальної оптики» здатен висвітлити деякі не досить досліджені аспекти, провести паралелі з трансформаціями постколоніальних країн в інших регіонах, виокремити характерні закономірності розвитку і, у підсумку, збагатити інструментарій політологічних студій.

Список використаної літератури

1. Про засудження та заборону пропаганди російської імперської політики в Україні і деколонізацію топонімів : Закон України від 21.03.2023 р. № 3005-IX / Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3005-20#Text> (дата звернення: 08.07.2025).
2. Гундорова Т. Деколонізація і провінціалізація Європи: чи варто відходити поза топографічну деколонізацію? *Критика*. URL: <https://www.krytyka.com/ua/articles/dekolonizatsiia-i-provintsiializatsiia-evropy-chy-varto-vidchodity-poza-topografichnu-dekolonizatsiiuu> (дата звернення: 08.07.2025).

3. Історична пам'ять: результати соціологічного опитування дорослих жителів України. Аналітичний звіт / Київський міжнародний інститут соціології. Київ, 2023. URL: https://kiis.com.ua/materials/news/20230320_d2/UCBI_History2023_rpt-UA_fin.pdf (дата звернення: 08.07.2025).
4. Саїд Е. Орієнталізм. Київ : Основи, 2001. 511 с.
5. Павлишин М. Козаки в Ямаїці: постколоніальні риси в сучасній українській культурі. *Канон та іконостас: Літературно-критичні статті*. Київ : Час, 1997. С. 225–227.
6. Павлишин М. Постколоніальна критика і теорія. Антологія світової літературно-критичної думки / за ред. М. Зубрицької. Львів : Літопис, 1996. С. 532–533.
7. Іванишин П. Національно-екзистенціальна інтерпретація (основні теоретичні та прагматичні аспекти). Дрогобич : Видавнича фірма «Відродження», 2005. 308 с.
8. Колесник І. Антиколоніалізм. Постколоніалізм. Україна (методологічний есей). *Український історичний журнал*. 2024. № 4 (577). С. 173–192. DOI: <https://doi.org/10.15407/uhj2024.04.173>.
9. Грабович О. Колоніальна спадщина в сьогодиншній Україні. *Арка*. 1994. № 1. С. 14–15.
10. Величенко С. Питання російського колоніалізму в українській думці: політична залежність, ідентичність та економічний розвиток. *Схід–Захід: Історико-культурологічний збірник*. Харків : ТОВ «НТМТ», 2009. Вип. 13–14: Історична пам'ять і тоталітаризм: досвід Центрально-Східної Європи / за ред. В. Кравченка. С. 300–344.
11. Величенко С. Чи була Україна російською колонією? Деякі зауваження щодо поняття колоніалізму. *Ukraina Moderna*. 2009. Вип. 14. С. 266–281. URL: <https://utppublishing.com/doi/abs/10.3138/ukrainamoderna.14.266> (дата звернення: 08.07.2025).
12. Баталов О. Колонії в історико-політичній перспективі: спроба систематизації. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія «Питання політології»*. Вип. 31. С. 12–16.
13. Баталов О. Україна та Ірландія: постколоніальні країни чи ні? *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія «Питання політології»*. Вип. 36. С. 52–64.
14. Cavanagh C. Postkolonialna Polska. Biała plama na mapie współczesnej teorii. *Teksty Drugie*. 2003. № 2–3. Р. 60–71.
15. Гісем І. Застосування постколоніальної методології до політичних досліджень наслідків російсько-радянського колоніального панування в Україні. *Магістеріум: Політичні студії*. 2016. Т. 64. С. 26–31.
16. Грабовська І. Постколоніалізм як конфліктогенний фактор у культурно-історичному просторі сучасної України. *Молодий вчений*. 2019. № 2 (66). С. 558–561.
17. Гундорова Т. Генераційний виклик і постколоніалізм на сході Європи. Вступні зауваги. *Постколоніалізм. Генерації. Культура* / за ред. Т. Гундорової, А. Матусяк. Київ : Лаурус, 2014. С. 7–13.
18. Троян С. Постколоніальні студії: Україна в постколоніальних дослідженнях. *Postkolonializm – Tożsamość – Gender. Europa Środkowa, Wschodnia i Południowo-Wschodnia* / ред. А. Matusiak. Wrocław : Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, 2014. Р. 61–74.
19. Рябчук М. Від Малоросії до України: парадокси запізнілого націєтворення. Київ: КРИТИКА, 2000. 304 с.
20. Riabczuk M. Colonialism in another way: On the applicability of postcolonial methodology for the study of postcommunist Europe. *Porównania*. 2013. № 13. Р. 47–59. DOI: <https://doi.org/10.14746/p.2013.13.10972>.
21. Рябчук М. Відміни колоніалізму: про застосовність постколоніальної методології до вивчення посткомуністичної Східної Європи. *Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України*. 2013. Вип. 2. С. 41–58.

22. Рябчук А., Хурцидзе Т. Застосування дискурс-аналізу в сучасних соціальних дослідженнях. *Наукові записки НаУКМА. Соціологія*. 2023. Т. 6. С. 3–15. DOI: <https://doi.org/10.18523/2617-9067.2023.6.3-15>.

POSTCOLONIAL PARADIGM IN UKRAINIAN SCHOLARLY DISCOURSE: A POLITICAL SCIENCE PERSPECTIVE

Andriy Polyakov

*Odesa I. I. Mechnikov National University,
French Blvd., 24/26, 65058, Odesa, Ukraine*

This paper reports on the application of the postcolonial theory by Ukrainian scholars, the relevance of which has significantly increased in light of the recent decolonization processes following the adoption of the Law of Ukraine “On the Condemnation and Prohibition of Propaganda of Russian Imperial Policy in Ukraine and the Decolonization of Toponymy”. The full-scale Russian invasion has served as a powerful catalyst for efforts aimed at rejecting imperial culture and historical narratives, pushing public opinion toward recognizing Ukraine’s colonial past within the Russian Empire and the Soviet Union.

This study focuses on the necessity of scholarly reflection on key concepts such as colonialism, decolonization, and colonial legacy, which form the foundation of postcolonial studies as a branch of the humanities. For this study, it was of interest to investigate the challenges posed by the ambiguity surrounding the conceptual framework and methodology of postcolonial studies when applied within political science. Given the interdisciplinary nature of postcolonial studies, the paper reviews the reception of the postcolonial paradigm across several academic fields, including political science, history, philosophy and cultural studies. The article presents an overview of the early attempts by members of the Ukrainian diaspora in the early 1990s to apply postcolonial theory to socio-political processes in Ukraine, as well as subsequent developments by domestic scholars. Particular attention is given to the discussion regarding the distinction between the terms anticolonial and postcolonial, which is interpreted as a continuation of traditional debates between liberalism and nationalism within a new conceptual field. The article also explores the views of Ukrainian historians concerning different forms of colonialism and types of colonies in an effort to address the question: Was Ukraine a colony? Furthermore, it surveys various definitions of the multifaceted term postcolonialism, the meaning of which shifts depending on the specific context.

The result of the analysis is an argument in favor of the analytical potential of the postcolonial paradigm for interpreting Ukraine’s socio-political transformations and for expanding the methodological toolkit of political science research.

Key words: postcolonialism, postcolonial discourse, anticolonialism, decolonization, colonies, imperialism.

УДК 7.036+7.01+32.001

DOI <https://doi.org/10.30970/PPS.2025.61.55>

МИСТЕЦТВО І ПОЛІТИКА НА ПЕРЕТИНІ СИМВОЛІЧНИХ ДИСКУРСІВ

Оксана Пушонкова

*Черкаський національний університет імені Богдана Хмельницького,
кафедра філософії, соціальних та політичних наук
бульв. Шевченка, 81, 18031 м. Черкаси, Україна*

Михайло Калініченко

*Київський університет інтелектуальної власності та права
кафедра іноземних мов, філології та журналістики
вул. Харківське шосе, 210, 02121, м. Київ, Україна*

Статтю присвячено дослідженню взаємодії мистецтва і політики у вимірі культури як простору образотворення та символічних репрезентацій. Мета роботи – дослідити своєрідність взаємодії мистецтва і політики на перетині символічних дискурсів, що передбачає звернення до культурних процесів та мистецьких практик в їх динаміці та швидкому оновленні. Методологія роботи передбачає звернення до історико-порівняльного методу задля визначення закономірностей взаємодії мистецтва і політики в контексті історії та філософії культури. Метод аналогії застосовано для окреслення спільних домінант у мистецтві й політиці в розкритті їх соціальних функцій та в досягненні специфічних цілей у культурі. Можливості аналітичного підходу дали змогу виокремити особливості взаємодії мистецтва і політики в умовах сучасних соціокультурних трансформацій.

Мистецькі й політичні процеси впливають один на одного в контексті як внутрішньої, так і зовнішньої взаємодії. Розкриття зв'язку моделі політичного устрою з особливостями його мистецької репрезентації як певної світоглядної системи звертає увагу на соціальні детермінанти та історично зумовлені особливості інтерпретації мистецтва в контексті політичних стратегій. Усе більшої актуальності набуває залучення потенціалу мистецтва не лише для ілюстрації та осмислення складних соціополітичних явищ, а й для формування підтримувальних і захисних стратегій в умовах тривалого протистояння з ворогом. Рухаючись між полюсами культури як живої системи символів та директивністю ідеології, мистецтво зберігає самодостатність у розмаїтті своїх естетичних функцій і водночас постає репрезентантом політичних процесів. У період тривалого воєнного конфлікту зростає значущість його критичної та ідеологічної функцій; особливої ваги набувають краса смислу та витонченість гри, що високо цінуються також у політичній сфері. Асиметрія між культурним та ідеологічним аспектами призводить до втрати гуманістичних цінностей та людяності як у політиці, так і в мистецтві.

Ключові слова: мистецтво і політика, ідеології, контроль, символічні системи, образотворення, війна.

Постановка проблеми. Мистецтво і політика здавна посідають визначне місце в суспільному житті, проте їх взаємозв'язок та взаємозумовленість не завжди є очевидними, адже мистецтво і політика, на перший погляд, – абсолютно різні сфери діяльності. Проте мистецтво як феномен культури є відображенням певних соціополітичних процесів. Між мистецтвом і політикою є багато спільного: оперування певними образами і метафорами, за допомогою яких мистецтво проявляє сутність речей, а політика – сутність суспільних процесів. Символ виступає як спільна основа естетичного та політичного ідеалів. Символіка в цьому контексті виступає своєрідною мовою, яка набуває універсальності в добу

візуальних комунікацій та стає потужним засобом формування громадської думки, національної ідентичності, політичних наративів. Політичний символізм мистецтва є засобом не лише самовираження через певну політичну ідею, а й засобом формування політичної свідомості та вектора соціальної активності. У добу постправди, коли ЗМІ дедалі втрачають довіру громадян, мистецтво змушує замислитись над складними соціальними та політичними процесами, стає ефективним інструментом формування критичного мислення, політичної комунікації, засобом вираження протесту.

Саме тому дослідження взаємодії мистецтва і політики є надзвичайно важливим, особливо під час війни, коли ідеологічний аспект мистецтва виходить на передній план і воно стає засобом символічного відображення політичних подій, що напряду пов'язані з критичною оцінкою політичних ідеологій, режимів влади та інших явищ.

Огляд літератури. Взаємодія мистецтва і політики цікавила ще античних мислителів, які розуміли політику як мистецтво управління державою. Мистецтво і політика тут об'єднуються навколо спільної мети: досягнення загального блага для кожного громадянина держави. Ідеалізоване сприйняття політичного устрою, характерне для середньовіччя, у добу Відродження поступається більш реалістичним і раціоналістичним підходам, що знайшло відображення й у художній практиці того часу. Т. Мор і Т. Кампанелла створюють майже мистецькі образи ідеального політичного устрою, а Ф. Шіллер формулює принципи функціонування «естетичної держави», в якій естетичне та політичне нерозривно пов'язані. І. Кант розмежовує мистецтво й політику, розглядаючи їх взаємодію крізь призму проблеми свободи, адже мистецтво належить до сфери свободи. Ці ідеї підтримують та адаптують до нових реалій культури Т. Адорно та Ж. Рансьєр, досліджуючи, як за допомогою владних функцій у мистецтві закріплюються режими. Тема взаємодії мистецтва і політики переходить у площину критики культури в концепціях Ж. Бодріяра та У. Еко, які підкреслюють симулятивну природу політики та розглядають мистецтво як засіб протидії оманам, фальшуванню й фальсифікаціям.

У концепції Ф. Моллера взаємодія політики і мистецтва набуває сучасного змісту, з акцентом на боротьбі символічних репрезентацій, ролі візуальності та морально-етичному вимірі.

Останнім часом взаємодія мистецтва й політики все більше привертає увагу українських дослідників, зокрема в контексті реструктурування символічних дискурсів. Цій темі присвячують свої розвідки А. Онищенко, Л. Стеценко, Є. Ланюк, В. Полянська, В. Черепанін, Є. Стасіневич, К. Стукалова та ін.

Мета роботи – дослідити своєрідність взаємодії політики і мистецтва на перетині символічних дискурсів, що передбачає звернення до культурних процесів та мистецьких практик в їх динаміці та швидкому оновленні.

Основна частина. І мистецтво і політика історично трансформуються. Мистецтво як сфера свободи, здавалося б, не може бути пов'язаним з політикою, але очевидним є те, що відбувається трансформація політики – від кастових систем до індивідуальної суб'єктивної свободи ХХ століття, – і, відповідно, з'являються нові мистецькі практики на основі провідних режимів.

Х. Бьончхоль зазначає, що ідеальною політикою є політика прекрасного, але яка є неможливою, «оскільки сучасна політика цілковито підпорядкована системним примусам. У неї майже немає простору для дій. Політика прекрасного – це політика свободи» [1].

Процес естетизації політики бере свій початок ще в добу Відродження, коли Т. Мор і Т. Кампанелла висунули концепції ідеальної держави у формі політичних утопій. Як зазначає Є. Ланюк, «утопія – це феномен радше політичної естетики, ніж політичної філосо-

фії чи політичної науки» [2, с. 204]. І в Н. Маккіавеллі, і в ренесансній утопії ми бачимо естетичну парадигму політики, «коли політика «твориться», аналогічно до мистецтва, а її естетична оцінка замінює етичну» [2, с. 207]. У маккіавелізмі «цінічна краса» політики на основі «безжального розуму» досягає апогею. Стає очевидним, що зв'язок політики і мистецтва є надзвичайно глибоким і багатограним, і естетизація тут не є тотожною гуманізації, тим більш вже у сучасному суспільстві, яке засноване на «етиці співчуття», «є уособленням <...> сентиментальної і безкровної – псевдолюбові, яка відокремлена від справедливості» [3, с. 46], концентрацією влади над об'єктом піклування у формі «турботливого деспотизму» [3, с. 46].

XX століття з його символічними формами, що подекуди позбавлені онтологічного змісту, засвідчує, що довершеність зовнішня є насамперед фактором сприйняття, що базується на психоемоційній компоненті.

Відповідно, символ як елемент будь-якої мистецької практики стає насамперед знаряддям впливу, де політика нав'язування може стати формою диктату, формою тоталітаризму, але за певних умов наближеною й до полюсу цінностей демократичних свобод. Проте поняття демократичних свобод не завжди збігається з поняттям свободи в мистецтві, яке за базовими ознаками є набагато ширшим та тяжіє до політичної незаангажованості. Але ідея абсолютно аполітичного й автономного мистецтва в просторі постсучасних трансмедійних практик стає все більш ефемерною, адже медіа як спосіб репрезентації стає невід'ємною частиною мистецьких процесів. Як зазначає А. Тормахова, «свобода творчості передбачає здатність створити будь-який мистецький продукт. Але не є тотожною можливістю просувати його в медіа. Адже важливе значення має його відповідність соціокультурним реаліям, етичним нормам, що панують у суспільстві, здатність запитам аудиторії» [4, с. 65].

Отже, політика може виступати в ролі імперативного, агресивного суб'єкта по відношенню до мистецтва, обмежуючи всі невідповідні до певної політичної доктрини форми. Також цей вплив може носити більш прихований характер, у душі спокуси синоптикона. Посилаючись на філософію культури Т. Адорно, який одним із перших констатував тенденцію до гедонізації та прагматизації мистецтва XX століття, В. Полянська звертає увагу на іманентну рису нових продуктів мистецтва, а саме на те, що вони «стають об'єктом експансії та довільного, зовнішнього перекоструювання мистецтва як сфери людської діяльності відповідно до певних меж, цілей» [5, с. 23].

Такою ж доволі безкомпромісною є думка В. Черепаніна, який стверджує, що «ніяка естетика чи художня практика з фундаментальних причин, що коріняться в самій сутності мистецтва, не може заявити про свою політичну безгрішність» [6, с. 87]. Коли мистецтво стає політичним мистецтвом, тобто «політизується, політично ангажується, це, умовно кажучи, «нацистська» ситуація: воно стає на службу політиці, дублює її. Коли ж мистецтво не політизується, його політична серцевина, звісно ж, зберігається, і воно, безперечно, здійснює вплив на політику» [6, с. 87].

Постає необхідність розкриття повноти й симетрії взаємодії між мистецтвом і політикою. Український дослідник Є. Ланюк, більшою мірою спираючись на культурфілософську методологію та історико-порівняльний метод у дослідженнях взаємодії мистецтва і політики, досліджує історичні аспекти суспільного ставлення до канону як до сукупності культурних форм, зокрема в архітектурі [2; 3; 13].

Те, що мистецтво і політику поєднує символ, набуває особливого сенсу у XX – на початку XXI століття. Втрата символу є втратою значення. І коли символ нічого не означає, він стає просто річчю, що позбавлена нумінозності й аурі. Для мистецтва, яке розкри-

вається у власній живій присутності, це не є проблемою. Але символічне мистецтво, в якому домінує ідея, значення набуває вираження краси сенсу, довершеності гри, віртуозність якої цінується також у політиці. Ф. Моллер звертає увагу саме на візуальні аспекти символізації політичного та зазначає, що «дослідження політики та мистецтва виявляють політично прогресивні можливості мистецтва та прогресивну політику митців, не ігноруючи той факт, що художні прояви можуть також підтримувати репресивну та насильницьку політику» [7].

Особливо в умовах війни, коли ідеологічний вимір набуває особливої ваги, мистецтво стає інструментом впливу, засобом комунікації та своєрідною зброєю. Адже мистецтво є не лише сферою свободи, а й «потужним інструментом трансляції емоційного досвіду представників тієї чи іншої культури» [4, с. 66]. Унікальність цього досвіду виростає з історичних умов та особливостей політичного та соціального буття.

Досліджуючи українське мистецтво в соціополітичному контексті, К. Стукалова порівнює взаємодію мистецтва і політики у лихі 90-ті та у 2000-ні, коли разом із незалежністю прийшла певна невизначеність нових умов, а звідси – аполітичність. І хоча для більшості громадян омріяна незалежність відкрила широке поле демократичних свобод, новий світогляд, нові практики, «попри бурхливий перебіг історичних подій та активне долучення молоді до цих процесів, значна частина населення залишалася політично пасивною» [8]. К. Стукалова зазначає, що більшість представників «нової хвилі», особливо на початку 90-х, «дистанціювалися від художнього коментування політичного життя та соціальної проблематики» [8]. Як приклад виключення, дослідниця наводить творчість Олега Тістола, який розробив стратегію, яка дозволяла йому працювати на полі ризику, препаруючи національний менталітет і ті візуальні коди, які виникали на межі традиційної української та номенклатурної радянської образностей» [8]. Але в більшості випадків пострадянський художник перших років незалежності шукав незаангажований політикою простір, вдаючись до абстракції або дитячого стилю, захоплюючись ігровими стратегіями, космополітизмом постмодернізму та його карнавальністю.

Вбудування в нову культурну політику молодій державі відбувалося поступово, адже нова культура ще не сформувала свою інфраструктуру. При цьому іронічні твори В. Цаголова, А. Савадова, О. Гнилицького, О. Чепелик та ін. містили прихований політичний контекст. Загалом, 90-ті стали десятиліттям усвідомлення українського мистецтва в контексті не лише світових мистецьких течій, але й розкриття естетики необароко, що властиве межовим культурним процесам на території України та символізує відхід від імперського мислення й жорсткого концептуалізму радянщини.

В українському мистецтві періоду незалежності простежується формування різноманітних репрезентаційних режимів, зумовлене впливом як зовнішніх, так і внутрішніх чинників. Як зазначає А. Онищенко, мистецтво – «це боротьба за право конструювання реальності» [9, с. 67]. У політичних контекстах виступає насамперед як критика культури. Доцільно згадати тенденцію політизації мистецтва, що проявилася у 1980–1990-х роках у країнах Західної Європи та США. Епатажні твори Андреаса Серано, Роберта Мапплторпа, Маркуса Харві, Річарда Серра порушували актуальні соціальні проблеми, використовуючи провокативні символи, які спонукали глядача до переосмислення звичних уявлень. Це – соціально активне мистецтво. Якщо раніше два ракурси – культурний та ідеологічний – перебували в певній рівновазі, то нині мистецтво дедалі частіше постає як трибуна правди.

В Україні політизація мистецтва посилюється з розвитком політичної культури та критичного мислення, вбудованих у процеси декомунізації та деколонізації, що тривають упродовж 2000-х років ХХІ століття. Спочатку гібридна, а згодом повномасштабна війна

повністю змінює вектор: ідеологічний складник актуалізується, мистецтво виступає як зброя, як форма критичного осмислення подій, як «геополітичний інструмент» [10, с. 97]. Посилюються його соціальні, критичні, ідеологічні, комунікативні функції, а також зв'язок з історією, культурою пам'яті, соціальною філософією. Мистецтво стає простором діалогу: в мистецьких комунікативних проєктах, присвячених війні, через метафорично-символічну мову відбувається «перехід від вираження емоційного переживання травматичного досвіду до його осмислення в концепті, у ширшому контексті індивідуальної історії і колективної пам'яті» [11, с. 310].

Символ стає особливо вагомим знаряддям впливу. У цьому контексті Є. Ланюк описує два способи взаємодії політики і мистецтва: культурний та ідеологічний. Мистецтво є феноменом культури, зокрема політичної, тому, виступаючи свідком доби, воно є водночас її дзеркалом. Отже, зміна політичної системи спричиняє трансформацію символічної системи. На рівні ідеології мистецтво постає як інструмент політичної боротьби – як трибуна, як маніфест. Проте рівновага між культурним та ідеологічним у мистецтві має зберігатися, аби воно не втратило своєї специфіки [13].

Варто пам'ятати, що мистецтво відіграє ключову роль у формуванні ідентичності. Як зауважує С. Волін, у світлі подібності змін у культурних та політичних дискурсах «ідея стабільного, орієнтованого на правила, центрованого «Я» відкидається на користь свободи винаходити і переосмислювати себе заново» [12, с. 594].

Асиметрія між культурним і ідеологічним аспектами призводить до втрати гуманістичних цінностей та людяності як у політиці, так і в мистецтві. Так, звертаючись до теорії «естетичної ідеї» В. Бен'яміна, Є. Ланюк зазначає, що «після втрати мистецтвом «аури» функцію суспільного об'єднання почала виконувати політика, яка перебрала в мистецтва його «ауратичну» харизму і сама стала естетичною» [13, с. 11]. Як приклад *естетизованої політики* В. Бен'ямін розглядав фашизм, який намагався «утримувати увагу мас на естетично-шокових подразниках» [13, с. 11]. Мистецтво тут стає інструментом виключно ідеологічного впливу, розкриваючи свої змісти в штучному поєднанні морального та естетичного.

У контексті української культури і мистецтва, і політика спрямовані на боротьбу з тоталітаризмом, радянськими мистецькими наративами та практиками, які у вигляді символічних уламків ще частково присутні у світобаченні українців.

Проілюструємо зв'язок мистецтва і політики на прикладі кількох творів Народного художника України, колекціонера, письменника, благодійника, активного учасника «Української нової хвилі» 1980–2000-х років Миколи Бабака. Його робота «День ненароджених птахів» (1988 р., колекція ЧОХМ) періоду художнього експерименту, яку виконано в межах естетики сюрреалізму та гіперреалізму, містить глибокі символістські ідеї й виступає проєктивним екраном для багатьох політичних процесів, соціальних проблем та рефлексій колективних травм українського народу – геноцидів, війн, локальних і глобальних катастроф. Потужний символ «ненароджених птахів» має багатозначний характер: він може вказувати на втрату потенціалу, загублені життя або припинення процесів відновлення, виступати як спогад або як нищівна критика. Ця робота й нині зберігає актуальність та часто політизується глядачем. В її основі, як зазначив Микола Бабак на авторській екскурсії, лежить його власний дитячий спогад, який він візуалізував з метою передати абсурд раптового зникнення життя. Цей твір є свідченням того, як символічні дискурси переплетено в одній роботі за принципом резонансу, та який виступає, з одного боку, трибуною правди, а з іншого – є суто біографічним твором, твором-спогадом.

На авторському проєкті «Микола Бабак. Художник. Колекціонер», що тривав у вересні–жовтні 2024 року в Черкаському обласному художньому музеї, у центрі уваги

постала людина та її ідентичність, що формувалася в боротьбі з тоталітаризмом. Микола Бабак презентував різні грані бачення мистецтва в його зв'язку з політикою. Багато робіт було створено в арт-тандемі з Євгеном Матвєєвим. Концептуальні ідеї серії «13 кімнат COVID» розглядаються на різних рівнях глядацької рефлексії. Йдеться не лише про новітні дизайнерські техніки, але й про ідентичність, дисциплінарну владу сучасного паноптикона, жертвопринесення, інфантильне й змертвіле в нас самих, «будівничих нової цивілізації», що втратили свободу заради нав'язаної зони комфорту. Абсурдність самоізоляції, вимушений ескапізм, божевільна гра в людину – основні теми цієї серії. Також у творах простежуються мотиви антиутопій Дж. Оруелла та О. Хакслі, постапокаліптичного твору Дж. Віндома «Лялечки» («Переродження» (рання назва «Час змін»), екранізації Уейла «Наречена Франкенштейна», розкриваються філософські ідеї впливу соціальних норм на формування ідентичності, простежується зв'язок між релігійним фанатизмом і фашизмом, а також порушується тема знищення інакшості як наслідок страху перед нею. Філософські питання цієї серії: Чи зможе людство вижити? Як зберегти людяність?

Іронічні натяки та тривожні передчуття пов'язані з образом лялечки-мумії-гомункула – істоти, подібної до людини, яку, згідно з уявленнями середньовічних алхіміків, можна було створити штучним шляхом. Ця істота володіє всіма знаннями і може поділитися ними, проте створення гомункула вважалося не лише вершиною людської науки, але й разом із тим втіленням гріха, оскільки штучна істота позбавлена душі. Інколи слово «гомункулус» використовують як іронічно-презирливу алегорію щодо штучної, нежиттєздатної, вигаданої людини, котра з позиції певної ідеології або наукової доктрини вважається «ідеальною» або «єдиною правильною».

Таким чином, Микола Бабак у цьому творі, як у багатьох своїх серіях, виводить мистецтво на рівень критики культури у вимір філософських понять цінності життя, свободи, самовизначення, створює діалогічний простір для різних символічних дискурсів, тим самим формуючи нову культуру політичного мислення, що тісно пов'язана з гуманістичними цінностями.

Висновки. Мистецькі й політичні процеси впливають один на одного в контексті як внутрішньої, так і зовнішньої взаємодії. Розкриття зв'язку моделі політичного устрою з особливостями його мистецької репрезентації як певної світоглядної системи звертає увагу на соціальні детермінанти та історично зумовлені особливості інтерпретації мистецтва в контексті політичних стратегій. Усе більшої актуальності набуває залучення потенціалу мистецтва не лише для ілюстрації та осмислення складних соціополітичних явищ, а й для формування підтримувальних і захисних стратегій в умовах тривалого протистояння з ворогом. Рухаючись між полюсами культури як живої системи символів та директивністю ідеології, мистецтво зберігає самодостатність у розмаїтті своїх естетичних функцій і водночас постає репрезентантом політичних процесів. У період тривалого воєнного конфлікту зростає значущість його критичної та ідеологічної функцій; особливої ваги набувають краса смислу та витонченість гри, що високо цінуються також у політичній сфері. Асиметрія між культурним і ідеологічним аспектами призводить до втрати гуманістичних цінностей та людяності як у політиці, так і в мистецтві.

Ілюстративний матеріал:

1. Микола Бабак. День ненароджених птахів. 1988 р. Полотно, олія.
2. Арт-тандем БМ Бабак-Матвєєв. 13 кімнат COVID. Поліптих. 2021р. Фото, інсталяція, цифрове мистецтво, композитна алюмінієва плита, друк оригінальними чорнилами на фотовінілі, ламінація.

3. Арт-тандем БМ Бабак-Матвеев. Повінь. Серія «Послання з Раю», 2024 р. Полотно, олія.
4. Арт-тандем БМ Бабак-Матвеев. Калина. Серія «Антидепресанти». Приватна колекція. 2024 р. Полотно, олія

Список використаної літератури

1. Бьончхоль Х. Політика прекрасного / Пер з нім. Д. Мельник. 2025. Kontur – робити видимим. URL: https://kontur.media/han_thepolitics_of_beauty/
2. Ланюк Є. Естетика політичних теорій епохи Відродження. *Вісник Львівського університету. Серія філос.-політолог. студії*. 2014. Випуск 4. С. 197–210.
3. Ланюк Є. Свобода у постіндустріальну епоху: «етика співчуття» та «суспільство опіки». *Вісник Львівського університету. Серія філософські науки*. 2022. Випуск 29. С. 39–55.
4. Тормахова А. До проблеми взаємодії мистецтва та політики в контексті сучасної культури. *Вісник Національної академії керівних кадрів культури і мистецтв* : наук. журнал. 2022. № 2. С. 64–68.
5. Полянська В. Політичний стиль як явище світ-естетики і світ-політики. *Політичний менеджмент*. 2007. № 5. С. 23–29.
6. Черепанін В. Сучасне мистецтво і політичне: проблеми взаємовпливу. *Культура і політика*. 2006. С. 87–93. URL: <https://ekmair.ukma.edu.ua/server/api/core/bitstreams/d5946c8b-bd3c-4127-815d-5d333c83578d/content>
7. Möller F. Politics and Art. Subject: Political Science, Comparative Politics, Political Theory, 2016. DOI: 10.1093/oxfordhb/9780199935307.013.13.
8. Стукалова К. (Не)втрачене десятиліття: мистецтво в соціально-політичному контексті 90-х років. *Research Platform Online Tool*. 2016. URL: <https://archive.pinchukartcentre.org/reviews/nevtrachene-desyatilittya-mistetstvo-v-s>
9. Онищенко А.В. Конструюючи реальність: мистецтво як поле боротьби репрезентацій політичних ідеологій. *Наукові записки НаУКМА. Філософія та релігієзнавство*. 2019. Том 4. С. 67–72.
10. Добровольська О., Небесник І., Майдич О. Плакат як геополітичний інструмент. *VI Міжнародна науково-практична конференція «Актуальні проблеми сучасного дизайну»*. Київ : КНУТД, 25 квітня 2024. С. 97–99.
11. Пушонкова, О.А., П'янзін, С.Д. Культура пам'яті у мистецьких рефлексіях війни (на прикладі проекту «Війна в Україні: візуальні виміри пам'яті»). *Культурологічний альманах*. 2023. № (3). С. 304–311. <https://doi.org/10.31392/cult.alm.2023.3.43>.
12. Wolin S. Politics and Vision / S. Wolin. Princeton: Princeton University Press, 2004. 761 p.
13. Ланюк Є. Політика і мистецтво. Історичний взаємозв'язок : монографія. Львів : ЛНУ імені Івана Франка, 2017. 244 с. + вкл. 24 с.

ART AND POLITICS AT THE INTERSECTION OF SYMBOLIC DISCOURSES**Oksana Pushonkova***Bogdan Khmeltsky National University of Cherkassy
Department of Philosophy, Social and Political Sciences
Shevchenko Blvd., 81, 18031 Cherkasy, Ukraine***Mykhailo Kalinichenko***Kyiv University of Intellectual Property and Law
Department of Foreign Languages, Philology, and Journalism
Kharkivske Shose St., 210, 02121, Kyiv, Ukraine*

The article is devoted to the study of the interaction between art and politics in the dimension of culture as a space of image creation and symbolic representations. The aim of the work is to explore the peculiarities of the interaction between art and politics at the intersection of symbolic discourses, which involves referring to cultural processes and artistic practices in their dynamics and rapid renewal. The methodology of the work involves the use of the historical-comparative method to determine the patterns of interaction between art and politics in the context of the history and philosophy of culture. The method of analogy is used to outline common dominants in art and politics in revealing their social functions and in achieving specific goals in culture. The possibilities of the analytical approach made it possible to identify the peculiarities of the interaction between art and politics in the context of modern sociocultural transformations. Artistic and political processes influence each other in the context of both internal and external interaction. Revealing the connection between the model of political structure and the peculiarities of its artistic representation as a certain worldview system draws attention to the social determinants and historically conditioned peculiarities of the interpretation of art in the context of political strategies. It is becoming increasingly important to harness the potential of art not only to illustrate and comprehend complex socio-political phenomena, but also to form support and defense strategies in conditions of prolonged confrontation with the enemy. Moving between the poles of culture as a living system of symbols and the directiveness of ideology, art retains its self-sufficiency in the diversity of its aesthetic functions and at the same time acts as a representative of political processes. During a prolonged military conflict, the importance of its critical and ideological functions increases; the beauty of meaning and the sophistication of play, which are also highly valued in the political sphere, take on special significance. The asymmetry between cultural and ideological aspects leads to a loss of humanistic values and humanity in both politics and art.

Keywords: art and politics, ideologies, control, symbolic systems, image creation, war.

УДК 316.77:321.7(477)

DOI <https://doi.org/10.30970/PPS.2025.61.56>

ДЕСТРУКТИВНІ ВПЛИВИ МЕДІА НА ФОРМУВАННЯ СУЧАСНОГО УКРАЇНСЬКОГО НАЦІОНАЛІЗМУ

Богдан Савлюк

*Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника,
факультет історії, політології і міжнародних відносин,
кафедра політичних наук,
вул. Шевченка, 57, 76018, м. Івано-Франківськ, Україна*

У статті досліджено деструктивні впливи засобів масової інформації на формування, функціонування та публічне сприйняття ідеології сучасного українського націоналізму. Аналіз здійснено з огляду на широкомасштабну воєнну агресію РФ, що супроводжується інформаційною війною. Теоретико-методологічною основою дослідження є контент-аналіз, історичний та статистичний підходи, які дозволили окреслити механізми формування негативного образу українського націоналістичного руху в масовій свідомості.

У статті виокремлено три групи медіа, які чинять негативний вплив на сучасний український націоналізм: проросійські, ліберальні, олігархічні. Встановлено, що проросійські медіа системно поширюють наративи, які отожднюють український націоналізм із фашизмом, нацизмом та ксенофобією, тавруючи українського націоналіста як злочинця, котрий загрожує демократичному устрою. Особливо небезпечним є вплив телеграм-каналів, які після блокування традиційних проросійських ЗМІ стали інструментом трансляції деструктивних меседжів стосовно української національної ідеї.

Проаналізовано також публікації ліберальних медіа, які формують ідеологічну альтернативу націоналістичному наративу, акцентуючи увагу на цінностях ЛГБТ-спільнот. Такі ЗМІ часто позиціонують націоналізм як явище, несумісне з європейським вектором розвитку та толерантністю в суспільстві. Однобоке висвітлення конфліктів за участі націоналістичних організацій ускладнює об'єктивне розуміння сутності сучасного українського націоналізму в соціумі.

Окрему увагу приділено впливу олігархічних медіа на інформаційну політику держави. З'ясовано, що значна частина інформаційного простору України контролюється великими промислово-фінансовими групами, які використовують підконтрольні ЗМІ для реалізації політичних, економічних та корпоративних інтересів. Залежно від кон'юнктури такі медіа можуть як підтримувати, так і формувати негативний імідж націоналістичних рухів.

У результаті визначено, що сучасний український націоналізм зазнає багатовекторного інформаційного тиску, що деструктивно впливає на формування національної ідентичності та суспільної єдності. Аргументовано доцільність перегляду медійної політики держави в напрямі зміцнення інформаційного суверенітету, формування державного національного наративу та розвитку медіаграмотності громадян як важливих передумов збереження ідентичності в умовах війни.

Ключові слова: сучасний український націоналізм, медіа, російська пропаганда, ліберальні медіа, олігархічні медіа, деструктивний вплив, агенда.

Медіа створює значний вплив на формування сучасного українського націоналізму. Факт існування української нації та важливість належності до неї може бути в медіа об'єктом явного ствердження чи заперечення та більш або менш активного обстоювання чи таврування. Упродовж усієї історії розвитку сучасного українського націоналізму, який утвердився з відновленням незалежності України, різного роду медіа чинили неабиякий інформаційний тиск на націоналістичні рухи в Україні, часто витворюючи з українського

націоналізму «потвору» штибу нацизму чи фашизму. Особливо помітними стають такі матеріали під час виборчих кампаній, а особливо тепер – у час російсько-української війни. Усі ці тексти/відеоматеріали більш чи менш суттєво впливають і на читацьке/глядацьке сприйняття українського націоналізму. Розглядаючи український націоналізм як одну з фундаментальних опор, на котрій формується українська держава (особливо в часи злочинно-воєнних дій Московії), важливо розглянути та розуміти деструктивні медіавпливи, котрі спотворюють українську національну ідею.

Чимало вітчизняних науковців досліджують негативні наративи щодо сучасного українського націоналізму, зокрема: Ю. Сиротюк, О. Сич, В. Рог, В. Кулик, І. Мішук, О. Зайцев, В. В'ятрович, С. Громенко, Т. Лильо, Т. Хоменко, Н. Зражевська, Н. Семен та інші.

Безперечно, найбільшим ворогом українських націоналістичних рухів є російська пропаганда, котра з початку дев'яностих років очорнює українську національну ідею та сприяє розколу нашого суспільства. Здебільшого російська пропаганда з 1991 року трансливалася в незалежній Україні через проросійські медіа. Під терміном «медіа» (засіб масової інформації) потрібно розуміти засіб поширення масової інформації в будь-якій формі, котрий періодично чи регулярно виходить у світ під редакційним контролем та постійною назвою як індивідуалізаційною ознакою [20].

Маніпулювання історією та звинувачення в нацизмі стали найбільш видимими наративами проросійської пропаганди в медіапросторі. Як і колись радянська пропаганда, тепер російська пропаганда ототожнює націоналістичний рух в Україні з нацизмом та фашизмом. Натепер російська пропаганда змальовує Україну виключно в негативному дискурсі: як країну, вражену корупцією, безладом, еміграцією та бідністю. При владі в Україні перебувають нацисти, котрі тероризують російськомовне населення, тому потрібно «денацифікувати» Україну. «Денацифікація» означатиме викорінення всіх аспектів української національної ідентичності, які не лягають у канву російського імперіалізму.

Проаналізувавши методи ведення інформаційної війни та інформаційних провокацій з боку РФ, дослідниця соціальних комунікацій Н. Семен виокремлює такі основні завдання російської інформаційної пропаганди:

- 1) створення атмосфери зневаги до українського слова, культури, історії та державності, нав'язування ідеї про всемогутність і прогресивність Росії;
- 2) зростання політичної напруги, домагання недовіри та зневаги до української влади з боку населення;
- 3) стимулювання розбрату між політичними партіями в Україні;
- 4) провокація соціальних, національно-етнічних сутичок;
- 5) ініціація акцій непокори та масових заворушень;
- 6) нівеляція іміджу та авторитету України в очах інших країн;
- 7) створення опозиційних до конституційної української влади груп;
- 8) фальсифікація фактів історичної спадщини, висміювання здобутків українського народу;
- 9) намагання змінити систему людських цінностей;
- 10) применшення та замовчування світових досягнень України в науці, техніці та інших значущих галузях;
- 11) особлива акцентація на поразках України, замовчування її досягнень;
- 12) формування серед військових зневіри до перемоги України над Росією;
- 13) нав'язування свого способу життя, поведінки, світогляду як апіорі істинних речей;

- 14) навіювання паніки та підлив морального духу і віри українців у перемогу;
- 15) нанесення шкоди інформаційній безпеці України [23, с. 50].

Досліджуючи російську пропаганду у 2020–2021 роках, експерти Інституту масової інформації та ГО «Детектор Медіа» виділили такі основні приклади проросійських наративів: Україна не виконує Мінських угод і порушує домовленості; Україні потрібна війна, щоб відволікти населення від невдач влади; Крим російський та водопостачання з України; втручання України в справи Білорусі; екстремізм/націоналізм в Україні; дискредитація чинної влади України; Православна церква України, невизнання церкви, «розкольництво»; «вагнерівці» в Білорусі; Україна – держава, яка не відбулась (failed state); утиски російської мови в Україні; Донбас російський; Північний потік – 2; незаконне захоплення влади в Україні внаслідок повалення законного керівництва; коронавірус (успішна боротьба Росії проти коронавірусу, вакцина «Спутник V»); успішна Росія, Путін – захисник, Росії не потрібна війна; Росія не є стороною війни в Україні.

Проросійський наратив виставляє РФ або російські (проросійські) структури чи їхні дії в позитивному світлі, просуває політику Кремля.

Найбільше матеріалів із проросійською риторикою було виявлено в таких медіа: «Страна.ua», «112ua» та «ZIK», які входять до сфери впливу В. Медведчука. Наразі ютуб-канали «112ua», «ZIK», «Newsone» є заблокованими, а ось сайт «Страна.ua», до якого у серпні 2021 року рішенням РНБО було відключено доступ, перейшов на інші URL-адреси: strana.today, strana.news і ще деякий час транслювали проросійські наративи (станом на липень 2025 року теж заблоковані) [21]. Крім вищенаведених ЗМІ, станом на 2021 рік дослідники виділяли такі медіа з проросійською орієнтацією: «Голос.ua», «Вести», телеканал «Наш», ютуб-канал «Перший незалежний».

Наратив «Екстремізм/нацизм/радикали в Україні» станом на 2021 рік займав 9,64% від загальної кількості матеріалів із проросійськими та антизахідними наративами. До цієї категорії віднесені маніпуляції щодо широкого розповсюдження ідей нацизму в Україні, представлення українців як фашистів та радикалів, твердження, що українська влада діє під тиском та у співпраці з радикалами. Також у межах цього наративу поширювалася інформація про утиски російськомовних громадян та російської православної церкви в Україні. Таким чином, створюються підстави для виникнення розколу в середовищі українських громадян, ненависті до українських націоналістів, перетворення патріотично налаштованих українців на об'єкти ненависті як всередині України, так і в Росії. Найчастіше в такому світлі подавали інформацію «Страна.ua» та «112ua.tv» [21].

Після блокування проросійських ЗМІ російська пропаганда активно проникає через соціальні мережі, зокрема через проросійські «телеграм-канали», які мають багатотисячні аудиторії та виконують безпосередні функції медіа. Проросійські телеграм-канали активно прослизують в український інформаційний простір, тим самим загрожуючи психічній та фізичній безпеці українців.

Російська пропаганда щонайменше 20 років називає українців «бандерівцями», «фашистами» та «нацистами». З'явилися ці маніпулятивні назви не нізвідки: за цим терміном, так добре знайомим у Росії через культ Перемоги в Другій світовій війні (або у Великій Вітчизняній війні, як називають її в Росії) стоїть міцний символізм. Нацизм, фашизм – уособлення зла. Називання окремої людини, групи чи цілої нації нацистами або фашистами стає чітким маркером: перед тобою екзистенційний ворог. І тут або ти його – або він тебе.

Активно ці звинувачення на адресу українців проросійські медіа почали використовувати ще за часів виборчих перегонів В. Ющенка та В. Януковича, а також під час і після Революції гідності 2014 року. Ще у 2003 році про «українських неофашистів» розповідала

тоді ще не заборонена КПУ. Загострення відбулося під час Революції гідності – і тоді російська пропаганда ввімкнула цей наратив на повну силу.

Саме «захистом населення від нацистів і націоналістів» пояснювала російська пропаганда анексію Криму й окремих районів Донецької та Луганської областей у 2014 році. А у лютому 2022 року В. Путін оголосив «денацифікацію» однією з цілей повномасштабного вторгнення до України.

Російська пропаганда часто називає українських націоналістів фашистами й нацистами, хоча це – зовсім різні поняття.

Фашизм – це ідеологія мілітарного ультра націоналізму, якому притаманний вождизм, антидемократизм, однопартійність і ще багато інших – змін та ознак, щодо яких і досі сперечаються історики. Фашизм виник в Італії після Першої світової війни. Найвідомішим представником фашизму є Беніто Муссоліні [11]. Італійський фашизм був першою диктатурою правих, яка заволоділа європейською державою. Усі наступні схожі рухи знайшли щось на зразок архетипу в Муссолінівському режимі [3].

Нацизм (скорочення від «націонал-соціалізм») – різновид фашизму, найбільшої популярності досяг у Німеччині за правління Адольфа Гітлера. Ідеологія нацизму ґрунтується на соціальному дарвінізмі, вважаючи, що є вищі й нижчі раси.

На протигагу російській пропаганді слід зазначити, що український націоналізм засадничо не є явищем ксенофобським чи шовіністичним. Він природно постав і діє з єдиною метою – захист інтересів української нації і її всебічний розвиток у власній державі [22, с. 93]. Осердям українського націоналізму є нація. У своїй політичній, громадській та мілітарній діяльності сучасний український націоналізм спрямований на захист нації тут і тепер та забезпечення її існування та розвою завтра. Сучасний український націоналізм визнає право на плекання своєї етнічної самобутності представників інших націй, котрі перебувають під захистом Української держави, якщо вони цим самим не порушують українського традиційного укладу життя та своїми діями не загрожують суверенності України.

Після відновлення Української держави націоналізм перейшов із визвольного у державницький етап свого розвитку, а в умовах широкомасштабної московської агресії він трансформувався в державний, і його потужний націємобільний потенціал є невід’ємним та ефективним інструментом системи організації відсічі їй [25, с. 9–13].

Після початку війни на сході України у 2014 році російські пропагандисти почали звинувачувати націоналістів руху «Правий сектор» у вбивствах цивільних. Дійшло до того, що навесні 2014 року в російських медіа кількість згадок про «Правий сектор» була ідентична кількості згадувань головної партії Росії – «Єдиної Росії» [30]. Цьому сприяла згадка про «візитівку Д. Яроша», яку начебто знайшли у вщент вигорілій машині сепаратисти Слов’янська. Натепер, окрім «Правого сектора», російська пропаганда використовує також полк «Азов» як символ українських радикальних націоналістів і неонацистів.

Станом на 2020 рік медіа партії ОПЗЖ і «Страна. ua» продукували 90% прокремлівських меседжів у всеукраїнському інфопросторі та забезпечували контентом регіональні осередки пропаганди [6].

Для позиціонування України як «нацистської держави» російські пропагандисти використали й конфлікт ЛГБТ-спільноти з «Національним корпусом» через підсвітку торгівельно-розважального центру «Гулівер» у Києві в кольорах веселки. Мітинг «Нацкорпусу» «Страна.ua» назвала «акцією залякування» [12].

У медійному дискурсі часто йдеться про несумісність між, з одного боку, громадянським суспільством, плюралізмом, толерантністю, а з іншого – націоналізмом, фундаменталізмом та ксенофобією. Перспективи розвитку посткомуністичних суспільств познача-

ють новою альтернативністю – або зміцнення держави на основі реалізації національної ідеології, або громадянського суспільства як місця незалежної від державних та її ідеології дії [9, с. 320].

Диференціація консервативних та ліберальних медіа відбувається передусім за критерієм локалізації медіа. Це можна пояснити на прикладі маркованих для ліберальної ідеології тем: прав ЛГБТ-спільноти, інклюзивної освіти, гендерної рівності тощо. Якщо на регіональному рівні ці питання не входять у топові теми (обласні та місцеві медіа зосереджуються переважно на проблемах, що найбільше турбують їх цільову аудиторію, – війні, соціальному захисті, комунальних тарифах, цінах, медичній сфері тощо), то загальноукраїнські видання (хоча й далеко не всі) активно включають ці питання в порядок денний [26, с. 175]. Показовим у цьому аспекті виданням є ліберальна «Українська правда», котра часто висвітлює теми «маршів рівності», різноманітної «дискримінації представників секс-меншин»: 6.06.2016 р. «Охороняти марш рівності в Києві будуть 6,5 тисячі поліцейських» [16], 10.06.2017 р. «Чому я йду на Марш» [8], 18.06.2017 р. «Геращенко про Київ-Прайд: Україна склала іспит на відданість європейським цінностям» [5], 16.11. 2017 р. «5 міфів про ЛГБТ активізм та правозахисну діяльність в Україні» [32], 14.12.2017 р. «Чи готова українська школа сприймати ЛГБТ-учнів?» [26, с. 175], 15.06.2018 р. «Права меншості мають бути відвойовані зараз – ЛГБТ-люди про «сафарі» на активістів, гомофобію та гранти» [4], 14.06. 2018 р. «Філарет: Чи відспівував би гея? Якщо він хрещений – так» [31].

Потрібно зазначити, що ліберальні наративи в медіа часто справляють негативний вплив на націоналістичний рух в Україні, заганаючи його в тінь, натомість подають у світлому ключі різноманітні ліберальні процеси.

Розглянемо, до прикладу, публікації ТСН.

28.11.2013 р.: «Тягнибок у Вільнюсі жваво обговорював долю українських геїв». У статті йдеться: «Лідеру ВО «Свобода» О. Тягнибоку у Вільнюсі під час саміту «Східного партнерства» показали виставку про права людини. Особливо жваво обговорювали стенд зі становищем української ЛГБТ спільноти. Одне із запитань до О. Тягнибока, яке поставило крапку в обговоренні, було про церкву, права сексменшин та їхню роль у державі. Лідера «Свободи» спитали: «Ви ж як розумна та освічена людина розумієте, що в правовій світській державі церква відокремлена від держави?» Після цього лідер українських націоналістів був дуже лаконічним. «Це все дуже складно», – вимовив сумирний Тягнибок та пішов від стенду. Організатори виставки за права людини на своїй сторінці в Facebook кажуть, що на відміну від реакцій Тягнибока в Україні, в Європі він поведився стримано» [29].

13.08.2016 р.: «Посол США Джеффрі Пайєтт привітав проведення Гей-параду в Одесі» [19].

06.08.2017 р.: «На фестивалі «Бандерштат» націоналісти зірвали презентацію книжки про злочини комунізму». У статті йдеться: «Організатори фестивалю «Бандерштат» скасували презентацію книжки О. Герасим'юк «Розстрільний календар», де описуються політичні репресії в радянській Україні. «Презентації «Розстрільного календаря» на «Бандерштаті» не буде. Мені повідомили, що до організаторів прийшли «свободівці» і попередили, що зірвуть мій виступ. Деталі уточнюю. Організатори прийняли рішення убезпечити людей від нападів і відмінити подію», – написала авторка. Координаторка літературної сцени фестивалю Г. Луцук повідомила, що достеменно невідомо, чи мають стосунок до ВО «Свобода» люди, які погрожували зірвати презентацію. Але вона також чула про те, що вони нібито представлялися «свободівцями». За словам Г. Луцук, невідомі не мають претензій до книжки, а виступають проти авторки, мовляв, вона підтримувала «КиївПрайд»» [13].

02.02.2018 р.: «Національні дружини: Хто вони – націоналісти, які збурили соцме-режі й погрожують застосувати силу». У статті йдеться: «В Інтернеті інформації про добрі справи НД менше, але чимало скандалів» [14].

16.05.2018 р.: «Патріотизм чи банальний рекет: в Україні активізувалися радикальні угруповання». У статті йдеться: «Правозахисник Т. Шевченко вважає, що держава мусить узяти під контроль радикальні рухи, інакше проблем із часом тільки більшатиме. «У цьому, на моє переконання, нічого хорошого для країни немає. Тому що коли ми будемо переходити до суду Лінча, до нападів, до побиттів – це лише розвалює країну, а не укріплює її», – пояснив він» [18].

17.06.2018 р.: «Травесті-діви на платформі й близько трьох тисяч учасників ходу: у центрі Києва відбувся Марш Рівності». У статті йдеться: «Люди тримали в руках плакати «Права людини важливіші за традиції», «Неоліт скінчився. Культ родючості неактуальний» та скандували гасла «Право на кохання та вільне існування». Також учасники «КиївПрайду» дякували поліції за її роботу під час заходу». За словами кореспондента, у колоні також були помічені посол Канади в Україні Р. Ващук, депутат Європарламенту від Німеччини Р. Хармс, народний депутат України С. Лещенко, а також экс-учасниця проєкту «Голос країни», дівчина-трансгендер Зіанджа та травесті-діва Монро [28].

Двома годинами пізніше ТСН публікує: «Таким полум'ям буде горіти не лише ЛГБТ-прапор. Біля поліції спалили символ Маршу Рівності». У статті йдеться: «У націоналістів та представників релігійних громад трапилися дві сутички з правоохоронцями. До ЄРДР були внесені дані за двома статтями Кримінального кодексу України: ст. 342 (Опір працівникові правоохоронного органу) та ст. 345 (Погроза або насильство щодо працівника правоохоронного органу)» [27].

Бачимо, що «ТСН», як і «Українська правда» використовує ліберальну модель конструювання новин. Медійники у конфліктних ситуаціях між націоналістами та ЛГБТ-спільнотою перебувають на боці останньої, при цьому надають діям націоналістів негативного забарвлення.

У даних публікаціях вбачається нав'язування «порядку денного» (Agenda Setting theory). Згідно із цією теорією ті, хто контролює медіа, формують набір освітлюваних у засобах масової інформації тем. Громадськість здобуває зі ЗМІ не лише інформацію з різних питань, а й уявлення про важливість цих питань, через спрямування уваги чи ігнорування тих чи інших повідомлень.

Треба зазначити, що одним з основних чинників формування порядку денного є відношення медіавласників до ідеологій, політичних партій, владних інститутів, бізнесу, реалізація власних інтересів тощо [1, с. 484]. В Україні власниками багатьох медіа виступають олігархи. Олігархія, на думку сучасних дослідників, – це зрощені з владою кланово-олігархічні групи, засновані на круговій поруці та патронно-клієнтських стосунках, які володіють контрольними політичними та комерційними структурами та власними кишеньковими ЗМІ [17, с. 281].

Олігархи в Україні тримають під контролем значну частину медійного простору. Це дає їм можливість формувати суспільну думку, просувати свої політичні та економічні інтереси, а також впливати на націоналістичні дискурси. Олігархічні ЗМІ можуть як підсилювати націоналістичний патріотизм, так і демонізувати радикальні рухи залежно від ситуації. Олігархічні ЗМІ нерідко викривлюють ідеї націоналізму, підпорядковуючи їх власним політичним чи економічним інтересам.

Олігархи використовують власні медіа для отримання політичних дивідендів – проходження у владу пов'язаних з олігархами осіб і груп (партій) або формування стійкої

суспільної думки з важливих для олігархічного бізнесу питань. Можна стверджувати, що олігархи контролюють те, яка інформація і в якому вигляді потрапляє до більшої частини виборців. Відповідно до цього легко формуються електоральні переваги й уподобання. У цьому легко переконалися, проаналізувавши частку власності олігархів на українському медіаринку.

У дослідженні «Майбутнє українських олігархів», розробленому Українським інститутом майбутнього, проведено аналіз частки аудиторії основних українських каналів станом на 2018 рік.

Зазначені лідери: частка «ТРК Україна» – 14,24 (Р. Ахметов); «Інтер» – 9,37 (Д. Фірташ, С. Львовчкін); «1+1» – 8,71 (О. Коломойський); «ICTV» – 7,27 (В. Пінчук); «СТБ» – 7,04 (В. Пінчук); «Новий Канал» – 4,6 (В. Пінчук); «2+2» – 3,3 (О. Коломойський); «НТН» – 3,26 (Д. Фірташ, С. Львовчкін); «ТЕТ» – 3,17 (О. Коломойський); «Плюс-Плюс» – 2,22 (О. Коломойський); «К1» – 2 (Д. Фірташ); «НЛО ТВ» – 1,73 (Р. Ахметов); «Ентер-Фільм» – 1,66 (Д. Фірташ); «Піксель» – 1,58 (Д. Фірташ); «112 канал» – 1,4 (А. Подшипков); «Бігуді» – 1,27 (О. Коломойський); «Мега» – 1,25 (Д. Фірташ); «М1» – 1,18 (В. Пінчук); «NewsOne» – 1,05 (С. Мураєв); «Індиго ТВ» – 0,8 (Р. Ахметов) [2].

Наприклад, медіа олігарха Р. Ахметова «ТРК Україна» з 2003 року почав мовлення виключно російською мовою. Під час «Помаранчевої революції» канал став ретранслятором проросійського табору В. Януковича. ЗМІ пулу Р. Ахметова називали активістів з націоналістично-помаранчевого табору наркоманами, використовуючи тезу Л. Янукович про «наколоті апельсини». Після революції в усі подальші роки канал продовжує бути ретранслятором проросійської ідеології «Партії Регіонів».

Як був розділений український ефір між олігархами станом на 2018 рік, зображено на графіку (рис. 1).

М. Сенченко зазначає, що олігархія незмінно спирається на «ліві» ідеї (то соціалістичні, то ліберальні), щоб спокусити людей теоретичною можливістю ділити національне надбання на всіх порівну або привласнювати собі його невідповідно велику частку в різного роду приватних авантюрах. В обох випадках спокуса полягає в тому, щоб менше працювати і більше споживати. У результаті нація виробляє все менше, а лівова частка споживання припадає на олігархічні клани [24, с. 11–12]. Олігархічні групи зацікавлені в збереженні деструктивного для держави і суспільства стану і стримуванні національного відродження, бо розрізнена атомізована маса – зручне поле для маніпуляцій. Тоді як люди з окресленими принципами і національною свідомістю важче піддаються інформаційному впливу [15].

Комунікаційна потреба української аудиторії натеper знаходиться переважно в консервативній парадигмі. І це цілком природно – адже для того, щоб захищатися і виживати, потрібні насамперед не права і свободи, а обов'язки й обмеження. Імунітет нації проявляється в тому, щоб триматися за традиційні цінності та норми: родину, батьківщину, жертвність, мужність і жіночість. А ліберальна парадигма пропонує зовсім інший аксіологічний набір: вільний одинак, космополіт, розумний егоїзм, гендерні варіації. Ця парадигма не зовсім відповідає теперішній ситуації. З одного боку, Україна, яка постулює європейський вибір, має дотримуватися ліберальної ідеології, з іншого – за таких умов їй складніше вижити (публікація «Главком» 8.06.2024 р. «На ЛГБТ-вечірку в Києві завітали працівники ТЦК. У «КиївПрайді» заявили про тиск» [7], так само «Громадське» 8.06.2024 р. «ЛГБТ-вечірку у Києві відвідали працівники ТЦК. У «КиївПрайді» кажуть, що це тиск на прайд-рух» [10]). До того ж ліберальна ідеологія за своєю природою дезінтегрує суспільство, оскільки одним з основних її принципів є індивідуалізм. А сьогодення вимагає від

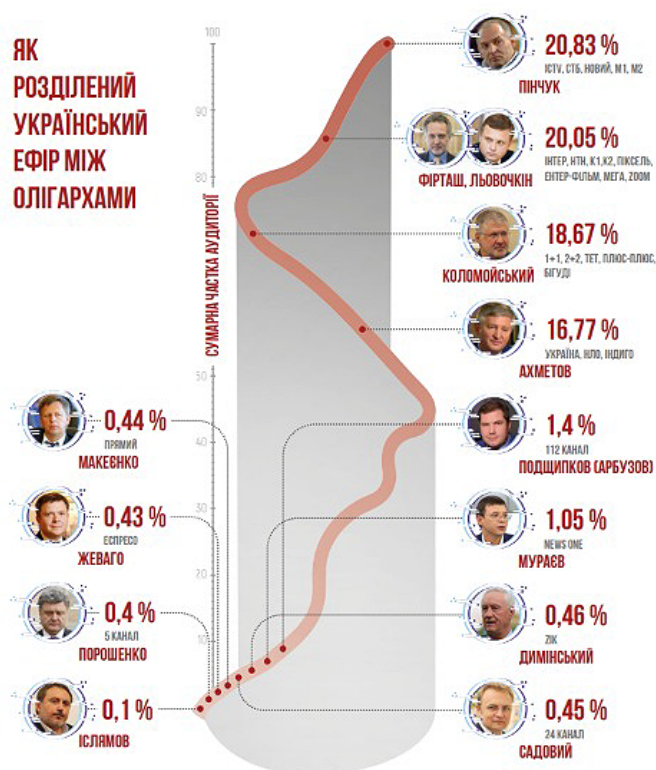

Рис. 1. Розділення українського ефіру між олігархами станом на 2018 рік [2]

українського суспільства максимальної згуртованості. Тому, скоріш за все, найближчим часом можливі два варіанти розвитку українських медіа: або, як у США, громадськість розчарується в повністю ліберальних медіа і звернеться до альтернативних джерел інформації, або, як у Польщі, медіа відреагують на суспільний запит і сформують консервативний порядок денний [26, с. 176].

У результаті проведеного дослідження встановлено, що сучасний український націоналізм зазнає системного інформаційного тиску з боку різних типів медіа: проросійських, ліберальних та олігархічних. ЗМІ формує не лише зміст, а й характер суспільного ставлення до націоналістичного руху в Україні, що часто супроводжується його демонізацією та радикалізацією.

Проросійські медіа (включаючи телеграм-канали), діючи як складова частина інформаційної агресії РФ, цілеспрямовано транслиують наративи, спрямовані на делегітимацію української національної ідеї. Публікації проросійських медіа ототожнюють сучасний український націоналізм із нацизмом, ксенофобією, екстремізмом, створюючи злочинний образ українського націоналіста як загрози для демократичного суспільства. Інформаційні конструкції такого стибу мають на меті розкол українського суспільства та послаблення національної єдності.

Ліберальні медіа, хоча й не є безпосередньо ворожими, часто формують інформаційне поле, в якому націоналізм постає несумісним із толерантністю та європейськими

цінностями. Через однобоке висвітлення конфліктних ситуацій між націоналістами та ЛГБТ-спільнотою або правозахисними ініціативами, формується тенденція до спотворення національної ідеї в публічному руслі.

Медіа, що перебувають під контролем олігархічних груп, використовуються як інструмент впливу на масову свідомість із метою реалізації корпоративних інтересів. Залежно від політичної кон'юнктури вони часто дискредитують націоналістичний рух в Україні. Такий підхід сприяє викривленню уявлень про націоналізм та маніпулюванню електоральними вподобаннями громадян.

Таким чином, деструктивні впливи медіа на сучасний український націоналізм становлять серйозну загрозу для формування здорової національної ідентичності. В умовах війни постає необхідність у переосмисленні до підходів до медійної політики, зокрема в аспекті інформаційної безпеки, підтримання державного національного наративу та медіаграмотності населення України.

Список використаної літератури

1. Аксьонова Н. Дослідження впливу мас-медіа в умовах інформаційної війни. *Наукові праці Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського*. 2017. Вип. 48. С. 480–493.
2. Майбутнє українських олігархів / В. Андрусія та ін. 2018. URL: <https://uifuture.org/reports/majbutnye-ukrayinskix-oligarxiv/>
3. Вічний фашизм. Умберто Еко про характерні риси ідеології. *Історична правда*. 22.02.2016. URL: <https://www.istpravda.com.ua/articles/56c9fa2f56c87/>
4. Ворона Ю. Права меншості мають бути відвойовані зараз – ЛГБТ-люди про «сафарі» на активістів, гомофобію та гранти. *Українська правда*. 15.06.2018. URL: <https://www.pravda.com.ua/articles/2018/06/15/7183382/>
5. Геращенко про КиївПрайд: Україна склала іспит на відданість європейським цінностям. *Українська правда*. 18.06.2017. URL: <https://www.pravda.com.ua/news/2017/06/18/7147273/>
6. Довженко О. Саурон і Саруман проросійської пропаганди. Підсумки моніторингу дезінформаційних наративів під час місцевих виборів 2020 року. *Детектор Медіа*. 27.11.2020. URL: https://detector.media/propahanda_vplyvy/article/182872/2020-11-27-sauron-i-saruman-prorosiyskoi-propagandy-pidsumky-monitoryngu-dezinformatsiynykh-naratyviv-pid-chas-mistsevykh-vyboriv-2020/
7. Карбунар Н. На ЛГБТ-вечірку в Києві завітали працівники ТЦК. У «КиївПрайді» заявили про тиск. *Главком*. 08.06.2024. URL: <https://glavcom.ua/kyiv/news/na-lhbt-vechirku-v-kijevi-zavitali-pratsivniki-ttsk-u-kijivprajdi-zajavili-pro-tisk-1004367.html>
8. Кузьменко Є. Чому я йду на Марш. *Українська правда*. 10.06.2017. URL: <https://life.pravda.com.ua/columns/2017/06/10/224637/>
9. Лильо Т. Політичний детермінізм де(ре)ідеологізації суспільства і засобів масової інформації в посткомуністичних обставинах. *Вісник Львівського університету. Серія Журналістика*. 2018. Випуск 44. С. 318–326.
10. Мельник Р. ЛГБТ-вечірку у Києві відвідали працівники ТЦК. У «КиївПрайді» кажуть, що це тиск на прайд-рух. *Громадське*. 8.06.2024. URL: <https://hromadske.ua/suspilstvo/225613-na-lhbt-vechirku-v-kyievi-zavitaly-pratsivnyky-ttsk-u-kyivpride-kazut-shcho-tse-tysk-na-prayd-rukh>
11. Міщук І. Як українці стали нацистами в російській пропаганді, або Чи націоналізм = нацизм? *Детектор Медіа*. 06.11.2023. URL: <https://ms.detector.media/propaganda-ta-vplyvi/post/33399/2023-11-06-yak-ukraintsi-staly-natsystamy-u-rosiyskiy-propagandi-abo-chy-natsionalizm-natsyzm/>

12. Моніторинг (про)російської дезінформації в українських медіа за 5–11 жовтня 2020 року. *Детектор Медіа*. 21.10.2020. URL: https://detector.media/propahanda_vplyvy/article/181740/2020-10-21-monitoryng-prorosiyskoi-dezinformatsii-v-ukrainskykh-media-za-511-zhovtnya-2020-roku/
13. На фестивалі «Бандерштат» націоналісти зірвали презентацію книжки про злочини комунізму. *ТСН*. 06.08.2017. URL: <https://tsn.ua/ukrayina/na-festivali-bandershtat-nacionalisti-zirvali-prezentaciyu-knizhki-pro-zlochiny-komunizmu-972110.html>
14. Національні дружини: Хто вони – націоналісти, які збурили соцмережі і погрожують застосувати силу. *ТСН*. 02.02.2018. URL: <https://tsn.ua/politika/nacionalni-druzhini-hto-voni-nacionalisti-yaki-zburili-socmerezhi-i-pogrozhuuyut-zastosuvati-silu-1101500.html>
15. Олійник Ю. Ліберальний популізм: партії-симулякри олігархату. *Українські студії стратегічних досліджень*. 11.04.2021. URL: <https://ussd.org.ua/2021/04/11/liberalnyj-populizm-partiyi-symulyakry-oligarhatu/>
16. Охороняти марш рівності в Києві будуть 6,5 тисячі поліцейських. *Українська правда*. 06.06.2016. URL: <https://www.pravda.com.ua/news/2016/06/6/7110938/>
17. Палійчук А. Виникнення і розвиток олігархічних засобів масової інформації в Україні. *Теле- та радіожурналістика*. 2013. Вип. 12. С. 358–363.
18. Патріотизм чи банальний рекет: в Україні активізувалися радикальні угруповання. *ТСН*. 16.05.2018. URL: <https://tsn.ua/ukrayina/patriotizm-chi-banalniy-reket-v-ukrayini-aktivizualisya-radikalni-ugrupovannya-1156341.html>
19. Посол США Джеффрі Пайєтт привітав проведення Гей-параду в Одесі. *ТСН*. 13.08.2016. URL: <https://tsn.ua/ukrayina/posol-ssha-dzheffri-payyett-privitav-provedennya-gey-paradu-v-odesi-726400.html>
20. Про медіа : Закон України від 31 березня 2023 року № 2849-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2849-20#Text> (Дата звернення 20.05.2025).
21. Проросійська та антизахідна конспірологія в інформаційній війні. Ключові тренди 2020–2021 рр. *Дослідження Інституту масової інформації та Детектор Медіа*. URL: <https://imi.org.ua/upload/media/2021/06/09/60c06cfea0cb1-research-infowar-ukraine-20-21-logo-fin.pdf>
22. Рог В. Чим є і чим не є український націоналізм. *Бандерівські читання. Матеріали перших та других Бандерівських читань* ; упор. Т. Бойко, Ю. Сиротюк. Київ – Івано-Франківськ : Лілея-НВ, 2015. 200 с.
23. Семенова О. Російська пропаганда у соціальних медіа: загрози та шляхи протидії. *Українознавство*. 2021. № 4. С. 47–71.
24. Сенченко М. Ера націоналізму. Дійові особи: Націоналісти. Бюрократи. Олігархи. Київ : Ліра-К, 2018. 123 с.
25. Сич О. Кредо українського націоналіста. *Націоналізм міжчасся. Вибрані твори*. Київ : Українська видавнича справа, 2025. С. 9–14.
26. Сізова К. Консервативна та ліберальна моделі у сучасній українській журналістиці. *Мас-медіа України на зламі епох: реалії та перспективи розвитку* : матеріали Всеукраїнської науково-практичної інтернет-конференції / відп. ред. А. Галич. Старобільськ : Вид-во ДЗ «Луганський національний університет імені Тараса Шевченка», 2018. – 326 с.
27. Таким полум'ям буде горіти не лише ЛГБТ-прапор. Біля поліції спалили символ Маршу Рівності. *ТСН*. 17.06.2018. URL: <https://kyiv.tsn.ua/takim-polum-yam-bude-goriti-ne-lishe-lgbt-prapor-bilya-policiyi-spalili-simvol-marshu-rivnosti-1172700.html>
28. Травесті-діви на платформі й близько трьох тисяч учасників ходу: у центрі Києва відбувся Марш Рівності. *ТСН*. 17.06.2018. URL: <https://kyiv.tsn.ua/travesti-divi-na-platformi-y-blizko-troh-tisyach-uchasnikiv-hodu-u-centri-kiyeva-vidbuvsya-marsh-rivnosti-1172667.html>

29. Тягнибок у Вільнюсі жваво обговорював долю українських геїв. *ТСН*. 28.11.2013. URL: <https://tsn.ua/politika/tyagnibok-u-vilnyusi-zhvavo-obgovoryuvav-dolyu-ukrayinskih-geyiv-322629.html>
30. У Росії «Правий сектор» наздогнав «Єдину Росію» за кількістю згадок. *Цензор.нет*. 5.05.2014. URL: https://censor.net/ru/news/284076/v_rossii_pravyi_sektor_dognal_edinu_yu_rossiyu_po_kolichestvu_upominaniyi
31. Філарет: Чи відспівував би гея? Якщо він хрещений – так. *Українська правда*. 14.06.2018. URL: <https://www.pravda.com.ua/news/2018/06/14/7183331/>
32. Шевцова М. 5 міфів про ЛГБТ активізм та правозахисну діяльність в Україні. *Українська правда*. 16.11.2017. URL: <https://life.pravda.com.ua/projects/5a0b01b1bee64/2017/11/16/227473/>

DESTRUCTIVE INFLUENCES OF MEDIA ON THE FORMATION OF CONTEMPORARY UKRAINIAN NATIONALISM

Bohdan Savliuk

*Vasyl Stefanyk Precarpathian National University, Faculty of History,
Political Science and International Relation, Department of Political Science,
Shevchenko St., 57, 76018, Ivano-Frankivsk, Ukraine*

The article investigates the destructive influences of mass media on the formation, functioning, and public perception of the ideology of contemporary Ukrainian nationalism. The analysis is conducted in the context of the full-scale military aggression of the Russian Federation, which is accompanied by an ongoing information war. The theoretical and methodological basis of the research includes content analysis, historical and statistical approaches, which made it possible to outline the mechanisms of constructing a negative images of the Ukrainian nationalist movement in public consciousness.

The article identifies three types of media that exert a negative impact on contemporary Ukrainian nationalism: pro-Russian, liberal, and oligarchic. It has been established that pro-Russian media systematically disseminate narratives equating Ukrainian nationalism with fascism, Nazism, and xenophobia, portraying the Ukrainian nationalism as a criminal and a threat to democratic order. Particularly dangerous is the influence of Telegram channels, which, following the blocking of traditional pro-Russian media outlets, became instrumental in transmitting destructive messages regarding the Ukrainian national idea.

The publications of liberal media are also analyzed. These outlets from an ideological alternative to the nationalist narrative, emphasizing the values of the LGBT community. Such media frequently present nationalism as incompatible with European course and societal tolerance. The one-side coverage of conflicts involving nationalist organizations complicates the objective understanding of contemporary Ukrainian nationalism both within Ukrainian society and abroad.

Special attention is paid to the influence of oligarch-controlled media on the state's information policy. It is revealed that a significant portion of Ukraine's media space is controlled by large industrial and financial groups that use affiliated media to pursue political, economic, and corporate interests. Depending on the political and economic context, such media may either support or discredit nationalism movements, forming a distorted public image.

As a result, the study finds that contemporary Ukrainian nationalism is subject to multifaceted informational pressure, which, negatively affects the formation of national identity and social cohesion. The article substantiates the necessity of revising state media policy aimed at strengthening information sovereignty, establishing a state national narrative, and developing media literacy among citizens as critical prerequisites for preserving national identity in times of war.

Key words: contemporary Ukrainian nationalism, media, Russian propaganda, liberal media, oligarchic media, destructive influence, agenda.

УДК 304.2:327.7:329.63(4):341.17

DOI <https://doi.org/10.30970/PPS.2025.61.57>

МІЖНАРОДНА КООРДИНАЦІЯ ЩОДО ЗАХИСТУ ПОЛІТИЧНИХ ІНТЕРЕСІВ ПРАЦІВНИКІВ В УМОВАХ ГЛОБАЛЬНИХ ВИКЛИКІВ

Артем Синюченко

*Державний торговельно-економічний університет,
факультет міжнародної торгівлі та права, кафедра філософії, соціології та політології,
вул. Кіото, 19, 02156, м. Київ, Україна*

У статті акцентовано увагу на пошуку релевантних політичних інструментів для захисту прав працівників в умовах активізації глобалізаційних процесів та глибинних технологічних трансформацій. Визначено, що технологічні зміни та їх вплив на ринок праці мають транснаціональний характер. Це унеможливає ефективне розв'язання проблем лише на національному рівні. Обґрунтовано тезу, що саме міжнародна координація дозволяє узагальнювати досвід різних країн, виявляти спільні ризики та розробляти комплексні, всебічні рішення, що враховують особливості різних економік і соціальних систем.

Було визначено, що розроблені профільними міжнародними організаціями рекомендації здатні слугувати джерелом для модернізації національного законодавства у сфері зайнятості та трудових прав працівників. Обґрунтовано, що гнучкість цих рекомендацій, порівняно із жорсткістю національних законів, дозволяє адаптувати загальні підходи до конкретних умов кожної країни. Відповідно, положення так званого «м'якого права», запропоновані МОП, ОЕСР, ЄС, стають важливим інструментом управління змінами, забезпечуючи керівні принципи та етичні рамки ще до прийняття формальних законів. У статті узагальнено певні принципи нового суспільного договору між державою, роботодавцями та працівниками, які мають забезпечити посилення політичного захисту прав людей праці. До них віднесено: досягнення справедливої оплати та гідних умов праці не лише для охоплених колективними угодами працівників та встановлення на загальнодержавному рівні мінімальної заробітної плати; законодавчий захист прав працівників на свободу об'єднань та колективні переговори; удосконалення системи освіти та професійної підготовки (перепідготовки), адаптованої до нових умов ринку праці й потреб роботодавців; диверсифікація доступу до соціальних послуг, як-то освіта, охорона здоров'я, житло тощо, для всіх громадян, незалежно від їхнього доходу чи статусу зайнятості; посилення ролі громадянського сектора в захисті прав працівників та сприянні справедливим умовам праці.

Автором зауважено, що задля мінімізації соціальних ризиків, пов'язаних із технологічними змінами та зростанням нестандартної зайнятості, необхідний послідовний та інтенсивний політичний діалог, підкріплений системною міжнародною координацією на всіх рівнях.

Ключові слова: міжнародна координація, міжнародна політика, нестандартна зайнятість, політична система.

Актуальність. Сучасний світ перебуває в умовах глибинних технологічних змін, які трансформують усі аспекти життя, й особливо – світ праці. Від автоматизації та штучного інтелекту до розвитку платформної зайнятості – ці інновації, хоча й обіцяють значний економічний прогрес, також створюють безпрецедентні виклики для захисту політичних прав зайнятих. Актуальність цієї проблематики не просто назріла – вона є критично важливою для забезпечення справедливості, стабільності та демократії в епоху, що швидко змінюється. Чому ж, власне, є актуальним як ніколи більш ефективний захист політичних прав зайнятих як з огляду окремих політичних партій, так і демократичного урядування

сучасних держав? Передусім варто звернути на низку факторів, що актуалізують зазначену проблематику.

По-перше, наразі можна спостерігати на рівні багатьох країн світу посилення процесів економічної невизначеності та вразливості. Технологічні зміни часто призводять до реструктуризації ринків праці, зникнення одних професій та появи інших. Це спричиняє втрату робочих місць, зниження доходів та загальну економічну турбулентність для значної частини населення. У таких умовах, без належного захисту політичних прав, зайняті можуть бути позбавлені можливості ефективно виступати на захист своїх інтересів, впливати на державну політику та брати участь у формуванні соціально-економічних програм. Їхня здатність до колективного захисту своїх інтересів – право на об'єднання, право на страйк, право на участь у соціальному діалозі – стає ще більш важливою.

По-друге, в сучасну добу все більш активно торують свій шлях нові форми зайнятості, що призводить до розмивання традиційних відносин у площині «працівник – працедавець». Зростання платформної економіки та інших нестандартних форм зайнятості часто розмиває межі між «працівником» і «незалежним підрядником». Це створює «сірі зони» у трудовому законодавстві, де зайняті можуть бути позбавлені базових трудових прав, включаючи права на організацію та колективні переговори. Без чіткого законодавчого регулювання та міжнародних стандартів мільйони людей можуть опинитися поза захистом національних правових систем.

По-третє, процеси глобалізації зумовлюють зростання впливу міжнародних корпорацій та технологічних гігантів на національний економічний та політичний розвиток. Технологічні компанії накопичують величезну владу та вплив, що виходить за межі національних кордонів. Їхні алгоритми та бізнес-моделі безпосередньо впливають на умови праці, оплату та можливості зайнятих. За умов, коли інституційні та політичні рефлексії на національному рівні не фокусують увагу на політичних правах зайнятих, це призводить до дисбалансу сил, де індивідуальні працівники є фактично беззахисними перед впливовими корпораціями. Це своєю чергою підриває засади демократичного врядування та соціальної справедливості.

По-четверте, новітнім викликом для можливості захищати політичні права трудящих в сучасну неотехнологічну епоху є ризики дезінформації та цифрової цензури. Технологічні платформи, з одного боку, надають можливості для комунікації та мобілізації, а з іншого – можуть бути використані для поширення дезінформації, маніпуляцій та навіть цензури, що обмежує право на свободу вираження поглядів та право на доступ до інформації для зайнятих. Це особливо актуально в контексті організації працівників і відстоювання їхніх прав.

Подолання цих викликів на національному рівні, хоч і необхідно, але з огляду на реалії сьогодення, вочевидь, є недостатнім. Характер технологічних змін та глобалізація праці вимагають скоординованих дій на міжнародному рівні. Саме тут міжнародна координація і міжнародні організації можуть відіграти вагомий роль у розширенні інституційних механізмів захисту політичних прав зайнятих в умовах трансформаційних змін та інтенсифікації міжнародних світогосподарських економічних і політичних взаємозв'язків.

Аналіз досліджень та публікацій. Проблематика політичного захисту працівників у новітню добу представлена в цілій низці праць зарубіжних та вітчизняних науковців. Зокрема, Р. Кастель оцінює розмивання традиційного тла трудових відносин з позицій усе більшої фрагментації виробничих процесів. Він вказує на руйнування стандартних трудових відносин, під якими розуміє стабільні, довгострокові трудові договори, які включають пільги та передбачають регулярний, окреслений часовими межами робочий день. Усе це

відображає новий суспільний тренд, який можна ідентифікувати як «дестабілізацію сталого» [1, с. 387]. Науковцями зауважується, що досить часто інституційні зміни не встигають за трансформаціями у сфері організації зайнятості та виникають очевидні суперечності для урядів держав щодо реалізації завдань з підвищення конкурентоспроможності національного бізнесу та забезпечення водночас ефективного соціального захисту [2].

Інші дослідники, акцентуючи увагу на підсиленні процесів політичної вразливості працівників, бачать у цьому не стільки ендегенне походження, скільки вплив зовнішніх чинників, як-то тиск міжнародних компаній у напрямку зміни спеціалізації національної економіки країни-реципієнта, імплементація наднаціональних регуляторних механізмів у національні політичні системи у випадку інтеграційних союзів, до яких входять ті чи інші країни. Яскраві прояви можна бачити, за оцінкою М. Кравчинського, П. Чижевського та К. Боціана, в наслідках процесів ре-, та деіндустріалізації для окремих регіональних економік [3]. Науковці Л. Фельтрин, А. Мах та Д. Браун [4] серед чинників, що дестабілізують ринок праці та обмежують політичний інструментарій захисту прав трудящих, прямо називають конфлікт інтересів у реалізації соціальних завдань і пріоритетів сталого розвитку держав ЄС. Адже впровадження екологічних та декарбонізаційних програм фактично означають закриття так званих «брудних» виробництв. Щодо цього дослідники зазначають, що така не підкріплена інституційними запобіжниками стрімка «деіндустріалізація» насправді є згубною і сприяє турбулентному стану працівників та невизначеності їхніх праці й доходів.

На думку Г. Шейрінга та Л. Кінга, дестабілізація соціального стану людей праці та невизначеність їх політичного статусу визначається довгостроковим характером. Потрапивши в пастку структурного безробіття, яке зумовлене дійсно прогресивним поступом людства в напрямку технічного прогресу та досконалості, щораз більша частка колишніх зайнятих формує лави менш платоспроможного населення, для якого властиво спрощення споживчого кошика, зменшення можливості надати дітям якісну освіту з подальшими наслідками соціальної та політичної ексклюзії [5].

Науковці, політики, експерти все частіше піднімають питання стосовно того, якою ж саме має бути рефлексія урядів та партій на те, що одночасно з технологічними досягненнями в суспільстві нарастають соціальні та політичні проблеми? Так, зокрема, Г. Стендінг підкреслює, що насправді проблема нестабільності буття не є ознакою певних маргінальних прошарків без освіти та кваліфікації. Вона розширює ареал свого впливу, адже навіть за гарантованої зайнятості все частіше працівники стикаються з явищем нестабільного заробітку [6]. Відсутність трудового договору як основний критерій хиткого статусу працівника вже не є безумовним твердженням. Адже можна працювати за контрактом з нульовою тривалістю робочого часу, мати в якійсь мірі гарантію працевлаштування на основі довгострокового контракту, але не мати при цьому гарантії доходу.

Окреслюючи політичні наслідки трансформації ринку праці та зайнятості, колектив науковців Е. Селенко, М. Шільбах, С. Брігер, А. Ван Хутегем та Г. Де Вітте прямо визнають, що формування політичної поведінки передусім зумовлюється організаційно-управлінськими та виробничими процесами на рівні підприємств [7]. Організації відіграють важливу роль у довірі співробітників до політики та їхній політичній участі через умови праці, які вони надають. Відповідно, неналежні умови праці можуть, за оцінкою авторів Д. Дж. Каммінга, Г. Вуда, С.А. Захри, потенційно створити клімат невпевненості, що ризикує популістським екстремізмом [8].

Українські науковці також напряму пов'язують процеси трансформації на ринку праці зі змінами у сфері виробництва та переходом до цифрової економіки, що є, з одного

боку, позитивним закономірним процесом технологічного розвитку людства, а з іншого – призводить до низки ризиків економічного, соціального та політичного плану та вимагає модернізації політики зайнятості [9]. Також українськими дослідниками підкреслюється, що наразі нагальним є запит на ідентифікацію реальної чисельності працівників, що опинилися в нестабільному статусі не лише з огляду технологічних чи глобалізаційних факторів, але й під впливом війни, та впровадження з цього приводу політичних модернізацій [10].

Попри широкий спектр досліджень зарубіжних та українських учених стосовно нових соціальних та політичних викликів з огляду на трансформації ринків праці та організації зайнятості в новітню добу, зважаючи на тісний характер економічної та політичної взаємозалежності країн світу, видається доцільним розглянути потенціал міжнародної взаємодії в пом'якшенні окреслених проблем шляхом аналізу пропозицій міжнародних організацій, що виступають модераторами в обговоренні проблем нестабільної зайнятості та політичного захисту працівників.

Метою статті є виявлення ролі міжнародної координації щодо захисту політичних інтересів працівників в умовах глобальних викликів та неоіндустріального розвитку.

Виклад основного матеріалу. Досвід окремих держав дає розуміння, яким чином через трансформацію політичних інститутів здійснюється пошук відповідей на виклики сьогодення [11]. Не завжди цей досвід є успішним, тож видається продуктивним апелювання до пропозицій міжнародних організацій, що вже значний час виступають модераторами та експертними осередками для обговорення на глобальних майданчиках гострих проблем стосовно безробіття та працевлаштування, бідності, штучного інтелекту, нерівності в доступі до досягнень науки тощо [12]. Важлива також їх роль у просвітництві щодо наявного досвіду з протидії ризикам окреслених проблем та розробленні певних алгоритмів їх усунення.

Які ж, власне, аргументи можна навести стосовно доцільності урахування рекомендацій міжнародних організацій у пошуку більш ефективних та релевантних політичних механізмів захисту прав працівників із нестабільною зайнятістю?

По-перше, міжнародні організації акумулюють досвід різних країн, що дозволяє уникнути вузьконаціонального погляду на проблему. Це допомагає виявити спільні ризики та недоліки в наявних механізмах захисту, сприяючи розробленню більш комплексних та дієвих заходів, які враховують особливості різноманітних економічних і соціальних систем.

По-друге, рекомендації міжнародних організацій мають значний авторитет, що дозволяє їм опосередковано впливати на оновлення національного законодавства. Попри те, що іноді міжнародні організації піддаються критиці за упередженість на користь своїх ключових бенефіціарів, у більшості випадків їхні професіоналізм та політична неупередженість визнаються. Це пов'язано з тим, що пропозиції розробляються незалежними експертами, які не мають власних політичних цілей.

По-третє, ми вважаємо, що рекомендації міжнародних організацій є більш гнучкими порівняно з національними законами. Прийняття законодавчих змін у країнах часто відображає не лише суспільний запит, а й здатність домінантних політичних сил реалізувати інтереси своїх виборців. Натомість рекомендації міжнародних організацій пропонують загальні підходи, які можуть бути адаптовані до специфічних умов кожної держави.

Рекомендації, розроблені міжнародними організаціями для своїх країн-членів, деякий час слугують основою для так званого «м'якого права». Це підходи, які не є юридично обов'язковими, не закріплені в законах, але відображають здатність організацій до саморегулювання. До них належать, наприклад, розроблення етичних рамок, керів-

ництв, технічних стандартів та кодексів поведінки. Наприклад, у багатьох країнах-членах ОЕСР національне «м'яке право» щодо впровадження штучного інтелекту вже відповідає Принципам штучного інтелекту ОЕСР. Профспілки, об'єднання роботодавців, а також окремі роботодавці розробили власні керівні принципи та принципи ШІ, а також відповідні інструменти, що робить процес трансформаційних змін значною мірою керованим і передбачуваним.

За оцінками дослідників К. Ебботта і Д. Снідала, однією з ключових переваг використання «м'якого права» у такі перехідні періоди є легкість його впровадження та адаптації порівняно із законодавством (або «жорстким правом») [13]. Більшість законів, що стосуються соціальних гарантій, зайнятості, взаємних обов'язків та прав сторін в умовах нестандартної та платформної зайнятості, досі перебувають на стадії розроблення та обговорень у більшості країн, а набрання ними чинності, ймовірно, займе ще кілька років. Водночас «м'яке право» є актуальним та релевантним інструментом управління, що стимулює та надає рекомендації для врахування змін і захисту інтересів усіх залучених сторін, зважаючи на потенційні ризики та недоліки поточних інституційних механізмів [14].

Упродовж останніх десятиліть низка міжнародних організацій вже розробила документи, спрямовані на підтримку осіб з нестандартною зайнятістю та прекаріату. Ці документи містять рекомендації щодо захисту їхніх трудових та політичних прав, створення справедливих умов праці та забезпечення соціального захисту. Безперечним лідером у цих ініціативах є Міжнародна організація праці (МОП), значний внесок також роблять ОЕСР та інші глобальні інститути.

До найбільш важливіших документів варто віднести Рекомендацію МОП № 198 (2006) щодо працівників із нестандартною зайнятістю, Резюме висновків Конференції МОП щодо майбутнього праці (2019), Декларацію МОП про соціальну справедливість для цифрової епохи (2015), Рекомендацію МОП № 204 (2019) про працівників, які працюють віддалено, Рекомендацію МОП № 219 (2022) стосовно зайнятих в умовах платформної економіки. Також іншими інституціями, зокрема і ОЕСР, Світовим банком, Всесвітнім економічним форумом та Європейським Союзом, розроблено рекомендації щодо підтримки працівників в умовах невизначеності та відсутності гарантій на працю та стабільний дохід [15; 16].

Ці документи є важливим інструментом для захисту прав осіб з нестандартною зайнятістю. Вони дають у певній мірі орієнтир країнам-членам міжнародних організацій розробляти більш ефективну політику з протидії дестабілізації на ринках праці та створювати інституційні підвалини для справедливих умов праці для всіх працівників.

Безумовно, кожна зі згаданих вище міжнародних організацій зосереджується на досягненні більш передбачуваних умов для мінімізації наслідків незворотних технологічних трансформацій. Ці зміни впливають на всю систему соціально-трудових відносин та реформують систему соціального захисту для тих, хто працює поза межами профспілок, за тимчасовими контрактами чи на фрилансі.

Водночас, узагальнюючи їхні підходи, можна виділити кілька конкретних рекомендацій, які можуть стати орієнтиром для національного законодавства. Це дозволить сформувати ефективну концепцію підтримки на законодавчому рівні для тих, хто має високі ризики прекарізації. Йдеться про певні принципи нового суспільного договору між державою, роботодавцями та працівниками, а саме:

— досягнення справедливої оплати та гідних умов праці для всіх працівників, а не лише для тих, хто охоплений колективними угодами, і передбачає встановлення для роботодавців мінімальної заробітної плати як загальнодержавну вимогу;

– захист прав працівників на свободу об'єднань та колективні переговори. Це надає працівникам можливість об'єднуватися для захисту своїх інтересів та вимагати від роботодавців дотримання їхніх прав;

– удосконалення системи освіти та професійної підготовки (перепідготовки), адаптованої до нових умов ринку праці та потреб роботодавців;

– диверсифікація доступу до соціальних послуг, як-то освіта, охорона здоров'я, житло тощо, для всіх громадян, незалежно від їхнього доходу чи статусу зайнятості;

– адаптація фінансової політики держави до нових реалій ринку праці, яка сприятиме більш справедливому розподілу доходів і багатства, отриманих від використання штучного інтелекту, на користь тих, хто найбільше потребує підтримки. Зростання соціальної дестабілізації та зuboжіння значної частини населення врешті-решт змусять політиків включити до своїх пріоритетів питання асиметричного розподілу вигод та результатів від технічних інновацій;

– утвердження засад громадянського суспільства. Сильний громадянський сектор може відігравати важливу роль у захисті прав працівників та сприянні справедливим умовам праці.

Взагалі, ініціатива пошуку прийнятної моделі суспільного договору через діалог на глобальних майданчиках питання, на наш погляд, є дійсно актуальною та важливою. Безперечно, кожна держава має свої усталені та сформовані впродовж десятиліть, а можливо і століть, якщо йдеться про зрілі демократії, формати суспільних відносин, які дозволяли досить значний час успішно забезпечувати баланс інтересів всіх їх учасників.

Новий суспільний договір має своїм завданням визначити принципи та механізм взаємодії між новими акторами суспільно-політичної матриці – працівниками з нестандартною зайнятістю й іншими особами, яких можна ідентифікувати як прекаріат, з одного боку, а з іншого – власниками, профспілками, державою як суспільним інститутом. Механізми взаємодії зазначених контрагентів, зокрема і через урахування голосу працівників, спрямовані на пом'якшення негативних соціальних впливів. Разом із тим будемо свідомими, що наявність представницьких органів працівників потенційно здатна знижувати негативний вплив автоматизації та впровадження штучного інтелекту на умови праці в різних сферах діяльності, хоча ці взаємозв'язки не обов'язково на практиці мають бути причинно-наслідковими.

Новий соціальний діалог потребує колаборації всіх зацікавлених сторін. Чи достатньо для цього лише визнання важливості для суспільства загалом і чи буде спонуканням лише активна просвітницька робота експертного середовища та рекомендацій інституцій наднаціонального рівня?

Вочевидь що ні, мають бути додатково задіяні всі можливі і прийнятні для кожної конкретної країни інструменти державної машини (фінансові, інституційні, організаційні тощо). Це допоможе уникнути надмірної прекаризації населення та запобігти руйнуванню основ демократичних систем.

Проблематика політичних та соціальних наслідків технологічних змін в умовах розгортання Індустрії 4.0 є складовою частиною системного цивілізаційного проєкту щодо трансформації регуляторних систем як на національному, так і наднаціональному рівнях через взаємну міжнародну координацію та співпрацю задля мінімізації соціальних ризиків. Перед політикумом виникає амбітне та непросте завдання отримати збалансоване розв'язання питання щодо стимулювання технологічного прогресу, зберігаючи сформовані попередніми поколіннями демократичні цінності та пріоритет людиноцентричності.

Висновки. Проведене дослідження дозволяє вийти на певні узагальнення. Сучасні технологічні трансформації вимагають активізації політичного діалогу на всіх рівнях для ефективного реагування на виклики, пов'язані з нестандартною зайнятістю. Технологічні зміни та їхній вплив на ринок праці мають транснаціональний характер. Це унеможливорює ефективне розв'язання проблем лише на національному рівні. Міжнародна координація дозволяє узагальнювати досвід різних країн, виявляти спільні ризики та розробляти комплексні, всебічні рішення, що враховують особливості різних економік і соціальних систем.

Рекомендації міжнародних організацій слугують авторитетним джерелом для модернізації національного законодавства. Їхня гнучкість, порівняно із жорсткістю національних законів, дозволяє адаптувати загальні підходи до конкретних умов кожної країни. Так зване «м'яке право», розроблене міжнародними організаціями, стає важливим інструментом управління змінами, забезпечуючи керівні принципи та етичні рамки ще до прийняття формальних законів. Отже, задля мінімізації соціальних ризиків, пов'язаних із технологічними змінами та зростанням нестандартної зайнятості, необхідний послідовний та інтенсивний політичний діалог, підкріплений системною міжнародною координацією на всіх рівнях. Тільки таким чином можна створити адаптивну та людиноцентричну політичну основу, що збереже пріоритет інновацій, не ставлячи під сумнів демократичні цінності та соціальну справедливість.

Список використаної літератури

1. Castel R. From Manual Workers to Wage Laborers: Transformation of the Social Question. Trans. and ed. Boyd, Richard. New Brunswick and London: Routledge, 2003.
2. Синюченко А. Маргіналізація класової ідентичності в умовах технологічних трансформацій XXI ст. *Вісник Львівського університету. Серія філос.-політолог. студії*, 2022. Випуск 42. С. 338–344. <https://doi.org/10.30970/PPS.2022.42.44>.
3. Krawczyński M., Czyżewski P., Bocian K. Reindustrialization: A Challenge to the Economy in the First Quarter of the Twenty-First Century. *Foundations of Management*, 2016. Vol. 8. № 1. P. 107–122. <https://doi.org/10.1515/fman-2016-0009>.
4. Feltrin L., Mah A., Brown D. Noxious deindustrialization: Experiences of precarity and pollution in Scotland's petrochemical capital. *Environment and Planning C: Politics and Space*, 2022. № 40(4). P. 950–969. <https://doi.org/10.1177/23996544211056328>.
5. Scheiring G., King L. Deindustrialization, social disintegration, and health: a neoclassical sociological approach. *Theory and Society*, 2023. № 52. P. 145–178. <https://doi.org/10.1007/s11186-022-09476-2>.
6. Standing G. Rescuing the concept of precarity. URL: <https://www.socialeurope.eu/rescuing-the-concept-of-precarity> (дата звернення: 15.07.2025).
7. Selenko E., Schilbach M., Brieger S., Van Hootegem A., De Witte H. The Political Consequences of Work: An Integrative Review. *Journal of Management*, 2025. № 51(6). P. 2355–2388. <https://doi.org/10.1177/01492063241301337>.
8. Cumming D., Wood G., Zahra S. Human resource management practices in the context of rising right-wing populism. *Human Resource Management Journal*, 2020. № 30. P. 525–536.
9. Соболев В.М., Мусіюк І.О. Тенденції зайнятості в умовах цифрової економіки. *Бізнес Інформ*. 2020. № 10. С. 143–148. <https://doi.org/10.32983/2222-4459-2020-10-143-148>.
10. Синюченко А. Методологічні аспекти вимірювання масштабів прекарної праці в Україні. *Актуальні проблеми філософії та соціології*. 2024. № 51. С. 162–168. <https://doi.org/10.32782/apfs.v051.2024.27>.
11. Chan J., Nair M., Rhomberg C. Precarization and Labor Resistance: Canada, the USA, India and China. *Critical Sociology*, 2019. № 45. P. 469–483. <https://doi.org/10.1177/0896920519827634>.

12. Vosko L. Managing the Margins: Gender, Citizenship, and the International Regulation of Precarious Employment (*Oxford, 2009; online edn, Oxford Academic, 1 Feb. 2010*) <https://doi.org/10.1093/acprof:oso/9780199574810.001.0001>.
13. Abbott K., Snidal D. Hard and Soft Law in International Governance. *International Organization*, 2000. Vol. 54. P. 421–456. URL: <https://www.jstor.org/stable/2601340> (дата звернення: 15.07.2025).
14. Gutierrez C., Marchant G. How soft law is used in AI governance. URL: <https://www.brookings.edu/techstream/how-soft-law-is-used-in-ai-governance/> (дата звернення: 15.07.2025).
15. OECD Good Jobs for All in a Changing World of Work: The OECD Jobs Strategy. OECD Publishing, Paris, 2018. <https://doi.org/10.1787/9789264308817-en>.
16. OECD. AI The OECD Artificial Intelligence (AI) Principles (2023). URL: <https://oecd.ai/en/ai-principles> (дата звернення: 15.07.2025).

INTERNATIONAL COORDINATION FOR THE PROTECTION OF WORKERS' POLITICAL INTERESTS IN THE CONTEXT OF GLOBAL CHALLENGES

Artem Sinyuchenko

State University of Trade and Economics,

Faculty of International Trade and Law, Department of Philosophy, Sociology and Political Science,

Kyoto Str., 19, 02156, Kyiv, Ukraine

The article emphasizes the need to identify relevant political instruments for safeguarding workers' rights amid intensifying globalization and profound technological transformations. It is argued that technological shifts and their effects on the labor market are transnational in nature, thereby rendering national-level responses insufficient. The author maintains that international coordination enables the synthesis of diverse national experiences, the identification of common risks, and the development of comprehensive, context-sensitive solutions that reflect the unique characteristics of various economic and social systems.

The paper highlights that recommendations issued by specialized international organizations can serve as a foundation for modernizing national labor legislation. Their relative flexibility – compared to the rigidity of domestic laws – facilitates the adaptation of general policy frameworks to specific national circumstances. Accordingly, the so-called “soft law” instruments proposed by the ILO, OECD, and EU function as essential tools for managing change, offering normative guidance and ethical benchmarks even prior to the enactment of binding legislation.

The article outlines key principles of a renewed social contract between the state, employers, and workers, designed to enhance the political protection of labor rights. These principles include: ensuring fair wages and decent working conditions not only for workers covered by collective agreements but across the entire labor force; the legal protection of the right to freedom of association and collective bargaining; the modernization of educational and vocational training systems to align with evolving labor market demands; broader access to social services – such as education, healthcare, and housing – regardless of income level or employment status; and a stronger role for civil society in defending workers' rights and advocating for just labor conditions.

The author concludes that mitigating the social risks associated with technological change and the expansion of non-standard forms of employment necessitates sustained political dialogue underpinned by systematic international coordination at all levels.

Key words: international coordination, global labor policy, non-standard employment, political system.

УДК 001.89.9:005.4:321:327.8

DOI <https://doi.org/10.30970/PPS.2025.61.58>

ЕВОЛЮЦІЯ ДИПЛОМАТИЧНИХ ПРАКТИК: «СТАРА» ТА «НОВА» ДИПЛОМАТІЯ У МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИНАХ

Ростислав Тістик

*Львівський національний університет імені Івана Франка,
факультет міжнародних відносин, кафедра міжнародних відносин і дипломатичної служби
вул. Січових Стрільців, 19, 79000, м. Львів, Україна*

У статті розглядається становлення дипломатичних практик з Нового часу до наших днів. Автор зосереджується на еволюції дипломатичної діяльності, виділяючи її ключові аспекти – від виникнення інституту постійного посла до поширення так званої «нової дипломатії» після Першої світової війни. На думку тогочасних політиків та інтелектуалів, «стара дипломатія», що характеризувалася секретністю та неспроможністю запобігти війні, мала поступитися «новій дипломатії», націленій на мир і співпрацю. Трансформація полягала, серед іншого, у поступових змінах засобів, методів і змісту дипломатичної діяльності й означала визнання важливості експертних навичок з ведення переговорів та посередництва, спрямованих на подолання розбіжностей серед міжнародних акторів. Якщо у попередні історичні періоди дипломатію пов'язували із суперництвом та конфліктами, то після Другої світової війни її почали активніше розглядати як основний механізм співпраці.

На основі вивчення особливостей дипломатичної діяльності впродовж другої половини ХХ ст. автор обґрунтовує поступальний розвиток «нової дипломатії», вказуючи на стрімке розширення сфер, охоплених дипломатичною діяльністю, та збільшення кількості акторів, які можуть діяти у міжнародному середовищі. Все це перетворює сучасну дипломатію на складне й багатуокладне явище, яке характеризується двоюкою тенденцією: з одного боку, це «ерозія» класичної дипломатії, з іншого ж – збільшення ролі формалізованих та узгоджених способів представництва держав у міжнародних відносинах. На переконання автора, сучасний світовий розвиток усе ж зумовлює актуалізацію державоцентрично орієнтованої дипломатії, що підважує поширений наратив про можливість реалізації дипломатичних практик з боку множини гетерогенних акторів різного рівня, тобто про «ерозію» дипломатії.

З'ясування суперечливих аспектів становлення сучасної дипломатії дає змогу окреслити перспективи її подальшого розвитку. На переконання автора, дипломатія залишатиметься актуальним способом репрезентації державних акторів як у наш час, так і у майбутньому, функціонуючи як необхідний інструмент взаємного узгодження національних інтересів та забезпечення стабільності міжнародної системи.

Ключові слова: дипломатія, міжнародні відносини, зовнішня політика, міжнародні актори, «стара дипломатія», «нова дипломатія».

Постановка проблеми. Дипломатія з властивими для неї процедурами, методами, техніками і формами переговорів виникла у процесі тривалого історичного розвитку. Витоки дипломатії сягають перших спроб людських спільнот досягти порозуміння зі своїми сусідами щодо мисливських територій та меж поширення власної ідентичності, яку вони сформували, взаємодіючи між собою [1, с. 607]. Починаючи з III тис. до н. е. – періоду, коли, як вважають, зародилися міжнародні відносини та дипломатія у сучасному розумінні [2], – розвиток дипломатичної практики був вельми гетерогенним. Держави по-різному трактували роль власних дипломатів, а тому цілі, методи, вплив, влада та покладені на них обов'язки не були універсальними [3, с. хіх].

Аналіз досліджень і публікацій. Нині спостерігаємо значне поживання наукового інтересу до основ дипломатичної діяльності, каталізоване актуальними міжнародними трендами й постульованим поверненням міжнародних акторів до реалізації державоцентричної зовнішньої політики. Широко дискутована в недавньому минулому «ерозія» дипломатії на користь колективних форм співпраці, мережових структур управління чи «демократизації» участі міжнародного представництва поступається фактичному визнанню того, що дипломатія була і залишається насамперед справою держав. Поліморфність дипломатії у сучасному світі, виникнення та еволюції її форм стали предметом досліджень низки таких відомих учених, як Р. Барстон [4], К. Бйола [5; 6; 7], Р. Коен [2], Й. Меліссен [8], Г. Ніколсон [9] та ін.

Мета статті – розкрити ключові аспекти еволюції дипломатії, що вказують на збереження її особливостей до нашого часу, й водночас з'ясувати відмінності у способах здійснення дипломатичної діяльності, що відрізняють окремі етапи між собою. Досягнення мети реалізоване через залучення методології науки про міжнародні відносини з урахуванням сучасних трендів розвитку міжнародного середовища та супутніх змін у дипломатичних практиках.

Виділення не вирішених раніше частин загальної проблеми. Дослідження проблематизує дипломатичну діяльність як явище у міжнародних відносинах, що, зберігаючи власні основи, істотно трансформувалося впродовж тривалої еволюції, через інституціоналізацію дипломатичних практик, з одного боку, та демократизацію участі в контексті професіоналізації представництва й розширення кола акторів міжнародної політики – з іншого. На основі розгляду цих трендів, а також сучасної динаміки міжнародного середовища автор вказує на фактичне збереження у сучасних міжнародних відносинах традиційних форм дипломатичної діяльності, підкреслюючи їх важливість.

Виклад основного матеріалу. Сучасні дослідження історії дипломатії підтверджують різноманітність її витоків та децентрацію [1; 7]. Натомість С. Коен (2001) [2] припускає, що існує «велика традиція» в дипломатії, яка простягається від мезопотамського періоду до римської епохи та стародавньої Греції. Він наголошує на існуванні певної історичної перспективи, яка дає можливість прослідкувати низку ідей, норм, практик і ролей, які не лише структурували відносини між акторами, а й досі характеризують дипломатичну практику.

Так чи інакше, сучасні засади дипломатії виникли на початку Нового часу. Починаючи з епохи Відродження [11] в Європі зросла кількість дипломатичних торговельних і фінансових відносин. Дипломатичні практики, адаптовані великими європейськими державами, такими як Іспанія чи Велика Британія, перетворилися до кінця XIX ст. на важливий інструмент з регулювання міжнародних взаємодій. Ця рання форма традиційної постійної дипломатії, яку також називають двосторонньою дипломатією, «італійською» або «французькою системами» дипломатії [12, с. 2], заклала нову основу для зовнішньої політики держав і підтримання офіційних відносин між ними.

Наприкінці XIV ст. серія трансформацій у Європі разом призвела до великої дипломатичної інновації: створення інституту постійного посла. Це ґрунтувалося на потребі правителів знати якомога більше про внутрішні справи сусідніх держав. Дипломатична практика набула безперервного характеру з огляду на оформлення у Європі загальноконтинентальної системи держав [13, с. 10]. У міру інституціоналізації дипломатії соціальний статус послів значно покращився¹, а їхня здатність до ефективної діяльності істотно зросла.

¹ Примітка. Ними ставали переважно дворяни різного походження, кваліфікована знать.

У цей період Франція, перетворившись на одну з найвпливовіших європейських держав, вирішальним чином сприяла професіоналізації дипломатичної практики. Фактично можна стверджувати про становлення французької дипломатичної системи поряд з італійською системою, успадкованою від Венеції. Прагнення контролювати дипломатичні місії, а згодом запровадження концепції «безперервних переговорів» кардиналом А. де Рішельє призвело до створення ним у 1626 р. першого міністерства закордонних справ Франції (*Ministère des Affaires Etrangères*)² та призначення міністра закордонних справ. Це було покликане формувати різну політику королівства щодо іноземних держав.

Важливою для розвитку дипломатії була мова. До XV ст. латинь залишалася основним засобом дипломатичного спілкування. Із занепадом Священної Римської імперії та поглибленням релігійної роздробленості використання латини серед дипломатів істотно скоротилося. Тому поширилася практика ведення переговорів через перекладачів. Лише у XVIII ст. французька мова стала панівною мовою дипломатії, і цей статус вона зберігала до кінця Першої світової війни, коли її поступово замінила англійська мова.

З точки зору матеріальної організації сучасна дипломатія сприяла поширенню нових інститутів і нових практик. Серед помітних досягнень цього періоду можна виділити чотири. По-перше, якщо до XVI ст. було досить присягнути на договорі, щоби визнати його дійсним, то з XVII ст. формальна ратифікація (підпис і прикріплення печатки до документа) стала нормою. По-друге, відбулося узагальнення вірчих грамот (тобто документа, підписаного сувереном, який вручався новому послу з метою наступної передачі главі держави чи уряду країни перебування). По-третє, поширеним механізмом вирішення найнагальніших міжнародних проблем стала організація великих «багатосторонніх» конференцій (наприклад, Конгрес у Като-Камбрезі 1559 р., Вестфальський конгрес 1643–1648 рр., Віденський конгрес 1815 р., Паризький конгрес 1856 р. і Берлінський конгрес 1878 р.). Нарешті, по-четверте, виникли канцелярії, здатні безперервно підтримувати дипломатичні відносини, а система імунітетів стала загальноприйнятною.

Хоча послы користувалися певними перевагами, які полегшували їхній доступ до інформації та спілкування, однак найголовнішим було те, що вони володіли дипломатичним імунітетом. Останній був наданий дипломатам з релігійних, правових і практичних міркувань [14, с. 45]. Імунітет стосувався, зокрема, фізичної недоторканності особи посла, неможливості його обвинувачення у цивільних чи кримінальних правопорушеннях, свободи приватного сповідання релігії.

Трансформація міжнародної системи від династичного до територіально-суверенного принципу легітимності після Вестфальського миру (1648 р.) [15, с. 6–7] перемістила об'єкт дипломатичної лояльності з правителя на державу. Ідеологічно цей крок став можливим завдяки доктрині *raison d'état*, яка була інтелектуально підготовлена роздумами Н. Макіавеллі про державну мудрість. Однак послідовну структуру як керівного принципу зовнішньої політики ця доктрина набула лише завдяки кардиналу Рішельє. *Raison d'état* перетворив дипломатичну лояльність з особистого типу стосунків між дипломатом і князем (як у ранній новий період) на безособовий спосіб приналежності до колективної сутності – держави. Дипломат усе ще служив суверену, однак діяв з ширших перспектив захисту інтересів держави та підвищення її авторитету, а не правителя [6, с. 126–127].

Утвердження вестфальської концепції територіального суверенітету як конститутивного принципу міжнародного порядку допомогло створити нову конфігурацію ієрархічних відносин у Європі між великими та малими державами. Символічний церемоніал мав

² Примітка. Буквально: міністерство «дивних справ».

на меті інформувати про стосунки між залученими сторонами та вказував на важливість обговорюваних питань [14, с. 64].

Зауважимо, що цей елемент дипломатії сприймався дуже серйозно ще з більш ранніх часів. Зокрема, Папа Римський намагався врегулювати питання дипломатичного пріоритету, склавши меморандум у 1504 р., в якому визначив для себе пріоритет щодо королів Франції, Іспанії, Арагону та Португалії. Цей меморандум не зміг пом'якшити дипломатичну напруженість і продовжував залишатися головним джерелом політичних роздратувань, а іноді навіть військових конфліктів протягом майже двох наступних століть. Віденський конгрес остаточно врегулював це питання у 1815 р., встановивши пріоритет серед дипломатичних представників відповідно до дати вручення ними вірчих грамот. Конгрес в Екс-ла-Шапель у 1818 р. додатково роз'яснив, що представники на конференціях повинні підписувати договори в алфавітному порядку.

Тоді як інститут постійних дипломатів поступово став загальноприйнятою практикою в Західній Європі, поширення цієї форми дипломатичного представництва на решту світу було повільним, фрагментарним і суттєво залежало від готовності інших акторів перейняти європейський дипломатичний стиль або від їхньої спроможності до здійснення дипломатичних відносин загалом.

Укладення таємних договорів розглядалося як найкращий засіб захисту чи втілення державних інтересів, відповідно до доктрини *raison d'état*, однак це також залишалося істотним джерелом дипломатичної напруженості. З часом великі держави визнали необхідність прямих зустрічей власних представників, щоби мати можливість запобігати небезпечній ескалації. Так зародилася конференційна дипломатія, яка бере свій початок у конгресах в Оснабрюку та Мюнстері, які відновили мир у Європі (1648 р.). Після цього відбувся Утрехтський конгрес у 1712–1713 рр., який зібрав 83 повноважних представників для вирішення питання щодо європейської гегемонії, пов'язаного з розподілом так званого іспанського спадку [16]. Європейський Концерт, створений після Віденської угоди 1814 р. за наслідками наполеонівських воєн, запровадив практику регулярних особистих консультацій між лідерами великих держав (таких як Велика Британія, Австрія, Пруссія, Росія і Франція).

У 1815 р. Віденський регламент став важливим кроком до кодифікації наявної практики. Згодом були прийняті відповідні резолюції Інститутом міжнародного права (1895 р. і 1929 р.), розроблені Гаванська конвенція щодо дипломатичних службовців (1928 р.) та Гарвардський проєкт конвенції про дипломатичні привілеї та імунітети (1932 р.) [17].

Цікавим наслідком конференційної дипломатії XIX ст. було утвердження елементарної доктрини *raison de système*, тобто прийняття могутніми державами морального зобов'язання відстоювати власні інтереси, покладаючись на розсудливість та стриманість, з метою уникнути потенційних ризиків для функціонування міжнародної спільноти.

Моделі дипломатичної взаємодії між європейськими державами протягом XVIII та XIX століть були описані Г. Ніколсоном як «стара дипломатія» [9, с. 74] на основі п'яти характеристик. По-перше, Європа вважалася найважливішою з усіх частин світу. Адже жоден конфлікт не міг перерости у велику війну без участі в ньому хоча б однієї з п'яти великих європейських держав. По-друге, великі держави були сильнішими за малі держави, оскільки «володіли ширшим колом інтересів, більшою відповідальністю і насамперед істотнішими обсягами фінансів та зброї» [9, с. 74]. Існування такої глобальної ієрархії передбачало третій принцип, а саме те, що великі держави повинні нести спільну відповідальність за поведінку менших держав і підтримання миру. Тому загальновизнаним було право на спільне втручання великих держав у конфлікт між малими державами. Останнє

мало слугувати меті запобігти переростанню такого конфлікту в кризу для великих держав. По-четверте, збереження миру у вестфальському міжнародному порядку вимагало професійної дипломатичної служби, основою якої були високий рівень освіти та досвіду. Склад дипломатичного корпусу в цей час був переважно аристократичного походження, що дало змогу дипломатам розвинути спільну корпоративну ідентичність незалежно від власної національності. По-п'яте, «безперервні та конфіденційні» переговори розглядалися як важливі з погляду успішного управління відносинами між великими державами. Суспільні очікування й брак часу мало впливали на перебіг переговорів, тому вони велися сторонами на засадах раціональності та ввічливості [9, с. 77].

Європейські держави поступово експортували методи «старої дипломатії» по всьому світі. У міру того, як щораз більша кількість незахідних держав перейняли цю систему, вона поступово набула глобальних рис. Однак розширення дипломатичних відносин часто ускладнювалося місцевою чи регіональною політичною ситуацією. В Азії та певною мірою в Африці місцеві правителі не були схильні до відкриття власних держав для чужорідних тенденцій, а політичні структури часто відкидали вестфальський принцип територіального суверенітету. З іншого боку, на Далекому Сході європейським державам іноді доводилося використовувати власні військові можливості, щоби забезпечити постійне представництво.

Особливо успішним у новій дипломатичній системі XIX ст. виявилось бажання великих європейських держав, які тоді були головними акторами світової політики, визнати нові принципи та практику традиційної дипломатії. Концерт повноважень, який був сформований після 1815 р., забезпечив основу для визнання норм міжнародної дипломатичної поведінки, спільного розуміння легітимності та використання дипломатії як миротворчого інструменту.

Перша світова війна (1914–1918 рр.) суттєво змінила сучасну дипломатію. На тлі величезних руйнувань, спричинених воєнними діями, «стара дипломатія» зазнала вирішальних репутаційних втрат. Дипломатію звинувачували в тому, що вона виявилася неспроможною перешкодити війні. Поширилися рішучі заклики до фундаментального перегляду дипломатичної практики та дипломатичних інститутів.

Перехід від старої до «нової дипломатії» був підготовлений низкою чинників. По-перше, це посилення суперництва між великими державами за колоніальні надбання та паралельне зростання прагнення до самовизначення серед колоній. По-друге, стрімке збільшення швидкості зв'язку, яке справило значний вплив на старі методи дипломатичних взаємодій. Водночас кількість, терміновість і складність питань, які обговорювалися урядами держав, вимагали більш частих і прямих контактів між міністрами закордонних справ, сприяючи поширенню двосторонніх і багатосторонніх конференцій як нової форми ведення дипломатичних відносин. По-третє, зростання впливу США у світовій політиці означало водночас необхідність змін у правилах дипломатичної поведінки, адже американці ставилися з глибокою недовірою до європейських дипломатичних практик.

Концепцію «нової дипломатії» фактично запропонував президент США В. Вільсон наприкінці Першої світової війни, один із відомих «Чотирнадцяти пунктів» якої передбачав, що «дипломатію слід здійснювати відкрито та публічно» [9, с. 84]. Тому вже під час Паризької мирної конференції (1919 р.) громадськість інформували про рішення, які ставили загальний інтерес.

Із сучасних перспектив усе ж слід зауважити, що початкове сподівання на постійну відкритість дипломатії, тобто на те, що «дипломатія завжди буде діяти відверто та на очах громадськості», залишилася невиконаною. Прийняття дипломатичних рішень і контроль за

ними досі відбувається переважно «за зачиненими дверима», а внесок громадськості у ці процеси є невеликим або цілком формальним.

Багато з того, що подається дипломатами як національні інтереси, рідко обговорюється в парламентах чи на засіданнях урядів. Через власні шляхи комунікації дипломати не лише обмінюються думками, а й допомагають виробити позицію та політику своїх держав. Вони часто обирають сторони, які слід підтримати для того, щоби запобігти, а в окремих випадках навіть спровокувати чи підтримати конфлікти, активно керуючи економічними, політичними і культурними зв'язками [18, с. 27]. Це підкреслює певний «дефіцит демократії» у веденні міжнародних справ. Отож, дипломатична практика продовжує здійснюватися з різним ступенем секретності, залежно від чутливості предмета уваги або переговорів [5, с. 85]. Можна стверджувати, що певний рівень «дефіциту демократії» в окремих випадках є необхідним, оскільки публічне оприлюднення звітів чи обговорення дипломатичних переговорів може справді зашкодити їхній ефективності.

З кінця XIX ст. через істотне посилення політичної, економічної, військової та соціальної взаємозалежності між державами, важливі рішення, прийняті однією з них, почали мати більш далекосяжні наслідки для інтересів інших. З огляду на це дипломатія суверенних держав, яка визначала відносини у Європі, а разом у глобальному масштабі через конкуренцію та суперництво впродовж попередніх століть, поступилася місцем багатосторонній дипломатичній взаємодії.

На відміну від традиційних форм класичної дипломатії, у сенсі двосторонніх відносин між державами, заснованих на постійних посольствах, загальноприйнятих правилах поведінки та дипломатичних привілеях, епоха промислової та технічної революції поклікала до життя модерні форми «нової дипломатії» [8]. Їхнє виникнення та розвиток супроводжувалися:

- революцією в комунікаціях, спричиненою ЗМІ;
- інституціоналізацією багатосторонньої дипломатії у формі конференцій, конгресів, міжнародних організацій або появою конкурентних акторів у дипломатичному середовищі (неурядові організації, журналісти, фонди, асоціації, розвідувальні та секретні служби, міністерства тощо);
- представництвом інтересів через спеціальних послів або представників урядів;
- розширенням функцій економічної дипломатії;
- частковою «демократизацією» дипломатії через вплив приватних осіб (наприклад, в Оттавському процесі щодо заборони наземних мін) [10, с. 142].

У XX ст. професіоналізація торкнулася усіх сфер життя суспільства (медицина, право, освіта тощо), однак особливо виразно вона була помітною у сфері дипломатії. Технічно підготовлений і ретельно перевірений представник держави, який став дипломатом, витіснив колишнього аристократа. Нових фахівців зовнішньої служби стали відбирати на основі заслуг (зазвичай на конкурсній основі) з урахуванням кваліфікації (часто з науковими ступенями) і спеціалізації (за галузями чи регіонами) [19, с. 163]. Уряди держав створили великі бюрократичні апарати для управління різними сегментами зовнішньої діяльності у множині предметних сфер (торгівля, туризм, освіта, оборона тощо). Реномований британський дипломат Г. Ніколсон назвав це «новою дипломатією» [20, с. хі].

Прихильники «нової дипломатії» стверджували, що зовнішня політика не може спиратися на принципи таємності і балансу сил. Вони відстоювали три нові керівні принципи дипломатичної поведінки, які залишаються чинними й у сучасних умовах: 1) публічна підзвітність як засіб забезпечення консенсусних основ для зовнішньої політики (особливо у випадку демократичних держав); 2) самовизначення як поширення на рівень держав лібе-

рального принципу індивідуальних прав; 3) колективної безпеки як механізму запобігання свавільному застосуванню сили [7, с. 38].

Поступова неспроможність Ліги Націй забезпечити реалізацію власних завдань призвела до припинення її існування. Тому після чергового воєнного потрясіння дипломатія реорганізувалася на конференції в Сан-Франциско шляхом заснування Організації Об'єднаних Націй (ООН) у 1945 р. За конференцією у Сан-Франциско спостерігали понад 2 тис. представників світових ЗМІ та неурядових організацій, які розглядали створення глобальної міжнародної організації як проблему, що виходить за межі держав [21, с. 7].

Окрім ООН, були створені нові післявоєнні міжнародні інституції – Міжнародний валютний фонд (МВФ), Міжнародний банк реконструкції та розвитку (МБРР), а пізніше Генеральна угода з тарифів і торгівлі (ГАТТ). Упродовж наступних десятиліть світова спільнота істотно розширилася: внаслідок процесів деколонізації кількість держав зросла майже втричі. Четвертий етап значного збільшення чисельності суверенних держав відбувся після розпаду колишнього СРСР та СФРЮ [22].

Тривале розширення міжнародної спільноти після 1945 р. було одним із головних чинників, що сформували низку особливостей сучасної дипломатії. Упродовж другої половини ХХ ст. можемо виокремити декілька важливих етапів трансформації форми та змісту дипломатичної діяльності: 1947–1950 рр., 1969–1975 рр., 1984–1989 рр. [23] та період, який почався з 2022 р. – до цього часу.

Протягом кожного з етапів оновлення дипломатії відбувалося разом із розвитком багатосторонньої взаємодії між державами, яка охопила переважно Європу або прямо чи опосередковано стосувалася подій у межах цього регіону. Початком першого етапу стало створення «ядра» з низки держав, навколо якого розгорнувся процес трансатлантичної співпраці (НАТО) та європейської інтеграції (сучасний ЄС); другий – позначився кульмінацією періоду розрядки (Чотиристороння угода та Гельсінкський заключний акт); третій – характеризувався мирним завершенням холодної війни (саміти у Женеві та у Рейк'явіку). Сучасний четвертий етап започаткувала агресія РФ проти України у лютому 2022 р. Його особливістю є виникнення нових багатосторонніх ad-hoc форматів співпраці (коаліція охочих, Рамштайн), інтенсивні більш чи менш формалізовані дипломатичні обміни, а також (пере)осмислення ключових засад функціонування міжнародного порядку, існування якого було вперше поставлене під сумнів від часу заснування ООН.

Трансформація дипломатії була також пов'язана із низкою проміжних успіхів. Наприклад, за підсумками конференції у Бандунгу (1955 р.) міжнародна система стала менш європоцентричною. Свідченням більшої уваги до дипломатичної практики стало підписання Віденських конвенцій про дипломатичні та консульські зносини на початку 1960-х років. А головними наслідками закінчення холодної війни було фактичне усунення або значне зменшення вимірів дипломатичної системи Схід-Захід і Північ-Південь. Південь розробив натомість різноманітні механізми співробітництва всередині Півдня (Південь-Південь) [4, с. 1].

Розвиток післявоєнної багатосторонньої дипломатії сприяв залученню у сферу міжнародних відносин ширшого кола внутрішньодержавних акторів, діяльність яких вимагає широкої міжнародної участі, зокрема різних міністерств: промисловості, авіації, навколишнього середовища, судноплавства, охорони здоров'я, освіти, спорту та низки інших. Окрім того, відбулося розширення змісту дипломатії, зокрема через інтернаціоналізацію питань, пов'язаних із тероризмом, імміграцією, політичними біженцями та іншими проблемами населення, що зумовило посилення міжнародної координації між міністерствами внутрішніх справ, юстиції та розвідки.

Глобальна дипломатія еволюціонувала інституційними шляхами. Було створено постійні дипломатичні угруповання могутніх економічних держав, таких як G7 і G20, а також багато регіональних об'єднань. Нові інституції стали перспективнішими та важливішими з погляду реалізації дипломатичної діяльності. Для прикладу, ЄС, започатковане у 1950-х рр. як невелике об'єднання з метою контролю західноєвропейської вугільної та сталеливарної промисловості, уже всередині 1980-х рр. розглядали як потенційну наддержаву майбутнього. Нині ж ЄС має власні прапор, валюту, столицю, гімн, а також дипломатичну службу.

Починаючи з 1970-х років істотно зросла кількість неурядових організацій (НУО). Це було зумовлене, зокрема, динамічним розвитком багатосторонньої дипломатії з питань морського права, навколишнього середовища та проблем розвитку. Основними функціями НУО у сфері дипломатії стали насамперед адвокація; захист і просування економічних інтересів; промисловий лобізм; поширення інформації.

Дипломатична система ХХІ ст., інституційно закріплена у формі правил, норм і принципів, зараз активно підтримується державними та недержавними акторами міжнародної політики. Водночас у сфері дипломатії спостерігається зростання впливу інших акторів (технічних спеціалістів, спеціальних посланників, представників спеціалізованих міністерств, неурядових організацій, засобів масової інформації тощо), що в процесі «демократизації» дипломатії та зростання важливості транснаціональної політики призводить до трансформації змісту дипломатичної практики.

Водночас не можна не погодитися з визначним теоретиком Г. Моргентау, який сприяв зміцненню політичного реалізму як парадигмальної візії міжнародної політики, який стверджував, що дипломатія залишається й надалі не менш важливою з погляду забезпечення сучасного миру, як і тоді, коли вона продемонструвала – як «головна інституція» – власну спроможність підтримувати мир у ХІХ ст. аж до Першої світової війни [24, с. 135–139]. Фактично основна місія дипломатії з управління відносинами міжнародних акторів та підтримання міжнародного порядку майже не змінилася. Водночас, на переконання К. Бйолі та М. Корнпробста, слід змінити наявні методи оцінки механізмів, за допомогою яких можна досягати дипломатичних цілей. Ідеться насамперед про необхідність зосередитися на спроможності й ефективності національних дипломатичних систем, на доданій вартості та на ступені компактності інтегрованих проблемних сфер, а також на рівні гібридності професійних компетенцій і навичок, необхідних для досягнення результатів у динамічному міжнародному середовищі [7, с. 4].

Висновки. Таким чином, ХХ ст. – одне з найкривавіших в історії людства, було водночас періодом важливого дипломатичного прогресу. Професійна дипломатія ХХ ст., яка домінувала під час холодної війни, продовжує формувати світ і у ХХІ ст. Кожна держава намагається наймати, навчати та працевлаштовувати найкваліфікованіших спеціалістів зовнішньої служби для різноманітних завдань, включаючи економічне співробітництво, боротьбу з тероризмом, культурний обмін і, звичайно, врегулювання конфліктів. Дипломати співпрацюють з іншими урядовцями у власній державі, з іноземними урядами, бізнес-спільнотами, громадськими рухами та їхніми активістами, неурядовими організаціями та ЗМІ. Поступово «нова дипломатія» нівелювала поділ між внутрішньою та зовнішньою політикою. Громадськість почала використовувати дипломатичні практики для посилення власних неурядових інтересів через можливість впливати на виборних посадових осіб. Виборча та партійна політики суттєво вплинули на дипломатичні пріоритети, розширивши спектр питань для дипломатичного спілкування та переговорів [25, с. 9–10]. Водночас з перспектив усіх учасників політичних процесів проблема запобігання війнам набула істот-

нішого значення, ніж вона мала у недавньому минулому, що робить держави ще більш залежними від ефективної дипломатії.

Список використаної літератури

1. Invernizzi C. A New Diplomatic History and the Networks of Spanish Diplomacy in the Baroque Era. *The International History Review*. 2014. 36(4). P. 603–618.
2. Cohen R. The Great Tradition: The Spread of Diplomacy in the Ancien World. *Diplomacy and Statecraft*. 2001. Vol. 12. Iss. 1: Westphalia. P. 23–38.
3. Hare P.W. Making Diplomacy Work: Intelligent Innovation for the Modern World. Boston : Sage, 2015. 416 p.
4. Barston R.P. Modern diplomacy. Fifth edition. Abingdon, Oxon; New York, NY. : Routledge, 2019. 534 p.
5. Bjola C. The ethics of secret diplomacy: A contextual approach. *Journal of Global Ethics*. 2014. 10 (1). P. 85–100.
6. Bjola C. Diplomatic ethics. *The SAGE Handbook of Diplomacy*. 1st ed. / eds. C. Constantinou, P. Kerr, P. Sharp. London : SAGE, 2016. 722 p. P. 123–132.
7. Bjola C., Kornprobst M. Understanding International Diplomacy. Theory, Practice and Ethics. Second Edition. Routledge : London and New York, 2018. 304 p.
8. Melissen J. Innovation in Diplomatic Practice. Studies in Diplomacy. London : Palgrave Macmillan, 1999. XXIII, 267 p.
9. Nicolson H.G. Diplomacy. Institute for the Study of Diplomacy, 1988. 151 p.
10. Hill Ch. The Changing Politics of Foreign Policy. New York : Palgrave, 2003. 416 p.
11. Fletcher C. Diplomacy in Renaissance Rome: The Rise of the Resident Ambassador. Cambridge : Cambridge University Press, 2015. x + 194 p.
12. Berridge G. Diplomacy: Theory and Practice. Prentice Hall/Harvester Wheatsheaf, 1995. 212 p.
13. Sofer S. The Courtiers of Civilization: A Study of Diplomacy. State University of New York Press, 2013. 138 p.
14. Hamilton K., Langhorne R. The practice of diplomacy: Its evolution, theory, and administration. London and New York : Routledge. 1995. (2nd ed., 2011). 328 p.
15. Hall R.B. National Collective Identity: Social Constructs and International Systems. New York : Columbia University Press, 1999. 397 p.
16. Ghervas S. Balance of Power vs. Perpetual Peace: Paradigms of European Order from Utrecht to Vienna, 1713–1815. *The International History Review*. 2016. 39. P. 1–22.
17. Denza E. Diplomatic Law: Commentary on the Vienna Convention on Diplomatic Relations. Oxford commentaries on international law. 3rd ed. Oxford University Press, 2008. 556 p.
18. Adler-Nissen R. Just Greasing the Wheels? Mediating Difference or the Evasion of Power and Responsibility in Diplomacy. *The Hague Journal of Diplomacy*. 2015. Vol. 10. Iss. 1. P. 22–28.
19. Kopp H.W., Gillespie Ch.A. Career Diplomacy: Life and Work in the U.S. Foreign Service. Washington DC : Georgetown University Press, 2011. 266 p. P. 163–274.
20. Hutchings R., Suri J. Modern Diplomacy in Practice. 1st ed. Palgrave Macmillan, 2020. 272 p.
21. Hare P.W. Diplomacy the Neglected Global Issue: Why Diplomacy Needs to Catch Up with the World. *The Palgrave Handbook of Diplomatic Reform and Innovation. Studies in Diplomacy and International Relations*. / P.W. Hare et al. (eds.). 1st ed. Palgrave Macmillan. 2023. 752 p. P. 3–22.
22. Growth in United Nations membership. URL: <https://www.un.org/en/about-us/growth-in-un-membership> (дата звернення: 30.06.2025).

23. Weisbrode K. The Closing of the Diplomatic Mind. *The Palgrave Handbook of Diplomatic Reform and Innovation. Studies in Diplomacy and International Relations.* / P.W. Hare et al. (eds.). 1st ed. Palgrave Macmillan. 2023. 752 p. P. 23–41.
24. Morgenthau H. Politics among Nations. 4th ed. New York : Knopf, 1967. 531 p. P. 135–139.
25. Steiner B. Diplomatic Theory: A Focused Comparison. Rowman & Littlefield Publishers : Lanham–Boulder–New York–London, 2018. 272 p.

EVOLUTION OF DIPLOMATIC PRACTICES: ‘OLD’ AND ‘NEW’ DIPLOMACY IN INTERNATIONAL RELATIONS

Rostyslav Tistyk

Ivan Franko National University of Lviv,

Faculty of International Relations, Department of International Relations and Diplomatic Service

Sichovykh Striltsiv str., 19, 79000, Lviv, Ukraine

The article examines the formation of diplomatic practices from the modern era to the present day. The author focuses on the evolution of diplomatic activity, highlighting its key aspects – from the emergence of the institution of the permanent ambassador to the spread of the so-called “new diplomacy” after the First World War. According to politicians and intellectuals of the time, the “old diplomacy”, characterized by secrecy and inability to prevent war, had to give way to the ‘new diplomacy’, aimed at peace and cooperation. The transformation consisted, among other things, of gradual changes in the means, methods and content of diplomatic activity and meant recognizing the importance of expert negotiation and mediation skills aimed at overcoming differences among international actors. While in previous historical periods diplomacy was associated with rivalry and conflict, after the Second World War it was more actively considered as the main mechanism of cooperation.

Based on the study of the peculiarities of diplomatic activity in the second half of the twentieth century, the author substantiates the progressive development of the “new diplomacy”, pointing to the rapid expansion of the areas covered by diplomatic activity and the increase in the number of actors that can act in the international environment. All this turns modern diplomacy into a complex and multifaceted phenomenon characterized by two trends: on the one hand, the “erosion” of classical diplomacy, and on the other hand, – the increasing role of formalized and agreed ways of representing states in international relations. According to the author, the current global development is nevertheless leading to the actualization of state-centric diplomacy, which undermines the common narrative about the possibility of implementing diplomatic practices by a multitude of heterogeneous actors of different levels, i.e. the “erosion” of diplomacy.

Clarification of the controversial aspects of the formation of modern diplomacy allows us to outline the prospects for its further development. The author is convinced that diplomacy will remain a relevant way of representing state actors both now and in the future, functioning as a necessary tool for mutual coordination of national interests and ensuring the stability of the international system.

Key words: diplomacy, international relations, foreign policy, international actors, “old diplomacy”, “new diplomacy”.

УДК 327.8(599:510)

DOI <https://doi.org/10.30970/PPS.2025.61.59>

СТРАТЕГІЯ ХЕДЖУВАННЯ ФІЛІППІН ЩОДО КИТАЮ В ПІВДЕННО-КИТАЙСЬКОМУ МОРІ: ГЕОПОЛІТИЧНИЙ ВИМІР

Валентин Шаліт

*Державний університет «Київський авіаційний інститут»,
кафедра міжнародних відносин та стратегічних студій
просп. Любомира Гузара, 1, 03058, м. Київ, Україна*

У статті досліджено стратегію хеджування, яку реалізують Філіппіни у своїй зовнішній політиці щодо Китаю в контексті територіального конфлікту в Південно-Китайському морі. Зазначено, що поняття «хеджування» означає одночасне співіснування елементів як співпраці, так і стримування щодо потенційної загрози. Філіппіни демонструють приклад стратегічного хеджування – складного та гнучкого підходу до зовнішньої політики, що поєднує дипломатію, економічну співпрацю, безпекові альянси та міжнародно-правові механізми. Це проявляється в зміцненні союзницьких відносин зі США та іншими партнерами в Азійсько-Тихоокеанському регіоні та підтриманні економічної співпраці з Китаєм. Стратегія хеджування Філіппін щодо Китаю в Південно-Китайському морі є складною та багатогранною, що відображає прагнення країни балансувати між економічними вигодами від співпраці з Китаєм та забезпеченням безпеки через альянси зі США та іншими партнерами. Увага також приділяється ролі міжнародного морського права, зокрема рішення Постійної палати третейського суду в 2016 р., яке стало прецедентом у врегулюванні морських суперечок. Дослідження підкреслює, що стратегія хеджування дозволяє Філіппінам зберігати відносну автономію в зовнішній політиці, водночас знижуючи ризики ескалації конфлікту у регіоні. З геополітичної перспективи стратегія хеджування Філіппін демонструє адаптацію середньої держави до умов конкуренції великих геополітичних гравців. Вона є прикладом альтернативного підходу до збереження суверенітету та забезпечення стабільності у регіоні, що характеризується високим рівнем ризиків та непередбачуваності. Розгляд хеджування як геополітичної стратегії дає змогу краще зрозуміти поведінку малих та середніх держав у багатополлярному світі, зокрема в контексті морських суперечок та загроз регіональній стабільності. Зроблено висновок про значущість хеджування як інструменту малих і середніх держав у складному геополітичному середовищі.

Ключові слова: стратегія хеджування, Філіппіни, Китай, США, Південно-Китайське море, Азійсько-Тихоокеанський регіон.

Постановка проблеми. Уже не одне десятиліття однією із ключових арен геополітичного протистояння в Азійсько-Тихоокеанському регіоні є Південно-Китайське море. Це не лише простір інтенсивного морського судноплавства та джерело природних ресурсів, але й зона перетину інтересів регіональних і глобальних акторів. Агресивне просування Китаєм претензій на практично всю акваторію, зокрема через будівництво штучних островів і військову мілітаризацію спірних районів, спричинило серйозну стурбованість з боку інших прибережних держав, особливо Філіппін. Водночас посилення ролі США в регіоні та активізація безпекових ініціатив створюють складну конфігурацію стратегічного балансу.

У цьому контексті Філіппіни постають як показовий приклад країни, що намагається балансувати між економічною залежністю від Китаю та потребою гарантування власної безпеки. Для Філіппін як середньої держави конфлікт із Китаєм став поштовхом до вироблення стратегічної моделі, яка дозволила б балансувати між конфліктом і спів-

рацею. Саме тут актуалізується концепт хеджування як особливої форми зовнішньополітичного реагування малих і середніх держав на поведінку домінуючих гравців. Аналіз їхньої стратегії хеджування дозволяє не лише краще зрозуміти логіку зовнішньої політики середніх держав у багатополлярному світі, а й оцінити ефективність механізмів реагування на зовнішню загрозу без прямого переходу до конфронтації. Це робить тему дослідження актуальною як у теоретичному, так і в практичному вимірі.

Актуальність дослідження також зумовлена необхідністю глибшого розуміння того, як середні держави адаптуються до нової багатополлярної реальності та як вони захищають свій суверенітет, використовуючи комбінацію дипломатичних, правових та безпекових інструментів. Досвід Філіппін може стати джерелом цінних уроків для інших малих і середніх держав у їх прагненні відстоювати свої інтереси в умовах посилення конкуренції між великими державами.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. В академічній спільноті стратегії хеджування приділяється чимала увага. Тож існує чималий простір для вивчення її теоретичних основ.

Окремі аспекти проблематики і зокрема стратегію хеджування Філіппін щодо Китаю в Південно-Китайському морі досліджували: А. Бав'єра [1], Р. Кастро [2], С. Фан і Х. Лі [3], А. Герстль [4], Е. Гох [5; 6], Б. Хендлер [7; 8], Е. Ібарра [9], К. Куїк [10; 11], Ю. Лю [12], Д. Шамбо [13], Б. Тессман [14], К. Тайєр [15], Е. Толентіно і М. Хем [16].

Дослідження науковців охоплюють різні аспекти філіппінської стратегії хеджування щодо Китаю в Південно-Китайському морі, включаючи внутрішні політичні фактори, міжнародні альянси та громадську думку.

Еволюцію та зміну стратегій Філіппін у протистоянні морській експансії Китаю в Південно-Китайському морі досліджує Р. Кастро у своїй роботі «Exploring the Philippines' Evolving Grand Strategy in the Face of China's Maritime Expansion». У цій статті стверджується, що стратегія Філіппін включає такі елементи: визнання морської експансії Китаю квінтесенцією загрози національній безпеці Філіппін; проведення політики збереження статус-кво в Південно-Китайському морі; визнання необхідності перенесення фокусу філіппінських збройних сил з внутрішньої безпеки на територіальну оборону; сприяння альянсу зі Сполученими Штатами [2].

Зокрема, заслуговує на увагу праця Е. Ібарри «Articulating a Philippine grand strategy: Policy continuities on the South China Sea», в якій аналізується послідовність філіппінської зовнішньої політики в Південно-Китайському морі з 1995 по 2022 р., виділяється п'ять основних її напрямів: двостороння дипломатія з Китаєм, багатостороння дипломатія через АСЕАН, опора на міжнародне морське право, союз зі США та модернізація збройних сил [9].

Ю. Лю у своїй статті «Philippine hedging strategy from the perspective of neoclassical realism» аналізує, як системний тиск від суперництва між США та Китаєм разом із внутрішніми потребами Філіппін у безпеці та економічному розвитку, впливають на вибір стратегії хеджування [12].

Незважаючи на наявність окремих досліджень, присвячених політиці хеджування в Азії, брак системного аналізу філіппінської стратегії в межах цього підходу з урахуванням останніх політичних змін (періоди президентства Дутерте та Маркоса-молодшого) ускладнює повноцінне розуміння геополітичної поведінки Філіппін. Крім того, важливим є вивчення того, як така стратегія вписується у ширший геополітичний контекст, де перетинаються інтереси США, Китаю, ASEAN та інших акторів.

Формулювання цілей статті (постановка завдання). Мета – визначити основні елементи, динаміку та ефективність стратегії хеджування Філіппін щодо Китаю у сфері

морської безпеки та окреслити її геополітичні наслідки. У фокусі уваги також перебуває як геополітичний вимір взаємодії цих двох держав, так і стратегічна поведінка Філіппін в умовах постійної динаміки регіонального балансу сил.

Для реалізації мети дослідження необхідно визначити теоретичну сутність хеджування як зовнішньополітичної стратегії та ключові геополітичні інтереси Китаю та Філіппін у Південно-Китайському морі; дослідити еволюцію зовнішньої політики Філіппін щодо Китаю у контексті різних адміністрацій (зокрема, Дутерте та Маркоса-молодшого); проаналізувати практичні прояви стратегії хеджування – дипломатичні, економічні та безпекові кроки Філіппін; оцінити ефективність хеджування в геополітичному контексті.

Виклад основного матеріалу дослідження. Традиційний погляд загалом узагальнює методи сусідніх малих країн у взаємодії з великими потугами як балансування та підтримка інших. Однак у новітній практиці традиційна дихотомія більше не застосовується до сучасної реальності міжнародних відносин у Південно-Східній Азії. Тому вчені запропонували концепцію «хеджування» (англ. *hedging*), яка поступово набула теоретичного обґрунтування.

Початково запозичене з фінансової сфери хеджування означає страхування від ризику шляхом розподілу інвестицій. Термін «хеджування» почав систематично застосовуватися у міжнародних відносинах у 1990-х та 2000-х роках, зокрема в контексті стратегій країн Азійсько-Тихоокеанського регіону щодо США та Китаю.

Хеджування визначається як «цілеспрямована дія, в якій держава прагне застрахувати свої довгострокові інтереси, роблячи ставки на множинні варіанти протидії, які покликані компенсувати ризики, закладені в міжнародних системах» [10]. Мета хеджування полягає в тому, щоб «виробити серединну позицію, яка запобігатиме чи дозволить уникнути необхідності вибору однієї сторони за рахунок іншої» [5, с. 41].

Стратегічна поведінка хеджування, яка може приймати різні форми, зокрема економічні, дипломатичні або навіть військові, допомагає державам справлятися із загрозами та обмеженнями, з якими вони можуть стикнутися в умовах однополярної системи [14, с. 193]. Стратегічне хеджування спроможне звести до мінімуму довгострокові загрози та максимізувати довгострокові можливості. Тож ця стратегія дозволяє оптимізувати вигоди й мінімізувати ризики, уникаючи радикального вибору між альянсами. Це може посилити можливості держави, які неможливо отримати за допомогою інших стратегій, наприклад, жорсткого балансування.

Одним із перших науковців, хто застосував стратегію хеджування до аналізу політики в країнах Південно-Східної Азії, була Евелін Гох. Вона розглядає стратегію хеджування як набір стратегічних комбінацій, описуючи глибоку взаємодію країн Південно-Східної Азії з Китаєм, одночасно використовуючи м'які баланси для подолання загрози зростання Китаю та нестабільного регіонального порядку [6].

Дослідниця стверджує, що ключові держави в регіоні не вважають себе такими, що мають жорсткий вибір між балансуванням проти Китаю або приєднанням до нього. Натомість вони дотримуються стратегій хеджування, які включають три елементи: непряме балансування, яке в основному включає переконання Сполучених Штатів діяти як протидія китайському регіональному впливу; складна взаємодія з Китаєм на політичному, економічному та стратегічному рівнях з надією на те, що китайські лідери можуть бути соціалізовані у поведінці, яка відповідає міжнародним нормам; і загальна політика залучення низки регіональних великих держав із єдиною метою дати їм частку у стабільному регіональному порядку [5].

На думку дослідника К. Куїк, стратегія хеджування – це стратегічне поєднання балансування та ініціативи. Однак через різні рівні сприйняття малими країнами великих країн у різні періоди пропорція балансування та ініціативи у стратегії також буде зазнавати змін. Дослідник визначає хеджування як поведінку, за якої держава одночасно розвиває партнерські відносини з можливою загрозою та вживає заходів для захисту від неї, включно з участю в альянсах, модернізацією оборони та дипломатичними ініціативами. У випадку з Філіппінами це проявляється у підтримці економічного діалогу з Китаєм, збереженні партнерства зі США та акценті на міжнародному праві (зокрема, UNCLOS) [11, с. 165].

Отже, у політичному контексті хеджування – це гнучка і динамічна стратегія, яка поєднує елементи співпраці та стримування. Вона набула значного поширення як спосіб поведінки держав, які прагнуть уникнути надмірної залежності від одного актора, не вступаючи у відкриту конфронтацію з іншим.

На відміну від класичного балансування (balancing), що передбачає створення альянсів для протидії загрози, чи бандвагонінгу (bandwagoning) – приєднання до сильнішого, хеджування дозволяє державам лавірувати між потужнішими акторами, зберігаючи автономність. Така стратегія найчастіше характерна для середніх і малих держав у складному безпечовому середовищі, особливо в умовах світової конфліктогенної багатополарності.

Ключовими характеристиками хеджування вважаються: двосторонність (одночасне співіснування довіри і недовіри); непередбачуваність (відсутність повної прихильності до жодної зі сторін); гнучкість (адаптація до змін у регіональному балансі сил).

Отже, стратегія хеджування дозволяє державі підтримувати стабільність і простір для маневру, навіть за умов тиску з боку сильнішого сусіда. У випадку Філіппін ця стратегія стала відповіддю на зростаючу експансію Китаю в Південно-Китайському морі та невизначеність у регіональному середовищі безпеки [4].

Хеджування є досить привабливою стратегією для урядів, особливо у Південно-Східній Азії, а також популярним академічним підходом для аналізу зовнішньополітичних стратегій малих та середніх держав. Філіппіни входять до числа країн, які застосовують стратегію хеджування (як основна дипломатична стратегія Філіппін щодо Китаю практикується вже давно) щодо зростаючого впливу Китаю. З моменту здобуття незалежності Філіппінами в 1946 році стратегія хеджування Філіппін щодо Китаю зазнавала постійних трансформацій. Офіційна Маніла прагне отримати вигоду зі своєї тісної політико-дипломатичної та економічної взаємодії з Пекіном, що здійснюється як на двосторонній, так і на багатосторонній основі через Асоціацію держав Південно-Східної Азії [9].

Важливо підкреслити, що політика експансії Китаю в Південно-Китайському морі є ключовим тригером для формування хеджувального підходу Філіппін. Впродовж останніх двох десятиліть Пекін проводить послідовну експансіоністську політику, спрямовану на утвердження свого домінування у спірному регіоні. Основним інструментом підтвердження законності своїх претензій Китай вважає так звану «дев'ятипунктирну лінію» (Nine-dash line), яка охоплює майже 90% території Південно-Китайського моря [15].

Крім правових і дипломатичних засобів, Китай активно використовує асиметричні інструменти тиску, зокрема: берегову охорону та «морську міліцію» (групи цивільних кораблів, що координуються з військовими цілями); економічний вплив (інвестиції, кредити, погрози економічними санкціями); інформаційні кампанії для делегітимації позицій країн-сусідів.

Необхідно зазначити, що найбільше напруження спостерігається довкола рифу Скарборо та рифу Айюнгін, де філіппінські військові та рибалки зазнають регулярних

обмежень доступу. Водночас Пекін продовжує заявляти, що «захищає свій суверенітет» і звинувачує Філіппіни в провокаціях [1].

У такому середовищі, де Китай поєднує жорстку силу (*hard power*) з економічною та дипломатичною перевагою, Філіппіни змушені адаптувати свою зовнішню політику, не вступаючи у прямий конфлікт з ним, але й не відмовляючись від захисту власних інтересів. Саме ця динаміка і стала підґрунтям для стратегії хеджування, яка покликана допомогти Філіппінам протистояти китайській силі.

У відповідь на посилення китайського впливу в Південно-Китайському морі Філіппіни, попри нерівність потенціалів, не обрали відкритої конфронтації і не стали на шлях повного пристосування, а сформуvalи зовнішньополітичну стратегію хеджування, яка поєднує безпекову кооперацію зі США та економічну взаємодію з Китаєм. Цей підхід забезпечує країні простір для політичного маневру в умовах зростаючого суперництва великих держав [4].

Загалом стратегія хеджування Філіппін щодо Китаю в Південно-Китайському морі є складною та багатогранною, що відображає прагнення країни балансувати між економічними вигодами від співпраці з Китаєм та забезпеченням безпеки через альянси зі США та іншими партнерами [12].

Навіть за умов поглиблення конфронтації Філіппіни не розривають економічні й дипломатичні зв'язки з Китаєм, який залишається одним із головних торговельних партнерів країни. Під час президентства Родріго Дутерте спостерігалось тимчасове зближення з Китаєм, орієнтоване на залучення інвестицій та інфраструктурних проєктів у межах ініціативи «Один пояс, один шлях». Хоча частина домовленостей залишилася нереалізованою, цей етап продемонстрував прагнення Філіппін до пошуку компромісів, не відмовляючись при цьому від захисту своїх територіальних претензій [7].

Водночас з огляду на загрози суверенітету та недовіру до намірів Китаю країна не полишала військової співпраці зі США. З приходом до влади Фердінанда Маркоса-молодшого вектор зовнішньої політики Філіппін був спрямований на активізацію співпраці зі США, а щодо Китаю спостерігалася тенденція часткових стримувань і противаг [12].

Філіппіни історично мають тісні зв'язки зі США, що сягають періоду американської колоніальної адміністрації (1898–1946 рр.). Після здобуття незалежності країни підтримували стратегічний союз, який був формалізований у 1951 році Договором про взаємну оборону. США стали гарантом безпеки Філіппін, особливо в умовах зростання напруги в Азійсько-Тихоокеанському регіоні.

З 2023 р. на тлі морських інцидентів з Китаєм відбулося розширення військової співпраці між країнами в межах Індो-Тихоокеанської стратегії США, що передбачало збільшення кількості спільних військових навчань, які є символом союзницької підтримки; дозвіл американським військам використовувати додаткові бази на території Філіппін згідно з угодою EDCA; активну присутність американських кораблів і літаків розвідки у зоні конфлікту. Крім того, США відкрито заявляють, що готові захищати Філіппіни у разі збройного конфлікту на спірних територіях.

Філіппіни також зміцнюють стратегічні зв'язки з Японією, Австралією та Європейським Союзом, які підтримують вільне судноплавство й виступають проти мілітаризації регіону. У 2025 році Філіппіни підписали угоди про військове співробітництво з Новою Зеландією, Японією та іншими країнами, що свідчить про прагнення зміцнити безпекові альянси на тлі зростаючої агресії Китаю в регіоні. Ці кроки є частиною стратегії хеджування, спрямованої на диверсифікацію безпекових партнерств [3].

Особливо важливим елементом хеджування для Філіппін є використання механізмів міжнародного права, через яке Філіппіни вибудовують лінію захисту свого суверенітету, не вдаючись до силових методів. Філіппіни, уникаючи прямої конфронтації з Китаєм, вдаються до легітимних міжнародних інституцій, таких як Постійна палата третейського суду в Гаазі, для захисту своїх національних інтересів. Відомим прикладом є арбітражна справа 2013 р., яку Філіппіни ініціювали проти Китаю, стверджуючи, що його претензії на 90% Південно-Китайського моря (так звана «лінія дев'яти рисок») порушують Конвенцію ООН з морського права (UNCLOS). Згодом у 2016 р. трибунал ухвалив історичне рішення, в якому йшлося про те, що немає жодних правових підстав для «історичних прав» Китаю на спірні морські зони. Крім того, було підтверджено, що дії Китаю порушують суверенітет Філіппін, зокрема в районі рифів Скарборо і Спратлі [1].

Це дало Філіппінам можливість закріпити своє право на виключну економічну зону відповідно до норм міжнародного права. Отримавши підтримку міжнародної спільноти, Філіппіни зміцнили свій імідж країни, що діє згідно з принципами міжнародного порядку. Рішення трибуналу стало також аргументом у діалозі зі США, Японією та іншими союзниками, які використовують це як підґрунтя для підтримки Маніли.

Проте Китай відмовився визнавати рішення Постійної палати третейського суду в Гаазі і продовжив модернізацію штучних островів, включно з будівництвом злітно-посадкових смуг, радарів і військових баз на рифах Спратлі. Такий перебіг подій засвідчив обмеження міжнародного права, оскільки без механізмів прямого примусу воно залишається переважно політичним інструментом, який надає лише моральну підтримку.

Загалом стратегію хеджування можна розглядати як класичний приклад «страхового поліса» у міжнародних відносинах, де економічна співпраця з одним партнером доповнюється безпековою опорою на іншого.

Однак важливо зазначити, що стратегія хеджування не завжди гарантує успіх на міжнародній арені. Вона хоча і передбачає високий рівень дипломатичної гнучкості та виваженості, але й існує також ризик залишитися без підтримки обох сторін, якщо баланс порушиться. Зокрема, економічні вигоди, яких Філіппіни очікували від Китаю, часто не виправдовували себе: інфраструктурні проекти затримувалися або залишалися нереалізованими. Водночас політика США іноді викликала побоювання щодо втягнення країни у можливий регіональний конфлікт. Ці фактори роблять стратегію хеджування вразливою та нестабільною, хоча й необхідною для країн, що знаходяться на перетині інтересів впливових держав [4].

Тож на тлі зростаючого впливу Китаю і суперництва між США і КНР Філіппіни: не покладаються виключно на жодну з політичних потуг, зберігаючи простір для дипломатичного маневру; зміцнюють співпрацю зі США, одночасно залишаючись відкритими до діалогу з Китаєм; активно використовують міжнародне право, щоб підвищити легітимність своїх дій і зменшити ризик ескалації.

Загалом хеджування можна розглядати як гібридну стратегію, що поєднує елементи співпраці та стримування, дозволяючи Філіппінам маневрувати між взаємодією з домінуючою силою – КНР і забезпеченням безпеки через альянси (насамперед зі США та Японією). Це дозволяє зберегти національний суверенітет у регіоні, де стикаються інтереси глобальних та регіональних гравців. Стратегія хеджування не лише відображає внутрішню логіку зовнішньої політики Філіппін, але й демонструє геополітичний контекст Східної Азії, де розгортається боротьба за вплив між США та Китаєм. У цьому регіоні Філіппіни відіграють роль геополітичного маятника, від коливань якого може залежати баланс сил усього Азійсько-Тихоокеанського регіону [3; 12].

За масштабом впливу Філіппіни розглядаються як «середня держава» (middle power), що має обмежені ресурси для прямої конфронтації, проте здатна до регіональної ініціативності, виконання посередницьких, стабілізаційних та балансуєчих функцій. Крім того, з огляду на її географічне розташування, зовнішньополітичну позицію є стратегічно важливою країною для забезпечення безпеки та стабільності в Азійсько-Тихоокеанському регіоні. Філіппіни – це не лише важливий стратегічний простір, але й активний суб'єкт міжнародної політики, який використовує свій географічний і дипломатичний потенціал для посилення безпеки, не втрачаючи здатності до економічного діалогу.

Загалом геополітичний вимір хеджування Філіппін полягає у лавіруванні між глобальними та регіональними центрами сили, використанні свого географічного розташування, норм міжнародного права та альянсів для зміцнення своєї безпеки.

Висновки. Отже, стратегія хеджування, яку реалізують Філіппіни щодо Китаю в Південно-Китайському морі, є яскравим прикладом адаптивної поведінки середньої держави в умовах стратегічної невизначеності та геополітичного дисбалансу. Замість того, щоб обирати між конфронтацією і підпорядкуванням, Маніла сформувала гнучкий підхід, який поєднує дипломатію, економічну співпрацю, безпекові альянси та міжнародно-правові механізми.

Завдяки хеджуванню Філіппіни отримують вигоди, з одного боку, від Китаю – інвестиції, інфраструктурні проекти в рамках ініціативи «Один пояс – один шлях», з іншого – від США – військову підтримку, спільні навчання, гарантії безпеки за договором 1951 року. Втім існує і можливість високих ризиків, адже Китай не визнає рішення міжнародного арбітражу і продовжує мілітаризацію спірних островів. Вашингтон, хоча й декларує підтримку, може змінити курс за нової адміністрації або у разі пріоритетів на інших геополітичних напрямках. До того ж будь-яке надмірне зближення з одним із силових центрів може спровокувати економічний або військовий тиск з іншого боку. Тож майбутнє стратегії хеджування на Філіппінах буде результатом конкуренції між Китаєм та США.

Хоча така стратегія не гарантує повного захисту від зовнішніх загроз, вона дає можливість впливати на регіональну динаміку, захищати суверенітет і уникати крайніх сценаріїв. Хеджування в цьому випадку – це не прояв слабкості, а свідомо і стратегічна модель виживання у світі, де правила гри стають усе менш передбачуваними. Перспективи стратегії хеджування залежатимуть від подальшого балансу сил в Азійсько-Тихоокеанському регіоні, а також здатності Філіппін підтримувати внутрішню політичну стабільність і дипломатичну гнучкість.

Список використаної літератури

1. Baviera A. Philippines – China Relations: Beyond the Scarborough Shoal. *Asian Perspective*. 2017. 41(3). pp. 393–410.
2. Castro R. Exploring the Philippines' evolving grand strategy in the face of China's maritime expansion: From the Aquino administration to the Marcos administration. *Journal of Current Southeast Asian Affairs*. 2024. 43(1), pp. 94–119. URL: <https://doi.org/10.1177/18681034241234670>.
3. Fang S. & Li X. Southeast Asia under Great-Power Competition: Public Opinion About Hedging in the Philippines. *Journal of East Asian Studies*. 2023. Volume 22. Issue 3. Pp. 481–501. DOI: <https://doi.org/10.1017/jea.2022.35>.
4. Gerstl A. The Impacts of the Belt and Road Initiative and the South China Sea Dispute on the Hedging Strategies of the Philippines and Vietnam Towards China. *Asian Studies, The Twelfth International Convention of Asia Scholars*. June 2022. Volume 1, p. 191–198. DOI: <https://doi.org/10.5117/9789048557820/ICAS.2022.023>.

5. Goh E. Meeting the China Challenge: The U.S. in Southeast Asian Regional Security Strategies. 2005. *Policy Studies* 16. URL: <https://www.proquest.com/docview/1706374368?sourcetype=Scholarly%20Journals>.
6. Goh E. Great Powers and Hierarchical Order in Southeast Asia: Analyzing Regional Security Strategies. *International Security*. Winter. 2007/2008. Vol. 32, No. 3, pp. 113–157.
7. Hendler B. Duterte's Pivot to China, and Prospects for Settling the South China Sea Disputes. *Contexto Internacional*, May/Aug, 2018. Vol. 40(2). URL: <http://dx.doi.org/10.1590/S0102-8529.2018400200005>.
8. Hendler B. Sino-Philippine relations as the modern tributary game: moving beyond the South China Sea disputes. *Rev. Carta Inter., Belo Horizonte*, 2019v. 14, No. 1, p. 52–79. DOI: 10.21530/ci.v14n1.2019.
9. Ibarra E. Articulating a Philippine grand strategy: Policy continuities on the South China Sea. *Asian Politics & Policy*. July 2024. Volume 16, Issue 3. 317–336. URL: <https://doi.org/10.1111/aspp.12753>.
10. Kuik C. Rising Dragon, Crouching Tigers? Comparing the Foreign Policy Responses of Malaysia and Singapore toward a Re-emerging China, 1990–2005. *BiblioAsia*. 2008. 3(4). URL: <https://biblioasia.nlb.gov.sg/vol-3/issue-4/jan-2008/dragon-tiger-foreign-policy/>.
11. Kuik C. The Essence of Hedging: Malaysia and Singapore's Response to a Rising China. *Contemporary Southeast Asia*. 2008. 30(2). Pp. 159–185. URL: <https://muse.jhu.edu/pub/70/article/256501/summary>.
12. Liu Y. Philippine hedging strategy from the perspective of neoclassical realism. *International Conference on Education, Psychology and Cultural Communication*. 2023. Volume 180. DOI: <https://doi.org/10.1051/shsconf/202318001015>.
13. Shambaugh D. Chinese Thinking about World Order. In Huang X. and Patman P.G (Eds.), *China and the International System: Becoming a World Power*. New York : Routledge, 2013. Pp. 21–31.
14. Tessman B. System Structure and State Strategy: Adding Hedging to the Menu. *Security Studies*. 2007. 21 (2), p. 192–231, p. 193.
15. Thayer C. Southeast Asia and the Rise of China: The Search for Security. *Asian Security*. 2021. 17(1), pp. 1–21.
16. Tolentino E., Ham M. The entrapment of asymmetry: the Philippines between the US and China. *Bandung: Journal of the Global South*. 2015. Volume 2, number: 20. URL: <https://bandungjournal.springeropen.com/articles/10.1186/s40728-015-0016-8>

PHILIPPINES' HEDGE STRATEGY AGAINST CHINA IN THE SOUTH CHINA SEA: THE GEOPOLITICAL DIMENSION

Valentyn Shalit

*State University "Kyiv aviation institute",
Department of Law and International Relations
Liubomyra Huzara av., 1, 03058, Kyiv, Ukraine*

The article examines the hedging strategy implemented by the Philippines in its foreign policy towards China in the context of the territorial conflict in the South China Sea. It is noted that the concept of "hedging" means the simultaneous coexistence of elements of both cooperation and deterrence in relation to a potential threat. The Philippines demonstrates an example of strategic hedging – a complex and flexible approach to foreign policy that combines diplomacy, economic cooperation, security alliances and international legal mechanisms. This is manifested in strengthening allied relations with the United States and other partners in the Asia-Pacific region and maintaining economic cooperation with China.

The Philippines' hedging strategy towards China in the South China Sea is complex and multifaceted, reflecting the country's desire to balance the economic benefits of cooperation with China and ensuring security through alliances with the United States and other partners. Attention is also paid to the role of international maritime law, in particular the decision of the Permanent Court of Arbitration in 2016, which became a precedent in the settlement of maritime disputes. The study emphasizes that the hedging strategy allows the Philippines to maintain relative autonomy in foreign policy, while reducing the risks of conflict escalation in the region. From a geopolitical perspective, the Philippines' hedging strategy demonstrates the adaptation of a medium-sized state to the conditions of competition between large geopolitical players. It is an example of an alternative approach to preserving sovereignty and ensuring stability in a region characterized by a high level of risk and unpredictability. Considering hedging as a geopolitical strategy allows us to better understand the behavior of small and medium-sized states in a multipolar world, in particular in the context of maritime disputes and threats to regional stability. The conclusion is drawn about the significance of hedging as a tool for small and medium-sized states in a complex geopolitical environment.

Key words: hedging strategy, Philippines, China, USA, South China Sea, Asia-Pacific region.

УДК 328 (477)

DOI <https://doi.org/10.30970/PPS.2025.61.60>

ПОЛІТИЧНА СТРУКТУРИЗАЦІЯ ПАРЛАМЕНТУ: ІНСТИТУЦІЙНІ ТА КОМУНІКАТИВНІ ЧИННИКИ

Антін Юрьєв

*ДВНЗ «Південноукраїнський національний педагогічний університет імені К. Д. Ушинського»,
кафедра політичних наук і права,
вул. Старопортофранківська, 26, 65000, м. Одеса, Україна*

У статті визначено інституційні та комунікативні чинники політичної структуризації парламенту. Парламент є осердям комунікативних зв'язків між інститутами публічної влади, депутатами та виборцями, партіями, медіа та громадянським суспільством. Комунікативна взаємодія як чинник політичної структуризації парламенту має сприяти формуванню консенсусної культури. Роль парламентаризму у політичній структуризації суспільства визначається функціями парламенту: представницькою, законодавчою, установчою (номінаційною), контрольною, фінансовою, зовнішньополітичною тощо.

Процес політичної структуризації парламенту зумовлений інституційними та комунікативними чинниками. До перших належить тип політичного режиму (демократія, авторитаризм, тоталітаризм), форма правління (парламентська, президентська, парламентсько-президентська тощо), електоральна система (мажоритарна, пропорційна, змішана), партійна система (двопартійна, багатопартійна, ін.), а також діяльність фракцій та комітетів як структурних елементів парламентаризму.

В епоху інтернет-комунікацій одним із визначальних для політичної структуризації парламенту стає комунікативний вимір. Парламент не лише виступає одним із центрів комунікативної взаємодії між інститутами публічної влади (завдяки законодавчій, контрольній та установчій функціям). Депутати виконують роль посередників між публічною владою та громадянським суспільством, вступають у взаємодію із представниками медіа та політичними блогерами, дебатують з іншими парламентарями, комунікують із виборцями тощо. Відзначено непотизм як один із факторів інституціоналізації парламентаризму в Україні та політичної структуризації парламенту.

Криза парламентаризму проявляється у втраті парламентом реальної законодавчої ініціативи, непотизмі, залежності парламентської більшості від центрів впливу, які перебувають поза парламентом. У цьому контексті повернення до концепції парламентаризму як «політики за допомогою комунікацій» є дієвим рецептом щодо подолання кризи. Серед перспективних напрямів подальших досліджень слід відзначити стратегічні комунікації парламенту та впровадження механізмів електронного урядування та електронного голосування.

Ключові слова: парламентаризм, парламент, політика, політична структуризація парламенту, демократія, політичні інститути, політичні комунікації, непотизм.

Визначення ролі парламенту та парламентаризму (як у вузькому, так і у широкому значенні терміна) у сучасній політичній системі є одним із важливих напрямів осмислення комплексу важливих проблем: шляхів розвитку демократії, демократичного урядування, трансформацій політичних партій та ідеологій, електоральних процесів та електоральних систем, раціональних дебатів та аргументації тощо. Становлення парламентаризму охоплює різні історичні етапи та форми політичного устрою – від зборів нобілітету епохи античності до арени боротьби буржуазії проти абсолютних монархій, від зібрань представників міст до сучасних органів представницької влади.

Погодимось із В. Гошовською щодо визначення парламентаризму: «Парламентаризм у вузькому розумінні – система організації і функціонування державної влади, характерними ознаками якої є чітке розмежування законодавчих та виконавчих функцій за пріоритетності парламенту, наявності в нього виняткових прерогатив і повноважень. Парламентаризм у широкому розумінні: 1) система організації державної влади, яка характеризується вагомою роллю парламенту, передбаченими конституцією можливостями його активного впливу на суспільне життя шляхом виконання демократичних функцій (законодавчої, бюджетної, контролюючої, представницької), процедур та механізмів взаємодії з іншими органами державної влади; 2) сукупність поглядів, ідей, спрямованих на утвердження пріоритетної ролі парламенту у системі організації державної влади» [2, с. 20].

Без парламенту є неможливою демократія ані як політичний режим, ані як система цінностей та принципів вільного світу (свободи, справедливості, індивідуалізму, раціоналізму, консенсусу, відкритості, інклюзивності, верховенства права, розподілу влади, ін.).

Навпаки, авторитарні режими будуються навколо особистісної влади правителя, який, ігноруючи чи послаблюючи парламент як інститут демократичного урядування, використовує його хіба що як фасад для зовнішніх спостерігачів.

Особливої ваги набуває інституціоналізація парламентаризму у «перехідних» суспільствах. Адже парламент не лише віддзеркалює соціальну та політичну структуру суспільства, репрезентує у публічному просторі інтереси різних соціальних груп, страт та спільнот, а й визначає процес політичної структуризації суспільства.

Для України актуальність дослідження парламентаризму зумовлена не лише внутрішньополітичними чинниками, а й зовнішньополітичним вектором європейської інтеграції. У цьому контексті важливим є досвід політичної структуризації Європейського парламенту, ролі парламентаризму у системі урядування ЄС.

Важливість комунікативного чинника політичної структуризації парламенту зумовлена необхідністю повернення до моделі «парламентаризму як політики за допомогою слова». Визначаючи гібридну модель парламентаризму, яка сформувалась у Європейському парламенті, як поєднання парламентаризму, як контролю та парламентаризму, як поділу влади, зарубіжні дослідники пропонують «третю модель» парламентаризму, яка сягає вебріанського розуміння парламентаризму. Йдеться про парламентаризм як політику за допомогою слова [8]. Ця модель охоплює певну культуру політичної влади, сферу політичних комунікацій, інституційну взаємодію між коаліцією та опозицією у стінах парламенту.

В умовах сучасних викликів особливої актуальності набуває пошук ефективних рецептів зміцнення парламентаризму, формування парламентської консенсусної культури як основи політичної структуризації парламенту, що є ключовим чинником національної безпеки та сталого демократичного розвитку країни з реальною перспективною європейської інтеграції.

Подолання «кризи парламентаризму», яка пов'язується із трансформаціями ліберальної демократії та нагадує кризу початку ХХ століття (погодимось: «На початку ХХ століття в Європі криза як інтелектуального, так і політичного проекту лібералізму у зв'язку зі зростанням масової політики призвела до критичної переоцінки внеску партій і партійності в парламентську демократію... криза парламентського правління була наслідком серйозної трансформації метафізики лібералізму ХІХ століття: відмова від ідеалу «правління шляхом обговорення» і подальше перетворення парламенту на місце торгу між соціальними інтересами та партійними поглядами, а не на місце критичного обміну ідеями та аргументами *pro et contra*» [6], потребує переосмислення комунікативних та інституційних чинників політичної структуризації парламенту.

Передусім йдеться про повернення до концептуалізації парламентаризму як «урядування шляхом обговорення», яка ґрунтується на конститутивних ознаках парламенту та парламентських свободах. Відзначимо: «У політичній науці після Другої світової війни хрестоматійне визначення «парламентаризму» виключно як типу режиму, заснованого на відповідальності уряду перед парламентом, стало само собою зрозумілим. Старіші концептуалізації парламентської політики як «урядування шляхом обговорення», сучасні дослідження парламентської риторики та дискурсу в гуманітарних науках, а також досвід парламентаріїв підкреслюють, однак, інші виміри цього поняття. Серед них можна згадати, наприклад, дискусії про ключові конститутивні поняття парламенту, такі як (парламентське) обговорення, представництво, відповідальність і суверенітет, або про парламентські свободи (свобода слова, вільний мандат, вільні вибори, свобода від арешту) [6].

Парламент є осердям комунікативних зв'язків між інститутами публічної влади, депутатами та виборцями, партіями, медіа та громадянським суспільством. Криза парламентаризму інтерпретується насамперед як комунікативна криза.

Слід погодитись із тим, що «Парламент протягом століть був... політичним інститутом для вираження розбіжностей і проведення дебатів між представниками громадян у дусі чесної гри. Сучасний парламент контролює уряд і бюрократію, претендуючи на право приймати суверенні рішення, які не підлягають оскарженню... дебати (між протилежними точками зору в парламенті), представництво (громадян у парламенті), відповідальність (уряду перед парламентом) і суверенітет (парламенту в державі) формують основні концепції парламентаризму і відрізняють парламент від інших типів асамблей...» [7].

Серед досліджень українських науковців, присвячених визначенню сутності парламентаризму, його функцій та ролі у демократичній політичній системі, слід відзначити праці Ю. Бисаги, В. Веренько, Ю. Ганжурова, А. Георгіци, Н. Гербут, В. Гошовської, М. Дмитренка, Г. Зеленько, В. Звірковської, О. Коляструка, К. Левицької, Г. Малкіної, Р. Мартинюка, С. Наумкіної, Р. Павленка, Н. Пеньковської, Л. Сковчиляса, І. Словської, О. Фісуна, О. Ющика, ін. Слід безумовно погодитись із Г. Зеленько, яка відзначає: «Питанням становлення і розвитку інституту парламентаризму у вітчизняній політичній науці приділяється, напевно, найбільше уваги порівняно з іншими політичними інститутами, що можна пояснити особливою публічністю парламенту, в тому числі більшою доступністю емпіричних матеріалів про його роботу» [3, с. 172].

Незважаючи на досить велику кількість ґрунтовних праць, присвячених різним аспектам становлення парламентаризму в Україні, констатуємо недостатню увагу до проблеми політичної структуризації парламенту, визначенню інституційних та комунікативних чинників цього процесу.

Комунікативна взаємодія як чинник політичної структуризації парламенту має сприяти досягненню консенсусу, формуванню консенсусної культури за допомогою визначених процедур, що забезпечить легітимацію парламенту. Відзначаючи «слабку консенсусну природу» українського парламенту, В. Гошовська зазначає, що: «... сучасний парламентаризм перетворюється на неефективний інститут, що являє собою зосередження фракційних інтриг та платформу для реалізації амбіцій політиків. По суті парламентаризм постає фасадом, за яким приховуються владоможці – утримувачі влади, що приймають рішення за межами будь-якого суспільного контролю, оскільки переслідують при цьому свої приватні, меркантильні інтереси. Саме тому нині необхідно вести мову про загрози та небезпеки як для суспільства, так і для сучасної держави загалом функціонування так званого «уявного» чи «удаваного» парламентаризму» [2, с. 23].

Консенсус у парламенті означає дещо більше, ніж компроміс (чи «угода»). Якщо це рішення парламентської коаліції, то воно неможливе без згоди уряду, а отже, є частиною широкого консенсусу щодо урядування, державної стратегії публічної політики. Якщо ж рішення підтримується голосами як коаліції, так і опозиційних депутатів, тоді це свідчення вкрай важливого процесу – «визрівання» законопроекту у стінах парламенту, його трансформація під впливом раціональних дебатів шляхом урахування різних думок. У цьому контексті слід наголосити на важливості конституційної юстиції.

На заваді формуванню консенсусної культури як важливого складника інституціоналізації парламентаризму в Україні стають такі фактори: «Неефективне функціонування конституційної юстиції. Конституційний Суд України самим фактом свого існування має виступати гарантом балансу повноважень між парламентом та Президентом України. Він повинен оперативно та ефективно вирішувати конституційні спори про компетенцію, вводячи діяльність органів влади у конституційні рамки. Проте орган конституційної юрисдикції використовує свої арбітражні функції неефективно... Невисокий рейтинг довіри та громадського авторитету до державних інститутів. Він зумовлений активним лобіюванням парламентом інтересів «клубної автократії» без урахування наслідків для стану та якісних характеристик широких верств населення з огляду на поглиблення поляризаційних процесів у державі. Криза представницької демократії: конфлікт повноважень та коаліційна більшість. Можна навести багато причин появи політичних конфліктів: проблему існування позафракційних депутатів, політичного «ренегатства», формування коаліції, дострокового припинення повноважень Верховної Ради...» [2, с. 61].

Для «перехідного» суспільства, яке перебуває у стані соціальної та політичної структуризації (і реструктуризації під впливом внутрішньополітичних та зовнішньополітичних чинників), важливим елементом демократизації є інституціоналізація парламенту як складника демократичної політичної системи та водночас політична структуризація парламенту на основі політичного представництва. Роль парламентаризму у політичній структуризації суспільства визначається функціями парламенту: представницькою, законодавчою, установчою (номінаційною), контрольною, фінансовою, зовнішньополітичною тощо.

Процес політичної структуризації парламенту зумовлений інституційними та комунікативними чинниками. До перших належить тип політичного режиму (демократія, авторитаризм, тоталітаризм), форма правління (парламентська, президентська, парламентсько-президентська тощо), електоральна система (мажоритарна, пропорційна, змішана), партійна система (двопартійна, багатопартійна, ін.), а також діяльність фракцій та комітетів як структурних елементів парламентаризму. Одним із важливих чинників інституціоналізації парламентаризму та політичної структуризації парламенту є ідеологічні доктрини, співвідношення їх прихильників у суспільстві та парламенті.

В епоху інтернет-комунікацій одним із визначальних для політичної структуризації парламенту стає комунікативний вимір. Парламент не лише виступає одним із центрів комунікативної взаємодії між інститутами публічної влади (завдяки законодавчій, контрольній та установчій функціям); депутати, реалізуючи представницьку функцію парламенту, виконують роль посередників між публічною владою та громадянським суспільством, вступають у взаємодію із представниками медіа та політичними блогерами, дебатують з іншими парламентарями, комунікують із виборцями тощо.

У процесі комунікативної структуризації парламенту під час раціональних парламентських дебатів між представниками коаліції та опозиції формується консенсусна культура, яка є важливим чинником демократизації.

Солідаризуємось із думкою В. Гошовської, яка наголошує на зв'язку між комунікативними та інституційними чинниками політичної структуризації парламенту: «... набирає ваги процес формування громадянської активності за допомогою джерел неопосередкованої комунікації – можливості одержувати інформацію безпосередньо від суб'єктів парламентської комунікації... Актуалізують проблему впливу громадян на соціально-економічну політику й носії електоральної комунікації, матеріалізовані у формі депутатських запитів. В основі цих документів – проблеми виборців і, природно, вони досить адекватно віддзеркалюють стан справ на місцях та перебувають у площині конкретних функцій парламенту... Має бути зміцнений зв'язок з урядом, парламентська більшість повинна нести всю відповідальність за урядову політику. Особливо важливою є... необхідність подолання індивідуалізму в парламенті, зміцнення зав'язків парламенту з громадськістю, з виборцями. Оскільки суб'єкти владних повноважень органів представницької влади та депутати всіх рівнів своєю діяльністю «конструюють» життя пересічних українців, вони зобов'язані відігравати роль відповідальних посередників між державою та громадянами на основі реалізації ними цінностей у своїй діяльності...» [2, с. 30–31].

На особливу увагу в умовах «перехідного суспільства» заслуговує феномен непотизму як один із факторів інституціоналізації парламентаризму в Україні та політичної структуризації парламенту. Адже непотизм означає, що у процесі формування виборчих списків або заміщенні вакантних посад у керівному складі комітетів, уряді, публічному управлінні загалом одним із головних критеріїв виступають родинні або дружні зв'язки. Часто це означає призначення некомпетентних родичів або друзів. Внаслідок цього приватні або кланові інтереси превалюють над загальнонаціональним інтересом. Система непотизму небезпечна через некомпетентність та пріоритет приватних інтересів над суспільним у політичній діяльності. Відбувається несправедливий розподіл суспільних ресурсів, знижується результативність політики, підвищується рівень конфліктності, зростає корупційний складник. Фактично в умовах поширення непотизму парламент перетворюється на екстрактивний політичний інститут, якому бракує, відповідно до візії Д. Аджемоглу та Дж. Робінсона, плюралізму та централізації [1, с. 85]. У парламенті зникає плюралізм, публічне дебаткування національного інтересу та шляхів його досягнення, натомість відбувається латентне протистояння кланових інтересів. А централізація виявляється неможливою, бо парламент виявляється «розірваним» між різними групами впливу.

Зокрема, за даними медіа, хто з депутатів кому «кум, брат і сват» у ВР України IX скликання, ситуація щодо непотизму така: брати Балого – Петьовка, брати Микола і Руслан Стефанчуки, брат (С. Львовчкін) і сестра (Ю. Львовчкіна), подружжя Д. Наталуха – А. Шкрум, подружжя Н. Королевська – Ю. Солод, батько (М. Кучер) і донька (Л. Білозір) [4]. Також у парламенті широко представлені родичі впливових політичних діячів та куми. Наведемо декілька прикладів: «Володимир Козак... Обраний до Верховної Ради за списком «Слуга народу» (№ 68). Він є рідним братом невістки Геннадія Кернеса – Юлії... Олексій Мовчан... За підтримки партії «Слуга народу» обраний до Верховної Ради у одномандатному виборчому окрузі № 150. Є племінником колишнього народного депутата Юрія Шаповала («Відродження»), Андрій Холодов... Обраний до Верховної Ради України за списком партії «Слуга народу» (№ 22)... є кумом Віктора Медведчука. Сергій Львовчкін, обраний до Верховної Ради за партійним списком «Опозиційна платформа «За життя»» (№ 5), та Юрій Павленко, обраний до Верховної Ради за партійним списком «Опозиційна платформа «За життя»» (№ 25) є кумами экс-президента України Леоніда Кучми... Ольга Коваль... Обрана до Верховної Ради за списком партії «Слуга народу» (№ 58). Донька колишнього депутата Київської обласної ради від «Сильної України» Володимира Ковалю... Олесь Довгий... Обраний до

Верховної Ради у одномандатному виборчому окрузі № 102 (Кіровоградська область). Син Станіслава Довгого, народного депутата України трьох скликань... Олексій Гончаренко... Обраний до Верховної Ради у одномандатному виборчому окрузі № 137 (Одещина). Син колишнього голови Антимонопольного комітету України Олексія Костусева... Ростислав Тістик... Обраний до Верховної Ради за списком партії «Слуга народу» (№ 111). Син колишнього народного депутата Львівської міської ради від «Свободи» Ярослава Тістика, який володіє бізнесом у сфері оренди нерухомості, торгівлі та громадського харчування», ін. [4]. Окремою формою непотизму є влаштування родичів депутатів як помічників інших народних депутатів. Про це йдеться у матеріалі «Радіо Свободи». Зокрема, наводяться такі дані за 2020–2021 роки: «Ще минулого року «Схеми» виявили півтора десятка родичів депутатів, які влаштувались до них або ж їхніх колег по парламенту – помічниками на громадських засадах. Нині ж «Схеми» нарахували щонайменше 12 родичів народних обранців, які допомагають іншим депутатам за гроші. Найбільше таких у «Слuzі народу» та «Опозиційній платформі «За життя». Щомісяця ці люди отримують десятки тисяч гривень з бюджету. Це – гроші українських платників податків» [5].

Серед причин поширення явища непотизму В. Гошовська виокремлює як історичні та політичні, так і економічні. Вона, зокрема, зазначає: «Явище непотизму в українській політиці зумовлено історією держави. Проблема формування політико-управлінської еліти полягала в тому, що, будучи залежною від соціально-політичних особливостей інших держав, у складі яких перебувала Україна, національна аристократія не змогла повноцінно сформуватися, тоді як на її місце приходили представники нижчих верств, які прагнули взяти максимум із їхнього становища з мінімальною відповідальністю. Таким чином, формування аристократії відбувалося у задушливому світі дріб'язкових можливостей, та належної традиції так і не виникло. Кадровий добір до сучасної політичної еліти в Україні відбувається на основі родинних чи інших близьких зв'язків, спільних меркантильних інтересів чи протекційністських заходів... Особливістю непотизму в Україні є те, що він проявляється в рамках історично зумовленої практики максимальної наживи, поки на це є можливість... Ще однією характерною рисою непотизму в Україні є принцип особистої відданості, коли на посади призначаються ті люди, які сприятимуть примноженню статків клану» [2, с. 62].

Отже, криза сучасного парламентаризму зумовлена інституційними та комунікативними чинниками. Вона проявляється у втраті парламентом реальної законодавчої ініціативи (законопроекти розробляються і вносяться до парламенту іншими суб'єктами законодавчої ініціативи), непотизмі, залежності парламентської більшості від центрів впливу, які перебувають поза парламентом. У цьому контексті проблема відновлення парадигми парламентаризму як «політики за допомогою комунікацій» є дієвим рецептом щодо подолання кризи. Серед перспективних напрямів подальших досліджень слід відзначити стратегічні комунікації парламенту та впровадження механізмів електронного урядування та електронного голосування у парламентську діяльність.

Список використаної літератури

1. Аджемоглу Д., Робінсона Дж. Чому нації занепадають. Походження влади, багатства та бідності / пер. з англ. О. Дем'янчук. 6-те вид. Київ : Наш Формат. 2021. 640 с.
2. Гошовська В.А. Парламентаризм : підручник. 2-ге вид., допов. й розшир. / В.А. Гошовська та ін. Київ : НАДУ, 2019. 704 с.
3. Політична наука в Україні. 1991–2016: у 2 т. Т. 2. Теоретико-методологічні засади і концептуальні підсумки вітчизняних досліджень. НАН України, Ін-т політ. і етнонац. досліджень ім. І.Ф. Кураса. Київ : Парлам. вид-во, 2016. 704 с.

4. Руденко С. Велика рідня-2019. Хто кому кум, брат, син і донька у новій Верховній Раді. *Еспресо*. 30 липня 2019 року. URL: https://espresso.tv/article/2019/07/29/velyka_ridnya_2019_khto_komu_kum_brat_syn_i_donka_u_noviy_verkhovniy_radi#goog_rewarded.
5. Середа С. «Сімейна рада». Родичі депутатів «на зарплаті» з бюджету. *Радіо Свобода*. 21 жовтня 2021 року. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/skhemy-rodychi-narodnykh-deputativ-pomichnyky/31519418.html>.
6. Ihalainen P., Ilie C., Palonen K. (Eds.). *Parliament and Parliamentarism: A Comparative History of a European Concept* (1st ed.). Berghahn Books, 2018. 340 p. URL: <https://www.jstor.org/stable/j.ctvgs0b7n>.
7. Ihalainen P., Ilie C., Palonen K. *Parliament as a Conceptual Nexus. Parliament and Parliamentarism: A Comparative History of a European Concept* / edited by Pasi Ihalainen et al., 1st ed., Berghahn Books, 2018. P. 1–16. URL: <https://doi.org/10.2307/j.ctvgs0b7n.5>.
8. *Parliamentarism: A Concept and its Practice. The 7th ECPR General Conference took place at Sciences Po Bordeaux, Domaine Universitaire*. (Bordeaux, 04–07 September 2013). URL: <https://ecpr.eu/Events/Event/PanelDetails/540>.

POLITICAL STRUCTURING OF THE PARLIAMENT: INSTITUTIONAL AND COMMUNICATIVE FACTORS

Antin Yuriev

*South Ukrainian National Pedagogical University named after K. D. Ushynsky,
Department of Political Science and Law,
Staroportofrankivska St., 26, 65000, Odessa, Ukraine*

The article identifies the institutional and communicative factors of the political structuring of parliament. Parliament is the core of communicative links between public authorities, deputies and voters, parties, media, and civil society. Communicative interaction, as a factor in the political structuring of parliament, should contribute to the formation of a consensus culture. The role of parliamentarism in the political structuring of society is determined by the functions of parliament: representative, legislative, constituent (nominating), control, financial, foreign policy, etc.

The process of political structuring of parliament is determined by institutional and communicative factors. The former includes the type of political regime (democracy, authoritarianism, totalitarianism), form of government (parliamentary, presidential, parliamentary-presidential, etc.), electoral system (majoritarian, proportional, mixed), party system (two-party, multi-party, etc.), as well as the activities of factions and committees as structural elements of parliamentarism.

In the era of internet communications, the communicative dimension becomes one of the defining factors for the political structuring of parliament. Parliament not only acts as one of the centers of communicative interaction between public authorities (thanks to its legislative, control, and constituent functions). Deputies act as intermediaries between public authorities and civil society, interact with media representatives and political bloggers, debate with other parliamentarians, communicate with voters, etc. Nepotism is noted as one of the factors of the institutionalization of parliamentarism in Ukraine and the political structuring of parliament.

The crisis of parliamentarism manifests itself in the parliament's loss of real legislative initiative, nepotism, and the dependence of the parliamentary majority on centers of influence located outside the parliament. In this context, returning to the concept of parliamentarism as "politics through communications" is an effective prescription for overcoming the crisis. Among promising areas for further research are strategic communications of parliament and the implementation of mechanisms for e-governance and e-voting.

Key words: parliamentarism, parliament, politics, political structuring of parliament, democracy, political institutions, political communications, nepotism.

УДК 321.01:316.647

DOI <https://doi.org/10.30970/PPS.2025.61.61>

ФЕНОМЕН ПОСТПРАВДИ В КОНТЕКСТІ ПОЛІТИЧНОГО ПОПУЛІЗМУ: СПІЛЬНІ ВИТОКИ ТА ВЗАЄМОЗВ'ЯЗОК

Сергій Ягодзінський

*ПВНЗ «Європейський університет»,
бул. Вернадського, 16-В, 03115, м. Київ, Україна
ORCID: 0000-0001-8755-2235*

Леся Левченко

*ПВНЗ «Європейський університет»,
кафедра соціально-гуманітарних дисциплін
бул. Вернадського, 16-В, 03115, м. Київ, Україна
ORCID: 0009-0001-4030-7272*

У статті досліджується феномен постправди як характерна ознака сучасного інформаційного суспільства та його глибокий взаємозв'язок із політичним популізмом. Постправда розглядається як стан суспільної свідомості, за якого об'єктивна інформація, факти, наукові докази та раціональні аргументи втрачають свою значущість у публічному дискурсі, поступаючись місцем емоційним судженням, стереотипам, віруванням і навмисним маніпуляціям. Політичний популізм, що ґрунтується на спрощеній дихотомії «народ – еліта», активно експлуатує постправдиві наративи для мобілізації електорату, легітимації своїх меседжів, створення образу внутрішнього чи зовнішнього ворога та делегітимації опонентів. Увага зосереджена на виявленні соціокультурного, психологічного й технологічного підґрунтя цих процесів, включаючи зростання недовіри до інституцій, фрагментацію медіапростору, роль когнітивних упереджень та алгоритмізацію споживання інформації. Розкрито механізми функціонування масмедіа та соціальних мереж у формуванні інформаційних бульбашок, де фейкові новини, сенсаційні повідомлення й дезінформація підсилюють соціальну поляризацію, підтримуючи раціональне обговорення та критичне мислення. Визначено, що постправда і популізм не лише взаємно підсилюють одне одного, а і сприяють ерозії демократичної політичної культури, зниженню рівня суспільної довіри та зростанню авторитарних тенденцій. Стаття базується на міждисциплінарному аналізі сучасних наукових досліджень, емпіричних кейсів та особливостей українського політичного контексту. Представлені висновки можуть бути корисними для науковців, журналістів, медіаекспертів, викладачів та громадських діячів, які прагнуть протидіяти інформаційним впливам і захищати демократичні цінності в умовах цифрової доби.

Ключові слова: постправда, політичний популізм, маніпуляції, інформаційні бульбашки, дезінформація, медіа, суспільна свідомість, демократія.

Сучасний політичний дискурс дедалі більше характеризується явищем постправди, коли емоції, особисті переконання та маніпулятивна риторика переважають над об'єктивними фактами у формуванні громадської думки. В умовах глобалізації інформаційного простору та зростання ролі соціальних медіа постправда стає потужним інструментом політичного впливу, особливо в руках популістських лідерів. Політичний популізм, своєю чергою, активно використовує постправду для мобілізації електорату, апелюючи до «простих рішень» і уникаючи складних аналітичних підходів до суспільних проблем.

Незважаючи на актуальність проблеми, феномен постправди залишається не досить вивченим у контексті політичного популізму, зокрема з огляду на механізми формування та

поширення дезінформації, роль емоційного впливу на масову свідомість та етичні виклики, які постають перед демократичними суспільствами. Такий аналіз є необхідним для глибшого розуміння трансформацій сучасної політичної комунікації та для розробки стратегій протидії маніпуляціям у публічному просторі.

Метою дослідження є виявлення сутності та особливостей прояву феномену постправди в контексті політичного популізму, а також аналіз впливу цього явища на демократичні процеси та суспільну свідомість. Слід проаналізувати поняття «постправда» та «політичний популізм» у сучасному науковому дискурсі; визначити ключові ознаки та інструменти постправди, що використовуються в популістській політичній риторичі; дослідити вплив постправди на формування громадської думки та електоральну поведінку; розглянути приклади використання постправди у практиці сучасних популістських політиків; окреслити можливі шляхи подолання впливу постправди в умовах демократичного суспільства.

Феномен постправди як окремий концепт почав формуватися у науковому дискурсі з початку 2000-х років. Уже у роботі Кіза було наголошено на зміні природи суспільного сприйняття істини: дедалі частіше замість фактів домінують емоції, суб'єктивні переконання та політичні ідеї, що підмінюють об'єктивну реальність [10]. Ці ідеї стали фундаментом для подальших досліджень, які фокусувалися на соціально-психологічних причинах та наслідках постправди. У наступні роки МакІнтайр систематизував поняття постправди, визначаючи її як кризу істини, коли довіра до наукових знань, експертів та фактів підринається масовими медіа та політичними акторами. Його робота стала однією з ключових для розуміння постправди як соціокультурного феномену, що проявляється не лише в політиці, а й у широкому спектрі суспільних процесів [11].

У контексті політичного популізму традиційно розглядався як спосіб мобілізації народу проти еліти. Мадде та Кальтвасер внесли суттєвий вклад, представивши популізм як політичну логіку і дискурс, який спрощує складні реалії та залучає емоційне підкріплення [12]. Їхній підхід допоміг пов'язати політичний популізм із явищем постправди, адже спрощені, часто маніпулятивні наративи ідеально відповідають потребам популістських лідерів у формуванні підтримки.

Паралельно з розвитком теорії постправди і популізму зростала увага до ролі масмедіа та соціальних мереж як основних майданчиків поширення інформації. Роботи Вайсборда та Тандока підкреслювали трансформацію журналістики, зокрема зрушення від об'єктивного репортування до емоційного і суб'єктивного висвітлення, що сприяє поширенню дезінформації [14; 15]. Це особливо актуально в епоху цифрових технологій, де алгоритми соціальних платформ сприяють формуванню інформаційних бульбашок, що обмежують доступ користувачів до різноманітних джерел і точок зору.

В українському контексті дослідження постправди і популізму набули окремого значення останніми роками через гібридну війну, інформаційну агресію та внутрішні політичні трансформації. В. Висоцький, З. Самчук і А. Гурківська підкреслюють, що постправда стала ефективним інструментом політичної боротьби, де емоції і маніпуляції використовуються для консолідації підтримки та легітимізації політичних проєктів [1; 4]. Аналіз українських дослідників також звертає увагу на низький рівень медіаграмотності та широку присутність фейкових новин як фактори, що посилюють вплив постправди у суспільстві.

Норріс та Інглхарт досліджували культурні та соціальні чинники, що сприяють підйому популізму в Західних демократіях, висвітлюючи його як реакцію на глобалізацію, соціальні зміни і кризу традиційних інститутів. Вони показали, що популізм часто вико-

ристовує логіку постправди, застосовуючи спрощені, але емоційно потужні меседжі, які резонують із тими, хто відчуває себе виключеним з політичного процесу [13].

Д'Анкона детально описав, як постправда стала новою формою політичної боротьби, де інформація використовується не для пошуку істини, а для досягнення стратегічних цілей. За його словами, поширення маніпуляцій і дезінформації – це не виняток, а правило, що породжує кризу довіри до демократичних інститутів і загострює суспільну поляризацію [8].

Фаркас та Шоу досліджували політичний вплив фейкових новин та постправди, особливо в контексті демократії, підкреслюючи, що маніпуляції інформацією часто стають інструментом популістських режимів для підриву політичних опонентів і консолідації влади [9].

В українських наукових публікаціях, зокрема у працях О. Свідерської і С. Були, розглядається специфіка взаємодії постправди і популізму в інформаційному просторі країни. Автори підкреслюють, що політична нестабільність, зовнішній інформаційний вплив і внутрішні соціальні проблеми сприяють утворенню специфічного середовища, де постправда не просто існує, а стає системним явищем, що впливає на процеси прийняття рішень та суспільну свідомість [5].

Таким чином, сукупність наукових робіт свідчить про тісний зв'язок між постправдою і політичним популізмом, які утворюють своєрідний симбіоз, посилюючи політичну нестабільність і підриваючи демократичні процеси. Цей зв'язок підтримується як соціокультурними змінами, так і технологічними трансформаціями медіа, що сприяють поширенню маніпулятивних наративів.

У контексті викликів сучасності дослідники все більше уваги приділяють розробці методів протидії цим явищам, зокрема через медіаграмотність, посилення незалежних ЗМІ та розвиток критичного мислення у громадян.

Поняття постправди стало активним елементом публічного та академічного дискурсу в першій половині 2010-х років. Хоча термін був зафіксований ще у 1992 році американським драматургом Стівом Тесічем, лише у 2016 році його включив до свого списку Словник Оксфорда як «слово року», пояснюючи це так: «Обставини, за яких об'єктивні факти мають менший вплив на формування громадської думки, ніж апеляція до емоцій і особистих переконань» [6].

Ключовим у цьому визначенні є зміщення ваги з фактів на емоції, з раціонального аналізу на особисте переживання та переконання. Постправда не заперечує сам факт існування істини, але вона применшує його значущість у суспільному житті. Це створює ситуацію, коли суб'єктивне відчуття стає більш реальним, ніж реальний факт.

Як підкреслює Кіз, постправда – це не просто неправда, а системна недовіра до об'єктивності, у якій людина воліє слухати свої джерела, не перевіряє достовірність інформації, відкидає критичне мислення як елемент елітної культури [10, с. 50].

Цей стан речей формує когнітивне середовище, у якому суспільства дедалі менше здатні до раціонального діалогу, компромісу й колективного ухвалення рішень. Постправда – це не лише феномен медіа, а глибокий культурно-політичний синдром.

Вирізняють кілька базових чинників виникнення постправди. Починаючи з другої половини XX століття традиційні авторитети – наука, освіта, експерти – поступово втрачали довіру суспільства. Цей процес прискорився з появою Інтернету, який демократизував доступ до інформації, але одночасно девальгував її перевіреність. Людина більше не зобов'язана довіряти фахівцю – досить знайти підтвердження своїй думці в блогах, соцмережах, псевдонаукових статтях.

З появою соціальних мереж роль традиційних ЗМІ зменшилася. У таких мережах, як Facebook, TikTok, Telegram або YouTube, інформація поширюється за алгоритмами залучення, а не правдивості. Як наслідок: найемоційніші повідомлення мають найбільше охоплення; інформація сприймається через інформаційні бульбашки; новини стають емоційним продуктом, а не джерелом знань. Тандок зазначав, що навіть журналісти у своїй професійній діяльності піддаються нормалізації фейку, тобто адаптації до інфопродуктів, які створені для впливу, а не для інформування [14, с. 403].

Постправа посилюється в умовах зростаючої політичної і соціальної поляризації. Люди дедалі частіше не приймають альтернативну точку зору не через її хибність, а тому що вона загрожує їхній ідентичності. Це явище підтримується через механізми групового мислення; політичне протиставлення «своїх» і «чужих»; стигматизацію «інших» як джерела загрози.

В інформаційному просторі постправа виявляється у кількох ключових практиках. По-перше, у суспільстві постправи медіа менше орієнтуються на розслідування або експертизу. Вони створюють історії, які мають бути яскравими, емоційними, зрозумілими. Болл зазначає: «Постправа – це світ, де перемогу здобуває той, чия брехня красивіша» [7, с. 183].

По-друге, репортаж і журналістське розслідування поступаються місцем інфотейнменту – сумі інформації й розваги. Медіа орієнтуються на трафік, а не на просвітництво. Це стимулює виробництво сенсацій, заголовків, що шокують, інформації, яка спрямована на емоції глядача.

По-третє, поширення фейкових новин – один із найочевидніших проявів постправи. Фейк – це не випадкова помилка, а свідомий інструмент політичного впливу. Часто фейкові повідомлення супроводжуються візуальними доказами (фотошоп, відеомонтаж), що робить їх більш переконливими.

У політиці постправа стала повноцінною технологією масового впливу, яка ґрунтується на конкретних технологіях. Насамперед це технологія створення ворогів. Політики апелюють до страху і ненависті, надаючи винуватців – мігрантів, опозицію, іноземців, ЛГБТ-активістів тощо. Це дає можливість консолідувати аудиторію через спільного ворога.

Постправа дозволяє політикам позиціонувати себе як єдиних носіїв справжнього знання – не академічного, а життєвого, народного. Популісти використовують прості меседжі: «Я кажу те, що всі бояться сказати», «Вони приховують правду, а я говорю її прямо».

Суспільства постправи здатні створити паралельну інформаційну реальність, де факти вже не мають значення. У цьому світі війна – це «спецоперація», криза – «тимчасові труднощі», а опозиція – «агенти зовнішнього впливу».

Постправа в Україні проявилася у кількох критичних епізодах:

– 2013–2014: Майдан, інформаційні кампанії проти протестувальників (міфи про «нацистів», «американські гроші», «організовані провокації»).

– 2014–2022: гібридна війна Росії проти України, фейкові новини про «розп'ятого хлопчика», «постійні обстріли Донбасу українською армією».

– 2022–2024: війна в Україні, численні спроби через Telegram-канали, TikTok і навіть ChatGPT поширювати прокремлівські меседжі.

Як зазначають З. Самчук і А. Гурківська, постправа в Україні є не лише імпортованою ззовні, вона також використовується внутрішніми політичними гравцями для дискредитації опонентів, мобілізації виборців і керування інформаційною поведінкою [4, с. 170].

Політичний популізм – це не політична ідеологія в класичному розумінні (у вигляді готової системи цінностей), а радше логіка або дискурс, заснований на жорсткому поділі народ/еліта та апеляції до емоцій замість раціональних програм.

Популізм базується на визначенні народу як чистого, морально значимішого за еліту, концептуальному поділі: народ – етичне ядро держави, а еліта – корумпована меншіна, апеляції до народної волі, що має бути реалізована всупереч інститутам держави.

У цьому дискурсі популізм здається таким, що ніби виступає проти системи, прагне повернути владу народу і часто набуває авторитарного характеру. Популістські кампанії будуються не на раціональних аргументах, а на інтенсивному емоційному захопленні аудиторії. Вони експлуатують такі базові емоції, як страх (опозиція зображується як загроза національній/особистій безпеці); гнів проти еліти, корумпованих політиків; надію, що «ми це змінимо», «ми повернемо стабільність у ваше життя»; образу («нас не чують», «середній клас зневажений» – класика популістської риторики).

Емоційні меседжі отримують більше залученості у соцмережах порівняно з фактологічними повідомленнями. Це сприяє успіху популістів, які маніпулюють відчуттями, а не фактами.

Популістські рухи часто позиціонують себе як антисистемні, нібито вони виступають поза традиційною політикою. Критикують політичні партії, ЗМІ, суди, бюрократію. Проголошують себе рушійною силою змін. Будують образ ворога – «розпусна еліта», «зовнішні сили», «тіньові олігархи».

Brexit – класичний випадок популістської кампанії: протиставлення британському народу європейської бюрократії. Під час кампанії використовували меседжі страху («мігранти забирають роботу»), гніву («еліта краде контроль»), а також емоційну мобілізацію [13, с. 481].

Таким чином, політичний популізм – це дискурс, який широко використовує емоційну мобілізацію, він ефективно поєднується з феноменом постправди. Популістам вдається будувати політичний наратив, що ґрунтується не на раціональному аналізі, а на емоційно заряджених образах ворогів, ґрунтуючись на недовірі до фактів. Це створює платформу для радикальних змін, водночас руйнуючи здатність суспільства до критичного мислення.

Сучасна наука дедалі частіше розглядає постправду не як ізольовану комунікативну аномалію, а умову для розвитку політичного популізму. У середовищі, де емоції, суб'єктивна правдоподібність і персональні наративи превалюють над фактами, популістські сили отримують унікальну можливість мобілізувати підтримку. Постправда створює інформаційно-емоційний фон, на якому зникає потреба у раціональній аргументації, а істина стає релятивною. Як зазначає МакІнтайр, у культурі постправди сам факт об'єктивності стає політизованим: експертів звинувачують у заангажованості, ЗМІ – в упередженості, а правда – це те, що «відчуває народ» [11, с. 97].

Ця модель повністю співпадає з логікою популізму, для якого критично важливо делегітимізувати інститути демократії, такі як медіа, наука, суди. Таким чином, постправда – це ґрунт, на якому зростає популізм.

Популісти не просто використовують постправду, вони її відтворюють і посилюють. Через виклик традиційним формам дискурсу (таким як теледебати, аналітика, журналістика) популісти замінюють інформацію афектами (гнів, страх, надія).

Популісти часто демонізують експертні еліти – науковців, журналістів, міжнародні організації. Їх зображують як віддалених від простого народу, некомпетентних або навіть ворожих до «справжньої волі нації». Це добре видно на прикладі критики ВООЗ і міжнародних організацій під час COVID-19; нападу на глобалістів у риторичі ультраправих; заперечення змін клімату популістами.

У культурі постправди істина стає множинною. Популісти успішно використовують це, проголошуючи себе єдиними носіями справжньої правди народу, а всіх

інших – «зрадниками», «агентами глобалізму», «іноземними впливами». Поширене гасло: «Це не фейк – це те, що я знаю з власного досвіду» [2, с. 307].

Теорії змови дають можливість поєднувати постправду з популістською риторикою. Вони створюють простий і емоційний наратив, делегітимізують опонентів, зміцнюють уявну спільність серед вірних.

Якщо у традиційній медіасфері деякі обмеження для популізму та постправди ще діяли: журналістські стандарти, фактчекінг, редакційна політика, то в умовах соцмереж популісти отримали безперешкодний доступ до масової аудиторії, і цей доступ абсолютно неконтрольований, миттєвий, алгоритмічно посилений (емоційні пости мають більше охоплення), персоналізований (людина отримує лише ті новини, які підтверджують її упередження). Алгоритми Facebook, TikTok, YouTube сприяють фільтраційним бульбашкам, де правда – це те, що повторюється, а не те, що перевірене. Це дає популістам можливість створювати паралельну реальність, а потім виводити людей на голосування, акції, протести тощо.

Популізм і постправда є не просто суміжними феноменами, а взаємопідсилюючими механізмами політичного впливу. У постправдивому світі, де емоції превалюють над фактами, а реальність стає гнучкою, популісти отримують перевагу над раціональними політичними гравцями. Цей взаємозв'язок особливо помітний в електоральних кампаніях, що апелюють до ідентичності й образу ворога; у соцмережевій культурі, що винагороджує афект; у кризових контекстах – війна, пандемія, економічна нестабільність.

Український політичний ландшафт останнього десятиліття формується в умовах глибокої нестабільності – війна, економічні кризи, зовнішні інформаційні атаки, недовіра до інститутів. Це створює унікальні передумови для вкорінення популізму як відповідь на запит на швидкі та емоційні рішення; розквіту постправди як механізму дискредитації опонентів і легітимації власних політичних дій. Зміни у комунікаційному середовищі – зростання впливу Telegram, YouTube, TikTok, «інсайдерських» медіа – сприяють знеціненню фактів і посиленню впливу наративу, що базується на емоціях і ідентичності [3].

У сучасній Україні постправда і популізм не є явищами лише зовнішнього впливу, вони стали частиною політичної практики. Їх поєднання виявляється у передвиборчих кампаніях, медіа і соцмережах, у владній комунікації під час криз. Це поєднання послаблює демократичні інститути, стимулює недовіру та поляризацію і створює загрозу інформаційному суверенітету. Ключова проблема – відсутність стійких бар'єрів проти таких практик: слабкий фактчекінг, політично заангажовані медіа.

Проаналізувавши природу та прояви постправди і політичного популізму, їх взаємозв'язок і вплив на політичний процес, можна сформулювати такі висновки. Постправда і популізм – взаємодоповнюючі явища, які разом створюють умови для маніпуляції масовою свідомістю. Вони базуються на емоційній мобілізації, де ключовим стає не раціональне переконання, а апеляція до страхів, гніву та ідентичності. В умовах інформаційної війни та внутрішньої політичної кризи в Україні ці механізми набувають особливої сили. Соціальні мережі та анонімні платформи (Telegram, YouTube) виступають ключовими майданчиками поширення постправди і популізму. Відсутність ефективної системи фактчекінгу та політичної відповідальності сприяє розквіту дезінформації.

Постійні маніпуляції й альтернативні факти знижують авторитет традиційних медіа, науки, державних структур. Популістські наративи розривають суспільство на ворожі табори, що ускладнює діалог і прийняття компромісів. Більшість громадян не мають навичок критичного мислення або доступу до достовірної інформації. Політичні актори зловживають постправдою для досягнення власних цілей.

Рекомендації та шляхи протидії.

1. Посилення фактчекінгу і медіаграмотності. Розвиток незалежних фактчекінгових організацій із високим рівнем професіоналізму. Запровадження програм медіаграмотності у школах, університетах та для широкої аудиторії. Заохочення платформ соціальних мереж до боротьби з дезінформацією (фільтри, позначення фейків).

2. Реформа політичної комунікації. Вимога прозорості від політиків, у тому числі регулярні публічні звіти та дебати. Відмова від популістських гасел без підкріплення фактами. Підвищення політичної відповідальності за поширення неправдивої інформації.

3. Підтримка незалежних медіа. Фінансова і правова підтримка незалежних журналістських проєктів. Створення захисних механізмів від політичного тиску і цензури. Просування професійної етики у журналістиці.

4. Активна громадянська позиція. Формування культури критичного споживання інформації серед населення. Підвищення ролі громадянських організацій у моніторингу і протидії дезінформації. Співпраця з міжнародними організаціями для обміну досвідом.

Постправа і політичний популізм – це виклик, що стоїть перед сучасним українським суспільством і політикою. Розуміння їх природи, механізмів і взаємозв'язку є необхідною умовою для формування стійкого демократичного середовища, здатного протистояти маніпуляціям та зберігати інформаційну безпеку.

Список використаної літератури

1. Висоцький В.Ю. Постправа: концептуальні та праксеологічні виміри. *Грані*. 2021. № 3 (167). С. 34–41.
2. Кіянка І. Сучасний аспект українського популізму: політичний і соціальний вимір. *Міжнародні відносини, суспільні комунікації та регіональні студії*. 2021. № 1. С. 300–311.
3. Рогожа М. Популізм в українській політичній культурі. *Науковий репозитарій КНУ ім. Т. Шевченка*. 2020. URL: <https://ekmair.ukma.edu.ua/items/6a3a662b-1d46-46bb-bd633ca96e654450>.
4. Самчук З., Гурківська А. Постправа як інструмент політичного нарративу епохи постмодерну. *Політичні дослідження*. 2023. № 1(5). С. 163–177.
5. Свідерська О.І., Була С.П. Популізм як стратегія політичної маніпуляції масовою людиною в епоху постправи. *Регіональні студії*. 2021. Вип. 24. С. 18–23.
6. Постправа як тренд. *MediaSapiens*. 2017. URL: <https://ms.detector.media/profstandarti/post/19964/2017-11-06-postpravda-yak-trend-ukrainian-style/>.
7. Ball J. Post-Truth: How Bullshit Conquered the World. London : Biteback Publishing. 2017. 336 p.
8. D'Ancona M. Post Truth: The New War on Truth and How to Fight Back. London : Ebury Press. 2017. 208 p.
9. Farkas J., Schou J. Post-Truth, Fake News and Democracy: Mapping the Politics of Falsehood. London : Routledge. 2020. 134 p.
10. Keyes R. The Post-Truth Era: Dishonesty and Deception in Contemporary Life. New York : St. Martin's Press. 2004. 278 p.
11. McIntyre L. Post-Truth. Cambridge (MA) : MIT Press. 2018. 192 p.
12. Mudde C., Rovira Kaltwasser C. Populism: A Very Short Introduction. Oxford : Oxford University Press. 2017. 160 p.
13. Norris P., Inglehart R. Cultural Backlash: Trump, Brexit, and Authoritarian Populism. Cambridge : Cambridge University Press. 2019. 560 p.
14. Tandoc E.C., Lim Z.W., Ling R. Defining "Fake News": A typology of scholarly definitions. *Digital Journalism*. 2018. Vol. 6, No. 2. P. 137–153.

15. Waisbord S. Truth is What Happens to News: On Journalism, Fake News, and Post-Truth. *Journalism Studies*. 2018. Vol. 19. No. 13. P. 1866–1878.

THE PHENOMENON OF POST-TRUTH IN THE CONTEXT OF POLITICAL POPULISM: COMMON ORIGINS AND INTERCONNECTION

Serhii Yahodzinskyi

*European University,
Vernadsky Blvd., 16-V, 03115, Kyiv, Ukraine
ORCID: 0000-0001-8755-2235*

Lesya Levchenko

*European University,
Department of Social and Humanitarian Disciplines,
Vernadsky Blvd., 16-V, 03115, Kyiv, Ukraine
ORCID: 0009-0001-4030-7272*

The article explores the phenomenon of post-truth as a distinctive feature of the modern information society and its interrelation with political populism. Post-truth is defined as a condition where objective information, facts, and rational arguments lose their priority in shaping public opinion, being replaced by emotional judgments, biases, and manipulative tactics. Populism, which is based on the dichotomy of “the people” versus “the elite”, actively employs post-truth narratives to mobilize electoral support, create enemy images, and delegitimize opponents. The article analyzes the sociocultural, psychological, and technological foundations of the rise and intensification of these phenomena, particularly the growth of distrust in institutions, the fragmentation of the information space, and the substitution of facts with emotions. Special attention is paid to the role of mass media and social networks in forming information bubbles, where fake news, emotional messaging, and disinformation reinforce social polarization. The study identifies how post-truth and populism are mutually reinforcing processes that contribute to the erosion of democratic political culture and the growth of authoritarian tendencies. The research is based on an interdisciplinary analysis of contemporary academic sources, empirical case studies, and the Ukrainian political context. The findings may be useful for scholars, journalists, media analysts, and civic activists who seek to counteract informational manipulation and to uphold democratic values in the context of growing uncertainty and polarization in today’s world.

Key words: post-truth, political populism, manipulation, information bubbles, disinformation, media, public consciousness, democracy.

ЗВЕРНЕННЯ

Редакція журналу повідомляє про виявлений факт академічної недоброчесності (оприлюднення (частково або повністю) наукових результатів, отриманих іншими особами, як результатів власного дослідження та/або відтворення опублікованих текстів інших авторів без зазначення авторства) у статті Миколи Назарова та Анастасії Лимонько «Перспективна модель організації багаторівневої комплексної системи оцінювання ризиків і загроз національній безпеці України», яка була опублікована у № 54 за 2024 рік. На момент виходу № 61/2025 вищезгадана стаття видалена з випуску та із сайту видання.

Редакція журналу щиро вибачається перед Ольгою Резніковою та всією науковою спільнотою за допущення факту академічної недоброчесності на сторінках свого видання та обіцяє обов'язково врахувати цей прикрий досвід під час подальшої організації редакційно-видавничого процесу.

НОТАТКИ